

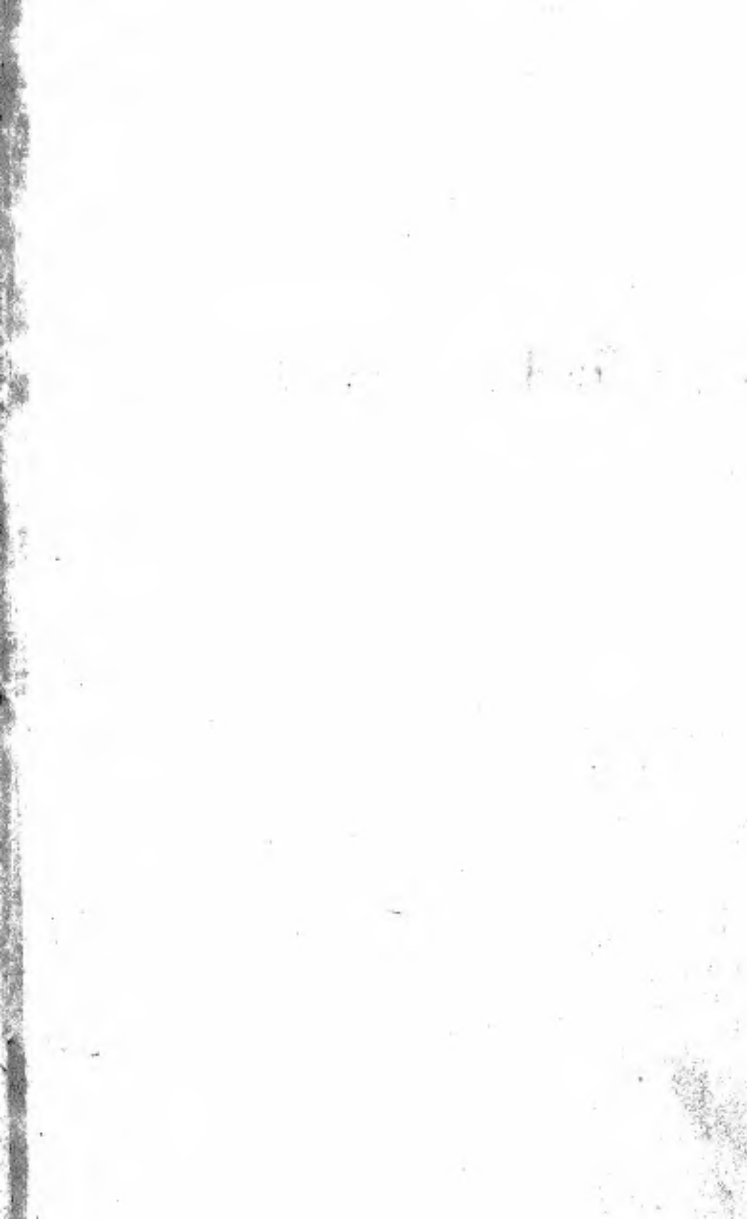
GOVERNMENT OF INDIA

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL No. Sa4V Pān-Ksā

D.G.A. 79.



Kṣīrataraṅginī

Kṣīrasvāmi

Com. on the *śiṣyaśāstra* of Pāṇini.



क्षीरतरङ्गिणी

क्षीरस्वामिविरचिता

पाणिनीयधातुपाठस्य पश्चिमोत्तरशाखायां व्याख्या

Pāṇini

15007



प्रकाशकः —

श्री बाबू हंसराज कपूर

मन्त्री-श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट, अमृतसर

Sal4V
Pām/Kṣī

प्रथमावृत्तिः }
५००

संवत् २०१४

{ मूल्यम्
द्वादशरूप्यकम्

MUNSHI RAM MANOHAR LAL

SAANSKRIT & HINDI BOOKSELLERS

1001 BAHADUR NAGAR, DELHI-110002

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 15007.

Date. 15/1/58.

Call No. Sa 4V/Pan/Ksi

सम्पादकः—

श्रीपण्डितपुष्पिष्ठिरमीमांसकः

(संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास, ऋग्वेद की ऋक्संख्या आदि-
विविधग्रन्थानां लेखकः, दशपाद्युगादिवृत्तिः, वाररुचनिरुक्तसमुच्चयः,
भागवृत्तिसंकलनम् आदिग्रन्थानां सम्पादकः)

सहयोगी—

श्रीपण्डितरामशङ्करभट्टाचार्यः, व्याकरणाचार्यः एम. ए. काशी ।

Ramashankar Bhattacharya

मुद्रक—

प्रोपराईटर सुरेन्द्रकुमार कपूर
पञ्चनन्द प्रेस (प्राईवेट) लिमिटेड अमृतसर

प्रकाशकीय वक्तव्य

हीनतरजिणी पाणिनीय व्याकरण के धातुपाठ की उपलब्ध वृत्तियों में सब से प्राचीन वृत्ति है। यह सर्व प्रथम सन् १६३० ई० में जर्मन विद्वान् लिबिश द्वारा रोमन अक्षरों में जर्मन भाषा में लिखित टिप्पणियों सहित छपी थी। इस पर पं० युधिष्ठिर मीमांसक ने बहुत परिश्रम किया और कई योग्य व्यक्तियों को इस कार्य के लिए प्रेरणा भी दी। जो अनेक कारणों से सफल न हो पाई। अन्त में उन्होंने स्वयं ही स्वास्थ्य ठीक न रहने पर भी और बहुत सी प्रतिकूलताएँ होते हुए भी इस पुस्तक का सम्पादन बहुत सफलता और योग्यता पूर्वक किया है। जो इन के सम्पादकीय वक्तव्य तथा ग्रन्थ में लिखी विद्वत्ता पूर्ण टिप्पणियों से प्रकट है,

देखने को यह व्याकरण का एक छोटा सा ग्रन्थ धातुपाठ और उसकी वृत्ति ही प्रतीत होता है। पर गहरी दृष्टि से देखा जाये तो इस विषय पर इतना प्रकाश आज तक किसी विदेशी या स्वदेशी विशेषज्ञ ने नहीं डाला है। इसकी गहराई को कृतभूरि परिश्रम विद्वान् ही समझ सकेंगे, ऐसा मेरा मत है। विद्वान् इनकी सब मान्यताओं के साथ सहमत न भी हों तो भी यह कार्य बहुत ही उत्कृष्ट कोटि का हुआ है।

श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट अमृतसर के संचालकों ने ऐसे ग्रन्थरत्न को प्रकाशित कर भारतीय प्राचीन साहित्य की महती सेवा की है। यह ट्रस्ट इस दिशा में महान् कार्य कर रहा है। ट्रस्ट ने इस ग्रन्थ के तैयार कराने और दूरी पर छापने आदि में भारी कष्ट सहन किया है। ट्रस्ट की ओर से पं० युधिष्ठिर जी को धन्यवाद देता हूँ जो इन्होंने इतना भारी काम ट्रस्ट की ओर से किया। उनके सहायक पं० रामशंकर भट्टाचार्य व्याकरणाचार्य एम. ए. को भी उनकी सहायता के लिए धन्यवाद देता हूँ।

ग्रन्थ को शीघ्र प्रकाशित करने का श्रेय श्री बा० हंसराज जी कपूर, मन्त्री रामलाल कपूर ट्रस्ट को है।

मोती भोल,
वाराणसी (भारत)

ब्रह्मदत्त जिज्ञासु
प्रधान-श्री रामलाल कपूर ट्रस्ट,

विषय-सूची

पाणिनीयो धातुपाठस्तद्वृत्तयश्च

१—पाणिनेर्धातुपाठः	१
२—धातुपाठस्य पाणिनीयत्वे प्रमाणानि	४
३—धावर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा	६
४—धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्—लघुवृद्धपाठौ	१६
५—वृद्धस्य त्रिविधः पाठः	१४
६—पाठान्यवस्था	१६.
७—पूर्वधातुपाठानामनुवादः	१९
८—श्लोकधातुपाठः	२२
९—धातुवृत्तिकाराः	२५
१०—प्रक्रियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि	४१

अस्मदीयं संस्करणम्

४२

चीरतरङ्गिणी

१—ञ्वादिगणः	१
२—अदादिगणः	१६४
३—जुहोत्यादिगणः	१६०
४—दिवादिगणः	१६७
५—स्वादिगणः	२२४
६—तुदादिगणः	२३३
७—रधादिगणः	२५६
८—तनादिगणः	२६१
९—कधादिगणः	२६६
१०—चुरादिगणः	२७८

परिशिष्टानि

१—धातूनां वर्णानुक्रमसूची	३२५
२—चीरतरङ्गिण्यामुद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि	३५३
३—टिप्पण्यां निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि	३५७
४—संशोधनपत्रम्	३६१

पाणिनीयो धातुपाठस्तद्वृत्तयश्च

अस्ति संस्कृत-व्याकरण-वाङ्मये धातुपाठस्य विशिष्टं स्थानम् । नष्टोत्तस्य प्रवचनं विना कश्चिद्व्याचार्यः शब्दानुशासनप्रवचने समर्थो भवति । अत एव पाणिनेरौत्तरकालिकाः कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-शाकटायन-हैमप्रभृतिशब्दानुशासनानां सर्वे एव प्रयत्नकारः स्वं स्वं धातुपाठं प्रोचुः । पाणिनेः पूर्वकालिकैः सर्वैः शब्दशास्त्र-प्रवक्तृभिर्धातुपाठस्य प्रवचनं कृतं नवेत्यत्र यद्यपि न शक्यते याथातथ्येन वक्तुम्, तथापि पाणिनेः प्राचीनस्यापिशलेर्वैद्व्यो धातवो यत्र तत्र ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते^१, तेन तस्य धातुपाठप्रवक्तृत्वं स्पष्टमेव । ततोऽपि प्राक्तनस्य भगवतः काशकृत्स्नस्य सम्पूर्णो धातुपाठश्चक्षवीरक्षविकृतया कन्नड-टीकया सनाधीकृत एषु पञ्चवेषु वर्षेषु प्रकाशतामुपगतः । एवं भागुरेराचार्यस्य यानि मतानि ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते तेष्वनेकधातूनां निर्देशात्^२ तत्प्रोक्तो धातुपाठोऽव्यासीदिति संभाव्यते । सर्वनाम्नां धातु-जत्वप्रतिपादकस्य वैयाकरणमूर्धन्यस्य शाकटायनस्य धातुपाठ-प्रवचने शङ्क्यं नोदेति । एवं पाणिनेरुत्तरवर्तिनां पूर्ववर्तिनां च शब्द-शास्त्रप्रवक्तृणां तत्तद्धातुपाठस्य प्रवक्तृत्वे^३ निश्चिते शक्यत ऊहितुं यद् भगवता पाणिनिनाऽपि शब्दानुशासनं प्रवचता धातुपाठस्यापि प्रवचनमवश्यं कृतं स्यात् ।

पाणिनेर्धातुपाठः

यं धातुपाठं पाणिनीया वैयाकरणा आद्रियन्ते व्याचक्षते च, स पाणिनि-प्रोक्त इति समेषां पाणिनीयानां मतम् ।

१. सकारमात्रमस्ति धातुमापिशलिराचार्यः प्रतिजानीते । न्यास १।१।२२, पृष्ठ २२६ । एवमन्यथापि (न्यास पृ० ६६८, ६६९, ७०१) द्रष्टव्यम् । वयिजिषर्षी छान्दसौ धातु, व्याकरणस्य शाखान्तरे आपिशलादौ स्मरणात् । स्कन्द-निश्वस-टीका भाग २ पृष्ठ २२ ॥ [तु] छान्दसोऽयमित्यापिशलिः । धातुप्रदीप पृष्ठ ८० ।

२. भागुरेः शब्दानुशासनस्योपलब्धान्युद्धरणान्यस्माभिः स्वीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे संकलितानि । द्र०भाग १, पृष्ठ ७१, ७२ ।

३. पाणिनेः पूर्वोत्तरवर्तिभिः प्रोक्तानां धातुपाठानामिति वृत्तमास्माकीनस्य

एतस्य पाणिनीयत्वे न्यासकारस्याक्षेपः—पाणिनीयेषु वैयाकरणेषु काशिकाव्याख्याता न्यासकारो जिनेन्द्रबुद्धिरेक एव तादृशो वैयाकरणो य एतस्य धातुपाठस्य पाणिनीयत्वं न स्वीकरोति । तथा ह्यह—

१. प्रतिपादितं हि पूर्वं गणकारः पाणिनिर्न भवतीति । तथा चान्यो गणकारोऽन्यश्च सूत्रकारः । न्यास भाग २ पृष्ठ ८४० ।

२—यद्यत्र निग्रह्यं कियेत निजादीनामन्ते कृत्करणं किमर्थम् ? एतद् गणकारः प्रहस्यः, न सूत्रकारः अन्यो हि गणकारोऽन्यश्च सूत्रकार इत्युक्तं प्राक् । न्यास भाग २ पृष्ठ ८७३ ।

न्यासकारस्य स्ववचनविरोधः—धातुपाठस्यापाणिनीयत्व-प्रतिपादके न्यासकारस्य द्वे वचने पुरस्तादुद्धृते । परमेकत्राऽऽपि-शलधातुपाठमालोचयन्नयं न्यासकारः 'किञ्चिद् धातुगणं पाणिनीयम्' इत्यपि प्रतिपेदे । तथा चाह—

न तस्य पाणिनिरिव अस्य भुवि इति गणपाठः । न्यास भाग १ पृष्ठ २२६ ।

अनेन स्ववचनविरोधेन निग्रहस्थाने निपतितस्य न्यासकारस्या-पाणिनीयत्वमनं कथंकारं प्रमाणतां भजेत् ।

न्यासकारस्य भ्रान्तिः—अपि चास्मभ्यं न्यासकारस्य धातु-पाठस्यापाणिनीयत्वप्रतिपादकौ हेतू हेत्वाभासावेव । नहि खल्वयं न्यासकारः प्रोक्तकृतयोर्ग्रन्थयोरन्तरं वेत्ति इत्यपि तदीयपूर्ववचना-लोचनया विज्ञायते । स हि खलु अष्टाध्यायी धातुपाठश्च पाणिनिना कृतौ ग्रन्थावित्याख्यालोचयान्चकार । यदि हि नाम केवलामष्टा-

‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ ग्रन्थस्य द्वितीयभागे प्रहस्यम् (अचिरादयं भागः प्रकाशमेष्यति) ।

१. नहि कश्चित् पूर्वं न्यासे धातुगणकारस्यान्यत्वप्रतिपादकं वचनमुप-लब्धम् । प्रातिपदिकगणकारस्यान्यत्वं तु पूर्वं बहुज्ञोक्तम् । प्रातिपदिकगणमपि पाणिनीयमिति ‘संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास’ ग्रन्थस्य द्वितीये भागे सप्रमाणं वक्ष्यामः ।

२. गणकारशब्देनात्र धातुगणकारोऽभिप्रेतः, एवमुत्तरत्रापि ।

ध्यायीमपि तदीयां कृतिं मत्वाऽऽलोचयेम तर्हि तस्यामपि पदे पदे विरोधः शक्य उपस्थापयितुम् । तथाहि—

१—औट् चापः (अ० ७।१।१८) इत्यत्र औट्-पदेन औ-औट् इत्येतौ सुप्रत्ययावभिप्रेतौ । न च पाणिनिना कचिदप्यष्टाध्याय्यां औ-औट् इत्येतयोरौट्संज्ञा विधीयते ।

२. आडि चापः, आडो नाऽस्त्रियाम् (अ० ७।३।१०५, १२०) इत्यनयोराट्पदेन तृतीयैकवचनं दा निर्दिश्यते । न च कचित् पाणिनिना टाया' आड्संकेतः प्रतिज्ञातः ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । सति खैवं विरोधेऽष्टाध्याय्या अपि पाणिनीयत्वं दूरेऽपाकृतं स्यात् । यदि हि नाम पूर्वसूत्र^१-निर्देश-हेतुनाऽष्टाध्याय्यां विरोधपरिहारः कर्तुं शक्यः, तर्हि तेनैव हेतुनाऽष्टाध्यायीधातुपाठयोरपि विरोधपरिहारः कथंकारं न भवेत् । पूर्वसूत्र-निर्देशा ज्येष्ठाध्याय्याः पाणिनेः कृतित्वमपाकृत्य तत्प्रवक्तृत्वमेव प्रतिपादयन्ति ।

प्रोक्तकृतयोर्भेदः—वैयाकरणैः सर्वमपि संस्कृतवाङ्मयं दृष्ट प्रोक्त-उपज्ञात-कृत-व्याख्यानभेदैः पञ्चधा विभज्यते^२ । अत एव ते प्रोक्तकृतयोः तेन प्रोक्तम् (अ० ४।३।१०१), कृते ग्रन्थे (अ० ४।३।११६) इति भेदेन प्रत्ययविधानमूचुः । कृतेषु ग्रन्थेषु सर्वा अपि तदीया वर्णानुपूर्वी तद्ग्रन्थकारस्यैव भवति । प्रोक्तग्रन्थेषु तु इतोऽन्यथा परिस्थितिः । प्रवक्तारस्तु खलु पूर्वतो विद्यमानस्य शास्त्रस्य परिष्कार-

१. अत्र 'कवायामिड् प्रतिषेधात्' (महा०) इति वार्तिकवचनं, 'टाया आदेशः, टावामादेशः' इति कैयटवचनं चातुसन्धेयम् (महा० प्रदीप १।१।३५) सूत्रपाठे तु भगवान् पाणिनिराकारलोपं शक्ति । यथा—जुमश्चोः विश्व (अ० ७।२।५५) ।

२. निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् । महा० ७।१।१८॥ एवमन्यत्रापि महाभाष्ये १।१ भगवत्सूत्रे; १।२।६८; ४।१।२४; ६।१।२६३; ८।४।७ पूर्वसूत्रनिर्देश उपलभ्यते ।

३. द्रष्टव्यं यथाक्रमम्—४।२।७; ४।३।१०१; ४।३।१२५; ४।३।७७, ११६ ४।३।६६॥

का एव भवन्ति, न तु तस्याद्यस्तवर्णानुपूर्व्या रचयितारः । प्रोक्तग्रन्थेषु तत्तत्प्रवक्तॄणां स्वोपज्ञांशो वर्णानुपूर्व्यशब्द स्वल्पमात्रो भवति । अयमेव प्रोक्तविभाग आधुर्वेदीयचरकसंहितायां संस्कृतपदेनोच्यते । तत्रोक्तं संस्कृतलक्षणम्—

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ।

संस्कर्ता कुर्वते तन्मं पुराणं च पुनर्नवम् ॥

अतस्तन्मोत्तममिदं चरके^१यातिशुद्धिना ।

संस्कृतं^२तत्.....॥ सिद्धि० १२।६६, ६७॥

इयं तावद् धातुविकी स्थितिः, यत्समग्रे संस्कृतवाङ्मये ये मूलभूताः शास्त्रपदालङ्कृता विद्याग्रन्था सम्प्रत्युपलभ्यन्ते ते सर्वेऽपि तत्तदाचार्याणां प्रवचनरूपा एव, न तु तत्कृतयः ।

सति चैवम्, अष्टाध्यायीधातुपाठावपि पाणिनेः प्रोक्तौ ग्रन्थौ ! अतोऽनयोरेव कच्चिदपि विशुद्धांशो निरर्थकांशो वा दृश्यते तत्र विभिन्नस्रोतोभ्यां संगृहीतो तावित्येवं समाधेयम् । अयमेव च राज-मार्गोऽष्टाध्याय्यामप्युपलभ्यमानानां विरोधादीनां परिहारे द्रष्टव्यः ।

अन्तरेपर कारणम्—योऽयं खलु पाणिनीयो धातुपाठः सम्प्रत्युपलभ्यते, तस्याऽद्य यावद् बहुकृत्यः परिष्करणात् तत्पाठे महत्त्वव्यवस्थाऽभूत् (एतद्विषय उपरिष्ठाद्वक्ष्यते) । अनया पाठाव्यवस्थाऽपि बहुत्र विरोधस्य संभवः ।

धातुपाठस्य पाणिनीयत्वे प्रमाणानि

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासनस्य प्रवचनं कुर्वता भूवादयो धातवः (अ० १।३।१) इति सूत्रविज्ञापितस्तत्स्थितिरूपो^३ धातुपाठोऽपि

१. अयं चरको वैशंपायननाम्ना प्रसिद्धो महर्षिः । चरक इति वैशम्पायनस्याख्या इति वृत्तिकृत् (४।१।१०४) । अत एव सर्वेऽपि वैशम्पायनशिष्याश्चरका इत्युच्यन्ते । त एव शातपवादिषु चरकाध्वर्यु-नाम्ना स्मर्यन्ते । द्र० कविराज-सूत्रमचन्द्र-कृतः 'आधुर्वेद का इतिहास' ग्रन्थः ।

२. इदमेव प्रतिसंस्कृतशब्देनाप्युच्यते । तथा च चरकसंहितायां प्रत्यभ्या-वागे पठ्यते—अभिधेयकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते ।

३. सूत्रपाठातिरिक्ता धातुपाठगणपाठोपादिलिङ्गातुशासनग्रन्थाः खिल-

प्रोक्त इत्यत्र सन्ति बहूनि प्रमाणानि । तेषु कानिचिदुच्यन्ते—

१—पुषादिद्युतादयल्लदितः परस्मैपदेषु (अ० ३।१।५५), किरञ्च पञ्चम्यः (अ० ७।२।७५), शमामष्टानां दीर्घः इयनि (अ० ७।३।७४) इत्यादिषु बहुषु सूत्रेषु धातुपाठान्तर्गताया धात्वनुपूर्व्याः स्मरणात्, धातुपाठस्यैविविधैरनुबन्धैः सूत्रेषु कार्यविधानाच्चा'नुमीयते यत् पाणिनिना सूत्रपाठ-प्रवचनात् प्रागेव प्रातिपदिकगणधर्' धातु-पाठस्यापि प्रवचने व्यवधायि । यतो नहि तत्प्रवचनाभावे कथमपि सूत्रपाठस्य प्रवचनं संभवति ।

महाभाष्यकारस्तु भगवान् पतञ्जलिरिमं धातुपाठं पाणिनीय-मेव स्वीकरोति । तथाहि—

२—एवं तर्हि सिद्धे सति यथादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अस्ति च षाठो वाक्यश्च तूनात् । महा० १।३।१॥

अत्र स्पष्टमेव धातुपाठस्य सूत्रवत् पाणिनीयत्वमुपपादितम् । अत्र ध्याचार्यपदेन पाणिनिरेवाभिप्रेतः, यतो हि तस्यैव सूत्रादयो धातवः (अ० १।३।१) इति सूत्रनिर्दिष्टाऽऽदिग्रहणेनैतज्ज्ञापनमुक्तम् ।

३—अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैव जातीयकानामिद्विविधमस्ति । यद्यमितिः काश्चिन्तुमनुवक्तान् पठति—उज्जुन्दिर् निशामने, स्कन्दिर् गतिशोषण-योः । महा० १।३।७॥

अस्मिन्नुद्धरणे य एव खलवाचार्यो ज्ञापयति-क्रियायाः कर्ता, स एव पठति-क्रियाया अपि, इत्यनया वाक्यरचनया विस्पष्टम् । तथा च सति तुमनुवक्तानाम् उज्जुन्दिर् आदि धातूनां पाठकः पाणिनिरेव ।

४—तथाजातीयकाः खलवाचार्येण स्वरितजितः पठिता य उभयवन्तः, येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति । महा० १।३।७२॥

शब्देनोच्यन्ते । अ० काशिका १।२।३, महामाष्यदीपिका भर्तृहरिकृता पृष्ठ १४६ ।

१. अनुदात्तजित आत्मनेपदम् (अ० १।३।१२) स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (अ० १।३।७२) द्वितः विभः (अ० ३।१।८८) द्वितोऽधुच् (अ० ३।३।८६) इत्यादि ।

२. सूत्रपाठात् पूर्वं गणपाठस्य प्रवचनमभ्युदित्यत्र 'पूर्वपरावर' (अ० १।१। ३४) इति सूत्रभाष्यमतुस्तन्धेयम् ।

भाष्यकारो हि आचार्यपदेन पाणिनिं वा स्मरति कात्यायनं वा । उक्तवाक्ये कात्यायनस्य निर्देशो न कथमपि संभाव्यतेऽतो व्यतिरेकेण पाणिनिरेवात्राचार्योऽभिप्रेतः । तथा सति पाणिनिनैव स्मरित-
भितो धातवः पठिता इति व्यक्तम् । स च पाठो धातुगण एव सम्भवति, नान्यत्र ।

५—कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् ? वृधिरस्मादिशेषेष्वपिदिष्टः प्रकृतिपाठे, तस्मात् किन्प्रत्ययः । १।१।१॥

अत्र हि भाष्यकृता प्रकृतिपाठस्य साक्षादुल्लेखः कृतः । तत्र च वृधेरुपदेष्टा स एव, येन किन्प्रत्ययस्य विधानमुक्तम् । किन्प्रत्ययस्य च विधाता पाणिनिरेव, अतः प्रकृतिपाठे वृधेरुपदेष्टाऽपि स एव भवितुमर्हति, नान्यः ।

६—बह्वो हि वैयाकरणाः सूत्रपाठमिव धातुपाठमपि पाणिनीयं मत्प्रमानास्तत्रप्रयोगसामर्थ्याद्नेकेषां प्रयोगाणां साधुत्वमातिष्ठन्ते । तथाहि—

क—कथमुद्यमोपरमौ ? अड उद्यमने (णीरत० १।२४६) यम उपरम (णीरत० १।७११) इति निपातनादतुगन्तव्यौ । काशिका ७।३।३४॥

ख—धू विधूनेन (णीरत० ६।१८), वृष ग्रीषणे (णीरत० ५०० १०७८१) इति निपातनादेतयोर्गुणं भविष्यति । न्यास भाग २ पृष्ठ ७९२॥

ग—व्याजीकरणे लिङ्गाद् धनि कुत्वाभावः—व्याजः । णीरत० ६।१६॥

घ—शुभं शुम्भ शोभार्थे (णीरत० ६।३३) अत एव निपातनाद्शोभा साधुः । णीरतरङ्गिणी ६।३३॥

ङ—शोभेति निपातनात् इति धामनः काव्यालंकारे (६।२।४१) ।

एतैः प्रमाणभूतानामाचार्याणां वचनैर्धातुपाठस्य पाणिनिप्रवक्तृत्वं सर्वथा विस्पष्टम्, नात्र कश्चिच्छङ्कालवोऽप्युवेतुं समर्थः ।

धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयोऽपाणिनीयो वा

ये खलु धातुपाठं पाणिनीयमुररीकुर्वन्ति, तेऽपि धात्वर्थानां पाणिनीयत्वापाणिनीयत्वयोर्विप्रवदन्ते । तेषां पाणिनीयत्वापाणिनीयत्वयोरीनि प्रमाणानि, तान्यधस्तादभिदिश्यन्ते । तथाहि—

अपाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—येः प्रमाणैर्धात्व-

र्थनिर्देशानामपाणिनीयत्वं प्रतीयते, तान्युच्यन्ते—

१—परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम् । इयानवधिर्धातुसंज्ञो भवति इति वक्तव्यम् । कुतो धेतव्यं भूशब्दो धातुसंज्ञो भवति, न पुनर्भवेवशब्दः । महा० १।३।१॥

यदि हि नाम भू सत्तायाम् एव वृद्धौ इत्येवं सार्धको धातूनां पाठो भवेत्, तर्हि भेषसमुदायस्य धातुसंज्ञायाः शङ्क्येव नोदेति, भू शब्दानन्तरं सत्तायाम् पदस्य पाठात् । अत एव एतदभाष्यव्याख्याने कैयट आह—

न चार्धपाठः परिवर्धेदकः, तस्यापाणिनीयत्वात्, अभियुक्तैरुपलक्षणतयोक्तत्वात् इति ।

अथैव अभियुक्तपदव्याख्याने नागेशः—भीमसेनेनेत्येतिषाम् इत्युक्तम् ।

२—पाठेन धातुसंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । या इति धातुः, या इत्याश्रितः । वा इति धातुः, वा इति निपातः । द इति धातुः, द इति प्रत्ययः । दिव इति धातुः, दिव इति प्रातिपदिकम् । महा० १।३।१॥

यदि हि नाम धातुपाठेषु या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः इत्येवं सार्धो धातुपदेशः स्यात्, तर्हि शङ्क्येवं नोदियात् । यः काल प्रापणे ऽर्थे या-शब्दः स धातुसंज्ञो भविष्यति । आद्यन्तस्तु नैव प्रापणार्थकः, कुनस्तस्य धातुसंज्ञायाः प्राप्तिः, यस्य प्रतिषेधः कर्तव्यो भवेत् । एवं वा-नु-दिव आदिष्वप्युक्तम् ।

३—(क) न कर्मा आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । महा० ३ । १।८, ११, १९ ॥

(ख) कः खल्वपि पञ्चादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति । महा० ३।१।१९॥

(ग) को हि धातुप्रातिपदिकनिपातानामर्थानादेष्टुं समर्थः । महा० ।

द्वितीयवाक्यं व्याख्ययन् नागेश आह—पञ्चादीनामर्थरहितानामेव पाठात् ।

४—भट्टोजिदीक्षितोऽपि भूवादिसूत्रकौस्तुभे (१।३।१) ऽर्थ-रहितानामेव धातूनां पाठं स्वीचकार । तथाहि—

न च या प्रापणे इत्याद्यर्थनिर्देशो निवामकः, तस्यापाणिनीयत्वात् । भीमसेनादयो ह्यर्थं निर्दिदिशुरिति स्मर्यते । पाणिनिस्तु भेष इत्याद्यपाठीत् इति साध्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

५—स एव पुनराह—

तितित्तामद्वयं सापेकं भीमसेनादिकृतोऽर्थनिर्देश उदाहरणमात्रम् । शब्द-
कौस्तुभ १।२।२०॥

एभिः प्रमाणैरिदं विस्पष्टं यत्पाणिनीयधातुपाठे योऽर्थनिर्देशः
सोऽपाणिनीयः । पाणिनिस्तु श्वेधस्पर्ध इत्येवमर्थविरहितानेव धातून्
पपाठेति ।

पाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाण्यानि—तत्र येः प्रमाणैर्धात्व-
र्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वं सिध्यति, तान्युच्यन्ते—

१—महाभाष्ये के चन धातवोऽर्थनिर्देशपुरस्सरमुद्ब्रियन्ते ।
तेन ज्ञायते महाभाष्यात् प्राक् पाणिनीयधातुपाठेऽर्थनिर्देशो वर्त-
मान आसीत् ।

२—उट्-सृज् व्याख्याते महाभाष्यकारः पठति—

अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्भाष्येति—नैवं जातीयकानामिदं विधिमवति इति
यदपमिरितः काश्चित्प्रमुक्तता पठति—उड्गिद् निरामने, रुग्निद् गतिरोप-
ययोर, इति । महा० १।३।७॥

पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनं कृतमित्यनेन वचनेन स्थापितं
पुरस्तात् । अतो येन ज्ञत्वाचार्येण उड्गिद् रुग्निद् धातू इरितौ नुमा-
नुषक्तौ च पठितौ, तेनैव तयोरत्र निर्दिष्टा निरामने गतिरोपणे चार्था
अपि पठिता इति विस्पष्टम् ।

३—भूवादिसूत्रेऽप्याह भाष्यकृत—

वपिः प्रक्रिये दृष्टः, जेदेन चापि वर्तते—केशश्मश्रु वर्तते इति । इडिः स्तुति-
चोदनायाश्चासु दृष्टः, प्रेरणे चापि वर्तते—अभिर्वा इतो वृष्टिर्महि मरुतोऽमुतश्चाव-
मन्ति इति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टः, निर्मलीकरणे चापि वर्तते—शृङ्ग कुरु, पादौ
कुरु, ऊर्मृदानेति गम्यते । महा० १।३।१ ॥

अत्र महाभाष्यकृता केषाञ्चिदर्थानां दृष्टत्वमुक्तम्, केषाञ्चिच्च
वर्ततत्त्वम् । तत्र दृष्टः वर्तते-पदयोरैकार्थ्यं नेति तु वाक्यविन्यासादेव
स्पष्टम् । तेन योऽर्थो दृष्टः इत्युक्तस्तस्यामेवाभिप्रायो यत् स धातु-
पाठे पठितो दृश्यत इति । यस्त्वर्थो वर्तते-क्रियया निर्दिष्टः, स खलु

१. इह बीजसन्तानस्य प्रक्रियणशब्देन, करणस्याभूतप्रादुर्भावशब्देनार्थतो

धातुपाठेऽपठितोऽपि लोकवेदयोरुपलभ्यत इति ।

४—बहुवो हि वैयाकरणा धातुपाठे पठितानामर्थनिर्देशानां सूत्रवत् प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति । तद्यथा—

क—कथमुद्यमोपरमौ ? अड उद्यमे यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । काशिका ७।३।१४ ॥

ख—धू विधूने तप प्रीयने इति निपातनादेतयोर्लृग् भविष्यति । न्यास भाग २ पृष्ठ ७९२ ।

ग—शुभ शुम्भ शोभायै । अत एव निपातनात् शोभा साधुः । क्षीरत० ६।३३ ॥

घ—शोभेति निपातनात् इति काव्यालङ्कारे (५।२।४१) वामनोऽपि ।

यदि हि नाम धात्वर्थनिर्देशः पाणिनीयो नाभविष्यत् तर्हि वैयाकरणानां तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिरपि नोद्दिष्यत् । इदं यत् यतस्तत्र सूत्रवत् प्रामाण्यबुद्धिस्तस्मात् स्पष्टमेव यद् धात्वर्थनिर्देशान् प्रमाणीकुर्वन्तो वैयाकरणास्तानर्थनिर्देशान् पाणिनीयानेव मन्यन्ते ।

५—धातुवृत्तिकारा बहुत्र धातुसूत्राणां संहितापाठस्य प्रामाण्यमाश्रित्य सूत्रविच्छेदे विप्रवदन्ते । यथा—

क—तपेऽश्वयेवाहुतुवरणे (क्षीरत० ४।४८, ४९) इति दैवादिकपाठे मध्ये पठ्यमानं वा-पदं पूर्वसूत्रस्यावयवः, उत्तोत्तरस्य । पूर्वावयवे भौवादिकस्य तप सन्तापे (क्षीरत० १ । ७१२) इत्यस्यैश्वर्यं वा दिवादित्वमाचष्ट इत्येके मन्यन्ते । उत्तरावयवेऽपि वा इति पृथक् पदं सव् भौवादिकस्य वृत्त-धातोः (क्षीरत० १।५०४) वरणे वा दिवादित्वं ब्रूते इत्यपरे संशिरन्ते, धात्वेकदेशो बाहु इति धातुरित्यन्य आतिष्ठन्ते ।^१

निर्देशो द्रष्टव्यः । ईडेः चोदनायाच्चाऽर्चौ धातुपाठे पठितौ नोपलभ्येत । तत्र कारणमुपरिष्ठाद् वक्ष्यते ।

१. यथा हि न्यासकारो धातुपाठमपाणिनीयं मन्यमानोऽप्येकत्र तस्य पाणिनीयस्मृत्युपगतवान् (तत्प्रमाणं पूर्वं निर्दिष्टम्) । तथैवेह धात्वर्थनिर्देशानामपि सूत्रवत् प्रामाण्यं स्वीचकार (इ० सू-वचनम्) ।

२. अत्र क्षीरतरङ्गिणी (४।४८, ४९), धातुप्रदीपः (पृष्ठ ६३), पुष्पकारः

ख—पतगतीवापशधनुसर्गात् (क्षीरत० १०।२४९, २५०) इत्यत्रापि वा पदं पूर्वसूत्रावयवः, उतोत्तरस्येति विवादः । केचन पूर्वसूत्रावयवं मन्यमानाः पत-धातोर्गती वा जिजुत्पद्यत इत्याहुः । अपर उत्तरसूत्रावयवं मन्यमाना अपि वा पदं स्वतन्त्रमभ्युपगम्य पशोऽनुपसर्गाद् वाऽदन्तत्वमाहुः, अन्ये तु वा शब्दं धात्ववयवं सुवाणा वापश इति धातुं स्वीचक्रुः ।^१

अयं सर्वोऽपि विवादो धात्वर्थनिर्देशानां पाणिनीयत्वमुररीकृत्यैवोपपद्यते । यदि हि नामैतादृशेषु स्थलेषु मेवस्पर्ध-वत् केवलो धातु-निर्देश एव पाणिनीयोऽभविष्यत्तर्हि तपवाहुतु पतवापश इत्येवं संहितापाठे वा-शब्दे पठ्यमानेऽपि बाहुतु धातोः वापश धातोश्च स्वरूपे सन्देह एव नोत्पद्यते, वा-रहितपाठे तु नतराम् । यदि हि तपवाहुतु पतवापश, इत्यर्थविरहिते पाठे सन्देहावसरः स्यादपि तदा तप-बाहुतु यद्वा तप-वा-हुतु, एवं पत-वापश यद्वा पतवा-पश इत्येवं सन्देहः स्यात्, न तु यथा वृत्तिकारा आहुस्तथा ।

सायणः सार्धपाठे पाणिनीयं मन्यमानः तपपेश्वर्येवाहुतुवरणे इत्यत्र तप ऐश्वर्ये वा-हुतु वरणे इत्येवं, तप ऐश्वर्ये-वाहुतु वरणे इत्येवं बोधयथा सन्निधिविच्छेदमपि पाणिनीयमाह । तथाहि—

अस्माकं तुमयमपि प्रमाथमाधर्ष्योमयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । धातु-वृत्ति पृष्ठ २९३ ।

६—यदि हि पाणिनीये धातुपाठेऽर्थनिर्देशोऽपाणिनीयः स्यात् तर्हि समाने प्रघट्टके एकस्यैव धातोर्विः पाठो नोपपद्यते । धातुस्वरूप-निर्देशनाय सकृत् पाठ एव पर्याप्तः स्यात् । तथाहि—

क—अट्टादिषु हुडेः—हुडि संघाते, हुडि वरणे (क्षीरत० १। १७२, १८०) ।

ख—शौट्टादिषु किटः—किट खिट प्राप्ते, इट किट कटी गती (धातुवृत्ति पृष्ठ ७७, ७९) ।

ग—मव्यादिषु खेलः—केल खेल श्वेल खेल चलने, पेल खेल

पृष्ठ ९३; धातुवृत्ति (पृष्ठ २६३) च द्रष्टव्याः ।

२. अत्र क्षीरतरङ्गिणी १०।२४९, २५० द्रष्टव्याः ।

शेल् पेल्ल गती (द्र० धातुवृत्ति पृष्ठ १०५, १०६)^१ ।

७—एवमेव धात्वर्थांनामपाणिनीयत्वे समानार्थकेषु धातुषु सकृत् पठितस्य धातोरुत्तरसूत्र एवान्यार्थनिर्देशाय पुनः पाठो नोपपद्यते । यथा—

क—रधि लधि गत्यर्थाः, लधि भोजननिवृत्तावपि (क्षीरत० १।७६, ७७) ।

ख—गज गजि'.....शब्दार्थाः, गज मदने च (क्षीरत० १।१५६, १५७) ।

ग—तय नय गतौ, तय रक्षणे च (क्षीरत० १।१३८, १३९) ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

धात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वे एकस्य धातोः समाने प्रघट्टके सकृत् प्रवचनमेव संभवति, न द्विः । अर्थनिर्देशाभावेऽर्थभेदात् पुनः पाठ इति हेतोरभावात् । यदि हि नाम केनचिद् अवर्गकृकालिकेनार्थविरहिते पाणिनीये पाठे धातुभिः सह अर्थसंयोजनं कृतं स्यात्तर्हि एकस्य धातोर्वावर्गविकस्मिन्नेव स्थाने निर्दिशेत्, न तु पाणिनिना सकृत् पठितस्य धातोरर्थभेदात् द्वयोः स्थानयोः पाठं कुर्यात् । अनेन ज्ञायते, यथा पाणिनिना सूत्रपाठे बहुलं वन्दति इति समानवर्णानुपूर्विकं सूत्रमर्थभेदात् चतुर्दशसु स्थानेषु पठितं, तथैव धातुपाठेऽपि एक एव धातुरर्थभेदाद् द्वित्रिवर्ग पठित इति ।

एतैः प्रमाणैर्धातूनामर्थनिर्देशः पाणिनीय इति विस्पष्टमुक्तं भवति ।

धातुपाठस्य द्विधाप्रवचनम्

उभयोर्वादयोर्निर्णयः—धातुपाठस्योऽर्थनिर्देशः पाणिनीय उता-पाणिनीय इत्यत्रोभयथाऽपि प्रमाणानि निर्दिष्टानि । तत्र त्वेष निर्णयः—उभयथा ह्याचार्येण भगवता पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनमकारि । तत्र केचन शिष्या अर्थनिर्देशं विना श्वेषस्पष्ट इत्येवं धातून् एव संहितापाठेन प्रतिपादिताः, अपरे भू सत्तायाद् उदात्त एव इदम् इत्येवं सार्थान् । अत एव महाभाष्य उभयथा निर्देशा उपलभ्यन्ते ।

लघुपाठो बृहपाठश्च—तत्रार्थनिर्देशं विना धातूनां यः पाठः
स लघुपाठो ज्ञेयः, सार्थपाठो बृहपाठः ।

अष्टाध्याय्या द्विधापाठः—यथा धातुपाठस्य द्विविधः पाठः
पाणिनीयः, एवमष्टाध्याय्या अपि द्विविधः पाठ उपलभ्यते । एको
वार्तिकभाष्याश्रयभूतः, अपरः काशिकादिवृत्तिकाराश्रितः । तत्र
वार्तिकभाष्याश्रयभूतोऽष्टाध्याय्या लघुपाठः, काशिकाकाराश्रितो
बृहपाठः । अष्टाध्याय्या द्विविधपाठविषयेऽस्माभिः 'संस्कृत व्याकरण
शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादितम्, तत्तत्रैव
द्रष्टव्यम्, विस्तरमिमां नेह प्रपञ्च्यते । एवमेवान्येष्वपि निघण्टु-
निरुक्त-स्मृति-नाट्यशास्त्रादिषु द्विविधः पाठ उपलभ्यते ।

वार्तिकपाठस्याश्रयः—यथा वार्तिककारोऽष्टाध्याय्या लघु-
पाठमाश्रित्य वार्तिकं सूत्रयामास, तथैव धातुपाठस्यापि सोऽर्थरहितं
लघुपाठमेवाश्रययदिति परिमाणं मह्यं च (१।३।१) इति तदीयवार्तिककार
पातञ्जलव्याख्यानान्ध सुवचम् ।

भट्टनागेशस्य भ्रान्तिः—धातूनामर्थनिर्देशविषये महाभाष्ये
द्विःप्रकारकान् निर्देशानुपलभ्य पातञ्जले वचसि कृतभूरिपरिधमः'
प्रमाणितशब्दशास्त्रस्तत्र भवान् नागेशभट्टोऽपि भ्रान्तस्तत्रान्येषां का
कथा । स हि 'काश्चित्तुमातृपक्तान् पठति—उबुन्दिर् निशामने स्कन्दिर् गति-
शोषणयोः (२।३।७) इति भाष्यपाठं व्याचक्षाण आह—

तुमेति—एतदभाष्यात् केवाभिद् धातूनामर्थनिर्देशरहितोऽपि पाठ इति
विज्ञायते । भाष्यप्रदीपोद्घोत १।३।७॥

किम् अर्थनिर्देशो भीमसेनीयः—औत्तरकालिका अनेके पा-
णिनीया विद्वांसो मन्यन्ते यत् पाणिनीये धातुपाठे ये धात्वर्था उप-
लभ्यन्ते ते केनचिद् भीमसेननामकेन वैयाकरणेन पठिताः । तथाहि—

१—नागेशभट्टः 'न चार्थपाठः परिच्छेदकः, तस्यापाणिनीय-
त्वात्' इति प्रदीपवचनं व्याचक्षाण आह—

१. तत्र भवान् नागेशभट्टोऽष्टादशवारं शुरुमुखाद् भाष्यं शुश्रावेति वैयाकरण-
निकाये प्रसिद्धिः ।

भीमसेनेनेत्येतिहम् । प्रदीपोद्घोत १।३।१॥

२—भट्टोजिदीक्षितोऽप्याचष्टे—

क—तितित्यामहं ज्ञापकं भीमसेनादिभ्योऽर्धनिर्देश उदाहरणमात्रम् ।
शब्दकौस्तुभ १।२।२०॥

ख—न च या प्रापये इत्याद्यर्धनिर्देशो नियामकः । तस्यापाणिनीयत्वात् ।
भीमसेनादयो हि अर्थे निर्दिष्टिरिति स्मर्यते ।^१ श० कौ० १।३।१॥

३—धातुप्रदीपकारो मैत्रेय आह—

बहुोऽमृत् यथा भीमः श्लोकांस्तद्भाष्यमाह । धातुप्रदीप पृष्ठ १ ।

४—उमास्त्रातिमाष्यव्याख्याता सिद्धसेनगणी (सं० ३००)
प्रोवाच—

भीमसेनात् परतोऽर्थैवाकर्षणं द्वयेऽपठितोऽपि [चिती] धातुः संज्ञाने
विशुद्धौ च वर्तते । पृष्ठ २९४ ।

पूर्वनिर्दिष्टैः प्राचीनैः सुहृद्भिः प्रमाणैर्चात्वर्थनिर्देशानां पाणि-
नीयत्वे सिद्धे नागेशादीनां वचनानि भ्रममूलान्येव । 'भीमसेनकृतोऽर्थ-
निर्देशः' इति नहि कस्मिंश्चिदपि प्रामाणिके ग्रन्थे उपलभ्यते । अतः
'इत्येतिहम्' इति स्मर्यते' इत्यादिनिर्देशोऽपि भ्रान्तिमूलक एव ।
तृतीयचतुर्थयोरुद्धरणयोस्तु नैतद् व्यक्तमुक्तं यद् भीमसेनोऽर्थनिर्देशक
इति । तान्मां त्वेतावदेव ज्ञायते यदस्ति भीमसेनस्य पाणिनीयधातु-
पाठेन सह कश्चित् सम्बन्ध इति ।

भ्रान्तेः कारणम्—भीमसेननामा कश्चिद् धैयाकरणो धातुपाठ-
स्य वृत्तिकारो व्याख्याता वाऽऽसीद् इत्युपरिष्ठाद् बध्यते । सम्भाव्यते-
ऽनेनैव संबन्धेन पूर्वनिर्दिष्टा भ्रान्तिरूपज्ञा स्यात् ।

अन्या भ्रान्तिः—केचनेतिहासानभिज्ञा एनं भीमसेनं पाण्डु-
पुत्रं वृकोदरापरनामानं मन्यन्ते । तदतीवाविचारितरमणीयम् ।
भगवान् पाणिनिरेव भारतयुद्धात् सार्धद्विशतवर्षेभ्य उत्तरतो बभूव^१,

१. तुलनीयम्—न च प्रापयादिरथो नियामकोऽनार्थत्वात् । अमियुक्तैरु-
त्तरकालनिर्दिष्टत्वात् । पदमञ्जरी १।३।१ पृष्ठ २११ ।

२. पाठात्वा विद्वांसो हि पाणिनि ईसवीयान्दात् प्राक् चतुर्थशतात् आषष्ठशति
व्यवस्थापयन्ति । तदैतिहविक्रम् । इ० 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' प्रथम
भाग, पृष्ठ १३४-१४० ।

तत्र पाणिनेः पूर्वभाविनो वृकोदरस्य पाणिनीयधानुपाठेऽर्थनिर्देशो न कथमपि संभाव्यते ।

लघुपाठस्योच्छेदः

यः खलु धातूनामर्थविरहितो भ्येधस्पर्ध इत्येवंविधो लघुपाठः, स इदानीं नोपलभ्यते । अन्ये पठनपाठने सार्थस्य वृद्धपाठस्योपयोगाल्लघुपाठो नाशं गत इति ।

वृद्धस्य त्रिविधः पाठः

भारतीये वाङ्मये बहूनां ग्रन्थानां देशभेदेन विविधाः पाठा उपलभ्यन्ते । पाणिनीयव्याकरणेऽपि केवाश्विद्व ग्रन्थानामियमेव दशोपलभ्यते । तथाहि—

अष्टाध्याय्याः—पाणिनेरष्टाध्याय्याः पौर्वः, पश्चिमोत्तरदेशीयो दाक्षिणात्यश्चैत्येवं त्रयः पाठा उपलभ्यन्ते । काश्यां भवा काशिका-वृत्तियं पाठमाश्रयति स पूर्वदेशीयः । क्षीरस्वामी क्षीरतरङ्गिण्यां यं सूत्रपाठं निर्दिशति स पश्चिमोत्तरदेशीयः । दाक्षिणात्यस्तत्र भवान् कात्यायनो यं सूत्रपाठमनुसृत्य वार्तिकपाठं प्रोवाच, स खलु दाक्षिणात्यः । एषु पूर्वदेशीयो वृद्धपाठः, अपरौ तु लघुपाठौ । इमौ च प्रायेण समानौ ।

पञ्चपाशुणादेः—पाणिनीयसम्प्रदायसंश्रद्धानां पञ्चपाशुणादिषुत्राणामपि त्रिविधः पाठो हृदयते ।^१ उज्ज्वलदत्तादीनां पौर्वः पाठः । क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्यामुद्धृतः पश्चिमोत्तरदेशीयः ।^२

१. प्रियतमिताः दाक्षिणात्याः । महाभाष्य १।१, आ० १ ॥

२. पञ्चपाशुणादिषुत्राणां त्रिधा विभागोऽस्मान्निरेवोपलभ्यते । एतद्विशये जेनेग्रमहावृत्तेरादौ 'जेनेग्र व्याकरण और उस का खिलपाठ' नामाऽस्मदीयो लेखो द्रष्टव्यः (३० भारतीय ज्ञानपीठ काशी संस्क०) । अयं पञ्चपादी पाठोऽपि कंचित् त्रिपादीपाठमनुसृजति । एतच्च सर्वे 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य द्वितीय-भागे विस्तरेण वक्ष्यते ।

३. क्षीरतरङ्गिणीसम्पादनकाल एतद्वृत्तस्य स्थाविदितत्वाद यत्र पौर्वपाठात् पाठभेद उपलब्धस्तत्र दशपादीषुत्राणां निर्देशोऽकारि । दशपादया अपि द्वौ पाठौ

नारायणश्चेतवनवासिनोर्दाक्षिणात्यः । अत्रापि पौर्वो वृक्षपाठः, अपरी लघुपाठौ । अनयोर्लघीयानेव विशेषः ।

धातुपाठस्य—एवं सार्धस्य धातुपाठस्यापि देशभेदेन त्रयः पाठा दृश्यन्ते । तथाहि—

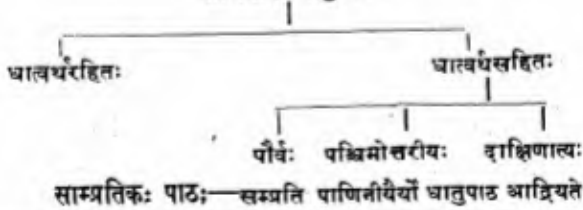
पूर्वदेशीयः—धातुपाठस्य प्राच्या व्याख्यातारो मैत्रेयप्रभृतयो यं पाठमाद्रियन्ते, स पौर्वः पाठो द्रष्टव्यः । न्यासकारोऽपि पौर्व-पाठमेवोद्धरति ।

पश्चिमोत्तरदेशीयः—पश्चिमोत्तरदेशीयाः क्षीरस्वाम्यादयो यं पाठमाश्रयन्ति, स पश्चिमोत्तरदेशीयः ।

दाक्षिणात्यः—अयं पाठोऽस्माभिर्न साक्षादुपलब्धः । परन्तु दाक्षिणात्यः पात्यकीर्तिराचार्यो यं पाणिनीयं धातुपाठमाश्रित्य स्वीयं धातुपाठं प्रोवाच, स दाक्षिणात्यपाठः सम्भाव्यते । पात्यकीर्त्तौ धातुपाठो न तथा पौर्वपाठेन संवदति यथा पश्चिमोत्तरपाठेन । तेनानुमीयते—यथा पञ्चपाद्युणादिस्त्राणां दाक्षिणात्यः पाठः पश्चिमोत्तरपाठेन विद्वेष्टः संवदति, तथैव धातुपाठस्यापि दाक्षिणात्यपाठः पश्चिमोत्तरपाठेन प्रायः समान एव बभूवेति शक्य ऊहितुम् ।

धातुपाठचित्रम्—धातुपाठस्य ये विविधाः पाठा अधस्तादुपवर्णितास्तेषां सौकर्येण ज्ञानाय चित्रं चित्रायते—

पाणिनीयो धातुपाठः



स्तः । तत्र अस्मत्संगृहीतहस्तलेखेषु कसंज्ञकस्य पाठः क्षीरस्वामिनः पाठेन सह प्रायेण संवदति । इतरहस्तलेखपाठाः पञ्चपादवा दाक्षिणात्यपाठेन सह संगच्छन्ते ।

स पूर्वनिर्देशेभ्यस्त्रिविधेभ्योऽपि भिन्नः सायणपरिष्कृतो वर्तते इत्यनु-
पदं वक्ष्यामः ।

पाठाव्यवस्था

यः खल्वर्थनिर्देशसहितो धातुपाठः सम्प्रत्युपलभ्यते, तत्र
पाठानां महत्त्वव्यवस्था दृश्यते । तत्र केषांचिद् धातूनां कमविपर्यासः,
केषांचिद्वर्धविपर्ययः, केषांचिद्भावः, केषांचित् पुनराधिक्यमपि
दृश्यते । नहि धातुपाठस्य कयोरपि द्वयोर्व्याख्यानयोः समानः पाठ
उपलभ्यते । एषा चाव्यवस्था चिरकालादेव प्रसृता, उत्तरोत्तरं च
वृद्धिं गता । तथाहि—

१—अतित्यादयः षट्... नवार्थः परिगणनेन, आगणान्तमभ्यस्तसंज्ञा ।
इहापि तर्हि प्राप्नोति आङ्ः शासु... महा० ६।१।६॥

एतेन भाष्यवचनेन स्पष्टं यद्भगवतः पतञ्जलेः काले आङ्ः शासु
इत्याद्याम् इत्यस्य धातोः षेवीङ् वेतिना तुल्ये (क्षीरत० २।७८) इत्यनन्तरं
कश्चित् पाठ आसीत् ॥^१ भाष्यव्याख्यातुः कैयटस्य कालेऽपि आङ्ः
शासु-धातोः षेवीङ् उत्तरं पाठो नासीदिति तदीयव्याख्यानाद् विज्ञाय-
ते^२ । एतेन कैयटात् प्रागेव केनचित् विदुषा आङ्ः शासु धातोः
आत उपवेशने (क्षीरत० २।१४) इत्यनन्तरं पाठः परिवर्तितः स्यात् ॥^३

२—आगणान्तायामभ्यस्तसंज्ञायां येऽन्ये तत्र धातवस्तेभ्योऽप्य-
भ्यस्तकार्यं प्राप्नोति, तत् परिहरन्नाह भाष्यकारः—वसिषशी चान्वसौ
६।१।६॥

अत्राह कैयटः—वस शसित स्वप्ने इति ये न पठन्ति, केवलं वस स्वप्ने
वश कान्तौ इति तन्मतेनैतदुक्तम् ।

एतेन कैयटकालेऽत्र द्विविधः पाठ आसीदिति स्पष्टम् । अयं
द्विविधः पाठोऽद्याप्युपलभ्यते । क्षीरतरङ्गिण्यां वस स्वप्ने वश कान्तौ
(२।८१, ८२) इति पाठो दृश्यते, धातुप्रदीपे वस शसित स्वप्ने वश कान्तौ
इति ।

१. महाभाष्यप्रदीपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

२. भाष्यकारेणाप्यन्यदीयधातुपाठमाश्रित्यायं दोषनिर्देशस्तत्परिहारोक्तः
स्यादित्यपि संभाव्यते । अस्माभिस्तु कैयटाद्यनुरोधेन पाठभ्रंशोऽयमुदाहृतः ।

३—क्षीरस्वामी धातुपाठागमस्य भ्रंशात् शिष्यमना आह—

पाठेऽर्थे चागमभ्रंशमहतामपि मोहतः,

न विद्मः किन्तु जहीमः किं वावाहन्महे वयम् ।

चुरादिगणारम्भे ।

४—धातुवृत्तिकारः सायणो बहुवैत्यं लिखेत्—

क—इह केचित् धृन् धारणे इति पठन्ति, सोऽनार्थः.....। अस्माभिस्तु मैत्रेयाधनुरोधेन शिष्यकरणे हस्तरेनन्तरं पठित्वाऽप्यमुदाहृतः ।^१ धातुवृत्ति पृष्ठ १८४ ।

ख—माह गती.....‘गोपोष्टक्’ इत्यत्र न्यासपदमञ्जुर्धोर्यं धातुरादादिक इति स्थितम् । रापि पाठे चारण्य प्रयोजनं नास्ति । अस्माभिस्तु कल्प्यं पठितव्यं इति मैत्रेयाधनुस्तारेणैव पठितः । धातुवृत्ति पृष्ठ १८५ ।

ग—यच्च समवाये.....एवं च न्यासकारादीनां बहुनाममिमत्त्वादयं धातु-
रस्माभिः पठितः । धातुवृत्ति पृष्ठ २०२ ।

घ—यथा तु माध्यवृत्तिन्यासपदमञ्जुर्वादिषु तथा ऽयं धातुर्नेति प्रतीयते इति जीर्णतानुपपादितम् । आत्रेयमैत्रेयतुल्यकारादिषु दर्शनादिहास्माभिलिखितम् । धातु-
वृत्ति ।^२

ङ—एते पञ्चदश स्वामिकाश्च तानुस्तारेण लिखन्ते । धातुवृत्ति पृष्ठ २९३ ।

च—तत्राप्यो वृद्धिश्च मैत्रेयाधनुरोधेनास्माभिर्दण्डके पठितः । धातुवृत्ति
पृष्ठ ३९३ ।

ज—हुक्कृन् करणे इति सूत्रादौ पठ्यते ।.....अनेन प्रकारेणस्माभिर्धातु-
वृत्तानयं धातुनिर्वाकतः ।^३ ऋग्भाष्य १।८।२।१॥

५—महाभाष्ये (१।३।१) पठ्यते—ईडिः स्तुतिचोदनायाश्चा-
स्तु दृष्टः..... ।

१. काशीसंस्करणेऽत्र पाठोऽशुभो वर्तते ।

२. अयं पाठः चौखम्बासंस्करणे ‘हुक्कृन् वयोहानौ’ (पृष्ठ ३९४) इत्यत्र नोप-
लभ्यते । मैत्रेयसंस्करणे (भाग ४, पृष्ठ २९४) तु दृश्यते । अन्ये काशीसंस्करणे
ग्रन्थपातः संजातः ।

३. अत्र ‘धृन् धारणे’ इति धातु-न्यासवचनान्तरं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६३)
पठितः ‘अत्र केचित् कृन् करणे धातुं पठन्ति.....’ इत्यादि पाठो द्रष्टव्यः ।

सम्प्रति धातुपाठे 'ईड स्तुतौ' इत्येवं पठ्यते, चोदनायाच्चाथो नोपलभ्येते ।'

एभिः प्रमाणैर्हस्तामलकवद् विस्पष्टं भवति, यत्पाणिनीये धातुपाठे चिरकालात् पाठविपर्यासारम्भोऽभूत् । सायणेन तु धातुपाठे महत्या स्खलनद्वयया पाठपरिवर्तनं परिवर्धनं च व्यधायि ।

साम्प्रतिकः पाठः सायणपरिष्कृतः—पाणिनीयवैयाकरणेषु यः साधो धातुपाठः सम्प्रत्युपयुज्यते, न स प्राचीनो आर्यपाठः, अपि तु विविधग्रन्थसाहाय्येन सायणद्वारा परिष्कृतः । सायणपरिष्कारस्तु पूर्वोदाहृतैस्तदीयवचनैः स्पष्ट एव । तदनु भट्टोजिदीक्षितेनापि तत्र स्वरूपः संस्कारो विहितः । एताभ्यामुभाभ्यां संस्कृतो धातुपाठ एवाद्यत्वे पाणिनीयत्वेनाभ्युपगम्यते वैयाकरणैः । तत्र सायणेन तन्त्रान्तरप्रसिद्धानां भूयिष्ठानां धातूनां प्रक्षेपात् स्वशास्त्रपठितानां च परित्यागाज्जायं पाणिनीयशब्देन व्यवहर्तुं योग्यः । भूयसा व्यपदेश इति न्यायेन तादृशपाठस्य तावन्पाठः इत्येव समीचीनाऽऽख्या स्यात् ।

भोटलिङ्गीयः पाठः—संप्रति पाश्चात्यलेखकैस्तदुपजीविभिर्भारतीयैश्च यो धातुपाठः प्रामाणिकत्वेन स्वीक्रियते, स जर्मनदेशीयेन भोटलिङ्गेन संगृहीतः, न स पाणिनीयः । तेन हि तन्त्रान्तरप्रसिद्धानामपि यथासम्भवं सर्वेषां धातूनां तत्र विना विचारं संग्रहो व्यधायि । अतोऽयं पाठः सायणपाठादपि भ्रष्टतरः, प्रमाणविरहितश्च वर्तते ।

संहितापाठस्य प्रामाण्यम्

यथाऽष्टाध्याक्यां सूत्राणां संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तत्तद्वलिप्रभृतिभिराचार्यैस्तथा धातुपाठेऽपि धातुसूत्राणां संहितापाठस्यैव प्रामाण्यमुरीक्रियते व्याख्याकारैः । अत एव यत्र तत्र धातुसूत्रविच्छेदे विवदन्ते वृत्तिकाराः । तथाहि—

क—तपपेश्वर्येवातुवरणे इति संहितया दिवादौ पठ्यते । तत्र वा पदं 'तप ऐश्वर्ये' इत्यनेन संबध्य भौवादिकस्य तप संतापे इत्यस्यैवैश्वर्ये देवादिकत्वं विकल्प्यत इत्येके मन्यते । वा पदमुत्तरसूत्रेण संबध्यत

इत्यपरे । तत्रापि वा पदं भौवादिकस्यैव वृत्तवर्तने धातोर्वरणेऽर्थे देवादि-
कत्वं विभाषा विधीयत इत्येक आहुः, धातोरेकदेशे बाहुतु-धातुरि-
त्यन्ये ।^१

ख—पतगतौषापरानुपसर्गात् इति संहिताया चुरादौ पठ्यते ।
अत्राह क्षीरस्वामी—

पतयति, पतति.....। वा शब्दस्तुतरेकदेशार्थः, बाहुतुवत् । १०।२४९॥

उत्तरसूत्रे स पुनराह—

पशोऽनुपसर्गाद् बादन्तन्त्रमित्येक—परायति पारायति । १०।२५०॥

अयं व्याख्यानभेदो संहितापाठमाधिलैव संभवति, नान्यथा ।

अत एव स्पष्टमाह सायणः—

अन स्वामी संहितायां धातुपाठाद् वाशब्दस्तुतरेकदेशे वृत्ति इति । धातु-
वृत्ति पृष्ठ ३९७॥

उभयथा धातुसूत्रविच्छेदोऽपि पाणिनीयः—यः पूर्वत्र संहिता-
पाठं प्रमाणीकृत्य विविधरूपः सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः, स पाणिनीय
इति वैयाकरणानां मतम् । इदमेवोररीकृत्य तपेश्वर्येवाहुतुवरणे इत्यत्राह
सायणः—

अस्माकं तुभ्यमपि प्रमाद्यमाचार्येणोभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । धातु-
वृत्ति पृष्ठ २९३ ।

अस्यायं भावः—धातुपाठं प्रवचता भगवता पाणिनिना केचन
शिष्याः 'तप ऐश्वर्ये वा, वृत्तु वरणे' इत्येवं विच्छिद्य प्रतिपादिताः,
अपरे 'तप ऐश्वर्ये, बाहुतु वरणे' इत्येवम् ।^२

पूर्वधातुपाठानामनुवादः

धातुपाठः पाणिनेः प्रोकरूपो ग्रन्थो न तु कृतरूपः । प्रोक-
ग्रन्थेषु प्रवक्ता पूर्वग्रन्थेभ्य एवोपयोगिनोऽंशान् शब्दतोऽर्थतश्च

१. अन वीरतरङ्गिणी (४।४८, ४९), धातुप्रदीपः (पृष्ठ ६३) पुरुषकारः
(पृ० ६३) धातुवृत्तिः (पृष्ठ २९३) च द्रष्टव्या ।

२. तुलनीयम्—कुतः पुनरयं सन्देहः ? उभयथा आचार्येण शिष्याः सूत्रं
प्रतिपादिताः । केचिद् 'आकृष्टादेका संज्ञा' इति केचित् 'आकृष्टात् परं कार्यम्'
इति । महामास्य १।४।१॥

प्रायेणानुवदति, न तत्र सर्वा वर्णानुपूर्वी प्रवक्तुर्भवत्युक्तं पुरस्तात् ।
अतो यथा पाणिनिना प्रायेण प्राचामाचार्याणां सूत्राण्येवादाय स्वकी-
यं शब्दानुशासनं प्रोक्तम्, तथैव धातुपाठेऽपि स प्रायेण प्राचामा-
चार्याणां धातुसूत्राण्येवानूदितवान् इत्यत्र नास्ति लेशतोऽपि संदेहा-
वसरः । तथाहि—

१—यथाऽष्टाध्याय्याः सूत्राणि ततः प्राचीनैरापिशल-काश-
कृत्स्नादिसूत्रैः संवदन्ति,^१ तथैव पाणिनेः धातुसूत्राणि धातुनामा-
धिक्ये कमवैपरीत्येऽपि तत्प्राचीनैः काशकृत्स्नधातुसूत्रैः प्रायेणा-
वसराः संवदन्ति ।

२—यथाऽष्टाध्याय्यां यत्र तत्र केषांचित् प्राचीनानां श्लोकबद्ध-
सूत्राणां सद्भावोऽपलभ्यते,^२ तथैव पाणिनीये धातुपाठेऽपि केषां-
चित् छन्दोबद्धसूत्राणां सद्भावो दृश्यते । तथाहि—

क—भ्यादौ चते च याचने इति पठ्यते (क्षीरत० १।६०८) ।
अत्र चकारो भिन्नक्रमः सन्नपि रेटु परिभाषणे इति पूर्वसूत्रनिर्दिष्टं परि-
भाषणार्थं समुच्चिनोति । तथा सति, अन्यत्रेवेहापि याचने च इति
पाठेन भाव्यम् । परन्त्वत्र छन्दोऽनुरोधेन^३ चकारो भिन्नक्रमः
पठितः ।^४

चते चदे च याचने इत्यत्र छन्दोऽनुरोधेन चकारो भिन्नक्रम इति
तथ्यमविज्ञाय क्षीरस्वामिना पूर्वधातुसमुच्चयार्थं इत्युक्तम् । तेन रेटु
धातोर्याचनं परिभाषणं चोभावर्थी विज्ञायेते । व्याख्यानं त्विदम-
युक्तम्, अन्यत्र कश्चिदपि पूर्वधातुसमुच्चयाय चकारस्यापाठात् ।
हेमचन्द्राचार्यस्तु क्षीरस्वामिनो व्याख्यानमनुसृत्य रेटुर् परिभाषणयाचन-
योः^५ (१।८९७) इति सूत्रे विस्पष्टं याचनपदं पपाठ ।

१. ब्रह्मव्यानि 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य तत्तत्प्रकरणे निर्दिष्टा-
नि प्राचीन सूत्राणि ।

२. द० सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १ पृष्ठ १५८ ।

३. 'चते चदे च याचने' रूपानुष्टुप् एकः पादः ।

४. द० 'पश्चिमवर्त्यमृगात्' इति, परिपन्थं च तिष्ठति' (अष्टा० ४।४।३५,
३६) इति सूत्रेऽनुष्टुप् द्वौ पादौ । उत्तरसूत्रे छन्दोऽनुरोधेन चकारो भिन्नक्रमः ।
द० तदीया काशिका-वृत्तिः ।

इदं चात्रावधेयम्—चते चदे च याचने इति क्षीरस्वामिनः पाठः ।
मैत्रेयश्चकारं न पपाठ । सायणः पुनर याचने च इत्येवं विपर्यस्य
सूत्रितवान् । तेन चते-चदे धात्वोः परिभाषणमप्यर्थ इति तस्याभि-
प्रायः ।

ख—स्वादौ द्विष घास्कन्दने, उदात्तावतुदात्तेतौ, तिक तिग च, यष
हिंसायाम् (क्षीरत० ५।२२—२५) इति पठ्यते (इह क्षीरस्वामिमैत्रेय-
सायणादयः चकारात् स्कन्दनार्थं समुच्चिन्वन्ति । अत्र उदात्तावतुदात्ते-
तौ इति सूत्रव्यवधानेऽपि चकारः स्कन्दनार्थं समुच्चेतुं कथं समर्थ
इति नोक्तं वृत्तिकारैः । काशकृत्स्नकातन्त्रहैमशाकटायनधातुपाठेषु
तिक-तिग-धात्वोर्हिंसार्थत्वमेवोक्तम्, न स्कन्दनार्थत्वम् । अपि च
यष हिंसायाम् (क्षीरत० ५।२५) इत्यत्राह क्षीरस्वामी—तिक तिष यषप
हिंसायाम् इत्येके—यषप्रोति इति । एतेन ज्ञायते तिक-तिष-धात्वोरुप-
रिष्टात् पठितश्चकारः केषांचिन्मत उत्तरधातोराद्यवयवः । वस्तुतो-
ऽत्रापि द्विष घास्कन्दने तिक, तिग च यष हिंसायाम् इत्यनुष्टुभो द्वे चरणे
कस्यचित् प्राचीनस्य छन्दोबद्धधातुपाठस्यैव पठिते । तेन चका-
रोऽत्र भिन्नक्रमश्छन्दोनुरोधेन पठिता, न स पूर्वधात्वर्थानुकर्षणाधो
नाप्युत्तरधातोराद्यवयवार्थ इति ।^१ तस्माच्चकारस्योभयधाऽपि व्या-
ख्यानमसमञ्जसम्, तिकतिगधात्वोर्हिंसैवार्थः ।

ग—चुरादौ उपसर्गाच्चदेव्यै (१०।२२९) इति पठ्यते । अत्र क्षीर-
स्वामी 'चकारं भिन्नक्रममाहुः' इति वदन् 'उपसर्गाच्चदेव्यै च' इति पाठेन भाव्य-
मिति ज्ञापयति । यद्यन्वत्रापि छन्दोबद्धादेव चकारो भिन्नक्रमः पठ्यत
इत्यनुमितिः ।^२

एतैः प्रमाणैर्विस्पष्टं यत् पाणिनेः प्राक् कश्चिद् धातुपाठश्छन्दो

१. तुलनीयम्—'हृद श्रेणवाची शुठालस्ये गज मार्ज च । शब्दाधै पवि
विस्तारे' इति पुरुषकारोदृष्टे (पृष्ठ ५०) श्लोकधातुपाठसि 'गज मार्ज च' इत्यत्र
पठितेन चकारेण ।

२. तुलनीयम्—'यत् उपसंस्कारनिराकारार्थः संनिरश्च धान्यधनवाची इति
पुरुषकारोदृष्टे (पृष्ठ ७६) श्लोकधातुपाठसि 'संनिरश्च' इत्यत्रोपसर्गादुपरिष्ठात्
पठितेन चकारेण ।

वज्र आसीत् । तस्यैव केचनांशा इह पाणिनीये धातुपाठेऽवशिष्टा दृश्यन्ते ।

३—पाणिनीये धातुपाठे बहुत्र प्रकरणविरोध उपलभ्यते ।
तथाहि—

क—चवर्गान्तेषूदात्तेषु परस्मैपदिषु इकारान्तोऽनुदात्तः सि-
धातुः पठ्यते । क्षीरत० १।१४९॥

ख—उदात्तेष्वन्तःस्थान्तेषु अनुदात्त इकारान्तो जि-धातुः ।
क्षीरत० १।२७४॥

ग—ऊष्मान्तेषु परस्मैपदिषु धान्तः कव-धातुः । क्षीरत० १।४७९॥

अयं प्रकरणविरोधः पूर्वाचार्याणामनुरोधत इति पूर्वं वृत्ति-
कारा भाट्टः । एतदेवामिश्रेत्य हि त्रये (१।१४९) इत्यत्र वक्ष्यति च इत्यु-
क्त्वा क्षीरस्वामी कस्यचित् प्राचीनस्य धातुगणव्याख्यातुः श्लोकमुप-
न्यस्यति—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः कथित् ।

अनुदात्तोऽनुदात्तानां पूर्वेषामनुरोधतः ॥ क्षीरत० १।१४९॥

अत्र इदमप्यवश्यम्—काशकृत्स्ने धातुपाठेऽप्येवमेव चवर्गा-
न्तेषूदात्तेषु मध्ये इकारान्तस्यानुदात्तस्य क्षि-धातोः पाठ उपलभ्यते ।

एतेनापि पाणिनीयधातुपाठस्य प्राचां धातुपाठानामनुवादकत्वं
विस्पष्टम् ।

श्लोकधातुपाठः

पाणिनेः प्राक् कस्यचिच्छ्लोकवज्रो धातुपाठ आसीदिति
सम्प्रगुपपादितं पुरस्तात् । अर्वाचीनेष्वपि केषुचिद् ग्रन्थेषु श्लोक-
धातुपाठस्य केचनांशा उद्धृता उपलभ्यन्ते । तथाहि—

१—तथा च 'ह्रीं आप्यायने ष्वदास्वाद' इति श्लोकधातुपाठः । पुरुष-
कार पृष्ठ ४४ ।

२—यत्तु श्लोकधातुपाठ 'कक् नीचिर्गतौ तक् मर्षणे पुक् भाषणे' इति द्विक-
कास्तत्किः । पुरुषकार पृष्ठ ४७ ।

३—तथा च श्लोकधातुपाठः—'जुष्ट प्रेरणवाची शुठालस्ये गज मार्जे च ।
शन्दोषे पचि विस्तोर' इति । पुरुषकार पृष्ठ ५० ।

४—तथा च—‘इष रुषि मृद संघोदे मृद मुखनाभे च कुम्भ संश्लेषे’ इति श्लोकधातुपाठः । पुरुषकार पृष्ठ ७६ ।

५—श्लोकधातुपाठः—‘यत उपसंस्कारनिराकार्यः सनिररच धान्यधन-वाची’ इति । पुरुषकार पृष्ठ ७६ ।

६—‘विरा घरा छद प्रवेशामरांसेषेणु षद्वद विरारणार्थः’ इति च श्लोक-धातुपाठः । पुरुषकार पृष्ठ ८३॥

७—तथा च—‘तव’ पठ ऐरव्ये वाह्यु वर्तने कास् दीप्त्यर्थे’ इति श्लोक-धातुकारः ।^१ देवराज्या निघण्टुव्याख्या २।१।२॥

एतैः प्रमाणैः श्लोकवद्वः कश्चिद् धातुपाठः पुरुषकारकर्तु-लीलाशुकमुनेर्देवराजस्य च काले विद्यमान आसीदिति सुव्यक्तम् । अयं कस्य कृतिरासीदिति न शक्यते वक्तुम् ।

धातुपाठसंबद्धा अन्ये ग्रन्थाः

धातुपाठसम्बद्धा अन्येऽपि केचन ग्रन्था विद्यन्ते । तद्यथा—

१—आख्यातनिघण्टुः—अयं ग्रन्थः पुरुषकारे षण्णवतितमका-रिकाव्याख्यान उद्भिष्यते । पुरुषकारविरचयितुः कृष्णलीलाशुकमुनेः कालः विक्रमस्य त्रयोदशशताब्द्या उत्तरार्धे इत्यस्माभिः स्वीये ‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ नास्ति ग्रन्थे (भाग १, पृष्ठ ४४५-४४६) सूचयितः । आख्यातनिघण्टुस्तस्मात् प्राचीन इति सुव्यक्तम् । अस्य ग्रन्थकर्तुर्नामादि किमपि न ज्ञायते ।

२—आख्यातचन्द्रिका—अस्य कर्ता भट्टमल्लो वर्तते । अयं भट्ट-मल्लो मल्लिनाथेन नैरघव्याख्याने (४।८४) स्मर्यते । अतः भट्टमल्लो विक्रमस्य चतुर्दशशताब्द्याः पूर्वकालिक इत्येव शक्यते वक्तुम् ।

अस्मिन्मते तु १२५० वैक्रमाब्दात् पूर्वकालिको मल्लिनाथ इत्यन्यत्र विस्तरेण प्रतिपादयिष्यामः ।

१. अत्र ‘तप’ इति युक्तः पाठः स्यात् ।

२. अयं पाठः सत्यमतसामग्रिसम्पादिते निघण्टुव्याख्याने द्रष्टो वर्तते । अस्माभिरयं पाठोऽस्मिन्निघेण श्रीरघिन्दुशुचिमतशास्त्रिणा सम्पादिताभि-षण्टुव्याख्यानत् संगृहीतः । शास्त्रिमहोदयैरयं महत्त्वपूर्वो ग्रन्थोऽनेकहस्तलेखानां साहाय्येन महता परिश्रमेण सम्पादितः (नेदानीं यावत् प्राकाश्यं गतः) ।

आख्यातचन्द्रिका सम्पादकेन वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिना सर्वा-
नन्दीयेऽमरटीकासर्वस्वे आख्यातचन्द्रिकाया उद्धरणमस्तीति प्रति-
पादितम् । अस्माभिस्तत्र कचिदुपलब्धम् । यदि रङ्गनाथस्वामिनो
वचनं तर्ह्ये चेत् मष्टमल्लः १२२५ वैक्रमाब्दात् प्राचीन इति निश्चितं
शक्यते वक्तुम् ।

एको मल्लः क्षीरस्वामिना विट आकोशे (क्षीरत० १।२१६) इति
धातुसूत्रव्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

अत एव विट शब्दे पिट आकोशे इति मल्लः पर्यट्कान्तरे विमह्य्याह ।

अयं मल्ल आख्यातचन्द्रिकायाः कर्तुर्भट्टमल्लाद् भिन्नोऽभिन्नो
वेत्यत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे ।

वेङ्कटरङ्गनाथस्वामिनाऽऽख्यातचन्द्रिकाया भूमिकायाम्
आख्यातानां समासार्थरूपेणार्थबोधका इमे (३-९) ग्रन्था निर्दिष्टाः—

३—कविरहस्यम् हल्लायुधस्य (सं० १२३०—१२६०) ।

४—कियाकलापः विद्यानन्दस्य ।

५—कियापर्वदीपिका वीरपाण्ड्यस्य ।

६—कियाकोशः रामचन्द्रस्य ।

७—प्रयुक्ताख्यातमञ्जरी कविसारङ्गस्य ।

८—कियारत्नसमुच्चयः गुणरत्नसुरैः ।

९—धातुरूपमहः दशबलस्य वरधराजस्य वा ।

१०—धातुसंग्रहः—अयं ग्रन्थो मालतीमाधवटीकाकारेण जगद्धरेण

१।१७ व्याख्याने स्मृतः । तथाहि—

अमितनिधर्व्वजनार्थे इति धातुसंग्रहः ।

जगद्धरस्य १३५० वैक्रमाब्दः काल इत्येतिहासिकाः संगिरन्ते ।

तस्मात् प्राक्तनोऽयं धातुसंग्रह इति स्पष्टम् । ग्रन्थकर्तुर्नामादिकं
किमपि न ज्ञायते ।

११—ओष्ठकारिकाः—अयं षट्कारिकात्मको लघुग्रन्थः ।

अस्मिन् पर्वगीयवकारवतां धातूनां संग्रहो वर्तते । अत्र न सर्वे
वकारवन्तो धातवः संकलिताः, तेभ्योऽन्येषामपि वकारवतां धातूना-
मुपलभ्यात् । इमाः षट् कारिकाः सर्वानन्देनामरटीकासर्वस्व

उद्धृताः।^१ अस्यकर्तुर्नामादिकं न विज्ञायते । इतोऽग्रे धातुपाठ-
व्याख्यानानां विषये वक्ष्यते ।

धातुवृत्तिकाराः

भगवतः पाणिनेः प्रवचनादारम्याद्य यावदनेकेराचार्यैर्विद्व-
द्भिश्च धातुपाठस्य व्याख्यानानि व्यरचिषतेत्यत्र नास्ति सन्देहः ।
तेषु केषांचिदेव व्याख्यानान्युपलभ्यन्ते, बहुना नामान्यपि न ज्ञायन्ते ।
तत्र येषां धातुवृत्तिकाराणां नामानि विज्ञायन्तेः व्याख्यानानि बोप-
लभ्यन्ते, त उपरिष्ठाद् वक्ष्यन्ते ।

१—पाणिनिः

भगवता पाणिनिना शब्दानुशासने प्रवचता तस्य काचिद्
वृत्तिरपि शिष्येभ्यः प्रतिपादिता इत्यस्माभिः स्वीये 'संस्कृत व्याकरण
शास्त्र का इतिहास' नास्ति ग्रन्थेऽनेकैः सुहृदैः प्रमाणैर्व्यकीकृतम् ।^२
तद्भूदेव पाणिनिना स्वीयधातुपाठे प्रवचता तस्यापि काचिद् वृत्तिः
शिष्येभ्योऽवश्यं प्रतिपादिता स्यादित्यनुमानं स्यात् एवमेति । अपि
चास्योपोद्बलकानि कानिचित् प्रमाणान्यप्युपलभ्यन्ते । तद्यथा—

१—यथाहि पाणिनिनाऽष्टाध्यायीं प्रवचता किञ्चित् सूत्रं केभ्यः
शिष्येभ्यः कथंचित्, प्रतिपादितम्^३, अपरेभ्योऽन्यथा, यथा वा
कस्यचित् सूत्रस्य केभ्यश्छात्रेभ्य काचिद् वृत्तिः प्रतिपादिता, अन्ये-
भ्योऽपरा ।^४ तथैव धातुपाठे प्रवचतापि भगवता केभ्योऽन्तेवासिभ्यः

सर्वे वर्षं गतौ इत्ययमपि मीमतेनेन पञ्चगान्तप्रकरणे पठितः । अथ सर्वे वर्षं इत्यन्तस्थ-
पाठोऽभरटीकासर्वस्वे सुद्रितः ।

१. अमरटीकासर्वस्व, भाग १, पृष्ठ ७ ।

२. ब्रह्मवम्—भाग, १ पृष्ठ ३१५—३१७ ।

३. उभयथा आचार्येण शिष्याः सूत्रं प्रतिपादिताः । केचिदाकशरादेका
संज्ञा, केचित् प्राक्शराद् परं कार्यम् । महा० १।४।१॥ शुभ्राशब्दं स्त्रीलिङ्गमन्ये
पठन्ति, ततो ङकं प्रत्युदाहरन्ति—शौक्लेव इति । इयमपि चैतत् प्रमाणमुभयथा सूत्रम-
यायनाद् । काशिका ४।१।१२८ ॥

४. उभयथा आचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, केचिद् वाक्यस्य [संप्रसारण-

‘तप ऐश्वर्ये वा, वृत्त वर्तने’ इत्येवं सूत्रविच्छेदः प्रदर्शितः, अपरेभ्यः तप ऐश्वर्ये, वावृत्त वर्तने’ इति । एतदेवाभिप्रेत्य धातुवृत्तौ सायणाचार्य आह—

अस्माकं तुमवमपि प्रमाणमुभयथा शिष्याणां प्रतिपादनात् । पृष्ठ २९३ ।

२—उदात्तेषु चान्तेषु धातुषु अनुदात्तस्येकारान्तस्य क्षिधातोः पाठकारणे निदर्शयन् क्षीरस्वाम्याह—

वक्ष्यति च—

पाठमध्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः कथित् ।

अनुदात्तोऽनुदात्तानां पूर्ववामतरोष्ठतः । क्षीरत० १।१४९॥

अत्र ‘वक्ष्यति’ क्रियायाः कः कर्तेति न व्यक्तीकृतं क्षीरस्वामिना वयं तु क्षीरस्वामिनो वाक्यविन्यासप्रकारेणानुमिनोमो यद् भगवता पाणिनिना धातुपाठं प्रवचता या तदीया वृत्तिः शिष्येभ्यः प्रतिपादिता, तत्रैवायं श्लोकोऽपि भगवतोपदिष्ट इति ।

२—सुनागः

महाभाष्येऽसकृत् सौनागवार्तिकान्युपलभ्यन्ते ।^१ हरदत्त-वचनानुसारं सुनागनामाऽऽचार्य एषां प्रवक्ता ।^२ अयं च भगवतः कात्यायनादवाचीन इति कैयटव्याख्यानादवसीयते ।^३

वार्तिकप्रवक्त्रा सुनागेन पाणिनीयधातुपाठस्यापि किमपि व्याख्यानमुक्तमिति कतिपयैः प्रमाणैरवगम्यते । तथाहि—

१—विभाषा आवादिकर्मणोः (अष्टा० ७।२।१७) इत्यत्र वृत्ति-कृद् वामनः पठति—

सौनागः क्मण्यि निष्ठायां शक्रेरिष्टमिच्छति विकल्पेन, अस्येतर्भावे ।

२—इदमेव सौनागमतं धातुवृत्तावसकृन्निर्दिशति सायणः ।^४

संज्ञा], केचिद् वणैस्य । सर्वहरिकृता महाभाष्यदीपिका, पृष्ठ ३७१ । सूत्रार्थद्वयमपि धैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । काशिका ५।१।५० ।

१. महाभाष्य २।२।१८॥ ३।२।५६॥ ४।१।७४, ८७॥ ४।२।१५६॥ ६।१।६५॥

२. सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः सौनागः । पदमञ्जरी भाग २, पृष्ठ ७६१ ।

३. कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः । भाष्यप्रेदीप २।२।१८॥

४. शक धातु, पृष्ठ ३०१; अस धातु, पृष्ठ ३०७; शक धातु, पृष्ठ ३१६ ।

३-क्षीरतरङ्गिण्या आदावन्ते च घातव्यं सम्बन्धि सौभाग्यमत-
मित्यमुद्धरति श्रीरस्वामी-

धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थ इति सौनागाः । यदाहुः—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोनार्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥^१

यामनक्षीरस्वामिभ्यामुद्धृते मते धातुपाठविषयके इति तु स्पष्टमेव । अनयोः प्रतिपादनं भगवता सुनानेन क कृतमिति नोक्त-मुद्धर्तुभ्याम् । तत्र प्रथमं मतं तदीयवार्तिकपाठेऽपि कथंचित् सम्भवति, परन्तु क्षीरस्वाम्युद्धृतं द्वितीयं मतं तदीय धातुव्याख्यान एव संभवति, नान्यत्र । अतोऽनुमीयते तत्र भगवता सुनानेन पाणिनीय-धातुपाठस्य किमपि व्याख्यानं विरचितमिति ।

३—भीमसेनः

कस्यचिद् भीमसेनस्य पाणिनीयधातुपाठेन सह कश्चिन्म-
हत्त्वपूर्णः संशय इति विविधप्रश्नकारवचनैः सुस्पष्टं विज्ञायते ।
तथाहि—

१—सर्वानन्दः (सं० १२१५) स्वर्गोऽमरटीकासर्वस्व १।१।७

व्याख्यान प्रथमाह—

अथ पर्वे पर्वे कर्मे खर्वे गवे मर्वे तर्वे चर्वे गतौ इत्ययमपि भूषादी भीमसेनेन
पवर्गान्तप्रकृत्यै पठितः ।^{१०} भाग १, प्रष्ट ८ ।

१—सर्वान्मदात् प्राचीनो भैषज्यो (सं० ११६५) धातुप्रदीपादौ
भीमं स्मरति—

ननुषोऽमुन् यथा मीमः प्रोक्तवांस्तद्वदागमात् ।

३—मैत्रेयादपि बहुप्राचीन उमास्वातिभाष्यव्याख्याता सिद्ध-
सेनगणी लिलेख—

१. षीरत० पृष्ठ ३, ३२३ । तुरादौ (पृष्ठ ३०१) द्वितीयं चरणम् 'एकैको-
ऽर्थो निर्दिशितः' इत्येवं पठ्यते, तृतीयचरणं 'प्रयोगतोऽनुमातव्या' इति । ओकोऽयं
चान्द्रभातपाठान्तेऽपि पठ्यते । तत्र तृतीयचरणे 'प्रयोगतोऽनुमान्तव्या' इति पाठः

२. टीकासर्वस्वे श्मे धातवः अर्धं पर्वं इत्येवमन्तस्थागताः मुद्रिता । तत्प्रा-
मादिकं मुद्रणमिति सर्वानिन्दवचनादेव स्पष्टम् ।

भीमसेनाद् परतो ऽन्धवैवाकरथैरथैश्च ऽपठितो ऽपि..... । पृष्ठ २९४ ।

४—मद्योजिदीक्षितनागेशभट्टादयो ऽपि धात्वर्थनिर्देशो भीम-
सेनीय इत्याचक्षत इत्युक्तं पुरस्तात् ।

५—लघुपुरस्थदयानन्दमहाविद्यालयान्तर्गते लालचन्दपुस्त-
कालये भीमसेनीयधातुपाठस्यैको हस्तलेख आसीत् ।^१

एतैः प्रमाणैर्भीमसेनस्य धातुपाठेन सह आसीत् कश्चित्
सम्बन्ध इति सुव्यक्तं भवति ।

कालः—भीमसेनोऽयं कदा कंच प्रदेशं स्वजनुपालं चकारेति
न कथमपि विज्ञायते । भीमसेनस्य यावन्तो निर्देशा विविधग्रन्थेषूप-
लभ्यन्ते, तेषु सिद्धसेनगणिनो निर्देशः प्राचीनतमः । सिद्धसेनगणि-
नश्च वैकमादस्य सप्तमी शती काल इत्येक ऐतिह्यविद् आतिष्ठन्ते ।
भीमसेनश्चेतो ऽपि भूयान् प्राचीनः । इयं हि तस्यावरासीमा । केचनेनं
पाण्डुपुत्रं वृकोदरं मन्यन्ते । तदयुक्तमिति पुरा प्रदिष्टम् ।

धातुपाठेन सह संबन्धः—भीमसेनस्य ये निर्देशाः प्राचीनग्रन्थेषू-
पलभ्यन्ते, तैरेतावत् स्पष्टमवगम्यते यदस्ति भीमसेनस्य पाणिनीय-
धातुपाठेन सह कश्चिन्महीयान् संबन्धः । भीमसेननाम्ना निर्दिष्टा
यत्र तत्र संग्रहालयेषूभ्यमानाः केचन धातुपाठकोशा अप्यस्य
संबन्धस्य प्रज्ञापकाः । परं धातुपाठेन सह तस्य कीदृशः सम्बन्ध
इत्यत्र विवदन्ते वैयाकरणाः । पाणिनीयधातूनामर्थं निर्देशको भीम-
सेन इत्येके ग्रन्थकारा आहुः । मतमिदं प्रमाणविरहितमिति पूर्व-
स्माभिः सम्यगुपपादितम् ।

धातुवृत्तिकारः—अयं त्वनुमिनुमो यदयं भीमसेनः पाणिनीय-
धातुपाठस्य वृत्तिकार इति । अस्यानुमानस्योपोद्बलके एते
प्रमाणे स्तः—

१—कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादास आह—

स्तम्भ इह क्रियानिरोध इति भीमसेनः । पृष्ठ १७२ ।

स्तम्भु स्तम्भे इति सौत्रो धातुः । न त्वयं कचिद् धातुपाठे पठि-

१. अस्यैका प्रतिलिपिः स्मृतस्यैकाशो ऽपि विद्यते । लालचन्दपुस्तकालयस्था
सम्बराशिः सम्प्रति होशियारपुरस्थे साध्वाश्रमे वर्तते ।

तः । धातुवृत्तिकाराः प्रसङ्गात् सौत्रानपि धातु स्ववृत्तिषु व्याख्य-
यन्ति । अतोऽवगम्यते, सम्भु-धातोर्थः सम्भार्य सस्य क्रियानिरोध-
रूपं व्याख्यानं भीमसेनेन स्वधातुवृत्तावेव विवृतं स्यात्, नह्यन्यत्र
व्याख्यानमिदं सम्भवति ।

२—दैवव्याख्याता कृष्णलीलाशुक्रमनिराह—

एष प्रेरणे । भीमसेनेन क्वादिष्वपठितोऽयं 'बहुलमेतन्निर्देशनम्' इत्यु-
दाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । पृष्ठ १६ ।

अयमेव पाठः स्वल्पभेदेन देवराजीये निघण्टुव्याख्यानेऽपि
द्विरुपलभ्यते । पृष्ठ ४३, १०९ ।

यदि दैवव्याख्याने 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्य कर्त्ता भीमसेन
एवाभिप्रेतः स्यात् (अन्यस्यानिर्देशात्), तर्हि भीमसेनेन काचिद् धातु-
वृत्तिर्विरचिता इति स्पष्टमेव । यद्यत्र 'धातुवृत्तौ पठ्यते' इत्यस्यान्य
एव कर्त्ताऽभिप्रेतः स्यात्तदापि पूर्वप्रमाणेन भीमसेनस्य धातुवृत्ति-
कारत्वं स्पष्टमेव ।

४—अज्ञातनामा

कस्यचिदज्ञातनाम्नो वृत्तिकारस्य तदीयाया धातुवृत्तेऽथ पाठाः
क्षीरतरङ्गिणीपुरुषकारनिघण्टुव्याख्यानादिपुलभ्यन्ते । तथाहि—

१—क्षीरस्वामी अथि रीधित्वे इति धातुसूत्रव्याख्याने कंचिद्
वृत्तिकारं संस्मार

राग्रन्धे ... इदित्त्वादनुनासिकलोपामात्रः । अथे इति त्वाहारः वृत्तिकृद्
भ्रान्तः । क्षीरत ० १।२९१॥

वृत्तिकृद् धातुवृत्तिकारः—क्षीरस्वामिना स्मृतो वृत्तिकृद्
धातुवृत्तिकारो द्रष्टव्यः । तदुक्तं क्षीरपाठमुद्धरता सायणेन—

अत्र तरङ्गिणी—इदित्त्वादनुनासिकलोपामावात् अथे भेदे इत्युदाहरणं वृत्ति-
कारो भ्रान्त इति । अत्र वृत्तिकारो धातुवृत्तिकृद् उच्यते । धातुवृत्ति पृष्ठ ४६ ।

२—पूर्वं भीमसेनप्रसङ्ग उदाहृते पुरुषकारवचने काचिद्
धातुवृत्तिः स्मर्यते ।

३—देवराजः स्वीये निघण्टुव्याख्याने काचिद् धातुवृत्ति नि-
र्दिशति । तथाहि—

क—यञ्जु व्यक्तिप्रणयकान्तिगतिषु । अङ्गुलं सेचनमिति तद्वृत्ति । १।१।३॥

ख—उप प्रेरणे क्षपि सान्त्वयाम् इति कथादिषु [अ]पठितोऽपि बहुलमतेभि-
दर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते । १।७।२॥ २।१२।३७॥

देवराजस्य द्वितीयः पाठो भीमसेनप्रसङ्ग उद्भूतेन पुरुषकार-
पाठेन सह संवदति । तेनैतदपि सम्भवति, यदेवराजः पुरुषकारादेवे-
मं पाठमुदाजहारेति ।

यद्युपरितनेषु प्रमाणेषु स्मृते धातुवृत्तिकारो धातुवृत्तिश्च
भीमसेनस्तदीया धातुवृत्तिर्वा न स्यात्तर्हि क्षीरस्वामिनः पूर्ववर्तिना
केनचिद् विदुषा काचिद् धातुवृत्तिर्विहिता इति निःसंशये शक्यते
वक्तुम् ।

५—क्षीरस्वामी (१११५—११६५ वि०)

क्षीरस्वामिनाम्ना शब्दशास्त्रनिष्णातेन क्षीरतरङ्गिण्यामिधेया
एका धातुवृत्तिर्विरचिता । इयमुपलभ्यमानासु सर्वासु धातुवृत्तिषु
प्राचीनतमा महत्त्वपूर्णा च वर्तते । एतस्या एकं संस्करणं जर्मनविदु-
षा लिबिशेन १९८७ वैकमाब्दे (सन् १९३०) रोमनाक्षरेषु प्रकाशितम् ।

परिचयः

वंशः—क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशोद्घाटने च न
कञ्चित् स्वकीयः परिचयो वृत्तान्तो वा लिखितः । अतोऽस्य विदुषो
वृत्तान्तोऽन्धकूप एव निपतितो वर्तते ।

क्षीरतरङ्गिण्या भ्वाद्यदाद्योरन्ते 'महेश्वरस्वामिपुत्रक्षीरस्वाम्युपेक्षि-
तायां.....' इति पाठदर्शनात् क्षीरस्वामिनः पितुर्नाम महेश्वर-
स्वामी आसीदिति विज्ञायते ।

शाखा—क्षीरस्वामिना यज-धातुव्याख्याने (१।७२९) यजः काठ-
कम् इत्युक्तम् । एकशतमेदभिज्ञे यजुषि काठकस्यैव नामोल्लेखः क्षीर-
स्वामिनस्तच्छास्त्राध्यायित्वं सूचयति ।

देशः—क्षीरस्वामी कं देशं स्वजनुपालं चकारेति न सम्यग्
विज्ञायते । क्षीरतरङ्गिण्या अमरव्याख्यानस्य चादौ वाग्देव्या प्रशंस-

नात्, ग्रन्थान्ते इदममानाम्यां श्लोकान्यां चास्य कश्मीरजलं प्रतीय-
ते । क्षीरस्वामी कठशाखाप्यायीत्यनुमितं पुरस्तात् । कठब्राह्मणाश्च
कश्मीरिष्वेवोपलभ्यन्ते इत्यप्यस्य कश्मीरजलं द्रढयति ।

कालः—क्षीरस्वामी कस्मिन् काले बभूव इति न शक्यते
निश्चितं वक्तुम् । तथापि—

१—एकः खलु क्षीरामिधानः कश्चिच्छाब्दिकः कङ्कलणेन राज-
तरङ्गिण्यां स्मर्यते—

देवान्तरादानमस्याय व्याचराणात् स्मापतिः ।

भावतैवद्विचित्रं महामाये स्वमण्डले ॥

क्षीरामिधानाण्डविषोवाभ्यायात् सम्प्रतप्तुतः ।

पुनैः सह ययौ वृद्धिं स जयापीडपरिहृतः ॥ ४१४८८, ४८९॥

कश्मीराधिपतेर्जयापीडस्य राज्यकालः ८०८ वैक्रमाब्दात् ८३९
वैक्रमाब्दे यावदातिष्ठन्त ऐतिह्यविदः ।

क्षीरस्वामी तु क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशटीकायां च श्रीभोजं
नदीयं सरस्वतीकण्ठाभरणं चास्मकदुर्वाजहार । तस्मादयं क्षीरस्वा-
मी कङ्कलणस्मृतात् क्षीरामिधानाद् विदुषोऽन्य इति विस्पष्टम् ।

२—गणरत्नमहोद्भौ स्मृतः—सतनवत्युत्तरैकादशशत्यां विरचिते
गणरत्नमहोद्भौ वर्धमानो हि क्षीरस्वामिनं सम्भार । तथाहि—

क—ज्योतीषि ग्रहनवनादीनि वेत्ति ज्योतिषिकः इति वामनक्षीरस्वामिनौ ।
४१३०३ पृष्ठ १८३॥

पाठान्तरम्—ज्योतीषि महादीनविरुत्तय कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्योतिषं वेद
ज्योतिषिकः । ३० पृष्ठ १८३ टि० २ ।

अनयोः पाठाभ्यां न्यस्तः पाठः क्षीरस्वामिनोऽमरकोशव्या-
ख्यानेन (२१८१४) सहाक्षरशः संबदति ।

ख—क्षीरस्वामिना मार्गं मारिष इत्यपि, यथा पथेत् परिप-
दिति टीकायां विवृतम् । ४१३० पृष्ठ २३८॥

१. कश्मीरमण्डलमुक्तं जयसिंहनाम्नि विश्वम्भरापरिहृदे दृढदीर्घदोषि ।
शासत्यमात्यवरसुहृदिनां स्त्रिलेख भक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥

पाठान्तरम्—मर्षणात् सहनात् मारिषः । मार्षोऽपि । यथा परिषत् [पर्यत्] ।
द्र० पृष्ठ २३८ टि० २ ।

अनयोरपि पाठान्तरे न्यस्तः पाठः क्षीरस्वामिनोऽमरटीकायां
मारिष-पदव्याख्याने (१।६।१४) उपलभ्यते ।

एतेन इदमपि स्पष्टं, यद् गणरत्नमहोदधेयोरपीयं तदाधारेण
मुद्रितं भारतीयं चोभे अपि संस्करणे भ्रष्टपाठबहुले स्तः ।

इयं क्षीरस्वामिनोऽवरा सीमा ।

३. क्षीरस्वामी हेमचन्द्राचार्यं तदीयं शाब्दानुशासनं वा न
कचित् साक्षात् सस्मार, एवं हेमचन्द्राचार्योऽपि क्षीरस्वामिनम् ।
श्रीपण्डितचन्द्रसागरसूरिणा हेमवृत्तेर्याऽऽनन्दबोधिनीवृत्तिर्विरचिता
तस्यां त्रिपुल्यानेषु हेमचन्द्राचार्येण 'अन्यः' पदेन स्मृतो ग्रन्थकारः
क्षीरस्वामीति प्रतिज्ञातम् ।^१ यद्येतत् सूरिमहोदयैः प्राचीनव्याख्यानु-
सारं विवृतं स्यात्तर्हि हेमचन्द्राचार्यतः प्राचीनः क्षीरस्वामीति निःसं-
शयं शक्यते वक्तुम् । हेमव्याकरणस्य रचना ११९३—११९४ वैक्रमा-
ब्दे बभूवेत्यपि सूरिमहोदयानां मतम् ।^२ तदेवं ११९४ वैक्रमाब्दात्
पूर्ववर्ती क्षीरः ।

४—क्षीरतरङ्गिण्याः कोशान्ते पद्यमिदं पठ्यते—

कश्मीरभुवमण्डलं जयसिंहनाभि, विश्वम्भरापरिवृटे वृद्धीर्षदोष्णि ।

शातत्यमायवरसुतुरिमां लिलेख भक्त्या द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥

कश्मीराधिपतेर्जयसिंहस्य कस्यचिद् अमात्यस्य सुनुनेयं क्षीर-
तरङ्गिणी प्रतिलिपिकृतेत्यस्याभिप्रायः ।

अत्र स्मृतस्य जयसिंहस्य नृपते राज्यकालः ११८५ वैक्रमाब्दाद्
११९५ वैक्रमाब्दपर्यन्तमासीत् । एतस्मिन्नन्तरे क्षीरतरङ्गिण्याः प्रति-
लिपिकरणादितः प्राचीनः क्षीरस्वामीति सुव्यक्तम् ।

५—मैत्रेयरक्षितः ११६५ वैक्रमाब्दात् ११९० वैक्रमाब्दं यावत्
स्वकीयं धातुप्रदीपं विरचयामासेत्यस्माभिव्याकरणेतिह्ये प्रतिपादि-
तम् ।^३ मैत्रेयः धातुप्रदीपेऽनेकत्र एके अपरे इत्यादिभिः शब्दैः क्षीर-
स्वामिमतं निर्दिशति । तथाहि—

१. हेमवृद्धवृत्ति भाग १, पृष्ठ ३२४, क्रमाङ्क. २—४ ।

२. हेमवृद्धवृत्ति भाग १, भूमिका पृष्ठ 'कौ' ।

३. भाग १, पृष्ठ २८३ ।

क—अञ्जते, अञ्जायते..... । केचित्तु आनुञ्जे इति प्रत्युदाहरन्ति ।

पृष्ठ २० ।

अत्र १।११० सूत्रव्याख्याने 'अञ्जते आनुञ्जे' इत्युदाहृतं क्षीर-
स्वामिना । अत्र स्वाऽस्मदीया टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

ख—तुहिर् इहिर् इत्येके । पृष्ठ ५२ ।

द्रष्टव्या क्षीरतरङ्गिणी १।४८७॥

ग—अपरे तु बाह्वु वरणे इति परिस्मन् वामहृत् संबंध्य बाहुमेकार्धमे-
कात् मन्यते बाह्वु वरणे इति बाह्व्यते । ततो बाह्व्यमाना सा रामशाला न्यविष-
तेति । पृष्ठ ९३॥

अत्र ४।४९ सूत्रव्या क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

घ—प्रीतिचलनयोरित्येके । पृष्ठ १०३ ।

इह ५।१५ सूत्रव्या क्षीरतरङ्गिणी द्रष्टव्या ।

च—आदयस्त्वागवान्ताः । तेषामपि समाप्यधेमाव वृत्तरणमित्येके । पृष्ठ १२७

अत्र ६।३३ सूत्रव्या क्षीरतरङ्गिणी अवलोकनीया ।

थ—भाषार्था इत्येके । भाषार्था दीप्यर्थाः । पृष्ठ १४४ ।

द्रष्टव्याऽत्र १०।१९७ सूत्रव्या क्षीरतरङ्गिणी, तत्र स्वाऽस्म-
टिप्पणी च ।

एतैः कतिपयैरुद्धरैरेतद्व्यक्तं भवति यत् क्षीरस्वामी मेधेय-
रक्षितात् प्राचीनः । एवं च कृत्वा ११६५ वैक्रममाब्दात् प्राचीनः क्षीर-
स्वामी इति तु निश्चितमेव ।

क्षीरस्वामिनोऽप्ये मन्थाः—योऽप्ये जाता विश्वसृजः कमेष्ट सुनिभिः इत्या-
दिश्लोकः क्षीरतरङ्गिण्या अमरोद्घाटनस्य चादौ समानरूपेण पठ्यते ।
तस्मिन् षड्वृत्तीनामुल्लेखः श्रूयते । तादृचेमाः षड्वृत्तयः—

- | | |
|----------------------------|-------------------|
| १. अमरकोशोद्घाटनम् | ४. अमृततरङ्गिणी |
| २. क्षीरतरङ्गिणी | ५. गणवृत्तिः |
| ३. निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः | ६. निघण्टुवृत्तिः |
- इति केचित् प्रतिजानते ।

अत्र निघण्टुवृत्तिः सन्दिग्धा वर्तते । यत्तु देवराजयज्वना नि-
घण्टुभाष्यारम्भे क्षीरस्वामिनो निघण्टुटीका स्मृता, साऽमरकोश-
व्याख्यैव । यतो निघण्टुटीकायां स्मृतेषु द्वात्रिंशत्सु पाठेषु त्रिंशत्

पाठाः क्षीरस्वामिनोऽमरव्याख्यान उपलभ्यन्ते । अवशिष्टयोः द्वयोः पाठयोर्मध्ये १।११।३२ निघण्टुटीकायामुद्धृतः शब्दनं शब्दः पाठः क्षीर-तरङ्गिण्यां १।७२७ व्याख्यान उपलभ्यते । अत्रास्मन्मुद्रितपाठापेक्षया टिप्पण्यां निर्दिष्टः शब्दः शब्दनम् पाठः साधीयान् । एकोऽवशिष्टोऽपि पाठः क्षीरतरङ्गिण्याममरकोशोद्धाटने वा कश्चित् स्यात् । यतो नि-घण्टुशब्दः कोशपर्यायत्वेनापि लोके प्रसिद्धः ।^१ अतो देवराजेनामर-टीकाऽपि निघण्टुटीका नाम्ना निर्दिष्टा ।

६—मैत्रेयरक्षितः (सं० ११६५)

मैत्रेयरक्षितनाम्ना बौद्धविदुषा धातुप्रदीपनाम्न्येका धातुपाठ-स्य लघ्वी वृत्तिर्विहिता ।

परिचयः

अयं मैत्रेयरक्षितः कस्मिन् काले, कुत्र, कुतश्च जन्म लेभ इति न विज्ञायते ।

कदाचिद् वाङ्मनः—धातुप्रदीपे बहुत्र धातोर्वन्त्योष्ठधादित्वे न रासदयवादिगुणानाम् (६।४।१२६) इति प्रत्यक्षसूत्रेण एरुवाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधे प्राप्तेऽपि चन्द्रसम्मत्या एरुवाभ्यासलोपप्रतिषेध उदाहृतः । यथा—

१—यज वन गतीं (१।२।४६, २५०) एरुवाभ्यासलोपप्रतिषेधभास्य चान्द्रेददाहृतः—ववाज ववजतुः । पृष्ठ २५ ।

२—हन वन शब्दे (१।४।६०, ४९१) ववान, ववनतुः, ववतुः । अरुएरुवाभ्यासलोपनिषेधश्चान्द्रेददाहृतः । पृष्ठ ३७ ।

एतेनानुमीयतेऽयं मैत्रेयः कदाचिद् बङ्गदेशीयः स्यात् । बङ्ग-देशीया हि ववयोः मेदेनोच्चारणात् प्रायेण मुह्यन्ति ।

कालः—सर्वानन्देनामरटीकासर्वस्वे धातुप्रदीपस्तदीया काचित् टीका आसकृदुद्धृता । टीका सर्वस्वश्च सर्वानन्देन १२१६ धैर्यमाध्वे

१. एतद्विज्ञाय शब्दसर्वत्रिकमस्याः षड्गुरुशिष्यव्याख्यायां वेदार्थदीपि-कायाम् 'यातयामो जोर्ये भुक्तोन्निष्ठेऽपि च निघण्टौ' (पृष्ठ ५६) 'शङ्कावितर्कमययोः इति निघण्टुः' इत्युभयोरुद्धरणयोर्विषये प्राप्यपको मैकजानलटिप्पणयति—'नास्ति यास्कीयनिघण्टौ' इति, तच्चिन्त्यम् । षड्गुरुशिष्योद्धृते उभे अपि वचने वैजयन्तीकोशे (कमशः २७५, २२३ पृष्ठयोः पठ्येते ।

निर्मितः ।^१ अतो १२१६ विक्रमाब्दात् पूर्वभाविनी धातुप्रदीपटीका, ततः पूर्वकालिकञ्च धातुप्रदीप इत्येतावत् सुनिश्चितम् । अत एवास्माभिः स्वीये व्याकरणैतिह्ये धातुप्रदीपस्य रचनाकालः ११६५—११६० विक्रमाब्दपर्यन्तमनुमितः ।

विद्वत्ता—मैत्रेयरक्षितो व्याकरणशास्त्रस्यासामान्यपण्डित आसीत् । अस्य तन्त्रप्रदीपनाम्नी न्यासव्याख्या अतिविपुला वैबुध्य-पूर्णा च वर्तते । धातुप्रदीपान्ते स स्वयमाह—

वृत्तिन्यातं समुद्दिश्य कृतवान् ग्रन्थविस्तरम् ।

नासातन्त्रप्रदीपं यो विवृतास्तेन धातवः ॥१॥

आकृष्य भाष्यजलधेरथ धातुनामपारायणपथपाणिनिशास्त्रवेदी ।

कालापचान्द्रमततत्त्वविभागदणो धातुप्रदीपमकरोज्जगतो द्वितीयः ॥२॥

परिभाषावृत्तिकृत सीरदेवोऽप्याह—तस्माद् बोद्धव्योऽयं रक्षितः, बोद्धव्याथ विस्तरा एव रक्षितग्रन्था विद्यन्ते । पृष्ठ ९५ ।

अन्या कृतिः—रक्षितस्याऽन्याकृतिः तन्त्रप्रदीपाख्या काशिकान्यासस्य व्याख्या वर्तते । अनेन महाभाष्यस्यापि काचिद् व्याख्या विरचिता इत्यस्माभिरनेकैः प्रमाणैरनुमितम् । एतद्विषयेऽस्मदीयः 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थो द्रष्टव्यः (पृष्ठ २८५, २८६)

धातुप्रदीप-टीका (११९० वै०)

केनचिद्ज्ञातनाम्ना विबुधा धातुप्रदीपस्य काचिद् टीका विरचिता । इयं टीका सर्वानन्देन स्वीयेऽमरकोशटीकास्वस्वे बहुधा निर्दिष्टा । तेनास्याः कालः १२१६ विक्रमाब्दात् प्राचीन इति निःसंशयं शक्यते वक्तुम् । अस्माभिरस्याः कालः ११९०—१२१५ विक्रमाब्दं यावदनुमित (सं० व्या० शास्त्रेतिहास पृष्ठ २८३) ।

७—दैवम् (१२०० वै०)

अयं श्लोकात्मकः प्रकरणग्रन्थो देवनाम्ना केनचिद् विबुधा विनिर्मितः । अस्मिन् ग्रन्थेऽनेकत्र प्रटितानां सरूपाणां धातूनां पाठ-प्रयोजनं चिन्त्यते । तदुक्तं ग्रन्थान्ते—

१. इदानीं वैकारातीवर्षाधिकतद्वर्षपर्यन्तेन (१०८१) शकाब्दकालेन
..... (१०८१ शकाब्दः = १२१६ विक्रमाब्दः) । टीकास्वस्व १।४।२१॥

इत्यनेकविकरणस्वरूपधातुव्याख्यानं देवनाभा विदुषा विरचितं देवं समाप्तम् ।
अस्मिन् ग्रन्थे आहत्य शतद्वयं श्लोका विद्यन्ते ।

परिचयः

देवनामा विपश्चित् कस्मिन् काले कुत्र चाजायत इति न कथं-
चिदपि विज्ञायते । देवग्रन्थस्य सम्पादकेन गणपतिशास्त्रिणा देवस्य
कालः खैस्ताब्दस्य नवमशताब्द्या आरम्भाद्वाद्वादशशति अभ्यधायि ।
ययं त्वस्य कालः वैक्रमद्वादशशत्या अन्तिमः पाद इत्यनुमिनुमः ।
तत्रेमां हेतु—

१—क्षीरस्वामी देवं न कचित् सस्मार । क्षीरस्वामिनश्च ११२५
वैक्रमाब्दात् ११६५ वैक्रमाब्दं यावत् काल इत्यस्माभिः पूर्वमुक्तम् ।

२—देवव्याख्यात्रा कृष्णलीलाशुकमुनिना द्वयोस्त्वानयोस्ता-
दशनिर्देशः कृतो येनानुमीयते यदयं देवो मैत्रेयरक्षितादवरकालिकः ।
तथाहि—

क—देवेन तु 'हं वेदने स्तापयति तिष्ठायति' इति मैत्रेयरक्षितोक्तकारविस-
म्भाषायमनुसृतः । पृष्ठ २१ ।

ख—देवेन तु मैत्रेयरक्षितविसम्भादेतदुक्तम् । पृष्ठ २८ ।

यदि कृष्णलीलाशुकमुनेर्लेखः सत्यं स्यात्तर्हि देवो मैत्रेयरक्षि-
ताद् औत्तरकालिक इति निश्चितं शक्यते वक्तुम् । एतदाधारेण च
देवस्य १२०० वैक्रमाब्दः काल इत्येव युक्तम् ।

देववार्तिकम् (१२५० वै०)

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिना देवस्य पुरुषकारसंज्ञकं वार्तिकम-
लेखि । 'अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयेतरव्याकरणसम्प्रदायग्रन्थानामपि
पदे-पद उद्धरणदर्शनादस्य कर्तुरनेकतन्त्रनिष्ठं ज्ञानमासीदिति
स्फुटं भवति । सायणेनायमस्य ग्रन्थश्च स्वीयधातुवृत्तौ बहुधा निर्दि-
ष्टः । अनेकत्र च सायणो नामनिर्देशं विनैव पुरुषकारस्य पङ्क्ती-
रुद्धरति ।'

१. ग्रन्थान्ति—कृष्णलीलाशुकेनैव कीर्तितं देववार्तिकम् । '.....' इति श्री-
कृष्णलीलाशुकमुनिविरचितो देवसहायः पुरुषकारः समाप्तः ।

२. यथा नदं धातौ 'यत्कारिषु' इत्यारभ्य 'निरुद्धलक्षणया नेयः' इत्यन्ता-
स्तिस्रः पङ्क्तयः । धातु० पृष्ठ० ७८ । इमाः पङ्क्तयः पुरुषकारे ६६ तमे पृष्ठे वर्तन्ते ।

परिचयः

श्रीकृष्णलीलाशुकमुनिर्वैष्णवसम्प्रदायस्याचार्यः । अस्य कृष्ण-
कर्णामृतं कृष्णलीलामृतं वा स्तोत्रं वैष्णवेषु अतिप्रसिद्धम् । अयं
वैष्णवीय इत्येके मन्यन्ते ।

कालः—कृष्णलीलाशुकमुनेः क काल इति नास्ति कश्चिन्नि-
श्चयः । अतस्तस्य कालनिर्णयाय यानि सहायकानि प्रमाणानि
तान्युच्यन्ते—

१—पुरुषकारे हेमचन्द्राचार्यः त्रिः स्मर्यते ।^१ हेमचन्द्रस्य च
ग्रन्थलेखनकालः ११६० वैक्रमाब्दात् १०२० वैक्रमाब्दपर्यन्तमिति
निश्चितप्राप्यम् । अत इयं पुरुषकारस्य पूर्वा सीमा ।

२—निघण्टुव्याख्यायां देवराजयज्वना पुरुषकारस्य नामनि-
र्देशं विना द्वयोः स्थानयोः पाठ उद्धृतः ।^२ देवराजीयं निघण्टुभाष्यं
सायणेन ११६२/३ ऋग्भाष्य उद्धृतम् ।^३ अतो देवराजस्य वैक्रमाब्दस्य
चतुर्दशशत्या उत्तरार्धः (१३५०—१४००) काल इत्येतिहायिदः संगि-
रन्ते । इयं पुरुषकारस्यावरासीमा ।

३—लीलाशुकमुनिः स्वव्याख्याने कश्चिद् देवस्य पाठान्तरम-
व्युपन्यस्यति । देवस्य कालः १२०० वैक्रमाब्द इत्यनुमितं पुरस्तात् ।
देवग्रन्थे पाठान्तरोत्पत्तावपि कश्चित् काल अपेक्षित एव । स च न्यूना-
न्यूनं पञ्चाशद्वर्षमितं आवश्यकः ।

एतैः प्रमाणैः सामान्यतयेदमेव शक्यते वक्तुं, यत् पुरुषकारस्य
रचना १२५० वैक्रमाब्दात् १३५० वैक्रमाब्दं यावत् कदाचिद् अभूव ।

सीतारामजयरामयोर्भ्रान्तिः—‘संस्कृत साहित्य का संक्षिप्त इति-
हास’ नाम्नो ग्रन्थस्य लेखकान्यां सीतारामजयरामान्यां कृष्णलीला-
शुकमुनेः कालः ११५७ वैक्रमाब्दो निर्दिष्टः । स चासमीचीन इत्युपरि-
तनप्रमाणैर्विस्पष्टमेव ।

१. पुरुषकार पृष्ठ २२, २४, ३७ ।

२. ‘लघु प्रेरणे’ इत्यारम्भे ‘वातुवृत्तौ पञ्चते’ इत्यन्तः । पृष्ठे ४३, १०३ ।
अयं पाठः पुरुषकारे ९५ पञ्चनवतितमे पृष्ठे वर्तते ।

३. ‘उपशब्दात् स्वार्थे ण्योदरादित्वेन घ-अत्यय इति निघण्टुभाष्यम् । अयं
पाठो देवराजीये निघण्टुभाष्ये जसियापदव्याख्याने (२।१।३) उपलभ्यते ।

पुरुषकारे स्मृता कविकामधेतुः—पुरुषकारे कविकामधेतुनामा ग्रन्थोऽसकृत् स्मर्यते । अयं बोपदेवविरचितात् कविकल्पद्रुमस्य कामधेतु-टीकातो भिन्न एव ग्रन्थः । यतो ह्यत्र पाणिनीयसूत्राण्युद्ध्रियन्ते^१ न बोपदेवीयानि । पुरुषकारधृतोद्धरणैः सम्भाव्यते यदियमरकोशस्य काचिद् व्याख्या स्यादिति ।

अन्ये ग्रन्थाः—कृष्णलीलाशुकमुनिना विरचिता इमेऽन्ये ग्रन्थाः—

१—सुपुरुषकारः—सायणः सुध्यातुव्याख्याने पुरुषकार-नाम्ना पाठमेकमुद्धरति—

तदुक्तं पुरुषकारे—बह्वर्तिसुदाहृत्येष्टनि यत् इष्टं कार्यं तदव्यतिदिश्यते, न चेष्टनि विद्, नापीष्टवद्भावश्च । विद्भवियोगशिष्टत्वात् तदभावे तु भावयतीति विन्यसात्तेरिति । धातुवृत्ति पृष्ठ ४२८ ।

नैव पाठो मुद्रिते पुरुषकारे दृश्यते । अतो ज्ञायते कृष्णलीला-शुकमुनिना कश्चित् सुध्यातुव्याख्यात्मकोऽपि पुरुषकारनामा ग्रन्थो विरचित इति ।

२—कृष्णलीलामृतम—इदं स्तोत्रम् ।

३—सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्या—कृष्णलीलाशुकेन भोज-देवीयस्य सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्नः शब्दानुशासनस्य पुरुषकार-नाम्नी व्याख्या विरचिता । एतद्विषयेऽस्मदीयो व्याकरणैतिहायग्रन्थोऽवलोकनीयः ।^२

एतदपि संभाव्यते सायणेन पूर्वनिर्दिष्टः पुरुषकारपाठः सर-स्वतीकण्ठाभरणव्याख्यात उद्धृतः स्यात् ।

४—अभिनवकौस्तुभमाला, ५—दाक्षिणामूर्तिस्तवः—
दैवसम्पादकस्य गणपतिशास्त्रिणो मते इमावपि ग्रन्थौ श्रीकृष्णली-लाशुकमुनेरेव कृती स्तः । अन्योरप्यन्ते—इति कृष्णलीलाशुकमुनि
...^३ इत्यादिः पुरुषकारसदृश एव पाठ उपलभ्यते ।

१. द्र० पुरुषकार पृष्ठ १०३ ।

२. सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १, पृष्ठ ४४५—४४६ ।

८—सायणः

विविधग्रन्थनिर्मात्रा सायणाचार्येण पाणिनीयधातुपाठस्य स्वज्येष्ठभ्रातृमाधवस्य नास्रोऽनुरूपा माधवीयानास्री धातुवृत्तिर्विरचिता । इयं वृत्तिर्वैयाकरणनिकायेऽत्यन्तं प्रसिद्धा वर्तते ।

संक्षिप्तः परिचयः

सायणेन विविधग्रन्थेषु स्वपरिचयो निबद्धः । तदनुसारमस्य पितुर्नाम मायणः, मातुः श्रीमती, ज्येष्ठभ्रातृमाधवः, कनिष्ठस्य भोगनाथ आसीत् । अस्य तैत्तिरीया शास्त्रा बोधायनं सूत्रम्, भारद्वाज-श्च गोत्रं बभूव । अयं १३७२ वैक्रमाब्दे जन्म लेभे, १४४४ वैक्रमाब्दे द्वास्ततितिवर्षदेशीयः स्वर्जगाम ।

सायण एकत्रिंशद्वर्षवयस्को विजयनगराधिपतेः प्रथमस्य हरिहरस्य कम्पणनास्रोऽनुजस्य (वै० सं० १४०३—१४१२) मन्त्रिपदमलं-चकार, तदनु तत्पुत्रस्य संगमस्य (सं० १४१२—१४२०) शिक्षकपदं मन्त्रिपदं च स्वीचकार, तदनन्तरं प्रथमस्य बुक्कनृपतेः (सं० १४२१—१४३७), द्वितीयस्य हरिहरस्य (सं० १४३८—१४४४) चामात्यपद-धुरमुद्रवाहः ।^१

धातुवृत्तेर्निर्मितिकालः

धातुवृत्तेराद्यन्तयोः पाठेन ज्ञायते यत् सायणेन संगमनृपते-रमात्यपदमलंकुर्वन्तेयं वृत्तिर्विरचिता । तथाहि—

आदौ—अस्ति श्रीसंगमरमापः पृथिवीतलपुरन्दरः ।

यत्कीर्तिमौक्तिकमादर्शं विलोक्या प्रतिबिम्बते ॥४॥

अन्ते—इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसंगममहाराजमहा-मन्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचितायां धातुवृत्तौ चुरादयः सम्पूर्णाः ।

तदेवं धातुवृत्ते रचनाकालः १४१५ वैक्रमाब्दात् १४२० वैक्रमा-ब्दपर्यन्तं स्यात् ।

१. सायणाचार्यस्य पूर्णवृत्तज्ञानाय पण्डितबलदेवोपाध्यायकृतः 'आचार्य सायण और माधव' नामा ग्रन्थोऽवलोकनीयः ।

धातुवृत्तेर्निर्माता—येयं महती ग्रन्थराशिः सायणनाम्नोपलभ्यते न सा सर्वा सततममात्यपदभारमुद्वहता सायणेनैव विरचिता, अपि तु तेन स्वस्य सहायकैर्बहुभिः पण्डितैर्निर्मापिता इति विद्वत्समाजे प्रसिद्धिर्बतते । अत एव तन्नाम्ना प्रसिद्धं तु ग्रन्थेषु यत्र तत्र पारस्परिको विरोधोऽप्युपलभ्यते । सत्येवं माधवीया धातुवृत्तिस्तेन स्वयं विरचिताऽऽहोस्वित् तत्सहायकेनान्येनैव केनचिद् विदुषा निर्मिता इति सन्देहो जागर्त्येव । धातुवृत्तौ ऋ पादविधेय इति सूत्र-
व्याख्यातान्ते पठ्यते—

यज्ञनारायणायैव प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

तस्या निःशेषतस्तन्तु बोद्धारो भाष्यपारगाः ॥ पृष्ठ १७ ॥

एवं ग्रन्थ कथने इति सूत्रान्तेऽपि—

अथापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता ।

यज्ञनारायणायैव बुध्यतां भाष्यपारगैः ॥ पृष्ठ १०२ ॥

उभयत्र स्मृतो यज्ञनारायणः किं सायणस्यैव नामान्तरमुत तत्सहायकस्य धातुवृत्ते रचयितुर्बास्तविकं नामेति सन्देहनिर्गमकं न किञ्चित् प्रमाणमुपलभ्यते । यद्ये त्वनुमिनुमो यदयं यज्ञनारायणः सायणस्य सहायको धातुवृत्ते रचयिता स्यात् ।

धातुवृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

माधवीयधातुवृत्तेः प्राचीने क्षीरस्वामिमैत्रेरक्षितयोर्द्धे धातु-
व्याख्ये समुपलभ्येते । ते अत्यन्तं संक्षिप्ते स्तः । तयोरपि धातुप्रदीपः
संक्षिप्ततरः । नैताभ्यां विद्वांसोऽपि धातुकान्तांराजगाहनं कर्तुं समर्थाः,
अकृतधियां तु का कथा । नैव च तयोः प्रतिधातु णिजन्तसञ्ज्ञन्तावि-
रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । माधवीयायां खलु प्रायेण सर्वेषां धातूनां णिज-
न्तादिप्रक्रियाः संक्षेपतः प्रपञ्च्यन्ते । अपि च सन्दिग्धेषु रूपेषु वि-
विधमतान्युद्धृत्य निर्णयो विधीयते । यद्यप्यनेकत्र परमसूक्ष्मविचार-
चर्चया काठिन्यमपि समपद्यत, तथापि कृतधियां विपश्चितामध्याप-
कानां कृत इयं परम साहाय्यमातनुते । सिद्धान्तकौमुद्याः प्रचल-
नात् प्राग् धातुपाठस्य कीदृशी अध्यापनप्रवृत्तिः पाणिनीयेष्वासी-
दित्यस्य वास्तविकं दर्शनमप्यत्रैवोपलभ्यते । किं बहुनाऽऽर्थपाठविधि-

नाऽध्यापकानामध्येष्यमाणां च काशिकावृत्तिरिवेयमपि प्रधान-
सहायभूता वर्तते ।

प्रक्रियाग्रन्थान्तर्गतानि धातुव्याख्यानानि

वैक्रमान्दस्य द्वादशशतकाः पाणिनीयव्याकरणस्य पठनपाठनं
शब्दानुशासनकममुञ्चित्वा प्रक्रियाक्रमेण प्रवृत्तम् । प्रक्रियाग्रन्थका-
रैर्धातुपाठस्यापि तत्रैवान्तर्भावः कृतः । ते चेमे ग्रन्थाः ग्रन्थकाराश्च—

९—रूपावतारः	धर्मकीर्तिः	११४० वै०
१०—प्रक्रियारत्नम्		१३०० वैक्रमान्दात्पूर्वः
११—रूपमाला	विमलसरस्वती	१४०० वैक्रमान्दात्पूर्वः
१२—प्रक्रियाकौमुदी	रामचन्द्रः	१४८० वै०
१२—सिद्धान्तकौमुदी	भट्टोजिदीक्षितः	१५७५ वै०
१४—प्रक्रियासर्वस्वम्	नारायणभट्टः	१६२० वै०

एषु चतुर्धादिषु नैव सर्वे धातवो विप्रियन्ते, नापि व्याख्यात-
धातूनां निजन्तादिसर्वप्रक्रियासु रूपाणि प्रदर्श्यन्ते । उत्तरयोर्ग्रन्थ-
योरेष्यपि सर्वे धातवो व्याख्याताः तथापि शुद्धकर्तृप्रक्रियां विहाय
निजन्तादिषु तेषां रूपाणि नोच्यन्ते । निजन्तादिप्रक्रियाप्रदर्शनाय
केषाञ्चिदेव धातूनां रूपाणि निदर्श्यन्ते । भेदेषु किञ्चिद्वैशिष्ट्यं वर्तते ।

एषां ग्रन्थानां ग्रन्थकृतां तद्व्याख्याकृतां च कालादिविषये-
ऽस्माभिः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य पो-
डशाध्याये (पृष्ठ ३७५-३९४) विस्तरेण प्रत्यपादीति-नेह पुनः प्रपञ्च्यते ।

अत्र हि पाणिनीयधातुपाठस्य तद्व्याख्याग्रन्थानां च विषय
एव विचारः कृतः । पाणिनेः पूर्ववर्तिनामापिशल-काशकुरस्नादीनाम्,
उत्तरवर्तिनां च कातन्त्र-चान्द्र-जैनेन्द्र-अभिनवशाकटायन-हैम-
जौमरप्रभृतीनां धातुपाठविषये तद्वृत्त्यादिविषये च विस्तरस्रिया न
किञ्चिदुक्तम् । एतेषां विषये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'
ग्रन्थस्य द्वितीये भागे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते ।

गण्यतः स्खलनं कपि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्बलास्तत्र समादधति पण्डिताः ॥

फरोलबाग, देहली
दीपावली, २०१४ वै०

विदुषां वशंवदः—
युधिष्ठिरो मीमांसकः

अस्मदीयं संस्करणम्

पाणिनीयधातुपाठस्य उपलभ्यमानासु वृत्तिषु क्षीरस्वामिनः क्षीरतरङ्गिणी प्राचीनतमा वर्तते । मृतो-लिबिशनामकेन जर्मन-विदुषाऽस्याः प्रथमं संस्करणम् ऋषिवस्वङ्कुचन्द्रमिते (१९८७) वैक्रमाब्दे (=१९३० ईसवीये) प्रकाशितम् । अस्मिन् संस्करणे रोमनाक्षराणां प्रयोगात् भूमिकायां टिप्पण्यां च जर्मनभाषाया व्यवहाराच्चेदं भारतीयानां संस्कृतविदुषां कृते लाभप्रदमभूत् । अतस्तदुपलब्धिकालादेवास्माकीना मतिरस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रकाशनस्याजायत् । तदनु द्वितीये विश्वमहायुगे तदपि संस्करणं बुद्धिभर्ता गतमिति कृत्वा तत्प्रकाशनस्य महतीमावश्यकतामन्वभूवम् ।

अस्मद्भाचार्यवर्याणां पण्डितप्रह्लादसज्जिह्वासूनां लवपुरस्थे विरजानन्दाश्रमे विद्यामधीयानेन वर्णिना वाचस्पतिनाऽस्मभिर्देश-मनुसृत्य १९९८ वैक्रमाब्देऽस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिरारब्धा । केनचित् कारणेन सोऽद्वादेर्मध्यं यावत् प्रतिलिपि कृत्वा विरराम । तदनु भारतदेशविभागानन्तरं काशीमागत्य २००९ वैक्रमाब्दे शेषांशस्य पूर्तिरस्माभिः स्वयमकारि । तस्मिन्नेव काले काश्या राजकीयसंस्कृत-महाविद्यालयेऽधीयानेन पण्डितरामशंकरभट्टाचार्येणास्य समग्रस्य ग्रन्थस्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिर्विहिता । भट्टाचार्योऽस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनायापि संचकल्पे, परं कार्ताध्यं नाभजत । २०११ वैक्रमाब्दे श्रीरामलालकपूरनिकोपसंस्थाधिकारिभिरस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनाय मतिरकारि । बहुकार्यव्यग्रतया मयाऽस्य ग्रन्थस्य सम्पादनकार्ये राम-शंकरभट्टाचार्यस्य साहाय्यमप्राहि । किञ्चित् कालानन्तरं भट्टाचार्योऽप्यन्यकार्यजातमुररीकृत्यास्मात् कार्यात् प्रायेणोपरराम । अहमपि स्वास्थ्यवैकल्यात् काशीं परित्यज्य देहलीं प्रत्यायातः । अतो भट्टा-चार्यस्य समाव्यमानं साहाय्यमप्यनश्यत् । मध्येव सकलः सम्पादन-कार्यभार आपतितः । सत्यपि स्वास्थ्यवैकल्ये विविधकार्यभारे च यथाकथंचित् मया तत्कार्यं पारं गमितम् । अत्र कियत्साफल्यं लब्ध-मित्यत्र तु विद्वांस एव प्रमाणम् । कार्यस्यास्य द्वयोर्व्यासज्यवृत्तित्वात् स्वास्थ्यवैकल्याद् अतिशयकार्यभाराच्च या अव न्यूनताः समजायन्त

ता अहं संज्ञाने । तथापीदं शक्यते वक्तुं यदिदं संस्करणं पूर्वजर्मन-
संस्करणापेक्षया साधुतरं निष्पन्नमिति ।

जर्मनसंस्करणापेक्षयाऽत्र वैशिष्ट्यम्

यद्यपि विदुषा लिबिशेन रोमनाक्षरसंस्करणं महता परिश्रमे-
णं सम्पादितम्, तथापि तस्य पाणिनीये व्याकरणे सम्यक्प्रवेशभा-
वाद् बहुत्र तदीयाः सम्पादनप्रमादा उपलभ्यन्ते । अस्माभिस्तदीय-
प्रमादानां परिमार्जनाय, संस्कृतविदुषांसौकर्याय, उपलब्धिसौलभ्याय
प्राचीनवाङ्मयपरिरक्षणाय च विविधग्रन्थसाहाय्येनेदं संस्करणं
परिष्कृतम् । अत्र यद्यद् वैशिष्ट्यमस्माभिः सम्पादितं तदित्यम्—

१ - धातुसूत्रसंख्यानिर्देशः—धातुपाठे 'यू सत्तायाव' 'एष वृद्धौ'
इत्येवमादीनि वाक्यानि क्षीरस्वाम्यादीनां पूर्वाचार्याणां मते सूत्राण्यु-
च्यन्ते (द्र० पृष्ठ २, पं० २, टि० २; पृष्ठ १ पं० ११) । अतोऽत्रापि पाणि-
नीयाष्टकयत् प्रतिधातुसूत्रमादौ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । यथा—

१. यू सत्तायाव, २. उदावः (पृष्ठ २), ३. एष वृद्धौ (पृष्ठ ११),
४. त्वर्थे संघर्षे (पृष्ठ १२) इत्यादिषु ।

२-धातुसंख्यानिर्देशः—कस्मिन् प्रघटके कियन्तो धातव
इति विज्ञानाय, प्रतिगणं धातुसंख्यावच्छेदाय च प्रतिसूत्रव्याख्या-
नन्तरं यथाक्रमं धातुसंख्याया निर्देशोऽप्यकारि ।

२. लिबिशोपात्तधातुसंख्यापरित्यागः—लिबिशेन स्वीये
संस्करणे भोट्टलिङ्गसम्पादितधातुपाठानुसारं तत्तद्धातुसंख्यानिर्देशो
विहितः । क्षीरतरङ्गिण्यां तत्रस्थानां बहूनां धातुनामभावात् क्रमवै-
परीत्याच्च तदीयधातुसंख्यानिर्देशस्यानुपयोगितामवेक्ष्य तन्निर्दिष्टां
धातुसंख्यां परित्यज्यास्माभिर्मूलग्रन्थानुसारिणी धातुसंख्या प्रदत्ता ।

४-अन्यैरुद्धृतानां क्षीरतरङ्गिणीपाठानां स्थाननिर्देशः—
क्षीरतरङ्गिण्या यान्युद्धरणानि पुरुषकारे धातुवृत्तावन्यत्र चोपलभ्यन्ते,
तेषां निर्देशः प्रायेणास्माभिष्टिप्पण्यां कृतः । यत्र तु तद्ग्रन्थेऽप्युद्धृतः
पाठोऽक्षरशः समान आसीत्, तत्र 'उद्धृत' इति, यत्र त्वर्थतोऽनुवादः
शब्दवैपरीत्यं वाऽभूत् तत्र 'स्वतः' इति च संकेत्य तत्तत्स्थाननिर्दे-

शोऽकारि । यथा—पृष्ठ २८, टि० ३, ९; पृष्ठ २२, टि० ६; पृष्ठ २३, टि० २, एवं सर्वत्र ।

अत्र विट्ठलाचार्यकृतायां प्रक्रियाकौमुदीव्याख्यायामुद्धृता-
नां स्मृतानां वा पाठानामल्पीयानेष्वसंग्रहोऽभूत्, तदग्रन्थस्यास्मत्-
सकाशेऽभावात् ।

५-अन्यत्रोद्धृतपाठमेतन्निर्देशः—यत्रान्यत्रोद्धृतः क्षीरत-
रङ्गिणीपाठः सर्वथैव भिन्न आसीत्, यद्वा क्षीरस्वामिनाम्ना क्षीरतरङ्गि-
णीनाम्ना वोद्धृतः पाठोऽत्र नोपलब्धः, तादृशपाठानां निर्देशष्टिप्पण्या-
मस्माभिर्विहितः । यथा—पृष्ठ १४, टि० ६; २५, ८; ३८, ३; ४३, ३;
४८, ५; ६६, ७; १११, ७; ११७, ६; १५८, १; २००, ७; २२८, १; २३७,
४; २४६, ३; २५५, ३; २७१, १; २७४, १; २७६, ५; २८१, २, ६; २८३,
३; २८४, १; २६१, ६; २६५, १-२; २६६, २; २६८, १-२; २६६, ७;
३००, ४-५; ३०१, ४; ३०२, ४-५; ३०८, २; ३११, २ ॥

६-मूलपाठसंशोधनम्—पुरुषकारादिपूद्धृतपाठसाहाय्येन
यत्र तत्र जर्मनसंस्करणे मुद्रितानामपपाठानां संशोधनं कृत्वा तेषां
टिप्पण्यां संकेतो विहितः । एतद्विवरका इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—
पृष्ठ ६, टि० १; २४, २, १४३, ५; २३१, १ इत्यादयः ।

७-मूलपाठशोधप्रदर्शनम्—यत्र मूलपाठशोधनाय न किञ्चित्
साक्षात् साधनमुपलब्धं, तत्रापपाठानां स्थाने साधु पाठान्मूढष्टिप्प-
ण्यां प्रदर्शितः । यथा—

पृष्ठ ५, टि० १; ८८, ४; ६०, ६; ११५, १; १५४, ३; १६६, ७; १७१,
१; १७२, ३-४; १७४, १; १६६, २; २०१, १; २०५, ४; २२८, २; २३६,
५; २७५, १; २८०, २; २८८, १; २९२, ३; ३०५, १; ३०७, ४; ३०६, ३;
३११, २; ३२१, ३ ॥

८-त्रुटितपाठपूर्तिः—यत्र कश्चित् क्षीरतरङ्गिण्यां पाठस्त्रुटित
आसीत् तस्य [] कोष्ठे पूर्तिं विधाय टिप्पण्यां तन्निर्देशः
कृतः । यथा—पृष्ठ ११७, टि० २; १२२, १ इत्यादिषु ।

९-भ्रष्टपाठ-संकेतः—यत्र यत्र क्षीरतरङ्गिण्यामस्माभिः पाठ-
भ्रंशो विज्ञातः, तस्य सर्वस्य संकेतष्टिप्पण्यां विहितः । यथा—पृष्ठ ७०,

टि० २, ७; २०६, २; २५०, १-२; २६१, ३; २६५, ३; २७३, ५; २८६, ४; २८४, १; ३०६, ५; ३१०, ४ इत्यादिषु ।

१०—पाठतुलना—बहुवास्माभिः क्षीरस्वामिनोद्धृतानां पाठानामन्यग्रन्थैः सह तुलनाऽकारि । यथा—पृष्ठ ३, टि० ७; पृष्ठ ८ टि० ४ इत्यादिषु ।

११—उद्धरणानामाकर-ग्रन्थनिर्देशः—लिबिशेन येषामुद्धरणानामाकरग्रन्थनिर्देशः स्वीये संस्करणे न कृतः, तेषु बहूनां मूलस्थानमुपलभ्य तत्र तत्र निर्देशोऽकारि । अत्र इमाष्टिप्पण्योऽवलोकनीयाः—

पृष्ठ १४८, टि० १; १६५, १; १६६, ३; १६६, ६; १७१, ४; २०५, ५; २०६, १; २७४, ३; २८२, २ इत्यादयः ।

कचित् टिप्पणीं विनाऽपि निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८, पं० ३ ।

१२—युक्ताऽऽकरनिर्देशः—लिबिशेन बहुश्रोद्धरणानां वास्तविकमाकरस्थानमपरिज्ञाय तत्सदृशपाठतुलनायै स्थाननिर्देशः कृतः । तादृशेषु बहूनामुद्धरणानामस्माभिर्मूलमाकरस्थानमुपलभ्य तथैव निर्देशो विहितः । दशपादयुगादिस्मृतिनिर्देशः सर्वोऽप्येतादृश एव । तदतिरिक्तेष्वपि बहुषु अस्मभिर्विष्टो युक्ताऽऽकरनिर्देशो द्रष्टव्यः ।

१३—आकरनिर्देशो लिबिशभ्रान्तिनिराकरणम्—पाणिनीयव्याकरणस्य सम्यक् परिचयाभावात् लिबिशोऽनेकश्रोद्धरणनिर्देशो परिभ्रान्तः । अस्माभिः सर्वत्रैव तादृशस्थलेषु तद्भ्रान्तिः परिहृता । अत्रैताष्टिप्पण्योऽवलोक्याः—

पृष्ठ २६, टि० ६; ११७, ४; १२८, ३; १२६, १; १३६, १; १४०, ६; १५०, ३-४; १५६, ३; १६०, २; १६१, २, ५; १६२, ६; १६५, २; १७३, ३; १७७, २; १७८, ३; १८२, ४; १८६, ३; १८६, १; १८८, ४; २००, ४; २०२, ६; २०४, ४; २०५, १-३; २१७, १; २२५, १; २२८, ५; २३३, ३; २३४, २; २३६, ४-५; २४१, ३; २४४, १; २४६, २; २५०, २; २५४, ५; २७३, ३; २८५, १-२; २८७, ५; ३०६, ६; ३१३, ३ इत्यादयः ।

१४—धातुसूत्रव्याख्याभ्रमनिराकरणम्—क्षीरस्वाम्यादिभिर्बहुषु धातुसूत्राण्यशुद्धानि व्याख्यातानि । तेषां टिप्पण्यां परिमार्जनं विहितम् । यथा—पृष्ठ ८, टि० ५; १८८, ४ इत्यादिषु ।

१५—क्षीरस्वाम्यभिप्रायनिदर्शनम्—अनेकत्र टिप्पण्यां क्षीर-
स्वामिनोऽस्पष्टोऽभिप्रायो व्यकीकृतः । यथा—पृष्ठ १, टि० २, ४; ६, ६;
५६, ७; १७७, १; २१२, २; २१७, १; २२०, ३; २२६, ७; २३४, १;
२५६, १ इत्यादिषु ।

१६—क्षीरभ्रान्तिप्रदर्शनम्—क्षीरस्वामिना बहुत्र भ्रान्त्या-
ऽन्यथा धातुरूपप्रतिपादनं कृतम्, सूत्रनिर्देशो वा विहितः । तादृशी-
नां यथासम्भवं सर्वासां भ्रान्तीनां परिहारटिप्पण्यां विहितः । यथा—
पृष्ठ ६१, टि० ४; ७१, १; ७५, २; ८५, २-३; १३५, ५; १८२, ३; १८३, ३;
१८४, २; २०५, ३; २२८, ४; २३५, २; २३७, ५; २३८, ३; २४०, ३;
२४५, ४; २४८, ४; २५१, ३; २६३, १; ३१२, २ इत्यादिषु ।

१८—स्वयमपठितधातूनां निर्देशः—क्षीरस्वामी कंचिद्
धातुं व्याचक्षाणः तस्य तत्तद्वशाच्च वाऽन्यगणपठितस्य धातोर्निर्देशं
करोति । तादृशनिर्देशे क्षीरस्वामिना बहुत्र तेषामपि धातूनां निर्देशः
कृतो यान् स स्वयं तत्तद्गणेषु न पपाठ । अस्या भ्रान्तेरपि यथा-
स्थानं टिप्पण्यां निर्देशोऽकारि । यथा—पृष्ठ ८६, टि० २; ११७, ५; २१२,
१; २२३, १; २६७, १; २८५, १; ३०७, ३; ३१३, २ इत्यादिषु ।

१८—सायणेन मुधैव निर्दिष्टानां क्षीरमतानां निर्देशः—
सायणेन स्वकीयायां धातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनास्त्रा क्षीरतरङ्गिणीनास्त्रा
वा बहूनि क्षीरतरङ्गिणीविपरीतानि मतान्युद्धृतानि, तानि टिप्प-
ण्यामस्माभिर्यथास्थानमालोचितानि । यथा—पृष्ठ ३६, टि० २; ४०, ५;
६६, ५; १६८, ५ इत्यादिषु ।

१२—क्षीरस्वामिवचनाभिप्राये सायणभ्रान्तिः—कचित्
सायणः क्षीरस्वामिवचनाभिप्रायेऽपि भ्रान्तः । तादृशभ्रान्तेरपि
टिप्पण्यां निर्देशो विहितः । यथा—पृष्ठ १८२, टि० २ ।

२०—धातु-पाठालोचनम्—बहुत्र टिप्पण्यामस्माभिर्धातूनां
पाठास्यालोचनाऽपि व्यधायि । यथा—पृष्ठ ३२, टि० ३; ३३, ५; ८७, ३;
८८, ४; १३०, ३; १३६, २; १६३, १; १६५, ४; २२६, ५; २३०, १;
२४४, ४; २६१, २; ३०६, १ इत्यादिषु ।

२१—पाणिनीयसूत्रार्थलोचनम्—कचित् पाणिनीयसूत्रार्थलोचनमपि विहितम् । यथा—पृष्ठ १४२, टि० ५ ।

२२—उणादिसूत्र-पाठविचारः— उद्धृतोणादिसूत्रप्रसंगेन कचिदुणादिसूत्रपाठस्याप्यालोचना कृता । यथा—पृष्ठ १९३, टि० ४ ।

२३—चान्द्रधातुपाठ-भेद-भ्रंशादिनिदर्शनम्— क्षीरतरङ्गिण्यां चान्द्रनाम्ना निर्दिष्टाः केचन धातवो जर्मनमुद्रिते चान्द्रधातुपाठे पाठभेदेनोपलभ्यन्ते, केचन तत्र नैवोपलभ्यन्ते । तेषां टिप्पण्यामस्माभिर्यथास्थानं निर्देशो विहितः । यथा—पृष्ठ ६२, टि० ३; २२७, १; २३५, १; २८०, ३; २८१, १. ५; २८२, १. ३; २८४, ५; २८६, ४; २८८, ४; २९३, ३; २९४, ३; २९५, ३ इत्यादिषु ।

२४—अर्थविशेषनिर्देशः—अनेकत्रास्माभिः केषाञ्चित् प्रसंगादुपात्तानां शब्दानां विशिष्टार्थनिर्देशायापि प्रयतितम् । यथा—पृष्ठ ८६, टि० ५; १३८, १; २४७, २; २६६, ४ इत्यादिषु ।

२५—वैयाकरणमतमीमांसा—बहुत्र टिप्पण्यामाधुनिकानां वैयाकरणानां मतान्यपि मीमांसितानि । यथा—पृष्ठ ६, टि० २; ६१, १, ६७, १; १३१, १; १३३, ५; १८०, ७; २७६, १ इत्यादिषु ।

२६—प्राचीनसंस्कृतभाषायाः प्राचीनशब्दशास्त्राणां च विपुलता—मगधतः पाणिनेः प्राक् संस्कृतभाषाऽतिविपुलाऽऽसीत्, उत्तरोत्तरं तस्या ह्रासः समजनि । तद्वासानुशुणमुत्तरत्र शब्दशास्त्राणामपि संक्षेपोऽभूत् । तेन प्राक्प्रयुज्यमानान् विलुप्तान् बहुविधान् धातुप्रातिपदिकप्रत्ययाननिर्दिष्ट्य तत्संबद्धरूपनिर्देशनायोत्तरवर्तिभिराचार्यैर्धात्वादिषु यानि वर्णागमादेशलोपादीनि कार्याणि विहितानि तन्मीमांसायै यथास्थानं बहुविधाटिप्पण्यो लिखिताः । यथा—पृष्ठ १६, टि० ४; २२, ५; ३१, ३; ४६, २; ४६, ६; ५१, १; ५६, १; ७०, १; ७६, ५; ८३, ५; ८४, २; १२४, ६; १३५, ६; १३६, २; १५१, १; १६३, १; १७६, ४; १८६, ६; २१६, ४; २४६, ४; २८६, १; ३१५, ५ ।

एवं विविधाभिष्टप्पणीभिरलंकृत्येवं क्षीरतरङ्गिणी-संस्करणं विदुषां पुरस्तात् समर्प्यते । आशासे विद्वांसो महाभागा हंसक्षीर-

नीरन्यायेनोचितं यथार्थं वा परिगृह्य, अनुचितमयथार्थं वा लिखितमुपेक्षिष्यन्ते ।

समा-याचना—यथाशक्ति यथाबुद्धि च परिश्रमेण सम्पादितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे कार्यस्य द्वयोर्व्यासज्यवृत्तित्वाद्, अस्मत्प्रमादाद्, दृष्टिवोपाद् दूरदेशे मुद्रणात् मुद्रणकाले मात्राक्षरादीनां पाताञ्च या अशुद्धयः संजाताः तासां कृते विबुधः पाठकान् क्षमां याचे । विशेषतो यत्र कंचिद्भातुं व्याचक्षाणेन ग्रन्थकृताऽन्यगणपठितस्य तस्य तरलदशस्य वा धातोर्निर्देशकृतः, तत्रास्माभिस्तत्स्थाननिर्देशाय या धातुसूत्रसंख्या निर्दिष्टास्तासु बहुत्र व्यत्यासः समजायत । एव संख्याव्यत्यासः प्रायेण द्वित्रिसंख्यानामेव । अतो यत्र मुद्रितधातुसूत्रनिर्देशोऽन्यगणपठितं तद्धातुसूत्रं नोपलभ्येत, तर्हि ततोऽग्रे द्वित्रिः संख्या अवलोकनीयाः । रुचादिगणस्थानां धातूनां निर्देशोऽधिकानां संख्यानामपि व्यत्यासः समभवत् । तदर्थं क्षमां याचमान इदं संस्करणं विबुधां करकमलेषु सादरमुपस्थाप्यते ।

विबुधां वशंवदो
युधिष्ठिरो मीमांसकः



क्षीरतरङ्गिणी

[पाणिनिमुनिप्रणीत-धातुपाठ-व्याख्यानभूता]

तरङ्गसुभगं कणम्भधुपकिङ्किणीजालिनं^१,
करं प्रचलपुष्करारुणशिखाप्रमुल्लासयद् ।
विभुर्जयति विप्रजिद् भुवनपृष्ठमारोपयद्,
दुरन्तदुरितक्षयाद् विजयवैजयन्तीमिव ॥ १ ॥
धातुवैषम्यशमनाद् बाह्मयाप्यायनी सताम् ।
क्षीरस्वामिप्रसूतेयं वृष्टिः क्षीरतरङ्गिणी ॥ २ ॥
सूत्रव्याख्या^२ कार्यजातं गणानाम्^३,
सेदत्वानिदत्तोपग्रहा^४ इत्फलं च ।
अष्टाध्याय्यां ये विशेषप्रयोगा,
धातोर्धातोर्दक्षितास्ते विशेषात् ॥ ३ ॥
य एव पारायणिकैर्हृष्टोऽत्र विवरीवृभिः ।
पन्थास्तेनैव याताः स्म कृत्वा गजनिमीलिकाम्^५ ॥ ४ ॥

१. '०जालकम्' पाठान्तरम् ।

२. धातुसूत्रव्याख्येत्यर्थः । 'भू सत्तायाम्' इत्यादीनि पाणिनिवचनाभ्येव सूत्रत्वेनात्र व्यवहृतानि ग्रन्थकृता । अत एव 'भू सत्तायाम्' इत्यतः प्राक् 'प्रकृतयः सृज्यन्ते' (द्र० पृष्ठ० २ पं० ११) इत्युक्तम् ।

३. आद्यदाद्यादिगणानाम् ।

४. उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे इति महोजिदीक्षितः । नागेशस्तु 'उपदेश-
व्यङ्ग्यं स्वार्थत्वादि । इह तत्प्रतीतिनिमित्तये परस्मैपदात्मनेपदे उपग्रहशब्देन लक्षण-
योच्यते' इत्याह (उद्योत ३।१।८५) ।

५. गजनिमीलिकाशब्दे उद्दालकपुष्पमल्लिकादिवत् 'संज्ञायाम्' (अष्टा० ३।३।१०९) इति सूत्रेण खलु द्रष्टव्यः । यथा गजः सम्मुखागतं वस्तुजातमगमयन् गन्धति

न विचारिताः प्रयोगाः पारायणिकैर्हि तत्र संरब्धम् ।
सत्यार्धधातुकेऽपि च बोद्धा^१ नोदाहृता प्रकृतिः^२ ॥५॥

भग्नाः पारायणिकाश्चन्द्राद्या अपि यत्र विभ्रान्ताः ।
तान् धातून् विवरीतुं गहनमहो अध्यवसिताः स्मः ॥६॥

जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः,
शब्दाः संवसनादसाधुभिरपभ्रष्टाः स्य मो भ्रातरः ।
वाग्देव्याय कृता मदेकशरणा मात्रा यतोऽस्मान्मया,
न्याय्ये वर्त्मनि वर्तनाय भवतां षड्वृत्तयः^३ कल्पिताः ॥७॥

अथ नित्यानां लोकेदप्रसिद्धानां भवतीत्यादिशब्दानां स्वरार्थ-

१० साधनकालाद्यवबोधनार्थं प्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याख्यानम् इति
प्रकृतयः सूच्यन्ते^३—

१. भू सत्तायाम्, २. उदात्तः । भू इति अविभक्तिकोऽयं
निर्देशो भ्रान्तिनिरासार्थः, छान्दसो वा सुलुक्^४ - छन्दोवत् सूत्राणि
भवन्ति (१।१।१ भाष्ये) इति । एवं सर्वत्र । सतो भावः सत्ता=अस्ति-

१५ त्वम् । भावो धात्वर्थसामान्यमिति यावत् । यदाहुः—

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ।
प्राप्तक्रमा विशेषेषु क्रिया सैवामिधीयते ॥
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ॥ इति ।

(वाक्यपदीय ३।१।३४, ३५)

२० तद्वद यत्कार्यं क्रियते तद गजनिमीलिकाशब्देनोच्यते ।

१. शुद्धा, एयन्ता, सनन्ता, णिचि सन्परा, यङन्ता, यङ्लुगन्ता च । तथा
च स्वयं ग्रन्थकारो वक्ष्यति—‘स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्यन्ता सनन्ता णिचि सन्परा । यङन्ता
यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या, निष्प्रयोजना’ । (पृष्ठ ७ पं० १०, ११) इति ।

२. श्लोकोऽयं हीरस्वामिकृततायाममरकोशटीकायामपि दृश्यते । कास्ताः

२५ षड्वृत्तय इति न निश्चितं शक्यते वक्तुम् । केचनैवं प्रतिजानन्ते—१-अमरको-
शोदाटनम्, २-हीरतरङ्गिणी, ३-निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः, ४-अमृततरङ्गिणी,
५-निषण्डवृत्तिः, ६-गणवृत्तिश्चेति ।

३. ‘निर्दिश्यन्ते’ पाठा० ।

४. ‘सुलुक्’ पाठा० ।

सा जातिरित्यर्थः । यद् वैशेषिकम्—सामान्यं द्विविधम्, परमपरं च । परं सत्ता महाविषयत्वात् (तु०—प्रशस्तपादभाष्य, उद्देशप्रकरण) । अपि च—

धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ।

तथा—यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः^१ प्रयोक्तव्य^२ इति । अत एव माङ्गलिकत्वाच्च^३ पूर्वमस्य प्रयोगः ।

[धातूनामर्थनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थ इति सौनागाः । यदाहुः—]^४

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽपार्थः प्रदर्शितः^५ ।

प्रयोगतोऽनुमन्तव्या^६ अनेकार्था हि धातवः ॥^७

तथा च भूरयं कचिद् अस्यर्थे वर्तते—बहुनि धनाभ्यस्य भवन्ति, सन्तीत्यर्थः । काप्यभूतप्रातुर्भावे—क्षीरभोजिन्याः श्रुतधरः^८ १०

१. 'भवन्ती' इति वर्तमानकालस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । तेनायमर्थः—यत्राऽप्या क्रिया न प्रयुज्यते, तत्र वर्तमानकालिकोऽस्धातुः प्रयोक्तव्य इति । तथा चोक्तं महामाष्ये (२।३।१) —'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते' इति ।

२. 'तत्रास्ति भवतीति परं प्रयोक्तव्यम्' पाठा० ।

३. भूशब्दः खलु महाव्याप्तिवाचक इति तस्य मङ्गलार्थकता युक्तेति कैयटः (महामाष्यप्रदीप १।३।१) ।

४. कोष्ठान्तर्गतोऽयं पाठो मद्रासहस्तलेखेऽधिक उपलभ्यते । द्र० राजकीयहस्तलेखपुस्तकालयसूचीपत्र पृष्ठ १०४६ सं० ७९४ । शुरादावपि (सूत्र ३२४ व्याख्यानं) अयं पाठोऽस्मिन् श्लोकश्चोपलभ्यते ।

५. चौरादिके उद्धारणे 'एकैकोऽर्थो निदर्शितः' इति पाठान्तरम् ।

६. 'ऽन्ये मन्तव्या' पाठा० । तच्छब्दोभङ्गप्रसंगादसत् । 'पञ्चमं लघु सर्वत्र' इति हि तल्लक्षणं भवति । चान्द्रधातुपाठान्ते 'ऽनुगतव्या' इति पठ्यते ।

७. श्लोकोऽयं चान्द्रधातुपाठान्तेऽपि दृश्यते । काराकृत्स्नधातुपाठस्य कलढटीकारम्भ एकः श्लोक इत्थं पठ्यते—

"निपाताद्योपसर्गाच्च धातवश्च त्रयोऽप्यमी ।

अनेकार्थाः स्मृताः सद्भिः पाठस्तेषां निदर्शनम्" ॥ इति ।

अत्र 'सद्भिः' इत्यस्य 'इन्द्रचन्द्रापिशलिगार्ग्यगालवर्षाकैः' इत्यर्थः कलढटीकायां विवृतः ।

८. 'श्रुतधरः' पाठा० ।

पुत्रो भवति, जायत इत्यर्थः । कचिद् अभूततद्भावात्मके सम्पद्यर्थे—
पटोऽशुक्लः शुक्लो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः । अपि च तत्तदुपसर्गव-
शाद् धातोः स सोऽर्थः प्रकाश्यते । यथा प्रभवतीति स्वाम्यर्थः,
प्रथमत उपलम्बश्च । पराभवति, परिभवति, अभिभवति इति प्रथ-
५ मतः^१ तिरस्कारः । सम्भवतीति तन्मात्रार्थः^२ । अनुभवतीति संवेद-
नम् । विभवतीति व्याप्तिः । आभवतीति भागावगतिः^३ । उद्भवती-
त्युद्भवः । प्रतिभवतीति लप्प्रकत्वम्^४ ।^५

उदात्त इत्यस्यानुदात्तत्वाभावेन एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् (७।
३।१०) इतीडागमनिषेधाभावात् सेट्त्वम्^६ । आर्धधातुकर्येव वलादेः
१० (७।२।३५) इति प्रत्ययस्य सेट्त्वेऽनिट्त्वे चोपचाराद् धातोस्तथा^७
व्यपदेशः ।

आत्मनेपदोभयपदानुबन्धाभावाच्च शेषात् कर्तरि [परस्मैपदम्]
(१।३।७८) इति परस्मैपदम् । अपवादाभावाच्चैत्सर्गिकः शब्धिकरणः ।
भवति । भवन् । भविता ।

१५ १. 'प्रथमतः' इत्यनावश्यकं पदम् । 'प्रावशः' इति पाठो युक्तः स्यात् ।

२. तावतीमात्राऽत्र युक्तेत्यर्थः । तथा चैवं वाक्यं प्रयुज्यते—'प्रथमत्रौ-
दनानां सम्भवति' । 'जन्मार्थः' पाठा० ।

३. 'भागावपिः' 'भागावगतिः' पाठा० ।

४. अस्पष्टार्थमिदं पदम् ।

२० ५. काशकृत्तनधातुपाठस्य कञ्जडटीकायां भू-धातोरिति उर्ध्वा निर्दिष्टाः—
"सत्तायां मङ्गले वृद्धौ निवासे व्याप्तिसम्पदोः ।

अभिप्राये च शक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च भूः ॥

सत्तायां यथा—विरला भवन्ति सन्तः, सन्तीत्यर्थः । मङ्गले यथा—पुत्रस्य
भूतिः कार्या, मङ्गलमित्यर्थः । वृद्धौ—गौत्रस्य भूतिः, वृद्धित्यर्थः । निवासे—भवनम् ।

२५ सव्याप्तौ—विश्वं भवति, व्याप्नोतीत्यर्थः (अस्मिन्नर्थे सकर्मकोऽयं धातुः, सम्पा०) ।
सम्पद्यर्थे—अदीर्घो दीर्घो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः । अभिप्राये—अयं भावः,
अभिप्राय इत्यर्थः । शक्तौ—तन्तुर्भवति-शक्नोतीत्यर्थः । प्रादुर्भावे—अकूरो भवति,
जायत इत्यर्थः । गतौ—भूताः, गता इत्यर्थः^१ इति (पृष्ठ २) ।

६. 'सेट्कत्वम्' पाठा० ।

७. 'तयोः' पाठा० ।

निरनुनासिकत्वादृकारस्येःसंज्ञा नास्ति । अत एव उदात्त इत्याह, नोदात्तेदिति । यत् स्मृतिः—

दरिद्रा-आणु-दीधीळा एकावां च चिरेजिरेः ।

अदन्तोर्णोति-वेवीळां स्मर्यते नेत् तथा लडेः ॥ १

एधादीनां त्वेकारादेर्निरनुनासिकत्वादेव इत्संज्ञा नास्ति । यद्वैषा- ५
मपि अकारादौ^२ लुप्त एकाच्त्वादेव सा न स्यात् ।

कर्तरि कर्मव्यतिहारे, भावकर्मणोश्च (१ । ३ । १४, १३) आत्मने-
पदम् । व्यतिभवते, अन्येन चिकीर्षितां भवनक्रियां करोती-
त्यर्थः । अन्योऽन्यक्रियाविनिमये हि कर्मव्यतिहारे एकवचनं न स्यात् ।
भावे त्वेकवचनमेव, आख्यातस्यासत्त्ववृत्तित्वेन संख्याद्यभावात् । १०
तर्हि एकवचनमपि कथम् ? वृथादिप्रतिपक्षैकत्वाभावेऽपि अमेदै-
कत्वात्^३ । एकवचनप्रसङ्गः करिष्यते इति हि भाष्यम् (१ । १ । ३८) । चैत्रेण
भूयते । अत एव मध्यमोत्तमपुरुषावपि न स्तः । भूयते त्वया, भूयते
मया । अनुभूयते सुखम्, संवेद्यते इति । अथाभन्तरेऽत्र वर्तमानावकर्म-
कस्यापि सकर्मकत्वम्, सकर्मकस्यापि चाकर्मकत्वम् । यदाहुः— १५

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंमहात् ।

प्रसिद्धैरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ ४

(वाक्यपदीय ३ । ७ । ८७ । पृष्ठ २३४)

१. श्लोकोऽयं माधवीयधातुवृत्तौ क्षीरस्वामिनामोद्भूयते । तत्र च
द्विविधः पाठ उपलभ्यते । मैसूरसंस्करणे—‘दरिद्राणाणुदीधीळांमनेकाचलं चिरेजिरेः । २०
अदन्तोर्णोतिवेवीळां स्मर्यते येस्तथोलडेः’ इति पाठः (भाग ४ पृ० २२७) । कारी-
संस्करणे तु—‘दरिद्राणाणुदेधीळोऽनिकाचश्च चिरिजिरेः । चकास्यूर्णोतिवेवीळाः स्मर्यते
यौ तथोलडिः’ इति पाठः (पृष्ठ ३७४) । स चात्यन्तं परिमृष्टः । चतुर्थचरणस्य
पाठस्वरान्तं सन्निधः । क्षीरतरङ्गिण्यां घुरादौ (सू० ९) ‘तथा लखिडः इति स्मरणात्’
पाठः । वयं तु क्षीरादिकनवमसूत्रव्याख्यानुसारं ‘स्मर्यते नेत् तथोलडेः’ इति पाठो २५
युक्त इत्यनुमिमीमहे । २. ‘अकारादौ’ पाठा० । ३. ‘अमेदत्वात्’ पाठा० ।

४. श्लोकोऽयं भागुरिप्रोक्त इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः

(ब्र० २८२ सूत्र-प्रमोदजननी टीका) ।

अर्थान्तरे कार्यान्तरे वर्तनाद्^१ धातोः सकर्मकोऽपि धात्वर्थो-
ऽकर्मकः क्रियते । यथा—भारं वहति, उद्यच्छतीत्यर्थः; नदी वहति,
स्रवतीत्यर्थः^२ । कर्मणो धात्वर्थान्तःप्रवेशादकर्मकत्वम्, यथा—जीव
प्राणधारणे (धा० सू० १।३।७५) जीवति; वृत्ति गात्रविषे (धा० सू० ४।८)

५ नृत्यति । अत्र प्राणगात्राख्ये कर्मणी धात्वर्थेनैव क्रीडीकृते । कर्मणः
प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम्, यथा—देवो वर्धति; नेह—पार्थः शरान् वर्धति ।
प्रयोक्तुरविवक्षितत्वात् कर्मणः सकर्मकादपि भावे आख्यातम्^३,
यथा—नेह पच्यते, नेह भुज्यते ।

अकर्मकत्वं च—किं करोति ? पचतीत्यादिव्यपदेशशेषादीनाम-
१० पर्यनुयोज्यत्वात् किं करोति^४, भवतीत्यस्त्येव व्यपदेशः । सत्यम्, किन्तु
क्रियाख्यकर्मनिबन्धनोऽसौ न बाह्यकर्मापेक्षः, भवनं करोतीत्यर्थावग-
मात् । क्रिया हि सर्वधातूनामन्तरङ्ग^५ कर्म । अत एव च क्रियावि-
शेषाणां कर्मत्वं स्मरन्ति—शोभनं घटो भवति^६ ।

कालभावाभ्युपदेशाच्च सर्वक्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वेन सर्वधातू-
१५ नामपरिहार्याः । मासमास्ते, गोदोहं स्वपिति, क्रीडं क्रीडति, कुरु-
शेते^७ ।

सकर्मकाकर्मकव्यवहारः कथमिति चेत् ? द्रव्यकर्मनिमित्त
इति धूमः । कर्मवोगामृततरङ्गिण्याम्^८—

१. 'वर्तमानात्' पाठा० ।

२० २. द्रष्टव्यम्—महाभाष्य १।३।२७॥

३. 'भावे प्रयोगः' पाठा० ।

४. पचतीत्यारभ्य करोति पर्यन्तं क्वचिज्जास्ति ।

५. 'अन्तरम्' पाठा० ।

६. अयं भावः—द्विविधो हि बाहुः, सकर्मकोऽकर्मकश्च तत्र सकर्मकधातूनां
२५ द्विविधं कर्म, अन्तरङ्गं बहिरङ्गं च । तत्र क्रियाविरोपणमभेदसंबन्धेनान्तरङ्गं कर्म ।
तद्विषयं च बहिरङ्गम् । बहिरङ्गकर्मापेक्षयैव धातवः सकर्मका अकर्मकाश्च व्यपदिश्यन्ते ।
अकर्मकधातूनामन्तरङ्गमेव कर्म भवति ।

७. द्रष्टव्यम्—महाभाष्य १।४।५१॥

८. 'यन्ममैवामृततरङ्गिण्यामुल्लम्' पाठा० ।

प्रत्ययोऽकर्मकाद् भावे कर्मणि स्यात् सकर्मकात् ।

सकर्मकाकर्मकत्वं द्रव्यकर्मनिबन्धनम् ॥ इति ।

भट्टशेखाङ्गधरस्वचैवं^१ गुरुमुष्टिं समादिक्षत्, यदाह—द्विरूपो
धात्वर्थः, भावः क्रिया च । अत एव क्रिया भावो धातुः^२ (कातन्त्र ३।१।९)
इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातम् । तत्र^३—अपरिस्पन्दमानंसाधनसाध्या भावः, ५
सपरिस्पन्दमानंसाधनसाध्या क्रिया । अतो भावार्थो धातुरकर्मकः,
क्रियार्थो धातुः सकर्मकः । भावक्रिययोश्च पर्यायत्वमद्वैतविप्रकर्षेण ।
धात्वर्थसामान्ययुक्तायुक्तत्वेऽत्र सूरयः प्रमाणम् । गतमेतत् । प्रकृत-
मनुसरामः ।

स्याच्छुद्धा प्रकृतिर्ष्यन्ता सनन्ता णिचि सन्परा^४ । १०

यङन्ता यङ्लुगन्ता च नातोऽन्या^५, निष्प्रयोजना ॥

शुद्धोदाहृता ।

णिच्—भवन्तं प्रयुङ्क्ते भावयति, करोतीत्यर्थः । यदाहुः—

नित्यं न भवनं^६ यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।

न तस्य क्रियमाणत्वं खपुष्पाकारयोरेव ॥

१५

१. 'अत्रैव' पाठा० । 'भट्टशेखाङ्गधरः' इति युक्तः पाठः० ।

२. तुलना कार्या—क्रियावचनो धातुः, भाववचनो धातुः (महाभाष्य
१।३।१) ।

३. यदवाचैवं वाक्यविभागः—एत एव क्रिया भावो धातुः इति ।

अभियुक्तैर्व्याख्यातं तत्र—अपरिस्पन्दमानं० ।

४. 'स्पन्दन' पाठा० ।

२०

५. णिचि पूर्वस्मिन् सति सन् परो यस्यां सा प्रकृतिरित्यर्थः ।

६. शुद्धेत्यादिकमेव शोडा प्रकृतिः । अतोऽन्या न विद्यते । ननु णिचि
सन्परेतिवत् यङि यङ्लुकि वा सन्परा, सनि वा णिच्परेति कथं नोक्ताः ? उच्यते,
प्रयोगाभावादन्या निष्प्रयोजना । अत एव 'तिटि धातोरन्यासस्य' (अ० ६।१।८)
सूत्रे भाष्यकृता 'अनन्यासस्य' इति प्रत्याख्यातम् । अन्यथा यङन्ताद् यङ्लुगन्ताद्वा २५
सनि, सनन्ताद्वा णिचि लुङि अनन्यासस्येति ग्रहणाग्रहत्वे रूपभेदः स्यात् । भाग.
वृत्तिकारस्तु यङन्ताद् यङ्लुगन्ताद्वा सनि पुनर्द्वित्वं मन्यते । अत्र विशेषस्तु भागवृत्ति-
सकलन एतत्सूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यः ।

७. 'नित्यमभवनं' पाठा० ।

तेन भूतिषु कर्तृत्वं^१ प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।

प्रयोजकक्रियासाधुभावनां^२ भावनाविदः^३ ॥ [इति]

(तन्त्रवार्तिक २।१।१ पृष्ठ ३७७, ३७८ पूता संस्क०)

भावयेज्ज्योतिरान्तरम् इत्यनेकार्थत्वाद् ध्यायेदित्यर्थः ।

५. चुरादीं भू प्राप्तावात्मनेपदी (धा० सू० १०।२३१) भावयते पदम्
प्राप्नोतीत्यर्थः । आध्वाद् वा (धा० सू० १०।२०१) इत्यणिच्पक्षे—
उत्साहाद् भवते लक्ष्मीम् । भुवोऽवकम्कने (धा० सू० १०।१८५) णिच्—
सर्विषा सक्तन् भावयति, मिश्रयतीत्यर्थः । ययासधन्वो युञ् (३।१।१०७)
भावना ।

१०. सन्—बुभूवति । श्रुकः किति (७।२।११) सनि ग्रहणोच्च
(७।२।१२) इति नेट् । सनारांसमिषासुः^४ (तु० ३।२।१६८)
बुभूवुः ।

प्यन्तात् सन्—विभावयिषति । शोः पुण्यव्यपरे (७।४।८०)
इत्यभ्यासस्येत्वम् ।

१५. यङ्—बोभूयते । छित्त्वात् तङ् ।
यङ्लुक्—बोभवीति, बोभोति । चर्करीतं^५ (धा० सू० २।८१)
परस्मैपदम् ।

१. 'तेनैव भूतिर्कृतं' पाठा० ।

२. 'भावानां' पाठा० । इमे त्रयोऽप्यपपाठा एव; मूलग्रन्थे (तन्त्रवार्तिके)

२०. एवामदर्शनात् ।

३. प्रतिपन्नस्य कादाचित्कत्वेन प्रमितस्य भूतिषु भवनेषु भवनक्रियासु ।
तस्य प्रयोजकक्रियां भावनामित्यन्वयः ।

४. काशिकादिषु 'सनारांसमिष उः' इति सूत्रपाठ उपलभ्यते । स्वाभिना
प्रायेण सूत्रेषु पञ्चमीस्थले षष्ठी पठ्यते । शुक्लायुक्तत्वेन सूरयः प्रमाणम् ।

२५. ५. चर्करीतमिति यङ्लुक् प्राचा संज्ञा । अदादिगणे चर्करीतं च (२।८१)
इति पठ्यते । तेन यङ्लुकोऽदादित्वमात्रं विधीयते, न परस्मैपदित्वमपि । यद्यनेन परस्मै-
पदविधानमपि स्वात्तर्हि तेतिक्ते (७।४।६५) इत्यत्र "तिजैर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपा-
त्यते नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमवात्मनेपदमनुदात्तकित्वात् आत्मनेपदमिति । नियमार्थं
तर्हि भविष्यति । अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं भवति नाग्ययेति । क मा भूत् । चेन्मिदीति

विशेषास्तु—भुवः प्रभवः (१।४।३१) अपादानम्—हिमवतो गङ्गा प्रभवति । गातिस्वाधुपा (२।४।७७) इति सिज्जुङ्—अभूव, भूषुनोस्तिङि (७।३।८८) गुणाभावः । भुवो ब्रु लुङ्लिटोः (६।४।८८) अभूवन्, आत^१ (३।४।११०) एव सिज्जुगन्ताभ्रियमात् सिज्जन्त्यस्तविदिम्यश्च (३।४।१०९) इति ह्येज्जुस् नास्ति । बभूव बभूवुः—इन्विभवतिभ्यां च (१।२।६) इति कित्त्वम्, भवतेरः (७।४।७३) इत्यभ्यासस्यात्वम् । भावकर्मणोरत्वं नेत्याहुः^२—बभूवे त्वया, अनुबभूवे सुखम् ।

भृशादिभ्यो भुव्यप्वे (३।१।१२) इति क्यङ्—अभृशो भृशो भवति भृशायते । आमः कृशनुप्रयुज्यते इति कृशः प्रत्याहारात्^३ कृश्व-स्यनुप्रयोगः^४ । कारयां बभूव ।

भुवो भावे (३।१।१०७) क्यप्—ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयम् । भव्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि—भव्यः पुमान् । भावकर्मणोरत्तो यत् (३।१।९७) भव्यं त्वया, अनुभव्यं सुखम् । भोरावश्यके (३।१।१२५) ण्यत्—भाव्यम्, अवश्यभाव्यम्; लुप्तेदवश्यमः कृत्ये^५ (इ० काशिका ६।१।१४४) [मलोपः] ।

‘वेष्टिदती’ इति भाष्यकारवचनं प्रमचगीतं स्यात् । प्रायेण सर्व एव धातुदृष्टिकात्^{१५} ‘चर्करीतं च’ इत्यनेनादादित्वस्य परस्मैपदस्य च विधानं भवति ।

१. अत्र जर्मनसंस्करणे ‘अत एव’ पाठ उपलभ्यते स चापपाठः । अत्र “पूर्वैषैव सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अत एव सिज्जुगन्ताभान्यस्मादिति । अभूवन् प्रत्ययलक्षणेन कुरप्राप्तः प्रतिविध्यते” इति “आतः” (३।४।११०) सूत्रस्य काशिकावचनमनुसन्धेयम् ।

२. मतमिदं माधवीयधातुवृत्तौ प्रौढमनोरमायां च दूषितम् । वस्तुतस्तु ‘भवतरेः’ (७।४।७३) सूत्रे ‘इक्षितपौ धातुनिर्देशे’ (३।३।१०८ वा०) इति वचनात् धातुमात्रं गृह्यते न कर्तृविशिष्टम्, बभूवे त्वया, अनुबभूवे सुखमित्येव भवति । कैयटादयोऽप्यत्रैवानुकूलाः । कीरस्वामी तत्र काशिकाकास्मत्साधितवान् ।

३. अत्र ३।१।४० सूत्रस्य भाष्यमनुसन्धेयम् ।

४. ‘प्रत्याहारस्यानुप्रयोगः’ पाठा० ।

५. भाष्ये वचनमिदमन्यथोपलभ्यते । भाष्योक्तानां त्रयाणां वार्तिकानां संग्रहात्मकः कश्चिच्छ्लोकोऽत्र काशिकायां पठ्यते । अत्र विशेषः ‘संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास’ नामके ग्रन्थे (पृष्ठ २२७) द्रष्टव्यः ।

महादौ^१ (३।१।१३४ गणे) परिभावी;^२ भूतेऽभिभावी^३ । भवतेषां वा
वक्तव्यः^४ (३० काशिका ३।१।१४३) भवतीति भावः, भवः । आशिते भुवः
करणभावयोः (३।२।४५) खच्—आशितो भवत्यनेनेति आशितंभव
ओदनः, आशितस्य भवनम् आशितंभवो वर्तते । कर्तरि भुवः खिण्णच्-
लुक्छौ (३।२।५७) आख्यादिषु कर्तुषु क्ययैश्चल्वौ—अनाख्य आख्यो
भवति आख्यभविष्युः, आख्यंभावुकः । भुवश्च (३।२।१३८) इतीण्यच्,
छान्दस्त्वं नेष्टम्,^५ भविष्युः । ग्लान्तिस्थश्च स्तुः^६ (३।२।१३९) भूण्युः
कृति च (१।१।५) इत्यत्र गकारस्य चर्त्तभूतत्वाद्^७ गुणाभावः । लघपतपद
(३।२।१५४) इत्युक्त्वा—भावुकः । जिरवि (३।२।१५७) इतीनिः— परि-
३० भवी । भुवः संज्ञान्तरयोः (३।२।१७९) किल्—स्वयंभूः, प्रतिभूः । विप्रसम्भ्यो
हुसंज्ञायाद् (३।२।१८०) विभुः, प्रभुः, संभुः । मितव्रवादित्वात् (३० ३।२।१८०
वा०) शम्भुः । शूदरेष् (३।२।१७७) प्रभवः, विभवः, अनुभवः । त्रिणीभुवोऽ-
नुपसंग (३।२।२४) घञ्—भावः । नद्यप्रभावादिति प्रभावः^८ । परौ भुवोऽ-

१. नन्दिमहिषूने नन्दीति यिच्चा निर्देशः, ग्रहीति इका । अत एव स्वामिना
१५ विस्पष्टप्रतिपद्ये 'महादौ' इत्युक्तम् । नात्र सूत्रपाठभेद ऊहनीयः ।

२. काशिकायां महादिगणे 'परिभावी परिभवी' इत्युभयं पठ्यते । तत्र
पक्षे वृद्धयभावो द्रष्टव्यः ।

३. 'अभिभावी भूते' इति महादौ गणसूत्रं पठ्यते ।

४. वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते । अत्र 'ग्रहः ग्राहः' इतिवद् व्यवस्थितवि-
२० भाषा द्रष्टव्या । ५. 'कवीनाम्' इत्यधिकं कचित् ।

६. 'वस्तुः' पाठा० । 'स्तुः' इत्येव भाष्यसम्मतः पाठः । 'वस्तुः' इत्यत्र
गकारभ्रवभूतो निर्दिश्यत इत्येव भाष्याभिप्राय इत्यन्ये ।

७. अत्र 'स्नोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः कृतोरीत्वशासनात् । गुणाभावलिपु र्मार्यः

४५ श्रुकोऽनिदत्वं गकोरिति' (३।२।१३९ भाष्ये) इति श्लोकवार्तिकमतसंशेयम् ।

२५ ८. अविस्पष्टमिदं वाक्यम् । अत्र पाठान्तरमपि नोपलभ्यते । अत्र कदाचित्
'नद्यात्र प्रभवदिति प्रभावः' इति सम्यक् पाठः स्यात् । तथा सत्ययमर्थः— हि यतः
सूत्रे 'अनुपसर्गे' इत्युपाधे, ततश्चात्र प्रपूर्वकाद्भवतेर्न प्रभावशब्दोऽपि तु प्रकृष्टो भावः
प्रभाव इति प्रादिसमासे भवति ।

वक्षाने (३।३।५५) वा घञ्—परिभावः, परिभवः । कर्तृकर्मणोश्च भूकर्मोः
(३।३।१२७) च्यर्थयोः खल्—अकृच्छ्रेणानाद्येनाद्येन भूयते स्वाख्यं
भवं भवता । स्वाख्ये तस्मत्यये कर्मोः (३।४।६१) क्त्वानुलौ—पार्श्वतोभूया-
स्ते, पार्श्वतोभूत्वा, पार्श्वतोभावम् । नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे (३।४।६२)
नानाभूयास्ते, नानाभूत्वा, नानाभावम्; द्विधाभूयास्ते, द्विधाभूत्वा, ५
द्विधाभावम् । तूष्णीमि भुवः (३।४।६३) तूष्णीभूयास्ते, तूष्णीभूत्वा,
तूष्णीभावम् । अन्वभ्यानुलोम्ने (३।४।६४) अन्वग्भूयास्ते, अन्वग्भूत्वा,
अन्वग्भावम् ।

निरूढादयो यथा—भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । भूतिः भस्म ।
भूताः प्रहाः^१ । भवत्यस्मिन् भवनं गृहम् । १०

कृत्परिशिष्टेऽपि^२—नविष्यति गम्यादयः (३।३।३) भावी । भुवः
विभन् (दश० उ० १।१६ कपाठः) भूमिः । अदिशदिभृशुमिभ्यः क्तिन् (उ० ४।६५)
भूरि । अदि भुवो इतच् (उ० ५।१) अद्भुतम् । भुवः क्युन्^३ (तु० उ०
१।८१) भुवनम् ॥१॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः] १५

३. एष वृद्धौ । इतः क्त्यान्ताः (१।३।१) पञ्चत्रिंशद् उदात्ता अनु- ७
दात्तेतश्च । तेनायम् एकारस्योदात्तत्वात् सेट्, अकारस्य चानुदात्तत्वाद्
अनुदात्तकृति आत्मनेपदम् (१।३।१२) इत्यात्मनेपदी । एषते । एषमानः ।
एषिता । एषेयत्तूट् (६।१।८९) इत्युपसर्गस्य एङि पररूपं नास्ति—
प्रेषते । मा भवान् इदिधत् इति परत्वाद् ह्रस्वे कृते पुनःप्रसङ्ग- २०
विज्ञानाद् द्विर्वचनम् । असुन्प्रत्यये (इ० उ० ४।१८८) एषः इन्धनम् ।
यथैवास्ति समिद्धोऽग्निः^४ (गीता ४।३७) इति । अबोदैर्बोधप्रत्ययहिमध्याः (६।४।२९)

१. अत एव भूतावेशमहवेशराशब्दौ पर्यायवाचिनौ दृश्येते ।
२. कृत्परिशिष्टशब्देनात्रोपादिपाठो लक्ष्यते । उपादयो बहुलम् (३।३।१)
इत्यस्यैव व्याख्यानभूतत्वाद्वादिपाठस्य । पूर्वनिर्दिष्टा निरूढास्त्वष्टाभ्यायिस्थाः । २५
३. नेदं सूत्रस्वरूपम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशमात्रम् ।
४. 'यथैवःसुसमिद्धोऽग्निः' पाठा० । चिन्त्यमिदं मूलग्रन्थविरोधात् ।

इतीन्धेर्घञि निपातनाद् अदन्तोऽपि एधोऽस्ति^१ । गुरोश्च हलः (३।३।१०३)
इत्यप्रत्ययः—एधा ॥२॥

४. स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवच्छा । स्पर्धने भ्रातुः^२—

५ भ्रात्रा सह स्पर्धां करोतीत्यर्थः । स्पर्धमानः । स्पर्धिता । स्पर्धमानः
स कृष्ण इति तु कृष्णं प्राप्येत्यध्याहारात्^३ । अणवकर्मकात् (१।३।८८)
इति णेः परस्मैपदम्—स्पर्धयति । यङ्लुकि—लङ्गीदृष्टे (द्र० ७।३।
१४) अपास्पर्धात्, अनिति अपास्पर्त् । रात् सख (८।२।२४) इति
नियमात् संयोगान्तलोपाभावः । सिपि तु—सिपः हल्ङ्याबन्धः (६।१।६८)
इति लोपे प्रत्ययलक्षणेन जडत्वे, सिपि धातोर्वा, दध (८।२।७४-७५) इति
१० रुत्वपक्षे रो रि (८।३।१४) लोपे दीर्घे (द्र० ६।३।१११) च अपास्पा इति
रूपम्, अरुत्वपक्षे तु तिबन्तवत् । अतुदात्तेतश्च हलादेः (३।२।१४९)
इति युच्—स्पर्धनः । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—स्पर्धा ।
बाहुलकादिष्णुच्^४ मेघं स्पर्धिष्णुनशान्यो धृतो नाको हिमाद्रिणा^५ ॥३॥

५. गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । प्रतिष्ठा आस्पदम् । लङ्भु-

१५ मिच्छा लिप्सा । ग्रन्थनं^६ ग्रन्थः । अस्य पृथक्पाठो विरलप्रयोगार्थः^७ ।
गाधते । गाधिता । ऋदित्वात् नाग्लोपिरासृदितात् (७।४।२) इति णी

१. इत्यमेवादन्तमेधपदममरटीकायाम् (पृष्ठ ८२) अपि साधितवान् स्वामी ।
भातुजिदीक्षितस्तु 'एधधातोरेव हलधेत्येनन धधि' निरवोचत् । अयमदन्तः पुंसि ।
उदाहृतं च मुकुटेन—“एधान् हुतारानवत इति कालिदासः” इति ।

२० २. पराभिभवस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहाद् अकर्मकत्वम् । 'धात्वर्थेनोपसंग्रहात्'
इत्युक्तत्वात् (द्र० पृष्ठ ५ पं० १६) ।

३. कृष्णमिति न स्पर्धेः कर्म, अपि तु प्रापेरिति भावः ।

४. अयं भावः—यद्यपि स्पर्धधातोः 'इष्णुच्' साधारण विहितस्तथापि
'कृतो बहुलम्' (३।३।११२ वा०) इति वचनान् समाधेयः । जयादित्यस्तु 'भुवश्च'

२५ (३।२।१२८) इत्यत्र 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः—आजिष्णुना लोहितचन्दनेन'
इत्युक्तवान् । ५. अतुपलब्धमूलमिदम् । ६. 'ग्रन्थनम्' पाठा० ।

७. पुरुषकारे (पृष्ठ २०) खयमुदष्ट्य "ध्वमिचरति चैतन् 'पूयी विरारणे
दुर्गन्धे च' इत्यत्र" इत्येवं दूषितः । वयं तु पृथग्विभक्तिनिर्देशेनानुमितुमो

चङि उपधाह्रस्वो नास्ति—अजगाधत् । अजगाधम् अतलस्पर्शम् ॥४॥

६. बाधृ रोटने । रोटनं प्रतिधातः^१ । बाधते । बाधिता ।
अवबाधत् । बाधनः । शुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये बाधा । बा-
धस्तु अचि (६० ३।१।१२४) । अजिह्विकम्यमिपंसिबाधा (उ० १।२७)
इति कुः हत्वं च,^२ बाहुः ॥५॥

७. नाधृ नाथृ याचोपतापैश्वर्याशीःषु । उपताप उपघातः^३ ।
याचोपतापयोरित्यर्थयोः क्रियात्वात् ऐश्वर्याशिषोस्तु शोल्भ्योर्धर्म-
मात्रामिधानात् । यथा घण्टा ध्वनति, श्वेतते प्रासादः—संयुज्यते,
समवैति, अस्ति, गण्डतीति गुण-संयोग-समवाय-सत्ता-द्रव्याणि
सिद्धानि आख्यातेन साध्यत्वेन प्रतीयन्ते । पूर्वापरीभूतं भावमाख्याते- १०
नाचष्टे' (निरुक्त १।१) इति । नाधते । अननाधत् । तथा नाथते । आशिषि
नाथ इत्युपसंख्यानानात् (१।३२१। वा०) आत्मनेपदम्, षष्ठी च सूत्रात्^४
(२।३।५५)—सर्पिषो नाथते-सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते । अन्यत्र नृपं
नाथति, याचते । रिपुं नाथति, स्वामी नाथति, ईष्टे । नाथोऽचि (६०
३।१।१२४) । नाथ^५ इत्यनुपसर्गस्य नियमाभेदात्मनेपदम्^६—

यदत्र कदाचित् 'प्रतिष्ठासि-सर्पोः' इत्येव मूलपाठ आसीत् 'मन्त्रे च इत्ययमंशः पश्चात्-
नैर्वर्धितः । यथा कचित् आनुपाठकोरोषु 'इवप बीजसन्ताने' इत्यस्य स्थाने 'इवप
बीजसन्ताने धेदने च' इति दृश्यते । तुलनीयम्—यथा वपिः प्रकिरणे दष्टः, धेदने
चापि दृश्यते' (महाभाष्य १।१।१) ।

१. अमरकोश को० १, बारिवर्ग, श्लोक १५ । २. 'प्रतीधातः' पाठा० । २०

३. अमरटीकायां (पृष्ठ १५१) श्रीरस्वामिना 'बहति बहते प्रयतते वा बाहुः,
बाह प्रयत्ने' इत्युक्तम् ।

४. उपताप रोम इति वृत्तौ, उपघात इति तरङ्गितयाम् (भा० धा० पृष्ठ ३७) ।

५. अयं भावः—'आशिषि नाथः' इत्यानुपूर्विकमुपसंख्यानं सूत्रं च द्वयमपि
वर्तते । तत्रोपसंख्यानानादात्मनेपदम्, सूत्राच्च षष्ठी विधीयते । २५

६. आशिषि नाथ इत्यात्मनेपदविधायके वार्तिके ।

७. पाठोऽत्र अष्ट इति प्रतिभाति । अत्र शुद्धः पाठ एवमूहनीयः—'नाथ
इत्यनुपसर्गस्य नियमाभेदात्मनेपदप्रतिषेधः' इति ।

कान्वयप्रकाशे त्वयं श्लोकः 'युतसंस्कृतिदोष उदाहृत्य "अनातुनाथत इति

एतन्मन्दविपक्षतिन्दुबलश्यामोदरापायङ्गर-
 श्चायं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शघनं लक्ष्यते^१ ।
 तत् पङ्गीपतिपुत्रिकुञ्जरकुलं जीवामयाम्यर्धना
 दीनं त्वामनुनाथते कुचपुगं पत्राशुकैर्मा पिभाः^२ ॥

५. नोपदेशाचैतौ । यथाहुः—सर्वे नादयो नोपदेशाः, नृति-नन्दि-
 नर्दि-नक्ति-नटि-नाधृ-नाथृ-नृ-वर्जम् (तु० महाभाष्य ६।१।६५) इति ।
 उपसर्गादसमाप्तेऽपि नोपदेशस्य (८।४।१४) इति णत्वं नास्ति—प्रनाथते ।
 अननाथत् ॥६,७॥

८. दध धारणे । दधते, दधेते, दधन्ते । यङ्लुकि-दाद-
 १० धीति, दाददृधि । दधस्तपोध (८।२।२८) इति भ्रभाभो नास्ति, तत्र हि
 धाञो ग्रहणम् । कौशिकस्तु दद धारणे^३ दध दाने इति पाठं
 व्यत्याखात् । दधते मणिम्^४, दधते धनमर्थिन्य इति । युक्तायुक्तत्वे तत्र
 सूरयः प्रमाणम् । वयं हि मतभेदप्रदर्शनमात्रेणैव कृतार्थाः, मुनिमुक्त्यानां वाक्यं कथं-
 कारं विकल्पयामः, वयमपि हि स्थलन्तोऽन्यैः कियन् नोपलप्स्यामहे ॥८॥

- १४ ९. स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणम् उत्प्लुत्य गमनम्, आस्क-
 न्दनं^५ वा^६ । उद्धरणमिति तु श्रीमोजः । इदितो ह्यु धातोः (७।१।५८)—
 स्कुन्दते । सलोपे कुन्दम्^७ (इ० उ० ४।१८) ॥९॥

संपिषो नाथते इत्यादावाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् 'आशिषि नाथः' इति ।
 अत्र तु याचनमर्थस्तस्मात् 'अनुनाथति स्तनपुगम्' इति पठनीयम्^८ इत्युक्तम्
 २० (इ० उल्लास ७) ।

१. 'वर्तते' पाठा० ।

२. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

३. निरुक्ते (२।२) 'ददते धारयतिकर्मणः', इत्युक्तम् । एतेन कौशिक-
 पाठ एव व्यापार इति लक्ष्यते ।

४. 'अक्रूरो ददते मणिम्' इति निरुक्तपाठः (२।२) ।

- २५ ५. 'आप्तवनम्' पाठा० ।

६. आप्रवणमुत्प्लवणमुत्प्लुत्यगमनं वेति तरङ्गिणी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४१)

उदधतः पाठः ।

७. अमरटीकायां (पृष्ठ ९९) कुन्धति कुन्दम्^९ इत्युक्तं स्वामिना ।

१०. भिदि शैत्ये । श्वेतगुणक्रियायाम्^१ । भिन्दते प्राप्तादः । श्वेतगुणः सिद्धोऽपि आख्यातेन साध्यैकरूप^२ उच्यते, कृता तु साध्योऽपि धात्वर्थः सिद्धतया पाकादिघत्, शब्दशक्ति-स्वाभाव्यात् ॥१०॥

११. वदि अभिवादनस्तुलोः । गुरुन् वन्दते-अभिवाद्यते ।^५
देवान् वन्दते—स्तौति । वन्दिता । वन्दनः । शृङ्गोराकः (३।२।१७३)—
वन्दारः । वन्दी मङ्गलः^३ णिनिः । अचि (द्र० ३।१।१३४) तु वन्दी^४
हठहृता स्त्री । घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानात् (द्र० ३।१।१०७ वा०) युच्—
वन्दना । उणादौ वन्दाकः^५ कामवृक्षः ॥११॥

१२. भदि कल्याणे मुखे च । कल्याणं श्रेयो मङ्गलादि,^{१०}
सुखम् आत्मगुणोदयः । भन्दते । भन्दिता । भन्दन्तः^१ भ्रमणः ।
चुरादौ (१०।७०) भन्वयति ॥१२॥

१३. मदि स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-गतिषु । मोदो हर्षः, मदो
दर्पः, स्वप्नोऽलस्यमपि लक्ष्यते । मन्त्रस्तु मदि जाण्ये (१।३।५) इत्ये-
षाह । मन्दते । मन्दिता । मन्दः । मन्दिवाशिमि (उ० १।३८) इत्यु-^{१५}
रच्—मन्दुस्त वाजिशाला । इतिमिमदि (दश० उ० ८।२६ 'कपाठः')
इति किरच्—मन्दिमन् । स्मयितश्चिन्तयि (उ० २।३३) इति रक्—

१. 'भिदि शैत्ये' इत्युक्तम्, तत्र शैलस्य शृणुत्वादक्रियात्वेन धात्वर्थाभावात्
लक्षणया श्वेतगुणक्रिया लक्ष्यते । भिन्दते प्राप्तादः, श्वेतो भवतीत्यर्थः ।

२. 'साध्यैकरूप' पाठा० ।

२०

३. 'वितालशब्दः प्रयोजनमेवा वैतालिका राशोऽवसरपाठका मङ्गला [१,
मङ्गला] ख्याः, प्रातर्बोधका इत्येके' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १६५) स्वामी ।

४. 'वन्दते वाच्यते वन्दी हठाहृता स्त्री' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १९९)
वीरस्वामी ।

५. उणादौ 'आक' प्रत्ययः दृश्यते (उ० ४।१३), तेनेदं पदं सिध्यतीति^{२५}
स्वामिनोऽभिप्रायः । वन्दाकश्चीवरभिधुरिति हेमचन्द्रः (उणादिकी ३४) ।

६. मन्देर्नलोपश्च (उ० ३।१३०) इत्यनेन । प्रमजितार्थक इत्युज्ज्वलः । भ्रमण-
शब्दो बौद्धमिधुवाचक इत्येके मन्यन्ते । तदसत्, कुम्भादुर्भावादुपद्वितद्वयवर्धप्राचीने
रातपचक्राक्षणे (१४।७।१।२२) तस्य प्रयोगदर्शनात् ।

मन्दः । मद्रो माधते^१; (द्र० उ० ४।१०२) मदिरा च । अग्निमादिम-
न्दिन्व आत् (उ० ३।१३४) मन्दारः^२ । कदरादयश्च (उ० ५।४१) इति
मन्दरः^३ । खजे आकः (उ० ४।१३) इति बाहुलकादाकः—मन्दाकः ।
मत्वर्थीये चेनौ (द्र० ५।२।११५)—मन्दाकिनी^४ ॥१३॥

१४. स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते, स्पन्दिता । स्पन्दि-
तुम्, स्पन्दनः, स्पन्दः ॥१४॥

१५. विलदि परिदेवने । परिदेवनं शोचनम् । क्लिन्दते ।
उदात्तेतसु पाठात् (धा० सू० १।५९) क्लिन्दति । स्वरितेतसु भोक्तः,
कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः^५ ॥१५॥

१० १६. मुद हर्षे । मोदते मुदिता । रत्नो व्युपधाद् हलादेः संभ
(१।२।२६) इति विभाषा फित्त्वाद् मुदित्वा मोदित्वा, मुमुदियते मुमो-
दियते । मोदनः । इत्यपञ्चाश्रीकिरः कः (३।१।१३५) कुमुदम्^६ । मोदयति^७
मोदकः । इतिमिमादिप्रदि (द० उ० ८।२६ क) इति किरच्—मुदिरो
मे घः । मुदिप्रोर्गन्तौ (उ० १।१२८) मुदयः । स्कायितभि (उ० ३।१३) इति

१५ रच्—मुद्रा । चुरादौ मुद संसर्गे (१०।११०) मोदयति ॥१६॥

१७. दद दान । ददते, ददेते, ददन्ते । ददिता, ददितुम् ।
न शस-दद-वादिगुणिनाम्^८ (तु० ६।४।१२६) इति छिटि प्लवाभ्यासलोपौ न
स्तः—दददे ॥१७॥

१. तुलनीया अमरपीरटीका पृष्ठ ४८ ।

२० २. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दानियति मन्दारः, मन्दा आरा अस्ये-
ति वा' इत्युक्तं स्वामिना ।

३. 'मन्दरः सैरिभः शक्रमवनं खं दिवं नमः' इति त्रिकाण्डशेषः ।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ १०१) 'मन्दमकति अवश्यम्' इति निरबोधत् स्वामी ।

५. अयं भावः—ये खलु धातवः स्वरितेतः (यथा पचादयः), ते कर्त्रभिप्राय

२५ आत्मनेपदिनो भवन्ति, । अयं तु अतुदात्तेतुदात्तेषु चोभयत्र पाठितः । तेनानुदात्तेत्वाद्
अकर्त्रभिप्रायेऽप्यात्मनेपदं भवति, उदात्तेत्वाच्च कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदम् ।

६. कौ पृषिण्यां मोदत इति कुमुदम् ।

७. 'मोदयते' पाठा० ।

८. काशिकादिषु न शसददवादिगुणानाम् इति पाठः । तत्र गुणशब्देन

१८. ष्वद स्वर्द आस्वादने^१ । आस्वादनं जिह्वया लेहः ।
चैत्राय स्वदते । षोपदेशत्वाद् इणकोः, आदेशप्रत्यययोः (८।३।५७-५९) इति
पत्वम्—असिष्वदत् सौतिषयोरेव षणि (अ० ८।३।६१) इति नियमात् पत्वं
नास्ति—सिष्वदिषते, सिस्वादयिषतीति । सः सिदिस्वदिषहीनां च
(८।३।६२) षत्वाभावः । स्वदनः । क्वापाजिमिस्वदीत्यादिना (अ० उ० १।१) ५
उण्—स्वादुः । चुरादौ ष्वद संवरणे (१०।२००) स्वादयति । स्वरदोऽषोप-
देशः, यत् स्मृतिः^२—अजूदन्यपराः सादयः षोपदेशाः सिम-स्विदि-स्वदि-स्वञि-
स्वपयध, सुपि-सुजि-स्त-स्त-स्त्या-सेष्ठ-सुवर्जम् (ब्र० भा० ६।१।६४) । स्वर्दते,
असस्वर्दत् ॥१८, १६॥

१९. उर्द माने क्रीडायाश्च । मितिर्मान^३मिति मुख्योऽर्थः^४ । १०
चकारादास्वादनेऽपीति दुर्गः । ऊर्दते, वोरुपधाया दीर्घ इकः, हलि च (८।१।
७६-७७) इति दीर्घः ॥२०॥

२०. कुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । क्रीडानियमोऽत्र धातु-
नामनेकार्थत्वे लिङ्गम् । कूर्दते । स्फूर्जैर् (धा० सू० १।१।४८) दीर्घोपदेशाद्
वोरुपधाया दीर्घमनित्यमाहुः^५—कुर्वते, कुर्वनः । गुर्वनः । गुर्व- १५

भावितोऽकारो लघ्वण्या ग्रह्यते । स्वामिष्यते 'गुणिनाद्' इति पाठि शुभः—शुभ-
शब्दो विधायकत्वेनास्यास्ति इति मतवर्धये इति प्रत्यये शक्यैव सोऽर्थो लभ्यते ।
स्वामिष्यतः पाठोऽन्यत्र न कचिदुपलब्धः । अत्र तत्त्वबोधिनी द्रष्टव्या (सि० कौ०
भा० ३ पृ० १६९) ।

१. "संवरणे" इति वीरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४२) माधवः । तथैव २०
पुरुषकारोऽपि (पृष्ठ ४४) ।

२. स्मृतिपदेनात्र भाष्यमभिधीयते । तत्र चायं पाठः—'अजूदन्यपराः
सादयः षोपदेशाः सिम-स्वदि-स्विदि-स्वञि-स्वपयध, सुपि-सुजि-स्त-स्त्या-सेष्ठ-
सुवर्जम् (६।१।६४) । अजूदन्यो सात् परी येषां ते सकारादयः सर्वे षोपदेशा इत्यर्थः
(उषोत्) । २५

३. इह मानं सुखमिति सम्प्रतायाम् इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ४४) ।

४. अत्र 'गाभृ' (१।५) धातोर्हृत्तिस्तत्रस्था टिप्पणी (७) च द्रष्टव्या (पृष्ठ १२) ।

५. अयंभावः—'वोरुपधाया दीर्घ इकः' (८।२।७६) इत्यनेन 'स्फूर्जा' इति

स्थाने^१ दीर्गाः सुर्दे पेठुः । गुदस्थाने गुधेत्येके । उपाध्यायास्तु गुदक्रीडायां पायुविहार एव ब्रौ धातू इति व्याख्यत, तत्रेति सम्भाः^२ । गोदते-जुगु-दिषते, जुगोदिषते । के (४० ३।१।१३५) गुदम् ॥२१-२३॥

२१. वृद्ध क्षरणे । क्षरणं निरसनम् । सूदते । निःसूदितः ।
५. चुरादौ वृद्ध निःस्रवणे^३ (तु० १०।१६४) निःसूदयति । नन्धादौ (४० ३।१।१३४) सूदनः । पचादौ सूदद्—(४० ३।१।१३४) सूदः^४, सूदी । सूददीपदीषां च^५ (तु० ३।२।१३५) इति युज् नास्ति—सूदिता ॥२४॥

२२. ह्राद अव्यक्ते शब्दे । अव्यक्तेऽनतिस्फुटवर्णे । ह्रादते वुन्दु-भिः, नूपुरह्रादः । पृषोदरादित्वाद् (४० ६।३।१०९) ह्रस्वे कृते ह्रदः ॥२५॥

२३. ह्लादी मुखे च । चशब्दादव्यक्ते शब्दे च । ह्रादते । णिचि (४० ३।१।२६) आह्लादितः । श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेट्, निष्ठायाम् ह्रादो ह्रस्वः (४० ६।४।१५) प्रहृष्टः । किंनि अपीष्यते^६—प्रहृष्टिः ॥२६॥

२४. स्वाद आस्वादने । स्वादते । स्वादनः ॥२७॥

२५. पर्द कुत्सिते शब्दे^७ । पायुध्वनीं वतन्तेऽयम् । अन्ये

१५. ह्रस्वपाठेऽपि दीर्घत्वं सिद्धयत्येव, किं दीर्घोपदेशेन । अतस्तद् व्यर्थं सद् 'बौद्धभाषाः' इति दीर्घत्वस्थानित्यंतां ज्ञापयति ।

१. 'कुर्दस्थाने' पाठः । २. 'तत्रेति सम्भाः' इति कश्चिन् ।

३. 'निराले' पाठः । चुरादौ 'वृद्ध आस्रवणे' (१०।१६४) इति पाठ उपलभ्यते । ४. पाचक इत्यर्थः ।

२०. ५. 'सूददीपदीषा' इति काशिकादिषु पाठः ।

६. 'ह्राद इति योगविभागः क्रियते, क्तिन्त्यपि यथा स्वात्, प्रहृष्टिः' इति काशिका (६।४।१५) अत्रालोभ्या ।

७. किमर्थमयं संयोगान्तेषु उदादिषु न पठितस्तदाह सायणः—'संयोगान्तेषु उदादिष्वयं न पठितः शब्दविशेषार्थेन द्राघा (? ह्रादा) दिनापि साम्यात् । स्वादि-
२५. स्वादकारवत् संयोगादित्वेन ह्रादाद्यनुरोधेन मध्ये पठितः, (धा० वृ० पृष्ठ ४५) । एव-
मनेकत्र धातुपाठकमविषये सायणेनोहः कृतः, स तत्रैवानुसन्धेयः, उदाहरणार्थमत्र सायणपाठ उपन्यस्तः ।

निश्चयमधोवातं मन्वाना अशब्द इत्याहुः । पर्वते । पर्वनः । पर्वनिर्
प्रसारणैर्मधोपथ (उ० ३।८०) इति पृदाकुः सर्पः ॥२८॥

२६. यती प्रयत्ने । यतते । यतित्वा । ईदित्वाङ्गीकृतो निष्ठा-
याप् (७।२।१४) इतीण नास्ति—यत्तः । यजयाचयतविष्णुः (३।३।९०) इति
नङ्—यत्नः । यतेर्द्विष्य (उ० २।९५) इत्यनृ-याता देवरभार्या, यातरौ ५
चुरादौ यत निष्कारोपस्कारयोः (१०।१८१) यातयति ॥२९॥

२७. युत् जुत् भासने । योतते, अयुयोतत् । कौशिकस्तु
ज्योतिः सिद्धये जुति ज्युति^१ मन्यते, ज्योतिश्च शुतेरिजिजिदेभजः^२ (तु० उ०
२।११०) इति सिद्धम् । जुतिरिति दुर्गः—अजुतत् अजोतीन् ॥३०, ३१॥

२८. विथु वृथु याचने^३ । वेथते, अविवेथत् । किति विशेषः— १०
विधितः, वेधितः । कौशिकस्तु अविथुरसिद्धये यातन इत्याह, तन्न, अथेः
सम्प्रसारणं किञ्च (उ० १।३९) इति सिद्धेः ॥३२, ३३॥

१. प्रसारणशब्दोऽयं सम्प्रसारणशब्देन समानार्थकः ।

२. काशिकादिषु '०विष्णु' इति पाठः ।

३. दीर्घाभावं दर्शयितुमस्योपन्यासः । तथा च स्मृतिः—'पिता माता १५
नानान्दा ना सव्येन्दुभ्रातृयातरः । जामाता दुहिता देवा न एजन्ता इमे एजन्त
दश' ।

४. अमरटीकायां (पृष्ठ ३२८) कीरस्वामिना "ज्योतते ज्योतिः" इत्युक्तम् ।
वस्तुतस्तु शुनिरिव ज्युतिरपि स्वतन्त्रो भातुः । तस्य कात्यायनश्रौतसूत्रे (४।१।४।५)
'अवव्योत्य' इति ल्यबन्तः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते । अर्वाकालिकैराचारैरप्रयोगाद् २०
भातुत्वस्य पाठो न कृतः, एतद्भातुनिष्पन्नं लोके लम्बप्रचारं ज्योतिःपदं तत्समानार्थ-
काद् युतभातोर्निष्पादितम् । उत्तरोत्तरं कथं भातुपाठस्य संशयोऽभूदिति काशकल-
पायिनिप्रोक्तयोर्भातुपाठयोस्तुलनया स्पष्टं प्रतीयते ।

५. दशपादी-श्वेतवनवाति-कातन्त्र हैम-कण्ठामरणादिपठितेनोणादिसूत्रेण सह
नेदं संवदति ।

६. 'आधो धातु इति कौशिकः, कीरस्वामिना त्वयं पक्षो दूषितः' इति
भातुवृत्तावुक्तम् (पृष्ठ ४५) । सायणोक्तः पाठस्त्वन नोपलभ्यते । कदाचिदत्र मन्धपातः
संजातः स्यात् ।

२९. अथि शैथिल्ये । शैथिल्यमगाढता । अन्थते, अन्थेन्नैति वक्तव्याद्' (काशिका ६।४।१२२) एत्वाभ्यासलोपो न स्तः, तत्र हि अन्थि-
रूपोपादानेन अन्थ प्रन्थ सन्दर्भे (तु० ९।४१, ४३) इत्यस्य ग्रहणम्—
शअन्थे, अन्थेऽत्राप्याहुः । इदित्त्वादनुनासिकलोपाभावः, श्रेथे इति
५ त्वाहरन् वृत्तिरुद् भ्रान्तः^१ । नोपधात् भक्तान्ताद् वा (१।२।२३) इति क्त्वा
वा कित्—अन्थित्वा, अथित्वा । शिथिलः (द्र० उ० १।५३) श्लघः ॥३४॥

३०. अथि कौटिल्ये । कौटिल्यं कुसृतिबन्धश्च । ग्रन्थते ।
ग्रन्थयते^२ । ग्रन्थना । ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा । ग्रथितः । खनिकण्यन्व-
सितसि (उ० ४।२३९) इति ग्रन्थिः । क्रधादौ अन्थ प्रन्थ सन्दर्भे^३ (तु० ९।
४१, ४३) इत्युदात्तेतौ सकर्मकौ स्तः—अथ्नाति । ग्रथ्नाति । अथ्यते
१० ग्रथ्यते, चनिदिता इत उपधाया क्ठिति (६।४।२४) इत्यनुनासिकलोपः ।
श्रेथुः, प्रेथुः, शअन्थुः, जग्रन्थुरिति^४ । एतौ चुरादौ आष्टपादा
(१०।२०१) विकल्पितण्यन्तौ स्तः । अन्थयति, अन्थति, ग्रन्थयति
ग्रन्थति । कर्मकर्तरि किरादिशिअन्थिप्रन्थिब्रूनात्मानेपदाकर्मकायामिति^५ यक्-
१५ चिणी न स्तः—अन्थते स्वयमेव, अथ्नीते, अअन्थिष्ट । ग्रन्थते,
ग्रथ्नीते, अग्रन्थिष्ट ॥३५॥

१. वार्तिकमिदं भाष्ये नोपलभ्यते ।

२. 'इदित्वा.....भ्रान्तः' पाठो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४६) उदधतः । 'अत्र
२० वृत्तिकारः धातुवृत्तिरुद् उच्यते' इति सायणः (धा० वृ० पृष्ठ ४६) ।

३. इदित्त्वाभलोपाभावं दर्शयितुं पदमिदमुदाहृतम् ।

४. तरङ्गिण्यां क्रधादौ 'अन्थ विमोचनहर्षयोः, अन्थ विलोडने, प्रन्थ सन्दर्भे'
(४१-४३) इत्येवं पठ्यते । 'अन्थ प्रन्थ सन्दर्भे' इत्यानुपूर्विकस्तु चुरादौ (२९६) पठ्यते ।

५. अत्र कश्चित् पाठो नष्ट इति प्रतिभाति । ये तु 'अन्थिप्रन्थिदन्मिस्व-
२५ ङीनामिति वक्तव्यम्' (काशिका १।२।६) इति पठन्ति तेषां भतेऽपि लिङ्, कित्त्वे-
ऽनुनासिकलोपो एत्वाभ्यासलोपो श्रेथुः प्रेथुः । ये तु तादृशवचनस्य भाष्येऽनुक्तत्वाद्-
प्रामाण्यं मन्यन्ते, तेषां भते शअन्थुः जग्रन्थुः इति रूपम् ।

६. अयं 'भूवाकर्मकिरादिसना धान्यवात्मानेपदात्' (३।१।८७ वा०) इत्यस्य
'भारद्वाजीयाः पठन्ति पिअिअन्थिप्रन्थिब्रूनात्मानेपदाकर्मकायाम्' (३।१।८९ वा०)
इत्यस्य चार्थतोऽनुवादः ।

३१. कथं श्लाघायाम् । श्लाघा गुणारोपः । कथ्यते, कथित्वा ।
विकत्यन्तः । औ कथ-लस-कत्य (१।२।१५३) इति धिनुण्—विकत्यी ॥३६॥

३२. उदात्ता अनुदात्तेतः । व्याख्यातमेतत्^१ । भवादिगणे
प्रथमः प्रघट्टकः तवर्गान्तप्रस्ताबाद् एकप्रघट्टकेनोक्तः । एवं यथा-
स्वमनुसर्तव्यम् ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

३३. अत सातसगमने । सातत्येन गमनं नित्यगतिः । इतः
द्युन्ध्यन्ताः (१।६०) पञ्चत्रिंशदुदात्ताः सेट उदात्तेतश्च परस्मैपदिनः ।
अतति, अतन्, अतिता । न गतिर्हि सार्थेभ्यश्च (१।३।१५) इति व्यतिहारे तङ्
नास्ति—व्यत्यतति । अत्यविचमि (उ० ३।१।१७) इत्यसच्च—अतसी^२ । १०
अतन्यखिवन्यखि (उ० ४।२) इतीथिन्—अतिथिः । अव्यतिभ्यां (उ० ४।
१।३१) इतीण्—आतिः पक्षी । पादे च (उ० ४।१।३२) पदातिः, पादस्य पदा-
व्यति^३ (तु० ३।५३) इति पत् । सातिभ्यां मनिन्मतिर्णौ च^४ (तु० उ० ४।१।५३)
इति मनिण्—आत्मा ॥३७॥

३४. चिती संज्ञाने । संज्ञानं संधिस्तिः । चेतति । श्रीदितो निष्ठा- १५
याम् (७।२।१४) इति नेट्—चिस्तम् । चितिः^५ । इतोऽस्य प्रभादभलादेः संघ (१।२।
३६) इति वा किस्त्वम्—चितित्वा, चेतित्वा, चिचितिषति, चिचेतिषति ।
क्लिप्^६—चित् । असुनि—चेतः (द० उ० ४।१।८९) । अनुपसर्गाक्लिप्पविन्द
(३।१।१३८) इति णौ दौः—चेतयः । चुरादौ चित् संवेदने^७ (१०।१।२६)
इत्यात्मनेपदी—चेतयते । चेतनम्, चेतना ॥३८॥

२०

१. इदं वाक्यं प्रमाणायति यत् 'उदात्ता अनुदात्तेतः' इत्येवमादीनि वचनानि
सूत्राण्येवेति ।

२. अमरटीकायां स्वामिना 'न तस्यते अतसी' इत्येवमभिहितम् (पृष्ठ १४१) ।

३. 'पादस्य पदाव्यति' इत्येवं काशिकादिषु पाठः ।

४. श्वेत दरापाषाणुयादिषु जकारो न पठ्यते ।

२५

५. 'चित्तिः' पाठे 'क्लिप्पिष्ठावद वक्तव्यम्' इतीवमावी द्रष्टव्यः ।

६. 'सम्पदादिभ्यः क्लिप्' (३।३।१०८) इति वार्तिकेन ।

७. 'चौ' कचिनास्ति ।

८. चुरादौ 'संवेतने' इति पठ्यते ।

३५. च्युतिर् आसेचने। आसेचनमीषत्सेकः। च्योतति, च्यो-
तिता। इति वा (३।१।५०) इति लुङि वाऽङ्—अच्युतत्, अच्योतीत्।
च्युतित्वा च्योतित्वा, चिच्युतिषति चिच्योतिषति^१ ॥३९॥

३६. इच्युतिर् क्षरणे। क्षरणं स्रवणम्। शस्तालव्योऽत्र,
५ दन्त्यादित्वे हि—पदश्च्योतन्तीति इच्युत्वस्यासिद्धत्वाद् ङः सि घुट् (८।३।
२९) इति घुडागमः स्यात्^२। ब्रमिदाश्च्युतिरित्यप्याहुः—च्योतति, अच्यु-
तत्, अच्योतीत्। कौशिकस्तु इच्युतिमयोपधं मन्यते—च्योतति ॥४०॥

३७. कुथि पुथि लुथि मन्थ हिंसामन्वलेषयोः^३। हिंसा प्राण्युप-
घातः, संक्लेषो वाधा। कुन्थति, कुन्थ्यते। नोपधात् षकान्ताद् वा (१।२।०३)
१० किन्—कुन्थित्वा, कुथित्वा। क्रयादौ कुन्थ.संश्लेषवे (तु० ९।४४) कुन्थनाति।
पुन्थति। लुन्थति। मन्थति, मन्थ्यते, मथितम्, मन्थित्वा, मथित्वा।
मन्थः (उ० ४।११) इतिः किञ्च—मथिन् मन्थाः। अचि—मन्थः। उणादौ
मन्थाणः^४, शानच्^५। ज्वलादौ मथ विलोडने (१।५८१) मथति, मथः,
माथः। क्रयादौ मन्थ विलोडने (९।४२) मथनाति, मन्थ्यते। मथिमाथी-
२५ त्यपीति दौगः^६—मन्थति, मन्थ्यते; मान्थति, मान्थ्यते ॥४१-४४॥

१. विकल्पेन कित्त्वं 'रलो व्युपधात्०' (१।२।२६) सूत्रेण द्रष्टव्यम्।

२. 'शस्तालव्यो... ..स्यात्' पाठः प्रक्रियाकौमुद्यामुदघृतः (पृष्ठ १२)।

अत्र सायब्यः—'अत एव वृत्तिकातादिविरोधात् तालव्योन्मादिवादिनौ स्वामिकाश्यपा-
वुपेक्षौ' इत्याह (श्रा० वृ० पृष्ठ ४८)। दन्त्यादित्वे घुडागमस्तु न प्राप्नोति 'श्चत्वं'

२० घुटत्वे सिद्धं वक्तव्यम्' (८।२।६ वा०) इत्युक्तत्वात्।

३. सायबादयः 'मन्थ विलोडने' इति स्वतन्त्रं सूत्रं पठन्ति, अत्र च मन्थ
स्थाने मथिम्। द्र० धा० वृ० पृष्ठ ४८।

४. 'मन्थानः' इति पाठोऽत्र युक्तः स्यात्। स च 'सम्यानच् स्तुवः' (उ०
२।८९) इत्यनेन विहित आनच् बाहुलकाद् द्रष्टव्यः।

५. अमरटीकायामपि 'मन्थातीति मन्थानः शानच्' (पृष्ठ २१६) इत्याह स्वामी।
२५ एतच्च भानुजिदीक्षितेन दूषितम् (अमर० पृष्ठ ३२६)। शानच्प्रत्यये मुगामात्रे
साधु। महामारतादौ शानचि मुगामात्रो बहुवोपलभ्यते।

६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४८) च स्मृतोऽयं पाठः।

३८. पिधु^१ गलाम् । सेधति, सिधेध । परिसेधति गाम्, गमयतीत्यर्थः । सेधतेर्गौ (८।३।११३) इति पत्वं नास्ति, अन्यत्र निधेधति पापात् । उपसर्गात् सुनोति-सुवति (८।३।३५) इति पत्वम्, सेधति-निर्देशात् सिध्यतेर् (धा० सू० ४।८४) नास्ति—निसिध्यति । उधितो वा (७।२।५९) इति स्यो वेद् सिद्ध्वा, सिधित्वा, सेधित्वा, रलो व्युपधात् (१।२।२६) ५ इति वा कित्त्वम् । यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निष्ठायां नेद्—सिद्धः, निरनुबन्धपाठे तु सिधितः^२ । रलो व्युपधात् (१।२।२६) इति वा कित्त्वम्—सिसिधियति सिसेधियति ॥४५॥

३९. विधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम् । माङ्गल्यं मङ्गलविषया क्रिया^३ । अप्रैवायमुदित्, अर्थान्तरे पुनरुदित् । १० ऊदित्वान् स्वरति-स्यति (७।२।४) इति वेद्—सेद्धा पुत्रं, शासितेत्यर्थः, सेधिता । लिटि कथादिनियमान्^४ नित्यमिद्—सिधियिव । वस्वेका-जादवसात् । (७।२।६७) इति कसोर्नियमादिङ् नास्ति—सिधिवद्धान् । दिवादीं विधु संराडौ (४।८४) अनिद्—सिध्यति, सेधा ॥४६॥

४०. खाद भक्षणे । खादति, अचखादत् । अदिखादिनी- १५ यहीनां प्रतिषेधान् (६० १।४।५२ वा०) कर्मसेधा नास्ति—खादयति पिण्डीं चैत्रेण । निन्द-हिंस-क्रिरा-साद (३।२।१४६) इति बुञ्-खादकः ॥४७॥

४१. खद स्थैर्ये हिंसायां च । खदति । अचि (६० ३।१।१३४) खदा^५ । अजिर-शिशिर (७० १।५४) इति खदिरः ॥४८॥

१. इममुदितपाठमुदाहृत्य दूषितवान् सायणः (धा० वृ० पृष्ठ ४९) । २०

२. स्मृतोऽयं पाठो धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४९) ।

३. 'शास्त्रं.....क्रिया' इत्युदधृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८७) स्मृतं च धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५०) ।

४. कसुभ्भ्योऽजुदाचभ्यो लिटि इद् प्रतिषेधः सिद्ध एव, किं पुनर्निषेधेन, एवं तर्हि व्यर्थं सन्ज्ञापयति यदि लिटि इयिनषेधस्तर्हि कथादिभ्य एव, नान्येभ्यः । २५
अयमेव नियमः कथादिनियम उच्यते ।

५. अचि खियां याप् ।

४२. वद स्थैर्ये । वदति, वद्यते । भ्रमरादौ' वदरम्, वदरी ।
वादिर् ओष्ठ्यादिः । वद व्यक्तायां वाचि (१।७३२) इति तु दन्त्योष्ठ्यादिः—
वदति, उच्यते । पदेति कण्ठः—पदति ॥४९॥

४३. गद व्यक्तायां वाचि । गदति । नेर्गद (८।४।१७) इत्युप-
५ सर्गाणत्वम्—प्रणिगदति । गदमदचरयम् (३।१।१००) इति गद्यम् । नौ
गदनदपठ (३।३।६४) इति वा अप्—निगदः, निगादो घञ् (द्र० ३।३।१८)
मिगादौ (द्र० ३।३।१०४) गदा । गदोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । चर्चर-
वर्चर-गद्गद-घुघुर-घर्चर-जर्जर-झर्जर-कर्कर-भर्भर-सर्सर-बुद्बुद-मु-
सुर-भर्भर-दर्दर-पुपुंरादि' [पु] द्वित्वं पृषोदरादित्वात् । चुरादौ स्तनगदी-
१० देवराब्दे (१०।२।४७) इत्यदन्तः—गदयति ॥५०॥

४४. रद विलेखने । विलेखनमुत्पादनम् । रदति । ल्युः (द्र०
३।१।१३४) रदनः । अचि (द्र० ३।१।१३४) रदो दन्तः ॥५१॥

४५. णद अव्यक्ते शब्दे । नदति । उपसर्गादसमासेऽपि (८।४।१४)
इति णत्वम्—प्रणदति । नौ गदनद (३।३।६४) इति वा अप्—निनदः,
१५ निनादः । पचादौ (द्र० ३।१।१३४) नदद्—नदः, नदी । अतुङ् नदेऽ (उ०
३।५२)—नदनुः । चुरादौ (१०।१५७) भासार्यः—नादयति ॥५२॥

४६. अर्द गतौ याचने च । अर्दति । यातने चेत्येके—अर्दितः
खेदित इत्यर्थः । तस्मात्तुङ् द्विहलः (७।४।७१) इति लिटि तुङ्—आनर्द ।
नन्दाः संयोगादयः (६।१।३) इति रेफो न द्विरुच्यते—अर्दिदियति । ल्युः
२० (द्र० ३।१।१३४) जनार्दनः । अर्देः संनिविभ्यः (७।२।२४) निष्ठायां नेद्—
समूर्णः । अमेधाविदूरे (७।२।२५) अम्यर्णे सेने आस्ताते । चुरादौ अर्द,
इति हिंसायाम् (१०।२२०) अर्दयति ॥५३॥

१. 'विसरादौ' इति पाठः । भ्रमरादिविसरादिर्वा न कचिदुपलभ्यते गणः ।
अत्र कदाचित् 'उषादौ' इति युक्तः पाठः स्यात् । अत्र उ० ३।१३१ सूत्रव्याख्यान-
२५ मालोचनीयम् ।

२. हस्तलेखेषु 'पूर्वादि' पाठः । स चाशुद्धः ।

३. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६।३।१०९) इति सूत्रे पृषोदरादेराकृतिगण-

त्वात् इति भावः ।

४. नदनुः = मेघः ।

४७. नर्दं गर्दं शब्दे । नर्दति । प्रनर्दति, णोपदेशात्त्वम अतन्त्रम परिगणनात् । गर्दति । शूकरालिकलिगर्दिभ्योऽभच् (तु० उ० ३१ १२२)—गर्दभः ॥५४,५५॥

४८. तर्दं हिंसायाम् । तर्दति । वितर्दिका वेदी* ॥५६॥

४९. कर्दं कुत्सिते शब्दे । कर्दति । कलिकर्षोरमः (उ० ४।५४) ५ कर्दभः* ॥५७॥

५०. खदं दन्दशूके । दन्दशूके गहितदशनयुक्तायां क्रियायाम्, दशनमात्रे वाच्ये साधननिर्देशः साधनप्रधान-प्रयोग-समवायार्थः* । दन्तशूकपाठोऽपि दन्ताः शूका* अस्येति स एवार्थः पर्यवस्यति । खर्दति॥

५१. अति अदि बन्धने* । अन्तति, आनन्त । अन्तकः । १० अन्दति, आनन्द । अन्तन्तु (उ० १।१३) इत्यन्तुः पादभृङ्गला* । अदि-पाठोऽनार्थः । अन्ये अति इति बन्धने इति पेटुः—इन्ताश्चकार* ॥५९,६०॥

५२. इदि परमैश्वर्ये । परमैश्वर्यं परमेशानक्रिया । इन्दति । अजेन्द्रामवज्र (उ० २।२८) इति रक्*—इन्द्रः ॥६१॥

१. 'सर्वे नादयो षोपदेशाः, वृति-नन्दि-नर्दि-नकि-नाटि-नाष्ट-नाष्ट-नृवर्जम्' १५ इति षोपदेशस्मृतौ नर्दः प्रतिषेधात् षोपदेशात्वमविवक्षितम् इति भावः ।

२. 'वेदिका' पाठः ।

३. अमरटीकायां (पृष्ठ ६२) खीरस्वामिना 'कथोति कर्दभः' इत्युक्तम् ।

४. पाठोऽयं सायणेन धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५२) स्मृतः ।

५. शूकः = शूक्यतीक्ष्णामः ।

६. 'अत्र धनपालः—तान्तं द्रविडाः पठन्ति, आर्यास्तु दान्तमिति; उभय-मिति मैत्रेय-स्वामि-काश्यप-सम्भताकारादयः' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५३) सायणः ।

७. 'पादकटकः' पाठः ।

८. 'अतेः पाठोऽनार्थः । अन्ये अदि इति बन्धने इति पेटुः, इन्ताश्चकार' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ७५) उद्धृतः पाठः । खीरतरङ्गिण्यां तु 'अदि' पाठः, न तु 'अतेः' । २५

९. इदं कश्चिज् । रन् इति तु युक्तम्, रकः क्रन्-रन्प्रत्ययान्भ्यां व्यवहितत्वात् । विशेषस्तत्र दशापाण्ड्यादिवृत्तौ इन्द्रपदटिप्पण्यां (पृष्ठ ३१६ टि० ५) द्रष्टव्यः ।

५३. विदि अवयवे । एकदेशगतक्रियायाम् । विन्दति ।
विन्दुः, बाहुलकाद् उः । विन्दुरिच्छः (३।२।१६९) इति वेत्तेर् (२।५७)
निपातनम् ॥६२॥

५४. णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । निन्दा । वा निसनिह-
५ निन्दाम् (८।४।३३) णत्वम्—प्रणिन्दिता, प्रनिन्दिता । निन्दाहिंस (३।२।१४६)
इति धुष्—निन्दकः ॥६३॥

५५. टुनदि समृद्धौ । नन्दति । ण्यन्ताल्लयुः (द्र० ३।१।१३४)
नन्दनः । शुखादच्—नन्दः । प्रज्ञादौ (द्र० ५।४।३८) नान्दः, नान्दी^१ ।
इनि—नन्दी । ण्वुल् (द्र० ३।१।१३३)—नन्दकः । द्वितोऽधुच् (३।१।८९)—
१० नन्दधुः । नधि च नन्देः (उ० २।९८) ऋन्—ननान्दा भर्तृमगिनी^२,
ननान्दरौ । सहिनन्दिजीवि (उ० ३।१२७) इति झच्—नन्दयन्तः । अया-
मन्ताल्वाय् (६।४।५५) इत्ययः णेरित्लुच्^३ (द्र० उ० ३।२९) नन्दयित्तुः
नन्दा^४ तिथिः^५ ॥६४॥

५६. चदि क्लादने दीप्तौ च । चन्दति । रक् (द्र० उ० २।१३) चन्द्रः ।
१५ चन्द्रिका । इषितिमिमदिमुदिसिदिमिदिबिदिमन्दिचन्दि (दश० उ० ८।२६क०) इति
किरच्—चन्दिरः । बहुलमन्यत्रापि (उ० २।७८) युच्—चन्दनम् । चन्देरादेष्ट
छः (उ० ४।२।१८) असुञ्च—छन्दो गायत्र्यादि । बाहुलकाद्^६ अदन्तो-
ऽपि स्वभावः छन्दानुवर्ति^७ ॥६५॥

१. नान्दी = मङ्गलपाठः ।

२. 'पायुः स्वसा' पाठा० ।

३. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशः । सूत्रं त्वेवं पठ्यते—स्तनि-इषि-पुषि-नादि-
मादिभ्यो णेरित्लुच् ।

४. पाठोऽयं क्वचिन्नस्ति ।

५. 'आह्लादने' पाठा० ।

२५ ६. 'कृतो बहुलम्' (३।३।१११ वा०) इति बहुलवचनेन । लीविश-महोदयेन
'उयादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य संख्यानिर्दिष्टा, न सा युक्ता ।

७. 'छन्दानुवर्ती' इति दीर्घपाठो युक्तः । तथा च तदीयामरटीकायां (पृष्ठ
३२८) पाठः—'चन्दति चन्दः पथे गायत्र्यादौ, असिलावेऽकारान्तोऽपि, यथा छन्दाव-

५७. त्रिदि चेष्टायाम् । कन्दति ॥६६॥

५८. कदि क्रदि कृदि आह्वाने रोदने च । कन्दति । कन्दो मूलम् । कन्दुः पाकस्थानम् । कन्दुकम् । कन्दरा^१ । कन्दति । आ-
कन्दः । ल्युः (४० ३ । १ । १३४)—संकन्दनः । कदि-क्रदि-कृदि
एते त्रयोऽपि वैकृत्ये (धा० १।५२०) इति घटाद्यात्मनेपदिनः ॥६७-६९॥ ५

५९. क्तिदि परिदेवने । क्तिन्दति शोचतीत्यर्थः । आद्यो (१।१५)
ऽनुदात्तेत्-क्तिन्दते । क्तिन्धते । क्तिन्दितः । दिवादी क्तिदू भार्गवावे (४।१३३)
क्तिधति, क्तिधते । क्तिधः ॥७०॥

६०. शुन्ध शुद्धौ । शुन्धति । शुधितः । दिवादी शुध शौचे (४।८२)
शुध्यति, शुधः । चुरादी शुन्ध शौचकरणे (१०।२२२) शुन्ध्यति, १०
शुन्धतः ॥७१॥

६१. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

६२. शीकृ सेचने । इतः श्वाग्रान्ताः (१।८१) त्रिचत्वारिंशदु-
दात्ताः, सेटोऽनुदात्तेतश्चात्मनेपदिनः । शीकृते, शीकृता, अशीशीकृत् । १५
शीकृनम् । शीका । धृतिरिति भ्रमि (उ० १।१३२) इति शीकरः । चुरादी
शीक धामर्षणे (१०।२१९) शीकयति, अशीशीकृत् ॥७२॥

६३. लोक्त दर्शने । लोक्ते, भल्लोक्त । लोकः । माद्योक्तः ।
चुरादी लोक मासार्थः (१०।१९७) विलोकयति । उलूक ऊर्ध्वलोकनात्^२ ॥७३॥

वर्ती । वस्तुतः छन्दःपदं छदि (छन्द) भातोरपठितादेव निष्पादनीयम्, यथाभरटी- २०
कायां स्वामिना व्युत्पादितम् । देवतमात्रेणोऽपि छन्दःपदनिर्वचनं 'छन्दोति छन्द-
यन्तीति वा' (१।३) इत्येवोक्तम् । एतेनापि छदि (छन्द) प्रकृत्यन्तरकल्पना युक्तैव ।

१. कन्दरा = कविमगूहाकारी गिरिविवरः ।

२. अमरटीकायां (पृष्ठ १२७) शीरस्वामी—उक्तति नेत्राभ्यां दहति उलूकः ।
ऊर्ध्वलोकनादिति निश्चयम् इत्याह । दरापाणुपादिवृष्टौ (१।४६) 'उत्क्रम्य दृष्टिं- २५
विषयमालोकयतीति उलूकः कौशिकः', इत्युक्तम् । अत्र हैमोपादिविवरणम् (धृत् ६१)
अपि द्रष्टव्यम् ।

६४. श्लोक संघाते^१ । संहनने, संहन्यमाने च । श्लोकेते ।
श्लोकः । श्लोकः पञ्च यशसि च^२ ॥७४॥

६५. त्रेक धेक शब्दोत्साहे । शब्दस्यौत्सवे^३ । चन्द्रो वृद्धाधि-
त्याह^४ । त्रेकते, अदित्रेकत् । उद्वेकः ॥७५, ७६॥

६६. रेक शङ्कायाम् । शङ्कात्र संशयः । रेकते । अनेक संशय
प्राहुः^५ ॥७७॥

६७. शीकृ सेकृ सेकृ [सकि]^६ अकि श्लुकि गत्यर्थाः । शीकरर्थ-
मेदात् पुनः पाठः । अत एव चन्द्रो नैनमध्येष्ट, अन्ये वेक इति विकल्पेन
शेषदेशकार्यार्थम् पेदुः^७ — सेकते, असिसेकत् असिबेकत् । अत्रान्त्या
१० तालव्यादी ॥७८-८३॥

६८. शकि शङ्कायाम् । शङ्का परचासः । शङ्कते । उणादी
(द्र० १।३६) शङ्कुः^८ । शङ्कुला आयुधम् ॥८४॥

६९. अकि लक्षणे । लक्षणं चिह्नम् । अङ्कते । घञि (३।३।१९)
अङ्कः । युरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यः — अङ्का । न न्नाः संयोगादयः (६।१।३)
१५ इति नो न द्विरुच्यते^९ — अञ्जिकिपते । चुरादी (१०।३।१३) अङ्कयति ।
प्यासश्च (३।३।१०७) इति युच् — अङ्कना शङ्कादिलालना^{१०} । मन्दि-
(उ० १।३०) इत्युरच् — अङ्कुरः ॥८५॥

१. संघातोः प्रत्ययः । स वेदं पठयमानव्यापार इति स्वाम्यादयः, कारयपाद-
यस्तु प्रथितव्यापार इति मन्वातिवृत्तः सकर्मकः । धातुवृत्ति पृष्ठ ५५ ।

२. इदं वाक्यममरातुसारि (द्र० अमरकोश ३।३।२) ।

३. उद्वेकमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५५) ।

४. त्रेक धेक वृद्धौ । चान्द्रः धा० सू० १।३।३६॥

५. श्लोकांशोऽयमतुपलब्धमूलः ।

६. पुरुषकारे पठ्यते (पृष्ठ ४६) । त्रिचत्वारिंशत्संख्यापूरणार्थमप्यावश्यकः ।

७. पुरुषकार इदमुद्वेकतम् (पृष्ठ ४६) मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ५५) ।

८. शङ्कुः जलजन्तुमेदः, स्थाणुः, शल्यं च ।

९. पुरुषकार इदमुद्वेकतम् (पृष्ठ ४६), मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ०

पृष्ठ ५५) ।

१०. इदं कचिज्ज, अस्पष्टमिदम् ।

७०. वकि कौटिल्ये । वङ्कते । वङ्कः । वङ्कपादौ (द्र० उ० ४।६६)
वङ्किकः, पशुः^१ । वक्रम वखेरक्^२ (द्र० उ० २। १३) वङ्केस्त्व-
युक्तम्^३ ॥८६॥

७१. मकि मण्डने । मङ्कते^४ । मङ्कनः, मङ्कना वस्त्वम् । उणा-
दौ (उ० १।४०) मङ्कुरः^५ ॥८७॥

७२. कक लौल्ये । लौल्यं सतृष्णत्वं^६ चापल्यञ्च । ककते । काकः
पृषोदरादिः (द्र० ६।३।१०९) ॥८८॥

७३. कुक वृक आदाने^७ । कोकते । के (द्र० ३।१।१३५) कुकः
केकरः^८ । संज्ञायां कोकश्चक्रवाकः । उणादौ (द्र० १। ५४) कोकिलः ।
वर्कते । वृकः । यौ चङ्पुपधाया इत्वः (७।४।१) उश्चङ् (७।४।७) वा^९ १०
अवीवृकत्, अववर्कत् । उणादौ^{११} वर्करः ॥८९-९०॥

७४. चक वृत्तौ^{१२} । चकते । चकितः । कठिचकिभ्यामोरः (दश० उ०
८।२९) चकीरः । चकिभ्योरुपोधायाः (उ० २।१४) चुकम्^{१३} । चक वृत्तौ
प्रतिघते च (१।५२९) इति घटादौ मित—चक्रयति ॥९१॥

१. हस्तलेखेषु 'पशुः' इत्येव पठ्यते ।

२. नेदमुणादिसूत्रम्, अपि तु प्रकृतिप्रत्ययनिदर्शनमात्रम् ।

३. इदित्वादनुनासिकलोपाप्राप्तेः ।

४. इतोऽमे 'मङ्कः' इति कनिदधिके पठ्यते ।

५. अमरटीकायां वीरस्वामी 'मङ्कुर' इति पठति । तथा चाह प्रक्रियासर्वस्व-
कारः—'अकारं मङ्कुरस्यादावुकारं दर्शयत्येव च । नभाण पाणिनिस्तौ तु व्यत्ययेनाह २०
भोजराट् ॥ (प्रक्रियासर्वस्व उणादिप्रकरण १।४०) ।

६. 'गर्वः' पाठा० ।

७. 'अदाने' पाठा० ।

८. (द्र० अमरटीका २।६।४९) 'वृचाताना' इति लोके प्रसिद्धः ।

९. वेति न सूत्रावयवः, जिघ्रतेर्वा (७।४।६) इत्यतो भेत्यनुवर्तते ।

१०. उक्त्वत्तदन्ते 'ऋच्छेरः' (उ० १।१३१) सूत्रे बाहुलकाद मन्दरवर्करा- २५
दिशब्दाः साधिताः । ११. इदं सायणेनोद्धृतम् (भा० वृ० पृष्ठ ५६) ।

१२. चुकोऽल्लव्यञ्जनम् इत्यमरटीकायां (पृष्ठ ३४९) वीरस्वामी ।

७५. ककि शकि त्रकि दौकु त्रीकु श्वक वस्क मस्क टिकु
 दीकु रधि लधि गत्यर्थाः । कङ्कते । कङ्कुः । श्वङ्किस्तालव्यादिः ।
 दौकते, अडुदौकत् । दौकु इति द्वैः—दौकते । श्वकते । सुम्बातुडिबुष-
 कीनाम् प्रतिषेधाद्^१ सस्वाभावः । टेकते । टीकते, अटिटीकत् ।
 ५ रङ्कते । बाहुलकात् रघुः । लङ्कते । लङ्किङ्गोर्नलोपश्च (उ० १।२९)
 इति लघु । चुरादौ भासार्यो (१०।१९७) रङ्कयति लङ्-
 कति ॥९२-१०३॥

७६. लधि भोजननिवृत्तौ च । चाद् गत्यर्थः—नवज्वरो
 लङ्नीयः ॥१०४॥

१० ७७. अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । गत्याक्षेपो वेगगतिर्गमना-
 रम्भो वा^२ । अङ्कते । उणादावधम्^३, वङ्कयादौ (द्र० उ० ४।६६)
 अङ्किप्रतिषेधे ॥१०५-१०७॥

७८. मधि कैतवे च । कैतवं व्याजः । मङ्कते । अनुवन्^४ (उ०
 १।१५९) इति मघवन् मघवा^५ इन्द्रः ॥१०८॥

१५ ७९. राघृ लाघृ द्राघृ ध्राघृ^६ सामर्थ्ये । राघते, लाघते ।
 निष्ठायां नुपसर्गात् फुल्लवीच (८।२।५५) इत्युल्लाघः नीरुक्, [अन्यत्र]
 उल्लाघित इति स्यात् । द्राघिमन्वे न पेदुः ॥१०९-११२॥

१. 'सुम्बातुडिबुषस्कीनां प्रतिषेधः' इति महामाष्ये (६।१।६४) पठ्यते ।

२. 'गतीं गमनारम्भे वेति स्वामी' इति भातुवृत्तौ (पृष्ठ ५०) पाठः ।

३. स्वामिनामरटीकायां (पृष्ठ ३६) 'न जहाति-अधम्' इति व्याख्यातम् ।

४. उणादिषु 'श्वन्तुषन्' इत्यपि पठ्यते । अयमेव च युक्तः पाठः । दमो
 हस्वादधि (८।३।३२) इति तुटो नित्यत्वात् ।

५. मघवन् नान्तस्यैव 'मघवा' पदम् इति ज्ञापनाय प्रातिपदिकस्यापि
 निर्देशः । मघवान् इति तु मर्तुवन्तस्य भवति ।

१५ ६. श्रीरत्नरत्निका । अस्य रूपाणि न निर्दिष्टानि । सायणः 'वाघृ
 तवर्गचतुर्धादिमापि केचित् पठन्ति' (भा० वृ० पृष्ठ ५०) इत्युक्तवान्, न तु
 स्वामीति ।

८०. द्राघु आयासे च । आयासः कदर्थेनम्^१ । कौशिकस्त्व-
यामे, वैर्घ्यविशिष्टायां क्रियायामित्याख्यत्^२ । काल्पनिके हि प्रकृति-प्रत्यय-
विभागे द्राघिमादयः कस्मिंश्चिद् व्याकरणे धातोरेव^३ साधिताः, एवम् नेदिष्ठादयो
नेदत्तादेः^३ । द्राघते, अद्द्राघत् ॥११३॥

८१. श्लाघ कथने । कथनमुत्कर्षाख्यानम् । श्लाघुस्था (१। ३
४।३४) इति सम्प्रदानम्—चैत्राय श्लाघते । अशश्लाघत् ॥११४॥

८२. उदात्ता अनुदात्ततः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

८३. फक्क नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम्, असद्व्यवहा-
रो वा । इतः शिष्यन्ताः (१।९६) पञ्चचत्वारिंशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । १०

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५७) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५५८) च ।

२. 'धातुन्वेव' पाठा० ।

३. नामानि सर्वाणि धातुजानीति नैरुक्तानां प्राचां वैयाकरणानां च मतम् ।
औचरकालिकैस्तु वैयाकरणैरुत्तरोत्तरं नाम्ना धातुजत्वं विहाय तद्धितान्तत्वं स्वीकृतम् ।
यथा गोमयपदस्य 'गोम उपलेपने' इति चौरादिकाद् (१०।२६१) धातोर्निष्पत्तौ सम्ब- १५
र्धसिद्धौ सत्यामपि 'गोश्च पुरीषे' (४।३।१४५) इत्यनेन गोप्रातिपदिकान् निष्पत्ति-
रुक्ता, तथा सति माहिषगोमये लक्षणा कर्तव्या भवति (धातुजत्वे तु न लक्षणाया
आवश्यकता) । एवं वध्यशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि वार्तिककारेण 'तदधितो वा' (महा० १।
१।९७ वा०) इत्यनेन तद्धितान्तत्वमपि प्रतिपादितम् । अपि च 'होमी' पदं पाणिनीय-
लक्षणेन होमोऽस्यास्तीत्येवं तद्धितान्तं प्रतीयते, परन्तु यास्केन 'सन्त्यवप्रयोगाः कृतो- २०
ऽयंकपदिकाः, यथा..... दर्वा होमी' (नि० १।१४) इत्यस्मिन् वाक्ये कृदन्तत्वं
प्रतिपादितम् । अपि च काशकृत्स्नधातुपाठस्य कलङ्कीकायां कांचित् प्राचीनां टीकाम-
श्रित्य बहूनां तद्धितप्रत्ययान्तत्वेन मन्यमानानां पदानां कृदन्तत्वं प्रतिपादितम् ।
यथा—युत धातोः घोटनं घोटनीयं घृत्यं घौत्यम् (पृष्ठ १३०) एवं कृषधातोः रौष्यम्
(पृष्ठ १३०) भिदेः मेघं मैद्यम् (पृष्ठ १३१) घुटेः घुज्जं, घौत्यम्, घटेः रोव्यं २५
रौव्यम् (पृष्ठ १३१) चौरयतेः चौर्यम् (पृष्ठ २५२) । इत्यमेव कस्मिंश्चित् प्राचीने
व्याकरणे द्राघिमादयो द्राघतेः, नेदिष्ठादयश्च नेदत्तादेर्निरुक्ताः स्युः । यथायथा
हि लोके यौगिकार्थपरिज्ञानरावतेरभावः संजातस्तथातथा शब्दा कृदत्वमापन्नाः ।

फकति । फकिता । फकितम् निगीर्णम् । फका, फकिता ॥११५॥

८४. तक हसने । सहन इति दुर्गः^२ । तकति ॥११६॥

८५. तकि कृच्छ्रजीवने । आतङ्कति । आतङ्कः ॥११७॥

८६. शुक् गतौ । शोकति । के (द्र० ३ । ३ । १३५) शुक्ः^३ ।

५ उणादौ (२।२८) शुक्लशुक्लौ ॥११८॥

८७. बुक् भाषणे । भवण इत्येके^४ । बुक्कति, भ्या । बुक्का
सुगन्धद्रव्यपिष्टम्^५ ॥११९॥

८८. खर्ख हसने । खर्खति । खर्खा भगास्यम् । खर्खतेति
दुर्गः । खर्खटो दटः ॥१२०॥

१० ८९. ओख् राख् लाख् द्राख् ध्राख् शोषणालमर्थयोः ।
ओखति । एङि पररूपम् [६।१।९४] प्रोक्षति । ओखाञ्चकार । उवोखेति

अत एव पाणिनिना भौगिकत्वेन प्रतिज्ञाता पाचकयाजकादयः शब्दा अप्युत्तरकाले
रूढत्वेन स्वीकृताः । अतएव च कातन्त्रीयकृद्भाष्यानामारम्भे दुर्गसिंहेनोक्तम्—
“वृषादिवदमौ रुदा कृतिना न कृता कृतः । कात्यायनेन ते सृष्टा विदुद्विप्रति-
१५ पत्तये” ॥ इति ॥

१. इदं क्वचिन्न ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ४७) तु “शीरस्वामी सहन इत्युक्त्वा हसन इति दुर्गः”
इत्येवं विपरीतमुदघृतम् ।

३. अत्राह सायणः—अस्मिन् (शुक धातौ) हि सति शुक्बल्कोत्पत्ताः (उ०
२० ३।४२) इति शुभेः कनि भलोपे शुक्शब्दनिपातनमनर्थकं स्यात्, इत्युपधलसंशयेन क-
प्रत्ययेनैव सिद्धत्वात्, तथा शुकेरग्निधानेनापि शुक् शब्दसिद्धेः कञ्जन्त्रादौ शुचेर्नि-
पातनमनर्थकं स्यादित्यस्य पाठोऽनार्थ इव प्रतीयत इति । यशुणादिपदसिद्धिं प्रमाणी-
कृत्य धातूनामनार्थत्ववचनं युक्तं स्यात्तर्हि बहुनामविगीतत्वेन पठितानां सायणेन
स्वीकृतानां च धातूनामनार्थत्वं सिद्ध्येत । एवमेव सर्वैः प्राचीनैः पाणिनीयैरितरैश्च
२५ नैयाकरणैरविगीतत्वेन भ्वादौ पठितस्य कञः सायणेन प्रत्याख्यानं कृतम् (पतञ्जलिष्ये
तत्प्रकरण एव विस्तरेण वक्ष्यते) । तस्माच्चिन्त्योऽयं पन्थाः ।

४. इदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४६) उदघृतम् ।

५. क्वचिन्न ।

भ्रान्तः^१ । मा भवान् ओखिखत्^२ । अद्वित्वादेवौदित्वं नास्ति साह-
चर्यात्^३ ॥१२१-१२५॥

९०. शाखु श्लाखु व्याप्तौ । शाखति, अशशाखत् । शाखा ।
शाखोटो^४ वृक्षः ॥१२६, १२७॥

९१. उख उखि वख वखि मख मखि नख णख णखि रख रखि
लख लखि इख ईखि वलग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि
श्रगि श्रुगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः । ओखति, प्रोखति । उखा
स्याली । उखिरिदन्तोऽनार्यः, गृहा ओङ्काराः बोधशेत्याद्यर्थमुच्यते ।
मखति । मखः । मङ्कति । मङ्कणे बन्दी । द्विर्नेखिर्णोपदेश-
विकल्पार्थः—प्रनखति, प्रणखति । एखति । इदनुबन्धत्वाद् इङ्कन्ती-
त्येके । प्रेङ्कति । प्रेङ्कण । खलगति । खलगाः, खलंगा । रङ्कति । रङ्गः ।
लङ्कति । लङ्कः खञ्जने पक्षिविशेषेऽयं कृत् । लक्षिकम्प्योरुपतापरायरविकारयोः
(६।४।२० वा०) नलोपाद् विलगितः पशुः । अङ्कति । अङ्कम् । अङ्गेर्नलोपश्च
(उ० ४।५०) इत्यग्निः । अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरत् (उ० ३।१३४) । अङ्कारः ।
अतन्त्यङ्गि (उ० ४।२) इत्यङ्गुलिः । अमेर्येरिश्च लो वा (प्र० उ० १।४५) इति
व्युत्पत्यन्तरेण निरुदादीनां प्रकृतिप्रत्ययौ यथाकथञ्चित् कल्पनीयौ इति ज्ञाप्यते^५ ।

१. कोऽत्र भ्रान्त इति न ज्ञाप्यते । इजादियुक्मत्त्वादामा भवितव्यम् ।

२. 'ओखिखत्' पाठा० । अयं चापपाठः ।

३. अकारौकारयोरित्वेऽनङ्को धातुः स्यात् ।

४. 'शाखोटकः' पाठा० ।

५. प्र० काशिका १।२।३४ ॥ बोधरा न्यूङ्कसंज्ञका ओकारा आश्वलायन-
श्रौतसूत्रे (७।११) व्याख्याताः । ते तत्रैव द्रष्टव्याः । कथमुखिरनार्य इति तु न
व्यक्तीकृतं स्वामिना ।

६. उणादौ निरुदानामेव शब्दानां स्वरवर्णानुपूर्वज्ञानार्थं व्युत्पादनमित्याधु-
निकानां वैयाकरणानां मतम् । स्वामिदयानन्दतरस्वती तु स्त्रीणादिकोशव्याख्यायां
प्रतिपदं यौगिकार्थं रूढार्थं च प्रदर्शितवान् । तेन तन्मत उणादौ न केवलं निरुद-
पदानामेव व्युत्पादनम् । नैगमरूढिमव हि सुसाधु, नैगमा रूढिमवाच कथं साधवः स्यु-
रिति वदता महामाध्यकारेण उणादौ न केवलं रूढानामेव व्युत्पादनमपि तु नैगमाना-

वङ्गिर्गतिवैकल्ये रुढः—वङ्गति, वङ्गः । मन्त्रेण (दश० उ० ८।१२३) मङ्गलम्
तमिः स्खलने रुढः—तङ्गति । इङ्गति, इङ्गितम् । आलिङ्गति, लिङ्गम् ।
चुरादौ लिङि निष्कारणे (१०।१८९)—लिङ्गयति । ब्रमिडानाम् रिखि-
रपि—रिङ्गति, रिङ्गणम् स्खलनम्^१ । अगीति च चङ्गः (च० धा०

१।३८) वङ्गति ॥१२८-१५५॥

९२. त्वमि कम्पने च । त्वङ्गति ॥

९३. युगि जुगि युगि^३ वर्जने । युङ्गति । जुङ्गति । जोङ्गनी
सुवर्णकारमाण्डम् । भुगि भर्जन इत्येके ॥१५६-१५८॥

९४. दधि पालने च । चकाराद् वर्जने च—दङ्गति ॥१५९॥

१० ९५. घग्घ हसने । घग्घति । घग्घरी कलशी^४ । गादिरित्ये-
के—गग्घति । कण्ठो द्वावप्याह ॥१६०॥

९६. शिथि आघ्राणे । आघ्राणं गन्धोपादानम् । शिङ्गति ।
आघको लुशिङ्गिधातुभ्यः (६० उ० ३।२७) शिङ्गाणकः पीनसः^५ ॥१६१॥

९७. उदात्ता उदात्तेतः ॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

९८. वर्च दीप्तौ । इत ईजान्ता (१।११२) विशतिः, सेटः
आत्मनेपदिनश्च । वर्चते, वर्चिता । सुवर्चिका टङ्गुनम्, सुवर्चला
शाकम् । अमुन् (द० उ० १।४९) वर्चः—अशुचितेजसी ॥

२० ९९. पच सेचने । सचते, असीषिचत् । सितनिगमितपिमसि (तु०
उ० १।६९) इति तुन्—सक्तवः । पच समवाये (धा० सू० १।२८५ व्याख्या)
मपि, ते च नैगमा यौगिका एव, न रुढा इत्युभयमपि प्रतिपादितम् । अत्र विशोपोऽस्मत्सं-
पादितायां दशपायुषादिवृत्तेरुपोऽस्ति (पृष्ठ २०, २१) द्रष्टव्यः ।

१. 'ब्रमिडास्तु रिक्मपि पठन्ति' इति सायण आह (धा० वृ० पृष्ठ ५९) ।

२५ २. 'खलनम्' पाठा० ।

३. 'रुगि' इति मैत्रेयसायणादयः ।

४. 'कलशिः' पाठा० ।

५. प्रतिश्रवायस्तु पीनस इत्यमरः (२।७।५१)

६. पूर्वप्रवृत्तकान्यायां ११४ धातुसंख्यायामेतत्प्रवृत्तकस्य ८३ सूत्रव्या-
क्योक्तावाः ४५ धातुसंख्यायाः सम्मेलने (११४ + ४५ =) १५९ संख्या भवति ।

अस्मात्—सचति, सचिवः^१ ॥१६३॥-

१००. लोचृ दर्शने । लोचते, अलुलोचत् । आलोचितः, लोच-
नम् । लोचकः—स्त्रीशिरोवस्त्रम्, शिरस्त्रञ्च । शुरादौ भाषार्थः (१०।१९७)
आलोचयति, आलोचना ॥१६४॥

१०१. शच व्यक्तायां वाचि । तालव्यादिः । शचते । शची ॥ ५

१०२. श्वच श्वचि गतौ । श्वचते, श्वचते^२ ॥१६६, १६७॥

१०३. कच वन्धने । कचते । कचः, काचः । काचरः । कच
शब्द उदात्ते^३—कचाति खच इति लौकिकोऽस्ति^४ ॥१६८॥

१०४. कचि दीप्तिवन्धनयोः । कञ्चते, कञ्च्यते । काञ्च-
नम् । काञ्चिकम् । काञ्ची । आद्यः कचिरिदित् परस्त्वनिविदित्वेके^५ ॥ १०

१०५. मच मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः कथनञ्च^६ ।
मचते । मुचेति चन्द्रः (तु०च०धा० १।३५९) मोचते । मुञ्चते^७, मुञ्च्यते ।
तुदादौ मुञ्च मोचणे (६।१३१) मुञ्चति, मुच्यते ॥१७०, १७१॥

परमत्र १६१ जायते । अतोऽत्र कौचिद् द्वौ धातु अधिकौ पठितौ ।

१. धीरतरङ्गिययां नायं कचिन् साधात् पठ्यते । 'यप समवाये' (१।२८५) १५
इत्यस्य व्याख्याऽत्र द्रष्टव्या । सायणस्तु द्वपचप् पाके (१।७१८) इत्यस्मादनन्तरं
'यच समवाये' इति पठति (धा० वृ० पृष्ठ० २०२) ।

२. इतोऽस्मै 'शचि श्वचीति कौशिकः' इत्यधिकः कचित् पाठः ।

३. अग्निमेषु परस्मैपदिषु चान्तेषु धातुषु 'कच' धातुः धीरतरङ्गिययामन्यासु च
धातुवृत्तिषु न पठ्यते ।

४. धातुपाठेष्वपठितोऽपि लोके प्रयुज्यत इत्यर्थः । अपरे लौकिकशब्दस्य
प्राकृत इत्यर्थः प्रतिजानते । तत्र, संस्कृतशब्दानां साधुत्वान्वाख्यानं प्राकृतानामपभ्रंश-
भूतानां शब्दानामन्वाख्यानस्य प्रप्तेरसंभवात् ।

५. सायणस्तु 'कचि काचि दीप्तिवन्धनयोः' इत्येवं पठति । मैत्रेयस्तु काचि न
पपाठ । काचनं काञ्ची इत्युभयनान्येषामपि दृश्यते (६।१।१३७) इति दीर्घत्वमाह (धातु-
प्रदीप पृष्ठ १९) ।

६. पाठोऽयं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ५१) उद्धृतः । मैत्रेयस्तु कल्कनं दम्भः शाश्वं
वेलाह (धा० प्र० पृष्ठ १९), दीक्षितस्तु कचने चेत्साह (सि० कौ०) ।

७. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३९) ।

२०

२५

१०६. मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । मञ्चते । मञ्चः । उणा-
दौ मञ्चुका खट्विका । मञ्चिकेति सभ्याः ॥१७२॥

१०७. पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते, प्रपञ्च्यते । अच्—
पञ्चः । पञ्चिका^१ भ्यासः । पञ्च । पञ्चालाः । घञ्—पङ्कः । चुरादौ पचि
५ विस्तारवचने (१०।१०१) प्रपञ्चयति । एरजयन्तानाम्^२ इत्यस्य प्रायिकत्वात्
प्रपञ्चः, अस्य तु घञि कुत्वं स्यात् । दुर्गोऽदन्तमाह ॥१७३॥

१०८. ष्ठुच प्रसादे । स्तोचते । घञि—स्तोकः^३ ॥

१०९. ऋज गतिस्थानार्जनोर्जनेषु^४ । ऊर्जनम् प्राणनम् ।
अर्जते, उपार्जते, आनुजे । धन्वे तूद्विकोद्वेकार्थं हलादिमेनं मन्यन्ते^५ ॥

१० ११०. ऋजि भृजी भर्जने । भर्जनं पाकप्रकारः । ऋज्जते,
आनुजे^६ । उणादौ (द्र० ४।२२) ऋजीकम् पिष्टपचनम् । भर्जते । घञ्

१. पञ्चिका स्थाने पञ्चिका शब्दोऽपि प्रयुज्यते ।

२. महाभाष्ये नैतादृशं किञ्चिद् वचनमुपलभ्यते । काशिकाकारोऽपि 'उम्ब्रा-
दीनां च' (६।१।१६०) सूत्रवृत्तौ 'एरजयन्तानाम् इति वचनात्' इत्येवं स्मरति ।

१४ मूलमस्य मुख्यम् ।

३. 'स्तौति स्तोकात्' इति क्षीरस्वाम्यमरटीकायाम् (पृष्ठ २४९) । निरुक्ते
(२।१) तु 'अथाप्याषन्तिपर्ययो भवति स्तोका रञ्जः सिकता तर्किते' इति
मुवता यास्केन श्रुतिर् चरणे इत्यस्मात् स्तोकापदनिष्पत्तिरुक्ता ।

४. 'ऊर्जनेष्विति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायनाः' (धातु० वृत्ति पृ० ६२)

२० 'तथैव पुरुषकारे (पृष्ठ ५८) ऽपि । प्रौढमनोरमायां (पृ० ५।१९) क्षीरस्वामिप्रभृतयस्तु
अर्जनेष्विति पेठुः' इति मुद्रितोऽपपाठो बोध्यः ।

५. 'ऋज' स्थाने 'रिज' इत्यर्थः ।

६. 'आनुजे (१, आनुजे) इति सम्मतातरङ्गिण्योः, तदसत् । नुम्बिधातुपदेशि-
वद्वचनात् । अत एव काश्यपमैत्रेयादयः आममेव (काशांचके) सर्वं उदाजहुः' इति सायणः

२५ (धा० वृ० पृ० ६२) । मैत्रेयस्वाह—'नुमागमनिमिच्छाऽपि यस्य शुरुमचा ततोऽन्याम्
भवति, यथा इन्दाब्जकार । केचित्तु आनुजे इति प्रमुदाहरन्ति । तथेन्विभवतिभ्यां च
(१।२।१६) इन्विमहणेनानित्य आम् इति ज्ञापितम् । तदनित्यमाम् इति न भवतीति
यथाकथञ्चित् समाधेयम्' इति (धा० प्र० पृ० २०) ।

(द्र० ३।३।१९) भर्गो रुद्रः । ईदित्वाद् (द्र० ७।२।१४) भृक्तः^१ । भृष्टम् भ्रस्जेः (६।४) रूपम् । अर्धीभृजत्, अवभर्जत् । ऋदुषधाश्चकल्पितृतेः (१।१।११०) क्यप्—भृज्यम् । अवश्यमर्ज्यम् यय आवश्यक (७।३।१५) इति कुत्वाभावः । उणादौ भर्जूरभ्योपः ॥१७६, १७७॥

१.११. एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ । एजते । एङि पररूपम् (६।१।९४) ^५ प्रेजते । मा भवानेजिजत् इत्यत्र नित्यत्वादान्तरङ्गत्वाच्च द्विवचने कृते ह्रस्वप्रसङ्गाभावात् ऋदित्वं व्यर्थमिति न वाच्यम्, ओणृष्ठापकात्^३ । अनुपसर्गाङ्गिष्मिन्दि (३।१।१३८) इति शः—उवेजयः । एजृ कम्पने (१।१।४७) अस्मावेजति, तथा एजेः सशृ (३।२।२८) अङ्गमेजयः । भ्रेजते, भ्राजते, भ्राजमास-भाषदीप (७।४।३) इति विकल्पेनात्वम्^४—अवभ्राजत् अविभ्राजत् । भ्राजृ-भ्राशृ १० (१।५।६४) इति वक्ष्यते, तस्य कणादित्वाद् घैत्वाभ्यासलोपी प्रयोजनम्—भ्रेजे, बभ्राजे, तथा ब्रभ्रस्जे (८।२।४६) इति घः, राजुसहचरितस्य यथा स्यात्—बाभ्राष्टि । अस्य तु बाभ्राक्ति^५ । भ्राजमासधूवि (३।२।१७७) इति किप्—विभ्राद् । नभापनपात् (६।३।७५) इति प्रकृतिः^६ । भ्रुवध (३।२।१३८) इति चकारादिष्णुच^७—भ्राजिष्णुः । रेजृ इति च चन्द्रः^८ (च० धा० १५ १।३।६४) ॥१७८-१८०॥

१.१२. ईज गतिकुतिसनयोः । ईजते, वीज्यते । ईजीति दुर्गः—ईजते । वीजेरलौकिका^१ दवीजयत् ॥१८१॥

१. शीदितो निष्ठायाम् (७।२।९४) इत्येनेङागमाभावे इत्यर्थः ।

२. द्र० अमरलीरटीका (वैश्यवर्ग ४७) अम्बुषपदव्याख्यानम् ।

३. द्विवचनात् पूर्वं ह्रस्वत्वं प्रवर्तत इति शेषः ।

४. नायं विकल्पेनात्वं विधत्ते, तेन 'विकल्पेन ह्रस्वत्वम्' इति वाच्यम् ।

५. मतमिदं सायणेन स्मृतम् (धा० वृ० पृष्ठ ६३) ।

६. नवो नकारस्य प्रकृतिभावः इत्यर्थः ।

७. यथोक्तं काशिकायाम्—'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुना लोहित-

चन्दनेन' इति ।

८. अथोक्तं धातुबुद्धौ—अत्र रेजिरपि कश्चित् पठ्यते, तदनार्थमिव (पृ० ६३) ।

९. वीजवातुः शास्त्रेष्वपठितोऽपि लोके लब्धप्रचार इत्यर्थः । 'संवीजते' इति

२०

२५

११३. उदात्ता अनुदात्तः ॥

[सेटः परस्मैपदिनः]

११४. शुच शोके । इतो व्रजान्ताः (११५८) द्वास्ततिः सेटः परस्मैपदिनश्च । शोचति, शोचिता । शोकः । शोच्यमिति^१ कुलं
 ५ नेष्टं, ण्यन्तस्य वा रूपम् । शुचश्चकम् (३।२।१५०) इति युच्—शोचनः ।
 इदुपधात् किः२ (चान्द्र उ० १।५२) शुचिः । अचिशुषि (उ० २।१०९) -
 इतीस्—शोचिर्दीप्तिः ॥१८२॥

११५. कुच शब्दे तौरे । कोचति, कुच सम्पर्चने^४ (धा० सू० १।
 ५२५) इत्यर्थभेदार्थं ज्वलादीं पठिष्यते । उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतर-
 १० स्याम् (१।२।२१) इति कित्त्वं वा—संकुचितं, संकोचितम् ॥१८३॥

११६. कुन्च^५ गतौ । कुञ्चति । कुञ्च । कुञ्चा । अन्चयुजि-
 कुञ्चाम् (३।२।५९) इति निपातनान्नलोपाभावः । प्रसादिभ्योऽण् (५।४।
 ३८) कौञ्चः ॥१८४॥

११७. कुन्च गतिकौटिल्याल्पीभावयोः । गतेः कौटिल्ये द्रव्या-
 १५ लपत्वे च^६ । कुञ्चति, कुञ्चितम् । कुञ्चिका । कुक्^७ । कुञ्चेर्षुलि

प्रयोगस्तु जाम्बवतीविजये दृश्यते । यथा—“असौ गिरिः शीतलकन्दरस्थः पारावती
 मन्मथचातुदलः, घर्मालसाहो मधुराणि कुञ्जं संवीजते पचपुटेन कान्ताम्” इति ।

१. ‘शोच्यमिति निपातनात्’ इति पाठा० । शोच्यपदस्य कुत्राप्यनिपातनादप-
 पाठोऽयम् । ‘अशोभ्यानन्वरोचस्त्वम्’ (गीता २।११) इत्यादिषु शोच्यपदस्य दर्शनात्
 २० ‘कुत्वं नेष्टम्’ इत्येव युक्तः पाठः ।

२. इदं सूत्रं सर्वेषु पाणिनीयोपादिपाठेषु न दृश्यते । चान्द्रपाठेन सहैवं
 संवदति ।

३. कुच गतामिति स्वामी (धा०ट्ट०पृ०६३) । अत्र तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. ज्वलादीं (१।५९५) तु ‘कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्बविलेखनेषु’

२५ इति पठ्यते ।

५. कुन्चेत्यादिषु धातुस्वरूपप्रदर्शनार्थं परसर्वर्णमकृत्वा नकारनिर्देशः कृत
 इति बोध्यम् । प्रयोगावस्थायां तु परसर्वर्णं भवत्येव ।

६. ‘गतौ कौटिल्ये द्रव्यालपत्वे चेति कीरस्वामी’ (पृ० ६३) इत्येवं धातुवृष्णौ
 पाठ उपलभ्यते ।
 ७. किपि नलोपे रूपम् ।

नलोप इष्टः^१—संकोचकः । यवमपि न धातुलोप-आधधातुके (१।१।४) इति निषेधः स्यात्, तस्मादेतत् कृचेः (१।१।४) रूपम् । चान्द्रमुदिस्वमतन्त्रम्^२ (च० धा० १।४७), यत् कालः सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनमदात्^३ उदुपधत् अकिस्वस्य निकुचिते (महा० १।१।२८) इति । यदि चायमुदित स्यात्, इडागमोऽत्र न स्यात्^४ ॥१८५॥

११८. लुञ्च अपनयने । अनुपयुक्तापासने । लुञ्चति । वञ्चि-
लुञ्च्यतश्च (१।२।२४) इति क्त्वा निष्ठा च वा कितौ—लुञ्चित्वा, लुञ्चित्वा,
लुञ्चितः, लुञ्चितः ॥१८६॥

११९. अन्नु गतिपूजनयोः । अञ्चति । आनञ्च । अक्त्वा,
अञ्चित्वा, उदितो वा (७।२।५६) इष्टः । अच्चेः पूजायाम् (७।२।५३) इति क्त्वा- १०
निष्ठयोनित्यमिद-अञ्चित्वा गुरुन्, अञ्चितो राजा, अन्यत्र यस्य विभाषा
(७।२।१५) इति निष्ठायां नेट्—समकौ शकुनेः पादौ, अञ्चोऽनपादाने (८।२।
४८) इति नत्वम्, अपादाने तु—उदक्त्वा उदक्ं कृपात् । अनिदितो इल
उपधावा क्लृप्ति (६।४।२४) इति नलोपो नाच्चेः पूजायामिति (६।४।३०) नास्ति
—अञ्चिता गुरवः । नाचच्चेः (उ० १।१।७) इति कुः—न्यङ्कुः^५, न्यङ्कुकादि- १५
त्वात् (द्र० ७।३।५३) कुत्वम् । वृक्षशुनोरन्यत्र—न्यञ्चुः स्वेदविन्दुः ।
उदङ्कोऽनुदके (३।३।१२३) साधुः, उदके तु न्युद्—उदङ्क्षनी जलोद्धरणी ।
आतिगदधुम् (३।२।५९) इति क्लिप्, उगिदच्चात् (७।१।७०) इति नुम्—प्राङ् ।

१. प्रयोगब्राह्मण्यदर्शनादिति शेषः ।

२. धातुवृत्तौ 'अत एव उदित्पाठिनौ चन्द्रतरङ्गिणीकारौ प्रत्युक्तौ' इति २०
पठ्यते' (पृष्ठ ६४) । अत्र तरङ्गिणीकारस्योक्तोऽप्युक्तः, वीरस्वामिना तदित्पाठः प्रत्या-
स्थायातुदित्पाठस्य व्यवस्थापनात् ।

३. 'अधात्' पाठा० ।

४. यस्य विभाषा (७।२।१५) इति निषेधात् इति शेषः ।

५. कुरङ्गसदृशो विकटबहुविषाणः [मृगविशेषः] इत्यष्टाङ्गद्वयस्य हेमाद्रि- २५
टीकायां, सूत्रस्थान ३।५० । न्यङ्कोर्विकारो नैयङ्कव इति पाणिनीयाः, न्याङ्कव इत्यापिश-
लाः । अथ विशेषः 'संस्कृतं व्याकरणं शास्त्रं का इतिहासः', ग्रन्थस्य प्रथमान्याये
(पृष्ठ २२) द्रष्टव्यः ।

घञि—पर्यङ्कः, पल्यङ्कः^१ । उदकमिति निपातितम्^२ ॥१८७॥

१२०. वनचु, चनचु, तनचु, त्वनचु, मुचु^३, म्लुचु गत्यर्थाः ।

वञ्चति । यङि अभ्यासस्य दीर्घं प्राप्ते नीग्वन्चल्लुचंल्लु (७।४।८४) इति

नीगागमः—वनीवच्यते । वदितो वा (७।२।५६) इति वेद-वक्त्वा, वचित्वा,

व [वञ्चित्वा] वञ्चिलुन्चृतञ्च (१।२।२४) इति वा कित्त्वम्, वेदत्वाद् यस्य

विभाषा (७।२।१५) इति निष्ठायां नेद-वक्तः । वञ्चितस्तु चुरादौ वञ्च

प्रलम्भने (१८।१५०) इत्यस्मात् । वृधिवन्मयोः प्रलम्भने (१।३।६९) तङानौ-

यालं वञ्चयते । नेह—अहि वञ्चयति । स्थापि (उ० २।१३) इति रक्

वकम्, न्यङ्कादिः (द्र०७।३।५३) । घञि ववेगीतौ (७।३।६३) इति कुलं

१० नास्ति—वञ्च वञ्चति वञ्चिजः^४ । वञ्चति । वञ्चा लृणपुरुषः । चञ्चुस्त्रोटिः,

चञ्चलअपलः । चाचलस्तु चले (चा० १।५।६९) रूपम् । तञ्जेस्तकम् ।

म्लोचति । मलिनं म्लोचति, मलिम्लुचध्वीरः । जूस्तम्बुवृन्तुवृन्तुवृन्तु-

न्धुमिन्ध (३।१।५८) इत्यङ् वा—अम्लुचत्, अम्लोचीत्, अम्लुचत्,

अम्लोचीत् ॥१८८-१९३॥

१२१. मुचु म्लुचु कुजु खुजु स्तेयकरणे । अमुचत्, अम्लो-

चीत्, अम्लुचत्, अम्लोचीत् । घञ्—ग्लोचः, न ङादेः (७।३।५९) कृत्वा-

भावः । १९४-१९७॥

१२२. म्लुनचु षस्ज गतौ । न्यम्लुचत्, न्यम्लुचीत् । सञ्जति,

सिसञ्जिषति, सिसञ्जयिषति । सञ्जः सञ्जितो हस्ती । कापि तङानौ^५—

२० प्रकृतेर्युणसम्पूदाः सञ्जन्ते युणकर्मसु (गीता ३।२९), सञ्जमानमकार्षेविति,

१. परेभ्य षाङ्गयोः (८।२।२२) इत्यनेन लत्वविकल्पः ।

२. 'उदकं च' इत्युणादिसूत्रेण (२।३९) इति शेषः ।

३. इतोऽमे 'मुन्नु म्लुन्नु' इत्यधिकौ कचित् । प्रकृतसूत्रस्याख्यायामनयो-
रुदाहरणादर्शनान्नेमौ स्वामिसम्मतमिति स्पष्टम् ।

२४ ४. ऋ० काशिका ७।३।६३ ।

५. अत्राह सायणः—'अतोऽस्यात्मनेपदं दूषयन्तो वर्धमानशीरस्वाम्नादयः
एव दुष्टाः' (आ० वृ० पू० ६०) । शीरस्वामिनास्वस्यात्मनेपदित्वमत्र स्वीकृतम्, न तु
दूषितम् । अतः सायणीयो लेखभ्रान्त्यः ।

(का० नीति, ४।४१) । चान्तोऽयमिति शिवः सञ्जति ॥१९८, १९९॥

१२३. गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्जितम्, गुञ्जा ।
अनिदिवित्येके^३—गोजति । जुगोज ॥२००॥

१२४. अर्च पूजायाम् । अर्चति, आनर्च । अर्चितः । अर्चा ।
यजयावचप्रवचर्चश्च (७।१।६६) इति कुत्वाभावः, अर्च्यः । येषां मतेऽत्र ५
ऋचेर (धा० ६।२२) ग्रहणम्, तत्पक्षे अर्च्यः । अर्चिभुविभुसपि (उ० १।
१०९)—इतीस्—अर्चिः । अर्च्यत इत्यर्कः^४ । चुरादौ (१०।२०३)
अर्चयति ॥२०१॥

१२५. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छति । म्लेच्छतम्,
म्लेच्छः । म्लेच्छो ह वा एष योऽपराधः, न म्लेच्छितवै, नापभावितवै^५ । दुष्प्रस्थान्त- १०
ष्वान्त (७।१।१८) इत्यविस्पष्टे म्लिष्टम् साधु, म्लेच्छितैः सम्यक्त ॥२०२॥

१२६. लल्ल लालि लक्षणे । लल्लणं चिह्नम् । लल्लति,
लल्लति । लल्लनम् ॥२०३, २०४॥

१२७. वाळि इच्छायाम् । वाळति । वाळितम्, वाळ्या ॥

१. 'प्रति नः सधतो नय' (का० १।४२।७) इत्यादिषु वाग्तोऽपि दृश्यते । १५

२. अयं महविषाकरणः शिवस्वामी । उत्तरप्र (५।१०) अप्ययं ग्रन्थकृता
स्मर्यते । शिवस्वामिनो निधये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नास्ति ग्रन्थे
(पृष्ठ ४३९) विस्तरा उक्तम् । तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

३. मतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ६७) पुरुषकारे (पृष्ठ ६०) चोदधत्तम् ।

४. इदं काशिकाकारमतम् (काशिका ७।१।६३) । अर्चतेग्रहणे 'प्रवचर्च' २०
इत्यत्र कथं सन्धिरिति नोक्तं स्वामिना ।

५. घञि रूपम्, उ० ३ । ४० द्रष्टव्यम् ।

६. महामाये (धा० १ पा० १ धा० १) त्वेवं पठ्यते—'तेऽसुरा देवयो हे-
त्य इति कुर्वन्तः परा भवतुः । तस्माद् भाष्येन न म्लेच्छितवै, नापभावितवै । म्लेच्छो
ह वा एष यदपराधः ।'

७. म्लेच्छितम् = म्लेच्छाचरणम् ।

धीभावस्यानित्यत्वे लिङ्गम्, धी ह्यनुदात्तः । प्राजिता रथस्य प्रवेता^१ ।
बलादाविति किम् ? समज्यते । वा यौ (२।४।५७) वा—प्राजनो^२
दण्डः; प्रवयणो दावात्यये । वातशुनीतिलशर्बेभ्वजधेदुदजहातिभ्यः सश
(१।२।२८ वा०) वातमजा मृगाः । अजतीत्यजः छागः । अजा व्यजनम् ।

५. समुदोरजः पशुषु—(१।३।६९) इत्यप्—समजः पशुसङ्घः, उदजः पशु-
प्रेरणम्, अन्यत्र घञ्—समाजः, उदाजः । अजिमन्थोश्च (७।३।६०) इति
कुत्वाभावः । संजाया समजनिषद (३।३।९९) इति क्यप्—समज्या सभा;
संजात्वाद् धीभावो नास्ति । गोचरसंचर (३।३।११९) इति व्यजः
साधुः । अजेज (च उ० २।४८) इतीनच्—अजिनम् । अव्यतिम्याम् (उ०
४।१३०) एण् आजिर्युजम् । पादे च^३ (उ० ४।१३१) पदाजिः । अजिर-
शिशिर (उ० २।१४५) इत्यजिरम् । बहुलं संज्ञानन्दतोः अन्नवधकनाप्रविचल-
णाजिराधर्म (२।४।१४ वा) इति धीभावो नास्ति । अजिवृरीम्यो निष्च (उ०
३।३८) इति णुः—वेणुः । रास्तासात्ना (उ० ३।१५) इति धीणा ॥२२५॥

१.४४. कज मदे । कजति ॥२२६॥

१५. १.४५. खज मन्थे । मन्थो विलोडनम् । खजति । खजेराक्
(तु० उ० ४।१३)—खजाको मन्थः, खजाका दर्वी, खजो विद्रव्यपाच-
कानां मन्थनदण्डः ॥२२७॥

१.४६. खजि गतिवैकल्ये । खजति । खजः खोडः, खज
नोदकं सर्वपञ्च । खजनः, खजरीटः पक्षी ॥२२८॥

२०. १.४७. एजृ कम्पने । एजति । एजेः सश (१।२।२८) अङ्गमे-
जयः । एजृ दीप्तौ (१।१।११) तडानी^४—एजते ॥२२९॥

१. 'एवं हि कश्चिद् वैयाकरण आह—कोऽस्य रथस्य प्रवेतेति । घृत
आह—अहमापुष्पभस्य रथस्य प्राजितेति' इत्यादि महामाध्यम् (२।४।५६)
अत्रानुसन्धेयम् ।

२४. २. 'प्राजनम्' पाठा० ।

३. हस्तलेखेषु 'पदे च' इत्येवं पठ्यते ।

४. 'तडानी' इति हस्तलेखेषु पठ्यते । प्रयेण ग्रन्थकृता 'तडानी' 'तडानी'
इति पदद्वयं व्यवहृतं । अत्रायं विवेकः—यदा तद्व्युत्पत्त्यः आनप्रत्ययभास्य भातो-

१४८. दुओस्फूर्जा वज्रनिष्पेधे । वज्रनिष्पेधोऽशनिनिर्घो-
यः । स्फूर्जति । स्फूर्जः । दीर्घोच्चारणं दीर्घस्यानित्यत्वार्यम्^१ । ओदितश्च
(८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्—स्फूर्गणः, चोः कुः (८।२।३०) आदितश्च (७।२।
१६) इति नेट् । विभाषा मावादिर्मणोः (७।२।१७) स्फूर्जितमनेन स्फूर्गणम्
प्रस्फूर्जितः प्रस्फूर्गणः । द्वितोऽधुच (३।२।८६)—स्फूर्जधुः ॥२३०॥

१४९. क्षि क्षये^२ क्षयति । क्षेता, लक्ष्यानुरोधादिष् नास्ति
वक्ष्यति^३ च—

पाठमप्येऽनुदात्तानामुदात्तः कथितः कथित् ।

अनुदात्तोऽप्युदात्तानाम् पूर्वेषामनुरोधतः ॥^४

क्षियः, निष्ठायामण्यदर्थे (६।४।५९-६०) दीर्घः, चियो दीर्घात् (८।२।४६) १०
इति निष्ठानत्वं क्षीणः । वा कोऽद्वैग्ययोः (६।४।६१) क्षितः क्षीणः ।
नुदादौ । चि निवाप्तगतयोः (६।१०७) क्षियति, कयादौ चिष् हिंसायाम् (९।३६)
क्षिणाति, स्वादौ ऋ चि चिरि जिरि दारा दृ हिंसायाम् (९।३१)
क्षिणोति ॥२३१॥

१५०. क्षीज अव्यक्ते शब्दे । क्षीजति, चिक्षीज ॥ २३२॥ १५

१५१. लज लजि भर्त्सने । लजति लजति । मासार्थ-
इचुरादौ (१०।१९७) लज्जयति^५ ॥२३३, २३४॥

भवति इत्यर्थो विवक्षितः, तदा इति प्रत्यये 'तडानी' इति धातुविशेषणत्वेन प्रयुज्यते
यदा तु 'तडप्रत्यय आनप्रत्ययश्च प्रदर्श्यते इत्यर्थो विविक्षितो भवति तदा 'तडानी'
इति प्रयुज्यते ।

१. उपाधायां च (८।२।७४) इत्यनेन दीर्घो भविष्यत्वेव, अतः स्फूर्जति^{२०}
दीर्घोच्चारणं दीर्घस्यानित्यतां ज्ञापयति ।

२. क्षि क्षये, चि क्षेक्ष्ये इत्येक इति वीरस्वामी इति पुरुषकारे (पृ० २३) ।

३. 'वक्ष्यति' इत्यस्य कः कर्तेति न ज्ञायते अनन्तरमुदात्तः श्लोकः मन्वेऽस्मि-
न्नुपरिष्ठाभोपलभ्यते ।

४. एतने ज्ञाप्यते यत् प्राक्पाणिनीयेषु धातुपाठेषु उदात्तानुदात्तधातूनां^{२५}
सांकर्यमासीत्, पाणिनिना यथासम्भवं स दोषो दूरीकृत इति ।

५. यथोक्तं पुरुषकारे—'लज्जयेदिति वीरस्वामिनः पठे' (पृ० ६१) ।

परस्मैपदिनश्च । शौडति । अशुशौडत् । कृशृपृकदिपटिशौडिभ्य ईरत्
(उ० ४।३०) शौडीरः ॥२८४॥

१९५. यौट्ट सम्बन्धे^१ । सम्बन्धः इलेषः । यौडति ।
अयुयौडत् ॥२८५॥

१९६. मेट्ट म्लेट्ट उन्मादे^२ । मेडति । एनं मेट्ट इति पठन्ति
आमेडितम्^३ । म्लेटति । मेट्ट इति दीर्घः—अमिमेडत् ॥२८६, २८७॥

१९८. कटे वर्षावरणयोः । वृष्टावावरणे चार्थे । कटति । कटः ।
अवन्तव्य (उ० २।५) इति लिख्यतो वृद्धिर्नास्ति—अकटीत् । कटः । कटीरः ।
कटुः । ककदिकडिकीभ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) कटम्बः । वरट् (तु०
१० उ० ३।१) कट्वरः, कट्वरी तक्रव्यञ्जनम् । कटकम् । काटो घञि
(द्र० ३।३।१९) ॥२८८॥

१९८. अट पट गतौ । अटति । अटनः । अट्पत्यशृणोतीनाम्
उपसंख्यानात् (द्र० ३।२।२१ वा) यङ्—अटाल्यते वृथाद्यलोकः । अट-
त्था । उणादौ अटविः (द्र० उ० ४।१३४ वृ०) अटवी^४ । पटति । पटः ।
पटीरः । पटुः । तनट् (तु० उ० ३।१५०) पट्टनम् । पटनः । कपि-
कण्डिकटिपदिभ्य ओलः (तु० उ० १।६७) पटोलः । पट्टस्तु, पटे
हन्यत इति डः । चुरादौ पट वटग्रन्थे (१०।२४४) अदन्तः—पटयति,
तथा पट् प्राथम्ये (१०।१६७) पाटयति ॥२८९, २९०॥

१९९. रट परिभाषणे । रटति, रटिता ॥२९१॥

२००. लट बालये । बाल्यं बालक्रिया । लटति । ललाटः । लटकः ।
लाटः । लाटकः । अशुपुलिटि (उ० १।१५१) इति लट्वा भ्रमरकः ॥२९२॥

१. यौएट्ट सम्बन्धे—यौएडति, यौएडीरः^१ इति काराकृत्स्नधातुपाठीयक-
मडटीका (पृष्ठ १५) । २. मेड मेट्ट उन्मादे—मेडति, मेडीरः; मेडति मेडीरः^२
इति काराकृत्स्नपाठीयकमडटीका (पृष्ठ १५) ।

३. 'आमेडितं लिखितम्' (१।५।१६) इत्यमरव्याख्यानं 'दिशूते पूर्वा-
चार्यसंज्ञा, अतश्च मेट्ट उन्मादे इति पेट्टः' इत्याह स्वामी (पृष्ठ ४५) ।

४. 'अटनिः' पाठः ।

२०१. शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु^१ । चतुर्वर्धेषु । शटति ।
शाटी । शाटकः । तालव्यादिः ॥२९३॥

२०२. वट वेष्टने । रज्जुं वटति । वटः । वटिः । वटकम् । वाटः ।
वाटी वृत्तिः । वटुः । घटाकरो रज्जुः । वट भट परिभाषणे (१५।२७)
मित्—वटयति । पट वट ग्रन्थे (१०।२४२) अदन्तः ॥२९४॥

२०३. खिट उत्त्रासे । उत्त्रासो भयोद्गतिः । खेटति । आ-
खेटः । खेटो ग्रामोऽधमध्व । चुरादौ (१०।२४९) खेटयति । खड्ग-
खेटकौ हेतौ ॥२९५॥

२०४. शिट षिट अनादरे । एतौ तालव्यमूर्धन्यादी । शेटति ।
सेटति । सिषेट ॥२९६॥

२०५. जट झट संघाते^२ । जटति । जटा । झटति, उज्झटति ।
झटोऽचि (द्र०३।१।२३४) । घञि (द्र०३।१।२८) झटः षण्डः ॥२९७, २९८॥

२०६. भट भूतौ । भूतिर्वेतनम् । भटति । भटः । भाटिः ।
भाटकम् । भटिजम् ॥२९९॥

२०७. तट उच्छ्राये । तटति । तटम् । तटाकम् । ताटकः ।

२०८. खट काङ्क्षे । काङ्क्षास्त्यस्येति काङ्क्षः । काङ्क्षा-
विशिष्टे धात्वर्थे । खटति । खटस्तृणम् । खेटकाग्रह इत्येकः^३ । खटि-
का । अगुप्रविलटि (उ० १।१५१) इति कन्—खट्वा ॥३०१॥

२०९. नट नृतौ । नटति । नटः । नटावित्येकः^४ । घटादित्वात्
(१।५२८) नटयति, अनीनटत् । चुरादौ नट अवस्यन्दने (१०।१२) उच्चा-
टयति नाटकम् ॥३०२॥

१. अत्र काशकृतनधातुपाठे 'शट निवासे, शट विशरणगत्यवसादनेषु'
इति द्वौ धातु पठितौ (पृष्ठ १६) । अत्र सम्भवत उभयोर्धात्वोः संकरः संजातः स्यात् ।

२. संघातो मिश्रीभावः संहननं च । जट धातुमिश्रीभावे, भट धातुः संहनने
वर्तते । तस्यैव वाहीक (पंजाबी) भाषायां 'भटक' पदं प्रयुज्यते ।

३. सन्दिग्धोऽयं पाठः ।

४. अत्र कदाचित् 'नृतावित्येक' पाठः स्यात् । अत एव पुरुषकारे (पृष्ठ ६६)
'नृतौ नृताविति च हीरस्वामी' इत्युक्तम् । अयं योपदेश इति मैत्रेयपुरुषकारसाय-
णादयः । धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७८) अत्रानुसंधेया ।

१५२. लाज लाजि भर्जने^१ च । लाजति, लाजति, लाज्य-
ते, लाज्यते । लाजाः, भर्जिष्योश्च (७।१।६०) इति चात् कुत्वाभावः ।
चत्वारो भर्त्सन इति चन्द्रः (च० धातु १।७७) ॥२३५, २३६॥

१५३. जज जजि युद्धे । जजति, जजति^२ ॥२३७, २३८॥

१५४. तुज तुजि हिंसायाम् । तोजति, तुजति ॥२३९, २४०॥

१५५. तुजि पालने च । तुज्यत इति तुङ्गः, घञ् । तुजिता
भूः । चुरादौ भासायः (१०।१९७) तथा तुजि मिजि लुजि, हिंसाबलादान-
निकेतनेषु (१०।२८) तुजयति, तुजो निकेतनम् ॥

१५६. गज गजि, गृज, गृजि, मज, मुजि, शब्दार्थाः ।

१० गजति, गजित्वा । गजति, गजित्वा । गज्रा मदिरागृहम् । गजः
कोशः । गर्जति, गर्जितम्, गर्जः । गृजति । गृजनम् मूलविशेषः ।
मजति, मुजति । मुजस्तृणम् । मृज मृजीत्यप्याहुः—मोजति, मृजति
॥२४१-२४६॥

१. 'लाज लाजि भर्त्सने, लाज लाजि भर्जने च' इति तु वीर-
१५ स्वामी इति पुरुषकारे (पृ० ६१) ।

२. अस्मादेव वातोः घञि 'जङ्'—शब्दो निष्पन्नो भवति । कुत्वं च
'चजोः' (७।३।५२) ध्यनेन । धातुप्रदीपे शब्दोऽयं निर्दिष्टः (पृ० २५) ।
स च युगार्थकः । आधुनिकाः आभ्रातृचन्द्रिदः शब्दमिमं फारसीभाषीयं मन्यन्ते,
तदसत् । विशेषस्वरूपे 'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे (पृष्ठ ३७)

२० द्रष्टव्यः ।

३. 'गज गजि इत्यत्र वीरस्वामी गृज गृजि इत्यप्याह—मार्जति गृजतीति'
इति पुरुषकारे (पृष्ठ ५८) पाठः । 'गृजगृजीति स्वामिचन्द्रौ' इति धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ७२) ।

४. 'मृज मुजति वीरस्वामी चन्द्रश्च' इति पुरुषकारः (पृष्ठ ५७) । धातुवृत्तौ
२४ (पृष्ठ ७२) स्वामिचन्द्रयोर्मध्ये 'मृज मृजि' इति पाठः प्रवर्तितः । मुजिते चान्द्रधातु-
पाठे तु 'मृज मृजि' इति पाठ उपलभ्यते (चा० धा० सू० १।८०) ।

५. 'मृज मृजीत्यप्याहुः' इति पुरुषकारे (पृष्ठ ५७) पाठः ।

१५७. गज मदने च । मदनं मदोत्पत्तिः । गजति । अस्ति—
गजो हस्ती । चुरादौ गज मवं मार्ज [शब्दाभाः] (१-१५९) इति याजयति ।

१५८. वज व्रज गतौ । व्रजति । वाजो वेगपक्षौ । व्रजति,
वज्राज । वदव्रज (७।२।३) इति वृद्धिः—अव्राजीत् । मजयजोमवि वयम्—
(३।३।५८) व्रज्या, परिव्रज्या । गोचरादौ (द्र० ३।३।१६५) व्रजः ५
साधुः । व्रजति (द्र० ३।१।२२७) व्राज्यम् । वज्रिवन्धोश्च (७।६।६०) इति
कुलाभावः । किं वचि (उ० २।५०) इति किष्कीर्णौ—परिव्राट्, मध
(८।२।३६) इति वः । परिव्राजकः । चुरादौ वज्र मार्गसंस्कारगतयोः (१०।७१)
वाजयति ॥२४७, २४८॥

१५९. उदात्ता उदात्तेतः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

१६०. अट्ट अतिक्रमहिंसनयोः । इतः शाङ्कन्ताः (१।१९१) पञ्च-
त्रिंशत् सेट आत्मनेपदिनश्च । अतिक्रम उल्लङ्घनम् । किपि तकारध्व-
णार्थं तोषधोऽयम् पठितः, पृष्ठत्वं च कृतं सन्नेहमाधुर्मावात्^२ ।
अट्टते, अट्टिष्टिपते । अट्टः, अट्टतम् । किपि—अट्ट । वीपिपत्वपसे न १५
न्द्राः द्विरुच्यन्ते—अट्टिष्टिपते । अये तु अट्ट इत्याहुः—अट्टते
अट्टिष्टिपते ॥२४९॥

१६१. वेष्ट वेष्टने । वेष्टनम् ग्रन्थनं लोटनं परिहाणिश्च^३
वेष्टते, अवेष्टत । प्रवेष्टो बाहुः । वेष्टितः । विभाषा वेष्टिचिप्योः (७।४।६६)
इति णौ चङि अभ्यासस्यात्वम्—अचवेष्टत्, अचिवेष्टत् ॥२५०॥ २०

१६२. चेष्ट चेष्टायाम् । चेष्टा ईहा । चेष्टते अचवेष्टत्, अचि-
चेष्टत् ॥२५१॥

१. काराकृत्स्नधातुपाटीपञ्चदश्यायाम् 'अदि अति क्रमहिंसनयोः'
इति पाठः । अट्टते, अट्टते इति च तयोबदाहरणे (द्र० पृष्ठ ९७) । अर्थक्रम-
विरोधादन पाठभ्रंशः प्रतीयते । २. अतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ६३) स्पष्टम् । २५

३. नन्द्राः संयोगदयः (६।१।३) सूत्रेणेति शेषः ।

४. 'अन्तपाठः प्रकरणविरोधादुपेक्ष्य' इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७३) ।

५. 'परिहाह्य' पाठा० ।

१६३. गोष्ठ लोष्ठ संघाते । गोष्ठते, लोष्ठते, अलुलोष्ठत् । उणादी
(३।७२) लोष्ठो मृत्पिण्डः ॥२५२॥

१६४. घट्ट चलते । घट्टते । बहिर्दिदिविदिम्यः (३।२।१०७ वा०) युच्-
घट्टना । अरबट्टः । उदघट्टनम् । चुरादी (१०।८३) घट्टयति ॥२५३॥

१६५. अठि गतौ । अण्डते ॥२५४॥

१६६. वठि एकचर्यायाम् । एकस्य चर्या सहायत्वेनाग-
मनम् । वण्डते । वण्डो वृत्तद्वयो योऽयं ॥२५५॥

१६७. मठि कठि शोके । शोकोऽत्राप्यातम् । [मण्डते],
उत्कण्डते । उत्कण्डा । चुरादी (१०।२३५) उत्कण्डयति ॥२५६, २५७॥

१६८. मुठि पलायने । मुण्डते ॥२५८॥

१६९. हेठ विवाधायाम् । हेठने, जिहेठे । णी चक्षुषभाया इवः
(०।४।१) अजीहिष्ठत् । णी—हेठयति । हेठना आक्षयम् ॥२५९॥

१७०. एठ च पठते ॥२६०॥

१७१. हिडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । युच् (३।२।१४९)
हिण्डनम् ॥२६१॥

१७२. हुडि संघाते । हुण्डते । हुण्डिका मुद्रा ॥२६२॥

१७३. कुडि दाहे । कुण्डते । कुण्डम् । कुण्डी भाण्डम् ।
कुण्डो जारजातः । उणादी (१।१०६) कुण्डलम् । चुरादी कुडि रचये
(३।० १०।४१) कुण्डयति ॥२६३॥

२० १. 'ननु चौरमिह एक एव वण्डरचकाकल्पः' इति महामान्यव्यख्याने
(३।२।२०) वण्डो मृतमार्य इति नागोजिमहः ।

२. आश्रयानमुत्कण्डयत्पूर्वस्मरणम् ।

३. 'पालने' इति मैत्रेयसायणौ । 'पलायने' इति काशकृतचन्द्रौ ।

४. 'विवाधनं शाठ्यम्' इति आह्वयुषिकारः (पृष्ठ ७३) । 'स्वरधैर्ये' 'हिठते'
२५ 'रिधरो भवति' इति काशकृतस्त्रीयन्तातुपाठकमवठीकासारः (पृष्ठ ६६) ।

५. 'त्रिपूर्वोऽमसिति' स्वामिकाशयौ, 'सैत्रेयादयस्तु' सैत्रेयानामेवोदाजुहः
इति आह्वयुषिः (पृष्ठ ७४) । चीरतरङ्गिण्यां तु न त्रिपूर्वः पाठो दृश्यते ।

१७४ वडि विभाजने । विभाजनं भागीकरणं चर्माभावश्च ।
वण्डते । वण्डनम्, वण्डः । चुरादौ (१०।४४) वण्डयति । वडि इत्येके-
परस्मैपदी—वण्डति, वण्डयते । वण्डो नागः । नन्दी तु वडि विभाजने
वडि वेष्टने, इति भङ्ग्या पठति^१ ॥२६४॥

१७५ मडि च । चकाराद् विभाजने । पृथक्पुत्रादर्थान्तरेऽपि^२ । ५
मण्डते । मण्डो रसाग्रम् । मण्डकः । मण्डलम् । मण्डूरं^३ लोहमलम् ।
मण्डपः । णेरित्तुच् (द्र० उ० ३।२९) मण्डयित्तुः । शलिमण्डिम्यामूकम्/तु० उ०
४।४२) मण्डकः । मडि भूषायाम् (धा० १।२९९) परस्मैपदी—मण्डति ॥२६५॥

१७६ मडि परिभाषणे । मण्डते । मण्डः, भाण्डम् । चुरादौ
मडि कल्याणे (१०।४७) मण्डयति, मण्डना ॥२६६॥ १०

१७७ पिडि संघाते । पिण्डते, पिण्डयते । पिण्डो गोलः ।
पिण्डी । चुरादौ (१०।१२०) पिण्डयति ॥२६७॥

१७८ मुडि मज्जने^४ । मज्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च^५ । मुण्डते ।
मुण्डः । मुडि लयने (१।२२२) परस्मैपदी—मुण्डति । मुण्डमिश्र (१।१।२१)
इति णिच्—मुण्डयति ॥२६८॥ १५

१७९ तुडि तोडने । तोडनं हिंसा । तुण्डते, तुण्डयते ।
तुण्डम् । उणादौ (द्र० ४।११७) तुण्डिः ॥२६९॥

१८० हुडि वरणे^६ । वरणं स्वीकारः । हुण्डते । हुण्डो मेघः ॥

१. 'नन्दी तु वडि विभाजने, मडि वेष्टने इति भङ्ग्या पठति' इति धातु-
वृत्तौ (पृष्ठ ७४) पुरुषकारे (पृष्ठ ७१) च पाठः । काशकृत्स्नधातुपाठीयकलङ्कीकायां
(पृष्ठ ६६) तु 'वडि मडि वेष्टने' इति पाठः । वाहीक (पञ्चाव) देशीयभाषायां
विभाजनाधिकं 'वण्डना' क्रिया प्रयुज्यते । तत्र 'विभाजने' इत्यप्यर्थः प्रामाणिक एव । २०

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ७१) उदधृतमिदम्, धातुवृत्तौ (पृष्ठ ७४) च स्थितम् ।

३. 'मण्डलम्' पाठः ।

४. 'मज्जने' इति चन्द्रशेखरायणाः । 'मज्जने' इति काशकृत्स्नधातुपाठीय-
कलङ्कीकायां (पृष्ठ १००) पाठः । 'मज्जनं स्नानं' इत्यपि तत्रैव । २५

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) ।

६. 'हरणे' इति मैत्रेयः (धा० प्र० पृष्ठ २७) । अत्रापि विशेषः—काशकृत्स्न-

१८१. स्फुडि विकसन^१ । स्फुण्डते ॥२७१॥

१८२. चडि कोपे । चण्डते । चण्डः, चण्डा, चण्डी^२ ।
पतिचण्डिन्वामालम् (उ० १।११६) चण्डालः । चुरादौ (१०।४५)
चण्डयति ॥२७२॥

५ १८३. शडि रुजायां संघाते च । तालव्यादिः । शण्डते ।
शण्डोऽञ्जादिमूलाभोगः । सनोतेर (धा० सू० ८।२) बाहुलकात् षत्वे
डः (द्र० उ० १।११३)—चण्ड उरसृष्टो गौः ॥२७३॥

१८४. तडि ताडने । तण्डते, वितण्डा । तण्डुना प्रोक्तं
ताण्डवम्^३ । तण्डुलः वृक्षलुटिनितादिभ्य उलच् तण्ड च (तु० उ० ५।९)

१० इति कुशकाशावलम्बनम्^४ ॥२७४॥

१८५. पडि गतौ । पण्डते । पण्डितः । पाण्डुः पाण्डुरोगो
हरिणवर्णश्च । नगपातुपांडुभ्यो रः (धा० १०७ काशिका) पाण्डुरः । पाण्डु-
स्त्रीणादिकः (द्र० उ० १।३८) । पण्डः क्लीबः ॥२७५॥

१८६. कडि मदे । कण्डते । कण्डूः । काण्डः । कण्डुरा स्नायु-
१५ संघातः । कण्डोलः पिटकः ॥२७६॥

चन्द्रभातुपाठयोरेतद्भातुस्थाने 'मुडि मरणे' इति भातुः पठ्यते । यथापि मुडि इडि
पृथग्भातु तथैव गृह्णाति गृह्णाति इत्यत्र स्वतन्त्रौ 'मह-मभ' भातु द्रष्टव्यौ । निरुक्तकारस्तु
'गृमे' इति मेने । तथा ह्युक्तम् "गमो गृमेः" (नि० १० । २३) ।

१. 'स्फुडि विकसन इति केचित् पठन्ति' इति भातुवृत्तिः (पृष्ठ ७४) ।

२० २. या स्वयं चयन्ते सा चयना, चयनस्य स्त्री (या न स्वयं चयन्ते) तु
चयन्तीति विभेदः ।

३. 'तण्डः, ताम्रोक्तं ताण्डवम्' पाठा० ।

४. तडि ताडने इत्यस्मादेवोलाधि तण्डुले सिद्धे वृक्षादिभ्य उलच् तण्डादेरा-
विधानं तु संज्ञाशब्देषु स्वरूपलवेदनस्वरवर्णानुपूर्वीमात्रफलमन्वास्यानमिति नव्या
२५ वैयाकरणाः (द्र० भेदतवनवासी उ० वृ० पृ० १) । तडि (तण्ड) धातोर्न केवलं ता-
डनमेवार्थे अपि तु वृक्षं लुटं तडु तड (वृ०) इत्येतेषां धातूनां येऽर्थास्तेऽप्यत्र द्रष्टव्या,
तेन वृक्षं लुटं तडु तड (वृ०) इत्येतेषां धातूनामर्थेषु वर्तमानाद् तडि (तण्ड) धातो-
रुच्यं इत्यर्थोऽस्य सूत्रस्यावगन्तव्य इत्यस्मत्तत्त्वं । एवमेवान्यत्रापि ।

१८७. खडि मन्थ । खण्डते । खण्डितः । खण्डः । खुरादी
खड खडि मेदे (१०।४०) खण्डयति ॥२७७॥

१८८. खुडि गतिवैकल्ये । खुण्डते । खोडः पृषोदरादिः
(द्र० ३।३।१०९) । खुरादी खुडि खण्डने (१०।४१) खुण्डयति ॥२७८॥

१८९. हेड अनादरे । हेडते । हेडस्तिरस्कारः । असुनि (द्र०
उ० ४।१८८) सान्तः । अचि (द्र० ३।१।१३४) हेडोऽदन्तः । गुरोश्च हलः
(१।३।१०३) इति हेला । अजिह्वडत् । घटादी हेड वेधने (१।५२९) हेडति ।
हिडयति ॥२७९॥

१९०. वाडु आप्लाव्ये । आप्लाव्यमाप्लावनम् । वाडते । वाडो-
ऽश्चः । बालः^१ । उणादी वडवा^२ । वडे (१।३२९) स्तिर्यक्ते ॥२८०॥

१९१. द्राडु ध्राडु विशरणे । द्राडते, ध्राडते ॥२८१, २८२॥

१९२. शाडु श्लाघायाम् । शाडते, शालते^३ । शाला । शालिः ।
शुणशाली । शालूकमुत्पलादिकम्बुः । शलेर (१।२२८) वा शलिमशिक्ष्या-
भूकम् (पु० ४०४) ॥२८३॥

१९३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

१९४. शौटु गर्वे^४ । इतो गड्यन्ताः (१।२५३) सप्ततिः सेटः

१. हेला इति तु बलयोरेकत्वस्मरणात् इति नभ्यानां मतम् । वस्तुतस्तु 'बल-
योरेकत्वस्मरणात्, बलयोरेकत्वस्मरणात्, रलयोरेकत्वस्मरणात्, इत्यादिवचनानां
'समानार्थको उभयधावर्णविशिष्टौ स्वतन्त्रौ धातु अवगन्तव्यौ' इत्यर्थोऽनुसंधेयः । तेन
हेल हेला इति द्वौ स्वतन्त्रौ धातु । एवमेव ईळ ईल इत्यपि द्रष्टव्यौ । अस्मिन् धातुपाठे
स्वन्वतरेदोषादिश्रुते लाघवार्थम् । अत एव प्राचीने काशाकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १७०)
'ईळ ईल स्तुतौ' इत्युभौ धातु पठ्येते ।

२. बलयोरेकत्वस्मरणादिति शेषः । अत्र पूर्वधातोष्णिप्यौ द्रष्टव्या ।

३. 'वडे वलं वा वाति वडवा' इत्यमरटीकायां (पृष्ठ १८५) वीरस्वामी ।

४. बलयोरेकत्वस्मरणात् । अत एव श्रुतेन शालते श्रुणशाली इति निर्वचन-
माहुः । अत्रापि पूर्वतमधातोष्णिप्यौ द्रष्टव्या ।

५. 'शौण्डु गर्वे—शौण्डति, शौण्डीरः' इति काशाकृत्स्नधातुपाठे, द्र० पृष्ठ १५।

परस्मैपदिनश्च । शौडति । अशुशौडत् । कृशूपकदिषट्शौडिभ्य ईत्
(उ० ४।३०) शौटीरः ॥२८४॥

१९५. यौटु सम्बन्धे^१ । सम्बन्धः दलेषः । यौडति ।
अयुयौडत् ॥२८५॥

५ १९६. मेडु म्लेटु उन्मादे^२ म्लेटति । एन मेडु इति पठन्ति
आग्नेहितम्^३ । म्लेटति । मेडु इति दीर्घः—अमिमेडत् ॥२८६, २८७॥

१९८. कटे वर्षावरणयोः । वृष्टावावरणे चार्थे । कटति । कटः ।
अमन्तवच (७।२।५) इति सिच्यतो वृद्धिर्नास्ति—अकटीत् । कटः । कटीरः ।
कटुः । कटकिकटिकटिभ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) कटम्बः । वरद् (तु०
१० उ० ३।१) कटवरः, कटवरी तक्रव्यञ्जतम् । कटकम् । काटो घञि
(द्र० ३।३। १९) ॥२८८॥

१९८. अट पट गतौ । अटति । अटनः । अटत्यर्थशृणोतीनाम्
उपसंख्यानात् (द्र० ३।१।२१ वा) यङ्—अटाठ्यते वृथाद्यलोकः । अटा-
ठ्या । उणादौ अटविः (द्र० उ० ४।१३४ वृ०) अटवी^४ । पटति । पटः ।
१५ पटीरः । पटुः । तनद् (तु० उ० ३। १५०) पट्टनम् । पटनः । कपि-
कपिडकटिपटिभ्य षोः (तु० उ० १। ६७) पटोलः । पट्टस्तु, पटे
हृन्त्यत इति डः । चुरादौ पट वटप्रत्ये (१०।२४४) अदन्तः—पटयति,
तथा पठ भाषार्थः (१०।१६७) पाटयति ॥२८९, २९०॥

१९९. रट परिभाषणे । रटति, रटिता ॥२९१॥

२० २००. लट बालये । बाल्यं बालक्रिया । लटति । ललाटः । लटकः ।
ल्लाटः । लाटकः । अशुप्रुषिलटि (उ० १।१५१) इति लट्वा भ्रमरकः ॥२९२॥

१. यौएडु सम्बन्धे—यौएडति, यौण्डीरः^१ इति काराकत्स्नपाठीयकनडटीका (पृष्ठ १५) । २. मेड मेडु उन्मादे—मेडति, मेडीरः; भ्रंजति भ्रंजीरः^२
इति काराकत्स्नपाठीयकनडटीका (पृष्ठ १५) ।

२५ ३. 'आग्नेहितं द्विविधकम्' (१।५।१६) इत्यमरव्याख्याने 'द्विभूते पूर्वा-
चारिसंज्ञेया, अतश्च मेडु उन्मादे इति पेडुः' इत्याह स्वामी (पृष्ठ ४५) ।

४. 'अटनिः' पाठो० ।

२०१. शट रुजाविशरणगतवसादनेषु^१ । चतुर्ध्वेषु । शटति ।
शाटी । शाटकः । तालव्यादिः ॥२९३॥

२०२. वट वेष्टने । रज्जुं वटति । वटः । वटिः । वटकम् । वाटः ।
वाटी वृत्तिः । वटुः । वटाकरो रज्जुः । वट भट परिभाषणे (१५।२७)
मित्—वटयति । पट वट ग्रन्थे (१०।२४९) अवन्तः ॥२९४॥ ५

२०३. खिट उत्त्रासे । उत्त्रासो भयोद्गतिः । खेटति । आ-
खेटः । खेटो ग्रामोऽधमध्व । चुरादौ (१०।२४९) खेटयति । खड्ग-
खेटकौ हेतौ ॥२९५॥

२०४. शिट पिट अनादरे । एतौ तालव्यमूर्धन्यादी । शेटति ।
सेटति । सिषेट ॥२९६॥ १०

२०५. जट शट संघाते^१ । जटति । जटाः । शटति । उज्जटति ।
झटोऽधि (द्र०३।१।२३४) । घञि (द्र०३।१।२८) झाटः षण्डः ॥२९७, २९८॥

२०६. भट भूतौ । भूतिर्वैतनम् । भटति । भटः । भाटिः ।
भाटकम् । भटिग्रम् ॥२९९॥

२०७. तट उच्छ्राये । तटति । तटम् । तटाकम् । ताटकः । १५

२०८. खट काङ्क्षे । काङ्क्षास्त्यस्येति काङ्क्षः ॥ काङ्क्षा-
विशिष्टे धात्वर्थे । खटति । खटस्तृणम् । खटकाग्रहं हस्तकः^३ । खटि-
का । अशुप्रविलटि (उ० १।२५१) इति कन्—खट्वा ॥३०१॥

२०९. नट नृतौ । नटति । नटः । नटावित्येके^४ । घटादित्वात्
(१।५२८) नटयति, अनीनटत् । चुरादौ नट अवस्थन्दने (१०।१२) उन्ना- १०
टयति नाटकम् ॥३०२॥

१. अत्र काशकल्मषातुपाठे 'शट निवासे, रुट विशरणगतवसादनेषु'
इति द्वौ धातुपठितौ (पृष्ठ १६) । अत्र सम्भवत उभयोर्धात्वोः संकरः संजातः स्यात् ।

२. संघातो मिथीभावः संहननं च । जट धातुमिथीभावे, भट धातुः संहनने
वर्तते । तस्यैव वाहीक (पंजाबी) भाषायां 'भटका' पदं प्रयुज्यते । २५

३. सन्दिग्धोऽयं पाठः ।

४. अत्र कदाचित् 'नृतावित्येके' पाठः स्यात् । अत एव पुरुषकारे (पृष्ठ ६६)
'नृतौ नृताविति च हीरस्वामी' इत्युक्तम् । अयं योपदेश इति मैत्रेयपुरुषकारसाय-
णादयः । धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७८) अत्रानुसंधेया ।

२१०. पिट शब्दसंघातयोः । पेटति । पेटकः । पेटा मञ्जु-
पा । पिटः । पिटकः कण्डोलः । पिटकं विस्फोटः ॥३०३॥

२११. हट दीप्तौ । हटति । हाटकम् ॥३०४॥

२१२. षट अवयवे । षटति, सिषाटयिषति । षटा ॥३०५॥

५ २१३. लुट विलोटने । विलोडन इति दुर्गः । लोटति । दिवा-
दित्वात् (४।११७) लुट्यति । लुट मातार्यः (१०।१६७)—लोटयति लुट
इति प्रमिताः—आलोडितः, व्यालोडः ॥३०६॥

२१४. चिट परमैष्ये । परमैष्यं दासत्वम् । चेटति । चेटकः ।
चेटः । चेटिः, चेटी ॥३०७॥

१० २१५. पिट शब्दे । अर्थभेदाद् द्विः पाठः । पेटति । पिङ इत्येके
पेटति । पेटः । पेडा मञ्जुपा ॥३०८॥

२१६. बिट आकोशे । बेटति । बिटः । बेटकः । डान्तोऽय-
मिति नदी—विडालः, तमिविशिविडि (७०. १।११७) इति कालम्, अत
एव बिड शब्दे, पिट आकोश इति मङ्गः^२ पर्यट्टकान्तरे विम-
१५ ज्ञ्याह ॥३०९॥

२१७. हेड विवाधायाम् । हेडति । कोशिकस्तु नैतानाह ॥३१०॥

२१८. इट किट कटी गतौ । एटति । केटति । कटति ।
ईदित्वात् (प्र० ७।२।१४) कट्टः कट्टवान् । कटकम् । कटे ध्वे (१।१६७)
इत्यर्थभेदाथः । अन्ये इदितमेतन् ई च प्रस्तिष्टमाहुः^३ । कण्टति कण्टा-
२० फलम् पनसम् । कण्टकः ।

उदयति दिननाम्नो याति शीतांशुरस्तम् ।

१. कदिकारादक्तिनः (गङ्गान्तर ४।१।४२) इति वा डीप् ।

२. 'मल्लः' कविष ।

३. विमञ्ज्याह पाठा० ।

४. अत्र पुष्पकारः (पृष्ठ २५, २६) धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७९) चावलोकनीया ।

२५. काराकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १८) तु 'अट पट इट ईट किट कीट कूट कूट गुट उट
इ गतौ' इति विस्फटम् 'इ' धातुः पठ्यते ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

तथा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्ज्वाहहिमरुचौ हिमधास्त्रि याति वास्तम् । (शिथुपाल-
वध ४।२०) ॥३११-३१४॥

२१२. मडि भृषायाम् । मण्डति कुम्भमण्डार्येभ्यश्च (३।२।१५१)
इति युच्—मण्डनः । चुरादौ (१०।४६) मण्डयति, मण्डना । शलि- ५
मण्डिभ्यामूकम्^१ (तु० उ० ४।४२) मण्डूकः ॥३१५॥

२२०. कुडि वैकल्पे । कुण्डति । कुण्डः । कुटि इति कौशिकदुर्गौ-^३
कुण्डति । कुण्डः ॥३१६॥

२२१. मुडि प्रमर्दने । मुण्डति । मुण्डः । घट इति दुर्गः^४—
मोटति, मुटिवा, मोटिवा । मुटितः, मुटितम्, मोटितम्, प्रमुटित १०
प्रमोटितः । आमोटनम् । चुरादौ (तु० १०।६७) मोटयति । पुण्डि
इत्येके—पुण्डति । पुण्डरीकम् । पुण्ड्रेष्टुः, त्रिपुण्ड्रकम्, पुण्ड्रोऽभ्य-
तिलकम्^५ । पुण्ड्रा देशः ॥३१७॥

२२२. चुडि अल्पीभावे । चुण्डति । चुटि इत्येके—चुण्डति ।
चुट इति दुर्गः—चोटति । उच्छोटनम् ॥३१८॥ १५

२२३. मुडि खण्डने । अयंमेदात् (द्र० १।१७८) पुनः पाठः ।
अत एव घुडि खण्डनप्रमर्दनयोरिति कण्डः^६ । घुटि इति कौशिकदुर्गौ—मुण्डति ।

२२४. वटि विभाजने । वण्डति । वण्डः । चुरादौ (तु० १०।४४)
वण्डयति ॥३२९॥

२२५. रुटि लुटि स्तेये । रुण्डति । लुण्डति । लुण्डयते । २०

१. प्रश्लिष्टम् 'ई' धातुं परिगण्य चत्वारः ।

२. दशपादीपञ्चगणुषादिषु 'ऊकण्' प्रत्ययः, चाम्ने (३।२१) 'ऊकम्'
मण्डूकशब्दे मण्योदात्तत्वदर्शनात् 'ऊकण्' इत्येवमुक्तम् । शालूलपदं नैव सस्वेण
वैदिकग्रन्थेषूपलभ्यतेऽतस्तस्य कः स्वर इति न शक्यते वक्तुम् ।

३. अत्र प्रौढमनोरमा (पृष्ठ ५३६) प्रष्टव्या ।

४. इदं धातुवृत्तावृद्धतम् (पृष्ठ ८०) । पुरुषकारे (पृष्ठ ७३) तु 'धीरस्वामी २५
त्वाह—कुट्टीति कौशिकदुर्गौ, कुण्डति कुण्डः' इति टकारस्थाने ठकारः पठ्यते ।

५. 'पुण्ड्रकमभ्यतिलकः' पाठा० । ६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७०)ऽयमुदाहृतः ।

जल्पमिव (३।२।११५) इति पाकन्-लुण्टाकः । वठि लुठि इत्येके [वण्ठति, लुण्ठति]२ लुण्ठिः । चुरादौ (१०।२६) लुण्ठयति ॥३२१, ३२२॥

२२६. स्फुटि स्फुटिर् विशरणे१ । स्फण्डति । स्फट इति नन्दिस्वामिनौ—वस्त्रं स्फटति । स्फाटितम् । कर्पूरस्फटः । स्फटि-
५ कम । स्फोटति, अस्फुटत्, अस्फोटीत् । स्फोटः, आस्फोटः, विस्फो-
टः । कुटादौ स्फुट विक्रमे (६।७९) स्फुटति स्फुटः, अस्फुटीत् ।
चुरादौ चट स्फुट भेदे (१०।१६८) स्फोटयति । स्फुटयतीति स्फुटं
करोति (द्र० धा० सू० १०।२९६) इत्यर्थे ॥३२३, ३२४॥

२२७. पठ व्यक्तायां वाचि । पठति । नौ गदन (३।२।६४)
१० इति धा अप्—निपठः, निपाठः । निपठितिः, तितुष (७।२।६) इति निषेधे
प्राप्तेऽमहादीनाम् (७।२।६ वा०) इतीद् ॥३२५॥

२२८. वठ स्थौल्ये । वठति । वठरोऽतीक्ष्णधीः ॥३२६॥

२२९. मठ मदनिवासयोः । मठति । मठः । मठरोऽध्वमः
बाहुल्यकावचप्रत्ययः, जनेरर् ष व (उ० ५।१८) वनिमनिष्वा भिष्य (तु०
१५ उ० ५।३९) इत्युणादावमुष्यादर्शनात् ॥३२७॥

२३०. कठ कृच्छ्रजीवने१ । कठति । कठः । कठिषकिम्यामोरः
(उ० १।६५) कठोरः । बहुलमन्ववापि (उ० २।४९) इतीनच्—कठिनः ॥३२८॥
२३१. अठ गतौ । अठति ॥३२९॥

१. इदं धातुवृत्तावुद्धतम् (पृष्ठ ८०) पुक्वकारे (श्रु ६४) च ।

२. पुक्वकारे (श्रु ६४) अस्य पाठस्योद्धतत्वादावश्यकत्वाच्चास्माभिः
२० प्रवर्धितः । ३. अत्राह सायणः—‘स्वामिकाश्यपौ तु स्फट
स्फुटि स्फुटिर् इति त्रीन् धातून् पठतः’ इति (धा० पृष्ठ ८०) । धीरतरङ्गिण्यां तु ने-
तादराः पाठ उपलभ्यन्ते ।

४. काशकृत्स्नधातुपाठे तु ‘स्फुटिर् विरारणे विक्रमे च’ इति पठन्ते
२५ (पृष्ठ २०) । ५. ‘नन्दिस्वामी’ पाठा० ।

६. ‘मठ कठ मदनिवासयोः । अयं पाठो मैत्रेयस्य । अन्येषां मठ मदनिवास-
योः । कठ कृच्छ्रजीवने इति (धातु० पृष्ठ ८१) । काशकृत्स्नधातुपाठे तु ‘मठ नि-
वासे, कठ कृच्छ्रजीवने’ इति पाठः (श्रु २१) ।

२३२. रठ परिभाषणे । रठति ॥ ३२९ ॥

२३३. हठ प्लुतिशङ्कुबन्धनयोः । प्लवने कीलबन्धने चार्थे ।
हठ बलाकारे इति तु चान्द्राः (चा० धा० १।११७) हठति । हठः ॥

२३४. उठ उपघाते^१ । ओठति । उघोठ । ऊठुः । उठ लुठ इत्यपि
दीर्गाः^२—रोठति, लोठति ॥ ३३१ ॥

२३५. पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । पेठति । पिठरं स्थाली ।
पिठिरम् । पीठम्, पीङ्गः (धा० ४।३२) ठग् वा^४ ॥ ३३२ ॥

२३६. शठ कैतवे^५ । शठति । शठः । शुरादौ शठ अथ असेस्कार-
गतयोः (१०।२७) शाठयति ॥ ३३३ ॥

२३७. शुठि^६ गतिप्रतिघाते^७ । शुण्ठति । शुठ इति दुर्गः—शोठति । १०

२३८. कुठि च । कुण्ठति कुण्ठः । कुण्ठेर्नलोपध (सर० कण्ठा० २।
१।४१) कुठारः ॥ ३३५ ॥

२३९. रुठि^८ आलस्ये गतिप्रतिघातेच^९ । रुण्ठति^८ ॥ ३३६ ॥

१. काराकस्त्रभातुपाठे 'हठ बलाकारे' इत्येव पाठः (पृष्ठ २१) ।

२. 'उपघाते' पाठा० ।

३. पुनवकारे (पृष्ठ ६८)

भातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) च स्मृतम् । अथ भातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) 'तथा च स्वामी—लुठ-
तीति प्रयोगदर्शनात् तुदादौ पाठ इति' इत्युद्धृतः पाठः शीतरत्नप्रियां नोपलभ्यते ।

४. 'वा' कश्चिन् ।

५. अन्यत्र 'कैतवे च' इति

चकारविशिष्टः पाठः । स्वामिनः चकाररहितः पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) भातुवृत्तौ
(पृष्ठ ८१) च स्मृतः । काराकस्त्रभातुपाठेऽपि चकारो न पठ्यते (पृष्ठ २२) ।

६. मैत्रयसायन्यादयः 'शुठ' इत्येव पठन्ति । तथैव काराकस्त्रभातुपाठेऽपि
(पृष्ठ २२) । पुरुषकारे तु 'शुठ गतिप्रतिघाते, रुठ इति चौरस्वामी' इत्यन्यथा पाठ
उपलभ्यते (पृष्ठ ६९) ।

७. 'प्रतिघाते इति धनपालः । तथा च 'कुठि च' इत्युत्तरभातौ कुण्ठ
इत्यादौ प्रतिहतिमात्रं प्रतीयते, 'अनिशित इत्यर्थः' इति च स एवाह^८ इति पुरुषकारः
(पृष्ठ ६९), इत्यमेव साधयः (भातुवृत्तिपाठस्त्रय उद्धृतः प्र० पृ० ८१) ।
काराकस्त्रभातुपाठे (पृष्ठ २२) तु 'शुठि शोधणे' इति पठ्यते । शुल्कादौ तस्यैवार्थस्य
प्रतीयमानत्वात् ।

८. अन्यत्र भातुवृत्तौपादिषु 'लुठि' 'लुण्ठति' पाठः ।

९. 'प्रतीघाते' पाठा० ।

२४०. शुठि शोषणे । शुण्ठति । शुण्ठी । एनं कौशिको नाध्यैष्ट ।
चुरादौ (१०।९७) शुण्ठयति ॥३३७॥

२४१. रुठि लुठि गतौ । रुण्ठति । लुण्ठति । चुरादौ स्तेये
(१०।२६) लुण्ठयति ॥ ३३८, ३३९ ॥

५ २४२. चुट्ट हावकरणे । हावो भावसूचनम् । चुट्टति । चुट्टम्
भगम्^१ । चुल्लिः ॥ ३४० ॥

२४३. अट्ट अभियोगे । अट्टति । न न्द्राः द्विरुच्यन्ते—
अट्टिड्विषति । अदोपधात्वे अट्टिड्विषति । किपि च विशोषः—अट्टनम् अट्ट,
दोपधात्वेऽत् । चङ्ङेर (१।२४२) अप्येवम् इति पञ्चिका^२—चुट्ट, चुत् ।

१० २४४. क्रीडू विहारे । क्रीडति । अचिक्रीडत् । क्रीडोऽनुसम्परिग्वष
(१।३।२१) इत्यात्मनेपदम्—अनुक्रीडते, परिक्रीडते । समोऽङ्गुजे
(१।३।२१ बा०) इति वक्तव्येन नेह—संक्रीडन्ति शकटानि ॥३४२॥

२४५. तुडू तोडने^३ । तोडनं द्रावणम् । तूडति । तुडू इति दुर्गः—
तोडति ॥ ३४३ ॥

१५ २४६. हूडू हूडू हौडू गतौ^४ । हूडति । हूडोऽजः । हूडति ।
होडः । हौडति ॥ ३४४-३४६ ॥

२४७. रौडू अनादरे । रौडति ॥ ३४७ ॥

२४८. लौडू उन्मादे । लौडति ॥३४८॥

२४९. व्यड उद्यमे । व्यडति । व्यडः^५ । तदपस्य व्याडिः ।

२० १. 'भगः' पाठा० । २. 'पञ्चिकाकारः' पाठा० ।

३. तुडू इति मैत्रेयसायणचन्द्रादयः । तुड (तूडू) इति स्वामिशकटायनौ
(भा० वृ० पृ० ८२)

४. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ७१) । 'हूडू' धातुं नाधीयाते चन्द्रमैत्रेयौ, हौडू
धनपालशाकटायनौ । 'हौडू' स्थाने 'होडू' पठन्ति चन्द्रमैत्रेयसायणादयः । पुरुषकारे

२५ (पृष्ठ ७१) 'होडू इति चन्द्रः' इति पाठदर्शनात् 'हौडू' इति मुद्रितचान्द्रपाठोऽमुक्तः ।

५. 'अदो वृषिकलाङ्गलम्, तेन तैक्षय्यं लक्ष्यते । विशिष्टोऽदस्तैक्षय्यमस्य
व्यडः, इति धा० वृ० पृ० ८२ ।

व्याडः, व्यालः^१ ॥ ३४९ ॥

२५०. लड विलासे । लडति । लडन्नपि दशन्नपि लडना ललना प्रमदा लाडयति । लडयोरेकवाल^२ लालयति बालम् । लड ईसा-याम् (१०।१३६) वा^३ । ललितः । परिललललने ललितम् । जिह्वोन्मथनयोः (१।५५१) इति मित्—लडयति । चुरादौ लड उपसेवायाम् (१०।७) ५ उपलाडयति ॥ ३५० ॥

२५१. कडि मदे । कण्डति । कण्डूः । आद्यो (१।१८६) ऽनुदा-सेत्—कण्डते । कड इति दुर्गः^४—कडति । कडिन्नं लेखनचर्म, अशिवादिन्य इवोत्रौ (उ० ४।१७३) । कृकदिकटिकडिम्योऽम्बन् (तु० उ० ४।८२) कडम्बः शाकम् । कडङ्कुरो बृसम् । कडारः—गडेः कड च (दश० उ० ८।६५) इति । १० कलत्रम्—गंडरादेश कः (उ० ३।१०६) ॥ ३५१ ॥

२५२ कड्ड कार्कश्ये । कडुति कल्लोलः । कड^५ इत्येके ॥ ३५२ ॥

२५३. गडि वदनैकदेशे । गण्डगतसंहननक्रियायामित्यर्थः । गण्डति^६ । गण्डः । इमि—गाण्डिः, गाण्डी । सास्त्यस्य गाण्डिवम् गाण्डी-वम्—गायण्यजकात् संज्ञायाम्^७ (५।२।११०) वः । गण्डिका, गण्डिः । गण्डपदः क्रिमिः ॥ २५३ ॥ १५

२५४. उदात्ता उदात्तेतः ।

१. डलयोरेकत्वस्मरणान् । धिन्त्यमिदं मतम् । नहि डलयोः पृथक्स्थान-प्रयत्नसाध्ययोर्वर्णयोरेकत्वं शक्यते प्रतिज्ञातुम् । एवमेव डलयोरेकत्वं, रलयोरे-कत्वं, बवयोरेकत्वं च द्रष्टव्यम् । एभिर्निर्णयैर्निष्पादिताः प्रयोगा २० वस्तुतस्तत्तद्विशिष्टवर्णवदभ्यो धातुभ्यो निष्पन्नाः । आसन् पुरा एतादृशाः पृथगेव धातवः । तथा च दृश्यते काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १७०) 'ईड ईल (१, ईड) स्तुतौ' इति पृथग्द्वौ धातू । औत्तरकालिकैस्तु वैधाकरणैर्वेदा भाषायां प्रयोगादर्शनाद् मन्थस्य संक्षेपकरणाद्वा केचन धातवो धातुपाठे न निबद्धान्तेषां तत्समानार्थका वर्णमिजा अपि प्रयोगा एतादृशीर्निर्णयैर्निष्पादिताः ।

२. एतत्पृष्ठस्था पूर्वा टिप्पणिर्द्रष्टव्या । स्मृतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (भाग ३ पृष्ठ १२६) । २५

३. उदङ्गतमिदं पुरुषकोरे (पृष्ठ ७२), तत्र लड इति पाठः । ४. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८२) । ५. 'कड' पाठा० । ६. अत्र न्यायमञ्जरी (पृष्ठ ४१४) द्रष्टव्या ।

७. गायण्यजकात् इत्युभयथा संहितायास्तुल्यत्वाद् उभाम्भां गायिङगायत्रीशब्दान्भां वः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२५५. तिष्ट तेष्ट छिष्ट छेष्ट क्षरणार्थाः । इतः स्तुभान्ताः
(१।२७८) षट्त्रिंशत् सेट आत्मनेपदिष्व । तेपते, स्तेपते, अतितेपत्,
अतिष्टेपत् । किति विशेषः—तिपित्वा^१ तेपित्वा, स्तिपित्वा स्तेपित्वा ।
५ तेपिता, गणकत्वमनित्यम्^२ (तु० शीरदेव परि० वृत्ति सं० १२१) इति तेप्ता
॥२५४-२५७॥

२५६. तेष्ट कम्पने च ॥२५८॥

२५७. ग्लेष्ट दैन्ये । ग्लेपते, अजिग्लेपत् ॥२५९॥

२५८. टुवेष्ट कम्पने । वेपते, वेपिता, अविवेपत् । अथुच्—
१० (द्र० अ० ३।३।८९) वेपथुः । न मामृक्कमिगमि (८।४।३४) इति कृत्य वी
णत्वं नास्ति—प्रवेपनम् । वेपितुश्चोईस्त्वम् (उ० २।५२) विपिनम् ॥२६०॥

२५९. केष्ट गेष्ट ग्लेष्ट च । चकारात् कम्पने, गतौ
[च] सूत्रविभागात्^३ । केपते, गेपते, ग्लेपते ॥२६१-२६३॥

२६०. मेष्ट रेष्ट लेष्टगतौ । मेपते, रेपते, लेपते, अलिलेपत् ।
१५ तुदादौ लिप उपदेहे (६।१२३)—लिम्पते, लिम्पति, अलीलिपत् । हेष्ट
च इति कौशिकः ॥२६४-२६६॥

२६१. रेष्ट शब्दे च ॥२६७॥

२६२. त्रपूष्ट लज्जायाम् । त्रपते । स्वरतिसृत्तिसृयति (७।२।४४)
इति वेद्—त्रपिता, त्रप्ता । तृकलमजपयथ (६।४।१२२) हस्येत्वाम्बास-
२० लोपां—त्रेपे । विदमिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४)—त्रपा । आसुपुवपि (३।१।१२६)

१. अथ घातुहृत्तिग्रहण्या, पृष्ठ ८२ ।

२. उदात्तमथे पाठाद् इदं रूपं यत्कार्यं प्राप्नोति तदनित्यमिति भावः ।

३. उद्धृतमिदं घातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १२७)

च । अनुदितं च प्रौढमनोरमायाम् (पृष्ठ ५६७) । वस्तुतस्तत्र देहलीदीपन्यायेन
२५ चकारात् पूर्ववृत्तिनिर्दिष्टं कम्पनम्, उत्तरवृत्तिनिर्दिष्टा च गतिः सङ्गुचेया । काराकस्त्वधातु-
पाठे तु 'केष्ट गेष्ट ग्लेष्ट गतौ च' इति स्पष्टमेव गतिनिर्दिश्यते ।

४. उद्धृतमिदं घातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५६७) च ।

इति ण्यत्-अपत्राप्यम् । अलङ्कृन्निराकृत् (३।२।१३६) इतीष्णुच्-अपत्र-
पिष्णुः । शृङ्खलिहि (उ० १।११) इत्युः-अपुः ॥२६८॥

२६३ कपि चलने । कम्पते । चलनशब्दायां (३।२।१४८) युच्
कम्पनः । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः-कम्पः । निगरणचलनावेम्ब
(१।३।८७) इति णौ परस्मैपदम्-कम्पयति । मृगिकम्पोः शबिधिः ५
कम्पया । कम्पितः । लल्लिकमृयोक्तपापशरीरविकारयोः (६।४।२४ वा०) इति
नलोपः-निकपतिः । कुण्डिकम्पोर्नलोपश्च (श्वेत० उ० ४।१५४, दश० उ० १।७३
कपाठः)-कपिः । कपिकण्डिकटिपटिभ्य ओलः (तु० उ० १।६६) कपोलः ।

२६४ रवि लवि अवि शब्दे । रम्बते । के रम्बते-करम्बः ।
स्वर्णं रत्नकरम्बितम्, कनकचिद् इत्यम्बज् वा । लम्बते । अम्बते । अम्बा, १०
मूराकयम्बिभ्यः कलः (तु० उ० ४।१०८) अम्बलम् ॥२७०-२७२॥

२६५ लवि अवसंसने च । उल्लम्बते, विलम्बते, अव-
लम्बते, आलम्बत इत्यनेकार्थत्वम् उपसर्गद्योतितम्, [एवम्] अन्य-
त्रापि उदाहार्यम् । प्रालम्बिका स्वर्णमाला । प्रालम्बं कण्ठाद् ऋजु-
लम्बि माल्यम् । लम्बिका त्रिकटा । विलम्बिका शकृद्विलम्बः । १५
नमि च लम्बेः (तु० उ० १।८७) इत्युः अलावूः । अलम्बुसा नाम
शाकम् ॥२७३॥

२६६ कष्ट वर्ण । वर्णनं वर्णः, शुक्लादिश्च । कवते । अच-
कावत् । ण्यत् (द्र० ३।१२४) काव्यम् । इः (द्र० उ० ४।१३९) कविः ।

१. नेदं पाणिनीयसम्प्रदाये स्मर्यते । व्याकरणान्तरीयमिदं वचनं स्यात् । २०
'कृगया' शब्दस्तु वार्तिककारेण निपातितः (महा० ३।३।१०१) । तथैव
'कम्पया' शब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

२. नैतद् वचनं कश्चिदुपलभ्यते । उणादौ तु 'कृकदिकडिकटिभ्यो
ऽम्बच्' (४।८२) इति पठ्यते ।

३. द्र० 'अलम्बुसानां याता' इति पातञ्जलप्रयोगः (महा० १।१।प्रथमा- २५
हिकान्ते) ।

४. काव्यम् कविः इत्येतावन्तस्थवर्णोपेतौ 'कु' शब्दे इत्यस्मादातोः
सिध्यतः, न तु 'कष्ट वर्ण' इत्यस्माद् वान्तधातोः । वययोर्भेदस्तु चिन्त्य इति पुरस्ताद्

कवरः कृष्णः । कवरी केशवेयः^१ ॥२७४॥

२६७. क्लीबृ अघाष्ट्ये । क्लीबते, अचिक्लीबत् । क्लीबः । क्लीबितः ॥

२६८. क्षीबृ मदे । क्षीबते अचिक्षीबत् । अनुपसर्गात् फुल्लक्षीब (८।२।५५) इति निष्ठायां क्षीबः साधुः, उपसर्गात् प्रक्षीबितः । दिवा-

५ दौ क्षीबु निरसने^२ क्षीभ्यति ॥२७६॥

२६९. शीभृ कथने । शीभते । शीभरः कथनः ॥२७७॥

२७०. चीभृ च । चात् कथने । चीभते ॥२७८॥

२७१. रेभृ शब्दे । रेभते । लुभ्वस्त्वान्तश्चान्त (७।२।१८) इति विरिञ्चः खरे साधुः । विरेभितोऽभ्यः । अभि रभि शब्द इति दुर्गः—

१० अभ्मते, अभ्मः । रभ्मते, रभ्मा । करम्भो दधिसक्तवः ॥२७९॥

२७२. ष्टभि स्कभि प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धः क्रियानिरोधः ।

स्तम्भते । स्तम्भः । विष्टम्भः अवादीर्जित्यालम्बनाविदूर्येषु^३ (चान्द्र ६।४।५३॥

सर० क० ७।४।५६) इति पत्वम्—अवष्टम्भते शूरः, दण्डमवष्टम्भते,

अवष्टब्धे सेने । उदः स्वास्तम्भोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति तत्वम्—उत्तम्भते

१५ भरो भरि सर्वणे (८।४।६५) वा लोपः । तिस्तम्भयते, तिष्टम्भयिषति^४,

त्यरः वकारोऽयमित्येके^५—ष्टम्भते [टिष्टम्भे], टिष्टम्भयते, टिष्टम्भयिषति,

विष्टम्भयते । विष्टम्भयत इति तु स्तम्भनातेः । स्कम्भते, स्कम्भयते ।

विष्कम्भयत इति स्कम्भनातेः । स्तम्भुस्कम्भू सौत्रौ स्तः—स्तम्भनाति

स्तम्भोति, स्कम्भनाति स्कम्भोति (द्र० अ० ३।१।८२) । वेः स्कम्भनातेर्नित्यम्

२० (८।३।७०) पत्वम्—विष्कम्भः ॥२८०, २८१॥

(पृष्ठ ५९ टि० १) उक्तम् । यच्चात्र कविसिद्ध्यये इत्ययम् उक्तः । सोऽप्यजन्तादेव भवति, न तु हलन्तात् । तथा चौणादिकं सूत्रम्—अच इः (४।१२९) ।

१. 'केशपाशः' पाठा०

२. दिवादी नायं श्रीरस्वामिना पठ्यते । चान्द्रधातुपाठे तु 'क्षिबु क्षीबु

२५ निरसने' (४।४) इति वातः पठ्यते, न तु वातः ।

३. अवाद्यालम्बनाविदूर्ययोः (अ० ८।३।६८) इति पाणिनीयं सूत्रम् ।

४. स्तोतिष्योरेव (अ० ८।३।६१) इति पत्वम् ।

५. मतमिदं आतुह्यौ (पृष्ठ ८४) पुरुषकोर (पृष्ठ ९३) च स्मृतम् ।

२७३. जभ जृभि गात्रविनामे । जभते, जृभते । जमितः, जृमितः जृम्भः । रथिजमोरवि (७।१।६१) इति लुम् जम्भकः, जम्भनम्, जम्भः । लुपसदचर (३।१।२४) इति भावगर्हायां यङ्, लपजमदहदश (७।४।८६) इति लुक्—जङ्जम्भ्यते ॥२८२, २८३॥

२७४. शलभ कथने । शलभते ॥२८४॥

२७५. बलभ भोजने । बलभते, बल्भः ॥२८५॥

२७६. गल्भ धाष्ट्र्ये । प्रगल्भते । प्रगल्भः । गल्भक्रीबहोदेभ्यः क्तिप् (तु० ३।१।११ वा०) कारप्रत्ययादामन्वे लिटि (३।१।१५) प्रगल्भाञ्च-
क्रे, प्रजगल्भे ॥२८६॥

२७७. स्तम्भु^१ प्रमादे । प्रमादोऽवलेपः । विस्त्रम्भते^२, विस्त्रभ्य- १०
ते^३ । स्तम्भु^४ इत्येके ॥२८७॥

२७८. ण्डुभु स्तम्भे । स्तम्भः क्रियानिरोधः । स्तोमो दोषशुद्ध्या-
ख्यार्थ इति दुर्गः । स्तोभते । उपसर्गात् स्तोति (८।३।६५) इति णत्वम्—
अभिष्टोभते । स्तुष्वा, स्तोमित्वा, स्तुमित्वा । स्तुब्धः । अनुष्टुप् ।
त्रिष्टुप् । स्तुम्भुः सौत्रोऽस्ति (द्र० अ० ३।१।८२)—स्तुम्नाति, स्तुम्नोति । १५

२७९. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

२८०. गुपू रक्षणे । इतः शुम्भान्ताः (१।२९२) चतुर्विंशत्
सेटः परस्मैपदिनश्च । गुपूधूपविज्^५ (तु० ३।१।२८) इत्यायः—गोपा-
यति । आयादय आर्धधातुके वा (३।१।३१) गोप्ता, गोपिता, गोपायिता । २०

१. 'अवगल्भक्रीबहोदेभ्यः क्तिन्वा वक्तव्यः' इति महामाष्ये (३।१।११)
अवोपसर्गैर्विशिष्टपाठोऽन्योपसृष्टादनुपसृष्टाच्च क्तिपि प्रगल्भति गल्भति इत्येव भवतीति
धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ८६) । वीरस्वामी तु चान्द्रमतम् (१।१।२८) अनुसृत्य निरूपसर्गं
पपाठ ।

२. आनः कथं विकल्प इति न स्पष्टीकृतं स्वामिना ।

३. इस्तलेष्वेव सर्वत्र तालव्यराकारवान् पाठः ।

४. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ११७) धातुवृत्तिश्च (पृष्ठ ८६) द्रष्टव्या ।

५. काशिकादिषु 'विज्' इति संतुक्पाठः ।

राजपुत्रसूत्रं (३।१।११४) इति कुप्यं साधु । उप गोपने (१।६९१) तृपत्ति-
चिकीर्षितः^१—जुगुप्सते उपतिज्जिद्वन्धः (३।१।५) इति । चुरादौ उप
भासार्थः (१।१९७) गोपयति, गोपना ॥२८९॥

२८१. धूर सन्तापे । धूपायति, धूपयाञ्चकार, दुधूप ।
५ चुरादौ भासार्थः । (१०।१९७) धूपयति ॥२९०॥

२८२. जल्प जप व्यक्तायां वाचि । जल्पति । प्रतिषेधे
हसादीनामुपसंख्यानात् (द० १।३।१५ वा) व्यतिजल्पति । घञि
(३।१।१८) जल्पः । जल्पमिच (३।१।१५५) इति जल्पाकः ।

२८३. जप मानसे च । मनोनिर्वर्त्ये वचने । जपति । लुपसद-
१० चर (३।१।२४) इति यङ्—जञ्ज्यते, जपजमदह (७।४।८६) इति लुक् ।
पौरुषधाद् (३।१।९८) यत्—जप्यम् । स्तम्बकर्णयोरमिजपोः (३।१।१३)
अच्—कर्णेजपः । व्यञ्जयोरुपसर्गे (३।३।६१) अप्—जपः । जपितः ।
जप्तस्त्वादितश्च (७।१।१६) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादित्याहुः^२ ।

२८४. चप सान्त्वने^३ । चपति । चपस्य विकारः चापः^४ ।
१५ चपेटः^५ चपटो विपुलः ॥२९३॥

२८५. पप समवायेः । सपति । सिवापमिषति । सत्ता । सति-
रश्वः^६ । सचेति चन्द्रः (चा० धा० १।१४०) सचति, सचिवः^७ ।

२८६. रप लप व्यक्तायाम् वाचि । रपति लपति । आस-

१. चिकीर्षित इति सनः प्राचा संज्ञा । उत्पच्यवत्वायामेवास्मात् स्वार्थे

२० सन् मन्तीति भावः ।

२. तुलनीयम् — 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं' — 'आशस्तः' (का० ७।१।१६) ।

३. 'सान्त्वने' इति सर्वकोशेषु पाठः ।

४. 'चपो वेणोर्विकारश्चापम्' इत्यमरटीकायां स्वामी (पृष्ठ १९२) ।

५. 'सचिदकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति' इति वृद्धिरादैच् (१।१।१२)

२५ इत्यत्र भाष्ये लोलिङ्गः ।

६. अमरटीकायां 'सपति समवैति सतिः' इति स्वामी (पृष्ठ १८६) । साय-
णस्तु 'सप्तानामपत्यं सतिः' इत्युक्तवान् (धा० वृ० पृष्ठ ८७) ।

७. उद्धमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४६) । धातुवृत्तौ (६४ ४७) पाठो अष्टः ।

युपि (३।१।१२६) इति ष्यत् अपलाप्यम् । लपितम् । लपनम् मुखम् ।
आलापः, अपलापः, प्रलापः ॥३९६, ३९७॥

२८७. चुप मन्दायां गतौ । चोपति किञ्चिच्चलति । चोपनम् ।
उणादौ चुप्पम्^१ निष्पन्दत्वम्^२ । उपेरश्चोपधायाः (तु० उ० १।११०)-
चपलः । इत्थं चात्र निपरीतायां वगमादिमभिप्रायं न विप्रः, यथाकथञ्चित् ५
नाम्नां ध्युत्पत्तिः कायेति चेत् तर्हि चपेर् (१।२८४) पवाप्रगासेन साध्यताम् ॥

२८८ तुप तुन्प चुप चुन्प तुफ तुन्फ हिंसार्थाः । तोपति
तुम्पति । प्रात् तुम्पते गतौ^३ सुद् प्रस्तुम्पति गां वत्सः । तुफ तुन्फ इति चन्द्रः
(चा० धा० १।१४२) अधिकौ पठति ॥३९९-४०४॥

२८९. वर्फ^४ रफ रफि अर्व वर्व कर्व खर्व गर्व घर्व शर्व १०
षर्व सर्व चर्व भवन्वर्व^५ गतौ । पञ्चदशैते गत्यर्थाः । वर्फादींस्त्रीन्
हिंसार्थे कण्ठः पठति । गवैत्यनार्थः, ओष्ठचोऽत्र वः, पवर्गप्रस्तावान् ।
अर्वेत्यादौ रेफस्थाने नकारं कौशिको मन्यते । एकः शर्वस्तालव्यादिः,
अपरः चोपदेशः, अन्यो वन्त्यादिः । अर्वा^६ अश्वः । वर्वरः, वर्बरी कुक्षिताः
केशाः । कर्वटो ग्रामचतुःशतीमध्ये पुरम्^७ । कर्वुरश्चित्रो वर्णः । खर्वः^८, १५
गर्व^९, शर्व^{१०}, सर्वः^{११} । चर्वणम् ॥४०५-४१९॥

२९०. चुवि वक्त्रसंयोगे । नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बि (हर्षचरित ५।२)
इत्युपचारात् । चुम्बति । चुम्बितम् । चुम्बनम् ॥४२०॥

२९१. सृभु सृन्भु हिंसार्थौ । सर्मति । सृम्भति । एतावप्युपोप-
देशौ, स्वर्जम् (६।१।६४ माथे) इत्यनेनानर्थकस्यापि ग्रहणात् ॥४२१, ४२२॥ २०

१. बाहुलकात् पः इति भावः ।

२. 'निष्कर्मत्वम्' पाठा० । तुलनीयम्—हैमोपादि० ३०१ ।

३. 'प्रातुम्पते गतौ' इति सर० कण्ठ० ६।१।१७३ ॥ प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि
इति पारस्करादिगणसूत्रम् । (इ० काशिका ६।१।१४७) ।

४. 'वर्प' 'वफ' पाठान्तरे ।

५. 'तर्व' पाठा० । २५

६. दन्त्योष्ठव्यकारवन्त एते, तथैव च कोशेषु पठ्यन्ते । ओष्ठव्यकारवतां
पाठे कारणं शून्यम् ।

७. 'ग्रामचतुःशतीमुख्यपुरम्' पाठा० ।

८. स्मृतमिदं भातुवृत्तौ (पृष्ठ ८८) । नैतादृशं भाष्यग्याख्यानमन्यत्र दृश्यम् ।

२१२ शुम्भभाषणे हिंसायां च^१ । भासन इति दुर्गः । शुम्भति । शुभ शुम्भ शोभायौ (६।३३) इत्यस्य शुम्भते^२ । चोपदेशोऽयमिति गुप्तः, सावष्टमनिपुम्भशुम्भनैनमदभूगोले (द्र० मालतीमाधव ५।२२) इत्यादिदर्शनात्, सुम्भति । कुपुम्भम् ॥४२३॥

२१३. उदात्ता उदात्तेतः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२१४. धिणि घुणि घृणि ग्रहणे । इतः कम्बन्ताः (१।३००) दश सेट आत्मनेपदिनश्च । धिण्यते, धिणिणतः । घुण्यते^४ । घृण्यते ॥

२१५. घुण पूर्ण भ्रमणे । घोणते । घोणः । घुणाक्षरम् । घुणा-
वर्तोऽरघटः । घूर्णते । तुदादौ (६।४८) परस्मैपदिना स्तः—
घुणति, घूर्णति ॥४२७, ४२८॥

२१६. पण व्यवहारे स्तुतौ च । चक्रपाणि पणायति, आय-
व्यवधानात् तद्ध नास्ति^५ । गुपुधूपविषपणिपनिभ्य आयः (तु० ३।१।२८)
इति स्तुत्यर्थेन पणिना साहचर्यात् व्यवहारार्थस्य पणेरायो नास्ति^६ ।
व्यवहणोः (२।३।५७) इति पट्टी—शतस्य पण्यते । न चोपलेभे वणिजां

१. 'शुम्भ भाषणे.....दुर्गः' इत्येवं पुरुषकार उदाजहार (पृष्ठ ९८) । अत्र धातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ ८८) ।

२. तुदादौ परस्मैपदिषु पाठात् 'शुम्भति' इति युक्तम् ।

३. 'निशुम्भसंभ्रम' इति पाठो मृदितः ।

४. इतोऽग्रे 'घुण्यते' इति कचिदधिकम् ।

५. धातुवृत्तौ श्रीरस्वामिनो मते 'पणायते' इत्यात्मनेपदमुक्तम् (पृष्ठ ९०), परन्तु तदभागे विधोयते । काशकृत्तधातुपाठे तु 'पण्य पन व्यवहारे स्तुतौ च' इति पठ्यते । तस्य कन्नडटीकायां 'पण्यते पणायते, पन्यते पनायते' इत्येवमुभयोर्यो सार्वाधातुक आयविकल्प आत्मनेपदं चोदाह्रियते (पृष्ठ १०८) ।

६. वृत्तिकारादयोऽन्यत्रैवातुकुलाः । तथापि निघण्टावर्चनिकर्मसु (३।१४) 'पणायति पण्यते' इत्युभयपाठदर्शनात् स्तुत्यर्थादपि पण्यतेरायविकल्पो द्रष्टव्यः । तथा सति काशकृत्तनीयं पूर्वोक्तं व्याख्यानं युक्तमेव ।

पण्याम् (मटि० ३१२७) इति तु भट्टिन्नान्तः^१ । अवयवपण्य (३११२०१)
इति पणितव्ये पण्यः साधुः । नित्यं पणः परिमाणे (३११६६) इत्यप-
पणः । गोचरसंचर (३११२१६) इत्यापणः साधुः । आदि पणपिनि
(उ० २१४५) इतीकन्—आपणिकः । पणेरिव्यादेशे वः (उ० २१७०) इति
वणिकः । अशिपण्याभ्यो (उ० ४१२३२) इति पाणिः ॥४२९॥

२१७. पने च । चकारात् स्तुतौ । पनायते^२ हरिम् । अत्र
अवयवेऽपि कृतं लिङ्गं समुदायस्य विरोधकं भवति (महा० ३११५) इत्याय-
व्यवधानेऽप्यात्मनेपदम्^३ । अत्यविचमि (उ० ३११२७) इत्यसच्—पनसः ॥

२१८. भाम क्रोधे । भामते भामिनी ॥४३॥

२१९. क्षमूष् सहने । क्षमते । क्षन्ता, क्षमिता । क्षान्तः । १०
क्षमा । दिवादी (४११००) क्षाम्यति । क्षान्तिः ॥४३॥

३००. कमु कान्तौ । कान्तिमिलायः । उत्पत्तिकारितो^४
ऽयम् । कमेर्णिङ् (३१११०)—कामयते । आधादय आर्धधातुके वा (३११३१)
इति चकमे, कामयाञ्चके । कमनम्, कामनम् । कान्तिः । कामना ।
कमिता, कान्ता, कामयित्वा । कान्तः, कामितः । अचीकमत, कमे- १५
अङि उपसंख्यानान् (तु० ३११४८ वा०) अचकमत । तु काममनसोरपि (३११४४
काशिका) इति कर्तृकामः । शीलिकामिमसाचरिभ्यो णः (३१२१ वा०) मांस-
कामा स्त्री । लक्षपतपद (३१२१५४) इत्युक्छ—दास्याः कामुकः,

१. उद्धृतमिदं धातुश्रुतौ (पृष्ठ ८६) । काराकस्तपाठात्सारं तु व्यवहारे
ऽप्याथो भवति, तथा सति न भट्टिर्ब्रामेति शक्यते वक्तुम् । वणिकूपदनिर्वचने २०
(उ० २१७०) पाणिपदनिर्वचने (उ० ४) च 'पण्यायति व्यवहरति' इत्येवं निर्दिशन्
स्वामिप्रधानन्दोऽप्यवैवातुकूलः ।

२. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौतुष्याम् (भाग २ पृष्ठ १४०) । निघण्टावर्चति-
कर्मसु (३११४) 'पनायते' इत्यात्मनेपदं श्रूयते । यथा तु वैयाकरणानां मतं तथा
पनायतेरार्धधातुके आयप्रत्ययामावेऽतुदात्तत्वस्य चरितार्थत्वादात्मनेपदेन न २५
भवितव्यम् । ३. 'क्रोधे' पाठा० ।

४. कारित इति शेषः प्राचां संज्ञा, उत्पत्त्यवस्थायामेव श्यन्त इत्यर्थः । कारा-
कृत्स्नीयकलवटीकायामत्रापि 'कमते कामयते' इत्येवं सार्वधातुके णिङो विकल्पो
दृश्यते । एतत्पुण्डस्या प्रथमा टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

- न लोकाव्यय (२।३।६९) इति निषेधे प्राप्ते कमेर्भावायाम् (२।३।६९ वा०)
इति षष्ठी । नोदात्तोपदेशस्य (७।३।३४) इति निषेधे प्राप्ते अवमिकमिचमी-
नाम् (७।३।३४ वा०) इति वृद्धिः—कामी । नमिकमि (३।२।१६७) इति
रः—कम्पः । युजपीष्यते—(द्र० ३।२।१५० भा०) कमनः । कमिमि-
५ जनि (उ० १।७३) इति कन्तुः । कमेरठः (उ० १।१०२) कमठः । कलस्त्रपञ्च
(उ० १।१०६) इति कमलम् । वृत्तुवदि (उ० ३।६२) इति सः—कंसः ।
उणादौ कम्बलः, कोमलः, कमला, कामला । अतिकमिभमि (उ०
३।१३२) इत्यरः—कमरः । कमेरुशोषधायाः (तु० उ० ३।१३८) कुमारः ।
अतः कृकमिकंत (८।३।४६) इति सत्वम्—पयस्कामः । न भाषूपकमिगमि
१० (८।४।३४) इति कृत्यवो न णत्वम्—प्रकमनम्, प्रकामनम् ॥४३३॥
३०१. उदात्ता अनुदात्तैः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३०२. अण रण वण मण कण कण व्रण भ्रण ध्वण
१५ शब्दार्थाः । एते शब्दनक्रियार्थाः । इतः क्रमवन्ता (१।३।१६) अय-
स्त्रिशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । अणति । क्वृत् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३१)
अणको नापितः । इष् (द्र० उ० ४।१२४) आणिर अक्षाप्रकीलकः,
अणिरित्यमरसिंहः (२।८।५७) । अण्डम् । वणञ्च (उ० १।८) इत्युः—अणुः ।
अणो ङ न (अतः उ० १।८४) इति णिस्वाद् आङ्—आलुका । रणति ।
वशिरण्येभ्य (३।३।५८ वा०) इत्यब् वक्तव्यः, रणन्त्यस्मिन्निति रणः ।
२० रण-मण-कणां गतौ मित्रं स्मर्यते^१ रणयति, अन्यत्र राणयति । वणति ।
उव्रणः, उलवणः उदूखलोलूखलवत्^२ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
लत्वं वा । वणत्यस्मिन् ज्या—वाणः । वण्यतेऽसावनया वा—इष्—
वाणिः, वाणी^३ । मणितं सुरतकूजिते रुढम्, एवं
कणितम् आर्तं, कणितं वीणादौ, रणितं नूपुरादौ, कूजितं चिह्नादौ,
२५

१. नेदमस्माभिः कचिदुपलब्धम् ।

२. यथा उदूखल-उलूखलशब्दयोरुपसर्गदकारस्य विकल्पेन लत्वं तथैव
उव्रण-उलवणशब्दयोरपि द्रष्टव्यमिति भावः ।

३. कदिकारादक्तिनः (४।१।४१ गणसूत्रम्) इति शीप् ।

वृंहितं गजे, हेषितं ह्ये, वाशितं पशुषु, गर्जितं मेघादौ, गुञ्जितं
भ्रमरादौ, वृञ्जितम् सिंहादौ, इत्यादि प्रतिघातुस्थम् कियद् व्याचक्षते
वयम्, लोकात् सूरिभिरल्लसम्, लक्ष्यमूलं हि लक्षणम् । मणिः । मणिको
महाकुम्भः । कणति । कणः, कणिका, ककुब्जः, कणूकः, कण्ठः । अशू-
षि (उ० १।१५१) इति कन्—कणं पापम् । काण्डम् । कणति । कणो ५
वीणायां च (१।३।६५) इति वाप्—निकणः, निकानः, कणः, काणः,
प्रकणः, प्रकाणः, उपकणः, उपकाणः । पीयूषयिष्यां कालस्प्रस्वः प्रसार-
यश्च (तु० उ० ३।७६)—कुणालम् । कण्येः सम्प्रसारणञ्च (उ० ३।१४३) कुण-
पः । व्रणति व्रणः । चुरादौ व्रण ग्रासविधुर्येण (१०।३२२) अदन्तः—
व्रणयति । पूर्वस्यान्तो ध्वणिर् लोके नास्ति ॥४३४-४४२॥ १०

३०३. ओणृ अपनयने । ओणति । मामभान् ओणिणत् ।
एतदेव ऋदिस्त्वं ज्ञापकम्—नित्यमन्तरङ्गञ्च द्विर्वचनमुपधाहस्त्रत्वेन
वाध्यत इति, अन्यथा द्विर्वचने कृत उपधाया अभावाद्भ्रस्त्रो न
प्राप्नोति, किम् ऋदिस्त्वेन कृतं स्यात्, अतो मा भवानटिटदित्यादौ
ह्रस्वः सिद्धः ॥४४३॥ १५

३०४. शोणृ वर्णगत्योः । शोणति । शोणो लोहितः । शोणितं
रुधिरम् । गतौ—शोणो नद् ॥४४४॥

३०५. श्रोणृ संघाते । श्रोणिः । श्रोणः पङ्गुः ॥४४५॥

३०६. श्लोणृ च ॥४४६॥

३०७. पैणृ गतिपेरणश्लेषणेषु । पैणिति अपिपैणत् ॥ २०

३०८. वन भण धण शब्दे । वनति । वनम् । संवननं
वशीकरणम् । भणति । भाणः अलङ्कारे सुप्रसिद्धः । धणति । कौशि-
कस्तु दन्त्यान्त्यमाह । उस् (द्र० उ० २।११८) धनूः । वनिप्—धन्वा^३
कृषिधमि (उ० १।८२) इत्युः—वनूः राशिः ॥४४८-४५०॥

१. 'पैणृ', 'पैणति', 'अपिपैणत्' इति पाठाः ।

२. उपादिवृत्तिकारास्तु वन धान्व इत्यस्माद् 'वेष्टुः, धन्व, धनूः' शब्दान् २५

व्युत्पादयन्ति । ३. उपादौ (१।१५६) कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ।

३०९. कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । दीप्तिः प्रकाशः । कान्तिः शोभा । कनति । कनीनिका । कनकम् । अधन्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कन्या^१ । कान्तः ॥४५१॥

३१० स्तन ध्वन शब्दे ।^२ स्तनति । स्तनितम् । स्तनः ।
५ स्तनयति । चुरादावदन्तः स्तनगदी देवराब्दे^३ (१०।२४७) मेघः स्तनयति ।
अभिनिः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् (८।१।८७) पत्वम्—अभिनिःष्ठानो^४ विस्सर्गः^५ ।
ध्वनति । ध्वानः, ध्वनिः । लुब्धस्वान्तध्वान्त (७।१।१८) इति ध्वान्तं तम-
श्चेत्, ध्वनितमन्यत् । चुरादौ अदन्तः (१०।१७४) ध्वनयति ॥४५२,
४५३॥

३११. वन षण भक्तौ । भक्तिभञ्जनम् । वनति । वनम् उद-
कम्^६ । वनिता । अतन्यञि (उ० ४।२) इति वनिष्ठु पुष्पाञ्चम् । उणा-
दौ—वानरः, वानीरो वेतसः । तनादौ बहु याचने (८।८) वनुते,
वनोति^७ । सनति । सनो ये विभाषा (६।४।४३) आत्वम्—सायते सन्यते ।
कथं सन्यात् ? ये इत्यदन्ते ये परे विधानात्^८ सनीकन्तर्ध (७।२।४९) इति

१५ १. अस्मादेव धातोः कन्यार्थकः कनीना शब्दः, यस्य 'कानीन' इति तादृ-
तं रूपम् । विशेषतस्तत्र अस्मदीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' (अ० १ पृष्ठ
२५) पुस्तके द्रष्टव्यः ।

२. 'धन ध्वनेति शीरस्वामी' इति पुस्तकारः (पृष्ठ ९०) । अज्दन्त्यपराः
सादयः षोपदेशाः (अ० ६।१।६४) इति भाष्यवचनात् षोपदेश एवायम् । शीतरत्नि-
व्य^९ कदाचित् पाठभ्रंशो जातः स्यात् ।

२० ३. 'मेघ शब्दे' पाठा० ।

४. 'अभिनिष्ठान' इति सार्वत्रिको विभक्तिरहितोऽपपाठः ।

५. चन्द्रस्तु 'अभिनिष्ठानो वल्ले' (७।४।७३) इति सूत्रवत् वर्धमानस्य
संज्ञामाह ।

२५ ६. 'उदकम्' इति क्वचिन् । निषयटौ (१।१२) उदकनामसु पठितः । काश-
कस्त्रीयधातुपाठस्य कलठटीकायामपि तथैव ।

७. तौदादिको वनिरनुदात्तेत्, न स्वरितेत्, तेन 'वनोति' इति पाठभ्रंशो द्रष्टव्यः ।

८. धातुपारायणकारस्याप्येतदेव मतम् । अन्ये तु यादृदृषि 'सायात्
सन्धात्' आत्वविकल्पमिच्छन्ति । द्र० धातुवृत्तिः पृष्ठ ६४ ।

वेद्—सिन्निवति, स्तौति योरेव षण्यभ्यासाद् (२।३।६१) इति नियमात्
 पत्वं नास्ति । सिन्निवति सनोतेरनः (८।३।१०८) इति पत्वम् । दूतनिजनि
 (उ० १।३) इति झुण्—सानुः । सनिकथ्यन्त्यसि (उ० ४।१३६) इति
 सनिः । न क्विचि दीर्घश्च (६।४।३६) सातिः^१ लोपश्चास्यान्यतरस्याम् (६।४।४५)
 सातिः सन्तिः । तनादौ षणु दाने (८।२) सनुते सनोति ॥४५४,४५५॥ x

३१२. अम गत्यादिषु । कनी दीक्षिकान्तिगतिषु (१।३०६) इयं
 गतिः, स्तन ध्वन शब्दे (१।३।१०) अयं शब्दः । वन षण मलौ (१।३।११) इयं
 भक्तिः—पते गत्यादयोऽर्थाः । अमति न कथ्यमिषमाम् (१।५।५७)
 इति न मिष्वम्—आमयति । कथ्यमत्वरसंशुषास्वनाम् (७।२।२८)
 इति निष्ठायां वेद्—अभ्यमितः अभ्यान्तः । अम्मः । अमेः सन् (उ० ४।२१) १.
 अंसः । अमेर्गुरीरश्चलो वा (दश. उ. १४५) अङ्गुरिः अङ्गुलिः । अजिदिशि (उ०
 १।२८) इत्यङ्गुः कृपः । अन्ध्ययतेस् (१०।३।१०) तु युक्तः । अमितम्योदीर्घश्च
 (उ० २।१६) इत्यान्नः । हसिद्यमि (उ० ३।८६) इति तद्—अन्तः । अमिचि-
 मिदिशसिन्त्यः क्वः (उ० ४।१२३) अन्ध्रम् । अमिनक्षिकलियजिवविपतिम्योऽपन्
 (तु० उ० ३।१०४) अमन्ध्रम् पात्रम् । अमेरिचन्^२ अमिचोऽरिः । द्वन्द्व १५
 (दश० उ० ४।१५८) अन्ध्रम् ॥४५६॥

३१३. द्रम हम्म मीमृ गतौ । द्रमति । हन्यन्तस्य (०।२।५)
 इति सिचि वृद्धिर्नास्ति—अद्रमीत् । दन्द्रम्यते । जुचङ्कम्यदन्द्रम्य
 (१।२।१५०) इति यङन्ताद् युच्—दन्द्रमणः । द्रमिमस्योरुष (दश० उ० ८।
 ११३) द्रमलं मानभाण्डम् । हम्मतिः सुराष्ट्रेष्विति भाष्यात् (पस्पशाह्निक) २.
 द्विर्वचो मकारः ॥४५७—४५९॥

३१४. मीमृ शब्दे च । मीमति, अमिममीमत् ॥४६०॥

१. 'न क्विचि दीर्घश्च (६।४।३०) सूत्रं तु दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं नास्ति ।
 तस्मादस्याव निर्देशश्चिन्त्यः । अत्र, पसेऽनुनासिकस्य लोपश्च 'लोपश्चास्यान्यतर-
 स्याम् (६।४।४५) इत्यनेनैव विधीयेते तेन सातिः सतिः सन्ति इति त्रीणि रूपाणि २x
 भवन्ति ।

२. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशोऽयम् । सूत्रं तु 'अमेर्द्विषति चिद्' (उ० ४।१७४)
 द्रष्टव्यम् ।

३१५. चमु छमु जमु क्षमु अदने। चमति, विचमति । छिबुकम्बा-
चमां शिति' (७३।७५) इति दीर्घः—आचामति । न कम्पामिवमाम् (१।५५७)
इति मित्वं नास्ति—आचामयति । आहयुवपि (३।१।२८६) इति ण्यत्—
आचाम्यम् । नोदातोपदेशस्य मान्दसानाचमेः (७३।३४) इति वृद्धिनिषे-
५ धाभावः—आचामकः । कृषिवमि (७० १।८२) इत्युः—चमुः । अव्यवि-
चमि (७० ३।११७) इत्यसञ्—चमसः । कदरादयश्च (७० ५।४१) इति
चमरः । उदितो वा (७।२।५६) इद्—चान्त्वा चमित्वा । आचान्तः, आचा-
मः । आच्छमति । आच्छामः । जमति । इवुपधोऽयमित्वेके^२—जेमनम्
जेमः । क्षमति ॥४६१-४६५॥

- १० ३१६. क्रमु पाद् विक्षेपे । पाद् न्यासेऽर्थे । क्रमः परस्मैपदेषु
(७।३।७६) इति दीर्घः—क्रामति । वृत्तिर्गतायनेषु (१।३।३८) इत्यात्मने-
पदम्—ऋक्षस्य क्रमते बुद्धिः, न प्रतिहन्यत इत्यर्थः, युद्धाय क्रमते,
उत्सहत इत्यर्थः, प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते, स्फूर्तिर्भाववन्तीत्यर्थः ।
आह उद्गमने (१।३।४०) आक्रमते नमोऽर्कः । ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यात्
१५ (६० १।३।४० वा०) नेह—आक्रमति धूमो हर्म्यतलम्^४ । वेः पादविहरणे
(१।३।४१) साधु विक्रमतेऽश्वः, नेह—विक्रामत्यजिनसन्धिः । प्रोपाभ्यां
समर्थाभ्याम् (१।३।४२) प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते । अनुपसर्गाद् वा
(१।३।४३) क्रमते क्रामति । स्तुकमोरनात्मनेपदनिमित्ते (७।२।३६) इतीद्—
प्रक्रमितुम्, चिक्रमिषति, चिक्रमिषा, चिक्रमिषुः, नेह—प्रचिक्रंसते ।
२० उदितो वा (७।२।५६) इद्—क्रमित्वा क्रान्त्वा, अनिद् पक्षे क्रमश्च किञ्च
(६।४।१२) इति वा दीर्घः क्रन्त्वा । उणादौ क्रमुकः । नित्यं कौटिल्ये गतौ
(३।१।२३) यङ्—चङ्कम्यते । जुचङ्कम्य (३।१।२५०) इति युच्—चङ्-

१. अयं काशिकासम्मतः पाठः । अन्यत्र 'छिबुकमुचमां शिति' इत्येवं
पठ्यते ।

- २५ २. धातुवृत्तौ स्मृतम् (पृष्ठ ९५) । अस्यैव 'जिमु' धातो राजस्थान (मार-
वाही) भाषायाम् 'जीमना' पदं प्रयुज्यते । ३. 'पद०' इति पाठा० ।

४. 'हर्म्यतलात्' इति महामाष्ये पाठान्तरम् । अत्र नागेशीय उच्यते
प्रष्टव्यः (१।३।४०) ।

क्रमणः । धञि नोदात्तोपदेशस्य (७।३।३४) इति वृद्धिर्नास्ति—क्रमः, उप-
क्रमः । जनसनखन (३।२।६७) इति विद्, विश्वमोः (६।४।४१) आत्—
दूरकाः । कथितमिशरतिस्तिम्भाप् अत इत् (उ० ४।१२१) इति किः—क्रिमिः
बाहुलकात् सम्प्रसारणञ्च—कृमिः । शकधूपलाग्ला (३।४।६५) इति
तुमुन्—प्रक्रमते भोक्तुम् ॥ ४६६ ॥

३१७. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

३१८. अय वय पय मय चय तय नय^१ गतो । इतो रेव-
पर्यन्ता (१।३।३६) एकोनचत्वारिंशत्^२ सेट आत्मनेपदिनश्च । अयते । १०
उपसर्गस्यायतो (८।२।१६) इति लत्वम्—पलायते पल्ययते, येन नाभ्यवधानम्^३
इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, नेह—प्रत्ययते । दयायात्तम् (३।२।१७)
इति लिट्याम्—पलायाञ्चक्रे । वयते । अयन् (दश० उ० ४।१८८) वयो
बाल्यादि, पक्षी च । वयो षिट् (दश० उ० १।४६) वयायसः । पयते ।
पयः । मयते । मेङ्गोऽपि (१।३।८०) मयते । चयते । घञ्—चायः । १५
चिचोतेः (५।२)—चयः । नयते । लिटि—नेयै । यीञ् प्रापणं (१।६।४०)
नयति, नयते, निनाय, निन्ये ॥ ४६७—४७३ ॥

३१९. तय रक्षणे च । तयते । नायी जिनः ॥ ४७४ ॥

३२०. दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । दयते । अक्षीगर्भ-
द्वेषां कर्मणि (२।३।५२) पठ्यो—मातुदर्यते । दय्यते । दयिता । दयायात्तम् २०

१. 'नय' सर्वहस्तलेख्यपपाठः, 'णय' इति तु धातुवृत्त्यादिषु सार्वत्रिकः
पाठः । 'णय रचये च' इति काराकृत्तनीयः पाठः (पृष्ठ १०) । मैत्रेयोऽपीत्यनेबाह
(भा० प्र० पृष्ठ ३६) ।

२. 'एकोनपञ्चाशद्' पाठा० । अयुक्तमिदम् एकोनचत्वारिंशदात्तानामे-
वोपलम्भात् ।

३. 'येन नाभ्यवधानं तेन व्यवहितोऽपि वचनं प्रामाण्यात्' इति कृत्तनः
पाठः । ३० काशिका ८।२।१९ ॥

(३।१।२७) इति लिट्याम्— दयाञ्चके । स्पृहिगृहिपतिदयि (३।२।१५८)
इत्यालुच्—दयालुः । मिदादित्वाद् (द्र० ३।३।१०४) दया । दयितम् ।
देह् रचये (१।६८१) मातरं दयते, दीयते, दाता ॥४७५॥

३२१. रय गतौ । रयते रयः । निरयः ॥४७६॥

४ ३२२. ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयते । ऊयिता । ऊयाञ्चके
श्रीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेद्—ऊतः ॥४७७॥

३२३. पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयन्ते^१ यवाः । व्रणः
पूयते । पूयिता । पूतः, पूतिः ॥४७८॥

३२४. क्यूयी शब्दे उन्दने च । उन्दनं क्लेदनम् । कनूयते ।
१० कनूयिता । कनूतः । न यः (३।२।१५२) इति युज् नास्ति, अतस्तच्छी-
लादौ कर्तरि तुन् एव—कनूयनशीलः कनूयिता । अतिहीनो (७।३।३६)
इति णौ पुक्—क्लोपयति । चेले क्लोपेः (३।४।३३) इति णमुल्—वस्त्र-
क्लोपं वृष्टो देवः ॥४७९॥

३२५. क्षमायी विधूनने । क्षमायते । क्षमापयति । क्षमातः ॥

३२६. स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फायते । स्फायो वः
१५ (७।३।४१) इति णौ वत्वम्—स्फावयति । निष्ठायां स्फायः स्फी
(६।१।२२) स्फीतः । ईदित्वं स्फायेरादेशानित्यत्वे लिङ्गम्^२—स्फातः ।
उणादौ फेनः, स्फिरो बह्वुः । स्फायी (उ० २।१३) इति रक्—स्फारम् ।
प्यायते । दीपजनशुभ (३।१।६१) इति कर्तरि वा विष्—अप्यायि.

१. 'विपूयन्ते' पाठा० ।

२. अयं भावः—यदि निष्ठायां नित्यं 'स्फी' भावः स्यात्तर्हि ईदित्वमनर्थ-
कं स्यात् । ईदित्वस्य तु 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) इति निष्ठायामिदं प्रति-
षेध एव फलं, नान्यत् । तस्माद्वयर्थं सञ्ज्ञापयति 'स्फी' भावोऽनिल इति । तथा
सति 'स्फातीभवति' इति प्रयोगोऽप्युपपद्यते । एवं च सति 'स्फातीभवति' इत्येतदपि
२५ क्तिन्नन्तस्यैव रूपं, न निष्ठान्तस्य इति काशिकावचनं (६।१।२२) तत् क्लिष्टकल्पना-
भावात् । धातुवृत्तिकारस्तु अनुदात्तेस्वार्थमीदित्करणमाह (पृष्ठ ६१) तदप्यसत्, अनु-
दात्तेस्वार्थन्तन्त्येवैवाप्यकारस्यानुबद्धं राक्यत्वात् ।

अप्यायिष्ट । पीनः, व्यायः पी (६।१।२८) स्वाङ्गे^१, ओदितश्च (८।१।४५)
इति निष्ठानत्वम् अन्वृषसोराडीति वक्तव्यात् (१।१।२८ वा०) आपीनोऽन्वृषुः
आपीनमूधः । नेह—आप्यानश्चन्द्रमाः । लिङ्यङोश्च (६।१।२९) इति
पी—आपिष्ये, आपेपीयते । क्लव (८।४।२९) इति प्राप्ते न मासूपकमिगमि
(८।४।१४) इति णत्वं नास्ति - प्रप्यानः ॥४८१, ४८२॥

५

३२७. तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते ।
अततायत् । दीपजनशुद्धिं (१।१।६१) इति कर्तरि वा चिण्—अतायि,
अतायिष्ट । तय रण्ये (१।३।१६) तयते, अतीतयत् ॥४८३॥

३२८. शल चलनसंवरणयोः । शलते । शलतीति—शल
हुल पल्ल गती (१।५०८) तथा शल अल आशुगमने (१।३।६७) । इण् मीकापा १०
(उ० १।४१) इति शलकः । काष्ठत्वक् । शलिपटिपतिभ्यो निट् (दश० उ०
३।३३) शलाका । कृशशलि (उ० ३।१२२) इत्यमच्—शलमः । शलिमश्लि-
म्यामूकम् (तु० उ० ४।४२) शालुकः । शललं शलश्च श्वाचिल्लोम ।
सानसिवर्यसिपर्यसितसद्वलाङ्कुशचषलित्वलशिष्यशरण्या (उ० ४।१०७) इति
शल्यम् । शल्यकः श्वाचित् ॥४८४॥

१५

३२९. बल संवरणे । बलते त्रयोदशलितः । बालाः केशाः ।
बालमीकम् । ज्वलादौ बल प्राणने^२ (१।५०५) बलति । बुरादौ मिक्
(१०।८०)—बलयति । शुक्लकल्लोका (उ० ३।४२) इति बलकः । इन्
(दश० उ० १।४६)—बलिस्त्वक्सङ्कोचः । बलेर्गुण^३ (तु० उ० १।२०)
इति बलगुः । बलिमलितनिम्बः कवन् (उ० ४।९९)—बलयः । बलीकं

२०

१. स्वाङ्ग एव 'पी' भाव इति त्वन्यत्र न दृष्टम्, व्यवस्थितविभाषया कथं-
विश्लेष्यं शक्यते । अत्र काशिका (६।२।२८) द्रष्टव्या ।

२. ज्वलादिस्थं 'बल प्राणने' धातुं दन्त्योऽप्यादि मत्वेहोदाजहार क्षीरस्वामी,
तदीयामरटीकायाः 'बल्यते बालः, ज्वलादित्वाण्यो वा, अवलिति कसन्तेभ्यो यः
(१।१।१५०)' इति वचनादपीदमेव प्रतीयते । अत इहोत्तरत्र 'अयं दन्त्योऽप्यादिः,
बल प्राणनं दन्त्योऽप्यादिरित्याहुः' इति मतान्तरे ज्वलादिस्थमोऽप्यादिमाह । उज्ज्वल-
दत्तोऽपि 'बलेर्गुणं च' (उ० १।२०) इत्यत्र दन्त्योऽप्यादिवत्पदसिद्धये ज्वलादिस्थ-
मुदाहृतवान् । वस्तुतस्तु वयं दन्त्योऽप्यादिः, ज्वलादिस्थमोऽप्यादिरेव ।

२५

३. 'बलेर्गुणं च' इत्येवं शुद्धः पाठः ।

(द्र० उ० ४।२५) पटल प्रान्तः । अयं दन्त्योष्ठ्यादिः, बल प्राणने त्वोष्ठ्यादिरित्याहुः—बलम्, बलिरूपहारः, बालः, बलाका, बल्यजः । बल बल-इति दुर्गः, तथोपक्रमात् । बल्लूरं शुष्कमांसम् । बल्लवो गोधुक् । बल्ल-भः प्राणाप्रियः । बल्ली, बल्लरी, बल्ला ॥४८५॥

५ ३३०. मल मल्ल धारणे । मलते । मल्यते । माला । मालती तरुभेदः । मलम् । मलयः । मालयति । चुराद्यन्तात् मलयतीति गीहः । घे-गन्धभङ्गिः परिमलः^१ । मलते । मल्लः । मल्लकः पात्रम् । मल्लिका मल्लीपुष्पम् ॥४८६, ४८७॥

३३१. भल भल्ल परिभाषणहिसादानेषु । भलते । ऊकः—
१० (द्र० उ० ४।४०) भल्लक ऋक्षः । भल्लते उल्लूकादौ (द्र० उ० ४।४१) भल्ल-कोऽच्छभल्लः । भल्लः क्षुरप्रः । भल्लिः । भल्लटः । चुरादौ भल्ल आमण्डने (१०।१४८) तडानी^२—विभालयते । भल्लूकः ॥४८८, ४८९॥

३३२. कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । आकलते, सङ्कलते, परिकलते, प्रत्याकलते, विकलते । अच्—कलः । कल्यते—कालः, घञ् ।
१५ कलनीयम् । कल्यम् । काल्यं प्रभातम्, काले साधु वा । कलितम् । कलिः । कलिका । कर्दिकल्लोरम् (तु० उ० ४।८४)—कलमः । पृकलि-भ्यामुष्क् (दश० उ० ९।१५)—कलुषः । उणादौ—कलमपम्, कलमाषः । कल्योऽध्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कलासु साधुर्वा । कलायः सतीनकः । कलितं व्याप्तं गहनञ्च । कललं शुक्लशोणितमलम् । चुरादौ कल
२० संख्याने (१०।२५२) अदन्तः—कलयति । कलना, कला बाहुलकात् । कल किल पिल वेपे (१०।६०) इत्यस्मात् कलयति, कालः, कालनम्, कालना, कालिः । कालिका तु मेघजालं, मनोहादौ (द्र० गण० ५।१।१३३) ॥

३३३. कलल अशब्दे । अशब्दे तूष्णीम्भावे^४ । कलते । कलुः । कल्लोलः ॥४९१॥

२५ १. अतुपलव्वमूलम् । 'सुरमिमाल्यगन्वादिपरिमर्दनोत्पन्नो ह्यथो गन्धः परिमलः' इति अमरटीकायां (पृष्ठ ४०) चरित्वासी ।

२. 'तडादौ' पाठा० । 'तडानी' शुद्धं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् । अत्र पूर्वा दिपिणी (पृ० ४४ टि० ४) अवलोकनीया । ३. 'कर्दिकल्लोर०' पाठा० ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १००) सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १५१) च ।

३३४. तेष्ट देष्ट देवने । सेवते, अतितेवत् । देवने, अदिदेवत् ।
अतिकमिभ्रमि (उ० ३।१३२) इत्यरः—देवरः । शकादिभ्योऽट् उ० ४।८१)
देवटः ऊर्णावृत्तिः । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) देवलः । विवादा
(४१) दीव्यति । चुरादौ दिष्टु परिक्रान्ते (१०।१५३)—देवयते,
आकुस्मात् (१०।१२३) तद्ध, अदीद्वित; तथा दिष्टु अर्दने (१०।१७०) ५
परिदेवयति ॥४९२, ४९३॥

३३५. एष्ट^१ शेष्ट पेष्ट सेष्ट केष्ट खेष्ट ग्लेष्ट पेष्ट प्लेष्ट मेष्ट म्लेष्ट
सेवने । सेवते, सिषेवे, असिषेवत् । अपोपदेशस्य सिसेवे, असिसे-
वत् । परिनिविभ्यः सेव (८।३।७०) इति षत्वम्—निषेवते । अद्भ्यवायेऽपि
(८।३।७१) इति पर्येषेवत् । स्तौतिष्योरेव षय्यभ्यासात् (८।३।६१) इति १०
नियमे प्राप्ते स्थादिभ्यम्यसेन भाम्यासस्य (८।३।५४) इति षत्वम्—निषि
षेविषते । केवते, उणादौ युक्तम्^२, वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) इति
कलच्—केवलः ॥४९४-५०४॥

३३६. रेष्ट प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गतौ । रेवते । रेवा नर्मदा ।
रेवती तु रीडो (४।२८) रूपम् ॥५०५॥

१५

३३७. उदात्ता अनुदात्ततः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३३८. मव्य वन्धने । इतोऽध्वान्ता (१।३९२) अष्टाशीतिः सेटः
परस्मैपदिनश्च । मव्यति । मव्यः^३ ॥५०६॥

२०

३३९. सूर्य ईर्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्याः । ईर्ष्या कामजमसहनम्^४ ।
क्रुधद्रुहेर्ष्या (१।४।३७) इति सम्प्रदानम्—चैत्रायेर्ष्यति । ईर्ष्यतेस्पृतीयस्य

१. 'एष्ट' इति सर्वकोशेषु पाठः । 'शेष्ट' इति तु पुनः पाठः, स्वात् ।

२. अस्पृष्टार्थोऽयम् । कदाचिदत्र 'केष्ट' पाठः केवलरान्द एव प्रयुज्यते,
स चौणादिकः, ततश्चायं धातुरौणादिक एव, इत्यभिप्रायः स्वात् ।

२५

३. 'मव्यः' कश्चिन् ।

४. 'असहिष्णुत्वम्' पाठा० ।

(५।१।३ वा) एकाचो द्विर्वचनम्—ईर्ष्ययिषति । व्यञ्जनस्य इत्येके^१—
ईर्ष्ययिषति । ण्यन्ताच्चञ्छि तृतीयैकाचोऽभावाद् द्वितीयस्यैव
द्वित्वम्, तृतीयाभावेन वार्तिकाप्रवृत्तेः, ततश्च हलाविशेषाद् (द्र०
७।४।६०) अम्यासे षकार एव श्रूयते—ऐर्ष्ययत् । व्यञ्जनस्येति^२

५ पक्षे षकारस्यैव द्वित्वम्—ऐर्ष्ययत् ॥५०३-५०९॥

३४०. हय गतिकान्त्योः । हयति । हयः ॥५१०॥

३४१. शुच्यी अभिषवे । अभिषवो द्रवेनाद्रवणम्, परिवास-
नम् । ज्ञानमिति चान्द्राः^१ । शुच्यति । लिट्—शुशुच्य । शुक्तः^२—
यस्य हलः (६।४।४९) इति यलोपः । शुच्यो^३ इति दुर्गः ॥५११॥

१० ३४२. हर्य गतिकान्त्योः । हर्यति । हर्यतः क्यप् हिर च (उ०
५।४४) हिरण्यम् ॥५१२॥

३४३. अलौ^४ भूषणपर्याप्तिनिवारणेषु । पचतिवत् सानु-
नासिक इतीवसंज्ञार्थः । अलति । अलकापुरी । अलकाः केशाः,
कवुन् शिल्पिसंज्ञयोः (व० २।३२) । अलिन्दः । अलिकं ललाटम् । अलीलम् ।
१५ अलिर्भ्रमरः, आलिश्च । आलिः सखी, पङ्क्तिश्च । अलकौ रोगितः
श्वा । अलक्तकम् अरक्तकन्तु रलयोरैक्यात्^५ ॥५१३॥

३४४. विफला विशरणे । फलति, प्रतिफलति, उत्फलति ।
तृफलमजत्रप[श्च] (६।४।१२२) इति लिट्येत्वाभ्यासलोपी—फेलुः ।

१. 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः' इति वार्तिकव्याख्यानं 'कंचिदाहु—एकाच
२० इति—ईर्ष्ययिषति । अपर आह व्यञ्जनस्येति—ईर्ष्ययिषति' इति भाष्यम् (७।१।३) ॥

२. चान्द्रधातुपाठव्याख्यानं पूर्णचन्द्रः—'अभिषवः स्नानविशेषः' (द्र० चान्द्र
धातुपाठ पृष्ठ ६ टिप्पणी) ।

३. श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) इतीप्पनिषधः, सायणस्तु 'शुच्य' इति
पठित्वा 'शुच्यितः' इत्युदाहरति (भा० वृ० पृष्ठ १०६) ।

४. शीदितो निष्ठायाम् 'शुक्तः' । अनीदित्वे 'शुच्यितः' । काशकृत्स्नीये धातुपाठे
तृभयोरीदित्वं दृश्यते (पृष्ठ ४२) ।

५. 'अल' इति सायणादयः । आदिस्त्वे 'आदितम्' (७।२।१६) इतीप्पि-
न्ये 'अलतः' । सायणादि मते 'अलितः' इति भेदः । ६. 'एकत्वात्' पाठा० ।

फलकं—वृत्त शिल्पसंख्योः (३० २।१३२) । फलहकस्तृणादी । चरकलोभ,
उपरस्यातः (७।४।८७-८८) पम्फुल्यते । ति व (७।४।८९) वर्तमाने भीतः
कः (१।२।१८७) प्रफुल्लः । अनुपसर्गात् फुल्लवीव (८।२।५५ वा०) इति के
फुल्लः साधुः । वृत्तसंख्युल्लो वक्तव्यात् (३० ८।२।५५ वा०) उपसर्गो
प्रफुल्लः, आदितश्च (७२।१६) इतीण नास्ति । विभाषा भावादिकर्मणोः १
(७।२।१७) फुल्लमनेन फलितमनेन, प्रफुल्लः प्रफलितः । फलिपाटि (३०
१।१६) इति फल्युरसारः^१ । फलगुनी । फल निष्पत्तौ (१।३।५) इत्य-
स्मात् फलितः । फुल्ल विक्रान्ते (१।३।५७) फुल्लितः ॥५१४॥

३४५. मील भोल निमेषणे । निमेषणं सङ्कोचः । मीलति ।
प्रमीला तन्द्री । मीलनम् । आजमात[माव]^२दीप (७।४।३) इत्युप- २०
धाह्रस्वो वा—अमिमिलत् अमीमिलत् । लौकिकान्^३ मिलेः—मिलति,
मेलनम् । इमील स्थाने स्मीलति चाद्राः (चा० धा० १।१६२) ॥५१५, ५१६॥

३४६. पील प्रतिष्ठम्भे । प्रतिष्ठम्भो रोधनम्^४ । पीलति ।
पीलनम् । कसु—नेह वशि कृति (७।२।८)—पिपीलवान् । खरुशङ्कु (३०
१।२७) इति बाहुलकात् पीलुः^५ । पिपीलकः, पिपीलिका ॥५१५॥ १५

३४७. नील वर्णे । वर्णोपलक्षितायाम् क्रियायाम् । यथा—
श्वेतं नीलति मरकतकान्या^६ । प्रणीलानि । नीलम्, नीली, नीलः,
नीलङ्गुः क्रिमिः ॥५१८॥

१. फल्यु असारम् पाठा० । २. द्रष्टव्यः १।३७५ धातुसूत्रे ।

३. सायणादयस्तुदादौ 'मिल श्लषणे' इति पठन्ति । लीरस्वामी तु 'हिल २०
दावकरणे' (६।६७) सूत्रव्याख्यानं दुर्गमतेन मिल-धातुं पठति, न स्वमतेन । अत
एवान् लौकिकान् = लोकप्रसिद्धान् तु शास्त्रपठिताद् इति विशेषणमुपादत्ते ।

४. 'रोधः' पाठा० ।

५. पीलुः हस्ती (काश० धातु० कलडटीका पृष्ठ ५५) तदस्वास्तीति पीलु-
वान् हस्तिपकः । तस्यैव 'पीलवान्' इत्यपभ्रंशः । पीलुरिति हस्यर्थे 'म्लेच्छप्रसिद्ध २५
इति कुमारिलभट्टः (तन्त्रवार्तिक १।३।९) । मीमांसाराक्षीयार्थम्लेच्छप्रसिद्धार्थाधि-
करणविषये विशेषविचारः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' इत्यत्र ३० (पृष्ठ ३६) ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

७. 'नील कुट्टिमः' पाठा० ।

परस्मैपदिनञ्च । शौडति । अशुशौडत् । कृशपृकदिपटिशौडिभ्य ईरत्
(उ० ४।३०) शौटीरः ॥२८४॥

१९५. यौट्टु सम्बन्धे^१ । सम्बन्धः इलेषः । यौडति ।
अयुयौडत् ॥२८५॥

५ १९६. मेट्टु म्लेट्टु उन्मादे^२ छिटति । एने मेट्टु इति पठित
आच्छेदितम्^३ । म्लेटति । मेट्टु इति दीर्घः—अमिमेडत् ॥२८६, २८७॥

१९८. कटे वर्षावरणयोः । वृष्टावावरणे चार्थे । कटति । कटः ।
कटन्तव्य (उ० ३।१५) इति सिच्यतो वृद्धिर्नास्ति—अकटीत् । कटः । कटीरः ।
कट्टुः । कट्टिकट्टिकट्टिभ्योऽम्बच् (उ० ४।८२) कट्टम्बः । वट्ट (तु०
३० ३।१) कट्टवरः, कट्टवरी तत्क्रव्यञ्जनम् । कट्टकम् । काटो घञि
(प्र० ३।३। १९) ॥२८८॥

१९८. अट पट गतौ । अटति । अटनः । अट्यत्यर्थश्रुतीनाम्
उपसंख्यानत् (प्र० ३।१।२१ वा) यङ्—अटाक्यते वृथाद्यलोकः । अटा-
क्या । उणादौ अटविः (प्र० उ० ४।१३४ वृ०) अटवी^४ । पटति । पटः ।
१५ पटीरः । पट्टुः । तनट् (तु० उ० ३। १५०) पट्टनम् । पटनः । कपि-
कण्डिकटिपटिभ्य ओलः (तु० उ० १। ६७) पटोलः । पट्टहस्तु, पटे
हन्व्यत इति डः । चुरादौ पट वटमन्थे (१०।२४४) अदन्तः—पटयति,
तथा पठ भाषार्थः (१०।१६७) पाटयति ॥२८९, २९०॥

१९९. रट परिभाषणे । रटति, रटिता ॥२९१॥

२० २००. लट बाल्ये । बाल्यं बालकिया । लटति । ललाटः । लटकः ।
लाटः । लाटकः । अशुभुलिटि (उ० १।१५१) इति लट्वा भ्रमरकः ॥२९२॥

१. यौष्टु सम्बन्धे—यौष्टति, यौष्टीरः^१ इति काराकृत्स्नधातुपाठीयक-
मडटीका (पृष्ठ १५) । २. मेड मेड्टु उन्मादे—मेडति, मेडीरः; मेडति 'मेडीरः'
इति काराकृत्स्नपाठीयकमडटीका (पृष्ठ १५) ।

२५ ३. 'आमोक्षितं द्विबिदकम्' (१।५।१६) इत्यमरव्याख्याने 'द्विभूते पूर्वा-
चार्यसंज्ञेया, अतश्च मेड्टु उन्मादे इति पेट्टुः' इत्याह स्वामी (पृष्ठ ४५) ।

४. 'अटनिः' पाठः ।

२०१. शट रुजाविशरणगसवसादनेषु^१ । चतुर्ध्वयेषु । शटति ।
शाटी । शाटकः । तालव्यादिः ॥२९३॥

२०२. वट वेष्टने । रज्जुं वटति । वटः । वटिः । वटकम् । वाटः ।
वाटी वृत्तिः । वटुः । वटाकरो रज्जुः । वट भट परिभाषणे (१५।२७)
मित्—वटयति । पट वट मये (१०।२४२) अवन्तः ॥२९४॥ ५

२०३. खिट उत्प्राप्ते । उत्प्राप्तो भयोवृगतिः । खेटति । आ-
खेटः । खेटो ग्रामोऽधमश्च । चुरादौ (१०।२४९) खेटयति । खड्ग-
खेटकी हेती ॥२९५॥

२०४. शिट पिट अनादरे । पतौ तालव्यमूर्धन्यादी । शेटति ।
सेटति । सिषेट ॥२९६॥ १०

२०५. जट शट संपाते^२ । जटति । जटा । झटति । उज्झटति ।
झटोऽचि (द्र०३।१।१३४) । घञि (द्र०३।३।१८) झटः षण्डः ॥२९७, २९८॥

२०६. भट भूतौ । भृतिर्वेतनम् । भटति । भटः । भाटिः ।
भाटकम् । भटिकम् ॥२९९॥

२०७. तट उच्छ्राये । तटति । तटम् । तटाकम् । ताटकः । १५

२०८. खट काङ्क्षे । काङ्क्षास्त्यस्येति काङ्क्षः ॥ काङ्क्षा-
विशिष्टे धात्वर्थे । खटति । खटस्तृणम् । खेटकायुद्धं इत्येकः^३ । खटि-
का । खटुवृत्तिटि (व० १।१५१) इति कन्—खट्वा ॥३०१॥

२०९. नट नृतौ । नटति । नटः । नटावित्येके^४ । घटादित्वात्
(१।५२८) नटयति, अनीनटत् । चुरादौ नट अवस्यन्ने (१०।१२) उन्ना- १०
टयति नाटकम् ॥३०२॥

१. अत्र काराकृत्स्नधातुपाठे 'शट निवासे, शट विशरणगसवसादनेषु'
इति द्वौ धातुपठितौ (पृष्ठ १४) । अत्र सम्भवत उभयोर्धात्वोः संकरः संजातः स्यात् ।

२. संपातो मिथीभावः संहननं च । जट धातुमिश्रीभावे, भट धातुः संहनने
वर्तते । तस्यैव बाह्योक्त (पंजाबी) भाषायां 'भटक' पदं प्रयुज्यते । २५

३. सन्दिग्धोऽयं पाठः ।

४. अत्र कदाचित् 'नृतावित्येके' पाठः स्यात् । अत एव पुरुषकारे (पृष्ठ ६६)
'नृतौ नृताविति च वीरस्वामी' इत्युक्तम् । अयं णोपदेश इति मैत्रेयपुरुषकारसाय-
णादयः । धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७८) अत्रालुसंधेया ।

२१०. पिट शब्दसंघातयोः । पेटति । पेटकः । पेडा मञ्जु-
पा । पिटः । पिटकः कण्डोलः । पिटकं विस्फोटः ॥३०३॥

२११. हट दीप्तौ । हटति । हाटकम् ॥३०४॥

२१२. षट अवयवे । षटति, सिषाटयिषति । सट्टा ॥३०५॥

५ २१३. लुट विलोडने । विलोडन इति दुर्गः । लोटति । विषा-
दित्वात् (४।११७) लुट्यति । लुट मासार्थः (१०।१६७)—लोटयति लुट
इति प्रमिषाः—आलोडितः, व्यालोलः ॥३०६॥

२१४. चिट परमैष्ये । परमैष्यं वासत्वम् । चेटति । चेटकः ।
चेटः । चेटिः, चेटी ॥३०७॥

१० २१५. पिट शब्दे । अर्थभेदाद् द्विः पाठः । पेटति । पिट इत्येके
पेडति । पेडः । पेडा मञ्जुपा ॥३०८॥

२१६. विड आकोशे । वेडति । विटः । वेटकः । डान्तोऽय-
मिति नन्दी—विडालः, तमिविशिविडि (व० १।११७) इति कालन्, अत
एव विड शब्दे, पिट आकोश इति मङ्गः^१ पर्यट्टकान्तरे विभ-
१५ ज्ञ्याह ॥३०९॥

२१७. हेड विवाधायाम् । हेडति । कौशिकस्तु नैतानाह ॥३१०॥

२१८. इट किट कटी गतौ । एटति । केटति । कटति ।
ईदित्वात् (प्र० ७।२।१४) कट्टः कट्टवान् । कटकम् । कटे बवे (१।१६७)
इत्यर्थभेदायः । अन्ये इदितमेनम् ई च प्रथित्तमाहुः^२ । कण्टति कण्टा-
२० फलम् पनसम् । कण्टकः ।

उदयति दिननाभो पाति शीतांशुरस्तम्^३ ।

१. कदिकारादतिनः (गणपूज ४।१।४२) इति वा डीप् ।

२. 'भवतः' क्वचिज् ।

३. विमञ्ज्याह पाठा० ।

४. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ २५, २६) धातुवृत्तिः (पृष्ठ ७९) चावलोकनीया ।

२५. काराकृत्स्नभालुपादे (पृष्ठ १८) तु 'षट पट इट ईट किट कीट कुट कूट गुट उट
इ गतौ' इति विस्पष्टम् 'इ' धातुः पठ्यते ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

तथा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाप्रि याति वास्तम् । (शिङ्गुपाल-
वध ४।२०) ॥३११-३१४॥

२१९. मडि भूषायाम् । मण्डति कुपमण्डार्थेभ्यश्च (२।२।१५१)

इति युच्—मण्डनः । चुरादौ (१०।४६) मण्डयति, मण्डना । शलि- ५
मण्डिभ्यामूकण् (तु० उ० ४।४२) मण्डूकः ॥३१५॥

२२०. कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डः । कुटि इति कौशिकदुर्गौ-३
कुण्डति । कुण्डः ॥३१६॥

२२१. मुडि प्रमर्दने । मुण्डति । मुण्डः । मुट इति दुर्गः-४—
मोटति, मुटिवा, मोटिवा । मुटितः, मुटितम्, मोटितम्, प्रमुटित १०
प्रमोटितः । आमोटनम् । चुरादौ (तु० १०।६७) मोटयति । पुडि
इत्येके—पुण्डति । पुण्डरीकम् । पुण्ड्रेभ्यः, त्रिपुण्ड्रकम्, पुण्ड्रोऽभ्य-
तिलकम् ५। पुण्ड्रा देशः ॥३१७॥

२२२. चुडि अल्पीभावे । चुण्डति । उटि इत्येके—चुण्डति ।
उट इति दुर्गः—चोटति । उच्चोटनम् ॥३१८॥ १५

२२३. मुडि खण्डने । अयंभेदात् (द्र० १।१७८) पुनः पाठः ।
अत एव घृडि खण्डनप्रमर्दनयोरिति कण्डः १ । घृटि इति कौशिकदुर्गौ—मुण्डति ।

२२४. वटि विभाजने । वण्डति । वण्डः । चुरादौ (तु० १०।४४)
वण्डयति ॥३२०॥

२२५. रुटि लुटि स्तेये । रुण्डति । लुण्डति । लुण्डयते । २०

१. प्रश्लिष्टम् 'ई' धातुं परिगणय्य चत्वारः ।

२. दशापादीपञ्चगणुषादिषु 'ऊकण्' प्रत्ययः, चाप्ते (२।२।१) 'ऊकण्'
मण्डूकशब्दे मण्डोदत्तत्वरशेनान् 'ऊकण्' इत्येवमुक्तम् । शालूलपदं नैव सस्वेण
वैदिकग्रन्थेषूपलभ्यतेऽतस्तस्य कः स्वर इति न शक्यते वक्तुम् ।

३. अत्र प्रौढमनोरमा (पृष्ठ ५३६) प्रष्टव्या ।

४. इदं धातुवृत्तावुद्धतम् (पृष्ठ ८०) । पुरुषकारे (पृष्ठ ७३) तु 'धीस्वामी
त्वाद्—कुटीति कौशिकदुर्गौ, कुण्डति कुण्डः' इति ट्कारस्थाने ट्कारः पठ्यते ।

५. 'पुण्ड्रकमभ्यतिलकः' पाठा० । ६. पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) ऽयमुद्धतः ।

जल्पमिष (३।२।११५) इति पाकन्-लुण्टाकः । वठि लुठि इत्येके [लुण्ठति, लुण्ठति]* लुण्ठिः । चुरादौ (१०।२६) लुण्ठयति ॥३२१, ३२२॥

२२६. स्फुटि स्फुटिर्* विशरणे* । स्फुण्डति । स्फट इति नन्दिस्वामिनी—वस्त्रं स्फटति । स्फादितम् । कर्पूरस्फटः । स्फटि-
५ कम् । स्फोटति, अस्फुटत्, अस्फोटीत् । स्फोटः, आस्फोटः, विस्फोटः । कुटादौ स्फुट विज्ञाने (१।७९) स्फुटति स्फुटः, अस्फुटीत् । चुरादौ च स्फुट भेदे (१०।१६८) स्फोटयति । स्फुटयतीति स्फुटं करोति (द्र० धा० सू० १०।२९६) इत्यर्थे ॥३२३, ३२४॥

२२७. पठ व्यक्तायां वाचि । पठति । मौ गहनद (३।३।६४)
१० इति वा अप्—निपठः, निपाठः । निपठितिः, तिपुष (७।२।६) इति निषेधे प्राप्तेऽप्रहादीनाम् (७।२।६ वा०) इतीदं ॥३२५॥

२२८. वठ स्थौल्ये । वठति । वठरोऽतीक्ष्णधीः ॥३२६॥

२२९. मठ मदनिवासयोः । मठति । मठः । मठरोऽध्वमः
बाहुलकादृष्टस्यैव, जनेररुठव (उ० ५।१८) वनिमनिषा विष्णु (उ०
१५ उ० ५।१९) इत्युणादायमुप्यादर्शनात् ॥३२७॥

२३०. कठ कृच्छ्रजीवने* । कठति । कठः । कठिपकिन्धामोरः
(उ० १।६५) कठोरः । बहुलमन्यवापि (उ० २।४९) इतीनञ्—कठिनः ॥३२८॥

२३१. अठ गती । अठति ॥३२९॥

१. इदं धातुवृत्तावुरक्षत् (पृष्ठ ८०) पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) च ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ६४) अस्व पाठस्योद्धतत्वादावश्यकत्वाच्चास्वामिः
२० प्रवर्धितः । ३. अथाह सायणः—‘स्वामिकाश्यपौ तु स्फट स्फुटि स्फुटिर् इति वीन् धातून् पठतः’ इति (धा० पृष्ठ ८०) । धीरतरङ्गिण्यां तु नै-
तादृशः पाठ उपलभ्यते ।

४. काराकृत्स्नधातुपाठे तु ‘स्फुटिर् विशरणे विकासे च’ इति पठ्यते
२५ (पृष्ठ २०) । ५. ‘नन्दिस्वामी’ पाठा० ।

६. ‘मठ कठ मदनिवासयोः । अयं पाठो मैत्रेय । अन्येषां मठ मदनिवास-
योः । कठ कृच्छ्रजीवने इति (धातु० पृष्ठ ८१) । काराकृत्स्नधातुपाठे तु ‘मठ नि-
वासे, कठ कृच्छ्रजीवने’ इति. पाठः (पृष्ठ २१) ।

२३२. रठ परिभाषणे । रठति ॥ ३२९ ॥

२३३. हठ प्लुतिशङ्कुबन्धनयोः । लघ्वने कीलबन्धने चायं ।
हठ बलात्कारे इति तु चान्द्राः (चा० धा० १।११७) हठति । हठः ॥

२३४. उठ उपघाते^१ । ओठति । उवोठ । ऊठुः । उठ लुठ इत्यपि
दीर्घाः^२—रोठति, लोठति ॥ ३३१ ॥

२३५. पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । पेठति । पिठरं स्थाली ।
पिठिरम् । पीठम्, पीङ्गः (धा० ४।३२) ङम् घा^३ ॥ ३३२ ॥

२३६. शठ कैतवे^४ । शठति । शठः । शुरादौ शठ शठ अस्कार-
गतयोः (१०।२७) शाठयति ॥ ३३३ ॥

२३७. शुठि^५ गतिप्रतिघाते^६ । शुण्ठति । शुठ इति दुर्गः—शोठति । १०

२३८. कुठि च । कुण्ठति कुण्ठः । कुण्ठेर्नलोपश्च (सर० कण्ठा० २।
१।४१) कुडाटः ॥ ३३५ ॥

२३९. रुठि^७ आलस्ये गतिप्रतिघातेच^८ । रुण्ठति^९ ॥ ३३६ ॥

१. काशकृत्स्नधातुपाठे 'हठ बलात्कारे' इत्येव पाठः (पृष्ठ २१) ।

२. 'उपघाते' पाठा० ।

३. पुरुषकारे (पृष्ठ ६८)

धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) च स्मृतम् । अत्र धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८१) 'तथा च स्वामी—लुठ-
तीति प्रयोगदर्शनात् तुदादौ पाठ इति' इत्युद्धृतः पाठः शीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते ।

४. 'वा' कश्चिन्न ।

५. अन्यत्र 'कैतवे च' इति

चकारविशिष्टः पाठः । स्वामिनः चकाररहितः पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ७०) धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ८१) च स्मृतः । काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि चकारो न पठ्यते (पृष्ठ २२) ।

६. मैथिलसायणादयः 'शुठ' इत्येव पठन्ति । तथैव काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि
(पृष्ठ २२) । पुरुषकारे तु 'शुठ गतिप्रतीघाते, शठ इति शीरस्वामी' इत्यन्यथा पाठ
उपलभ्यते (पृष्ठ ६९) ।

७. 'प्रतिघाते' इति धनपालः । तथा च 'कुठि च' इत्युत्तरधातौ कुण्ठ
इत्यादौ प्रतिहतिमानं प्रतीक्यते, 'अनिशित इत्यर्थः' इति च स एवाह^{१०} इति पुरुषकारः
(पृष्ठ ६९), इत्यमेव सायणः (धातुवृत्तिपाठस्त्वत्र उद्धृतः ३० पृ० ८१) ।

काशकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ २२) तु 'शुठि शोषणे' इति पठ्यते । शुरुज्वादौ तस्यैवार्थस्य
प्रतीयमानत्वात् ।

८. अन्यत्र धातुप्रदीपादिषु 'लुठि—लुण्ठति' पाठः ।

९. 'प्रतीघाते' पाठा० ।

२४०. शुठि शोषणे । शुण्ठति । शुण्ठी । एनं कौशिको नाध्यैष्ट ।
चुरादौ (१०।९७) शुण्ठयति ॥३३७॥

२४१. रुठि लुठि गतौ । रुण्ठति । लुण्ठति । चुरादौ स्तेये
(१०।२६) लुण्ठयति ॥ ३३८, ३३९ ॥

४ २४२. चुट्ट हावकरणे । हावो भावसूचनम् । चुट्टति । चुट्टम्
भगम् । चुल्लिः ॥ ३४० ॥

२४३. अट्ट अभियोगे । अट्टति । न न्द्राः द्विरुच्यन्ते—
अट्टिडिपति । अट्टोपधात्वे अट्टिडिपति । किपि च विशेषः—अट्टनम् अट्ट,
ट्टोपधात्वेऽत् । चट्टेर (१।२४२) अन्येवम् इति पञ्चिका—चुट्ट, चुत् ।

१० २४४. क्रीड विहारे । क्रीडति । अचिक्रीडत् । क्रीडोऽनुसम्परिग्यभ
(१।३।२१) इत्यात्मनेपदम्—अनुक्रीडते, परिक्रीडते । समोऽकृजने
(१।३।२१ वा०) इति वक्तव्येन नेह—संक्रीडन्ति शकटानि ॥३४२॥

२४५. तट्ट तोडने^१ । तोडनं प्रावणम् । तट्टति । तट्ट इति इत्ये—
तोडति ॥ ३४३ ॥

१५ २४६. हट्ट हुट्ट हौट्ट गतौ^२ । हट्टति । हट्टोऽज्जः । हौट्टति ।
होडः । हौडति ॥ ३४४-३४६ ॥

२४७. रौट्ट अनादरे । रौडति ॥ ३४७ ॥

२४८. लौट्ट उन्मादे । लौडति ॥३४८॥

२४९. अट्ट उद्यमे । व्यट्टति । व्यट्टः^३ । तदपर्यं व्याडिः ।

२० १. 'भग'ः पाठा० ।

२. 'पञ्चिकाकारः' पाठा० ।

३. तट्ट इति मैत्रेयसायणचन्द्रादयः । तट्ट (तट्ट) इति स्वामिशकटायनी
(भा० वृ० पृ० ८२)

४. उट्टं पुनश्चकारे (पृष्ठ ७१) । 'हुट्ट' धातुं नाधीयति चन्द्रमैत्रेयौ, हौट्टं
धनपालशकटायनी । 'हौट्ट' स्थाने 'होड' पठन्ति चन्द्रमैत्रेयसायणादयः । पुनश्चकारे

२५ (पृष्ठ ७१) 'होड इति चन्द्रः' इति पाठदरीनाम् 'हौट्ट' इति मुद्रितचान्द्रपाद्येऽप्युक्तः ।

५. 'अट्टो वृषिकलाद्भूतम्, तेन तैत्त्यवं लक्ष्यते । विशिष्टोऽबस्तैत्त्यमस्य
व्यट्टः, इति भा० वृ० पृ० ८२ ।

व्याडः, व्यालः^१ ॥ ३४९ ॥

२५०. लड विलासे । लडति । लडन्नपि दशन्नपि लडना ललना प्रमदा लाडयति । लडयोरकत्वाल्^२ लालयति बालम् । लड इप्ता-
याम् (१०।१३६) वा^३ । ललितः । परिलललने ललितम् । जिह्वोन्वधनयोः
(१।५५१) इति मित्—लडयति । खुरादौ लड उपसेवायाम् (१०।७) ५
उपलाडयति ॥ ३५० ॥

२५१. कडि मदे । कण्डति । कण्डूः । आद्यो (१।१८६) ऽनुदा-
सेत्—कण्डते । कड इति दुर्गः^४—कण्डति । कडिन्नं लेखनचर्मं, यशिवदिम्य
इति (उ० ४।१७३) । कडिकटिकडिभ्योऽम्बन् (तु० उ० ४।८२) कडम्बः
शाकम् । कडङ्करो वुसम् । कडारः—गडः कड च (दरा० उ० ८।६५) इति । १०
कलत्रम्—गडरादिभ्य कः (उ० ३।१०६) ॥ ३५१ ॥

२५२ कड्ड कार्फये. । कडुति कल्लोलः । कड्ड^५ इत्येके ॥ ३५२ ॥

२५३. गडि वदनैकदेशे । गण्डगतसंहननक्रियायामित्यर्थः ।
गण्डति^६ । गण्डः । इमि—गाण्डिः, गाण्डी । सास्यस्य गाण्डिवम् गाण्डी-
वर्म—गायत्र्यजकात् संहायाम्^७ (५।२।११०) वः । गण्डिका, गण्डिः । १५
गण्डपदः क्रिमिः ॥ २५३ ॥

२५४. उदात्ता उदासेतः ।

१. डलयोरकत्वस्मरणान् । चिन्त्यमिदं मतम् । नहि डलयोः पृथक्स्थान-
प्रयत्नसाध्ययोरकत्वयोरकत्वं शक्यते प्रतिपादयाम् । एवमेव डलयोरकत्वं, रलयोर-
कत्वं, ववयोरकत्वं च द्रष्टव्यम् । एभिर्नियमैर्निष्पादिताः प्रयोगा
वस्तुतस्तत्तद्विशिष्टवर्णवदभ्यो धातुभ्यो निष्पन्नाः । आसन् पुरा एतादृशाः पृथगेव
धातवः । तथा च दृश्यते काराकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १७०) 'ईड ईल (१, ईळ) स्तुतौ
इति पुष्पद्वौ धात् । औत्तरकालिकैस्तु वैयाकरणैर्वेदा भाषायां प्रयोगादर्शनाद् ग्रन्थस्य
संक्षेपकरणाद्वा केचन धातवो धातुपाठे न निबद्धास्तदा तत्समानार्थका कर्णमिना अपि
प्रयोगा एतादृशैर्नियमैर्निष्पादिताः ।

२. एतत्पृष्ठस्था पूर्वा टिप्पणिर्द्रष्टव्या । स्मृतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याम् (भाग ३ पृष्ठ १२६) । २५

३. उदधृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२), तत्र लड इति पाठः । ४. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ८२) । ५. 'कड' पाठा० । ६. अत्र न्यायमखरी (पृष्ठ ४१४) द्रष्टव्या ।

७. गायत्र्यजकाद् इत्युभयथा संहितायास्तुल्यत्वाद् उभाम्यां गाण्डिगायत्रीशब्दाभ्यां वः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२५५. तिष्ट तेष्ट छिष्ट छेष्ट क्षरणार्थाः । इतः स्तुभान्ताः
(१।२७८) षड्विंशत् सेट आत्मनेपदिश्च । तेपते, स्तेपते, अतितेपत्,
अतिष्टेपत् । किति विशेषः—तिपित्वा^१ तेपित्वा, स्तिपित्वा स्तेपित्वा ।
५ तेपिता, गणकृत्यमनित्यम्^२ (तु० तीरदेव परि० वृत्ति सं० १२१) इति तेप्ता
॥२५४-२५७॥

२५६. तेष्ट कम्पने च ॥२५८॥

२५७. ग्लेष्ट दैन्ये । ग्लेपते, अजिग्लेपत् ॥२५९॥

२५८. टुवेष्ट कम्पने । वेपते, वेपिता, अविवेपत् । अधुच—
१० (द्र० अ० ३।३।८९) वेपथुः । न भावपूर्वकमिगमि (८।४।३४) इति कृत्यवो
णत्वं नास्ति—प्रवेपनम् । वेपितुषोर्ह्रस्वश्च (उ० २।५२) विपिनम् ॥२६०॥

२५९. केष्ट मेष्ट ग्लेष्ट च । चकारात् कम्पने, गतौ
[च] सूत्रविभागात्^३ । केपते, मेपते, ग्लेपते ॥२६१-२६३॥

२६०. मेष्ट रेष्ट लेष्टगतौ । मेपते, रेपते, लेपते, अलिलेपत् ।
१५ तुदादौ लिप उपदेशे (६।१३३)—लिम्पते, लिम्पति, अलीलिपत् । हेष्ट
च इति कौशिकः ॥२६४-२६६॥

२६१. रेष्ट शब्दे च ॥२६७॥

२६२. ऋष्ट लज्जायाम् । ऋपते । स्वरतिवृत्तिवृत्ति (७।२।४४)
इति वेद्—ऋपिता, ऋप्ता । तुकलमजपय (६।४।१२२) इत्येवाभ्यास-
२० लोपा—ऋपे । विदभिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४)—ऋपा । आसुपुवपि (३।१।१२६)

१. अत्र धातुवृत्तिर्द्वय्या, पृष्ठ ८२ ।

२. उदात्तगणे पाठाद् इदं रूपं यत्कार्त्तं प्राप्नोति तदनित्यमिति भावः ।

३. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १२७)
च । अतुदितं च प्रौढमनोरमायाम् (पृष्ठ ५६७) । वस्तुतस्त्वन देहलीदीपन्यायेन
२५ चकारात् पूर्वसूत्रनिर्दिष्टं कम्पनम्, उत्तरसूत्रनिर्दिष्टा च गतिः समुच्चया । काराकृत्स्नधातु-
पाठेऽतु ' केष्ट मेष्ट ग्लेष्ट गतौ च' इति स्पष्टमेव गतिनिर्दिश्यते ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८३) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ५६७) च ।

इति ण्यत्-अपत्राप्यम् । अलंकृन्निराकृम् (३।२।१३६) इतीष्णुच्-अपत्र-
पिष्णुः । शृस्वृस्निहि (उ० १।११) इत्युः-अपुः ॥२६८॥

२६३ कपि चलने । कम्पते । चलनशब्दाभां (३।२।१४८) युष्
कम्पनः । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः-कम्पः । निगरणचलनार्थेन्यथ
(१।३।८७) इति णौ परस्मैपदम्-कम्पयति । मृगिकम्प्योः शविधिः ५
कम्पया । कम्पितः । लल्लिकमृयोक्पतापशरीरविकारयोः (६।४।२४ वा०) इति
नलोपः-निकपतिः । कुयिठकम्प्योर्नलोपश्च (श्वेत० उ० ४।१५४, दश० उ० १।७३
कपाठः)-कपिः । कपिकण्डिकटिपटिभ्य षोलः (तु० उ० १।६६) कपोलः ।

२६४ रवि लवि अवि शब्दे । रम्बते । के रम्बते-करम्बः ।
स्वर्णं रत्नकरम्बितम्, कण्ठमण्डिद् इत्यम्बज् वा । लम्बते । अम्बते । अम्बा, १०
मूशक्यमिभ्यः षलः (तु० उ० ४।१०८) अम्बलम् ॥२७०-२७२॥

२६५ लवि अवसंसने च । उल्लम्बते, विलम्बते, अव-
लम्बते, आलम्बत इत्यनेकार्थत्वम् उपसर्गाद्योक्तितम्, [एवम्] अन्य-
त्रापि उदाहार्यम् । प्रालम्बिका स्वर्णमाला । प्रालम्बे कण्ठाद् ऋजु-
लम्बि मालयम् । लम्बिका भिकटा । विलम्बिका शकुद्बिलम्बः । १५
ननि च लम्बेः (तु० उ० १।८७) इत्युः अलाबूः । अलम्बुसा^१ नाम
शाकम् ॥२७३॥

२६६ कवृ वर्णे । वर्णनं वर्णः, शुक्लादिद्वय । कवते । अच-
कावत् । ण्यत् (द्र० ३।१२४) काव्यम्^२ । इः (द्र० उ० ४।१३९) कविः ।

१. मेदं पाणिनीयसम्प्रदाये स्मर्यते । व्याकरणान्तरीयमिदं वचनं स्यात् । २०
'मृगया' शब्दस्तु वार्तिककारेण निपातितः (महा० ३।३।१०१) । तथैव
'कम्पया' शब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

२. नैतद् वचनं कश्चिदुपलभ्यते । उणादौ तु 'कृकदिकडिकटिभ्यो
ऽम्बज्' (४।८२) इति पठ्यते ।

३. द्र० 'अलम्बुसानां याता' इति पातञ्जलप्रयोगः (महा० १।१।१) प्रथमा- २५
हिकान्ते) ।

४. काव्यम् कविः इत्येतावन्तस्थवर्णोपेतौ 'कु शब्दे' इत्यस्मादातोः ।
सिध्यतः, न तु 'कवृ वर्णे' इत्यस्माद् वान्तधातोः । वयोरोरमेदस्तु चिन्त्य इति पुरस्ताद्

कथरः कृष्णः । कवरी केशवेयः^१ ॥२७४॥

२६७. क्लीबृ अघाष्ट्यै । क्लीबते, अचिक्लीबत् । क्लीबः । क्लीबितः ॥

२६८. क्षीबृ मदे । क्षीयते अचिक्षीबत् । अनुपसर्गात् कृत्क्षीब
(८।२।५५) इति निष्ठायां क्षीबः साधुः, उपसर्गात् प्रक्षीबितः । दिवा-

५ दी वीबु निरसने^२ क्षीयति ॥२७६॥

२६९. शीभृ कथने । शीभते । शीभरः कथनः ॥२७७॥

२७०. चीभृ च । चात् कथने । चीभते ॥२७८॥

२७१. रेभृ शब्दे । रेभते । छुब्धस्वान्तप्लान्त (७।२।१८) इति
विरिब्धः खरे साधुः । विरेभितोऽभ्यः । अभि रभि शब्द इति दुर्गः—

१० अभ्मते, अभ्मः । रम्भते, रम्भा । करम्भो दधिसक्तवः ॥२७९॥

२७२. छिभि स्कभि प्रतिबन्धे । प्रतिबन्धः क्रियानिरोधः ।

स्तम्भते । स्तम्भः । विष्टम्भः अवादीर्जित्यालम्बनाविदूर्येयु^३ (चाप्र ६।४।५३॥

सर० क० ७।४।५६) इति पत्वम्—अवष्टम्भने छूरः, दण्डमवष्टम्भते,

अवष्टब्धे सेने । उदः स्वास्तम्भोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति सत्वम्—उत्तम्भते

१५ भरो भरि सवर्णे (८।४।६५) वा लोपः । तिस्तम्भयते; तिष्टम्भयिषति^४,

त्यरः पकारोऽयमित्येके^५—ष्टम्भते [टिष्टम्भे], टिष्टम्भयते, टिष्टम्भयिषति,

विष्टम्भयते । विष्टम्भयत इति तु स्तम्भातेः । स्कम्भते, स्कम्भयते ।

विष्कम्भयत इति स्कम्भातेः । स्तम्भुस्कम्भु सौत्रौ स्तः—स्तम्भाति

स्तम्भोति, स्कम्भाति स्कम्भोति (द्र० अ० ३।१।८२) । वेः स्कम्भातेर्नित्यम्

२० (८।३।७०) पत्वम्—विष्कम्भः ॥२८०, २८१॥

(गृह ५९ टि० १) उक्तम् । यन्वाच कविसिदूषये इप्रत्यय उक्तः । सोऽप्यजन्तादेव
भवति, न तु हलन्तात् । तथा चौणादिकं सूत्रम्—अच इः (४।२।३९) ।

१. 'केशपाशः' पाठा०

२. दिवादी नार्यं शीरस्वामिना पठ्यते । चान्दघातुपाठे तु 'छिबु क्षीबु

२५ निरसने' (४।४) इति वान्तः पठ्यते, न तु वान्तः ।

३. अवाक्पालम्बनाविदूर्येयोः (अ० ८।३।६८) इति पाणिनीयं सूत्रम् ।

४. स्तेर्तिष्ठयोरेव (अ० ८।३।६१) इति पत्वम् ।

५. मतभिदे चातुष्टौ (गृह ८४) पुर्वपकारे (गृह ९३) च स्मृतम् ।

२७३. जभ जृभि गात्रविनामे । जभते, जृभते । जभितः, जृभितः । जृम्भः, । रघिजमोरचि (७।१।६१) इति जुम् जम्भकः, जम्भनम्, जम्भः । लुपसदवर (३।१।२४) इति भावगर्हायां यङ्, अपजभदहदक्ष (७।४।८६) इति जुक्—जञ्जम्भ्यते ॥२८२, २८३॥

२७४. शल्भ कथने । शल्भते ॥२८४॥

२७५. बल्भ भोजने । बल्भते, बल्भः ॥२८५॥

२७६. गल्भ धाष्ट्ये । प्रगल्भते । प्रगल्भः । गल्भक्रीवहोदेभ्यः क्तिप् (तु० ३।१।११ वा०) कात्प्रत्ययादामन्वे लिटि (३।१।३५) प्रगल्भाच्च-क्ते, प्रज्जगल्भे ॥२८६॥

२७७. सन्धु^१ प्रमादे । प्रमादोऽवलेपः । विक्रम्भते^२, विक्रम्भ्य- १० ते^३ । सन्धु^४ इत्येके ॥२८७॥

२७८. ण्डुमु स्तम्भे । स्तम्भः क्रियानिरोधः । स्तोमो दोषवृद्ध्या-ख्यायं इति दुर्गः । स्तोभते । उपसर्गात् णोति (८।१।६५) इति ण्यम्—अभिष्टोभते । स्तुष्ट्वा, स्तोभिष्ट्वा, स्तुभिष्ट्वा । स्तुष्ट्वः । अनुष्टुप् । त्रिष्टुप् । स्तुन्धुः सौत्रोऽस्ति (द्र० अ० ३।१।८२)—स्तुम्नाति, स्तुम्नोति । १५

२७९. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

२८०. गुपू रक्षणे । इतः शुम्भान्ताः (१।२९२) चतुर्विंशन् सेटः परस्मैपदिनश्च । गुपूगुपविष्^५ (तु० ३।१।२८) इत्यायः—गोपायति । आयादय आर्षवातुके वा (३।१।३१) गोप्ता, गोपिता, गोपायिता । २०

१. 'अवगल्भक्रीवहोदेभ्यः क्तिष्वा वक्तव्यः' इति महामांष्ये (३।१।११) अवोपसर्गविशिष्टपाठाद्व्योपसृष्टादनुपसृष्टाच्च क्तिप् प्रगल्भति गल्भति इत्येव भवतीति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ८६) । वीरस्वामी तु चान्द्रमत्तम् (१।१।२८) अतुस्तुत्वं निरुपसर्गं पपाठ ।
२. आनः कथं विकल्प इति न स्पष्टीकृतं स्वामिना ।

३. हस्तलेखेषु सर्वत्र तालव्यराकारवाद् पाठः ।

४. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ११७) धातुवृत्तिश्च (पृष्ठ ८६) द्रष्टव्या ।

५. काशिकादिषु 'विच्छ' इति सतुक्पाठः ।

राजपुत्रस्य (१।१।११४) इति कुप्यं साधु । उप गोपने (१।६९१) तत्पत्ति-
चिकीर्षितः^१—जुगुप्सते उपतिज्जिह्व्यः (१।१।५) इति । चुरादौ उप
भासार्यः (१।१९७) गोपयति, गोपना ॥२८९॥

२८१. धूप सन्तापे । धूपायति, धूपयाञ्चकार, दुधूप ।
५ चुरादौ भासार्यः । (१०।१९७) धूपयति ॥२९०॥

२८२. जल्प जप व्यक्तायां वाचि । जल्पति । प्रतिषेधे
हसादीनामुपसंख्यानान् (प्र० १।३।१५ वा) व्यतिजल्पन्ति । घञि
(१।१।१८) जल्पः । जल्पमिष (१।२।१५५) इति जल्पाकः ।

२८३. जप मानसे च । मनोनिर्वर्त्ये वचने । जपति । लुप्तस्य
१० वर (१।१।२४) इति यङ्—जजप्यते, जपजप्तदह (७।४।८६) इति लुक् ।
पोरुपधाद् (१।१।९८) यत्—जप्यम् । स्तम्भकर्मयोरमिजयोः (१।२।१३)
अच्—कर्णेजपः । व्यञ्जयोरनुपसर्गे (१।३।६१) अप्—जपः । जपितः ।
जप्तस्त्वादितश्च (७।२।१६) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादित्याहुः^२ ।

२८४. चप सान्त्वने^३ । चपति । चपस्य विकारः चापः^४ ।
१५ चपेटः^५ चपटो विपुलः ॥२९१॥

२८५. सप समवायेः । सपति । सिपापमिपति । सप्त । सप्ति-
रश्चः^६ । सपेति कद्रः (चा० धा० १।१४०) सचति, सचिवः^७ ।

२८६. रप लप व्यक्तायाम् वाचि । रपति लपति । आत्-

१. चिकीर्षित इति सनः प्राचा संज्ञा । उपपत्त्यवस्थायामेवास्मात् स्वार्थे

२० सन् भवतीति भावः ।

२. तुलनीयम् —‘वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं—आश्चस्तः’ (का० ७।२।१६) ।

३. ‘सान्त्वके’ इति सर्वकोशेषु पाठः ।

४. ‘चपो वेधोर्विकारश्चापश्च’ इत्यमरटीकायां स्वामी (पृष्ठ १९२) ।

५. ‘अचिडकोपाध्यायस्तस्मै चपेटो ददाति’ इति वृद्धिरादैच् (१।१।१२)

२५ इत्यत्र मात्वे स्त्रीलिङ्गः ।

६. अमरटीकायां ‘सपति समवैति सप्तिः’ इति स्वामी (पृष्ठ १८६) । साय-
णस्तु ‘सप्तानामपत्यं सप्तिः’ इत्युक्तवान् (भा० वृ० पृष्ठ ८७) ।

७. उद्धमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४६) । धातुवृत्तौ (पृष्ठ ८७) पाठो ब्रह्मः ।

पुववि (३।१।१२६) इति ण्यत् अपलाप्यम् । लपितम् । लपनम् मुखम् ।
आलापः, अपलापः, प्रलापः ॥३९६, ३९७॥

२८७. चुप मन्दायां गतौ । चोपति किञ्चिच्चलति । चोपनम् ।
उणादौ चुप्पम्^१ निष्पन्दत्वम्^२ । शुपेरश्चोपधायाः (तु० उ० १।११०)—
चपलः । इत्थं चात्र विपरीतायां वगमादिममिप्रावं न विष्ठाः, यथाकथञ्चित् ५
नान्नां श्रुतिपतिः कायेति चेत् तर्हि चपेर (१।२०४) पदाग्रभासेन साम्यताम् ॥

२८८ तुप तुन्प चुप छुन्प तुफ तुन्फ हिंसार्थाः । तोपति
तुम्पति । प्राक् तुम्पतेर्गतौ^३ सुद् प्रस्तुम्पति गां वत्सः । तुफ तुन्फ इति चन्द्रः
(चा० धा० १।१४२) अधिकौ पठति ॥३९९-४०४॥

२८९. वर्फ^४ रफ रफि अर्ब वर्ष कर्व खर्व गर्ब घर्ब शर्व १.
पर्ब सर्व चर्व भवनर्व^५ गतौ । पञ्चदशैते गत्यर्थाः । वर्फादीस्त्रीन्
हिंसार्थे कण्ठः पठति । गर्बेत्यनार्षः, ओष्ठयोऽत्र वः, पवर्गप्रस्तावात् ।
अर्बेत्यादौ रेफस्याने नकारे कौशिको मन्यते । एकः शर्वेस्तालज्यादिः,
अपरः चोपदेशः, अन्यो वन्त्यादिः । अर्वा^६ अभवः । वर्वरः, वर्बरी कुक्षिताः
केशाः । कर्वटो ग्रामचतुःशतीमध्ये पुरम्^७ । कर्बुरश्चित्रो वर्णः । खर्वः^८, १५
गर्व^९, शर्व^{१०}, सर्वः^{११} । चर्वणम् ॥४०५-४१९॥

२९०. चुवि वक्त्रसंयोगे । नमस्तुवश्चिरश्चुम्बि (हर्षचरित ५।२)
इत्युपचारात् । चुम्बति । चुम्बितम् । चुम्बनम् ॥४२०॥

२९१. सृभु सृम्भु हिंसार्थौ । स्रम्बति । सृम्बति । पतावप्यचोप-
देशौ, सूत्रजं (६।१।१४ माथे) इत्यनेनानर्थकस्यापि ग्रहणात्^{१२} ॥४२१, ४२२॥२०

१. बाहुलकात् पः इति भावः ।

२. 'निष्कर्मत्वम्' पाठा० । तुलनीयम्—हैमोणादि० ३०१ ।

३. 'प्राप्तुम्पतेर्गवि' इति सर० कण्ठा० ६।१।१७३ ॥ प्राप्तुम्पतौ गवि कर्तरी
इति पारस्करादिगणध्वजम् । (द्र० काशिका ६।१।१४७) ।

४. 'वर्ष' 'वक्' पाठान्तरे ।

५. 'तर्व' पाठा० । २५

६. दन्त्योष्ठव्यवहारवन्त पृष्ठे, तथैव च कोशेषु पठ्यन्ते । ओष्ठव्यवहारवतां
पाठे कारणं स्वल्पम् ।

७. 'ग्रामचतुःशतीमुख्यपुरम्' पाठा० ।

८. स्मृतमिदं बाहुवृत्तौ (पृष्ठ ८८) । नैतारशं भाग्यव्याख्यानमन्यत्र दृष्टम् ।

२९२ शुम्भ भाषणे हिंसायां च^१ । भासन इति दुर्गः । शुम्भति ।

शुभ शुम्भ शोभायै (६।३२) इत्यस्य शुम्भते^२ । योपदेशोऽयमिति शुभः, सावष्टम्भनिपुम्भशुम्भनैनमदभूगोले (द्र० मालतीमाधव ५।२२) इत्यादिदर्शनात्, शुम्भति । कुपुम्भम् ॥४२३॥

२९३. उदात्ता उदात्तेतः ।

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

२९४. घिणि घुणि घृणि ग्रहणे । इतः कम्बन्ताः (१।३००)

दश सेट आत्मनेपदिनश्च । घिण्णते, घिण्णितः । घुण्णते^३ । घृण्णते ॥

२९५. घुण घूर्ण भ्रमणे । घोणते । घोणः । घुणाक्षरम् । घुणा-
वर्तोऽरघटः । घूर्णते । तुदादौ (६ । ४८) परस्मैपदिनौ स्तः—
घुणति, घूर्णति ॥४२७, ४२८॥

२९६. पण व्यवहारे स्तुतौ च । चक्रपाणि पणायति, आय-

व्यवधानात् तच्छ नास्ति^४ । उपपूषविल्लपणिपनिम्य आयः (तु० ३।१।२०)

इति स्तुत्यर्थेन पणिना स्वाहचर्यात् व्यवहारार्थस्य पणेरायो नास्ति^५ ।
व्यवहपणोः (२।३।५७) इति पट्टी—शतस्य पणते । न योपलेभे वणिजां

१. 'शुम्भ भाषणे..... दुर्गः' इत्येवं पुरुषकार उदाजहार (पृष्ठ ९८) । अथ धातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ ८८) ।

२. तुदादौ परस्मैपदिषु पाठात् 'शुम्भति' इति युक्तम् ।

३. 'निशुम्भसंभ्रम' इति पाठो मुद्रिते ।

४. इतोऽग्रे 'घुणयः' इति कचिदधिकम् ।

५. धातुवृत्तौ शीरस्वामिनो मते 'पणायते' इत्यात्मनेपदमुक्तम् (पृष्ठ ९०), परस्मैपद तदभावो विधोयते । काराकृत्स्नधातुपाठे तु 'पण पन व्यवहारे स्तुतौ च' इति पठ्यते । तस्य कलढटोकायां 'पणते पणायते, पनते पनायते' इत्येवमुभयोर्यो सार्वाधातुक आयविकल्प आत्मनेपदं चोदाह्रियते (पृष्ठ १०८) ।

६. वृत्तिकारादयोऽप्यनैवातकुलाः । तथापि निषण्णवर्चनैकिकर्मणु (२।१४) 'पणायति पणते' इत्युभयपाठदर्शनात् स्तुत्यर्थादपि पणतेरायविकल्पो द्रष्टव्यः । तथा सति काराकृत्स्नीयं पूर्वोभूतं व्याख्यानं युक्तमेव ।

पणायाम् (मडि० ३।२७) इति तु भट्टिभ्रान्तः^१ । अवषपण्य (३।१।२०१) इति पणितव्ये पण्यः साधुः । नित्यं पणः परिमाणे (३।१।६६) इत्याप्—पणः । गोचरसंचर (३।३।१२६) इत्यापणः साधुः । आङि पक्षिपति (उ० २।४५) इतीकन्—आपणिकः । पणेरित्वादेशे कः (उ० २।७०) इति वणिक् । अशिपवाव्यो (उ० ४।१३२) इति पाणिः ॥४२९॥

२६७. पनं च । चकारात् स्तुतौ । पनायते^२ हरिम् । अत्र अवपक्वेऽपि कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति (महा० ३।१।५) इत्याय-व्यवधानेऽप्यात्मनेपदम्^३ । अत्यविचमि (उ० ३।११७) इत्यस्य—पनसः ॥

२२८. भाम क्रोधे । भामते भामिनी ॥४३१॥

२२२. क्षमूष् सहने । क्षमते । क्षन्ता, क्षमिता । क्षान्तः । १०
क्षमा । दिवादी (४।१००) क्षाम्यति । क्षान्तिः ॥४३२॥

३००. कमु कान्तौ । कान्तिमिल्लापः । उत्पत्तिकारितो^४ ऽयम् । कमेणिष् (३।१।१०)—कामयते । आवादय आर्धधातुके वा (३।१।३२) इति चकमे, कामयाश्चके । कामनम्, कामनम् । कान्तिः । कामना । कमित्वा, कान्त्वा, कामयित्वा । कान्तः, कामितः । अचीकमत, कमे-
अङि उपसंख्यानत् (तु० ३।१।४८ वा०) अचकमत । तु काममनसोरपि (३।१।२४४ काशिका) इति कर्तुकामः । शीलिकामिमणाचरिभ्यो णः (३।२।१ वा०) मांस-
कामा स्त्री । लक्षपतपद (३।२।१५४) इत्युक्तम्—दास्याः कामुकः,

१. उद्धृतमिदं धातुर्लौ (पृष्ठ ८६) । काशकत्नपाठानुसारं तु व्यवहारे ऽप्यायो भवति, तथा सति न भट्टिर्भामेति शक्यते वक्तुम् । वणिकृपदनिर्वचने (उ० २।७०) पाणिपदनिर्वचने (उ० ४) च 'पणायति व्यवहरति' इत्येवं निर्दिशन् स्वामिदयानन्दोऽप्यत्रैवातुक्लः ।

२. स्तुतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २ पृष्ठ १४०) । निचयटावर्चति-कर्मसु (३।१।४) 'पनायते' इत्यात्मनेपदं श्रूयते । यथा तु वैयाकरणानां मतं तथा पनायतेरार्धधातुके आद्यप्रत्ययामावेऽनुदात्तत्वस्य चरितार्थत्वादप्यात्मनेपदेन न भवितव्यम् । ३. 'कोपे' पाठा० ।

४. कारित इति खेः प्राचा संज्ञा, उत्पत्त्यवस्थायामेव श्यन्त इत्यर्थः । काश-कत्नीयकमडटीकायामत्रापि 'कमते कामयते' इत्येवं सार्वधातुके णिङो विकल्पो दृश्यते । एतत्पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

- न लोकाव्यय (२।३।६९) इति निषेधे प्राप्ते कमेर्भाषायाम् (२।३।६९ वा०) इति षष्ठी । नोदात्तोपदेशस्य (७।३।१४) इति निषेधे प्राप्ते अवसिकमिचमीनाम् (७।३।३४ वा०) इति वृद्धिः—कामी । नमिकम्यि (३।२।१६७) इति रः—कम्रः । युजपीथ्यते—(द्र० ३।२।१५० भा०) कमनः । कमिमनि-
 ५ जनि (उ० १।०३) इति कन्तुः । कमेरठः (उ० १।१०२) कमठः । कलस्वपञ्च (उ० १।१०६) इति कमलम् । वृत्तुवदि (उ० ३।६२) इति सः—कंसः । उणादौ कम्बलः, कोमलः, कमलाः, कामला । अर्थिकमिममि (उ० ३।१३२) इत्यरः—कमरः । कमेरुओपधायाः (तु० उ० ३।१२८) कुमारः । अतः कृकमिकंत (८।३।४६) इति सत्वम्—यस्कांमः । न भावपूकमिगमि
 १० (८। ४। ३४) इति कृत्यवो न णत्वम्—प्रकमनम्, प्रकामनम् ॥४३३॥

३०१. उदात्ता अनुदात्तैः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३०२. अण रण वण मण कण कण व्रण भ्रण ध्वण

- १५ शब्दार्थाः । एते शब्दनक्रियार्थाः । इतः क्रम्यन्ता (१।३।१६) अय-
 मिशत् सेटः परस्मैपदिनश्च । अणति । वृत्तु शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३१)
 अणको नापितः । इष् (द्र० उ० ४।१२४) आणिर अक्षामकीलकः,
 अणिरित्यमरसिंहः (२।८।५७) । अण्डम् । अणव (उ० १।८) इत्युः—अणुः ।
 अणो ढ व (अत० उ० १।८४) इति णित्वाद् आढः—आलुका । रणति ।
 २० वशिरण्येष (३।३।५० वा०) इत्यश् चक्तव्यः, रणन्त्यस्मिन्निति रणः ।
 रण-मण-कणा गतौ भित्त्वं स्मर्यते^१ रणयति, अन्यत्र राणयति । वणति ।
 उव्रणः, उलवणः उदूखलोलूखलवत्^२ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)
 लत्वं वा । वणत्यस्मिन् ज्या—वाणः । वण्यतेऽसाधनया वा—इष्—
 वाणिः, वाणी^३ । मणितं सुरतकृजिते रुढम्, एवं
 २५ कणितम् आर्तं, कणितं वीणादौ, रणितं नूपुरादौ, कृजितं विहगादौ,

१. नेदमस्माभिः कचिदुपलब्धम् ।

२. यथा उदूखल-उलूखलशब्दयोरुपसर्गदकारस्य विकल्पेन लत्वं तथैव उव्रण-उलवणशब्दयोरपि द्रष्टव्यमिति भावः ।

३. कदिकारादक्तिनः (४।१।४१ गणसूत्रम्) इति ङीप् ।

सृष्टितं गजे, हेष्टितं हये, वाशितं पशुषु, गर्जितं मेघादौ, गुञ्जितं
भ्रमरादौ, गृञ्जितम् सिंहादौ, इत्यादि प्रतिषातुस्त्वम् कियद् व्याचक्षते
वयम्, लोकात् सृष्टिभिरल्लम्, लक्ष्यमूलं हि लक्षणम् । मणिः । मणिको
महाकुम्भः । कणति । कणः, कणिका, कङ्कणः, कणूकः, कण्ठः । अशुप्र-
वि (उ० १।१५१) इति कन्—कण्वं पापम् । काण्डम् । कणति । कथो ५
वीणायां च (३।३।६५) इति वाप्—निकणः, निकानः, कणः, कानः,
प्रकणः, प्रकानः, उपकणः, उपकानः । पीयूषम्यां कालहस्वः प्रसार-
णश्च (तु० उ० ३।७६)—कुणालम् । कणः सम्प्रसारणश्च (उ० ३।१४३) कुण-
पः । व्रणति व्रणः । चुरादौ मण गच्छविचूर्णने (१०।१२२) अदन्तः—
व्रणयति । मूर्धन्यान्तो भ्रष्टिर् लोके नास्ति ॥४३४-४४२॥ १०

३०३. ओणृ अपनयने । ओणति । मानवान् ओणिणत् ।
एतदेव ऋदित्वं ज्ञापकम्—नित्यमन्तरङ्गश्च द्विवचनमुपधाहस्वत्वेन
बाध्यत इति, अन्यथा द्विवचने कृत उपधाया अभावाद्भ्रष्टो न
प्राप्नोति, किम ऋदित्वेन कृतं स्यात्, अतो मा भवानदिदित्यादौ
ह्रस्वः सिद्धः ॥४४३॥ १५

३०४. शोणृ वर्णगत्योः । शोणति । शोणो लोहितः । शोणितं
रुधिरम् । गती—शोणो नद् ॥४४४॥

३०५. ओणृ संघाते । ओणिः । ओणः पङ्गुः ॥४४५॥

३०६. श्लोणृ च ॥४४६॥

३०७. पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । पैणिति अपिपैणत् ॥ २०

३०८. वन भण धण शब्दे । वनति । वनम् । संवननं
वशीकरणम् । भणति । भाणः अलङ्कारे सुप्रसिद्धः । धणति । कौशि-
कस्तु वन्त्यान्त्यमाह । उस् (द्र० उ० २।११८) धनुः । वनिप्-धन्वा^३
कृषिचमि (उ० १।८२) इत्युः—वनूः राशिः ॥४४८-४५०॥

१. 'पैणृ', 'पैणति', 'अपिपैणत्' इति पाठा० ।

२५

२. उणादिवृत्तिकारास्तु वन धान्व इत्यस्माद् 'धेष्ठः, धन्व, धनूः' शब्दान्

व्युत्पादयन्ति ।

३. उणादौ (१।१५६) कनिन्प्रत्ययान्तो निपात्यते ।

३०९. कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । दीप्तिः प्रकाशः । कान्तिः शोभा । कनति । कनीनिका । कनकम् । अघ्न्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कन्या^१ । कान्तः ॥४५१॥

३१० स्तन ध्वन शब्दे ।^२ स्तनति । स्तनितम् । स्तनः । स्तनयति । चुरादावदन्तः स्तनगदी देवशब्दे^३ (१०।२४७) मेघः स्तनयति । अभिनितः स्तनः शब्दतन्त्रायाम् (८।१।८७) पत्वम्—अभिनिःष्ठानो^४ विसर्गः^५ । ध्वनति । ध्वानः, ध्वनिः । दुष्स्वान्तान्तान्त (७।१।१८) इति ध्वान्तं तम-श्चेत्, ध्वनितमन्यत् । चुरादौ अदन्तः (१०।१७४) ध्वनयति ॥४५२, ४५३॥

३११. वन पण भक्तौ । भक्तिर्भजनम् । वनति । वनम् उद-कम्^६ । वनिता । वनन्यञि (उ० ४।२) इति वनिष्ठु पुष्पान्त्रम् । उणा-दौ—वानरः, वानीरो वेतसः । तनादौ वन यापने (८।८) वनुते, वनोति^७ । वनति । वनो ये विभाषा (६।४।४९) आत्वम्—सायते सन्यते । कथं सन्यात् ? ये इत्यदन्ते ये परे विधानात्^८ तनीवन्तर्ध (७।१।४९) इति

१. अरमादेव भातोः कन्यार्थकः कनीना शब्दः, यस्य 'कनीन' इति ताडि-तं कपम् । विशेषस्यत्र अस्मदीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' (अ० १ पृष्ठ २५) पुस्तके द्रष्टव्यः ।

२. 'एन ध्वनेति शीरस्वामी' इति पुरुषकारः (पृष्ठ ९०) । अज्जदस्यपराः सादयः शोपदेशाः (अ० ६।१।६४) इति माप्यवचनात् शोपदेश एवायम् । शीरतरङ्गि-व्य^९ कदाचित् पाठभ्रंशो जातः स्यात् ।

३. 'मेघ शब्दे' पाठः ।

४. 'अभिनिष्ठान' इति सार्वभिको विभक्तिरहितोऽपपाठः ।

५. चन्द्रस्तु 'अभिनिष्ठानो वर्जो' (७।४।७३) इति सूत्रयन् वर्णमात्रस्य संशमाह ।

६. 'उदकम्' इति कश्चिज् । निघण्टौ (१।१२) उदकनामत् पठितः । काश-रुक्सीयधातुपाठस्य कश्चिदटीकायामपि तथैव ।

७. तौपादिको अनिरुदाचेत्, न स्वस्तित्, तेन 'वनोति' इति पाठभ्रंशो द्रष्टव्यः ।

८. धातुपारायणकारस्याप्येतदेव मतम् । अन्ये तु यासुटवपि 'सायात् सन्यात्' आत्वविकल्पमिच्छन्ति । द्र० धातुवृत्तिः पृष्ठ ६४ ।

वेद्—सिस्सनिवति, स्तौतिरयोरेव षण्यभ्यासाद् (२।३।६१) इति नियमात्
 षत्वं नास्ति । सिधासति सनोतेरनः (८।३।१०८) इति षत्वम् । दृसनिजनि
 (उ० १।३) इति झुण्—सानुः । सनिकम्पञ्चयति (उ० ४।१३६) इति
 सनिः । न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३६) सातिः^१ लोपश्चास्यान्यतरस्याद् (६।४।४५)
 सातिः सन्तिः । तनादौ षण् दाने (८।२) सनुते सनोति ॥४५४,४५५॥ ५

३१२. अम गत्यादिषु । क्नी दीक्षिकान्तिगतिषु (१।३०६) इयं
 गतिः, स्तन ध्वन शब्दे (१।३१०) अयं शब्दः । वन षण मलौ (१।३११) इयं
 भक्तिः—एते गत्यादयोऽर्थाः । अमति न कम्पमिचमाम् (१।५५७)
 इति न मिस्त्वम्—आमयति । कम्पमत्वरसंशुपास्वनाम् (७।२।२८)
 इति निष्ठायां वेद्—अभ्यमितः अभ्यान्तः । अम्मः । अमेः सन् (उ० ४।२१) १०
 अंसः । अमेरीरश्लो वा (दश. उ. १४५) अङ्गुलिः अङ्गुलिः । अन्दिशि (उ०
 १।२८) इत्यङ्गुः कूपः । अन्धयतेस् (१०।३१०) तु युक्तः । अमितम्योदीर्घश्च
 (उ० २।१६) इत्याह्नः । हसिष्टमि (उ० ३।८६) इति तन्—अन्तः । अमिचि-
 मिदिशसिन्धः वनः (उ० ४।१२३) अन्ध्रम् । अमिनचिकलियजिबचिपतिम्योऽजन्
 (तु० उ० ३।१०४) अमन्ध्रम् पात्रम् । अमेरिचन्^२ अमिचोऽरिः । द्वय १५
 (दश० उ० ४।१५८) अन्ध्रम् ॥४५६॥

३१३. द्रम हम् मीमू गतौ । द्रमति । हम्बन्तस्य (७।२।५)
 इति सिचि वृद्धिर्नास्ति—अद्रमीत् । द्बन्द्रम्यते । लुचङ्कम्पद्बन्ध
 (३।२।१५०) इति यङन्ताद् युच्—द्वन्द्वमणः । द्रमिमस्योरुच (दश० उ० ८।
 ११३) तुमलं मानभाषडम् । हम्मतिः सराद्रेथ्विति भाष्यात् (परुषशाहिक)
 द्विवजो मकारः ॥४५७-४५९॥ २०

३१४. मीमू शब्दे च । मीमति, अमिममीमत् ॥४६०॥

१. 'न क्तिचि दीर्घश्च (६।४।३०) सूनं तु दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति ।
 तस्मादस्यात्र निर्देशाश्रित्यः । आत्वं, पक्षेऽनुनासिकस्य लोपश्च 'लोपश्चास्यान्यतर-
 स्याम् (६।४।४५) इत्यनेनैव विधीयते तेन सातिः सतिः सन्ति इति त्रीणि रूपाणि २५
 भवन्ति ।

२. प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशोऽवप् । सूनं तु 'अमेरिचति चित्' (उ० ४।१७४)
 द्रष्टव्यम् ।

३१५. चमु छमु जमु झमु अदने। चमति, विचमति । छिबुकम्बा-
चमां शिति' (७३।७५) इति दीर्घः—आचामति । न कम्पामिचाम् (१।५५७)
इति मित्वं नास्ति—आचामयति । आसुयुवपि (३।१।२८६) इति ण्यत्—
आचाम्यम् । नोदातोपदेशस्य मान्तस्नानाचमेः (७।३।३४) इति वृद्धिनिषे-
धभावः—आचामकः । क्विचमि (७० १।८२) इत्युः—चमूः । अव्यवि-
चमि (७० ३।११७) इत्यसच्—चमसः । ऊदरादयश्च (७० ५।४१) इति
चमरः । उदितो वा (७।२।५६) इद्—चान्त्वा चमित्वा । आचान्तः, आचा-
मः । आच्छमति । आच्छामः । जमति । इवुपधोऽयमित्येके^१—जेमनम्
जेमः । झमति ॥४६१-४६५॥

- १० ३१६. क्रमु पाद'विक्षेपे । पाद् न्यासेऽर्थे । क्रमः परस्मैपदेषु
(७।३।७६) इति दीर्घः—क्रामति । वृत्तिर्गतापनेषु (१।३।२८) इत्यात्मने-
पदम्—क्रुश्वस्य क्रमते वृद्धिः, न प्रतिहन्यत इत्यर्थः, युद्धाय क्रमते,
उत्सह्यत इत्यर्थः, प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते, स्फीतीमयन्तीत्यर्थः ।
आङ् उदुगमने (१।३।४०) आक्रमते नमोऽर्कः । ज्योतिरुदुगमन इति वक्तव्यात्
१५ (५० १।३।४० वा०) नेह—आक्रमति धूमो हर्म्यतलम्^४ । वेः पादविहरणे
(१।३।४१) साधु विक्रमतेऽश्वः, नेह—विक्रामत्यजिनसन्धिः । प्रोपाभ्यां
समर्थाभ्याम् (१।३।४२) प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते । अत्रपसर्गाद् वा
(१।३।४३) क्रमते क्रामति । स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (७।२।३६) इतीद्—
प्रक्रमितुम्, विक्रमिषति, विक्रमिषा, विक्रमिषुः, नेह—प्रचिक्कंसते ।
२० उदितो वा (७।२।५६) इद्—क्रमित्वा क्रान्त्वा, अनिद् पक्षे क्रमश्च क्तिव
(६।४।१२) इति वा दीर्घः क्रान्त्वा । उणादौ क्रमुकः । क्तिव कौटिल्ये गतौ
(३।१।२३) यङ्—चङ्कम्यते । लुचङ्कम्य (३।२।१५०) इति युच्—चङ्-

१. अयं काशिकासम्मतः पाठः । अन्यत्र 'छिबुकमुचमां शिति' इत्येवं
पठ्यते ।

२५ २. पातुष्टौ स्मृतम् (पृष्ठ ९५) । अस्यैव 'जिमु' धातो राजस्थान (मार-
वाही) भाषायां 'जीमना' पदं प्रयुज्यते । ३. 'पद०' इति पाठा० ।

४. 'हर्म्यतलात्' इति महानाभ्ये पाठान्तरम् । अत्र नागेशीय उद्योतो
द्रष्टव्यः (१।३।४०) ।

क्रमणः । घञि नोदातोपदेशस्य (७।१।३४) इति वृद्धिर्नास्ति—क्रमः, उप-
क्रमः । जनसनखन (३।२।६७) इति विद्, विद्वन्नोः (६।४।४९) आत्—
दूरकाः । कमितमिश्रितस्तम्भात् अत इव (उ० ४।१२२) इति किः—कमिः,
बाहुलकात् सम्प्रसारणञ्च—कुमिः । शकध्वक्तागता (१।४।६५) इति
तुमुन्—प्रक्रमते भोक्तुम् ॥ ४६६ ॥

३१७. उदात्ता उदात्तैः ॥

[अथ सेट आत्मनेपदिनः]

३१८. अय वय पय मय चय तय नय गतो । इतो रेह-
पर्यन्ता (१।३।३६) एकोनचत्वारिंशत् सेट आत्मनेपदिनश्च । अच्यते । १०
उपसर्गस्यावतो (८।२।२६) इति लत्वम्—पलायते पल्ययते, येन नाव्यवधानम्
इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाधीयते, नेह—प्रत्ययते । दयायात्म (१।२।२७)
इति लिट्याम्—पलायात्मके । चयते । अतुन् (दश० उ० ४।१८८) चयो
बाह्यादि, पक्षी च । वयो विद् (दश० उ० १।४६) चायसः । पयते ।
पयः । मयते । मेङ्गोऽपि (१।३।८०) मयते । चयते । घञ्—चायः । १५
चितोतेः (५।२)—चयः । नयते । लिटि—नेये । णिन् प्रापञ्च (१।६।४०)
नयति, नयते, निनाय, निन्ये ॥४६७—४७३॥

३१९. तय रक्षणे च । तयते । नायी जिनः ॥४७४॥

३२०. दय दानगतिरक्षणहिसादानेषु । दयते । अचीगर्भ-
देषां कर्मणि (२।३।५२) पठ्यो—मातुदयते । दय्यते । दयिता । दयायात्म २०

१. 'नय' सर्वहस्तलेख्यपाठः, 'यय' इति तु धातुपूर्वादिषु सार्वजिकः
पाठः । 'चय रक्षणे च' इति काराकस्त्रीयः पाठः (पृष्ठ १०) । मैत्रेयोऽपीरधमेवाह
(धा० प्र० पृष्ठ ३६) ।

२. 'एकोनपञ्चाशद्' पाठा० । अयुक्तमिदम् एकोनचत्वारिंशद्वानुनामे-
वोपलम्भात् ।

३. 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनं प्रामाण्यम्' इति कस्त्नः
पाठः । ३० काशिका ८।२।१९॥

(३।१।३७) इति लिट्याम्— दयाञ्चके । स्पृष्टिपृष्टिपतिदयि (३।२।१५८)
इत्यालुच्—दयालुः । भिदादित्वाद् (द्र० ३।३।१०४) दया । दयितम् ।
देह् रक्थे (१।६८२) मातरं दयते, दीयते, दाता ॥४७५॥

३२१. रय गतौ । रयते रयः । निरयः ॥४७६॥

५ ३२२. ऊयी तन्नुसन्ताने । ऊयते । ऊयिता । ऊयाञ्चके
श्रीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) नेद्—ऊतः ॥४७७॥

३२३. पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयन्ते^१ यथाः । व्रणः
पूयते । पूयिता । पूतः, पूतिः ॥४७८॥

३२४. कनूयी शब्दे उन्दने च । उन्दनं कलेदनम् । कनूयते ।
१० कनूयिता । कनूतः । न वः (३।२।१५२) इति युञ् नास्ति, अतस्तच्छ्री-
लादौ कर्तरि लुङ् एव—कनूयनशीलः कनूयिता । अतिहीनो (७।३।३६)
इति णौ पुक्—कूपयति । चले कूपेः (३।४।३३) इति णमुल्—वस्त्र-
कूपं वृष्टो देवः ॥४७९॥

३२५. क्षमायी विधूनने । क्षमायते । क्षमापयति । क्षमातः ॥

१४ ३२६. स्फायी ओष्यायी वृद्धौ । स्फायते । स्फायो वः
(७।३।४१) इति णौ बलम्—स्फावयति । निष्ठायां स्फायः स्फी
(६।१।२२) स्फीतः । ईदित्वं स्फायेरादेशानित्यत्वे लिङ्गम्^२—स्फातः ।
उणादौ फेनः, स्फिरो बधुः । स्फायी (उ० २।१३) इति रक्—स्फारम् ।
प्यायते । दीपजनबुध (३।१।६१) इति कर्तरि वा चिण्—अप्यायि.

१. 'विपूयन्ते' पाठा० ।

२०

२. अयं भावः—यदि निष्ठायां नित्यं 'स्फी' भावः स्यात्तर्हि ईदित्वमनर्थ-

कं स्यात् । ईदित्वस्य तु 'श्रीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) इति निष्ठायामिद्व्यति-
षेध एव फलं, नान्यत् । तस्माद्वयर्थं सञ्ज्ञापयति 'स्फी' भावोऽनित्य इति । तथा
सति 'स्फातीभवति' इति प्रयोगोऽप्युपपद्यते । एवं च सति 'स्फातीभवति' इत्येतदपि

२५

क्लिवन्तस्यैव रूपं, न निष्ठान्तस्य इति काशिकावचनं (६।१।२२) तत् क्लिष्टकल्पना-
भावं । धातुवृत्तिकारस्तु अनुदात्तस्वार्थमीदित्करणमाह (पृष्ठ ६१) तदप्यसत्, अनु-
दात्तस्वार्थेऽन्यथेवेदाप्यकारस्यानुबद्धं शक्यत्वात् ।

अप्यायिष्ट । पीनः, प्यायः पी (६।१।२८) स्वाङ्गे^१, ओदितश्च (८।२।४५)
इति निष्ठानत्वम् अन्धधसोराजीति वक्तव्यात् (३।१।२८ वा०) आपीनोऽन्धुः
आपीनमूधः । नेह—आप्यानश्चन्द्रमाः । लिङ्यङोश्च (६।१।२९) इति
पी—आपिये, आपेपीयते । कलच (८।४।२९) इति प्राप्ते न भामूपकमिगमि
(८।४।३४) इति णत्वं नास्ति - प्रप्यानः ॥४८१, ४८२॥

३२७. तायृ सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते ।
अततायत् । दीपजनशुभपूर्तिं (३।१।६१) इति कर्तरि वा चिण्—अतायि,
अतायिष्ट । तय रत्ने (१।३।१६) तयते, अतीतयत् ॥४८३॥

३२८. शल चलनसंवरणयोः । शलते । शलतीति—शल
हुल पल गतो (१।५०८) तथा शल शल आशुगमने (१।३।६७) । इण् मीकापा १०
(उ० ३।४२) इति शलकः । काष्ठत्वक् । शलिपटिपतिभ्यो नित् (दश० उ०
३।३३) शलाका । कृशशलि (उ० ३।१।२२) इत्यभच्—शलमः । शलिमण्डि-
म्यामूकम् (तु० उ० ४।४२) शालुकः । शललं शलश्च श्वाचिल्लोम ।
सानसिबर्षेसिपर्यसितशङ्खलाङ्कुराचषलिन्बलधिन्धयशल्या (उ० ४।१०७) इति
शल्यम् । शल्यकः श्वाचित् ॥४८४॥

३२९. बल संवरणे । बलते त्रयोदशलितः । बालाः केशाः ।
बालमीकम् । ज्वलादौ बल प्राणने^२ (१।५०५) बलति । चुरादौ मित्
(१०।८०)—बलयति । शुक्लकोल्का (उ० ३।४२) इति बलकः । इन्
(दश० उ० १।४६)—बलिस्त्वक्सङ्कोचः । बलेर्द्युश्च^३ (तु० उ० १।१०)
इति बलगुः । बलिमलितनिम्बः कयन् (उ० ४।१९) —बलयः । बलीकं

१. स्वाङ्ग एव 'पी' भाव इति त्वन्यत्र न दृष्टम्, व्यवस्थितविभाषया कथं-
चिल्लान्धुं शक्यते । अत्र काशिका (६।२।२८) प्रष्टव्या ।

२. ज्वलादिस्थं 'बल प्राणने' धातुं दन्तोऽप्यादि मत्वेहोदानहार क्षीरस्वामी,
तदीयामरटीकायाः 'बल्यते बालः, ज्वलादित्वाण्यो वा, ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः
(३।१।१५०)' इति वचनादपीदमेव प्रतीयते । अत इहैवोचरन् 'अयं दन्तोऽप्यादिः,
बल प्राणने दन्तोऽप्यादिरिक्वाहुः' इति मतान्तरे ज्वलादिस्थमोऽप्यादिमाह । उज्ज्वल-
दत्तोऽपि 'बलेर्द्युश्च' (उ० १।२०) इत्यत्र दन्तोऽप्यादिवलशुपदसिद्धये ज्वलादिस्थ-
मुदाहरत्वात् । वस्तुतस्तयं दन्तोऽप्यादिः, ज्वलादिस्थमोऽप्यादिरेव ।

३. 'बलेर्द्युश्च' इत्येवं शुद्धः पाठः ।

(द्र० उ० ४।२५) पटल प्रान्तः । अयं दन्त्योष्ठ्यादिः, बल प्राणने लोष्ठ्यादि-
रित्याहुः—बलम्, बलिरूपहारः, बालः, बलाका, बलवजः । बल बल-
इति द्वयः, तथोपक्रमात् । बल्लूरं शुष्कमांसम् । बल्लुवो गोधुक् । बल्ल-
मः प्राणप्रियः । बल्ली, बल्लुरो, बल्ला ॥४८५॥

५ ३३०. मल मल्ल धारणे । मलते । मल्यते । माला । मालती
तरुभेदः । मलम् । मलयः । मालयति । चुराद्यन्तात् मलयतीति मल्लिः ।
घे-गन्धभङ्गिः परिमलः^१ । मल्लते । मल्लः । मल्लिकः पात्रम् । मल्लिका
मल्लीपुष्पम् ॥४८६, ४८७॥

३३१. मल मल्ल परिभाषणार्हिसादानेषु । मलते । ऊकः—
१० (द्र० उ० ४।४०) मल्लक ऋक्षः । मल्लते उलूकादौ (द्र० उ० ४।४१) मल्ल-
कोऽच्छमल्लः । मल्लः क्षुरप्रः । मल्लिः । मल्लटः । चुरादौ मल आमयदने
(१०।१४८) तडानी^२—विमालयते । मल्लूकः ॥४८८, ४८९॥

३३२. कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । आकलते, सङ्कलते,
परिकलते, प्रत्याकलते, विकलते । अच्—कलः । कल्यते—कालः, घञ् ।
१५ कलनीयम् । कल्पम् । काल्यं प्रभातम्, काले साधु वा । कलितम् ।
कलिः । कलिका । कर्दिकबेरैम् (द्र० उ० ४।८४)—कलमः । पृक्लि-
भ्यामुपच् (वश० उ० १।१५)—कलपः । उणादौ—कलमपम्, कलमापः ।
कल्योऽध्यादौ (द्र० उ० ४।१११) कलासु साधुर्वा । कलायः सतीनकः ।
कलितं व्याप्तं गहनञ्च । कललं शुक्रशोणितमलम् । चुरादौ कल
२० संख्याने (१०।१५२) अदन्तः—कलयति । कलना, कला बाहुलकात् ।
कल किल पिल लेपे (१०।१०) इत्यस्मात् कालयति, कालः, कालनम्,
कालना, कालिः । कालिका तु मेघजालं, मनोहादौ (द्र० गण० ५।१।१३३) ॥

३३३. कलल अशब्दे । अशब्दे तूष्णीम्भावे^४ । कल्लते । कल्लः ।
कल्लोलः ॥४९१॥

२५ १. अतुपलब्धमूलम् । 'सुरसिमाल्यगन्धादिपरिमर्दनोत्पन्नो हृद्यो गन्धः
परिमलः' इति अमरटीकायां (पृष्ठ ४०) श्रीस्वामी ।

२. 'तडानी' पाठः । 'तडानी' शुद्धं पाठान्तरं द्रष्टव्यम् । अत्र पूर्वा
दिप्पयी (पृ० ४४ टि० ४) अवलोकनीया । ३. 'कर्दिकबेरौ' पाठः ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १००) सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १५१) च ।

३३४. तेष्ट देष्ट देवने । तेवते, अतितेवत् । देवने, अदिदेवत् ।
अतिक्मिन्नमि (उ० ३।१३२) इत्यरः—देवरः । शकादिभ्योऽट् उ० ४।८१
देवटः ऊर्णावृत्तिः । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) देवलः । दिवादी
(४१) दीव्यति । चुरादी दिव् परिकूजने (१०।१५३)—देवयते,
आकुस्मात् (१०।१२३) तद्ध्, अदीद्वित्त; तथा दिव् अर्दने (१०।१७०) ५
परिदेवयति ॥४९२, ४९३॥

३३५. एष्ट शेष्ट पेष्ट सेष्ट खेष्ट ग्लेष्ट पेष्ट प्लेष्ट मेष्ट म्लेष्ट
सेवने । सेवते, सिषेवे, असिषेवत् । अथोपदेशस्य सिषेवे, असिसे-
वत् । परिनिविध्यः सेव (८।१।७०) इति षत्वम्—निषेवते । अह्वयवायेऽपि
(८।३।७१) इति पर्यंषेवत् । स्तौतिष्योरैव षय्यम्यासात् (८।३।६१) इति १०
नियमे प्राप्ते स्थादिभ्यस्यानेन चाम्यासस्य (८।३।५४) इति षत्वम्—निषि
षेविषते । केवते, उणादी युक्तम्^२, वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०८) इति
कलच्—केवलः ॥४९४-५०४॥

३३६. रेष्ट प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गतौ । रेवते । रेवा नर्मदा ।
रेवती तु रीडो (४।२८) रूपम् ॥५०५॥ १५

३३७. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

३३८. मव्य बन्धने । इतोऽवान्ता (१।३९२) अष्टाशीतिः सेटः
परस्मैपदिनश्च । मव्यति । मव्यः^३ ॥५०६॥ २०

३३९. मूर्क्ष्य ईर्क्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यायाः । ईर्ष्या कामजमसहनम्^४ ।
कुक्षुहेर्ष्या (१।४।३७) इति सम्प्रदानम्—चैत्रायेर्ष्यति । ईर्ष्यतेरुत्तीयस्य

१. 'पव्' इति सर्वकोशेषु पाठः । 'मेष्ट' इति तु युक्तः पाठः, स्वात् ।

२. अस्पष्टार्थोऽयम् । कदाचिदत्र 'केष्ट' धातुः केवलशब्द एव प्रयुज्यते,
स चौणादिकः, तत्तत्क्षायं धातुरीणादिक एव, इत्यभिप्रायः स्वात् । २५

३. 'मव्यः' कश्चिज् ।

४. 'असहिष्णुत्वम्' पाठा० ।

(६।१।३ वा) एकाचो द्विर्वचनम्—ईधियिषति । व्यञ्जनस्य इत्येके—
ईधियिषति । ण्यन्ताच्चञ्चि तृतीयैकाचोऽभावाद् द्वितीयस्यैव
द्वित्वम्, तृतीयाभावेन वार्तिकप्रवृत्तेः, ततश्च हलादिशेषाद् (द्र०
७।४।६०) अम्यासे षकार एव श्रूयते—ऐधिष्यत् । व्यञ्जनस्येति
५ पक्षे षकारस्यैव द्वित्वम्—ऐधिष्यत् ॥५०७-५०९॥

३४०. हय गतिकान्त्योः । हयति । हयः ॥५१०॥

३४१. शुच्यी अभिषवे । अभिषवो द्रवेनाद्रवणम्, परिवास-
नम् । ज्ञानमिति चान्द्राः^१ । शुच्यति । लिट्—शुशुच्य । शुक्ः^२—
यस्य इलः (६।४।४९) इति यलोपः । शुच्यो^३ इति डुमः ॥५११॥

१० ३४२. हर्य गतिकान्त्योः । हर्यति । हर्यतेः क्यन् हिर च (उ०
५।४४) हिरण्यम् ॥५१२॥

३४३. अलौ^४ भूषणपर्याप्तिनिवारणेषु । पचतिवत् सानु-
नासिक इतीवसंज्ञार्यः । अलति । अलकापुरी । अलकाः केशः,
वृन् शिल्पितंज्ञयोः (उ० २।३२) । अलिन्दः । अलिकं ललाटम् । अलीलम् ।
१५ अलिर्भ्रमरः, आलिश्च । आलिः सखी, पङ्क्तिश्च । अलको रोगितः
श्वा । अलककम् अरक्तकन्तु रलयोरैक्यात्^५ ॥५१३॥

३४४. विफला विशरणे । फलति, प्रतिफलति, उत्फलति ।
तृफलमजनप[श्च] (६।४।१२२) इति लिट्गेष्वाम्यासलोपी—फेलुः ।

१. 'ईधियेत्तृतीयस्य द्वे भवतः' इति वार्तिकव्याख्याने 'कंचिदाहु—एकाच
२० इति—ईधियिषति । अपर आह व्यञ्जनस्येति—ईधियिषति' इति भाष्यम् (७।१।३) ॥

२. चान्द्रभातुपाठव्याख्याने पूर्णचन्द्रः—'अभिषवः स्नानविशेषः' (द्र० चान्द्र
भातुपाठ पृष्ठ ६ टिप्पणी) ।

३. श्वीदितो निष्ठायाम् (७।२।१४) इतीप्पनिषधः, सायणस्तु 'शुच्य' इति
पठित्वा 'शुच्यितः' इत्युदाहरति (भा० वृ० पृष्ठ १०३) ।

१५ ४. शब्दवाभिधायोऽव्ययः । अनीदित्वे शुच्यितः । काराकृत्स्नीये भातुपाठे
वृमयोरीदित्वं दृश्यते (पृष्ठ ४२) ।

५. 'अल' इति सायणादयः । आदित्वे 'आदितम्' (७।२।१६) इतीप्पि-
षधे 'अलतः' । सायणादि मते 'अलितः' इति भेदः । ६. 'एकवात्' पाठा० ।

फलकं—कवुन् शिष्यसंशयोः (७० २।१३२) । फलहकस्तूणादौ । वरफलोष, ऊपरस्यातः (७।४।८७-८८) पम्कुल्यते । ति च (७।४।८९) वर्तमाने जीतः कः (१।२।१८७) प्रकुलः । अनुपसर्गात् कुलबीज (८।२।५५ वा०) इति के कुलः साधुः । वकुलसम्कुलौ वक्तव्यात् (३० ८।२।५५ वा०) उपसर्गे प्रकुलः, आदितश्च (७२।१६) इतीण् नास्ति । विभाषा भावादिकर्मणोः १ (७।२।१७) कुलमनेन फलितमनेन, प्रकुलः प्रफलितः । कलिपाटि (७० १।१६) इति फल्गुरसारः १ । फल्गुनी । फल निष्पत्तौ (१।३५) इत्यस्मात् फलितः । कुल विकसने (१।३।५७) कुलितः ॥५१४॥

३४५. मील भ्मोल निमेषणे । निमेषणं सङ्कोचः । मीलति । प्रमीला तन्द्री । मीलनम् । भाजमास[मास]दीप (७।४।३) इत्युप- १० धाह्रस्वो वा—अमीमिलत् अमीमिलत् । लौकिकान् १ मिलेः—मिलति, मेलनम् । इमील स्थाने स्मीलेति चाप्राः (चा० धा० १।१६२) ॥५१५, ५१६॥

३४६. पील प्रतिष्ठम्भे । प्रतिष्ठम्भो रोधनम् ४ । पीलति । पीलनम् । कसु—नेद् वशि कृति (७।२।८)—पिपीलवान् । लङ्शङ्कु (७० १।३७) इति बाहुलकात् पीलुः ५ । पिपीलकः, पिपीलिका ॥५१७॥ १५

३४७. पील वर्णे । वर्णोपलक्षितायाम् क्रियायाम् । यथा—श्वेतं नीलति मरकतकान्त्या ६ । प्रणीलानि । नीलम्, नीली, नीलः ७, नीलङ्गुः क्रिमिः ॥५१८॥

१. फल्गु असारम् पाठा० ।

२. द्रष्टव्यः १।३७५ बाहुमूत्रे ।

३. सायणादयस्तुदादौ 'मिल श्लषणे' इति पठन्ति । श्रीरस्वामी तु 'हिल हावकरणे' (६।६७) सूत्रव्याख्यानं दुर्गमतेन मिल-धातुं पठति, न स्वमतेन । अत एवान्न लौकिकान्=लोकप्रसिद्धाश्च तु शास्त्रपठिताद् इति विशेषणमुपादत्ते । २०

४. 'रोधः' पाठा० ।

५. पीलुः हस्ती (कारा० धातु० कलङ्कीका पृष्ठ ५५) तदस्यास्तीति पीलु-वान् हस्तिपकः । तस्यैव 'पीलवान्' इत्यपभ्रंशः । पीलुरिति हस्त्यर्थे स्लेखप्रसिद्ध इति कुमारिलभट्टः (तन्त्रवार्तिक १।३।९) । मीमांसाशास्त्रीयार्यम्लेखप्रसिद्धार्थाधि- २५ करणविषये विशेषविचारः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' इत्यत्र द्र० (पृष्ठ ३६) ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

७. 'नील कुडिमः' पाठा० ।

३४८. शील समाधौ । समाधिरैकाग्र्यम् । परिशीलति । अनु-
शीलितः । शीलिकामि (३।२।१ बा०) इति णः—मांसशीलः । शैलूपो नटः,
बाहुलकात् । शिलूपापत्यमित्येके । चुरादौ (१०।२६३) शीलयति ॥५१९॥

३४९. कील वन्धे । कीलति । उत्कीलितः । कीलकः ।
५ कीला^१ । कीलालम् । कीलिर्धातुर्थे^२ । णिच्—कीलयति ॥५२०॥

३५०. कूल आवरणे ।^३ अनुकूलति । कूलयतेऽभिसा कूलम् ।
कूल संस्थाने (१।५७०) अस्मात् कूलम् । करोतेइँ च (तु० ६।१।१२ बा०)
इति चकारात्—कुकूलं तुषामिः ॥५२१॥

३५१. शूल रुजायाम् । शूलति । अच्—शूलम् ॥५२२॥
१० ३५२. तूल निष्कष । निष्कषो वस्तुनिःसारणम् । तूलति ।
तूलं तूलिस्तूलाभ्या, शलाकायान्तु तूलिका^४ ॥५२३॥

३५३. पूल संघाते । पूलति । पूलः । पूली तृणोच्चयः ॥५२४॥
३५४. मूल प्रतिष्ठायाम् । मूलति । मूलम् । उन्मूलयति
फ्लेशात् । अन्मूलितः । चुरादौ मूल रोहणे (१०।५९) मूलयति ॥५२५॥

१५ ३५५. फल निष्पत्तौ । निष्पत्तिः सिद्धिः । फलति । फलि-
तः । निकला (१।३४५) इत्यस्य फलः^५ फलम् । फलेरित्जादेशे षः (उ०
५।३४)—फलितम् ॥५२६॥

३५६. चुल हावकरणे^६ । अभिप्रायसूचनेऽर्थे । चुलति ।
चुलिः^७ ॥५२७॥

२० ३५७. फुल विकसने । फुलति । फुलम् । फुलितम् ॥५२८॥
३५८. चिल शैथिल्ये । चिलति । चिलितः । चिलः^८ पञ्च्री ॥
३५९. तिल गतौ । तिलति । तिल इत्यपि दुर्गः तेलति ॥५३०, ५३१॥

१. पशुबन्धनीरन्जूर्यस्या निबद्धकृते, 'कीला ब्रूटा' इत्येवं प्रसिद्धः ।

२. कीलिर्बन्धनमिलधः । ३. 'संवरणे' पाठा० । ४. अनुपलब्धमूलम् ।

२५ ५. 'संकुलः' पाठा० । ६. चुल चुल भावकरणे पाकाभिकुल्ये च इति
काराकृत्तनः । ७. चुलिः 'चुल्हा' इति प्रसिद्धः । ८. 'चील' इति प्रसिद्धः ।

३६०. वेल् लु चेल् केलु खेल् क्षेल् चलने । वेल्लेद्धिबन्धो
लकारः—वेल्ति । वेल्तिः । अविवेल्त । वेल्ता तु वेल् कालोपदेशे
(१०।२६५) इत्यस्मात् । चेल्ति । पापचेली । चेल्ता चिल वसने (१।६१)
इत्यस्मात् । केल्ति । केल्तिः । केल्तम् । कील बन्धे (१।२४९) अस्मात्
कीलः, कीलकम्, कीलितम् । खेल्ति । खेल्त्यतेऽप्रेति खेल्तम्^१ । खेल्- ५
तीति खेल्ता खुरलिः । खिलम्, पृषोदरादित्वात् (द्र० ६।३।१०९) ।
क्षेल्ति । क्षेल्ता ॥५३२-५३६॥

३६१. पेल् फेल् शेल्^२ गतौ । पेल्ति । पेल्तम् । अपिपेल्त ।
पेल् वृषणः । पेल्वं तनु । पेल्कस्त्वग्गन्धः । फेल्ति । फेल्ता भुक्तो-
शितम् । के (द्र० ३।१।१३५) फेल्ः पल्ः । शेल्ति, अशिशेल्त^३ ॥ १०

३६२. स्खल चलने । स्खलति । स्खलित्वा ॥५४०॥

३६३. खल सञ्चये च । चकाराच्चलने । खलं भगः पदम्
(१।३।१२५ वा०) इति वक्तव्याद् घः । अच्—खलः । खलिः
पिण्याकः^४ । खलितः खलवाटः । खल्वं गभीरम् । खलीनमश्वमुखा-
चरणम्^५ ॥५४१॥ १५

३६४. गल अदने । गलति । गलः । स्रवणेऽपि अनेकार्थ-
त्वात् । उणादौ गलुः^६ कपोलादिः, गल्वर्कः^७ स्फटिकः^८ । गलेश (५।०
उ० ७।१४) इति गुल्फः । चुरादौ गल सावणे (१०।१४७) तडि—
उद्गालयते ॥५४२॥

३६५. सल गतौ । सलति । सलिलम् । सालः ॥५४३॥ २०

३६६. दल विशरणे । दलति । उविकुटिदलिकविस्त्रजिन्धः कपन्
(उ० ३।१४२) दल्पः । दलम् । मिस्थाद् (धा० सू० १।५५३ व्याख्याने)
दलयति । चुरादौ (१०।१७६) दालयति ॥५४४॥

१. 'केल्' पाठा०।२. 'चलन्तः' (लिङ्गा० पुलिङ्ग २) इत्यस्य प्रायिकत्वात्-
पुस्तकान् । यथा 'संभवमनुवर्तिपते' (महा० १।१।१) इति । ३. 'सेल्' पाठा० । २५
४. 'सेलति । असिसेलत्' पाठा० । ५. 'खली' इति भाषायां प्रसिद्धम् ।
६. कविज । ७. 'गाल' इति भाषायां प्रसिद्धम् ।
८. 'गल्लकः' पाठा० । ९. 'स्फटिका' पाठा० ।

३६७. शल शल आशुगमने । शलति । अतो शान्तस्य (७।२।२) इति वृद्धिः—अशालीत् । उणादौ (द्र० उ० ४।१५) शुल्वं ताम्रं रज्जुश्च । शुल्कम्^१ ॥५४५, ५४६॥

३६८. खोर्क खोल गतिप्रतिधाते । खोरति । खोरा अधमा स्त्री । खोरिका पात्री । खोरः^२ खज्जः । खोवृ इति दुर्गः—खोडः कुणिः । खोलं शिरस्त्रम् ॥५४७, ५४८॥

३६९. धोर्क गतिचातुर्ये । धोरति । अबुधोरत् । आधोर-
णो हस्तिपकः^३ । धोरितम् । धोरितकम् अश्वगतौ ॥५४९॥

३७०. त्सर छद्मगतौ । छद्मप्रकारार्थे । त्सरति । रुधरी
१० (उ० १।७) इत्युः—त्सरः खड्गादिमुष्टिः । त्सद्म इत्यपीति कौशिकः—
त्सद्मति ॥५५०॥

३७१. अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्थः । अभ्रति । अभ्रम् । वभ्र-
ति । उन्मो द्वे च^४ कुर्वन् (तु० उ० १।२२, २३) इति वभ्रन्कुलः । मभ्रति ।
चरति ॥ ३७२. चरिर्भक्षणेऽपि । उद्वारः सकर्त्तकत् (१।३।५३) इति तङ्-
१५ गेहमुच्चरते उल्लङ्घयतीत्यर्थः^५, नेह—उच्चरति ध्वनिः । समस्ततीपायुक्तात्
(१।३।५४) अश्वेन संचरते । चरन्तोश्च, उद् परस्यातः (७।४।८७-८८) चञ्चू-
र्यन्ते, चञ्चुरः । ति च (७।४।८९) चूर्तिः । चरितम् । गदमदचरयमन्त्राप-
सर्गे (३।१।१००) यत्—चर्यम् । चरेणश्चि चागुरौ (३।१।१०० वा०) ।
आचर्य उपदेशः, आचार्यो गुरुः । आचर्यमनित्ये (६।१।१४७) साधु ।
२० पचादौ (गण० ३।१।१३४) चरः^६ । पटच्चरैश्चौरः पटच्चरतीति, पाटयञ्चर-
तीति पाटच्चरो^७ वा । पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्, पट इवाचरद् भूतपूर्वम् ।
प्रज्ञादौ (गण० ५।४।३८) चारः । क्वृत् शिल्पिसंज्ञयोः (उ० २।३२) चरको

१. 'शुल्कं' कपिक । २. राजस्थानभाषायां 'खोका' इति प्रयुज्यते ।

३. 'आधोरणः करिपकः' पाठः ।

४. 'याकुजोद्वे च' पाठः ।

५. 'तङ्गती'—गेहमुच्चरते लङ्घयतीत्यर्थः, गेहमुच्चरमाणः^७ इति पाठः ।

अत्र 'तङ्गती' इत्यस्य स्थाने 'तङ्गनी' युक्तः पाठः । ६ 'चरद्' पाठः ।

७. पटच्चरः पाटच्चर इत्युभयत्र तुक् क्यमिति नोक्तम् ।

मुनिः । चरेष्टः (३।२।१६) कुरुचरः, कुरुचरी । मित्रसेनादायेषु च (३।२।१७)
इति टः—भिक्षाचरः, सेनाचरः, आदायचरः । अलङ्कृन्निराकम्
(३।२।१९६) इतीष्णुच्—चरिष्णुः । गोचरसचर (३।२।१९९) इति द्वौ
साधू । इच्छा (३।३।२०१) इत्यत्र परिचर्या साधुः^१ । लोकाच् चर्या^२—
परिव्राजकादीनां ध्यानाद्युपाये स्थितिः । युच्—(द्र० ३।२।१४८) चर-
णः । ल्युट् (द्र० ३।३।११५)—चरणम् । अर्तिलुधूसूखनसहचर इष्टः
(३।२।१८४) चरित्रम् । चरेर्हृते (उ० ४।१७१) णिञच्—चारित्रम् ।
लनिकभ्यञ्जयति (उ० ४।१३१) इती—चरिः प्राकाराग्रम् । इण्—चारिः ।
इसनिजनि (उ० १।३)—इत्युण्—चारुः । शृष्टृष्टृचरि (तु० उ० १।७)
इत्युः—चरुर्हव्यपाकः । चरेष् (उ० ५।१६६) इत्यमच्—चरमः । किन्—
(द्र० ३।३।६४) चूर्तिः, ब्रह्मचूर्तिः । चरितं चर्म (द्र० ३।३।२
काशिका) ॥५५१-५५४॥

३७३. छिबु निरसने । न सुन्धातुछिबुचकीनाम् (तु० ६।१।६४
वा०) इति घात्वादेः षः सो नास्ति, छिबुकम्बाचमां शिति (तु० ७।३।७५)
इति दीर्घः—छीवति । ल्युटि वा गुणः^३—छेयनम्, छीवनम् । ह्युत्वा,
छीवित्वा । टिछेव । षकारात् पदस्थकारोऽयमित्येके^४ तिछेव ॥५५५॥

३७४. जि जये । जयोऽप्रोत्कर्षः । जयति । विपराभ्यां जेः (३।३।१९)
इति तङानौ—विजयते, पराजयते । छद्ध्येऽनिट्कोऽयम्^५—जेता ।

१. इच्छातृत्वे 'परिचर्यापरिसर्याष्टुगयाटाटकानामुपसंख्यानम्' इति वार्ति-
के निपातनात् साङ्गित्यर्थः ।

२०

२. केवलः चर्याशब्दो लोके ध्यानाद्युपाये स्थित्यर्थे च प्रयुज्येत । स च 'गदम-
दचर' (३।१।१००) इत्यादिना व्युत्पाषते (द्र० खी० अमरटीका २।७।३५) ।

३. चन्द्रस्तु 'छिबुसिबोर्दीर्घश्च' (३।३।२८) इत्यनेन दीर्घत्वं शास्ति, चाद्
यथाप्राप्तं गुणं च ।

४. द्रष्टव्या काशिका ६।१।६४ ॥

५. उदात्तेषु पाठात् सेट् प्रतीयते, लोके त्वनिट् रूपेण प्रयुज्यत इत्यर्थः । २५
यथा विदुः ज्ञाने (२।५७) इत्यस्य उदात्तेषु पाठात् वेदिता, मारस्य वेद्या न—तु चन्द-
नस्य इति 'वेद्यासि वेद्यं च' (गीता ११।३८) इति च प्रयोगदर्शनाद् सेट्त्व-
मनिट्त्वं चोभयमपि साधु । तथैव उदात्तेषु जयतेः पाठात् सेट्त्वम्—जयिता, लोके
'जेता' प्रयोगदर्शनाद् अनिट्त्वं चोभयमपि द्रष्टव्यम् इति त्वस्मन्मतम् ।

अत एव कौशिकोऽमुं नाध्यैष्ट, जि जि अमिमवे (१।६०१) इत्यनेनैव सिद्ध-
त्वात् । तत्र, अकर्मकसकर्मकत्वार्थमुभयोरुपादानम् । क्वापाजि (उ०
१।१) इत्युण्—जायुरौषधम् । जैत्रम् जेतुरिदम् ॥५५६॥

३७५. जीव प्राणधारणे । जीवति जीवः । आजभासमाश्रयीप-
५ जीव (७।४।१) इति वा ह्रस्वः—अजिजीवत्, अजीजिवत् । यावति विन्द-
जीवोः (३।४।१०) इति णमुल्—यावत्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् । जीवकः
पक्षी । जीवञ्जीवः पक्षिविशेषः^१ । जीवेरातुः (उ० १।८०) जीवातुर्जीव-
नौषधम् । जीवितम् । जीवेरातुर्द्वे वृद्धिश्च (उ० १ । ८१) जीवातुक्श्चन्द्रः ।
जीवनस्य मृतो जीमूतः^२ । जीविका संज्ञायाम् (द्र० ३।३।१०९) ॥५५७॥
१० ३७६. पीव मीव नीव^३ तीव स्यौल्ये । पीवति । पीवः पुष्टः ।
चित्तरन्ध्रतरं (उ० ३ । १) इति पीवरः । नीविः, नीवी मूलधनम् ।
तीवरम् । तीवम् ॥५५८-५६१॥

३७७. क्षीव निरसने । क्षीवति । क्षीवितः । अचिक्षिवत् ।
वीड मदे (१।२६८) अस्मात् क्षीवते क्षीवः^४, अचिक्षीवत् । शिडु इति
१५ चन्द्रः (चा० घा० १।१९१) क्षेवति, ह्यूत्वा क्षेवित्वा । दिवादौ^५
क्षीव्यति ॥५६२॥

३७८. उर्वी तुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसायाः^६ । ऊर्वति । ऊः,
ऊर्णः । तूः, तूर्णः । दूः, दूर्णः, दूर्वा । धूः, धूर्णः । हसिमृमिण (उ० ३।८६)

१. यदा उत्कर्षवाची तदाकर्मकः, यदा तु परिभवंवाची तदा सकर्मकः ।
२० अत एवोभयोः पृथक् पाठ आवश्यक इति भावः ।
२. 'जीवञ्जीवकश्चोरः' पाठा० ।
३. 'जीवनस्य जलस्य मृतः पुटकन्धो जीमूतः' इत्यनुरीक्षया (पृष्ठ २४)
शीरः । मेघ इत्यर्थः ।
४. सर्वकोशेषु पाठः, यत्वाभावधिन्यः ।
५. दन्तोष्ठपान्तेषु क्षोण्यान्तस्य निर्देराश्लिन्तः ।
२५ ६. काराङ्गल्लघातुपाठेऽपि 'शिडु' इत्येव पठ्यत (पृष्ठ ५८) ।
७. दिवादौ शीरस्वामी न पठति । चान्द्रघातुपाठे (४।४) तृपलम्यते ।
अथ १।२६८ सूत्रस्या (पृष्ठ ६२) टिपणी (२) द्रष्टव्या । ८. 'हिंसायाव' पाठा० ।

इति तद्—धूर्तः । धूर्ति इति चन्द्रः (चा० धा० १।१९५) । धूर्ति इति दौर्गाः
जूर्वन्ति । जूः । जूर्णः ॥५६३-५६६॥

३७९. गुर्वी उद्यमे । गूर्वन्ति । गूः । उद्गूर्णः । चुरादौ ग्री
उद्यमे (१०।१४३) आगूरयते ॥५६७॥

३८०. मुर्वी बन्धने । मूर्वन्ति । मूर्वा लणम्, यद्विकारो ५
मौर्वी । मुः । मूर्णः ॥५६८॥

३८१. पूर्वं पर्वं मर्वं पूरणे । पूर्वन्ति । पूर्वः । पर्वन्ति, पर्वतः ॥
५६९-५७१॥

३८२. चर्व अदने । चर्वन्ति । चर्वितः । चार्वाकः । चुरादौ
चर्वयति । अर्वं चर्व इत्योष्ठचान्त्यौ १० ॥५७२॥

३८३. भर्व हिंसायाम् । भर्वन्ति । भर्वः ॥५७३॥

३८४. गर्व खर्व ।, " चर्वादीनां वण्णाम् पुनः पाठोऽर्थभे-
दार्थ इत्येके ॥५७४, ५७५॥

३८५. अर्व शर्व हिंसायाम् । अर्वः शर्वः ॥५७६, ५७७॥

३८६. इवि व्याप्तौ । इन्वन्ति । वंकारस्य दन्त्योष्ठयत्वाच्च १५
झल्लाभावाद्नुस्वाराभावः ॥५७८॥

३८७ पिवि मिवि निवि सेचने । पिन्वन्ति । मिन्वन्ति ।
सेचन इत्येके ॥५७९-५८१॥

१. चुरादौ श्रीस्तरक्षिण्यां न पठ्यते ।

२. 'अर्वं चर्व इत्योष्ठचान्त्यौ' इत्यस्थानेऽयं पाठः । अर्वं शर्व हिंसायाम् २०
(३८५) इत्युत्तरसूत्रव्याख्यानान्तेऽनेन पाठेन भवितव्यम् । तथापि च 'अर्वं शर्वे-
त्योष्ठचान्त्यौ' इत्येवं पाठो युक्तः । चर्वतेस्त्वच्चापाठात् । अर्वं शर्वं धातु पूर्वन्
(१।२८९ सूत्रे) द्रष्टव्यौ । ३. अस्मिन् मते 'वयोरभेदं' मन्यते ग्रन्थकार इति
प्रतीयते । बाभ्रौ पूर्वन् १ । २८९ सूत्रे पठितौ ।

४. नश्चापदान्तस्य भलि (८।३।२४) सूत्रेणेति शेषः ।

५. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ११२) । धातुवृत्तेर्नैसृत्संस्कारश्च त्वन्यथा पाठो २५
दृश्यते, स चाशुद्ध एव, श्रीस्तरक्षिणीपाठविरोधात् ।

३८८. इवि जिवि दिवि धिवि प्रीणनार्याः । इन्वति । इन्व-
काः मृगशिरस्तारकाः^१ । जिन्वति । धिन्विहृत्त्वोर च (१।१।८०) इत्यु-
चिकरणः—धिनीति । धिनीति च चान्द्राः (चा० घा० १।२०४)
हिन्वति ॥५८३-५८६॥

५ ३८९. रिवि रवि दवि धवि गत्यर्याः । रिण्वति । रण्वति ।
अवि रवि इत्योष्ट्यान्तौ^२ । रम्बते । करम्भः, करम्भितम् । धन्वति धन्वा ॥

३९०. कुवि हिंसाकरणयोः । धिन्विहृत्त्वोर च^३ (१।१।८०)
कुणोति ॥५९१॥

३९१. मव वन्धने । अवरतरसिन्धुविमवामुपधायाध (६।४।२०)
१० इत्यूह—मूः, मुचौ ॥५९२॥

३९२. अव रक्षणगतिं प्रीतितृप्सवगमप्रवेशश्रवणस्वा-
म्यर्थयाचनाक्रियेच्छादीप्सवाप्स्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु ।
अष्टादशार्याः । अवति । ऊः, उचौ । ऊतितृप्तिजृति (३।३।९७)
इत्युतिः साधुः । सितनिगमि (उ० १।७०) इति तुन्—ओतुमर्जारः । अव-
१५ तेष्टितोपध (उ० १।१४१)—ओम् । अतितृप्सवधशि (उ० २।१०३) इत्यनिः—
अवनिः । इण्—सिद्धोक्तुधविम्यो नक् (उ० उ० ३।२) ऊनः । अकितृस्तृत्तिन्म्य
ईः (उ० ३।१५८)—अवीः रजस्वला । इन् (दश० उ० १।४६)—अविः^४ ।
अवटः । अविनः ॥५९३॥

३९३. उदात्ता उदात्ततः ॥

१० १. 'इन्वका इति पञ्चताराः.....मरुतो देवता इन्वका नवमिति ध्रुतेः'
इत्यमरटीकायां (पृष्ठ २८) धीरस्वामी ।

२. अवि सङ्घर्षितो रविरोष्ठयान्त्व इति भावः (द्र० धा० सू० १।२६४) ।

३. 'चेत्युचिकरणाः' पाठा० ।

४. इतोऽप्रेत्यत्र 'कान्ति' इत्यपि पठ्यते । तथा सति एकोनविंशत्यर्थो भवन्ति ।

५२ ५. 'अविरासीत् पिलिपिला' इति याज्ञवल्क्ये (२३।१२) अविरान्देमार्थेवाद्
वर्धित्वा प्रारम्भिकाप्यप्रमायाऽऽर्थाऽददा पृथिवी उच्यते । द्र० वेदवाणी, वर्ष ८, अंक
१, २ (सम्मिलित) पृष्ठ १८, १९ ।

[अथ सेट् उभयपदी]

३१४. धातु शुद्धौ, ३१५ उदात्तः स्वरितेव । उदात्तः सेट् ।
स्वरितेच्चात् स्वरितमितः कर्मणिप्राये क्रियाफले (१।३।७२) इत्यात्मनेपदम् ।
धावते पादौ, धावति । धावित्वा धौत्वा । धौतः । धावकः । धावति
इति वेगितायां गताधातुः १ ॥५९४॥

[अथ सेट् आत्मनेपदिनः]

३१६. धुक्ष धिस् सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । इतो घस्यन्ताः
(१।४।३२) षट्चत्वारिंशत् सेट् आत्मनेपदिनश्च । धुक्षते । संधुक्षितः ॥
५९५, ५९६॥

३१७. वृक्ष वरणे । वृक्षः ॥५९७॥

३१८. शिक्ष विद्योपादाने । शिक्षे शिक्षासायाम् (१।३।२।३)
तङ्कानौ—धनुषि शिक्षते । अन्यत्र शिक्षति २ । शक्तुमिच्छतीति सन्
शिक्षितः । शिक्षा ॥५९८॥

३१९. भिक्ष याचनायाम् अलाभे लाभे च । ४००. क्लेशे १५
च व्यक्तायां वाचि ३ । तत्तद्देशादिप्रसिद्धार्थानां पृथक्निर्देशः । भिक्षते ।
अल्पभिक्ष (३।२।६८) इति वाकम्—भिक्षाकः भिक्षाकी । सनारस
(३।२।१६८) इत्युः—भिक्षुः । केश वेति सम्भाः पृथक् पेडुः, तथा च
केश भाषण इति चान्द्रं सूत्रम् (चा० धा० १।४४५) क्लेश नाशन इति
दौर्गम् । क्लेशते । क्लेशितः । दिवादी (तु० ४।४५) क्लिश्यति ४ । २०
क्र्यादी (१।५।१) क्लिश्रति । चुरादी ५ क्लेशयति ॥५९८॥

१. 'वेगितगताधातुः' पाठा० । अत्र 'सत्तेवेगितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति'
इति काशिकावचनम् (७।३।७८) यनुसन्धेयम् ।

२. मतमिदं धातुवृत्तौ सायणेन प्रत्याख्यातम्, तच्चैव ब्रह्मव्यम् ।

३. सस्मार सायणः । अन्ये तु 'क्लेश-धातुमत्र पृथक् पठन्ति । तथैव
चन्द्रदुर्गावपि । परन्तु मूर्धन्यान्तप्रकरणे तालव्यान्तस्य कथं पाठ इति तौ नैव २५
प्रतिपादयतः । काराकृत्स्नधातुपाठे तु 'भिक्ष याचनायाम्, दत्त वृद्धौ शीघ्रे च'
(पृष्ठ१६२) इत्येवातुपूर्विकः पाठः । तेनाप्यत्र क्लेश धातोरनार्थः पाठ इत्येव प्रतीयते ।

४. दिवादा आत्मनेपदी पठ्यते । ५. चुरादौ चौरतरङ्गिण्यां न पठ्यते ।

४०१. दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । दक्षः । स्त्रियाम् आस-
रिदाहिम्यां ॥१॥—दाक्षायणी तारा । हुदहिम्यामिनन् (उ० २।५०) दक्षिणः ।
सुदविस्पृहिम्य आग्यः (दरा० उ० ८।१) दक्षाय्यो गरुडः । तस्यापत्यं
दाक्षाय्यो गृध्रः ॥६००॥

४०२. दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । मौण्ड्यं
वपनम् । इज्या यजनम् । उपनयनम् मौर्वीबन्धः । नियमः
संयमः । व्रतादेशः संस्कारादेशकथनम् । दीक्षते । दीक्षित्वा । दीक्षा ।
सूददीपदीचम्^२ (१।२।१५३) इति युच्—नास्ति—दीक्षिता । अन्ये दीक्ष
मौण्ड्ये ज्योपनयनादौ^३ चेत्याहुः । ज्यवते^४ । जीनः ॥६०१॥

४०३. ईक्षदर्शने । रावीज्योर्वस्य विप्रश्चः (१।४।३५) इति सम्प्र-
दानम्—चैत्रायेक्षते । ईक्षिचमिभ्याञ्च (१।२।१ बा०) इति णः—ग्रामेक्षा
रुची । प्रेक्षा ॥६०२॥

४०४. ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु^५ । ईषते । अष्ट (द्र० ३।१।१३४)
ईषा कीलिका । हतमनसोरीषः परूपम्^६—हलीषा, मनीषा । ईषेः क्त्वि
(उ० १।१४) इषुर्वाणः । ईषेः क्त्वि हत्वञ्च (उ० ४।२१) इतीकः—ईषीका^७
लृणाग्रम् । ईषतीति ईष उभे (१।४।५०) इत्यस्य रूपम् ॥६०३॥

४०५. भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । आजमात् (७।४।५)
इति वा ह्रस्वः—अवभाषत् अवीमषत् । भाष्यम् । भाषितम् ।
भाषा ॥६०४॥

४०६. पर्व स्नेहने । पर्वते । पृथिपृथि (तु० उ० ४।५२) इति
पार्णिणः । पर्वत् । परिपत् तु सीदतेः ॥६०५॥

४०७. गोषु अन्विच्छायाम् । अन्विच्छा गवेषणा । नेपते ।
अजिगेपत् ॥६०६॥

१. नैतादरां कचिद्वचनमुपलभ्यते । अत्र धीरस्वामिनोऽभारदीका (पृष्ठ २७)

२. द्रष्टव्या । २. सूद चरणे (१।२२) इत्यत्र 'सूददीपदीचं च' इत्येवं सूत्रमुद्धृतम् ।

३. 'ज्योपनयनादौ' पाठा० । ४. अत्र 'ज्या' भातोः 'ज्याते' रूपं मुक्तम् ।

मूर्धन्यान्तप्रकरणविरोधाज्ज्योदशिवन्तः ।

५. '०दानेषु' पाठा० । ६. 'ईषेः परूपत्वम्' पाठा० । ७. 'ईषिका' पाठा० ।

४०८. येषु प्रयत्ने । येवते ॥६०७॥

४०९. जेषु णेषु एष हेषु गतौ । जेवते । नेवते । नन्वेष्ट
(उ० २।१४) इत्यत्र नेष्टा । अन्वेवते । अन्वेवितः । इषेः (६।५७) अन्विष्टः ।
मा भवानन्वेवितः । दिवादी इष गतौ (४।१७) अन्विष्यति । तुदादी
इषु इष्वायाम् (६।५७) अन्विच्छति । क्यादी इष आभीक्ष्ये (१।५४) ५
अन्विषणाति । चुरादी^२ अन्वेवयति । अन्वेद्यति तु भ्रान्तिप्रयोगः^३ ॥
६०८-६११॥

४१०. हेवु अव्यक्ते शब्दे । हेवतेऽध्वः । हेवितम् । हेवा । रेवु
इत्यपि चन्द्रः (घा० १।४५५) ॥६१२॥

४११. कासु शब्दकुत्सायाम् । शब्दस्य कुत्सा रोगित्वात् । १०
कासते । कास्ययादाम् (३।१।३५) कासाश्चक्रे । कासः । विकासः
कसतेः (१।५९८) ॥६१३॥

४१२. भासु दीप्तौ । भासते । भाजभास (ग।४।३) इति वा ह्रस्वः—
अवभासत् अवीमसत् । भजभासमिदो घुत् (३।२।१६१)—भासुरः ।
स्थेशभास (३।२।१७५) इति वरच्—भास्वरः । भाजभास । (३।२।१७७) १५
इति क्तिप्-भा । भातेस् (१।४३) तु भः, चित्तिपुञ्जि (३।३।१०५) इति
चकारादृङ् । गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः—भासा ॥६१४॥

४१३. रासु शब्दे । रासते । रासिबल्लिम्बो च (उ० ३।१२५).
इति रासभः । रास्ना । रासकः^४ ॥६१५॥

४१४. णासु शब्दे । नासते ॥६१६॥

४१५. णस कौटिल्ये । अस्य^५ नसते । नासा । नासिका ॥६१७॥

४१६. भ्यस भये । भ्यसते । भेषु^६ इति चन्द्रः (चा० धा० १।६०७)
मेवते ॥६१८॥

१. 'मेव' पाठ० ।

२. चुरादी हीतरङ्गिण्यां न पठ्यते ।

३. चदादी इषधातोस्वरानादिति भावः । ४. 'रासः' इत्यधिकः कचित् । २५

५. 'अस्मात्' पाठ० ।

६. 'भेषु'.....'मेसते' पाठ० । चान्द्रधातुपाठ 'भेषु' एवोपलभ्यते ।

४१७. आहः शसि इच्छायाम् । आशंसते, आशंस्यते ।
आशसा । सनाशंसमिवाहः (तु० ३।२।१६८) — आशंसुः । शंसु स्तुतौ
(१।४८१) इत्यस्य शंसति, शंस्यते । शस्त्रम् । दुर्ग आहः शंसु इत्याह —
आशसते आशस्यते । आशसित्वा आशसत्वा । आशा, आशा-
स्तः^३ । अदाही आहः शंसु इच्छायाम् (२।१३) तच् — आशसते । आशीः ।
तथा शंसु अनुशिष्टौ (२।७२) शास्ति ॥६१९॥

४१८. प्रमु ग्लमु अदने । प्रसते । प्रस्ता. प्रसित्वा । प्रस्तः ।
प्रसतेरा व (दश० उ० ७।१८ स्वेत० १।१२९) इति ग्रामः । प्रासः ।
प्रीमः ॥६२०॥ ६२१॥

४१९. ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहाश्चके । ईहिता । ईहितम् ।
ईहा ॥६२२॥

४२०. बहि महि वृद्धौ । बंहते । लक्ष्मिबन्धनलोपश्च (उ०
१।३०) इति बहु^४ । मंहते । वर्तमाने पृषद्वहद् (उ० २।८५) इति महत् ।
मही तु महेः पूजार्थात् (१०।२५४) ॥६२३, ६२४॥

४२१. अहि गतौ । अंहते । अंहः पापम् । आहन्तेर्दो हस्वः^५
अहिः । अङ्घ्रिः । त्रयदचुरादौ भासायाः (१०।१९७) अंहयति, बंहयति
मंहयति ॥६२५॥

४२२. गर्ह गल्ह कुत्सने । गर्हते । गर्हा । गर्ह विनिन्दने
(१०।२३३) चुरादौ वा णिच् — गर्हयति, गर्हति ॥६२६, ६२७॥

१. सायण मते 'आहः शंसु इच्छायाम् । आशंसते, आशंस्यते' इति
पाठः (द्र० धा० वृ० पृष्ठ ११६) ।

२. पुनश्चोरे तु 'दीर्घा आहः शंसु इत्याहुः' इति श्रीरत्नरत्निकाः पाठ
वदन्ति (परं स चिन्त्यः) । तथा सति 'आशंसते आशस्यते' इत्युदाहरणपाठोऽपि
द्रष्टव्यः ।

३. 'आशसितः' इत्यधिकम् । ४. 'बहुः' पाठा० ।

५. 'अहि सिंह वक्रगतौ' इति काराकल्लघातुपाठे पठ्यते (पृष्ठ १२२) ।

६. अपपाठोऽयम् । आहपूर्वाभ्यन्तेर्ब्रह्मस्ये 'अह' इत्येतद् सिद्ध्यति, न तु
'अहिः' । अपि चात्र हन्तेर्न कोऽपि प्रसंगः । ७. 'कुत्सायाम्' पाठा० ।

४२३. बर्ह बलह प्राधान्ये^१ । बर्हते । वुनि (द्र० ३।१।१५०) बर्हकः । प्रबर्हः । बलहः । बलिहर्देशः, [तत्र] भवे बलिहकः । चुरादौ भासार्यो (१०।१९७) बर्हयति, बलहयति ॥६२८, ६२९॥

४२४. बर्ह परिभाषणहिंसादानेषु । [बर्हते] ॥६३०॥

४२५. छिह गतौ^२ । प्लेहति^३ । अतुलन् (उ० १।१५९) इति ५
ग्रीहा ॥६३१॥

४२६. वेह जेह बाह प्रयजे । वेहते । संभन्वपदेवेह (उ० २।८६)
इति वेहद् गर्भग्री गौः, विहन्ति इत्येके । बाहते । ह्रस्वस्वान्त (अ० १।१९)
इति बाहेबाहम्, बाहितम् । बह प्राणणे (१।७३१) बहति, बहते ।
चोढा ॥६३२—६३४

१०

४२७. दाह निक्षेपे^४ । दाहते । दाह्यम् । दाह निद्राक्षये इति
दुर्गः ॥६३५॥

४२८. काश दीप्तौ । काशते । कथं चाकशीति^५ उपधाह्रस्वोऽत्र
वक्तव्यः । काशः । प्रकाशः । आकाशः । प्रतीकाशः, नीकाशः, इकः
काशे (६।३।१२३) दीर्घः । हनिकुक्विनीरमि (उ० २।२) इति काष्ठम् । १९
(दश० उ० १।४६) काशिर्वेशः ॥६३६॥

४२९. ऊह तर्के । तर्क उत्प्रेक्षा । ऊहते । उपसर्गादस्यतुष्टोः
(१।१।२६ वा०) इति वा तडानौ—समूहति, समूहते । समूहः । उपसर्गाद्-
प्रत्य ऊहतेः (अ० ४।२३) समुह्यते । परिसमूह्य । समूह्योऽग्निः^६ ॥६३७॥

१. स्मृतं बाहुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) । २. द्र० पृष्ठ ९०, टि० ५ ।

२०

३. क्वचिज् । आत्मनेपदियु पाठात् 'प्लेहते' इति युक्तम् ।

४. स्मृतं बाहुवृत्तौ (पृष्ठ ११७) । 'निद्राक्षये' इति क्वाचित्कः पाठः, सोऽप-
पाठः, दुर्गमते तत्स्यार्थस्यैव प्रतिपादनात् ।

५. अनश्नन्नन्यो अग्नि चाकशीति^५ इति ऋग्वेदे (१।१६४।२०) श्रूयते ।

६. समूहं सम्पूर्वाद् बहोरिति वृत्तिकाराः (३।१।१३१) । महामाघे तु २५
सम्पूर्वाद् ऊहतेरियुक्तम् (३।१।१३१) । तत्रैव बोद्धव्यं भाष्यणम्—'समूहं चिन्वोत
पशुकामः पशून्वेवास्मै समूहति' (का० सं० २।१।४) इति ।

४३०. गाहू विलोडने । विलोडनं परिमलनम् । गाहनेऽम्भः ।
गाढा, गाहिता । गाढः ॥६३८॥

४३१. ग्लहं ग्रहणे । ग्लहते । ग्लाढा, ग्लहिता । गृह इति
चन्द्रदर्शी (चा० घा० १।४७३) ॥६३९॥

४३२. घसि^२ करणे । घंसते । चन्द्रो घसि^१ इत्याह-घंसते ।
घुषि कान्तिकरण इति दुर्ग-^४—घुंसते ॥६४०॥

४३३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

[अय सेटः परस्मैपदिनः]

४३४. घुषिर् शब्दार्थः^१ । इतोऽहंपर्यन्ताः (१।४८८) अष्टा-
१० शीतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । घोषति । अधुषत्, अधोषीत् । घुषिर्वि-
शब्दने (अ।१।२३) निष्ठायां नेह-घुष्टा रञ्जुः । नेह—संवृषितं वाक्यम् ।
चुरादौ घुषिर् विगन्दने (१०।१७२) घोषयति^२ । इत्नुच् घोषयित्नुः ॥६४१॥

४३५. अक्षु व्याप्तौ संघाते च । अक्षोऽन्यतरस्याम् (१।१।७५)
इत्नुः—अक्षति^३ अक्ष्णोति । अष्टा, अक्षिता । अक्षम् । अक्षरम् ॥६४२॥

४३६. तक्षु त्वक्षु तनूकरणे । तनूकरणे तक्षः (१।१।७६) इति इत्नुः
तक्षति तक्ष्णोति । नेह—संतक्षति वाग्भिः । तष्टा, तक्षिता^४ । तष्टः ।
तक्षा । तक्षकः । त्वक्षति । त्वष्टा, त्वक्षिता । त्वक्ष त्वक्षने (१।४४३) अर्थभे-

१. इतः पूर्वं 'ग्रह' इति कचिदधिकम् ।

२. सायणः स्वामिमते 'घत्' इति पाठमाह (घा० दृ० पृष्ठ ११९) ।

२० ३. हेमचन्द्रोऽपि 'मूर्धन्यान्तोऽयमिति चन्द्रः—घंसते' इति मुषन् 'घषि करणे'
इति चान्द्रपाठमाह । सायणस्तु 'विधीतीदृषधं पेठतुः चन्द्रकाश्यपौ' इति (पृष्ठ ११९)
लिखन् 'घषि करणे' इति चान्द्रपाठं द्योतयति । मुञ्जिते चान्द्रभातुपाठे 'घुषिर् करणे'
(१।४७३) इति पठ्यते । काशकृत्स्नोयवातुपाठेऽपि 'घुषिर् कान्तिकरणे' (पृष्ठ १२४)
इति पठ्यते । कोऽयं चान्द्रः पाठ इति मुषियो निर्णयन्तु ।

२५ ४. उद्धतमिदं पुन्यकारे (पृष्ठ १११) ।

५. स्मृतमिदं पुन्यकारे (पृष्ठ ११०) घातुवृत्तौ (पृष्ठ ११९) च ।

६. 'गौः' इत्यधिकं कचित् ।

७. 'तष्टम्' पाठा० ।

त्रार्थः ॥६४३, ६४४॥

४३७. उक्ष सेचने । उक्षति । उक्षितः । अतुक् (उ० १।१५९)
इति—उक्षा ॥६४५॥

४३८. रक्ष पालने । चौराद् रक्षति । असुक् (दश० उ० १।४९)
रक्षः ॥६४६॥

४३९. णिक्ष चुम्बने । चुम्बनं वक्त्रसंयोगः । प्रणिक्षति ।
वा निचनिसनिन्दाप्* (तु० ८।४।३३) इति णत्वम्—प्रणिक्षिता,
प्रनिक्षिता ॥६४७॥

४४०. तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ । [तृक्षति, स्तृक्षति ।] तृक्षस्यापत्यं
तार्क्ष्यः (द्र० ४।१।१०५) । स्तृक्षः । षोपदेशो न्याय्यः, तथा च चान्द्राः— १०
तृक्ष शृक्ष^२ षक्ष (तु० चा० धा० १।२।१५) इति पेटुः । अमिनशि (उ० ३।१०५)
इत्यत्रन्—तक्षत्रम् । नभाद् (६।३।६५) सूत्रेऽस्य निपातनं नाम्ना व्युत्प-
त्तिरव्यवस्थितेति शापनायम् ॥६४८—६५०॥

४४१. मक्ष रोषे^३ । मक्षति । घञ् मक्षः । मक्षिका । मुकामसिक्-
मक्षुणम्^४ इति छान्दसम् ॥६५१॥

४४२. वक्ष संघाते ।^५ असुक् (दश० उ० १।४९) वक्षः ॥६५२॥

४४३. त्वक्ष त्वचने^६ । त्वचनं त्वचोप्रहणम् । संवरण-
मिति दुर्गः^७ । त्वष्टा ॥६५३॥

४४४. सूक्ष्य अनादरे ।^८ सूक्ष्यति । वान्तो^९ ऽयमिति चन्द्रः

१. 'वा निसनिसनिन्दाप्' इति काशिकादिषु पाठः । २. चान्द्रे 'स्तृक्ष' पाठः । २०

३. 'मृक्ष रोषे—पुक्षति, मृक्षः' इति काराकृत्स्नधातुपाठकण्ठटीकायां
पाठः (पृष्ठ ५६) । ४. 'मक्षुणम्' पाठा० ।

५. 'वक्ष रोषे' इति काश० धातु० पृष्ठ ५५ ।

६. 'त्वक्ष वचने—तक्षति (वकित), त्वक्षः (वाचकः)' इति काश० धातु०
पृष्ठ ५६ । ७. उद्धतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ११५) ।

८. सूक्ष्य अनादरे इति काश० धा० पृष्ठ ५६। धातुवृत्तौ (पृष्ठ १२१) सायणेन
'अनादरे' इति पाठो दूषितः । ९. सूक्ष्य इत्यर्थः । उद्धतं पुरुषकारे (पृष्ठ १११) ।

(चा० धा० १।२।१९) सृक्षति । असृक्षणम् अपरिमवः । यान्तस्यापि
यस्य हल (६।४।४९) इति यलोपात् ॥६५४॥

४४५. काक्षि वाक्षि माक्षि द्राक्षि ध्वाक्षि काङ्क्षायाम् ।

काङ्क्षति । द्राक्षा । ध्वाङ्क्षः ॥६५५—६६०॥

४४६. द्रक्षि ध्राक्षि धोरनिवाक्षिते च । वाक्षि चेति दुर्गः ॥

४४७. पक्ष परिरुह इत्येके ॥६६१॥

४४८. चूप^१ पाने । चूपति । चूपितः । चूपित्वा ॥६६२॥

४४९. तूप तुष्टौ । तूपति । दिवादी (४।७६) तुष्यति ॥६६३॥

४५०. पूष वृद्धौ । पूषति । पुष पुष्टौ (१।४६२) पोषति ।

१० दिवादी (४।७४) पुष्यति । कषादी (९।५७) पुष्णाति । चुरादी
(१०।१९५) पोषयति । अतएव (उ० १।१५९) इति पूषा ॥६६४॥

४५१. मूप स्तेये । मूपति । मूपा तैजसावर्तनी^२ । गौरादी
(गण० ४।१।४१) मूषी । ण्वुलि मूषकः । कषादीषुप हिसार्धः (१।४५८)—

मोषति । कषादी (९।५८) षुप स्तेये—मुष्णाति । षुपदीर्घश्च (उ० १।४३)

१५ इतीकः—मूषिकः । लृपोऽपीति दुर्गः ॥६६५॥

४५२. पूष प्रसवे । सूषति । सुपूष । तालव्यादिरिति चरकः^४—
शूलो शोकम् ॥६६६॥

४५३. यूष हिंसायाम् । ४५४. जूप च । यूषः । यूषम् ।

जूपितः । जूपा ॥६६७, ६६८॥

२० १. असृक्षणम् इत्येव रूपं निष्पद्यत इत्यर्थः ।

२. इत आरम्य 'चूप' पर्यन्ताः काशरुत्तनीये धातुपाठे इत्योपधाः पठ्यन्ते ।
तेषां च 'ध्वादीदीर्घः' इति सूत्रेण सार्वधातुके दीर्घत्वं विधीयते । असार्वधातुके च
लघूपधस्य उदाह्रियते—चोषकः, तोषः, तोषकः, मोषः, मोषणम्, सोषकः । दीर्घो-
पधत्वे तु शुभो दुर्लभः । ३. तु० 'तैजसावर्तनी मूषा' । अमर० २।१०।३३॥

२५ ४. 'तालव्योष्मादिरिति पारायणिका इति स्वामी' इति धातुशुद्धौ (उ०
१२१) उद्भिद्यते । अयं पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते ।

४५५. भूष अलङ्कारे । भूषति । भूषा । चुरादौ (१०।१०५)
भूषयति । तसि भूष इति दुर्गः । तंसति । उत्तंसः । अवतंसः ॥६६९॥

४५६. ऊष रुजायाम् । ऊषति । ऊषः क्षारमृत्तिका । ऊष्मा,
ऊषणम् मरिचम् । इयूषणं त्रिकटुकम् ॥६७०॥

४५७. ईष उज्जे । ईषति । ईषा प्रणगवेवणी । इषुः । इषीका ॥

४५८. कष शिष जष झष शष वष मष मुष रुष रिष हि-
सार्थाः । कषति । निकषोऽश्मा । परकाषी । सर्वकुलाभ (३।२।४२)
इति खच्—कुलङ्कषः । कषूगहनयोः कषः (७।२।२२) इति क्तेऽनिट्—
कष्टोऽग्निः । निमूलसमूलयोः कषः (३।४।२४) इति णमुल् कषादिषु
तेरेवानुप्रयोगः (द्र० ३।४।४६) रुमूलकायं कषति । वी कषलसं (३।२।४२)
इति घितुण्—विकाषी । कषिः, कषी खनिजम् । कषश्चैव (द्र० उ०
१।८४) इति कच्छुः पामा । वृत्तवदि (उ० ३।६२) इति सः—कक्षस्त्वृणं
बाहुरुमूलम् । गृहोपान्ते तु कक्षा कक्ष्या च । कषिद्विसिन्ध्यामीकन् (द्र० उ०
४।२६) कषीका । शेषति । कषादौ शिष्व विशेषणे (७।१३) विशिनष्टि ।
चुरादौ शिष असर्वोपयोगे (१०।२।११) शेषयति । शेषः । श्रवति । श्रवः ।
शवति । शष्यते । शष्यः । मषी । मष्यते—माषः । मोषति । कषादौ
(१।५८) मुषणाति । रोषति । दिषादौ (४।१२४) कष्यति । कष्यन्ती ।
रेषति । दिषादौ^१ रिष्यति । तीव्रसहस्रम् (७।२।४८) वेद—रोष्टा रोषि-
ता । कष्यमश्वर (७।२।२८) इति वेद—रष्टः रुषित, रेष्टा रेविता ।
रिष्टः, अरिष्टः^२ । खपेत्यपीति कण्ठः—खपति खपः ॥६७२—६८१॥

४५९. भष भर्त्सने । शब्दकर्मकः, कुत्सितशब्दकरणार्थे । २०
भषा भषति, बुषकति । भषति भषिका, पैशुन्येन चत्तीत्यर्थः । भषकः ।
भषद् (द्र० गण० ३।१।१३४=भषी) ॥६८२॥

४६०. उष दाढे । ओषति उषविदजागृन्त्यतरस्याद्^३ (द्र० ३।२।२८)
इति लिट्याम् वा—ओषाश्चकार, उषोष । उणादाबुलका, उल्लुक्कम्,

१. पिप्पली, शुण्ठी, कृष्णमरीचिका च 'त्रिकटुकम्' इत्युच्यन्ते ।

२. शीतलरक्षिण्यां दिषादौ न पठ्यते । ३. 'रिष्टम्', अरिष्टम् पाठः ।

४. 'उषविदजागृन्त्योऽन्यतरस्याद्' इति काशिकादिषु पाठः ।

उलपः सूक्ष्मलतामिधानम्, उलवं जरायुः । उषिकुविगतिर्यस्यम् (उ० २।४) — औष्टः । इण्यभिजिदीकृष्यविम्यो नक् (उ० १।२) — उष्णः । उषिख-
निम्वां किद् (उ० ४।१६२) — उष्ट्रः । उष्ट्रो । उषः किद् (उ० ४।२३४) उषाः ।
असुत् (दश० उ० १।४९) उषः प्रभातम् ॥६८३॥

४६१. जिपु^१ विपु मिपु सेचने । परिवेषति । ह्यादौ विष्णु
व्याप्तौ (१।२४) — वेवेष्टि । सेवति । पचादौ (गण० ३।१।१३४) मेवः ।
तुवादौ मिष स्वर्धायम् (१।४८) मिषति । मिरा मरा शब्दे (१।४७६)
तालव्यान्तौ ॥६८४-६८६॥

४६२. पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । अपोषीत् । पुषः किद् (उ०
४।४) पुष्करम् । कलभ^२ (तु० उ० ४।५) पुष्कलम् । स्तनिहपिपुि (उ० ३।२९)
इति पोषयितुः । से पुषः (१।४।४०) इति णमुल् — स्वपोषं पुष्टः ।
द्विवादौ^३ (४।७४) पुष्यति । पुषादिपुतादि (३।१।५५) इति लृङ्प्रत्ययः —
अपुषत् । मयादौ (१।५७) पुष्णाति । क्षुरादौ पुष धारणे (१०।१६५)
पोषयति ॥६८७॥

४६३. श्रिपु श्लिपु षपु प्लुपु दाहे । श्रेषति । श्रेषति ।
अश्रेषीत् । अश्रेषीत् । श्रिष्ट्वा, श्लिष्ट्वा, श्रेषित्वा, श्लेषित्वा ।
श्लिष शालिहने दिवादी^४ (४।७८) श्लिष्यति । श्लेषमा । क्षुरादौ श्लिष श्रेषणे (१०।
१४) — श्लेषयति । श्लोषति । दिवादी^५ (४।७) प्लुष्यति । प्लुष्ट्वा, श्लोषित्वा ।
प्लुष्टः । कयादौ पुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेपु (१।५६) प्रुष्णाति प्लुष्णाति ॥

१. 'द्रुन् बाहुलकादयुगलम्' इति बाहुल्यकारः (पृष्ठ १२३) । तच्चि-
त्यम्, उषादिपुष्यैव सर्वेष्टसिद्धेः ।

२. काराकस्नीयधातुपाठे जेषतेरन्तरं 'विपु' पठ्यते, नेषति (पृष्ठ ५७)
एतद्विषये 'नेषतिः धातुन्तरम्' इति पतञ्जलिप्रचनम् (३।१।१३५) अनुसन्धेयम् ।

३. 'कलभ' इति श्वेतवनवासिनः (पाठः ४।५) । अथर्वणि (१३।३।१०)

४. पुष्कलशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् श्वेतवनवासिपाठ एव न्यायान् ।

५. स्युतमिदं पुष्यकारे (पृष्ठ १११) ।

६. 'वर्धमानस्वामिसम्भताकारादयश्चासु' सेटमाहुः (भा वृ० पृष्ठ १२५) ।
अनिट्कारिकासु देवादिकस्त्वैवमह्यमिति कैयटादयः (सि० कौ० भाग ३ पृष्ठ

४६४. पृषु वृषु मृषु संचने । वर्धन्ति । वर्तमाने पृषद्वहद् (उ० २।१४) इति पृषत् । पृषिष्यां किम् (उ० ३।१११) पृषतो मृगो विन्दुश्च । उणादौ-पृष्टम् (द्र० २।१२), पार्णिणः (द्र० ४।६२), पर्जन्यः (द्र० ३।१०३), पृष्णिः किरणः । स्पृशेस् (६।१२३) तु पृश्निरूपतनुः । वर्धन्ति । विभाषा कृपुः (३।१।१२०) क्यप्—वृष्यम्, वर्धयम् । के (द्र० ३।१।१३५) वृषः । लृष-पत-पद-स्था-भू-वृष (३।२।१५४) इति वर्धुक् । अजु-विधौ मयादीनामुपसंख्यानम् (३।३।५६ वा०) इति वर्धम् । अचि (द्र० ३।१।१३४) वर्ध्वा ऋतुः । वृष्ट्वा वर्धित्वा । वृष्टम् । कर्तरि ल्यप् इति वृष्टो देवः । कनिच् सृष्टि (उ० १।१५६) इति वृषा इन्द्रः । श्रिष्टिर्विभ्यां क्तिच् (तु० उ० ३।१२३) इत्यमच्-वृषमः । वृषादिभ्यश्चिद् (उ० १।१०८) इति वृषलः । सृष्टिभ्यां किम् (उ० ४।४९) वृष्णिः । नहिष्ठि (५।३।११६) इति दीर्घात्—प्रावृद् ॥६९२-६९४॥

४६५. मृषु सद्ने च । वर्धन्ति । मृष्ट्वा, वर्धित्वा । यथस्ति-लावाम् (१।२।२०) इत्यस्याकित्वं नास्ति, तत्र न क्त्वा सेद् (१।२।१८) इत्यनुवृत्तेः—मृष्टम् । दिवादौ (४।६५) मृष्यति । अपमृषितं वाक्यमाह । १५ भाषायां शासिषुषि (३।३।१२० वा०) इति युच्—दुर्मर्षणः ॥

४६६. मृषु हिंसासेवातयोः । वर्धन्ति ॥६९५॥

४६७. वृषु संचर्षे । वर्धन्ति । वृष्ट्वा, वर्धित्वा । वृष्टः । ल्युः (द्र० ३।१।१३४)—संचर्षणः ॥६९६॥

४६८. वृषु अलीके । वर्धन्ति । वृष्ट्वा, वर्धित्वा । वृष्टः— २० ह्येलोमसु (७।२।२९) इति वृषितानि लोमानि । विस्मितप्रतिघातयोश्च (७।२।२९ वा०) वृष्टश्चैत्रः, वर्धितः । ह्येकलच् (उ० १।९८) हृष्टुलः । स्तनिह्वि-उ० ३।२९) इति वर्धितनुः । दिवादौ वृषतुडौ (४।६२३) वृष्यति ॥

१६६) व्याख्यातं च स्वयमेव दीक्षितेन—‘आदिशब्दात्-न्यासकारहरदचवर्धमानस्वा-मिसम्भवाकारादयः (श्रौ० मनौ० पृष्ठ ५८१) ।

१. द्र०—पर्वतेरपीच्छत्येके—पृष्णी रश्मिः । हैमोषादि ३३५ ।

२. कुपत्यं वचनमिति न ज्ञायते । ३. जर्मनसंस्करणे ‘किञ्च’ इत्यपपाठः ।

४. अलीकमानन्द इति काराकृत्स्नधातुपाठोपादीयकप्रवृत्तिः (पृष्ठ ६१) ।

४६९. तुस हस हस रस शब्दार्थाः। तोसति। तोसलो राजाः,
तोसला देशः। हसति। हसितः। हस्यः। हसति। रसति। रसितम्।
चुरादौ स धात्वाद्ने (१०।३।१५) अदन्तः—रसयति, रसना, रस्यते—
रसः। उणादौ (३।१५) रास्ना। रसाढास्त्यर्थे (द्र० ५।२।१२५) ॥६९६-७०१॥

४७०. लस श्लेषणक्रीडनयोः। लसति। अलसः। वि-
लासः। हलासः। लास्यम्। लसिका रोगः ॥७०२॥

४७१. घस्त् अदने इति कीकत्। घष्—घासः। कमरश्चि (द्र०
३।२।१६०) घस्मरः ॥७०३॥

४७२. चर्च शर्छ शर्छ परिभाषणे। जंस इति चन्द्रतुनीं (चा०
१० धा० १।२४१)। चर्च इत्येके। जर्च इत्यन्वे, भर्च इत्यपरे। किमत्र सत्यम्? देवा
शास्वन्ति। तुदादौ (५।२०) अप्येचम् ॥७०४-७०६॥

४७३. पिष्ट पेष्ट गतौ। पेसति। स्थेराभासपिष्ट (३।२।१७५)
इति वरह—पेस्वरः। चुरादौ पिष्ट गतौ (१०।२५) पेसयति। पिष्टु पेष्टु
पेष्ट इति सभ्याः। पेसरोऽभ्यतरः ॥७०७, ७०८॥

४७४. हसे हसने। हसति। व्यतिहारे हसादीनां प्रतिषेधः
(द्र० १।३।१५ वा०)—व्यतिहसन्ति। ह्मन्तषण्य (७।२।५) इत्येदित्वाद्
वृद्धिर्नास्ति—अहसीत्। स्वनदसोर्वा (३।३।६२) अप्—हसः, हासः।
स्फापि (उ० २।१३) इति रष्—हस्यो^१ दिनम्। इतिश्रमिण्य (उ० ३।८६)
इति तद्—हस्तः ॥७०९॥

४७५. णिश समाधौ। प्रणेशति। निश्या^२ ॥७१०॥

४७६. मिश मश शब्दे रोषकृते च। शब्दने रोषक्रिया-
याश्चार्थे। के (द्र० ३।१।१३५) मिशो व्याजः। कशुब्—मशकः ॥७११,
७१२॥

४७७. शव गतौ। शवतिगतिर्कर्म कम्बोजेषु भाष्यते, विकार एनमायं

१. अयं न सार्वत्रिक इति सायणोऽपि (धा० वृ० पृष्ठ १२५)।

२. अमरादिकोशेषु दिनवाची 'घस' शब्दः पठ्यते।

३. अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ १२६) द्रष्टव्या।

आहुः^१ । शवति । शवरः, शवः, शवम् ॥७१३॥

४७८. शश प्लुतिगतौ । प्लुतिभिर्गमने । शशति । शशः । शशकः ॥७१४॥

४७९. कव शब्दे । कशेति कौशिकः । काशस्तृणम् । काशिः । कश्मीराः ॥७१५॥

४८०. शमु हिसार्थः^२ । शसति । न शसददवादि (६।४।१२६) इत्येत्वान्यासलोपी न स्तः—शशस्तुः शशस्तुः । ह्यन्तश्चरास^३ (तु० ७।२।५) इत्यशस्तीत्^४ । शस्त्वा, शसित्वा । वृषस्ती वैवात्ये^५ । (तु० ७।२।१६) अनिद्—विशस्तः, अन्यत्र विशस्तितः । दान्नीरास^६ (तु० ३।२।१८२) इति द्वद्—शस्त्रम् । विशस्तित्वा । उण् दौ शस्ता ॥७१६॥

४८१. शंमु स्तुतौ । शंसति । शस्यते । शंस्त्वा, शंसित्वा । शंसिद्विद्यद्विभ्यो वा (१।१।१०९ वा०) इति वक्तव्यात् क्यप्—शस्यम् । शंस्येर्ष्यद् अपीष्यते—शस्यम् । नृशंसः । उणादौ शंस्ता पशुविशस्तित्वा । अत एव शंसु स्तुतौ च^७ इति द्वयः ॥७१७॥

४८२. चह कल्कने । कल्कनम् शाठ्यम् । चहति । चुरादौ १५ मिह (१०।७९) चहयति ॥७१८॥

४८३. रह त्यागे । रहति । अरहीत् । विरहः । राहुः । अह् (दश० उ० ६।४९) रहः । चुरादौ (१०।२४५) रहयति ॥७१९॥

४८४. रहि गतौ । रंहति । रंहः ॥७२०॥

४८५. दृह दृहि बृह बृहि दृद्धौ^१ । दृहति । दृढः स्थूलबलयोः २० (७।२।२०) साधुः । दंहति । बर्हति । वतमाने पृषद्वृहद (उ० २।८४) इति

१. द्रष्टव्यम्—निकृत् २।२॥ महामाष्य २।१।१॥ २. 'हिसायाप्' पाठः ।

३. 'ह्यन्तश्चरास' इति काशिकादिषु पाठः । अस्-पाठे शसेर्लुङि 'अशस्तीत्' इति भविष्यति । ४. 'अविशसी वैवात्ये' इति काशिकादिषु पाठः ।

५. 'दान्नीरास' इति काशिकादिषु पाठः । ६. चात् हिसायाप् । २५

७. अत्राह सायकः (आ० वृ० पृष्ठ १२८)—'धीरस्वामी बृह दृहि मासाधौ' इत्याह । न चायं पाठः धीरस्वाम्यापुपलभ्यते ।

बृहत् । प्रमो परिवृटः (अ० २।२१) साधुः । बृहेर्नलोपध (उ० २।११०)
इतीप्तिः—वहिः । बृहेर्नोऽप्य (उ० ४।१४५) इति ब्रह्मा वृन्दम् ॥७७१-७७४॥

४८६. बृहि शब्दे च । बृहति । बृंहितम् । इहिर इति दुर्गः—
अबृहत्, अबर्हीत् । बृहेर्नलोपाद् बृहोऽद्यतनः ॥

४८७. तुहिर उहिर अर्दने । तोहति । अतुहत्, अतोहीत् ।
वेपितुहोर्हस्त्व (उ० २।५२) इति तुहिनम् । ओहति । अपोहति । औहत्,
औहीत् । तुहिर इहिर इति चन्द्रगौ (वा० धा० २।२५७) ॥७७५, ७७६॥

४८८. अर्ह पूजायाम् । अर्हति । अर्हः (अ० २।२१) इति कर्मण्यच्
अणो बाधः—पूजायां । अर्हः पूजायां (तु० ३।२।३३१) शता अर्हन् ।
१. न्यङ्कादिवाच (प्र० अ० ३।५३) अर्घः । हलश्च (३।३।१२१) इति करणे
घञ् । अर्घिर्वाचनम्—कलां नार्पन्ति शोचरीम् । अर्घो मूल्यम् । शक्यपत्ता
(३।४।५५) इति तुमुन्—अर्हति भोक्तुम् । अर्ह पूजे शुरादौ (१०।१७७)
णिच्—अर्हयति, योग्यत्वाद् नान्ति (१) ॥७७७॥

४८९. उदात्ता उदाचेतः ॥

१५

[सेट आत्मनेपदिनः]

४९०. पुत दीप्तौ । इतस्वरान्ताः (१।५२१) सप्तभिदात् सेट आत्मने-
पदिनश्च । द्योतते । पुद्भ्यो लुकि (१।३।५१) इति वा परस्मैपदम्, तत्रैव
पुषादिपुतादि (१।१।५५) इत्यङ्—अद्युतत् । तङ्कि व्यद्योतिष्ट । द्युतिस्वाप्योः
२. सम्प्रसारणम् (७।४।६७) लिटि—विदिद्युते । चचनाद् हलादिशेषा-

१. स्युतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १२४) ।

२. उदधुतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १२०) ।

३. 'अर्हः प्रसायाम्' इति काशिकादिषु पाठः ।

४. इज्जटन-सम्पादिते महामारतस्य पूना-संस्करणे समापर्वणि ३८।२६

२५ श्लोके शारदालिप्यां लिखिते काश्मीरकोशे 'कलां नार्पन्ति शोचरीम्' इत्येव पठ्यते ।
D४ संज्ञके कोशे वर्तमानः 'नार्पति' पाठोऽपि तमेवानुमोदते (प्र० समापर्वे पृष्ठ १८८
पाठान्तर निर्देशः) । शीरतरङ्गिण्याः 'नार्पन्ति' पाठाच्चायते महामारतस्य काश्मीर-
पाठः शीरस्वामिनः प्राचीनः । हेमचन्द्रपारायणम् (१।५६४) अप्यत्रानुसंधेयम् ।

भाषः^१ चङि—व्यदिद्युतत् । द्योतनः । किप्—विद्युत् । शुतेरिसिरादेभ
जः^२ (तु० उ० २।१११) व्योतिः^३ । घटादेः (१।५१०) प्राग् घुतादिगणः ॥७२८॥

४२१. श्विता वर्णे । श्वेतते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट । अदि-
तश्च (७।२।१६) इत्यनिद्—श्वित्तः । विभाषा भाषादिकर्मणोः (७।२।१७)—
श्वित्तमनेन, श्वितित्तमनेन^४ ; प्रश्वित्तः, प्रश्वितितः^५ । कत्रः—श्वित्रम्^६ । ५

४२२. मिमिदा स्नेहने । स्नेहनं स्नेहयोगः । मेदते । मिश्रः,
मिश्रमनेन; मेदितम् । मिश्रा शीङ्स्विदिमिदि (१।२।१९) इति किस्वं
नास्ति—प्रमिश्रः प्रमेदितः । मञ्जमातमिदो गुरव् (१।२।१६१)—मेदुरः ।
अमिचिमिदिशसिन्धुः क्वः (उ० ४।१६३)—मित्रम् । अतु (दश० उ० ६।४६)
मेदो वसा । अचि—मेदाख्यो म्लेच्छः । मेदिनी । दिवादी (४।१३४) १०
मेदयति । चुरादी मिद स्नेहने (तु० १०।८) मेदयति ॥७३०॥

४२३. विश्विदा स्नेहनमोहनयोः । श्वेदते । श्विषणः ।
विचिदा^७ इत्याहुतः । श्वेदो विषम्, श्वेदाः रवः । विश्विदा इति नन्दी—
श्वेदते, अश्विदत्, अश्वेदिष्ट । श्विषः । सः श्विदिस्वदितहीनाश्च
(८।१।६२) इति सः—सिस्वेदयिषति । विश्वा गात्रप्रकरणे (४।८०) १५
अस्मात् श्विषति ॥७३१॥

४२४. रुच दीप्तावभिपीतौ च । अभिप्रीतिरमिलाषः । रुच्य-
र्षाणां प्रीयमाणः (१।४।३३) सम्प्रदानम्—चैत्राय रोचते रोचनः ।
अरुचत्, अरोचिष्ट । न पादमि (१।१।८६) इति तङ्—परिरोचयते ।
राजसूयसूय (१।१।११४) इति कर्तरि रुच्यः साधुः । भाषेण्यत्—रोच्यम्, २०
यजयाचरुच (७।१।६६) इति कुलं नास्ति । घञ्—रोकः । ल्युट्—रोचनी

१. अयं भावः—‘शुग् शुन्’ इति द्विवचने न तावत् ‘हलादि शेषः’ प्रवर्तते,
संप्रसारणं पूर्वं प्रतीचते, अन्यथा हलादिलोपेन यस्य निवृत्तौ कस्य संप्रसारणं स्यात् ।

२. धातुसूत्र १।२७ व्याख्यानं ‘शुतेरिसिरादेभ जः’ इति पठ्यते ।

३. अत्र १९ पृष्ठस्था ४ टिप्पणी द्रष्टव्या । ४. ‘श्वेतितम्’ पाठा० । २५

५. ‘प्रश्वेतितः’ पाठा० ।

६. इतोऽमे ‘अरीः’ इत्याधिकम् ।

७. स्मृदमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ८२) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३०) च ।

८. तथा च प्रयुज्यते—‘न श्वेदेद्’ । मनु० ४।६४॥

(तु० ७।४।८४) इति सनीकस्यते । वसुसंघंस्वनद्धो^१ दः (तु० ८।२।७२)
उखाकृत । कृत्वा कंसित्वा । कित्वा आवादिभ्यः (१।३।१४ वा०)
कृस्तिः । ध्वंसते । इनीध्वस्यते । पर्णध्वत् । ध्वस्तिः । ध्वस्त्वा,
ध्वंसित्वा । ध्वस्तः । भ्रंशते । भ्रष्टिः । धनीभ्रदयते^२ । भ्रष्ट्वा भ्रंशित्वा ।
भ्रष्टः । दिवादी (४।१।१९) भ्रदयति ॥७४०-७४२॥

५०२. ध्वन्मु गतौ च ।

५०३. मुन्मु विश्वासे । विस्त्रम्भते^३ । व्यस्त्रभत्, व्यस्त्रम्भिष्ट
सन्तुः इति कौशिकः—अहते, ऊष्मान्तप्रस्तावात् ॥७४३॥

५०४. वृत्तु वर्तने । वर्तनं स्थितिः । वर्तते वर्तनः^४ । अवृत्तत्
अवर्तिष्यत् । वृद्धयः स्पष्टानोः (१।३।१२) वा परस्मैपदम् । न वृद्धयश्चतुर्ग्यः १०
(७।२।५९) इति तत्रैव नेदु—वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । अवर्त्स्यन्, अवर्ति-
ष्यत् । विवृत्सति, विवर्तिष्यते । वृत्त्वा, वर्त्तित्वा । वृत्तः, वृत्तिः, वृत्त्यः ।
वृत्तिरस्यस्याम्—वार्त्तः^५ । वृत्तेभ्य (उ० २।१७) इत्यनिः—वर्त्तनिः । मनिन्
(दश० उ० ६।७१)—वर्त्तम् । योरभ्ययने वृत्तम् (७।२।१६) । हस्ते वर्त्तिग्रहोः
(१।४।१९) णमुल्—हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । रक् (द्र० उ० २।१६) वृजः । १५
वार्त्ताकः । वर्त्तकः । वर्त्तका शकुनी प्राचात् (७।२।४५ वा०) उदीर्चां वर्त्ति-
का । इषिणि (दश० उ० १।४७) इतीन्—वर्त्तिः । दिवादी वृत्त वरणे (४।५०)
इत्येके—वृत्त्यते । चुरादी (१०।१९७) भासार्यः—वर्त्तयति ॥७४४॥

५०५. वृष्टु वृष्टौ । वर्धते । ण्यन्ताल्ल्युः (द्र० ३।१।१३४)
सुखवर्धनः । वृद्ध्वा, वर्धित्वा । वृद्धः, वृद्धिः । इण्णच्—वर्धिष्णुः । २०
वृधिविभ्यां र्ण् (उ० २।१७)—वर्धः । चुरादी वृष्टु भासार्यः (१०।१९७)
वर्धयति । तत्रैव वर्ध भेदनपूरणयोः (१०।१०४) ॥७४५॥

१. '०ध्वन्स्वनद्धो दः' इति काशिकादिषु पाठः ।

२. एतेन 'नीगम्बुसंघंस्वनद्धो' इत्यादिष्वे 'भंशु' इति पाठः स्वामिमते
इति ज्ञाप्यते । अन्ये त्वत्र धातुसूत्रे (५०१) अष्टकसूत्रे च 'भंश' इत्येव पठन्ति । २५
अत्र धातुवृत्तिरपि ग्रहण्या (पृष्ठ १२१) ।

३. विपूर्वं एव विश्वासे इति सापनार्थो विपूर्वस्य प्रयोगः ।

४. 'वर्त्तनम्' पाठा० । ५. अत्र 'वृत्तेभ्य' (५।२।१०१) वार्त्तिकेन यः प्रत्ययः ।

५०६. श्रुतु शब्दकुत्सायाम् । शब्दकुत्सा पायुशब्दत्वात्^१।
शब्देते । अश्रुतु अशब्दिष्ठ ॥७४६॥

५०७. स्यन्द स्रवणे^२ । स्यन्दते । अस्यदत्, अस्यन्दिष्ठ ।
स्यन्त्यस्यति, स्यन्दिष्यते । स्यन्तुम्, स्यन्दिष्यतुम् । अतुविपर्ययिनिविभ्यः
स्यन्दतेराशिषु (८।३।७२) इति वा पत्वम्—अनुध्यन्वते तलम्, अनुस्यन्द-
ते । स्यदो जवे (६।४।२८) साधुः । स्वि^३ स्कन्दस्यन्दोः (६।४।३१) नेट्—
स्यन्त्याः । युच्—स्यन्दनः । स्यन्देः प्रसारणं चक्ष (दत्त० ३०-१।१६) इति
सिन्धुः ॥७४७॥

५०८. कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः^४ (तु० ८।३।२८) कल्पते ।
१० अकल्पन् अकल्पिष्ठ । कल्पस्यति कल्पिष्यते । अकल्पस्यति अकल्प-
यिष्यते । लुटि च लघपः (१।३।६३) इति वा परस्मैपदम् । तासि च कृपः
(७।३।६०) इति नेट्—कल्पयति कल्पयतासे । कल्पन्तुम् कल्पितुम् ।
कल्पन्तम् । कृपुपञ्चमस्यपिबृतेः (३।१।२१७) इति निषेधाण्यत्—
कल्पयम् । कृपुविभ्यः क्रीट् (३०-४।१।८९) कृपीटं वारि । चुरादौ कृपे-
१५ स्तावर्थे (१०।१।८६) आगर्वायः—कल्पयते ॥७४८॥

५०९. दृष्ट । वर्तनं दृष्ट् । दृष्टादिर्दृष्टोद्विध्यान्तर्गणौ वर्तितौ
समाप्तावित्यर्थः । कृषेः कृप्, वर्धितौ पूर्णावित्यर्थः ॥

५१०. घटचेष्टायाम् । चेष्टा इहा । घटने । घटितम् । घटादयो मितः
(१।५।५३) इति मित्वाभिप्ता इत्थः (६।४।६२) घटयति । घटनः । इह येऽन्यत्र
२० पठितास्तेषां योऽर्थ उपासस्तत्रैव मित्वम्, येऽत्रैव पठ्यन्ते तेषां
सामान्येन, अनेकार्थत्वात् । अतो विघटयतीति चेष्टामावेऽपि इहः ।
कथम्—कमलवनोदपादनं कुर्वते ये (सर्वरातक २), प्रविधातयिता सप्तपतन्
हरिदवः कमलाकरानिव किरात २।४६) चुरादौ घट स्फुट घट च हन्यर्था^५

१. 'पायुशब्दः' पाठा० ।

२. 'प्रसवणे' पाठा० ।

३. 'कृपायां चेट्' प्रतिषेधः इति महामाग्यवचनात् आलोपो नापि भवति ।

४. 'कृपो रो लः' इत्येव माग्यसम्मतः सूत्रपाठ इति ऋतुसूत्रमाग्यान्ता-
प्यते । उत्तमोभिनीकारेण स्वामिसम्मतः पाठोऽर्वाचीनपाठः इत्युक्तः (३०-
को० भाग ३ पृष्ठ १७६) ।

५. 'हन्यर्थाः' पाठा० ।

(द्र० धा० सू० १०।१६९) इति घटिनान्ये मितोऽहो व (धा० सू० १०।८२) इत्यमित् । जपादयो (द्र० धा० सू० १०।७७-८१) येऽधीतास्तेभ्योऽभ्ये स्वार्यणिचि न मित इत्यर्थः, तेन शम लघ आलोचने (धा० सू० १०।१४४) निशामयते, शम योगे (धा० सू० १०।१६७) आमयतीत्यादि सिद्धम् । चटादयस्त्रयो हन्यर्थवृत्तयो णिचमुत्पद्यान्तीति तु दर्शने एभ्यो घञन्तेभ्यो णिच्, इत्थञ्च—उनामिताखिलमहीधरकधरस्य^१ तथा चौरस्यो-त्क्राययति इति सिद्धम् । संक्रामयतीति तु संक्रामन्तं करोतीति (द्र० धा० सू० १०।२६९) इति णिच् । 'सपयित्वा घनसम्पदमम्बुशेषः कृतः सविवा'^२ तथा भेषजपतिताऽङ्गानां च^३ इत्यविगानात् क्षपिश्चुरादौ अवन्तो-अभ्यूङ्गः^४ चिण्वमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् (६।४।९३) अघाटि अघटि, घाटे घाटम्, घटं घटम् । अमिधानलक्षणत्वात् कृतव्यभताण् णमुल् घटादीनां विख्यात् (द्र० धा० सू० १।५२२) विद्मिदादिभ्योऽङ् (१।१।१०४) घटा, शकपूव (१।४।६५) इति तुमुन्—घटते भोक्तुम् । घटः । इह घटादौ केऽन्यत्रच पठिताः प्रकृत्यादिविवक्षा न्याय्यविकरणाश्च^५ । अभ्ये तु स्वन्वातोक्तकार्यभाजः पितृमित्रवार्धमनूयन्त इति यथायथ-मुत्प्रेक्ष्यम् ॥७४९॥

५११. व्यथ भयचलनयोः । दुःखचलनयोरिति दुर्गः । व्यथते । व्यथयति । अव्याधि अव्यधि, व्याधं व्याधम्, व्यधं व्यथम् । व्यधा । व्यधो लिटि (७।४।६८) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्—विव्यधे । राजसूय-सूर्ये (३।१।१४४) इत्यव्यध्यः कर्तरि साधुः । प्रहादौ व्यथवदवसां प्रतिवि-माना^६ (तु० ३।१।१३४ गणसूत्र) अव्याधी । अनप्रपूर्वाद् युच् व्ययनः । व्यधेः प्रसारणं किञ्च (उ० १।४० उज्ज०)—विधुरो राक्षसः ॥७५०॥

१. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

२. घुरादिगणे 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (सूत्र ३२४) इत्यस्य व्याख्याने वीरस्वामिना 'सप प्रेरणे' उदाहरणरूपेण पठितः । स च देवराजयज्वना निषण्ण-वृत्तौ (पृष्ठ ४३, १०९) दैवभ्याक्याना च पुरुषकारे (पृष्ठ ९५) उद्धृतः ।

३. 'न्याय्यविकरणार्थः' पाठा० ।

४. गणसूत्रे तु व्यधिरुधाने 'मिथि' पठ्यते ।

५१२. प्रथ प्रख्याने । प्रख्याने प्रसिद्धिः । प्रथते । प्रथ-
यति । प्रथा । अद् स्मृदुत्तरप्रथ (७।४।२५) इत्यन्यासस्यात्वम्—अप-
प्रथत् । प्रथिप्रदिभ्रस्तां प्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८ श्वेत०) पृथुः ।
प्रथेः विवद् प्रसारणम् (उ० १।१३६ श्वेत०) पृथिवी । अलीकादौ (द्र० उ०
४।२५) पृथ्वीका । प्रप्तिः* । प्रथेरमन् (उ० ५।६८) प्रथमः ॥७५१॥

५१३. पृथु विस्तारे । पथ्यते । प्रथेः सम्प्रसारणात् (द्र० उ० १।२८)
अनायमस्तु मन्थते । एवं स्मृदनात् (द्र० धा० सू० १।४५) सति
अविम्* (द्र० धा० सू० १।५१५) ॥७५२॥

५१४. प्रस प्रसवे । प्रस विस्तार* इति दुर्गः ॥७५३॥

१० ५१५. अद् मदने । अदते । अदयति । अममदत् । प्रथिमदि
(उ० १।२८) इति मृदुः । मृद्रीका । कदादौ अद् षोढे (५।४५) मृदनाति,
अमीमृदत् अममदत्* ॥७५४॥

५१६. स्खद खदने । खदने विदारणम्* । स्खदयति ॥७५५॥

५१७. क्षजि गतिदानयोः । अस्य पाठोऽनुपधाया अपि चिण्-
२५ णमुलोर्दीर्घार्थः (द्र० ६।४।९३) एतदर्थमेव तत्र ह्रस्वविकल्पे कर्तव्ये दीर्घ-

१. 'पृथीका' पाठः । प्रथपाठो-कीकवृत्त्यये सम्प्रसारणे तुनायमे च 'पृथी-
का' सिध्यति, । एवं मद मदने (१।५१५) एवं मृद्रीका ।

२. द्र० उ० ५।१८ श्वेत, नारा० द्र० उ० १।७५ ।

३. स्मृतमिदं पुन्यकारे (पृष्ठ ७७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३४) च ।

२० ४. पूर्वश्लेषिकद्वयेतद् वचनम् । यथाहि पूर्वं 'प्रथिमदिभ्रस्तां सम्प्रसारणम्
(उ० १।२८) इति वचनात् पृथेरनायत्वं प्रतिपाद्यते, तत्रैव अदेरपि सम्प्रसारणविधानात्
मृदनातेरनायत्वं वक्तव्यम्, न तु मृदनाते स्वीकृत्य मदेः ।

५. 'प्रस विस्तारे' इति काशकृत्स्नधातुपाठः (पृष्ठ १३५) ।

६. 'अस्मृदुत्तरप्रथमद' (७।४६३) इति शपानिर्देशात् मृदनातेरपिचि

२५ चहि अद् न भवति । तेन 'वर्द्धत्' (७।४।७) इत्येव प्रवर्तते ।

७. 'स्खदनं विदारणमिति स्वायी' इति धातुवृत्तावुदघतेः पाठः (पृष्ठ १३४) ।

विधिः । एवं दक्षिणन्दिक्कन्दिक्कन्दिनां (१।५१८, ५२०) ज्ञेयम् । षष्ठेति
कौशिकः । चुरादौ षजि कृष्णजीवने (१०।७५) क्षज्जयति ॥७५६॥

५१८. दक्ष गतिर्दिसनयोः । दक्षते । दक्ष वृद्धौ शीघ्राय च (१।४०१)
इत्यस्यैवार्थभेदाद् घटादिकार्यार्थे पुनः पाठः ॥७५७॥

५१९. कृप कृपायाम् । कृपते । कृपयति । कृपेः प्रसारणाच्च ५
(तु० ३।३।१०४ ग० सू०) इति कृपा । उणादौ कृपणः ॥७५८॥

५२०. कदि क्रदि कृदि वैकल्ये । विह्वलः कातरः । वैकल्यं
इति चन्द्रः* (१।५२०) । क्रन्दते, क्रन्दा । कद, कद, कद इति नन्दी*—
क्रदा । कदि कदि कदि आह्वाने रोदने च (१।५८) इति परस्मैपदिनः—
क्रन्दति ॥७५९-७६१॥

५२१. त्वित्वरा सम्भ्रमे । सम्भ्रमोऽव्याप्त्यकारिता । त्वरते ।
त्वरयति । त्वरा । अतस्त्वरत् । त्वरित्वा । क्तिप्-त् । भीतः काः (१।२।१८७)
निष्ठायां रूप्यमतत्वरसंप्रसासनान् (७।२।२८) इति वेद-तूर्णः, त्वरितः । इत्थं
आदिस्त्वं प्रपञ्चार्थम्* । तूर्तिः । वदिभिषुष्णालाह्वारिभ्यो निट् (दरा० उ० १।२१)
तूर्णिः ॥७६२॥

५२२. घटादयः पितः । दक्षितं विश्वकलम् । अथ पूर्वा
दश पठिताः, दक्षकन्यादयस्तु चत्वारः स्थानान्तरपठिताः कार्या-
धमनुदिता इत्येके ॥

४२३. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

५२४. ऊवर रोगे । इतः कणान्ताः (१।५६१) षड्भिशत् सेटः
परस्मैपदिनश्च । ऊवरति । ऊवरयति । अज्वारि, अज्वरि । ज्वारं

१. चान्द्रभानुपाठे (१।५२०) 'वैकल्ये' इति मुद्रितः पाठः । स चापवादः
प्रतीयते ।

२. उद्धृतं पुरुषकारं (पृष्ठ ८१) भानुवृत्तौ (पृष्ठ
१३५ अष्टः पाठः) च ।

३. उद्धृतं पुरुषकारं (पृष्ठ ८१) ।

४. आदितश्च (७।२।१६) इति सूत्रं निष्ठायां नित्यमिष्टनिषेधार्थं, इह तु
रूप्यमतत्वर (७।२।२८) इत्यनेन प्रत्यक्षमित्येव विकल्प उच्यते । तथा सति आदित्-
करणमनर्थकमेव, नचान्यत् किञ्चिदादितः कलम् इति भावः ।

ज्वारम्, ज्वरं ज्वरम् । ज्वरितः । जूः । जूर्तिः । वीज्याज्वरिण्यो
निः । उ० ४।४८) जूर्णिः । अज्वरेरिति निषेधात् स्वार्षानाम् । (२।३।५४)
इति षष्ठी नास्ति—चोरं ज्वरयति ज्वरः ॥७६३॥

५२५. गड सेचने । गडति । गडयति । गडुः । गडोऽचि ।
सुखं स्वपिति गौर्गदी । गडोदेव कः (उ० ३।१०६) कडत्रम् । गडेः कड च
(दश० उ० ७।२२) इति कडारः पिङ्गः (१, पिङ्गलः) ॥७६४॥

५२६. डेड वेष्टने । हेडति । हिडयति । पाठसामर्थ्याद् ह्रस्वः—
अहिडि अहेडि, हेडं हेडम्, हिडं हिडम् । अन्ये ह्रस्वो कृत्वा चिष्णमुलोर्वा
दीर्घमाहुः—अहीडि अहिडि, हीडे हीडम्, हिडं हिडम् ॥७६५॥

५२७. बट भट परिभाषणे । बटयति, भटयति । बट वेष्टने,
भट श्रुती (१।२०३, २०६) इत्याभ्यां बाटयति भाटयति ॥७६६, ७६७॥

५३८. नट नैतौ । नटति । नटयति शाखाम् । नृतौ तु (द्र०
१।२०९) नाटयति* । चुरादौ नट चवस्यन्दने (१०।१२) अस्माच्च चौर-
रस्योभाटयति ॥७६८॥

५२९. चक तृप्ती प्रतिघाते च । चकति । चकयति ।
चकितः । कठिचकिम्यामोरः (दश० उ० ८।२६) चकोरः । चक श्रुती (१।७५)
इत्यस्य चकते ॥७६९॥

५३०. छक स्तक प्रतिघाते । छकति । तिष्ठकयिवति, तिस्त-
कयिवति ॥७७०, ७७१॥

२० १. अनुपलम्बपूतम् ।

२. अयं भावः—पिङ्गुनिमित्तं यच्च शुक्लवृद्धिभ्यां दीर्घत्वं भवति तत्रैव
'मितां ह्रस्वः, चिष्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (६।४।६२, ६३) इति सूत्रे प्रवर्तते ।
इह तु स्वभावसिद्ध एकारः, न तु पिङ्गुनिमित्तः । अत आह—दीर्घपाठसामर्थ्याद्
इति भावः ।

३. 'श्रुती' पाठाः ।

२५ ४. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ६७) धातुश्रुती (पृष्ठ १३६) च ।

५. स्मृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ४३) धातुश्रुती (पृष्ठ १३६) च । 'श्रुती' इत्येव
कार० धातु० (पृष्ठ १३८) । ६. द्र० पुरुषकारः (पृष्ठ ४३) ।

५३१. कवे हसने । कखति । कखयति । एदित्वाद्—अक-
खीत् । उणादीं कखिलोमराः^१ ॥७७२॥

५३२. रगे शङ्कायाम् । रगति । अरगीत् । रगडस्तालः ॥७७३॥

५३३. लगे सङ्गे । लगति । लगयति । अलगीत् । लुब्धस्वान्त-
षान्तलग्नः (७।२।१८) इति सक्ते लग्नः साधुः, लगितोऽन्यः ॥७७४॥

५३४. हगे ह्रगे ष्टगे स्थगे संवरणे । संवरणमाच्छादनम् ।
ष्वगति । श्वगयति । तिष्ठगयिषति, तिष्वगयिषति च । षगे स्थगे
इति दुर्गः ॥७७५-७७८॥

५३५. कगे नोच्यते । अस्यायमर्थे इति नोच्यतेऽनेकार्थत्वात् ।
नोच्यत इति योऽर्थस्तत्रार्थे कगितिर्वेके^२ ॥७७९॥

५३६. अक अग कुटिलायां गतौ । अकति । अगति । पृषो-
दरादीं न अनस ओकं^३ गति ह्रन्तीत्यनोक्तदो^४ वृक्षः । अगति । अग्रम् ॥
७८०, ७८१॥

५३७. कण रण गतौ । अणयोग्यर्थयोर्मित्त्वम् । शब्दे तु-
काणयति ॥७८२, ७८३॥

५३८. चण अण दाने । चणति । चणयति । चणकः । गति-
हिसार्थाच्च चाणयति । अणति । अणयति । चुरादीं (१०।३८) ।
विभ्राणयति । भज विधाणने (१०।१७९) विभ्राणनादभ्यपयस्विनीनाम् (तु-
रपु० २।५४) । शण इत्यपि दुर्गः—शणः शानः ॥७८४, ७८५॥

५३९. अथ क्रथ कथ हिंसार्थाः । क्रथति । क्रथयति ।

१. पञ्चपाषां दरापाषां च 'कखि'पदं न स्तुपाषते । भोजीयोषादीं
'कखिलोमरा' (स० क० २।१।१६६) हैमोषादीं 'कखिलोमासका' (पृ० ६२६)
इत्युक्तम् । हरदत्तस्तु 'अपचितपरिमाणः शृगालः किली' इत्युक्तवान् (पदमञ्जरी
२।१।६) । २. काराकृत्त्रोये बाहुपाठे 'कगे गतौ' पठ्यते (पृष्ठ १३९) ।

३. 'आकम्' पाठः । लिखितेन 'ओकं' इति श्रुतः पाठान्तरे न्यस्तः ।

४. द० भोजीयप् 'अनेरोकडः' (स० क० २।१।१८६) सूत्रम्, हैमोषादिसूत्रं
(५९४) च । ५. 'छव' इत्यधिकं कञ्चित् ।

चुरादौ (१०।२१८) चौरस्योत्काथयति । घञन्ताणिजिति चन्द्रदुर्गा,^१
नाटकाधपिपाय (२।३।५६) इति लिङ्गाच्च ॥७८६-७८८॥

५४०. चनु च । चकाराद् हिंसार्थः । चनति । चनयति ॥७८९॥

५४१. वनु च नोच्यते^२ । तथा अनुकर्षणार्थश्चकारः । यद्

वा न केवलं कणे, यावद् वनु च नोच्यते क्रियासामान्यवाचित्वान्^३ ।
चनति । चनयति । वत्था, चनित्वा । वतः । संयननम् । वन इव मवती
(१।३।११) इत्यस्य चानयति ॥७९०॥

५४२. ज्वल दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलयति । अग्ने (द्र० १।२६८)
ज्वलादिकार्यायः पाठः ॥७९१॥

५४३. हल झल चलने । हलति । हलयति । विह्वलः ॥७९२, ७९३॥

५४४. स्म आध्याने । आध्यानमुत्कण्ठा । स्मरति । स्मर-
यति । चिन्तायां (द्र० १।६६०) स्मारयति, विस्मारयति । अन्यत्रो-
क्तानामर्थविशेषे मित्त्वार्थे इह पाठः ॥७९४॥

५४५. दृ भये । द्ररति । द्ररः । द्रद् रोमकदेशः^४ । बालं द्ररयति ।

५४६. कथादौ दृ विदारणे (१।२१) — दृणाति, द्रारयति काष्ठम् । तस्यैव
मित्त्वार्थे इह पाठ इत्येके^५ । दिवादौ दीर्यतीति पोथका । कर्मकर्तरि
दीर्यत इत्येके ॥७९५॥

१. चन्द्रगोपी धातुपाठे चुरादौ 'कच हिंसायाय' इत्येतं धातुं न पठति । तद-
भावे च 'कठी सम्बन्धे' (चाप्र व्याक० २।१।५५) इति सूत्रव्याख्यानं 'चौरस्योत्काथ-

यति, चौरस्योत्काथयति' इति प्रयोगसिद्धये 'कठादित्वान् कथयतीति प्रामोति । कथनं
काथः, काथं करोति काथयति' इत्येवं व्याख्यातवान् । उत्तरोत्तरं धातुपाठेषु धातूनां
संक्षेपात् पूर्वव्याकरणादुत्तरं धातुनिष्पन्नमपि शब्दान् उत्तरे वैयाकरणाः कथं नाम-
धातोर्न्यासादयन्ति इत्येतदत्र स्पष्टम् । वस्तुतस्तु मगवता पाणिनिना नामधातो-
निष्पादिताः प्रयोगा अपि धातुजा एव । एतदेव संचित्य महामाध्यकारेण नामधातु-
प्रकरणेऽसङ्कटकृतम् — "धातव एवेति" — न चैव कर्षा आ दृश्यन्ते, क्रियावचनता च
गम्यते" (३।१।८, ११, १५) ।

२. 'चनु वनु स्मरणे' इति काराकः सनः (पृष्ठ १४०) ।

३. 'ददोस्तानि' नाम्नासंप्रति प्रसिद्धः । ४. स्मृतमिदं धातुकृतौ (पृष्ठ १३८) ।

५४६. नृ नये । कचादेर् (१।२३) मित्रार्थे विरलोऽस्य पाठः ।
नृणन्तं प्रयुङ्क्ते नरयति ॥७९६॥

५४७. आ पाके । अदादेः (२।४५) अ पाके (१।६४८) इत्यस्य वेह
मित्रार्थः पाठः^१ । आति आयति वा कश्चित् तं प्रयुङ्क्ते अपयति
चर्दं चित्रेण; अन्यत्र आपयति धर्मः; खेदयतीत्यर्थः ॥७९७॥

५४८. मारणतोषणनिज्ञानेषु ज्ञा^२ । निज्ञानमुत्तेजनम् । नि-
ज्ञानम् इत्येके पेठुः । सा अयबोधन (१।३७) इत्ययं कचादिमांरणादीं मित् —
संज्ञपयति पशुम्, विष्णुं विज्ञपयाम्यहम्, प्रज्ञपयति शास्त्रम्^३ ।
अन्यत्र—राज्ञानं विज्ञापयति, अयबोधने ज्ञापयति, प्राप्तिं प्रज्ञापयतीति
ज्ञानार्थः । तोषणे—एवमाज्ञतोऽस्मि सामाजिकैः^४ । कयम् प्रथमतो १०
शीप्यते,^५ प्रथमं शीप्यामा (६।११४) इति ज्ञापकाद् ह्रस्वोऽत्र
आप्तपुधामीत् (७।५१।५५) इति कृतह्रस्वस्येत्वात्, चुरादौ क्षपिर् (१०।७७)
अप्यहेतुमणिजर्थः शीप्यत्यर्थः । इत्येके । चुरादौ सा नियोजने (१०।१०८)
अस्मात्—आज्ञापय ज्ञातिशेषतुसात्^६ इति ।

५४९. कम्पने चलिः । उवलादी (१।५६९) पठितस्यापि अस्येह^७
मित्रार्थः पाठः । इकार उच्चारणार्थः^८ । प्रचलयति लताम् । अन्यत्र—
चालयति शीलम्, हरतीत्यर्थः^९ ॥

५५०. छदिर् ऊर्जने वद संवरणे (१०।३७) इत्ययं चुरादि-

१. स्मृतमिदम् पुस्तकारे (पृष्ठ २१) ।

२. 'ज्ञः' पाठः । एतद्विषये पुस्तकारो ऽत्र इष्टव्यः (पृष्ठ १८) ।

३. 'प्रज्ञपयति शास्त्रम्' इत्युदाहरणं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३९) प्रदर्शितम् ।

४. अनुपलब्धमूलमिदम् । कस्वविधाटकस्य ध्वनधारवाक्यमेतत् स्यात् ।
तुलनीयम्—'आज्ञापितोऽस्मि पेरिषदा' इति मुद्रायुक्ते, अभिहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा'
इति मालविकामिनिषे ।

५. अनुपलब्धमूलमिदं वाक्यम् ।

६. 'इक्षुरितपौ धातुनिर्देशो' (३।२।१०८ बा०) इति वचनाद् धातु-
निर्देशार्थ इक्षुत्ययः, नोच्चारणार्थ इकारः ।

७. उदधतमिदं सिद्धान्तकौमुद्याद् (भाग २, पृष्ठ १८७) । धातुवृत्तौ तु
'शीलं चालयति अन्वधा करोतीत्यर्थे इति स्वामी' इत्येवमुदधतम् (पृष्ठ १३९) ।

रुजने' प्राणने मित् लडयत्यग्निः, स्वार्थे णिच्, लाडयन्ते प्रयुञ्क्त
इति हेतौ वा । अन्यत्र—लाडयति गृहम् ।

५५१. जिह्मोन्मथनयो^१ लडिः । लड विलसते (१।२५०) इत्ययं
भ्वादिजिह्वाविषयायां क्रियायामुन्मथने^२ च मित् । लडयति
जिह्वाम्, लडयति दधि । अन्यत्र—लाडयति चित्रम्, लाडयति घा-
लम् । लाडितः लाडितकः लाडिका लाडाला । जिह्मोन्मथन इति पुल्लिङ्गः
जिह्वाशतान्पुल्ललयत्वमीषणम्^३ । चुरादौ लड उपसेवायाम् (१०।७)—
लाडयति ॥

५५२. मदी हर्षगलेपनयोः । मदी हर्षे (४।१०२) इत्ययं दिवा-
१० विरचार्थे मित् । मदयति सुरा चित्रम्, विमदयति शत्रुम् । अन्यत्रा-
नेकार्थत्वाद्भुमादयति पुरुषम्, प्रमादयति^४ ॥

दक्षि बलि-स्वलि-रणि-ध्वनि-धपि-नपयश्च इति श्रीमोजसूत्रम्^५ (सर०
कण्ठा० १।१।११२) दलयति दध्वान ध्वनयन्नाशाः^६ ॥

५५३. घटादयो मितः । उदाहृतमेतत् ॥

५५४. जनी-जृप्-क्रमु-रञ्जोऽमन्ताश्च । जनी प्राहुर्माने (४।४१)
जृप् वयोहानी (४।२०) क्रमु ह्रस्वदीर्घयोः (४।५५) रञ्ज रागे (१।७२०) इत्येते-
ऽमन्ताश्च मित्संज्ञाः । जनयति । जन जनेन (१।२४) इति जुहोत्यादि-
रपि गृह्यते, अन्यथार्थरूपयोरभेदात् विकल्पेनामिदं सूच्यात् । वैदिको
वाऽसौ जनयति । जृप् वयोहानी (४।२०) दिवादिः—जरयति । जृणातेः
२० (१।२) तु जारयति पतिम्, जारयत्यभ्रकम् । रञ्जेणौ नृगरमणे नलोपः

१. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १३९) ।

२. ०न्मथनयो० पाठः पुरुषकार उद्धृतः (पृष्ठ ७२) ।

३. ०मुन्माथे० पाठः पुरुषकार उद्धृतः (पृष्ठ ७२) ।

४. डलयोरैकरव स्मरणात् ।

५. “जिह्मोन्म... लाडयति मित्रम्” उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२)

अत्र पुरुषकारोद्धृतः ‘मित्रम्’ पाठ एव युक्तः ।

६. उद्धृतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ७२) । मूलं मृम्यम् ।

७. ‘श्रीमोजोऽसूत्रयत्’ पाठा० ।

८. मूलं मृम्यम् ।

(६।४।२४ वा०)—रजयति मृगान् । रमयति, भ्रमयति, संक्रमयति, विश्रमयति ॥

५५५. ज्वल-हल-झल-चल^१-नमामनुपसर्गाद्वा । एषां नित्यं मित्त्वं प्राप्तम्, अनुपसर्गाणां विकल्प्यते । ज्वालयति, ज्वलयति । ह्वालयति, हलयति । झालयति, झलयति । चालयति, चलयति । ५ नामयति, नमयति । सोपसर्गाणां तु नित्यम्—प्रज्वलयति, विह्वलयति, प्रझलयति, प्रचलयति, प्रणमयति^२ ॥

५५६. ग्ला-स्ना-वनु-वमाप्च^३ । आद्ययोस्प्रसौ विकल्पः, अन्त्ययोः प्रसौ । एषामनुपसर्गात् मित्त्वं वा । ग्लपयति, ग्लापयति । स्नापयति, स्नापयति । वनयति, वानयति । वमयति, वामयति । १० अनुपसर्गादित्येष-प्रग्लापयति, प्रस्नापयति, उपवनयति, उवमयति ॥

५५७. न कम्पमिचषाम् । एषाममन्तत्वात् प्राप्ता मित्त्वं संज्ञा निविध्यते । कामयते । आमयति । आचामयति^४ ॥

५५८. शमोऽदर्शने । शब्द उपरमे (४।१५) इत्यस्य दर्शनादन्य-
त्रार्थे^५ मित्त्वं संज्ञा । अमन्तत्वात् सिद्धौ^६ नियमार्ये वचः । शमयति १५
रोगम्, निशमयति श्लोकम् । दर्शने तु—निशमयति रूपम् । निः-
शार्करमिदं तीर्थं मरुद्वाज निशमय^७ पश्येत्यर्थः ॥

५५९. यमोऽपरिवेषणे । यम उपरमे (१।७०५) इत्यस्य परिवेषणा-

१ स्थूलं प्रकिपाकोमुषाम् (भाग २, पृष्ठ ३२४) ।

२. 'विनमयति' पाठा० ।

२०

३. काशहरस्नवातुपाठे 'ग्लास्नावनुवमश्चनकम्पमिचमः' इत्येवं सूत्र-
पाठः । तत्र 'श्चन' इति स्वतन्त्रो धातुः । कम अम चम एषामपि विकल्पेन मित्त्वं सं-
विधीयते । व्याख्यातं चेत्तद् टोकाकारेण—कमयति कामयति, अमयति आमयति,
चमयति चामयति (पृष्ठ १४३) ।

४. स्मृतमिदं पुस्तकौरे (पृष्ठ १०१) भातुवृत्तौ (पृष्ठ १४०) च । दूषितं च २५
सि० कौ० (भाग ३, पृष्ठ १९३) । ५. 'प्राप्तौ' पाठा० ।

६. रामायण पश्चिमोत्तर शाखा (लाहौर संस्करण) बालकाण्ड २।५॥ तत्र
'मारुद्वाज' इत्यपि पाठान्तरम् ।

दन्यत्रैवार्थे मित् संज्ञा ।^१ यमयति, नियमयति । परिवेषणे तु याम-
यति आग्नेऽश्वम्^२, आयामयति चन्द्रम्^३ । अत्रैव स्वनोऽवतंसन इति
दुर्गः—स्वनयति वस्त्रम् ॥

५६०. स्वदिर् अपपरिभ्याञ्च^४ । आभ्यामेवोपसर्गाभ्यां
स्वदिः मित्^५ । अपस्वदयति परिस्वदयति । अवेति—श्रीमोजः
अवस्वदयति । अन्योपसर्गपूर्वान्नास्ति—प्रस्वादयति ।

५६१. फण गतौ । फणति, फणयति । फणाण सप्तानाम् (६।४।१२५)
इत्येवान्यासलोपौ^६ वा—पफणुः, फेणुः । गतेरन्यत्र—फाणयति, घटं
निःस्नेहयतीत्यर्थः^७ । छुण्ण-स्वान्त-भ्रान्त (७।१।१८) इत्यन्यायासे फाणटं
१. साधु । कवेः पूर्व^८ घटादय इत्येक^९ ॥७९८॥

५६२. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[सेङ्ग उभयपदी]

५६३. राजृ दीप्तौ, उदात्तः स्वरितेत । राजते, राजति,

१. द० 'तत्र च शीरस्वाभ्यादिपक्षे ... इत्यादि पुरुषकारे (पृष्ठ १०१) ।

१५ दूषितं च स्वामितं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१), सिद्धान्तकौमुद्यां (भाग ३ पृष्ठ १९४) च ।
काशकृत्स्नधातुपाठस्य कज्जटीकायामन्यथा व्याख्यायते (पृष्ठ १४४) ।

२. 'अश्वं' कविभ ।

३. 'यमोऽपरि' ... 'चन्द्रम्' इत्येतावदुद्धृतं पुरुषकारे (पृ० १००) ।

४. 'स्वदिर् अवत्यां च' इत्येवं काशकृत्स्नधातुपाठसूत्रम् । 'अवत्यां रक्षायां,

२० वात् परिवेषणे च मित्' इत्येवं तद्धीकायां व्याख्यातम् (द० पृष्ठ १४४) ।

५. इयं व्याख्या धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४१) दूषिता ।

६. 'वक्तव्यौ' इत्यधिकः कथित् ।

७. 'अन्यत्र फाणयति, सक्तृन् स्नेहयतीत्यर्थः इति स्वामिसम्भता-

कारौ' इति सायणः (धा० पृ० पृष्ठ १४१) । शीर्तरन्निग्यां नैतादृशः पाठ

२५ उपलभ्यते ।

८. 'पूर्व' पाठा० ।

९. काशकृत्स्नधातुपाठे 'फण गतौ' इत्यनन्तरम् 'वृत् घटादयो मानुषा
यकवे' इति सूत्रं पठ्यते । तत्र 'एकत्वे' इत्यस्यार्थो न परिह्रायते । कज्जटीकायामपि
सम्यङ् न व्याख्यायते । 'एकत्वे' इत्यस्य कदाचिद् 'एकस्मिण्यौ' इत्यभिप्रायः स्यात् ।
तथा सति द्वितीये णिचि किं 'घाटयति' इति रूपमिष्टम् ।

राजिता । रराजुः रेजुः । आनकः शीश्मियः (उ० ३।८२) इति पृथक्-
निर्देशाद्^१ राजानकः^२ । कनिन् (उ० १।१५६) राजा । राजेरन्यः (उ०
३।१००)—राजन्यः ॥७९९॥

[सेट आत्मनेपदिनः]

५६४. भ्राजृ दुभ्राजृ दुभ्लाजृ दीप्तौ, उदात्ता अनुदात्तेतः । ५

भ्राजते, भ्र्राजते, भ्र्रेजे । दुरुभयस्येत्येके^३ । द्वितोऽप्युच् (३।३।८६)
भ्राजथुः । भ्राजिभारयोर्दित्त्वं नेष्वन्ति^४ पक्षे ह्रस्वस्येष्टत्वम्—अबभ्राजत्
अभिभ्रजत् । नपुंसेनष्टृ (उ० २।९५) इति—भ्राता (१) । वा भासम्भारा (३।१।७०)
इति द्यप्—भ्राशते भ्राद्यते, भ्लाशते भ्लाद्यते । भ्राशथुः, भ्लाशथुः ॥
८००-८०२॥

१०

[सेटः परस्मैपदिनः]

५६५. स्यमु स्वन स्तन ध्वन शब्दे । इतः स्रलान्ता (१।५८८)

अष्टाविंशतिः सेटः परस्मैपदिनश्च । स्यमति । स्येमुः सस्यमुः ।
उणादौ (द्र० ३।४६) स्यमीका क्रिमिः । स्वनति । स्वेनुः सस्वनुः ।
वेध स्वनो भोजने (८।३।६९) पत्वम्—विष्वणति, अवष्वणति । स्वनयति । १५
स्नान्तः कषादिः । स्तनति, स्तनयति । ध्वनति, ध्वनयति । एन इति
चन्द्रः^५—तिष्ठनयिषति ॥८०३-८०६॥

५६६. सम ह्रम अवैकल्ये । समति । समः । विषमः । सम-

यति । स्तमति, स्तमयति ॥८०७, ८०८॥

१. प्रत्ययाः पृथगेव निर्दिश्यन्तेऽहोऽप्यतिशोऽयं निर्देशः । कदाचिद्व
'प्राह्निर्देशाद्' इति युक्तः पाठः स्वात् । तुलना कार्या—'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात्'.....^{२०}
वश० उवा० वृत्ति पृष्ठ २४०, ४२४ ।

२. एतन्नामका बहुवो विज्ञासा कश्मीरिष्वभवन ।

३. काराकृत्स्नचन्द्रभातुपाठयोराद्ये भातौ 'हु' नैव पठ्यते । न्यासकारमेवे-
यसायणादयः पठन्ति ।

२५

४. क इति न प्रतिपादितम् । ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे भारोः पाठादरीना-
दिष्टिरैषा विज्ञेया ।

५. सुव्रिते चान्द्रभातुपाठे (१।५५९) 'स्यमु स्वन स्तन ध्वन शब्दे' इत्येव पाठ
उपलभ्यते । श्रीरस्वामिवचनादत्र स्वनः परः 'एन' चातुः प्रत्यष्ट इति प्रतीयते ।

५६७. दृढ । घटादय एतदन्ता इति सभ्याः^१ ॥

५६८. ज्वल दीप्तौ । ज्वलति । ज्वलिता । ज्वलितिकसन्तेन्यो यः
(ग० ३।१।१४०) वा-ज्वालः, ज्वाला, ज्वलः ॥८०९॥

५६९. चल कम्पने । चलति । चलितः । चलनः । चालः,

५. चलः । चरचलवद (तु० ६।१।१२ वा०) इति चलाचलः । यद्गुण्यपि
विकल्पः^२—चाचलः चञ्चलः^३ । चलिः कम्पने^४ (१।५४१) णौ मित्—
चलयति । चुरादौ षण् षती (१०।६३) चालयति ॥८१०॥

५७०. जल घात्ये^५ । घात्यं जडत्वम्, अतैक्षण्यमित्यर्थः^६ ।

जलति । जालम्, जलम् । व्यवस्थितविकल्पत्वाद् भिन्नेऽर्थे प्रत्ययौ ।

१०. चुरादौ जल अपवादे (१।२०) जालयति । लङ्योरेकत्वाज्जडः ॥८११॥

५७१. टल द्रवल वैप्लव्ये^७ । विप्लव एव वैप्लव्यम् । टलति ॥

५७२. स्थल स्थाने । स्थल इति चन्द्रः^८ (३।५६५) स्थलति । स्थालम् ।

स्थाली । स्थलम् । स्थली ॥८१४॥

५७३. हल विलेखने । विलेखनं कर्षणम् । हलति । हाला

१५. सुरा । हालम्, हलम् । हन् (दश० उ० १।४६) हलिः, हडिः ॥८१५॥

५७४. णल गन्धे । गन्धोऽर्धनम् । प्रणलति । नालम् । नाला

पद्मादीनां वृन्तम् । नाली, नाडी । प्रणालः, प्रणाली, प्रणाडिका ।

नलः, नडः ॥८१६॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४३) ।

२. यस्यास्य आगागमस्य इति शेषः ।

३. आगागमामावे 'नुक्' केन भवति इति न स्पष्टीकृतं क्षीरस्वामिना ।
स्वीयामरकथास्थानेऽपि 'चञ्चला' पदं न साधु व्याकृतम् ।

४. अर्धतो अनुवादः ।

५. जल घात्ये इति काशकृत्स्नीये (पृष्ठ १०६) चान्द्रे (१।५६३) च ।

२५. पाठः । आद्रोकरणं च तदर्थः इति कञ्जटीकातोऽवगम्यते ।

६. 'घातनं तैत्थयम्' इति क्षीरस्वामी इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ १४४) पाठः ।

७. मैत्रेयसायणादयः 'वैप्लव्ये' इत्याहुः । तथैव काशकृत्स्नचन्द्रावपि ।

८. काशकृत्स्नधातुपाठेऽपि 'स्थल' इत्येव पठ्यते (पृष्ठ १४६) ।

५७५ पल गतौ । पालः । पलं मांसम् । पललं तिलकणकः ।
गाः पालयति—गोपालः । चुरादौ पल रणे (१०।६४)—पालयति ॥८१७॥

५७६. बल प्राणने । प्राणनं जीवणम् । बलति । बालः, बाला
अजादौ (३।१।१३४) । बलः, बलम् । चुरादौ (१०।८०) मित्—बलयति ।

५७७. धान्यावरोधने च । धान्यमवरुध्यते यत्रेति कुसुलेऽर्थे—
बलटः । बल संवरणे (१।३२९) त्वात्मनेपदी—बलते ॥८१८॥

५७८. पुल महत्त्वे । पोलति । पोलः । विपुलम् । पुलः । पुलो-
ऽस्यास्तीति* [पुली* । तल्लिपुलिग्या च (उ० २।१३)] पुलिनम् । कृष्णि-
पुलोः किरण् (द्र० उ० २।८५) पुलिन्दः । पिनाकादौ (द्र० उ० ४.१६)
पुलाकस्तुच्छधान्यम् । इक्* पुलिः । पुलकः । तुदादौ* पुलति । चुरादौ १०
(१०।६७) पोलयति ॥८१९॥

५७९. कुल संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं संघातः । कोलं
बध्नेरम् । कककोलः, ककुलोल्म । कुलम् । नकुलः । तमिविधि (दश० उ०
८।११९) इति कालम्—कुलालः ॥८२०॥

५८०. शल* शूल पतलु गतौ । शलति । शाला । शालः । १५
शललं श्वाशिलोम । शलपकः । शलपम् । शलमलिः । शलमः ।
शलकः । शालाका । शालूकम् उत्पलादिकम् । शल चलनसंवरणयोः

१. 'बल संवरणे दन्तौष्ठयादिः । तस्याच कोष्ठवादी निर्देशो भ्रान्त्या बोध्यः ।

२. इतोऽमे कञि पाठस्तुष्टिः प्रतिभाति । नहि 'पुलोऽस्यास्तीत्यर्थे'
'पुलिनम्' सम्भवति 'पुली' इति प्राप्नोति । अस्माभिः तुष्टिपाठप्राप्त्या प्रपठितम् । २०

३. केचन बलादौ (५।२।१३६) पुलशब्दे पठन्ति । द. नणरत्न० २६३ ।

४. पूर्वसम्पादकेन लिखितेन अत्रोवादेः (४।१४२) 'संस्था तुलनाय
निदिष्टा । न चोवादी 'इक्' प्रत्ययः श्रूयते । अयं तु 'इक् कृयादिभ्यः' इति
वार्तिके (३।३।१०८) पठ्यते । वार्तिकमिदमनुद्धत्वा लिखितोऽसत्कल्पनो कृतवान् ।

५. मतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ १०४) उद्धृतम् । परन्तु क्षीरतरङ्गिण्यां नायं २५
तुदादावुपलभ्यते । 'पुर अग्रगमने' इति तु सर्वेस्तुदादिषु पठ्यते ।

६. 'शल शूल आशुगमने इति ज्वलादौ क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे
(पृ० १०४) उद्धृतम् । अत्र न तथा पाठ उपलभ्यते ।

- (१।३२८) इत्यस्यैव ज्वलादिकार्यायः पाठः । होलति । पतति । लृदि-
त्वात् लुङि अङ्, पतः पुम् (७।४।१९) अपतत् । उत्पातः । निपातः ।
पातो राहुः । पतः । नेगैदनद (८।४।१०) इति णत्वम्—प्रणिपतति ।
तनीबन्तर्ध्वस्त्र (७।२।४९) इति वेद् तनि मीमाषु (७।४।५४) इतीम्-
५ अम्यासलोपी (द्र० ७।४।५८)—पित्सति, पिपतिषति । पतितः—
यस्य विमाषा (७।८।१५) इतीग्निषेधो नास्ति द्वितीयाश्रितातीतपतित (२।१।
२४) इति लिङ्गात् । अलङ्कृतम् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—उत्पतिष्णुः ।
लुक्चकम्प (३।२।१५०) इति युच्—पतनः । लवपतपद (३।२।१५४) इत्युक्चम्
प्रपातुकः । विशिपतिपदिस्कन्दाम् (३।४।५६) इति णमुल्—गेहानुप्रपात-
१० मास्ते । दात्री (३।२।१८२) इति टृच्—पत्रम् । पतिचिदिभ्यामालम् (उ०
१।११६) पातालम् । पतेज्जच् पचिधि (उ० ३।४१२) पतङ्गः । पतेरभतः
(उ० ३।७४)—पत्सलः । अमिनधि (उ० ३।१०५) इत्यत्रच्—पतत्रम् ।
वीपतिभ्यां ततच् (उ० ३।१५०) पत्तनम् । पतर्य च (उ० ४।१२) इतीनिः—
पन्थाः । शलिपतिपदिभ्यो निच् (द्र० उ० श्वेत० ४।१५) पनाका ।
१५ स्पृदिष्टुहि (३।२।१५८) इति सूत्रात् पतयालुः ॥ ५८१. हुल हिंसासं-
वरणयोश्च । होलः, हुलः, हुलिः, हुडिः उणादौ हुलुर्देशः ॥ ८२१-
८२३ ॥

५८२. कथे निष्पाके^१ । कथति । अकथीत् । काथः, कथः ।

अस्त्वर्थे (द्र० ५।३।११५) काधिका यवान् ॥ ८२४ ॥

२० ५८३. पथे गतौ^२ । पथति । अपथीत् । पाथः, पथः ॥ ८२५ ॥

५८४. मथे विलोडने^३ । मथति । अमथीत् । माथः, मथः ।

१. 'हुडः' पाठा० ।

२. अथ 'मेव' इति पाठो युक्तः प्रतिभाति । अमरटीकायां (२।१।७६)

मेवपर्यायस्यापानान्त 'हुडः' नामापि पठति धीरस्वामी । तस्मादत्र 'हुडुर्मेवः'

२५ इति युक्तः पाठः । ३. 'कथे विपाके' इति काराकृत्स्नधातुपाठे (पृष्ठ १४८) ।

४. काराकृत्स्नः 'पल शल पल पथा गतौ च' इति पठति (पृष्ठ १४८) ।

५. 'पथे विलोडने—मथति...' मथकः... इत्यादि काराकृत्स्नीय-
धातुपाठे तट्टीकायां च पाठः (पृष्ठ १४८) ।

मन्दिवाशि (उ० १।३८) इत्युरच्—मथुरा । मन्थ मन्थे^१ मन्थति । कथादौ (९।४२) मथ्नाति ॥८२६॥

५८५. दुवम उद्गिरणे । उद्गिरणं भुक्तस्योर्ध्वगतिः । वमति । वामः, वमः । वमयुः^२ । वमितः । उदित्येके^३—वान्वा वमित्वा । अपृथः खलु वान्तासी^४ । न रासदद (६।४।१२६) इति ववमुः । ग्लास्नावनुवमाव ५ (१।५५६) इति वा मिस्थम्—वामयति, वमयति । जिदधि (१।२।१५७) इतीनिः—वामी । नोदावोपदेरास्व (७।१।२४) इति निपेचे प्राप्तेऽभिकमि—वमीनाम् (७।२।३४) इति वृद्धिः, ण्युल्-वामकः । वामयतेत्युद्—योग-वामनम् । न वमतीत्यवमः । वमि-वामः । अस्त्वयै (द्र० ५।२।१००) वामनः । वामो अश्वा ॥८२७॥ १०

५८६. भ्रमु चलने । वा ताराम्भारा (१।१।७०) इति वा इयन्-भ्रमति भ्राम्यति । वा जुभ्रमुपसाद् (६।४।१२४) इत्येवाभ्यालोपो—भ्रेमुः वभ्रमुः । भ्रान्वा, भ्रमित्वा । भ्रान्तः । जे—भ्रामः । भ्रन इति दुर्गः । भ्रमेभ उः^५—अभ्रमुः । इय (दरा० उ० १।४६) भ्रमिः । भ्रमेः सम्प्रसारणं क्त्वि (तु० उ० ४।१२१) इति भूमिर्वायुः । अतिकमिभमि (उ० १।२२२) इत्यरन्— १५ भ्रमरः । दिवादी (४।९९) शमाद्ययैः पाठः—भ्राम्यति ॥८२८॥

५८७. क्षर सञ्चलने । क्षरति । क्षरिष्यति । क्षारः । क्षारी-षेऽप्यङ्कते कचिद्^१ इति ऊिप् । क्षरः । अक्षरम् ॥८२९॥

५८८. क्षल सञ्चये च । सञ्चलने च । क्षलति । क्षुरादौ क्षल क्षौचे (तु० १०।५३) क्षालयति ॥८३०॥ २०

१. नैतादराः कचिद् म्वादी पठ्यते । मन्थ हिंसाल्लोरानयोः पूर्वेष (१।१७) पठ्यते । २. 'वमयुः' कचिन्नास्ति ।

३. तुलनीयम्—'दुवस उद्गिरणे' काराकृत्तपाठः (पृष्ठ १४८) ।

४. अतुपलन्धमूलम् ।

५. नैतादरा कचित्सूत्रमुपलन्धम् । अत्र नन्पूर्वात् अमेर्वाहुलकाद उः २५, प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।

६. तुलना कार्या—तात्परीक्षिके षेऽप्यङ्कते भवति । परिभाषावृत्ति सीर-देव, पृष्ठ १३३ ।

५८९. उदात्ता उदात्तेतः ॥

५९०. पद मर्षणे । मर्षणं क्षमा । अयम् ५९१. उदात्तो-
ऽनुदात्तेत् । सेडात्मनेपदी च । सहते । सिसहियते^१ । सान्धुसि-
वुसहां चधि (तु० ८।३।११६) इति पत्वम्—पर्यसीपहत, सः
५. सिविसिदितहीनां च (८।३।६२) इति सत्वम्—सिसाहयिपति । परि-
निविम्प (८।३।७०) इति पत्वम्—विषहते । सिवादीनां वाऽह्यवायेऽपि
(८।३।७१) इति पत्वम् वा—पर्यसहत पर्यपहत विहनेऽप्येति साक्षा-
दादि^२ पाठान्तास्ति^३ । तीपुसह (तु० १।२।४८) इति वेद—सहिता, सोढा ।
विसोढा सोढः (८।३।११५) इति पत्वाभावः, सहिवहोरोद् (६।३।११२)
१०. सोढः । वर्णप्रहणात् साहेरपि सोढा, णिलोपे पूर्ववासिद्धे न स्थानिवद्^४
(१।१।५७ वा०) इति ढट्वादि । दाश्वान् साह्वाद् मीद्वोरच (६।१।१०) इति
कसौ साह्वान् । शक्तिहोष (३।१।९९) इति यत्—सहाम् । लघुः (द्र०
३।१।१३४) सहनः । सहेः पृतनताम्बां च (८।३।१०९) इति णिच्—पृतना-
पाद तुरापाद्, सहेः सावः सः (८।३।५६) इति पत्वम्, पाङ्कपरत्वाभावे
१५. नास्ति—तुरापाद् पुरोपाव (कुमारसम्भव २।१) इति, नहिहतिवृषि (६।३।११६)
इति दीर्घः । अतश्च (३।२।१३६) इतीष्णुच्—सहिष्णुः । अतुपसगांलि-
म्पनिद् (३।१।१३८) इति ण्यन्तात् शः—साहयः । संघायां शतृ (३।२।४६)
इति सञ्च—सर्वसहः । अतुर् (६०।७०।४९) सहस् । शकपूषा (३।४।६५)
इति तुमुन्—सहते भोक्तुम् । सहेः षक् पिप्च—पद् । चुरादी । (१०।२०४)

२० १. 'सिषहियते' इति शुद्धः पाठः ।

२. काशिकायां साक्षादादिगणे (१।४।७४) 'विहसने' इति पठ्यते । गण-
रत्नमहोदधौ तु 'विसहने, विहसने' इत्युभयं पठ्यते (पृष्ठ ७७) ।

३. पत्वमिति शेषः ।

४. जर्मनसंस्कृत्ये 'पूर्ववासिद्धे न स्थानिवद्' इत्यनन्तरमितिपदनिर्देशो

२५ सत्यपि वार्तिकमिममनुदत्त्वा पूर्वं सम्पादकेन 'पूर्ववासिद्धेन (८।३।१) स्थानिवद्' इत्येवं
पाठो विवृतः ।

५. 'सहेः पृतनताम्बां च' (८।३।१०९) इति सूत्रं 'पृतनापाहम्, अतापाहम्'
क्षयप पत्वविधायकम्, न सिवप्रत्ययविधायकम् । सिवप्रत्ययस्तु 'बन्दसि सहः'
(३।२।६३) इत्यनेन भवति । सिविरामहोदेचन इत्यमशुद्धिर्न युक्ता ।

याध्वाद् वा (१०।२०१) वा णिच्—सहति साहयति ॥८३१॥

५९२. रम क्रीडायाम् । ५९३. अनुदात्तोऽनुदात्तेत् ।

अनिङ्गात्मानेपदी च । रमते । व्याख्यपरिचो रमः, उपान्व (१।३।८३, ८४) परस्मैपदम्—विरमति, उपरमति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सकर्मकः । विभाषाऽकर्मकात् (१।३।८५) यावद् भुक्तमुपरमते, उपरमति । यमर-
नमार्ता सङ् च (०।२।७३) व्यरंसीत् । रन्ता । रमणः । रमणी । रमः ।
रमा । रामः । रामा । रम्यः । स्तम्भकथैवो रमिजयोः (३।२।१३) इत्यच्
स्तम्बेरमः । निङुवि (उ० २।२) इति कथन्—रथः । रमस्त च (उ० उ०
१।१४) इति रजम् । रमेदेते हरच^१ रहः । रण्डा (द्र० उ० १।२१४) ।
सौ रमेः कः पूर्वस्य च दीर्घः (उ० उ० ५।२४) सूरतो बुधः । चकिरम्योरुण्यो- १०
पथायाः (उ० २।१४) रुद्रम् ॥८३२॥

५९४. पदलु विशरणगत्यवसादनेषु^२ । विशरणम् शातनम्,

अवसादोऽङ्गुत्साहः । इतो रुद्रान्ताः (१।५९८) पञ्चानिङः परस्मैपदि-
नञ्च । पापान्मा (७।३।७८) इति सङ्घेः सीद्—सीदति । सिषत्सति ।
असद्त् । सदेरगतेः (उ० ८।३।१९) इति कथद्—परिषीदति,—प्रतिषी- १५
दति । सदित्स्वभ्योः परस्व-सिङि- (८।३।१९८)—निषिषाद् । तुपसदवर
(३।२।१२१) इति भाष्यगर्हायां यङ्—सासद्यते । साक्षिष (३।२।५१)
इति क्तिप्, पूर्वपदाद् (८।३।१०४) इति णत्वम्—शुचिषत्, परिषत्
उपनिषत्, निषण्णः । सादी निषादी । वसिष्ठिपि (उ० ५।१२५) इतीष्
सादिः । णः—निषाद् । घञ्—विषाद् । सङ्घोऽधि । नौ सङ्घेः (उ० १०
१।२२२) इति ध्वरच्—निषद्वयरः पङ्क्तुः । वसुत् (उ० उ० १।४९) सङ्घः
सभाः । शुध्वीपचिवि (उ० ५।१६०) इति ञ्—सङ्घम् । संज्ञायां समञ्ज
(३।२।५९) इति क्यप्—निषद्या विपणिः । सादकारणोः कनिमे (६।३।१२२
वा०) दीर्घः—प्रासाद् । दायेदसि (३।२।२५९) इति कः—सद्घुः ॥८३३॥

५९५. शदलु शातने । शातनं तनूकरणम् । पापान्मा (७।३।७८) २५

इति शङ्घेः शीयः । शङ्घेः शित (१।३।६०) इति लङ्गानौ—शीयते । शात्स्व-

१. अथ कश्चित् पाठस्तुलितः प्रतिमाति । “रमेध (उ० ४.२.१४) इति
रहः । देरो ह्य (श्वे० उ० ५।२२०) रहः” इत्येवं पाठेनाव माप्यम् ।

२. स्मृतं पुनश्चकारे (१६ ८३) ।

ति । अशद्व । शदेरगतौ तः (६।३।४२) शाययति, शायनः, शायनी
गौरादिः (गण० ४।१।४१) । शायस्तृणपङ्क्तौ । शयः, क्षत्रियापशदः,
विशदः । अदिशदि [भृशुमि] न्यः (३० ४।६५) किन्—शयिः । कशातिभ्यां
कुप्—(३० ४।१०३) शयुः । शदेरुक्^१ इति रक्—शयः । दाधेत्सिरादसदो

५. यः । (३।२।१५६) शयुः ॥८३४॥

५९६. क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । आ-
क्रोष्टा । क्रोशः । क्रुशः, उत्क्रोशः । कुररः । सितनिगमिमिति (उ० १।७०)
इति तुन्—क्रोष्टृन्^२ ॥८३५॥

५९७. बुध अवगमने । अवगमने ज्ञापनम्^३ । बोधति ।
१०. अभोत्सीत्^४ । गतिबुद्धिमत्त्ववसानार्थं (१।४।५२) इति कर्तुः कर्मसंज्ञा—
बोधयति शिष्यं धर्मम् । बोद्धा । इष्टपथ (२।१।१२५) इति कः—बुधः ।
घम्—बोधः । मतिबुद्धि (१।२।१८८) इति यत्तमाने कः—राज्ञां बुधः ।
विषादी (४।६४) बुध्यते । हिकादी (१।६०१) बोधते, बोधति,
बोधिता ॥८३६॥

१५. ५९८. रुह बीजजन्मनि । बीजस्य जन्माकुरोत्पत्तिः । रोहति ।
रुहः पोष्यतरस्याम् (७।३।४२) रोपयति, रोहयति । धर्मं कविधानात् (द्र०
३।३।५५ वा०) बीजरुहाकरोति^५ केशादिछन्नरुहाः । के (द्र० उ०
१।११५) रुहो मृगः, प्ररुहः । प्ररोहः, आरोहः । रुढः । रुढिः । रुहे-
रुद्धिम् (उ० १।५७) इति रौहिणं तुणम्, रौहिणो मृगश्च । हपिशिवहि

२०. १. क्रोशन्तर्गतोऽयं पाठस्तुष्टि इति प्रतिभाति 'भ्यः' इति बहुवचनदरी-
नात् । लिबिरामहोदयेन नैतद् परिज्ञातम् ।

२. 'शदेरुक्' इति युक्तः पाठः स्यात् । श्वेतवनवासी तु 'शदेरुक् च'
(उ० २।१८) इत्येवं पठति । अन्यत्र 'शुचेर्दध' इति पाठः ।

३. सर्वनामस्थानेषु तृज्वदभावविधानात् (अ० ७।१।५५) शसो कप-

२५. सुदाहृतम् ।

४. 'ज्ञापनम् पाठा० ।

५. 'अभोत्सीत्' इति सार्वभिकोऽप्यपपाठः ।

६. साक्षात्प्रभृतिषु (गण० १।४।७४) बीजरुहा शब्दः पठ्यते, तेनात्र
गतिसंज्ञा ।

(उ० ४।११९) इतीन्—रोहिर्गणः । इत्तुहिपुमिभ्य इतिः (उ० १।९७)
रोहित् । रवेरथ लो वा (उ० ३।२४)—लोहितः, रोहितः, रोहिणी । अग्यत्रापि
च (तु० उ० २।२६) इतीनच्—रोहिणः ॥८३७॥

५९९. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

६००. कुच सम्पर्वन-कौटिल्य-प्रतिष्ठम्भ-विलेखनेषु । ५
सम्पर्वनं मिश्रता, प्रतिष्ठम्भो रोचनम्, विलेखनं कर्पणम् । संकोच-
यति । संकुचितः । के (द्र० ३।१।१३५) कुचः । घञ्—संकोच,
उत्कोचः । न कादेः (७।३।५६) इति कुत्वं नास्ति ॥८३८॥

६०१. कस गतौ । कसति, उत्कसति । कासयति । विक-
सितः । कसः, कासः । नीम् बन्धुबन्धुवन्धुबन्धुका (तु० ७।४।८४) इति १०
चनोकस्यते । श्लेषमास (४।२।१०५) इति वरच्—विकस्वरः । शित् कसि-
पणेतः (श्ले० उ० १।८३) ऊः—कासुः शक्तिः । तमि कस उक्त् (श्ले० उ०
२।१२)—संकासुकोऽक्षिरः ॥८३९॥

६०२. उदात्तानुदात्तेतौ । एतौ सेट्कौ परस्मैपदिनौ च ॥

६०३. एत् । ज्वलाद्यो वृत्तः ॥

१५

६०४. हिक्क अव्यक्ते शब्दे । इतो गुहपर्यन्ताः (१।६३४)
पद्विशत् सेट उभयतोभाषाश्च । हिक्कते, हिक्कति । हिक्का ।
हिक्कितम् ॥८४०॥

६०५. अचि गतौ । अञ्जते, अञ्जति । अञ्जयते । अञ्जितः ।
अञ्जु गतौ (१।११६) अञ्जति, अञ्जयते । अक्तः । अञ्ज इत्येके—अञ्चति, २०
अञ्चिता, अक्ता, अक्तः ॥८४१॥

६०६. टुयाच् याच्वायाप् । याचते, याचति । अययाचत् ।

१. 'हिक्क गतौ' इति काराकत्नः । संतोषगतौ इति तटीकाकारः (पृष्ठ १५०) ।

२. 'अयश्चिशत्' 'अयोश्चिशति' इत्यपपाठौ ।

३. रघुमिदं वृत्तकारे (पृ० ५२) चातुर्वर्ती च (१५८) । 'अञ्जु व्यय २५
गतौ' इति काराकत्नः । अञ्जुच् व्यये गतौ च इति तु शकादायनः ।

४. 'गतौ गतोपः' इति काराकत्नस्यैव गतौ अचति । ३० तटीका
पृष्ठ १५१ ।

याचितः । यजयाच (७।३।६६) इति कुत्वाभावः—याच्यम् । द्वितः क्तः
(३।३।८८) याचिञ्मिम् । द्विवदिति इङ्गः^१—याचथुः (द्र० ३।३।८९) ।
यजयाचयत (३।३।८०) इति नञ्—याच्चा ॥८४२॥

६०७. रेदृ परिभाषणे । रेदते, रेदति । अरिरेदत् ॥८४३॥

५. ६०८. चते चदे च याचने^२ । चकारो भावार्थे^३ रेदर्थः^४ ।
मन्दिवाशि (उ० १।१।३८) इत्युत्—चतुरः । चतेरन् (उ० ५।१८) चत्वारः ।
चतेर्वैरन्^५—चत्वरम् ॥८४४, ८४५॥

६०९. प्रोथुं पर्याप्ती । पर्याप्तिः पूर्णता । प्रोथते, प्रोथति ।
अपुप्रोथत् । प्रोथोऽश्वघोणा । प्रियं प्रोथमनुजैत्^६ ॥८४६॥

१०. १. काराकृत्स्नचन्द्रमैवेवसाययादयः द्वितं पठन्ति ।

२. अयमेव पाठश्चन्द्रस्य । काराकृत्स्नशाकटायनसायणानां 'याचने च' ।

३. 'भारार्थे' कश्चित् । ४. धातोर्हृत् पठ्यमानश्चकारो रेदृधातुमनुकरोति ।

तेन 'रेदृ' धातोः परिभाषणं याचने भावार्थः । इदमेव मत्वाह हेनचन्द्रः—रेदृ (ग्)
परिभाषणयाचनयोः (धातुपारा० १।८९७) । क्षीरस्वामिनस्त्वच पाठो न्यस्त इति

१५. प्रतिमाति । वयं तु मय्यामहे 'चते चदे च याचने' इति कस्यचित्प्राचीनस्य श्लोक-
चन्द्रस्य धातुपाठस्यायमंशः । शब्दोऽनुरोधेन च चकारो भिन्नक्रमः, पूर्वधातवर्ष-
समुच्चयार्थः । एवं चाष्टाभ्यायामपि दृश्यते—'पक्षिमात्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च
तिष्ठति' इत्यनुरोधेन हन्त्यर्थसमुच्चयकचकारो मध्ये पठ्यते ।

५. उणादौ (२।१२१) च तेः च्वरञ् प्रत्ययो विधीयते ।

२०. ६. काराकृत्स्नधातुपाठे 'प्रथुं पृथुं पृष्टं व्याप्ती' (पृष्ठ १५३) इति त्रयो
धातवः पठ्यन्ते । तथा सति पृथुपृथिव्यादिषु 'प्रथ विरतारे' इत्यस्मात् सम्प्रसारण-
विधानमनर्थकमेव । वस्तुतस्तु 'यज इज, वप उप, प्रथ, पृष्ठ' इत्यादयो मूलतो द्वि-
रूपाः धातवः । याज्ञिकोऽपि 'तद्यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातुर्भवति तद्विप्रकृतीनां
स्थानमिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत ।
तत्राप्येकेऽल्पमिष्यत्यस्यो भवन्ति' (निरुक्त २।२) इति वदन् द्विरूपान् धातून् स्वीचकार ।
२५. यजसमानावैकस्य इजधातोः प्रयोगोऽप्युपलभ्यते । यथा—'यानि यंश्विहेज्यन्ति
(महा० शान्ति० २६३।२९) इति ।

७. अनुपलब्धमूलम् । लिबिशेनात्र महामाष्यस्य (१।४।५६) संख्या निर्दिष्टा,
न तत्रैतादृशः पाठः ।

६१०. मिथृ मेथृ^१ मेधाहिंसनयोः । मेधते, मेधति । किति
शुणविकल्पार्थं द्वौ—मिध्यते, मेध्यते । अमिमेधत् । मेथोऽचि ।
गौरादौ (गण० ४।१।४१) मेधी । मेधीवकोऽपि हि भ्राम्यन् घातमासं करोति
गौः (द्र० समावितावली २।५८) । अमरसिंहस्तु—पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं
यत् पशुवधने । (२।१।२५) । मिद मेद इति पुनः ॥८४७, ८४८॥

५

६११. मेधृ संगमे च । चकारात् मेधाहिंसनयोः । मेधते,
मेधति । अमिमेधत् । मेधा । मेध्यम् । गृहमेधी । अभ्वमेधः । मेधिः ॥

६१२. णिह णेह कुत्सासंनिकर्षयोः । प्रणेदति । निघते,
नेघते । अनिनेदत् । णिह येह इति प्राक्को हेवाकिनः^२ ॥८५०, ८५१॥

६१३. शृधु मृधु उन्दे । उन्दः कलेदनम् । शर्धते, शर्धति । १०
शृध्वा, शर्धत्वा । शृद्धः । शृधु शब्दकुत्सापात् (१।५०६) शर्धते । मर्धते
मर्धति । मृधं समरः ॥८५२, ८५३॥

६१४. बुध बोधने । बोधते, बोधति । उधिर् इति नन्दी^३—
अबुधत्, अबोधीत् । बोधिना । पूर्वष्य (१।५९७) बोद्धा ॥८५४॥

६१५. उबुन्दिर् निशामने । निशामनमालोचनम्^४ । बुन्दते, १५
बुन्दति । अबुदत्, अबुन्दीत् । बुस्वा, बुन्दिस्वा । बुष्मः । धान्तोऽयमिति
नन्दी^५ । उबेदिर् इत्यप्ये ॥८५५॥

६१६. वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादिप्रग्रहणेषु ।
वादित्रं वाद्यभाण्डम्, तस्य वादनार्थं ग्रहणम् । वेणते, वेणति, अवि-
वेणत् । रासालात्ना (उ० ३।१५) इति वीणा । इत् (दश० उ० १।४६) २०

१. स्मृतोऽयं पाठः (पातुवृत्ति पृष्ठ १५६, पुनर्पाठ पृष्ठ ८०) । सि० कौ०
अत्र द्रष्टव्या ।

२. अस्पष्टार्थोऽयं पाठः ।

३. काराकस्तो ऽपि हरिदितमाह (पृष्ठ १५४) अनिरितं चन्द्रः (१।५९९) ।

४. 'पातुवज्ञानम्' इत्यधिकं कचित् ।

५. 'उबुन्दिर्' इति चन्द्रः (१।६००) काराकस्तपातुपाठे 'बुदिर् निशामने'
इति पठ्यते (पृष्ठ १५४), परन्तु तद्दीक्षायां 'बुन्दति बुन्दते' इत्युदाहरणदर्शनात् २५
'बुन्दिर्' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

वेणिः, वेणिका, वेणी । वेनिस्तु बीज्याञ्चरिभ्यो निः (उ० ४।४८) । णः—
वेण्णाख्या नदी ॥८५६॥

६१७. खनु अवदारणे । खनते, खनति । खात्वा, खनित्वा ।

- जनसखना सम्भलोः (६।४।४२) आत्थम्—खातः । ये विभाषा (६।३।४२)
५ खायते, खन्यते । गमहनजनखन (६।४।१८) इत्युपधालोपः—चखनुः । ई च
खनः (३।१।१११)—खेयः । शिल्पिनि ध्रुव, वृत्तिखनिरग्निभ्यश्च (३।१।१४५,
सूत्रं वार्तिकं च) खनकः । जनसखनकन (३।२।६७) इति विद्—विसखाः ।
अन्येष्वपि दृश्यते (३।२।१०१) डः—परिखा । खन्यते—खम् । कित् खनेष्टुद्
चोदात्तः (उ० ५।२०)—मुखम् । अतिलुप्तखन (३।२।१८४) इतीध्रन्—
१० खनिध्रम् । उक्खिनिभ्यां कित् (उ० ४।१६२) खाध्रम् । आध्रयोः खनिध्रभ्यां
दिष (उ० १।३३)—आखुः । खनिकम्यव्यसि (तु० उ० ४।१४०) इतीन्—
खनिराकरः । आदि पण्णिपनिपत्तिखनिभ्यः (उ० २।४५) इकन्—आखनिकः ।
खनो घ च (३।२।१२५)—आखनः ॥८५७॥

६१८. चीव आदानसंवरणयोः । [चीवते, चीवति ।]

- १५ चीव इति दुर्गैः—अचिचीवत् । छिजरादी (द्र० उ० ३।१) चीवरं
मुनिवासः ॥८५८॥

६१९. चायृ पूजानिशामनयोः । चायते, चायति, अचचा-

- यत् । चायः की (६।१।३५) लिटि—चिक्युः । स्वपिस्वमिष्येमां यङि^१, (६।१।१९)
चायः की (३।१।२१)—चेकीयते । अपचितश्च (७।२।३०), पक्षे—
२० अपचायितः । वक्तव्याद्^२ (७।२।३० वा०) अपचितिः । चायः की च
(तु० उ० १।७४) इति तुः—केतुः ॥८५९॥

६२०. व्यय गतौ । व्ययते, व्ययति । व्याययति । अन्तदण

(७।२।५) इति—अव्ययीत् । चुरादावन्तः (१०।३।१६) व्यययति ॥८६०॥

६२१. दाश्ट दाने । दाशते, दाशति । अद्दाशत् । कसौ—

- २५ दाश्वान् (६।१।१२) सावुः । दाशगोमौ सम्प्रदाने (३।४।७३) । पुरो

१. 'चायः की' सूत्रं षष्ठाध्याये प्रथमे पादेः द्विः पठ्यते, क्तमस्याकम्पहण-
मिति परित्थानायैतत् सूत्रं निर्दिश्यते ।

२. 'क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम्' इत्यनेनेति शेषः ।

दाश्यते—पुरोडाशः, पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) डत्वम्, एवं
दुःखेन दाश्यते दृडाशः । दाप् दान इति कौशिकः ॥८६१॥

६२२. अय गतौ । अयते । उदयति दिननाथः । (द्र० १।२।१८)

६२३. भेषु भेषु भये । ६२४. भेषु चेलने च । भेषते,
भेषति । अभिभेषत् । भेषयति । विभेतेः (३।२) मुण्डो भीषयते ५
(द्र० ७।३।४०) । भेषते, भेषति । भेषः ॥८६३, ८६४॥

६२५. अस गतिदीप्यादानेषु । असते, असति । लावण्य
उत्पाप इवात यतः (कुमारसम्ब १।३।५) इत्यत्र आसत्त्वसत्तेरिति वामनः
(काव्यालं० ५।२।२७) अस्तेरित्येके । अदादौ अत मुवि (२।५८) अस्ति ।
[अव इत्येके] ॥८६५॥

६२६. स्पश बाधनस्पाशनयोः । स्पाशनं ग्रन्थनम् ।
स्पशते, स्पशति । सेयसुमयतः स्पारा खड्गः^१ स्पशश्चटः । पस्पश उपो-
दृधातः । चुरादौ स्पश बाधने^२ (द्र० १०।१३१) परा ग्रन्थने (१०।१६६)—
स्पाशयते, पाशयति । पव इत्येके^३—पावः, पाषाणः ॥८६६॥

६२७. लष कान्तौ । कान्तिरिच्छा वा । आराभ्लारा (३।१।७०) १५
इति वा द्यन्—अभिलष्यते, अभिलषते, अभिलष्यति अभिलषति ।
लषकम् (१।२।१५४) इत्युक्तम्—अभिलाषुकः । लषेः श च (दरा०
उ० ५।५४) इत्युनन्—लशुनम् ॥८६७॥

६२८. चष भक्षणे । चषते, चषति । चाषः । चषकः । सान-
क्षिष्यति (उ० ४।१००) इति चषालो यूपकटकः ॥८६८॥

१. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८) । अत्र पाठस्वरूपितः प्रतिमाति ।

२. 'स्पश बाधनस्पाशनयोः । स्पाशनं ग्रन्थनम्' इति स्वामी (द्र०
धातुवृत्तिः पृष्ठ १५८) ।

३. द०—सेयोमयतः स्पाराखड्गमवति (महा० ६।१।६८) ।

४. 'स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः' इति चुरादौ (१०।१३१) पाठः । तत्र च २५
'भ्वादौ स्पश बाधने' इत्युक्तम् ।

५. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १५८) । अत्र 'एके' पदेन दुर्गोऽभिप्रेतः ।
यदाह चुरादौ (१०।१६६) 'उमयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः' ।

६२९. छप हिंसायाम् । [छपते, छपति] ॥८६९॥

६३०. झप आदानसंवरणयोः । झपते, झपति । झपः ।
भय हिंसायः (१।४५८) झपति ॥८७०॥

६३१. झलझ भक्षणे^१ । झल इति दुर्गः ॥८७१॥

६३२. दास्य दाने । दासते, दासति । दासः । आद्यो (१।६२०)
दायु, अयं दास्य इत्येके ॥८७२॥

६३३. माह्य माने । मानं वर्तनम् । माहा गौः ॥८७३॥

६३४. गृह्य संवरणे । कद्रुपमाया ग्रीहः (६।४।८९) गृह्यते, गृह्यति,
अगृह्यत् । तच्च तु लृग् वा गृह्यति लिङ्ग (७।१।७३) इत्यगृह्य अगृह्यत् ।
१० सति ग्रहग्रहोभ (७।२।१८) इति नेट्—अगृह्यति । अच्चि ग्रहो नेध्यते—
अगृह्यत् । गृह्या, गृह्यता । गृह्यः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) गृहा
विशेषण्योः । के (द्र० ३।१।१३५) गृह्यः । संसिद्धिद्विग्विः क्यच् वा
(३।१।१०९ वा०) गृह्यम्, गृह्यम् । उणादौ—गह्वरः (द्र० ३० ३।१)
गृह्येति—गहनम् ॥८७४॥

१५ ६३५. उदात्ताः स्वरस्तिताः ॥

६३६. श्रिय् सेवायाम्, उदात्तः । अयते, अयति । अयिता ।
यिञिङ्गुण्यः कर्तरि च् (३।१।४८) अयिञ्श्रियत् । सनीकृत्य (७।२।४८) इति
नेट्—श्रियति । श्रियति । यस्य विभावा (७।२।१५) इति इति
वेट्—अयतः । अयुक्तः किति (७।२।१२)—अयत्वा । अयिञ्श्रियत् । अयिञ्श्रियत् । अयिञ्श्रियत् ।
२० (३।१।२४) वा अयत्—अयः, अयः^२ । उदि अयति यौति (३।१।४६) इति
अयत्—अयत्वायः । बाहुलकात्^३ पतनान्ताः समुच्चयाः (रामा० ९।१०५।१६)

१. उद्धृतमिदं भातुवृत्तौ (पृष्ठ १५९) ।

२. सर्वहस्तलेखेषु वा पठ्यते 'अयः अयः' इति बोधादियेते, कुतो वा ग्रहणं
संभवाति प्रत्यकार इति न हायते ।

२५ ३. कृत्यल्लुगो बहुलम् (३।३।१२३) इत्यत्र निर्दिष्टाद् बहुलग्रहणादिति
भावः । लिङ्गिभ्योहोदयेन स्वैतदपरिज्ञाय चौरादिकस्य 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।
३२४) इति सूत्रस्य निर्देशः कृतः । काशिकाकारस्तु सिद्धान्तोक्तन्यायेनोत्तर-
सूत्रस्य विभावाग्रहणं संभवाति ।

महा० शान्ति० ३३०।२०) १ । वहिभिस्तु (दश० उ० १।२१) इति णिः—धेणिः ।
किन् वचिप्रधि (उ० २।५७) इति किन्दीर्घो—धीः । श्मनि श्यतेर्हन् (उ०
५।२८) दम्भु । श्यतेः स्वाङ्गे शिर् किप्च (दश० उ० १।५४ कपाठ) इत्यसुन्-
शिरः । आकि शिहनिभ्यां ह्रस्वश्च (उ० ४।१३८) इतीन् ङित्—अधिः॥८७॥

६३७. हृज् हरणे । इतस्त्रैष्टुपर्यन्ता (१।६८९) अष्टपष्टिरनिङः, ५
परस्मैपद्मिन्श्च अङ्ङिङ्गर्तम् । हरने, हरति । हरतेर्गतिताच्छील्ये (१।३।११
वा०) तङ्—पैतृकमभ्वा अनुहरन्ते । व्यवहृषयोः समर्थयोः (२।३।५७)
पष्टी—शतस्य व्यवहराति हर्ता । आङ्गोः स्ये (७।२।१०) इतीङ्-हरिष्यति ।
हृकोरन्यतरस्याम् (१।४।५३) णौ कर्मसंज्ञा—हारयति भारं चैत्रेण, चैत्रं
वा । श्याङ्गपथा (३।१।२४२) इति णः—अवहारो ग्राहः । हर्तेरनुषमनेऽण् १०
(१।२।१) रिक्तहरः १ । वयति च (३।२।१०) कवचहरः । आकि शाच्छील्ये
(३।२।१३) पुष्पाहरः । हर्तेर्दन्तिनाथयोः पशौ (१।२।२५) इतीन्—इतिहरिः,
नाथहरिः । अन्थायन्यायोषासंहार (३।३।१२२) इति करणे घञ् अध्याहारः ।
हृक्कटिपुविभ्य इतिः (उ० १।९७) हरिद् घर्णो विक्रि च । श्यास्त्याङ्ग (उ०
२।४६) इतीनच्—हरिणः । हर्याग्यामितम् (उ० ३।९३) हरितः । हृशोः हृण्- १५
हृषौ च (तु० उ० ४।१००) इति कयन्—हृदयम् । पद्मादौ (द्र० ६।
१।६३) हृन् प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । हृषिणि (तु० उ० ४।११९) इतीन्
हरिः । जनिङ्ग्यामितनिन् (दृ० उ० ६। ७८) हरिमाणं च नाराय
(अ० १।५०।११) हृष्यसृष्ट (तु० दश० उ० ६।१७६) इति ईमनिन्—हरीमा ।
केनो ङित्, मे हर्तेः कृषे (दश० उ० १।६२, ६३) प्रहिः । कृङ्ग्यामितः (तु० उ० २०
२।१) हरेणुर्गन्धद्रव्यम्, सस्यभेदश्च ॥८७॥

६३८. भृज् भरणे । भरते, भरति । ह्यादौ इष्टञ् (३। ५)
विभर्ति । भारः । भृतः । क्रयादौ भृ मरणे (९। २०) भृणाति । भरः
अदोरप् (३।३।५७) । भरितः । संज्ञायां भृत् (३।२।५६) इति खच्—विश्वम्भरा ।
अवे भृन्ः (उ० २।३) कयन्—अवभृयो यज्ञान्तः २ । अण्डन् कसृञ्चुनः (उ० २५

१. अत्र लिखितमहोदयेन काशिकाया— (३।३।४६) एव निर्देशः कृतः,
न ताकरप्रत्ययः ।

२. 'स्त्रियहरः' इति तु शुद्धः पाठः ।

३. सोमयज्ञानां समाप्तौ क्रियमाणं स्नानमवश्वशब्देनोच्यते ।

१।१२९) मरुत्वा आपवनम्^१ । भृशम् । भृङ्गः । भुरिक् छन्दः । कुम्भरच
(तु० उ० १।१२२) इति वसुः । भरतः । भरुदेशः^२ ॥८७७॥

६३९. कृञ् करणे^३ । करते, करति । स्वादौ कृञ् हिंसाया
(५।०) कृणुते, कृणोति । तनादौ कृञ् करणे (८।११) कुरुते, करोति ।

५ उणादौ कारुः, कारिः, करणिः सदृशः करणुः, क्रतुः, करकः =
कलशादिः, कृकः, कर्कः = सितः, चक्रम, करण्डः, कर्म, करम्भः,
कृसरः ॥८७८॥

६४०. णीञ् प्रापणे । प्रापणमासादनम् । नयते, नयति ।
प्रणेता । संमानन (१।२।३६) इत्यात्मनेपदम्—नयते चार्वा^४ लोकायते ।

१० कर्षणे चारारिः कर्मणि (१।३।३७) क्रोधं विनयति । अदिष्ठादिनीवहीनां
प्रतिषेधाद^५ (द्र० १।४।५२ वा०) नाययति भारं ग्रामं चैत्रेण ।

१. 'आवपनम् कचिन्नास्ति । २. मरुक्छ (मरुक्च) नाम्ना प्रतिष्ठः ।

३. स्फुटोऽपि पाठः पृथक्कारे (पृष्ठ ३८) । अनेदमवधेयम्—प्रायेण सर्वे
एव प्राचीना देव-पाल्यकीर्ति-हेमचन्द्र-रक्षापातुणादिवृत्तिकारादयः कृञ् स्वादौ

१५ पठन्ति । अस्य स्वादिश्यस्यैव प्रयोगाः पाणिप्राकृतभाष्योपलभ्यन्ते । हिन्दीभाषा-
यामपि 'करता है' इति अस्वैवापभ्रंशः, न तु करोते । एतेन कृञो स्वादिश्वविगीत
एव पाठः । सावयेन 'उओ पुष्टुहि' (अ० १।८२।१) मन्त्रव्याख्यानं धातुवृत्तौ (पृष्ठ
१६३) चास्य महता प्रपञ्चेन स्वादित्वं निराकृतम् । ये च तत्र हेतवो निर्दिष्टास्ते
सर्वे हेत्वाभासा एव । महोजिदीक्षितादयः सावयेनैवावतुषुः । वस्तुतः कृञो स्वादा-

२० येव पाठः, न तु तनादौ । अत एव पाणिनिना 'तनादिकृञ्भ्य उः' (१।१।७६)
सूत्रे तनादिभ्यः पृथक् कृञः पाठः कृतः । सति तनादौ, कृञः पृथक् पाठोऽनुचित
एव । कदाचिदुत्तरकालीनैरयं तनादिषु प्रचितः स्यात् । तनादिकृञ्भ्य उः इति
सूत्रस्य महामाध्याचैतत् प्रतीयते यत् पतञ्जलेः प्रागेवास्व घातोः तनादिषु प्रेषणो
नृपूव । एतत् सर्वमवधुष्य दीर्घदर्शिना स्वामिदयानन्देन 'अवशमदीमहि' (यजुः

२५ ३।५८) मन्त्रव्याख्यानं उक्तम्—“कृञ् करणे इत्यस्य स्वादिगणान्तर्गतपाठात्
शम्बिकर्षोऽत्र गृह्यते, तनादिभिः सह पाठादुक्तिर्कणोऽपि ।” अत्र तनादिभिः
सहपाठादित्यस्य 'तनादिकृञ्भ्य उः' इति सूत्रपाठात् इत्यर्थो ज्ञेयः ।

४. 'चार्वाकः' पाठा० । काशिकायां (१।३।३६) 'चार्वा' इत्येव पाठाः ।

५. 'प्रतिषेधे' पाठा० ।

विषयविनीय (३।१।११०) इति विनीयः कल्के स्नायुः । आनाप्यो-
ऽनित्ये (३।१।१२३)—आनाप्यो दक्षिणाम्निः, आनाप्यो गोधुक्^१ ।
प्रणाप्योऽसम्मतौ^२ (३।१।११८)—प्रणाप्यायान्तेवासिने मग्न भूयात् (तु० का०
उ० ३।१।१५) असम्मतसंसारयेत्यर्थः । पाप्यस्तप्य (३।१।१३५)
इति स्नान्नाप्यं हविः । दुष्योरुपसर्गे (३।१।१४२) इति कर्तेरि णः—
नायः । विणीश्रुवोऽनुपसर्गे (३।१।१२५) घञ्—नायः । बाहुलकाद्^३ नयः ।
अवोदोरियः (३।१।२३)—अवनायः, उन्नायः । परिवोर्नीषोऽनुपसर्गे
(३।१।१३०)—परिणायः । जातमानायः (३।१।१२४) । सत्सुद्विष (३।१।११)
इति किप्—ग्रामणीः । दाम्नीशस (३।१।८२) इति टृन्—नेत्रम् । रक्
(द्र० उ० २।१३) —नीरम् । नष्टनेष्टु (उ० २।१६) इति नेष्टा ऋत्विक् । १०
हनिक्वि (उ० २।२) इति कथन्—सुनीथः । नयेवेष्टिष्य (उ० २।१०१) इति
ऋः—ना नरो नरः । पानीविष्टिष्यः पः (उ० २।२३) नीयः । निपो मिः (उ०
४।४३)—नेमिः ॥८७९॥

६४१. धेद् पाने^४ । टकार स्तनन्धयीत्यादौ स्त्रीर्धः^५ (द्र०
काशिका २।३।२९) । धयति । विभाषा धेदुर्गोः (३।१।४६) ञञ्—
अइङत्, अथासीत् । विभाषा भाधेद्शा (३।४।७८) इति सिञ्जलुक्—
अजात् । पाप्मा (३।१।१३७) इति शः—उङ्गयः । नाडिकास्तनयोन्माधेदोः
(३।१।२९) सञ्—स्तनन्धयः । नाडीपुष्टगोष (३।१।३०) मुष्टिन्धयः ।
दाधेदुसितदशयो वः (३।१।१५९) धारुणाः । धः कर्मणि टृप् (३।१।१८१)—
ध्यात्री । धेट ङ्ङ (उ० ३।३४)—धेतुः । ध्यायतेस्तु (१।६३७) धोः, कते २०

१. यथा तु महामार्गं तथा दक्षिणामावेवेदं निपातनम्, तत्रापि यस्य
दक्षिणामेर्गाहपत्यभिरेव योनिस्तत्रैव । तेन वैश्यकुलादाहते दक्षिणामावपि 'आनेव'
इत्येव भवति । गोधुक्शब्दार्थे 'आनाप्य' पदमन्यत्र न दृश्यम् ।

२. 'संमते' पाठः ।

३. कृत्यज्युटो बहुलम् (अ० ३।१।११३) इति बहुलवचनादिति भावः । २५
एतदपरिणायं लिङिशमणोदयेन अत्र 'बहुलमेतभिर्दशनम्' (१०।३२४) इति
धातुवृत्तस्य संख्या निर्दिष्टा ।

४. 'धयत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेः' इति आतुट्ठिः (पृष्ठ १८४) । तत्रो-
दात्तेत्वं सति सम्भवे धेयम् । ५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ १६६) ।

(६।४।६६) धीतः^१ ॥८८०॥

६४२. ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयोऽत्र धात्वपचयः^२ । ग्लायति । वाग्यस्य संयोगादेः (६।४।६८) इति लिङि पत्वम्—ग्लेयात्, ग्लयात् । ग्लास्नाबनुवमां च (१।५।५६) इति वा मित्वम्—ग्लपयति, ग्लापयति ।
 ५ संयोगादेरातो धातोर्यवतः (५।२।४३) निष्ठानत्वम्—ग्लानः । ग्लाजिस्थश्च क्तः (१।२।१३९)—ग्लास्तुः । ग्लातुदिभ्यां ङी (उ० २।६४)—ग्लौञ्चन्द्रः । ग्लाज्याहाभ्यो निः (१।३।९५ वा०) ग्लानिः । शकध्वजाग्ला (१।४।६५) इति तुमुन्—ग्लायति भोक्तुम् ॥८८१॥

६४३. ग्लै गात्रविनामे । विनामः कान्तिक्षयः । ग्लायति ।
 १० ग्लेयात्, ग्लयात् । ग्लानः ; बाहुलकात्^३ ग्लानिः ॥८८२॥

६४४. धै न्यङ्गविधाने^४ । न्यङ्गं कुत्सितान्गम् । धायति ॥ ८८३॥

६४५. द्वै स्वप्ने । द्रायति । स्पृष्टिपृष्टि (१।२।१५८) श्वापुष्—निद्रालुः । क्ते (द्र० ८।२।५३) निद्राणः । तारकादित्वात् (द्र० गण० ५।२।३६) निद्रितः । आतओपसर्गे (१।२।१०६) अङ्—निद्रा । वा कुत्सितायां गतौ (२।४६) द्राति, चिद्राणः ॥८८४॥

६४६. ध्रै तृप्तौ । ध्रायति । ध्राणः । भाष्ये नत्वं नेष्यते^५—ध्रातः ॥८८५॥

६४७. ध्यै चिन्तायाम् । अधीगर्धद्वयेरां कर्मणि (२।२।५२)
 २० षष्ठी—मातुर्ध्यायति । ध्यापयति स्वयमेवेति शेरलो (१।३।६०) इति तङ् नान्ति, आध्याने निषेधात् । दुष्टं ध्यायति—दुह्यः । आतोऽनुपसर्गे कः (१।२।३) द्रो दाशनाशधम्येषु (६।३।१०९ वा०) इति ढत्वमुत्पञ्च । आतओपसर्गे कः (१।२।१३६)—आध्यायन्त्येनम् आह्वः । न ध्यास्यापृमूर्ति-

१. 'धीतम्' पाठा० ।

२. 'वैराघपचये' पाठा० ।

२५ ३. कयल्लुटो बहुलम् (१।३।११३) इति बहुलवचनात् ।

४. 'न्यङ्गे' पाठान्तरम् । 'न्यङ्गविमान' इति वीरस्वामी (धा० वृ० पृष्ठ १६७) ।

५. न्यङ्करणे । कुत्सितमङ्गं न्यङ्गम् इति हेमचन्द्रः (धातु० १।२६) ।

५. महामाष्ये नैतादृशं वचनं कचिदुपलभ्यते ।

मदाम् (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम्—ध्यातः। उणादौ धीः^१। ध्याप्योः सम्प्रसारणं च (उ० ४।११५) इति कनिष्—धीवा । धित्वरखंवर (उ० ३।१) इति धीवरः । मां ध्यायति—मध्यः^२ आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।३) । सन्ध्या-यन्त्यस्याम् इति सन्ध्या^३ ॥८८६॥

६४८. रै शब्दे । रायति । कदाधारा (उ० ३।४०) इति कः—^४
राका । रासादिभ्यां त्रिप् (उ० ४।६७) रात्रिः । रातेरैः (उ० २।६९)—
रा धनम् । अदादौ रा दाने (२।४६) रातिः^५ ॥८८७॥

६४९. छयै स्तयै शब्दसंघातयोः । छयायति^६ । स्त्यायति
उभयोपसर्गदेशे उपादानाद् भावादेः च तः (६।१।६४) नास्ति^७ । सयः
प्रपूर्वस्य (६।१२३) इति सम्प्रसारणम्, प्रस्थोऽभ्यतरस्याम् (८।२।५४) इति^{१०}
वा निष्ठानत्वम्—प्रस्तीतः प्रस्तीमः । श्वास्त्या (उ० २।४६) इतीनच्—
स्त्येनः । स्तेनयतेः (१०।२८७) स्तेनः । स्यायतेर्हृद् (उ० ४।१६५)—स्त्री ॥
८८८, ८८९॥

६५०. खै खदने^८ । खायति । ल्युटि खानम् आहुः^९ ॥८९०॥

१. नैतदुपादौ सिद्ध्यति । ध्यायतेः सम्प्रसारणं च (३।२।१७८ वा०)^{१५}
वार्तिकेनास्य सिद्धिमवति ।

२. तुलनीयम्—‘मां ध्यायतीति मध्यमिति धातुपारायणीयम्’ इत्युज्ज्वल-
दत्तः (उ० वृ० ४।१११) ।

३. आतधोपसर्गे (३।२।१०६) इत्यण् भवति ।

४. इतोऽमे ‘धनम्’ इत्यधिकं कचिद् ।

२०

५. काराकृत्स्नधातुपाठीयकभट्टटीकायामपि ‘छयै’ इत्यस्य ‘छयायति’ इति
सत्त्वामात्रमेवोदाहृतम् (पृष्ठ ६९) । शाकटायनोऽप्येवमेव । पुष्पकारस्तु मतमिदं
स्मृत्वा निराचकार (पृष्ठ १६) । सायणोऽपि तथैव प्रतिषेदे (भा० वृ० पृष्ठ १६८) ।

६. खदने स्थैर्यं हिता च इति सायणः (भा० वृ० पृष्ठ १६८) । कारा-
कृत्स्नीयधातुपाठे ‘खै खादने’ इति पठ्यते, ‘मक्षणाधिकं च’ तद्धीकायां^{२५}
व्याख्यायते (पृष्ठ ७०) ।

७. काराकृत्स्नधातुपाठीयकभट्टटीकायां ‘खानम्’ इत्युदाहरियते (पृष्ठ ७०) ।
वाक्यमिदं कचिन्न ।

६५१. सै जै सै क्षये । ज्ञायति । निष्ठायां जायो मः (८१२५३) क्षामः । जायति । जाता । सायति । साता । सायात्—स्यतेर्महणाद् यत्वं^१ न । असासीत्—स्यतेर्महणाद् विभाषा प्राषेद् (२१४७८) इति सिञ्जलुक् नास्ति ॥८९१-८९३॥

- * ६५२. कै गै शब्दे । ज्ञायति, गायति । पत्नी शब्दविशेषे रुढी^२ । इणसीकाया (उ० २१४३) इति कन्—काकः^३ । अगासीत्, इणादेशस्य तु गतिस्था (२१४७७) इति सिञ्जलुक्^४—अगात् । अप्यगेय (२१४६८) इति गेयः कर्तरि साधुः । गत्वकन् (२१३१४६)—गायकः । ययुद् य (२१३१४०) गायनः । गापोष्ठक् (२१२८) सामग उद्गाता । कमिन्नितिङ्गि (उ० २१७३) इति तुन्—गानुः । उषिकुबिगा (उ० २१४) इति थन्—गाथा । गभोदि (उ० २१२०) इति थक्—उद्गमीथ औकारः । घुमास्थागापा (२१४१६) इतीत्वम्—गीतं गानम् । स्वागापापपो भावे (२१३१५५) गीतिः । गाह् गती (२१५८०) गाते ॥८९४, ८९५॥

६५३. सै श्रै पाके । ज्ञायति, ध्रायति । आ पाके (२१५४७) १५ मित्—अपयति । ध्रातेः (२१४५) ध्रपेश्च [प्यन्तान्मिस्त्वे] च गृह्यते पाके (२१३२०) साधु ॥८९६, ८९७॥

६५४. पै ओवै शोपणे । पायति । पिबादेशो (द्र० ७३१७८) नेष्यते^५ । इह^६ वा याने (२१६५७)—पिषति । अदादौ—पार्ष्ण (२१४८) पाति । वायति । ओदितथ (८१२४५) इति निष्ठानत्वम्—यानं शुष्कम् । २० क्वापा (उ० २११) इति वायुः । अदादौ वा गतिगन्धनयोः (२१४२) वाति । चुरादौ वा गतिमुक्षतेवनयोः (२०१२६७) वापयति ॥८९८, ८९९॥

६५५. णै वेष्टने । ज्ञायति । ज्ञायुः । अदादौ ण्वा शोवे (२१४५)—ज्ञाति ॥९००॥

१. घुमास्था (२१४१६६) इति सूत्रे स्यतेर्महणाद् 'एलिङ्गि' (२१४१६७)

१५ इत्येत्वं नेति भावः ।

२. स्मृतमिदं धातुब्रह्म (पृष्ठ १६९) ।

३. कायतेः शब्दविशेषावयवोत्तनायैव तिङन्तमध्ये काकपदनिर्वचनमुक्तम् ।

४. गापोर्महण इणपिबाहोर्महणम् (२१४१७७ वा०) इति वचनात् ।

५. अदादवित्यर्थः ।

६५६. दैप् शोधने । पकारो दाधाध्दाप् (१।१।२०) इति वि-
शेषणार्थः । दायति । अवदातं मुख्यम् । इह^१ दाप् दाने (१।६।६२)—
यच्छति, देह् लब्धे (१।६।६६) दयते, अदादौ दाप् लब्धे (१।५।१) दाति ।
ह्लादौ हुदाप् दाने (२।१) दत्ते, ददाति । दिवादौ दो अवलम्बने (४।३९)
—घति ॥९०१॥

६५७. पा पाने । पात्राणां (७।३।७८) इति पिवः—पिबति ।
अदन्तत्वाद् गुणाभावः । पुमास्वागापा (६।४।६६) इतीत्वम्—पीयते ।
एलिङि (६।४।६७)—पेयात् । गतिस्वाधुपा (२।४।७७) इति सिज्-
लुक्—अपात् । शाखाताज्ञा (७।३।३७) इति युक्—पाययते,
न पादस्याश्रयमाश्रयस्य (१।१।८९) इति परस्मैपदं नास्ति^१ । लोपः १०
पिबेरी चाम्पातस्य (तु० ७।४।४) इत्यपीप्यत्—कतौ कुण्डपाय्यः (द्र०
३।१।१३०) साधुः । पाम्यतानाम्य (१।१।२९) इति पाय्यो माने
साधुः । पात्राणां (१।१।२३७) इति शः—उत्पिबः । अनुपसर्गाणः
(द्र० ३।१।१४१) एवेति पायः । गापोहक्—ह्यराशीष्णोः पिबेते
(१।१।८ तु० वा०)—सुरापः । पानीयम् । घर्षणे कविधानम् (१।३।५८ वा०) १५
—प्रपा । स्वागापापचो भावे (१।३।९५) पीतिः । कृषापाजि (उ० १।१)
इत्युण् पायुः । पातुतुदि (उ० २।७) इति थक्—पीथः । हुन् (दरा० ८।७४)
पात्रम् । मनिन् (दरा० उ० ६।७३) पामा । पिबेरी च (श्वेत० उ० ४।१६५)
इत्युत्तुन्—पयः । पिबेतेस्वत्तुन् (तु० उ० ४।२०३)—पाथः अम्बु । पानी-
विविध पः (उ० १।२३)—पापम् । तानसिषर्षति (उ० ४।१०७) इति २०
पल्लवल्म् । पाको^२ बालः । कलापकः^३ । पम्पा^४ सरः ॥९०२॥

६५८. घ्रा गन्धोपादाने । घ्रा (७।३।७८) इति जिघ्रः^१—

१. भ्वादावित्यर्थः ।

२. कर्मणिमात्र इति शेषः ।

३. अर्मेकपृथुकवाका वयसि (उ० ५।५३) ।

४. द्र० दशपादी-उणादिवृत्तिः ३।५ ॥

५. द्र० दशपादी-उणादिवृत्तिः ७।७ ॥

६. पिबजिघ्रधमादयो वस्तुतः स्वतन्त्रा धातवः । अत एवार्थधातुकेष्वपि जिघ्र-
धातुरपलभ्यते । यथा—गोमिलपृष्ठे (२।८।२२, २४) अभिजिघ्रय, अभि—जिघ्रयं चेति ।

जिघ्रति । वान्यस्य संयोगादेः (३।४।६८) इति वा पत्वम्—घ्रेयात्
घ्रात्यात् । विभाषा सा (२।४।७८) इति वा सिज्जलृक्—अघ्रात् अघ्रा-
सीत् । ई भाष्योः (७।४।११)—जेघ्रीयते । जिघ्रतेर्वा (७।४।६) इत्—
अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ॥२०३॥

- ५ ३६९. ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दे, मुख्यादिना चाग्नि-
संयोगे । पात्राभा (७।३।७८) इति धमः—धमति । शः (द्र० ३।१।१३७)
विधमः । आध्मातः शङ्खः । नासिकास्तनयोर्भाधेयोः (३।२।२०) खश्च—
नासिकान्धमः । नाडीपुष्टयोश्च (३।२।२०)—नाडिन्धमः । लम्पयरेरम्भद-
पाणिन्धमाश्च (३।२।२७) । भो धमश्च (तु० उ० २।३।५) इति क्युन्—धमकः ।
१० अतिपुष्टमि (उ० २।१०३) इत्यग्निः—धमनिर्माडी । बाहुलकाद् धमा-
देशः । धमिः प्रकृत्यन्तरमित्येकः । यथा—धातोः धातुः पावकस्येव राशिः ॥

३६०. ष्टा गतिनिवृत्तौ । अस्तिष्ठादेशः (द्र० ३।७८) तिष्ठ-

दित्यनेकीये (३।४।१७) च 'अमिजिघ्र' इत्युपलभ्यते । एवमेव 'घ्रा' धातोरपि
ः'व्याप्तिं प्रातेष्व' इत्यादिभूये (४।६२) श्रितपि सार्वधातुके जिमादेशो न भवति ।

- १५ एवं भमेरपि । उत्तरधातुसूत्रव्याख्यानं तद्विषयी च द्रष्टव्या । एतद्विषये विशेषतः
'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' ग्रन्थस्य प्रथमाध्यायो (पृष्ठ ३८) द्रष्टव्यः ।

१. अत्र लिखितमहोदयन 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।३।९) इत्यादिबहुलम-
परिहाय 'उपादयो बहुलम्' (३।३।१) इत्यस्य संख्या निर्दिष्टा । तुलनीया दक्षपा
यादिवृत्तिः—तथा (बहुलं) भ्रमन्त्यत्रापि भ्रमादेशो भवति (द्र० उ० ३।६ पृष्ठ १३२)

- २० क्षीरस्वामी दशपाणुयादिवृत्तिः शब्दतोऽर्थतो वा बहुषोद्धरति (द्र० क्षीर० भूमिका) ।
२. कस्येदं मतमिति न ज्ञायते । वस्तुतः पिबजिघ्रधमादीनि । प्रकृत्यन्तराण्ये-
वेत्युक्तम् । तथा च भमेसार्वधातुके स्वयमेव मन्धकृता प्रयोग उदाहृतः । रामायणेऽपि
'विभमिभ्यामि जीमूताम्' इति सुन्दरकाण्डे (६७।१२) प्रयुज्यते । अत्र पूर्वधातुस्था
टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

- २५ ३. दशपाणुयादिवृत्तौ (३।९ पृष्ठ १३२) कचित् 'धमः' पाठः, कचिद्
'धाता' । तत्रापि 'धान्तः' इत्येव युक्तः पाठः । हैमोपादिवृत्तावपि 'धान्तः' इत्येव
(३३, पृष्ठ ९) पठ्यते ।

४. दशपाणुयादिवृत्तौ कचित् 'धातुः' नास्ति । (३।६, पृष्ठ १३२) ।

५. 'काश्चनस्वैव राशिः' इति दशपाणुयादिवृत्तौ पाठः (३।६ पृष्ठ १३२)

ति । समवप्रविश्यः स्वः (१।३।२२) इत्यात्मनेपदम्—सन्तिष्ठते, अथतिष्ठते, प्रतिष्ठते, वितिष्ठते । स्वाध्वोरिन्ध (१।२।१७) समस्वित, समस्विपाताम् ।
 आङः स्वः प्रतिज्ञाने (१।१।२२ वा०) उपसंख्यानम्—अस्ति सकारमातिष्ठते^१,
 शब्दं नित्यमातिष्ठते, नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रकाशनस्येयास्व-
 योम (१।१।२३)—तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः, आपद्बुद्ध्या (१।४।१४) इति
 सम्प्रदानसंज्ञा; संशय कर्णादिषु तिष्ठते यः (किरात ३।१४) । उदोऽनूर्ध्वकमपि,
 उद ईहायाम् (१।३।२४ सू० वा०) गेह उप्तिष्ठते, मुक्तावुप्तिष्ठते; नेह—
 पीठावुप्तिष्ठति, ग्रामाच्छतमुप्तिष्ठति । उपागन्तकरणे (१।३।२५)
 ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते^२, आग्नेर्याऽऽग्नीममुपतिष्ठते^३; नेह—मर्तारमुपतिष्ठति
 यौवनेन, उपतस्थुः प्रकृतयः । अकर्मकांश्च (१।३।२६)
 भोजन उपतिष्ठते । उपाद् देवपूजासंगतकरणमिवकरणपेषिषु इति वाच्यम्
 (सू० १।३।२५ वा०)—आदित्यमुपतिष्ठते, गंगा यमुनामुपतिष्ठते, उप-
 भिष्ठ्यतीत्यर्थः^४ । रुचिकानुपतिष्ठते^५, मिथीकरोतीत्यर्थः । अयं पण्याः
 चूर्णमुपतिष्ठते, ग्रामोत्यर्थः । वा लिप्तायाम् (१।३।२५ वा०) मिथुर्दान-
 नुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा । अधिरीक्ष्यातां कर्म (१।४।४६) गृहमधि-
 तिष्ठति । शुभास्या (१।४।६५) इतीत्यम्—स्वीयते । उपसर्गात् क्षतीति
 (८।३।६५) इति बलम्—अधिष्ठास्यति, अधिष्ठानम् । स्वाधिविभ्यासिन
 वाभ्यासस्य (८।३।६५) अधितष्ठौ । उदः स्वास्तम्भोः पूर्वस्य (८।४।६१) इति
 स्वस्य थः, भरो भरि सवर्थे (८।४।६५) इति तस्य^६ लोपः—उरिथतः^७ ।
 नातिस्था (२।४।७७) इति स्निज्जुक्—अभ्यष्टात् । प्राक्सितादहन्ववावेऽपि

१. महामाथे १।३।२२ आपिशोलेतम्भतम् । यदाह न्यासकारः—‘सकारमात्र-
 मस्ति चातुनापिशिराचापः प्रतिजानीते । ... ‘स मुवि’ इति स पठति ।’
 (भाग १ पृष्ठ २२६) ।

२. मै० सं० ३।२।४ ॥

३. मीमांसा-शास्त्रमाथे ३।२।२१ उदधृतः ।

४. ‘गेगा.....त्यर्थः’ कविज ।

५. इतोऽमे ‘महामात्रानुपतिष्ठते’ इत्यधिकम् ।

६. ‘शुभम्’ मूले पाठः । ‘द्वारकाम्’ इति कविज पाठा० ।

७. भस्येत्यर्थः ।

८. इतोऽमे ‘उरिथितः’ इत्यधिकम् ।

- (७।३।१३) इति पत्वम् । वृत्तादे चरयानाम्^१, स्वेष्टोरपतन्वा च (३।४।३ तु० वा०) इति छन्दैकत्वम्—प्रत्यष्टात् कठकौधुमम् । स्वांघोरिष्व (३।२।१७) उपस्थित । तिष्ठतेरित् (७।४।५) अतिष्ठितत् । मन्त्रगेयप्रवर्तनीय (३।४।४८) इति कर्तेरि उपस्थानीयैश्चो गुरोः । प्रतादी (द्र० ३।१।१३५) स्वीयी ।
- ५ चतुर्धोपसर्गो (३।१।१०६) ङङ्—आस्था, व्यवस्था । प्रतोऽप्रगामिनि (८।३।६२) साधुः । एषि स्वः (३।२।४) इति कः—समस्तः । योगविभागात् भावेऽपीष्यते—आख्यो वर्तते, अम्भ्युत्थो वर्तते । अम्भान्नगोमृमि (८।३।१७) इति पत्वम्—अम्बष्ठः, आम्बष्ठः, गोष्ठः, भूमिष्ठः । घतिस्यति (७।४।४०) इतीत्वम्—स्थितः । गत्यर्पाकर्मक (३।४।७२) इति कः—उपस्थितो गुरुं
- १० चैत्रः । ग्लानिष्वन्न वस्तु^२ (३।२।१३९) स्वास्तुः । लघपतपद (३।२।२४७) इत्युक्तम्—स्वायुक्तः । स्वेष्टमाम् (३।२।१७५) इति वरत्न—स्वावरः । वनर्षे कविषान् स्वास्त्रापांश्चिह्ननिपुण्यम् । (३।३।५० वा०) प्रस्थः । स्वागापापयो भावे (३।३।९५) क्तिन्—स्थितिः । अजिरशिशिर (उ० २।५४) इति स्थिरस्वविरौ । स्वाचतिमृजे (उ० २।११६) इति स्थाली । सन्वे स्वरञ्छन्दति (उ० २।१०२) इति ऋन्—सन्वेष्टा सारथिः, स्थास्थिन्स्थूणाम् (८।३।२७ तु० वा०) इति पत्वम् । परमे स्वः क्तिन्^३ इतीन्—परमेष्टी प्रज्ञा । स्वी शुः (उ० ३।३७) स्वाणुः । स्वः स्तोऽम्बजवर्को च (तु० उ० ४।६६) सम्यः सवकः । स्वीयी भविष्यति गन्धादयः (३।३।३) प्रस्वीयी । स्थूणाः स्थूरा जङ्गलोदपुच्छिका ॥९०५॥
- २० ६६१. म्ना अभ्यासे । अभ्यासः पारम्पर्येण वृत्तिः । मनो मनः (द्र० ७।३।७८)—आमनति । आह्वायः । नामन्सीमन् (उ० ४।१५१) इति नाम ॥९०६॥

६६२. दाण् दाने । णकारो दावम् सा वेद (३।३।५५) इत्यर्थः । दाणो यच्छ (द्र० ७।३।७८)—विप्राय यच्छति । दावम् सा वेद-

- २५ १. शास्त्रानां मूलं चरयन्नुपते । तथा च भोजवर्मणः (१२ शताब्द्याः) ताम्रपत्रम्—“जमदग्निप्रवराय वाजसनेयचरयाय यजुर्वेदकण्वशास्त्राभ्यासिने..... ।”
 २० ‘वीदिक वाङ्मय का इतिहास’ सस्क० २, पृष्ठ १७३, १७४ । २. ‘स्तुः’ पाठः ।
 ३. ‘परमे स्वः क्तिन्’ इति दरा० उ० ४।६१ कपाठः । अमरटीकासर्वस्वकारोऽप्येवमेव पठति, मान १ पृष्ठ १५, ७५ । सरस्वतीकथामरणेऽपि (३।१।२९२) ।

तुष्यथे (१११५५) इति तङ्—दास्या सम्प्रयच्छते । घुकार्यम्—दीयते ।
(द्र० ६।४।६६), सिञ्जलुक् (२।४।७७) अदात् । दायादौ मूलविभुजादित्वात्
(द्र० १।२।५ वा०), आतोऽनुपसर्गे कः (१।२।३) नास्ति^१ सोपसर्गत्वात् ।
मे दाणः (१।२।६) अश्वप्रदः । गोदः (द्र० ३।१।३) । दो दद्वोः (७।४।४६)
दत्तः । अत्र उपसर्गात् तः (७।४।४०) प्रत्यम् । दस्ति (६।३।१२४) इति दीर्घः ५
—वीक्षम् । दाधेद्विशदसदो कः (१।२।२५९)—दानशीलो दाहः ॥९०७॥

६६३. हृष्ट कौटिल्ये । ह्ररति । छित्थरादौ (द्र० उ० ३।१) उप-
ह्ररः ॥९०८॥

६६४. स्तृ शब्दोपतापयोः । स्वरति । समो गम्यति (१।३।२६)
तङ्—संस्वरते । स्वरतिषति (७ २।४४) इति वेद्—स्वरिता स्वर्ता । तनी- १०
वन्तर्धे (७।२।४९) इति सिस्वरिषति सुस्वूर्पति । स्वरः । शृशृत्तिर्हि
(उ० १।११) इत्युः—स्वरवृज्जम् । स्वारयति । चुरादौ सर शाणे
(१०।२५०) अदन्तः [स्वरयति] ॥९०९॥

६६५. स्मृ चिन्तायाप् । स्मरति । ब्राह्मस्वदशां सनः (१।३।५७)
इत्यात्मनेपदम्—सुस्मृणते । स्म आप्याने (१।५।४४) मित्—स्मरयति । १५
अत् स्मृद्वार (७।४।९५) इति असस्मरत् । स्मरः । स्मृतिः ॥९१०॥

६६६. दृष्ट वरणे^२ । वरणं स्थगनम् । द्ररति । घञ् (द्र० ३।

१. दायाद इत्यत्र आङ्पूर्वत्वात् कस्य प्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः ।

२. काशकृत्स्नचन्द्रजैनशाकटायनीयेषु धातुपाठेषु क्षीरैत्रेयदीक्षितादिक्तेषु
धातुव्याख्येयेषु, च अविशीतत्वेन 'दृष्ट' पठ्यते (अनादरे-भैत्रेयः, संवरणे दीक्षितः) । २०
सत्यप्येवं-सायबो धातुदृष्टौ (पृष्ठ ११७) 'काधि' पठ्यते इत्याह । हस्तलेखेषु प्रायेण
'दृ संवरणे' पाठ उपलभ्यते । वस्तुतस्तूमात्रपि स्वतन्त्रौ धातु । 'दृष्ट' धातोः 'द्राः,
द्रारः' इत्यादयः सिध्यन्ति, 'दृ' धातोश्च 'वाः, वारः' इत्यादयो द्रारपर्यायाः ।
अस्तीत्य वार-शब्दस्य द्रारार्थे पुरा प्रयोगो छात्रदेशे (सौराष्ट्रतो नीचैः) (द्र० तन्त्रवार्तिक
१।३।२२) । अस्यैव वारशब्दस्य स्त्रीलिङ्गे 'वारी' पदं (वारी वा) तुज्जरवाहीक- २५
राजस्यानीयमावाप्तु सम्प्रति गवाधार्थे प्रयुज्यते (अत्र ह्रस्वार्थे स्त्रीप्रत्ययः । यथा—घट-
घटी) । मीचीनवारं (श्र० ५।८५।३) जिह्नवारं (श्र० १।२२६।९।८।४०।५) इत्या-
दिषु प्रयुज्यमानो वारशब्दोऽप्येतदर्थक एव । तदर्थं 'दृ' धातुरूढः । प्रामादिको

३।१९) द्वारम्^१ । द्वारयत्तेरुणादिकिन्^२ द्वाः [द्वारौ] द्वारः ॥९११॥

६६७. सृ गतौ । सरति, प्रसरति । पात्राभ्या (७।३।७८) इति वेगि-
तायां गतौ धाधादेशः^३ —धाधति । कस्यष्ट (७।३।१३) इति नेट्—ससृध्व ।

सर्तिशास्वर्तिभ्यश्च (३।१।५५) लुङि अङ् —असरत् । उपसर्गा काल्या प्रजने

५ (३।१।१०४) । राजसूयस्य (३।१।११४) इति सूर्यः । प्रसृज्यः समामिहारे गुण

(३।१।१४५) सरकः । सत्तेयैः^४ सरति ससर्ति वा—सर्वैः^५ । ण्वुल्—

अभिसारिका । पुरोऽन्तर्ज्येभ्यु सत्तेः (३।२।१८) टा—पुरःसरः, अग्रतःसरः,

अग्रेसरः । पूर्वैः^६ कर्तारि (३।२।१८) पूर्वसरः । सम्पृज (३।२।१४२) इति—

परिसारी । बाहुलकाद्^७ विसारी । प्रे लपस्य (३।२।१४५) प्रसारी । उद्-

१० प्रतिश्यामाङि सत्तेः (३।२।७८ काशिका)—उदासारी. प्रत्यासारी । जुचङ्कस्य

(३।२।१५०) इति युच्—सरणः । सूक्ष्मस्यः क्मरच् (३।२।१६०) सूक्ष्मः ।

सृ स्थिरे, व्याधिप्रत्ययबलेषु च (३।३।१७ सू०, वा०) घञ्—चन्दनसारः, अती-

सारः, विसारः, सारम् । प्रजने सत्तेः (३।३।७९) अप्—उपसरो गधाम् ।

घञ् (द्र० ३।३।१८, १९) आसारः संसारः । बाहुलकाद्^८ विसरप्रसरी ।

१५ ना तत्र बलपाठः स्यात् । निरुक्तकारस्तु द्वार-पदम्—‘द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा द्वार-
यतेर्वा’ (८।६) इति बहुधा निरवोचत् । तत्तु ‘द्रु’ धात्वस्वीकारे द्रष्टव्यम् । प्रायेण
हि नैरुक्ता वैयाकरणाश्च स्वकाले स्वसम्प्रदाये वा प्रसिद्धान् धातुपादायैव पदनिर्वच-
नानि जुवते, न मूलधातुनिदर्शनाय प्रयतन्ते ।

१. पूर्वपृष्ठस्था (१३६) टि० २ द्रष्टव्या ।

२० १. उणादौ किन् ‘जृगृक्षुजागृभ्याः किन्’ (उ० ४।५५) इत्येकत्रैव पठ्यते ।
तत्र च हकारो नातुबन्धः । तस्मादत्र ‘किन्’ इति युक्तः पाठो द्रष्टव्यः । ‘द्वा इति
ययन्ताद् किपि’ इति सायणवचनमप्यत्रातुल्यम् (द्र० धा० वृ० पृष्ठ ११७) ।

३. अत्र ७।३।७८ सूत्रस्था काशिकाभूतिस्तुसंशेया ।

४. उणादौ (१।१५२) वयप्रत्ययान्तो निपातयते । ५. ‘संज्ञायां पूर्वे’ पाठा० ।

२५ ६. संपृचादि सूत्रे (३।२।१४२) परिपूर्वात् सरतेऽपिण्विधानाद् विपूर्वात्
‘कस्यल्युटो बहुलम्’ (३।६।१३३) इति वचनात् चित्त्वं द्रष्टव्यं इति भावः । लिचि-
शमहोदयनैतदपरिचायात्र ‘बहुलमेतद्विदर्शनम्’ इति धातुसूत्रस्य (१०।३२४) संख्या
निर्दिष्टा । ७. अत्र लिचिशेनापरिचाय न कापि सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।

अर्धतत्पृष्ठस्था टि० ६ द्रष्टव्या ।

बुध (द्र० ३।१।१४९) सरकः । सतैर्गिद् (दश० उ० ६।३०) इति यन्-सारथिः ।
 सरतेरसुव (द्र० दश० उ० ९।१०१) अप्सु सुता अप्सरसः । ह्यु-
 खविषिभ्य इतिः (उ० १।६७) —सरित् । असु (दश० उ० ६।४६) —सरः ।
 अतिसुधमि (उ० २।१०२) सरणिः । सतैरटिः (उ० १।१३४) सरद् ।
 शकादिभ्योऽट् (उ० ४।८१) सरटः कृकलासः । सतैरुः (उ० १।२२) —
 सरयुः, सरयूनदी । सतैरपः पुक् च (उ० ३।१४१) सर्पपः । अण्डन् कसु
 (उ० १।१२६) इति सरण्डः । सतैरुक् च (द० उ० ३।४२) इतीकक् —सुणी-
 का लाला । जनिदाप्सु (दश० उ० १०।१५) इति निक् —सुणिरकु-
 शाः । सतैर्गिद् (दश० उ० १।४३) सारथिः । ह्यादी अ सु गती (१।१७)
 सिसर्ति । चुरादी (१०।२५५) दुर्गमते सारयति । युक् (द्र० ३।३। १०
 १०७) सारणा तन्त्रीयोजना । व्युट् (द्र० ३।३।११७) सारणी
 सेककुल्या ॥९१२॥

६६८. कृ गतिप्रापणयोः । ऋच्छादेशः (द्र० ७।३।७८)
 ऋच्छति । समो गन्मृक्षिप्रदित्स्वरत्यति (१।३।२६ कारिका) इत्यात्मनेपदम्-
 समृच्छते । गुणोऽतिसंयोगाघोः (७।४।२९) अयंते । सूचिसूत्रिमुच्यत्पर्यरुञ्जोतीनाम् १५
 (३।१।२२ वा०) यङ्-अरायंते । उपसर्गादति धातो (६।१।६१) वृद्धिः —उपाछंति ।
 यष्टि —इत्यर्तिव्यपतीनाम् (७।२।६६) आरिष्य । सतिरात्पर्यार्तिभ्यश्च (३।१।५६)
 इत्यङ् —आरत् । स्मिपूङ्ग्वरां सनि (७।२।७४) इतीद् —अरिरिषति ।
 अतिहीष्णीरी (७।३।३६) इति पुक् —अपयति, अपितः । अयः स्वामिवैश्ययोः
 (३।१।१०३), आयोऽन्यः । अचि (द्र० ३। १। १३४) अरा । मिदादी २५
 (गण० ३।३।१०४) आरा शब्दभाप । अणमाधमार्थे (८।२।६०), अन्यत्र ऋतम् ।
 अतिलुधूसुखन (३।२।१८४) इतीत्रः —अरिं केनिपाटकः (अमरकोष १।१०।१३)
 अतैश्चतुः (उ० १।७२) किञ्च —ऋतुः । अतैः किदिष्ण (उ० २।५१)
 इतीनच् —हरिणं निस्तृणं खलम् । अतिसुद् (उ० २।१०२) इत्यरणिः ।
 अतिपुवपि (उ० २।११७) इत्युस् —अरुमं । अतैश्च (उ० ३।६०) इत्युनन्- २५
 अरुणः । अतैर्गिद् (दश० उ० ८।६) इत्यन्यच् —अरण्यम् । अतिकनिभमि
 (उ० ३।१३२) इत्यरन् —अरं कपाटम् । उणादी —अच इः (४।१३९)

१. '०रडिः' पाठः ।

२. पञ्चपाषां (४।१०४) किन्प्रत्ययः, दशपाषां तु निक् ।

- अरिः । अतिगुण्यं मन् (द्र० उ० १।१५२) — अर्मेः, अर्मेकः । अर्तेष
(उ० ५।७) इत्यरतिः । अरक्षिः (द्र० उ० ५।२) । अर्तेर्मुविष्णुः (द्र० दश०
उ० ६।८२) — अशुभ्रुः इन्द्रः । अर्तेः क्युञ् उच्य (द्र० उ० ५।१७) उरुणो मेघः ।
अर्तेरुच (उ० ५।१६ श्वेत०) इति मिः — ऊर्मिः । स्वामिपथतिपूराणिभ्यो
५ वनिष् (उ० ५।११३) अर्था — अश्वः । उविपुषिगतिभ्य रण् (उ० २।४) — अर्थाः ।
अर्तेवन्ध (उ० ५।११५) इत्यसुन् — उरो वक्षः । अर्तेर्माधी हृद् च (द्र० उ०
५।११६) इत्यसुन् — अर्थाः । उदके हृद् च (उ० ५।११७) अर्थाः । अतिस्तुत्त-
पुद् (द्र० उ० १।१४०) इति मन् — अमोऽक्षिरोगः । आरुः पिङ्गलः (द्र०
उ० १।८५) । अर्थमन् (द्र० उ० १।१५९) । निर्वृतिः । अरुमर्कटः ।
१० ह्यादौ ऋ यु गतौ (१।१७) इत्यति ॥९१३॥

६६९. यृ घृ सेचने । गरति । घरति । अहं^१ नियतविषयमाहुः^२ ।
अश्विचक्षिभ्यः क्तः (उ० ३।८८) घृतम् । घृणा । घुरादौ घृ सावणे
(१०।१००) तङ्गानी — अग्निधारयते । ह्यादौ घृ षरणदीप्त्योः (३।१५)
जिघर्ति । घर्मः । घृणिः ॥९१४, ९१५॥

- १५ ६७०. धृ हृछने । हृछनं कौटिल्यम् । ज्वदसि निट्स्वदेकस्य
(३।१।२२३) इति ध्वयः । न ध्वरोऽध्वरो यक्षः ॥९१६॥

६७१. शु श्रु गतौ^३ । शयति । शुक्ला प्ररोहः । शुवः शु च (३।१७)
इति श्रुः — आश्रुणोति^४ चैत्राय, प्रत्याह्व्यां शुवः पूर्वस्य कर्ता (१।४।४०)

१. 'अरिः' 'आरिः' पाठा० ।

२. 'अहं' इति युक्तः पाठः ।

- २० ३. तुलना कार्या — चरितरत्नायविशेषोपनिषद् : स घृतं घृणा घर्म इत्येवं
विषयः (महा० ७।१।६५, ६६) इति पतञ्जलिबचने तु लोकविषयकम्, वेदे तिङन्ता-
न्यपि दृश्यन्ते । अथ 'अथापि नैगमभ्यो भाषिकाः — उच्यते, घृतम् (२।१२) इति
निङ्कतवचनमप्यनुगम्येयम् ।

४. स्मृतोऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ११) । तावन्पाठयो नैमौ पठतः । अथ

- २५ बहवः पाठमेवा दृश्यन्ते तत्तद्व्यञ्जितम् ।

५. यदि 'शु' चातोः स्वादिपाठे सत्यपि 'शुवः श्रु च' इत्यनेन नित्यं श्रु-
विकरणः स्यात् तर्हस्य स्वादिपाठोऽनर्थकः स्यात्, तथा सति स्वादत्वेवेमं पठेत्,
सत्यप्येवं यदयमाचार्यः शुभ्राहुं स्वादौ पठति, श्रुप्रत्ययं च विदधाति, तेन न नित्यं

सम्प्रदानम् । समो गन्तुः (१।३।२५ का०) इति तद्ध—संश्लेषात्—असु-
(७।२।२३) इति नेद—शुभोध- । मायायां सवत्सभुवः (१।२।१००) कसुः—
शुभवान् । साधुसूदरां सनः (१।३।५७) आत्मनेपदम्—शुभपते । प्रत्याश-
म्यां भुवः (१।३।५६) नास्ति—प्रतिशुभपति । नौ दुभुवः (१।३।२५)
घञ्—विधावः । सवतिशृणोतिप्रवति (७।४।८१) इत्योरित्त्वं वा—
शिधावयिषति, शुधावयिषति; अशिधवत्, अशुधवत् ।
प्रहादौ (द्र० ३।१।१३४) आधी, अधीत्येके । हुयामाधुमासिन्त्यसन् (उ० ४।
१६८)—धोत्रम् । उणादौ धवणोऽध्वरयः^१ । ल्युट् (द्र० ३।३।११७)
अध्वर्णं कर्णः । असन् (उ० उ० ६।४६) अध्वः । वहिभिपुद्गुम्माहावरिभ्यो निवृ-
(हु० उ० ४।५१) इति निः—धोणिः ॥९१७, ९१८॥ १०
६७२. सु प्रसवेद्वययोः । सवति । सोता । [कर्मणि—] सुपुवे ।
सुतः । सवनः । सवः^२ । अदादौ (२।३३) सौति । स्वादौ हुन् अभिषवे
(५।१)—सुनोति ॥९१९॥

६७३. सु गतौ^३ । सवति । सवतिशृणोतिप्रवति (७।४।८१) इत्यो-
रित्त्वं वा—सिधावयिषति, सुधावयिषति; असिधवत् असुधवत् । १५
पिशिभुसम्भः फटीरिषद् (३।१।४०) असुधवत् । किञ्चि प्रप्ति (उ० २।५७)
इति झः कामरूपी^४ । सवः सवः कः^५ (उ० २।६१) अपादाने । चिक् च (उ०
२।६९) झुक् । सरीम्यां तुट् च (उ० ४।२०२) इत्यसुन्—स्रोतः । अस्यतेः

प्रवृत्तिरस्य इति सापयति । तथा सति 'अवति' इत्यादयोऽपि भौतादिकः प्रयोगः
(प्रवृत्त्याः) । (अभ्येदे शम्बिकणौ बहुव अगते) । काशकालनीयकमङ्गीकायां
'अवति' इत्येव उदाह्रियते (पृष्ठ ७५) । तेन अवति शृणोति च स्वतन्त्रौ भावः । अत्र
कृन् करणे (१।६३६) आतोतिप्यङी प्रवृत्त्या (पृ० १२०।३) । २०

१. उन्मत्तलदसस्तु 'बहुलमन्यभावि' (उ० २।५८) इत्यत्र 'अवणा नृपक्षय'
इत्याह । २. 'ज्ञानकालायतन-सवः' पाठा० ।

३. 'स्वामी तावत्यादिमयं पपाठ सु अवये इति' पातुहतिः (पृ० १८१) ।
वीरतरङ्गिण्यां तु नैताध्याः पाठ उपलभ्यते । ४. 'कामरूपः' पाठा० । २५

५. 'सुवकः' इति मूल पाठः, स चाशुद्धः । विभिरोन नायं शोधितः । कचिद्
'सुवकः' इति नास्ति ।

(५।१०४) अक्षः (द्र० उ० ५।१०२) । सुयजीविस्तुभ्यः कथ्ये तिप् (३।३।२५ वा०) क्षुतिः । मे हस्तुलवः (३।३।२७) घञ्—प्रक्षावः ॥९२०॥

६७४. धु स्यैर्ये । ध्रुवति । बाहुलकात् (द्र० ३।३।१) कः (द्र० उ० २।६१) ध्रुवः । तुदादी (६।९८) ध्रुवति ॥९२१॥

५ ६७५. दु द्रु गती । द्रवति । इत्योरुपसर्गे (३।१।२४२) णः—वायो वनाग्निः । नदोरप् (३।३।५७) द्रवः । समि युद्धवः (३।३।२३) घञ्—संदावः । वृत्तिभ्यां दीर्घश्च (उ० ३।६०) द्रुतः । द्रवति । द्रवः । द्रुतः । बुधपुष्यनराजनेऽप्रुहुभ्यो षेः (१।३।८६) इति णेः परस्मैपदम्—द्रावयति । कसुभश्च (७।२।१२) इति नेट्—बुद्रोष । णिनिप्रसृत्यः कर्त्तरि षच्

१० (३।३।४८)—अबुद्रुवत् । स्रवति ऋबोति (७।४।८१) इत्यभ्यासस्य ओरित्यम्—विद्रावयिषति । बुद्रावयिषति । अदिद्रवत्, अबुद्रवत् । मे हस्तु (३।३।२७) इति प्रद्रावः । समि युहु (३।३।२३) इति सन्द्रावः । उदि श्रयति (३।३।४६) इत्युवुद्रावः । मे लपसुद्रुमय (३।२।१४५) इति प्रद्रावी । इमकरणे (३।२।१८० वा०) मितद्रुः । द्रुस्तकः । द्रुमः । इरिमितयोर्द्रुवः (उ० १।३।५) हरिद्रुः । द्रुदक्षिभ्यामिनद् (उ० २।५०)—द्रुविणम् । कुजुति (दश० उ० ५।४२) इति नः—द्रोणः । वहिभि (उ० ४।५१) इति निः—द्रोणिः । कदिकारात् (गण ४।१।४५ सूत्रम्) इति कोवि द्रोणी ॥९२२, ९२३॥

६७६. जि जृ अभिभवे । जयति । विपरान्यां जेः (३।३।१६) आत्मनेपदम्—विजयते क्षात्रम् । मरानेघोका (३।४।२६) इत्यपादानम्—
२० अभ्ययनात् पक्षजयते, अक्षेपेत्तुं श्लायतीत्यर्थः । सप्तशिडोर्जेः (७।३।५७) कुत्वम्—जिगीषति, जिगाय । कीकृमीनां यौ (३।३।४८) आत्वं—जापयति चम्यजम्पौ शक्यार्थे (३।३।८१) । विप्रयविनीय (३।३।२७) इति जित्वौ हलिः । संसायां (३।२।४५) घनञ्जयः । अभिजित् (द्र० ३।३।६१) ग्लानिस्थश्च वस्तुः (३।२।१३६) जिष्णुः । इण्णशानि (३।२।१६३) इति कर्ण—जित्वरा ।
२५ कृतापाणि (उ० १।१) इत्युण्—जायुरौषधम् । तुभ्वदिवति (उ० ३।१।२८) इति झञ्—जयन्तः । ल्युट् (द्र० ३।३।११७) उज्जयनी । जैर्दृष्टं योदाद्यः (७०

१. पुत्रवकारे (पृष्ठ २५) 'जिजि अभिभवे' इति सुदितपाठो दृश्यते, स चिन्ताः ।
२. 'स्तुः' पाठा० ।

१।६१) — जीमूतः । जरति । जि इति दुर्गः — जयति ॥९२४, ९२५॥

६७७. क्षि पेड्वर्य इत्येके । क्षयति । ऋभुं क्षयति ईष्टे—ऋभुक्षा^१ ।

[अथात्मनेपदिनः]

६७८. स्मिद् ईपदसने । स्मयते, विस्मयते । स्मिद्गृह्ण
(७।२।७४) इतीद्—विस्मिस्मयिषते, स्तौतिष्योरेव यणि (८।३।११) इति ५
नियमाद् पत्वाभावः । मीस्योर्हेतुभवे (१।३।६८) तद्ध, नित्यं स्मयतेः
(६।१।५७) णावाएवम्—मुण्डो विस्मापयते^२ । नमिक्वि (१।२।१६७)
इति रः—स्मेरं हास्यम् ॥९२७॥—

६७९. गुह् अव्यक्ते शब्दे । गवते । गोता । गोत्रम् । ग् पुरी-
पोतर्गे इत्येके—गवति, गविता । तुवादी (६।५७) गुवति, गुविता ॥९२८॥ १०

६८०. गाह् गतौ । एकद्विवहुत्वे—गाते, गाते, गाते । श्पो
गा लुङि (२।४।४५) अगात् । इह गै शब्दे (१।६।५२) गायति ॥९२९॥

६८१. घुह् कुह् उह् शब्दे । घवते । कवते । न कवतेर्यङि
(७।४।१३) कुत्वम्—कोक्यते । यङ्लुकि नास्ति—न लुबतात्स्व (१।१।६३)
इति^३—चोकोति । कुडुभ्यो दीर्घश्च (द्र० दश० उ० ७।५) इति पः—कूपः । १५
कुवः कर्त् (उ० ३।११३) कुररः । कुवध् दीर्घश्च (उ० ४।९१)—कूचः,
कूची^४ । कच इः (उ० ४।१३९)—कविः । अवादी कु शब्दे (२।१४)
कौति । तुवादी (६।१००) कुवति । अवते । लुङि—औष्ट । इः (द्र०
उ० ४।१३८)—अविः । इह् इति च दुर्गः—ऊवते । झुङुवे । झुह्
चेत्येके ॥९३०—९३२॥ २०

६८२. च्युह् छुह् ज्युह् मुह् प्लुह् गतौ । च्यवते । खतिगृपोति
(७।४।८१) इति वाभ्यासस्योत इः—चिच्यावयिषति, चुच्यावयिषति;
अचिच्यवत्, अचुच्यवत् । च्युतः । च्यवनः । छुधवत् । ज्यवते । जह्

१. उदधतमिदं कश्चित् पाठान्तरेण पुरुषकरी (पृष्ठ २३) ।

२. इतोऽमे 'करणात् स्मये नास्ति—कृषिकर्षेण विस्मापयति' इत्यधिकं क्वचित् । २५

३. शितपा निर्देशान् कृत्वं न भवतीति भावः ।

४. इतोऽमे 'कूर्चाः, कूर्चिका किलादमेदः' इत्यधिकं क्वचित् ।

इति नन्दी—जघते । उपलक्ष्य (२।२।१५०) इति युच्—जवनः । वृत्तिवत्
 तु ङं सौत्रमाह—जवः, प्रजवी । जोरी च (उ० २।२३) जीरम् । कतिवृत्तिजृति
 (२।२।१६७) इति जूतिः—जिवयि (उ० २।५०) इति जूः पिशाचः^१ ।
 प्रवते । कटप्रूर्नदीतारः^२ । पिप्रावयिषति, पुप्रावयिषति; अपिप्रवत्,
 ५ अपुप्रवत् । पुपुपुषनश (२।२।८९) इति ष्वन्तात् परस्मैपदम्—प्राव-
 यति । प्रवणः । प्रवृत्तः समभिहारे जुन् (३।२।१४९) प्रवकः । प्रोथोऽश्वघो-
 णाम्रम्^३ । प्लुङोऽप्येवम् । मन्पयेव (२।५।९८) इत्याप्लाव्यक्षेत्रो
 नद्याः । पचादौ (द्र० २।२।१३४) प्रवद्^४ । निमाणाणि कलुषोः (२।२।५०)
 घञ्—आप्लावः, आप्लवः ॥९३३-९३७॥

१० ६८३. रुह् गतिरेषणयोः । रेवणं हिंसाशब्दः । रवते^१ ।
 आरावः आरवः (द्र० ३।३।५०) । सुवृत्तयो जुच् (उ० २।७४) रवणः ।
 वरातिम्यां कुन् (उ० ४।११२ रवेत०) रुहः । अच इः (उ० ४।१३९) रविः ।
 अदादौ रु शब्दे (२।२५) रौति ॥९३८॥

६८४. धृङ् अवध्वंसने^१ । धरते । तुदादौ धृङ् आधारे^२

१५ (६।११४)—ध्रियते । चुगादौ ध्र धारणे^३ धारयति । अतुप-
 सर्गान्तिम्पविन्द (२।२।१३८) इति शः—धारयः । संज्ञायां (२।२।४६)
 वसुन्धरा । इध्वायोः शयकृष्णि (२।२।१३०)—धारयन् । अर्तिस्तुत्त (उ०
 २।२३९) इति मन्—धर्मः । अर्तिस्तुत्तमि (उ० २।१०२) इत्यनिः—
 धरणि, धरणी । अन्वि (द्र० ३।१२४) धरोऽर्द्रिः, धरा भूः । भिदादौ
 २० (द्र० गण० ३।३।१०४) धारा । अघ्यावग्याव (उ० २।२।१२२ काशिका)
 इत्याधारः ॥९३९॥

१. द्र० दशादी-उच्चादिवृत्ति १०।२ (पृ० ४२४) ।

२. 'नदीमारः' पाठः ।

३. 'अश्वघुखाग्रम्' पाठः । उगादौ २।१२ प्रोथो निपात्यते ।

४. 'प्रवः' पाठः । टित्वात्कीट्—अवी । ५. उद्भूतं पुरुषकोरे (पृष्ठ ३२) ।

६. 'अविध्वंसने इति धीरस्वामी' इति पुरुषकोरे (पृष्ठ ३७) पाठः ।

७. तुदादौ 'स्थाने' इति पठिष्यति धीरस्वामी ।

८. चुगादौ नापस्यलभ्यते । न च तुदादौ चौरादिकं निदेष्यति धीरस्वामी ।

६८५. मेङ् प्रणिदाने^१ । प्रणिदानं^२ प्रत्यर्पणम् । अपमयते, प्रणिमयते । तनि मीमातु (७।४।२४) इति मित्सते । हावाभव (१।२।२) इत्यण्—धान्यमायः । उदीचां माळो व्यतिहारे (तु० १।४।२५) कथा— अपमित्य याचते, याचित्वा अपमयते, मयतेरिदम्यतस्याम् (६।४।७०), पक्षे अपमाय । मापोहरीच (दश० उ० १।१५७) मेरुः, सुमेरुः । माळालित्पुंभ्यो यः ५ (तु० उ० ४।१०६) माया । चन्द्रे मो ङित्^३ (तु० ४।२२८) इत्यसुन्—चन्द्रमाः । अदादौ मा माने (२।५४) माति । छादौ माह माने (१।६) ममीते ॥९४०॥

६८६. देङ् रक्षणे । दयते । दयतेर्दिगि लिटि (७।४।९)—अच-
क्षिग्ये । मनिन् (दश० उ० ६।७३) दामा । दाण् दाने (१।६६२) यच्छति ।
दैर् शोधने (१।६५६) दायति मुखम् । अदादौ दाप् लवने (२।५१) दाति १०
मीहीन् । छादौ दवान् दाने (१।६) दत्ते, ददाति । दिवादौ दो अवस्यलवने
(४।३९) दति ॥९४१॥

६८७. इयैङ् गतौ । इयायते । श्वादज्वः (१।१।१४१) इति
णः, इयाग्रहणं सोपसर्गाधिम्—प्रतिदयायः, अवदयायः । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः
श्यः (१।१।२४) सम्प्रसारणम्—शीतं घृतम्, श्योऽस्पर्शं (८।४।४०) १५
नत्वम्, नेह—शीतो वायुः । प्रतेष (६।१।२५) स्फैयकृतस्य पिता प्रनिशीनः ।
विमाषाऽभ्यवपूर्वस्य (६।१।२६) अभिशीनः, अभिदयानः; अवशीनः, अव-
दयानः । इषिषुधि (उ० १।१४५) इति मङ्—इयामः, इयामा, इयामाकः ।
इयास्त्याहन् (उ० २।४६) इतीनच्—इयेनः । इश्याभ्यामितन् (उ० ३।६३)
इयेतः ॥९४२॥

स्मृतौऽयं पाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३७) । सायणस्तु स्मृत्वा प्रत्याख्यातवान् (भात०
पृष्ठ १६३) ।

१. 'प्रणिदाने' इति काशकृत्स्नः (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्ने (हस्तलेख
पृ० ८) चान्द्रे १।४८० च । 'प्रणिधाने' पाठा० । २. 'प्रणिधानम्' पाठा० ।

३. 'ङित्' इति प्रायणोष्वादी पाठः । श्वेतवनवासिवृक्षौ कथिद् हस्तलेखे २५
'चन्द्रे मो ङित्' इत्येव उपलभ्यते । अपरस्मिन् 'चन्द्रे मो ङिषिच' इत्येवं पाठान्तरं
दृश्यते (द्र० उ० वृ० पृष्ठ २०६) ।

४. 'दैङ् दैङ् पालने । दायते, दायते' इति काशकृत्स्नभातुपाठस्य कण्ड-
टीकायाम् (पृष्ठ १२८) । तथैव कातन्नीयभातुपाठोऽपि (अस्मदस्तलेख पृष्ठ ८) ।

६८८. प्यैहृ वृद्धौ । आप्यायते । छित्वरादौ (द्र० उ० ३।१)
पीवरः । प्यायोः सम्प्रसारणां च (उ० ४।११५) इति कनिष्—पीवा ॥९४३॥

६८९. त्रैहृ पालने । चौरात् प्रायते (द्र० १।४।२५) । तृद्वि-
दोन्दपा (८।२।५६) इति नावं वा—प्राणः, प्रातः । नित्यम्—

देवप्रातो गौरी प्राह इति योगे च सद्बिधिः ।
मिषस्तेन विमाप्यते गद्यायः संशितवतः । [नशाभाष्य ७।४।४१] ॥९४४॥

६९०. अनुदाचाः ॥

६९१. पूह पवने । पवनं नीरजीकरणम् । इतश्चात्वारः सेटः ।

पवते । पविता । स्मिपूह्मन्वरां सति (०।२।७४) इतीद्, शोः पुष्यव्यपरे

१० (७।४।८०) इत्योरम्यालस्येत्—पिपविवते । विपूवविनीय (३।१।११७)

इति विपूयो मुञ्जे साधुः । न मापूपूकि (८।४।३४) इति कृति णत्वं

नास्ति—प्रपवनीयम् । पूहः क्त्वा च (१।२।२२) इति क्त्वानिष्ठपोर्येद्—

पूतः, पवितः; पूत्वा, पवित्वा । पूह्यजोः शानन् (१।२।१२८) पवमानः ।

व्युः (द्र० ३।१।१३४) पवनः । निरम्योः पूहोः (३।३।२८) निष्पावः ।

१५ हलसूकरयोः पुवः । (३।२।१८३) अन्—पोत्रम् । कर्तरि चर्षिदेवतयोः (३।२।

१८६) इत्रन्—पवित्रम् । नप्यनेप्यत्वप् (उ० २।६५) इति पोता ऋत्विक् ।

हसिमृमिण्वामि (उ० १।८६) इति तद्—पोतः शावको, नौभेदश्च । वापूह-

चविम्यो गक् (तु० उ० १।१२४) पूतः क्रमुकः, संघः । पुषो हस्त्वथ (उ०

४।१६५) इति कत्रः—पुत्रः । पूहो वल् लुहमस्त्वथ (दश० उ० ८।१६ कपाठः)—

२० पुण्यम् । इः (तु० ४।१३८) पविः । ऋचादौ पूञ् (५।११) पुनीते,

पुनाति ॥९४५॥

६९२. मूह बन्धने । मधते । शोः पुष्यव्यपरे (७।४।८०) मिमा-

ययिवति । मूह्योलोपथ (तु० दश० उ० ६।१७) इत्युपन्—तैजसावर्तनी

मुवा (अमर० २।१०।१३) । तमिमूह्यां क्त्वा (दश० उ० ६।८)—मूतः

२५ पुटपन्धः । जीवनस्य मूतः—जीमूतः, पृषोदरादिः (द्र० ६।३।१०९) ॥

१. सूत्रमिदं दशपाषाणबोपलम्पते । तत्र 'मूह्योलोपथ' इति पाठः ।

स एव च शुद्ध पाठः । शीरत्नामी दशपादीपाठं श्रयेणानुसरति । तथापि च

कसलकहसलेखस्थं पाठम् । अत्र वी० त० २।६ पूव-पद-सिद्धिरष्टम्या ।

६९३. डीङ् विहायसां^१ गतौ । ड्यते । इण निष्ठायाम्—
ड्यितः, कित्त्वं नेष्टम् । विहादौ डीङ् गतौ (४।२५) डीयते, डीनः ॥९४॥

[अथ सेट् परस्मैपदी]

६९४. तु पुवनतरणयोः । पुवनं मज्जनम्, तरणं लङ्घनम् ।
तरति । तारकः । वृत्तो वा (७।२।४८) इतीडोऽलिटि वा दीर्घः—तरिता, ५
तरीता; तेरिथ । न लिङि (७।२।३९) तरिषीष्ट त्वया । तिचि परस्मैपदेषु
(तु० ७।२।४०) न दीर्घः—अतारिष्टाम् । इट् सनि वा (७।२।४१) तितीर्यति,
तितरिषति, तितरीषति, तुफलमञ्ज. (६।४।१२२) इयेत्याभ्यासलोपो—
तेरुः । संघायां भृत् (१।२।४६) इति खञ्—रघन्तरं साम । अवेतुस्त्रोर्वन्
(१।३।१२०) अवतारः । भिदादौ (गण० ३।३।१०४) तारा । ण्यन्ता- १०
वच्चि (द्र० ३।१।१३४) तारो गुणः । रदान्यां निष्ठातो नः (न।४।४२) तीर्णः ।
अकारल्वादिभ्यः क्तिभिद्वावत् (१।३।१५४ काशिका) तीर्णिः । पातृतुदिवचि (उ०
२।७) इति यङ्—तीर्थम् । अर्तिषष्टि (उ० २।१०२) इति तरणिः । वृकृतु
(तु० उ० ३।५३) इत्युनन्—तरुणः । त्रोरश्चलः (उ० १।५) तालु । वृत्तुवदि
(तु० उ० ३।६२) इति सः—तर्थः । कृतुकृषिभ्यः कीटन् (उ० ४।१८५) १५
तिरीटं शिरोऽलङ्कारः । अवितुष्ट (तु० ५।१५८) इतीः—तरीः । अमृन् (दश०
उ० ६।४४) तरस् । मृशरीत् (तु० उ० १।७) इत्युः—तरुः । अयट्न् (१।२२६)
इति प्राक्प्रत्ययात्^२ तरण्डः पुवविशेषः । वादिभ्यश्च (दश० उ० ३।६०)
इत्यङ्गञ्च—तरङ्गो वीचिः । पार तीर (१०।२९२) इत्यस्मात् तीरम् ॥९४०॥

६९५. उदात्ताः ॥

२०

[अथानिट आत्मनेपदिनः]

६९६. गुप गोपने । इतो ह्रस्वान्ताः (१।७०३) अष्टावनिट
आत्मनेपदिनश्च । गुपतिङ्किदभ्यः सन् (१।१।५)—जुगुप्सते पापात् ।
निन्दायामुत्पत्तिचिकीर्षितम्, अन्यत्र—गोपते^३ । तुप् रणवे (१।२८०)—

१. 'विहायसि' पाठः ।

२. तुलनीयम्—प्राक्प्रत्ययनिर्देशः शरयडादीनां प्रसिद्धयर्थः (दश० २५
उ० वृ० ५।६) । ३. गोपते इति प्रयुक्तः सायणेन (वातु० पुं३ १८८) ।

गोपायति, भायप्रत्ययः (द्र० ३।१।२८) । चुरादी भासार्यः (१०।१९७)
गोपायति ॥९४९॥

३९७. तिज निशाने क्षमायाञ्च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् ।
तितक्षते कोपम् । क्षमायामुपसर्गो सन्निधेः (द्र० ३।१।५) निशाने
प्रत्ययान्तरं बाध्यते—तेजते^१ । तेजः । तेजनम् । तेजनी । पुञिस्वित्तिज्ञा
कुम् (६० १।१।५५) इति मञ्—तिग्मम् । तिजेदीर्घम् (उ० ३।१।८) इति
हन्तः^२—तीक्ष्णः । चुरादौ (१०।१०२) उत्तेजयति ॥९५०॥

३९८. मान पूजायाम् । मानपदान्हात्म्यः (३।१।६) इत्युत्प-
त्तौ विचारे सन्—मीमांसते । मीमांसा विचारणा । चुरादी
१० (१०।२३०) बाध्याद् वा (१०।२०२) इति मानयति, मानति । मानः ।
माननम् । नप्तेनेप् (उ०।२।२६) इति माता ॥९५१॥

३९९. वध बन्धने । मान्वध (३।१।६) इति जुगुप्सायां सन्-
धीमत्सते । अन्यत्र—बाधते । वधकः चुरादौ वध संयमने (१०।१४)
बाधयति ॥९५२॥

१४ ७००. रभ रामस्ये । रामस्यं का योपक्रमः । संरभते, आ-
रभते । समि मीमावु (७।४।५४) इतीण्—आरिप्सते । पोरदुग्धात् (३।१।
९८) यव्—आरम्यम् । स्मेररात्रिलियोः (७।१।६३) तुम्—आरम्भः, आ-
रम्भणम् । मच् (द्र० ३।१।२३४ वा०)—रम्भः, रम्भा । शक्यपक्षा (३।४।
९५) इति तुमुन्—आरभते भोक्तुम् । अत्यविचामि (उ० ३।१।१०) इत्य-
२० सच्—रभसो निर्विचारा प्रवृत्तिः ॥९५३॥

७०१. लुलभश् प्राप्तौ । लभते । लब्धिमम् (द्र० ३।३।८८;
४।४।२०) । उपलभ्मा (द्र० ३।३।१०४) । बाहुलकात्^३ लब्धिः^४ । लभेध

१. 'तेजते' प्रयुक्तः सायणेन (भा० पृ० १८८) २. 'हन्तः' इति पुक्तः
पाठः । ३. अथ लिभिरेन आत्मा 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।३।२४) इत्यस्य
संख्या निर्दिष्टा । अथ पूर्वज (शुद्ध २३१) निर्दिष्टा टिप्पणी (३) द्रष्टव्या ।

४. अथापि लिभिरेन आत्मा कारिकायाः ३।३।९३ संख्या निर्दिष्टा ।
कारिकाकारस्तु लब्धिपदं 'क्षिप्ताद्यादिभ्यः' इति वार्तिकेन साधयति, शीरस्वामी तु
बहुलप्रहयाद् किनमाह ।

(७।१।६५) इति नुम्—आलम्भः, विलम्भनम्^१ विभाषा विषयमुक्तोः (७।१।६६) अलाभि, अलम्भि, सोपसर्गात् नित्यमाहुः (द्र० ७।१।६९ काशिका०) व्यलम्भि; लामेलाभम् । लम्भलम्भम् उपसर्गात् खल्वधोः (७।१।६७) ईष-लुम्भः, सुप्रलम्भः । न सुदुर्भ्या केवलाभ्याम् (७।१।६८) सुलभम्, दुर्लभम् । आको यि (७।१।६५)—आलम्भ्यम् । उपात् प्रशंसायाम् (७।१।६९) उपलम्भ्यम् । सनि मीमाषु (७।४।५५) इति लिप्सते । लभते भोक्तुम् (द्र० ३।४।६५) ॥

७०२. प्वन्ज परिष्वजे । देशसन्जस्वन्जा शपि (तु० ६।४।२५) इति न लोपः, उपसात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वम्—परिष्वजते । सदिस्वन्जोः परस्य लिटि (तु० ८।३।११८) इति षत्वं नास्ति, अन्विप्रन्विदान्मिस्वन्जीनां च (द्र० १।२।६ का०) इति किञ्चम्—परिष्वजते । प्राक् सितादह्ववायेऽपि (८।३।६६) इति षत्वम्—पर्येष्वजत । सिवादीनां वाङ्मवायेऽपि (८।३।७१) इति षत्वं वा—पर्येष्वजत । अस्वङ्क्याः, इडपीष्टः^२—अस्वजिष्टाः ज्ञान्तनशां विभाषा

१. वस्तुतः सातुपञ्चा 'आरम्भः, आरम्भयम्- आलम्भः, विलम्भनम्' इत्ये-वमादयः प्रयोगा न रमलभभावोः, किन्तुहि सातुपञ्चयोर्धत्वन्तस्यो रम्भलम्भयोः । अनयोः भवन्तरे किं मानमिति चेद् नूनम्, यत्रातयोर्धत्विधीयते तत्र लुभाभावस्याः^२ पि प्रयोगदर्शनात् । तद्यथा—

(क) चरकसंहितायाम् (चिकित्सा १५।४) 'आदिकाले यक्षेण परावः समाल-मनीया कम्बुः, नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म' इति वाक्ये लमलम्भयोः पृथक् पृथक् प्रयोग-दर्शनात्, अर्थान्तरश्रवणाच्च ।

(ख) काशिकायाम् (७।१।६५) उद्धृते 'अभिष्टोम आलम्भ्यः' इति श्रौत- २० वाक्ये प्रातोऽपि नुम् न भूयते ।

(ग) काशकृत्स्नधातुपाठीयकजडटीकायां रमलभ धात्वोः 'रमकः, रमः, रमभाषः, रमणीयम्, लमिः, लभनम्, लमकः, लममानः, इत्यादिप्रयोगेषु तुमोऽप्युपेक्ष्यते ।

तदेवं लमलम्भयोः पार्ष्वयेऽर्थान्तरे च सति 'नञाण्ये नञाण्येनालभते' (तै० भा० ३।४।१—१८) इत्यादिषु आलभते इत्यस्य नालम्भनार्थः, अपि तु 'इदं बालमते २५ (पार० मृष्ट १।८) इत्यादिवत् स्पर्शार्थ एव । वस्तुतस्तु लाघवमिच्छाभिः पाणिन्यादिभि-राचारैरेकमेव धातुं पठित्वा द्विप्रकृतीनां शब्दानां साधुत्वमवास्यातम् (अथ निरुक्तस्य २।२ तथैव स्वारादनन्तरान्तरस्थान्तर्धातुर्भवतीत्यादिप्रकरणमनुसन्धेयम्) ।

२. अनिदृक्वाच्च प्राप्नोति ।

(६।४।३२) क्त्वि न लोपः—स्वङ्क्त्वा, स्वङ्क्त्वा ॥९५६॥

७०३. इदं पुरीषोत्सर्गे । हवते । हवम् । हव्ये पाने न गोमयमिति प्रमादात् ॥९५६॥

७०४. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ॥

५ ७०५. निस्विदा अव्यक्ते शब्दे, ७०६. उदात्त उदात्तेव ।
स्वेदति । स्वेदिता । वादित्य (७।२।१६) इति नेट्—स्विष्णः । विभाषा
मात्रादिकर्मणोः (७।२।१७) स्विष्णम्, स्वेदितम्; प्रस्विष्णः, प्रस्वेदितः,
निष्ठा शीङ्स्विदिस्विदिशतः (१।२।१२) इति सेटो निष्ठाया न क्त्विम् ।
निस्विदा (४।१।३५) क्विपति, अक्विदत् ॥९५७॥

१० ७०७. स्कन्दिर् शोषणे । इतः कितपर्यन्ताः (१।७।१९) पञ्च-
दशानिदः परस्मैपदिनञ्च । स्कन्दति, स्कण्डते । परित्स्कन्द्ः प्राच्यमरतेषु
(८।१।७५) वा पत्वम्—परित्स्कणः, परित्स्कन्नः । वेः स्कन्देरनिष्ठायाप्
(८।१।७३) वा पत्वम्—विस्कन्दति, विस्कन्दति; नेह—विस्कन्नः ।
पठे (८।१।७४) परित्स्कन्दति, परित्स्कन्दति । प्रास्कन्दत्, प्रास्कन्दीत् ।

१५ गीमञ्च (७।४।८५) इति चनीस्कण्डते । स्कन्देः सलोपश्च उ० १।१५ इत्युः—
कन्वुः स्वेदनी । अचि (द्र० ३।१।१३४) स्कन्दः । स्कन्देश्वात्ते (उ० ४।२।०६)
धः—स्कन्धः । कित् स्कन्दिस्त्वन्तोः (६।४।३१) इति नलोपो नास्ति—
स्कन्त्वा । विशिपतिपदिस्कन्दा (३।४।५६) णमुल्—मेहावस्कन्दमास्ते ॥९५८॥

७०८. यम विपरीतमैथुने । यमति । यम्या । यम्यम् । जमि

२० य इति दोगाः*—जम्भति ॥९५९॥

७०९. णम प्रहत्वे । प्रहृत्वं नञत्वम् । प्रणमति । कर्मकर्तरि
न इहस्तुनमां यक्षिषी (१ । १ । ८९) नभते दण्डः स्वयमेव, अनंस्त ।
यमरमनमातां सुम् (द्र० ७।२।७३) अनंसीत् । ज्वलद्गलकलचलननाम् (१।५।५५)
इति वा मित्—नामयति, नमयति । उपसर्गान् नित्यम्—प्रणमयति ।
नमिक्मि (१।२।१६७) इति रः—नञः । कलिपाटि (उ० १।२८) इति
१५ नाकुर्वन्मीकम् ॥९६०॥

१. कोऽभिप्रायः, कुप्यश्च इति न ज्ञायते । 'हन्यमानः' गायति प्रमादात्

पाठः ।

२. कालकलनः 'जमि' गर्भे पठति (पृष्ठ ७७ ।

७१०. गम्लु सप्लु गतौ । ह्युगमियमां छः (७।३।७७) गच्छति । समो गम्पुलि (१।३।२९) इति तङ्—संगच्छते । आगमत (द्र० ३।१।५५) गमहनकन (६।४।९८) इत्युपधालोपः—जम्पुः । विमाणा गमहन (७।१।६८) इति कसौ वेद—जग्मिषान्, जगन्वान् । गमेरिद् परस्मैपदेषु (७।८।५८) गमिष्यति, जिगमिषति । वा गमः (१।२।१३) इति वा लिङ्सिचोः ५ किरवम्—संगसीष्ट, संगंसीष्ट; समगत, समगंस्त । अज्जनगमां सनि (६।४।१६) इतीणादेशस्य गमेर्दीर्घविधेः (द्र० काशिका ६।४।१६) अस्य नास्ति—संजिगंसते । गमश्च (१।२।४७) इति खच्—प्लवंगमः^१ । लप्-विट् (१।२।३८ वा०) प्लवंगः^१ । डः (द्र० ३।२।३८, ४८ भाष्य) प्लवगः^१ । विहायसो विह च (१।२।३८ वा०) विहंगमः । छे च (१।२।३८ वा०) विहगः । १० विहंगः (द्र० ३।२।३८ वा०) । उरगो लौरञ्च (१।२।४८ वा०) उरगः । उरंगमोऽपीति केचित् । त्वरस्य तु रादेशः—तुरंगमः । लषपत् (१।२।१५४) इत्युक्ञ्—आगामुकः । गत्वरथ (१।२।१६४) । सितनिगमि (उ० १।७०) इति तुन्—आगन्तुः । गन् गन्धदेः (दश० उ० ३।६२) गङ्गा । गमेर्लोः (उ० २।६७) गौः । वर्तमाने वृषत् (उ० २।८४) इति जगत् । नीलंगुः (द्र० उ० १।३७) १५ क्रिमिः । गमेर्गश्च (उ० २।७७) इति क्युन्—गगनम् । भविष्यति गम्यादयः (१।३।३), गमेरिनिः (उ० ४।१) गमी ग्रामम् । आङि णित् (उ० ४।७) आगामी । गमेरा च (उ० ४।२६६) इति जन्—गात्रम् । महवृट्निभिगमश्च (१।३।५८) इत्यप्—गमः । गोचरसंचर (१।३।११६) इति निगमो वेदादिः । सर्पति, अस्पृष्ट । सर्वोऽचि । के (द्र० ३।१।१३५) स्पृष्टः । स्फायि (उ० २।१३) इति रक्—सुप्रदचन्द्रमाः, सुप्रा नाडी । अर्धिशुचि (उ० २।१०८) इतीम्—सर्पिः ॥९६१, ९६२॥

७११. यम उपरमे । उपरमो निवृत्तिः । ह्युगमियमां छः (७।३।७७) यच्छति । उपाद् यमः स्वकरणे (१।३।५६) तङ्—स्वकरणं परिणयः^२—उपयच्छते कर्म्याम् । आलो यमहनः (१।३।२८) आयच्छते । सपुदा- २५ ह्म्यो यमोऽग्रन्थं (१।३।७५) संयच्छते । यमो गन्धने (१।२।१५) किरवम्—

१. 'प्रवङ्गमः, प्रवङ्गः, प्रवगः' पाठा० ।

२. अनेन सूत्रेण पुच् विधीयते, न क्युन् ।

३. भाष्यकारस्तु स्वकरणमात्र आह ।

उदायत । विभाषोपयमने (१।२।१६) उपायत, उपायेस्त । यमरमनमाता
सक्^१ च (तु० ७।२।७३) अयंसीत् । यंयम्यते (द्र० ७।७।८५) । यमोऽपि-
वेषे (१।५।५९) मित्—नियमयति । वाचि यमो मते (३।५।४०) खन्,
वाचंयमपुरन्दरी (६।३।६६) । अन् (द्र० ३।१।१३४) यमः । नियतः । यतिः ।
नियतिः । न पादमि (१।३।८९) इति तङ्—आयामयते । यमः सप्तपनिषिपु
च (३।३।६३) इति वा यम्-संयमः, संयामः, उपयमः, उपयामः,
नियमः, नियामः, वियमः, वियामः । इन् (द० ३० ८।७९) यन्त्रम् ।
उद्दिदिति श्रीमोनः^२—यत्वा, यमित्वा ॥९६३॥

७१२. तप संतापे । तपति । निसस्तपतावनासेवने (८।३।१०२)

१४ पत्वम्—निष्ठपति । उडिन्वा तपः (१।३।२७) तङ्—उत्तपते, वितपते ।
स्वाह्कर्मकान्च (१।३।२७ वा०) उत्तपते पृष्ठम् । तपस्तपः कर्मकस्वैव
(३।१।८८) कर्तुः कर्मत्वम्—तप्यते तपस्तापसः, तपोऽज्यतीत्यर्थः ।
तपोऽनुतापे च (३।१।६५) इति न यक्चिणौ—अतस्तपस्तापसः, अन्व-
धातस्तपापेन कर्मणा । नन्पादी (गण० ३।१।१३४) तपनः सूर्यः ।
१५ अमूर्त्यललाटयोर्दशितपोः (३।२।३६) खश्—ललाटन्तपः । द्विष्ट्परयोस्तापे
(३।२।३९) द्विषन्तपः, संहायान् (३।२।४६) परन्तपः^३ । अमृन् (द० ३०
१।४६) तपः ॥९६४॥

७१३. त्यज हानौ । हानिस्त्यागः । त्यजति । त्याज्यम्—
त्यजियव्योः कुर्वं नेष्टम्^४ ॥९६५॥

२० ७१४ पञ्च सङ्गे । दन्तासञ्जखन्वो शपि (तु० ६।४।२५)
नलोपः, उपसर्गात् एनोति (८।३।६५) इति परबम्—व्यतिपजति । स्वादि-
षन्वासे षाम्पाठस्य (८।३।६४) अभिषपञ्ज । जान्तमशौ विभाषा (६।४।३२)

१. 'सक्' पाठः० । 'सक्' इति काशिका । २. द० पुरुषकारः, पृष्ठ १०० ।

३. परन्तपस्तु 'द्विष्टपरयोस्तापे' (३।२।३६) इत्यनेनैव सिद्धयति । अत्र

२५ कश्चिन् पाठभ्रंशो जातः । "द्विषन्तपः, परन्तपः । संहायान् (३।२।४६) शत्रुतपः"
इति युक्तः पाठः स्यात् ।

४. यजेत्यर्थेति कुत्वाभावः 'यजयाज' ७।३।६६ इत्यनेनैव सिद्धः, त्यजेथ
'ययति प्रतिषेधे त्यजेत्पसंस्तपम्' इति तत्रत्येनैव वार्तिकेन ।

फित् नलोपः—सक्तत्वा, सङ्कत्वा । उत्सङ्कोऽङ्कः । प्रासङ्गः । निषङ्ग-
स्तूणी^१ । अस्तिस्त्रिभ्यां विधन् (उ० ३।१५४) सन्धिय ॥९६६॥

७१५ दशिर प्रेक्षणे । पात्राध्या (७।३।७८) इति पद्यादेशः—
पद्यति । समो गम्यति (१।३।२९) इत्यत्र^२ दशोऽ (१।३।२९ काशिका) इति
तङ्—संपद्यते । विमला सुजिदशोः (७।२।६५) घलीट्ट—ददर्शिय, दद्रष्ट ।
सुजिदशोर्भक्त्यमकिति (६।१।५८) इत्यमागमः—द्रष्टा । स्वतिवृत्तीपुद्गासिपु
(६।४।६२) इति विष्णुवादिद् च—ददर्शियते त्वया । इरितो वा (१।१।५७)
इत्यङ्, ऋदशोऽङि गुणः (७।४।१६)—अदर्शत, अद्राक्षीत्, न दशः
(१।१।४७) इति कसो नास्ति । साधुस्मृदशो सगः (१।३।५७) तङ्—दि-
दक्षते । चङि उर्ध्वत् (७।४।४७) वा—अददर्शत, अदीदृशत् । अभिवा-
दिदशोरात्मनेपदे (१।४।५३ वा०) वा कर्तुः कर्म संज्ञा—राजा दर्शयते
भृत्यान्, भृत्यैर्वा । पात्राध्यावेद्दशः राः (तु० ३।१।२३७) उत्पद्यः । अतुर्व-
ललाटयोर्दशितयोः (३।२।३६) खश्—असूर्यम्पद्या राजदाराः । उमम्पश्ये-
रम्मदपाणिन्धमाध (३।२।३७) । त्यदादिषु दशोऽनालोचने कन्व (३।२।६०)
तादृक्, तादृशः । तादृशः (द्र० ३।२।६० काशिका) । समानान्ययोश्च^३
(३।२।६० वा०) सदृशः, अन्यादृशः । दशोः कनिप् (३।२।९४) पारदृश्वा ।
दर्शः, आदर्शः । अजिदशिकम्यमि (उ० १।२७) इति पशुः । भाषायां शास्ति-
बुद्धिदशिष्विभृविभ्यो गुच् (३।३।२३० वा०) सुदर्शनः । कर्मणि दशिविदोः साकल्ये
(३।४।२९) णमुल्—कन्यादर्शं वरयति ॥९६७॥

७१६ दन्श दशने । दशानं दन्तकर्म । दन्शसञ्जस्वर्णां शपि^{२०}
(तु० ३।४।२५) इति नलोपः—दशति । लुपसद (३।१।२४) इति भाव-
गर्हायां यङ्—जपजमदहदरा (७।४।८६) इति अनुस्वारगमः—दन्वद्यते ।
मजजपदशो यङ्—(३।२।१६) इत्यूकः—दन्वशूकः । कर्मण्यण् (३।२।१)
तुर्वदशो मार्जाटः । दशने (भातुवृत् १।७।२६) इति निर्देशात्^३ न
लोपः । उपदशस्तुतीयायाद् (३।४।४७) इति णमुल्—मूलकोपदशं^{२५}
भुङ्को । दाम्नी (३।१।१८२) इति छन्—दष्टा । तुर्वदशो गुणश्च (तु० उ०

१. तूणी इडुभिः । द्र० अमर २।८।८९ ।

२. 'यति वर्तमाने' पाठा० ।

३. स्मृतं भातुवृत्तौ (पृष्ठ १९९) ।

१।१४९ नाप०) दश । ११दिमिदादिभ्योऽङ् (३।३।१०४) दशा वर्तिरवस्था
च, दशा वस्त्रान्तावयवाः ॥९६८॥

७१७. कृष विलेखने । विलेखनं ह्यलोत्किरणम् । कर्षति ।

तुदादी (६।६) कृषति । स्पृशृषृक्षृषृषृषृषां लिङ्गा (३।१।४४ वा०)

५० अकाक्षीत्, अकाक्षीत; पक्षे कसः अकृषत् । ऊर्षद् (७।४।७) वा—

अचकषत् अचीकृषत् । मन्धादी (गण ३।१।१३४) संकर्षणः । अचि (द्र०

३।१।१३४) कर्षः, आकर्षो घृतफलकम् । सप्तर्षा चोपपीडयकर्षः (१।४।४९)

आध्रुपकर्षं धानाः खादति । कृषिमितनि (उ० १।८०) इत्युः—कर्षुः ।

इक्षु कृष्यादिभ्यः (३।२।१०८ वा०) कृषिः । कर्षेर्ह्रस्वोदीपात् (उ० २।३८)

१० कर्षकः कर्षकः । मन्त्रिणोः किकृ (द० उ० ३।१२) कृषिकः । कृषेरादेश चः

(द० उ० १।४) चर्वणिव्येद्या* । कर्षेर्व्ये (उ० ३।४) नक्-कृष्णः ॥९६९॥

७१८. दह भस्मीकरणे । दहति । तुपसदचर (३।१।२४) इति

यङ्—दन्वह्यते । शवेर्वे* (कात० ३।८।५७) दग्धा, धस्यति (द्र० ८।

२।३७) न्यङ्कादी (गण० ७३ ५३) दाघः, निदाघः, अवदाघो भक्ष्ये* ।

१५ अवदाहोऽभ्यः ॥९७०॥

७१९. मिह सेचने । मेहति । मेहनम् । कसि मीद्वान् (द्र०

६।१।१२) दाहो (३।२।१८२) इति घृन्—मेहम्* । न्यङ्कादी (गण० ७।३।

५३) मेघः ॥९७१॥

७२०. कित निवासे रोगापनयने च । कृषिन् (६।३।१५) इत्यु पक्षी

२० सन्—चिकित्सति । चकरात् संशये च—विचिकित्सति । निवासे

नास्ति—केतति । केतनम् । संकेतः । केतुः । केतकी । चुरादी केत निभा-

वणे (१०।२७६)—संकेतयति ॥९७२॥

७२१. अनुदात्ता उदात्तेतः ॥

७२२. दान अवलम्बने । इतो बहान्ता (१।७३१) दशानिट

उभयपदिनश्च । मातृवधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य (३।१।६) इति सन्—
दीर्घांसते, दीर्घांसति ॥९७३॥

७२३ शान तेजने । शीर्घांसते शस्त्रम्, शीर्घांसति ॥९७४॥

७२४. दुपचैप् पाके । सानुनासिकोऽकारः सर्वेषामुपलक्ष-
णार्थः । उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१।२।८) इतीत् संज्ञा यथा स्यात् । पचते, ५
पचति । पक्त्रिमम् । विस्वात् (द्र० ३।३।१०४) अङ्—पचा । स्वागापाप-
चो मावे (१।३।१५) क्तिन्—पक्तिः । पचो वा (८।२।५५) पकम् । पचादीं
(गण० ३।१।१३४) श्वपचः । अणपीप्सते—श्वपाकः मांसपाकः न्यङ्-
क्वादिः (गण० ७।३।५३), तत्रैव निपातनात् कर्मकर्तरि उण्—दूरे-
पाकुः फलेपाकुः । परिमाणे पचः (३।२।३३) खश्—द्रोणम्पचः । मितन- १०
खे च (३।२।३४) मितम्पचः^२, नखम्पचः । राजसूयस्य (३।२।११४) इति
कृष्टपचयः । अलङ्कृन् (३।२।२०६)—इत्युत्पचिष्णुः । पचेरित्तमः कर्म-
कर्तरि (द्र० काशिका ३।१।९६) पचेरित्तमा माषाः । मांसस्य पचि बुद्धवोः
(द्र० का० ६।१।१४४) लोपो वा—मांस्पाकः मांसपाकः; मांसपचनम्^३
मांसपचनम्^३ ॥ १५

७२५. भज सेवायाम् । भजते भजति । तुक्लमज (६।४।१२२)
इति भेजे, भेजुः । भजो विभः (३।२।६२) अर्धभाक् । सम्पूचातुरथ (३।२।
१४२) इति घिनिष्—भागी । खलं भगः पदं च (द्र० काशिका ३।१।२२५)
इति भगः । घञ् (द्र० ३।३।१८—१९) भागः । भक्तुम् । भक्तः ।
चुरादौ भाज पृथक्कर्मणि (१०।१।७१)—विभाजयति ॥९७६॥ २०

७२६. रज्ज रागे । रज्जेज (६।४।२६) इति शपि न लोपः—
रज्जते, रज्जति । कुविरजोः प्राचा श्यन् परस्मैपदं च (३।१।६०) रज्जयति
वस्त्रं स्त्रयमेव । शपि च मावकरणयोः (६।४।२७) न लोपः—रागाः,
अधिकरणे रङ्गः । रज्जेर्णौ वृणरमणे (६।४।२४ वा०) रज्जयति मृगान्, नेह-

१. 'उङ् पाठा० ।

२. इतोऽमे 'कृपणः । आत्मनेपदे कि-
पचानः' इति कचिदधिकम् । अत्र अमरकोशो (३।१।४८) प्रष्टव्यः ।

३. 'मांसपचनी, मांसपचनी' पाठा० ।

४. अष्टाध्यायां धितुष् प्रत्ययः ।

रजयति नटः । रजनरजकरजः कित्त्व (तु० ६ ४।२४ वा०) शिषिपनि ध्रुव
 वृत्तिनिरञ्जिन्यः (३।१।१।२४४ सू० वा०) रजकः^१ । महारजनं कुमु-
 म्भम्^२ । गौरादीं (गण ४।१।४१) रजनी । जनीज्वननसुरखोऽमन्ताम् (१।४।४४)
 इति मितसंज्ञाशासनादन्यत्राप्याहुर्वथा—राजपिकल्पो रजयन्^३ । सम्पुष
 (३।२।१४२)—रागी । पृथिविण्यां किं (उ० ३।१११) इत्यतश्च—
 रजतम् ॥९७७॥

७२७. शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । याच्चा
 शरीरस्पर्शने चानेकार्थेयान् । शपते, शपति । शप उपलम्भने (१।३।२१
 वा०) तद्, स्पर्शहृत्स्पर्शायां (१।४।३४) इति सम्प्रदानम्—शपते क्षेत्राय ।
 १० शपति रिपुं पुरोधाः । शीघ्रपिबहि (तु० उ० ३।११३) इत्ययश्च—शपथः ।
 शाश्विण्यां ददनीं (उ० ४।९७) शब्दः^४ । शपेर्वथ (उ० १।१०५) इति कलः—
 शबलो वर्णः ॥९७८॥

७२८. त्विषा दीप्तौ । त्वेपते, त्वेपति । त्विट् । न्युनेपु (उ० ३।९५)
 इति त्वष्टा अर्कः^५ । अवपूर्वो दाननिरसनयोश्चेति दुर्गः । निरसनमपाकरणम् ।
 १५ अवत्वेपति गां द्विजाय, अवत्वेपते मलम् ॥९७९॥

७२९. यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजते, यजति ।
 वचित्स्वपिवजादीनां किति (६।१।१२) सम्प्रसारणम्—इज्यते, इष्टः, इष्टिः ।
 लिट्यभ्यासस्वोन्नेयान् (६।१।१७) इयाज । यजयाचरुव (७।३।६६) इति कुत्वं
 नास्ति—याज्यम् । प्रयाजहृत्पाजौ यज्ञाग्ने (७।३।६२) अन्यच्च—प्रयागः,
 २० अनुयागः । करणे यजः (३।२।८१) णिनिः—आग्निहोमयाज्ञी । सुपजोर्ध्वनिप्
 (३।२।१०३)—यज्या । वृज्यजोः शानत् (३।२।१९८)—यजमानः । ऋत्वा-
 यजति (द्र० ३।२।६९)—ऋत्विक् । यजजपदशां यः (३।२।१६६) इत्यूकः
 यायजूकः । यजयाव (३।२।१०) इति नङ्—यज्ञः । मजयजोर्भावे क्यप् (३।३।

१. अथाह सायणः—‘ग्यासे तु अ किञ्चनपि रत्नेर्मिश्रविधानालिङ्गाजलोप
 २५ इति तरङ्गिणीपदमजयी’ (पृष्ठ २०४) । अयं पाठो नोपलभ्यतेऽत्र तरङ्गिण्यात् ।

२. ‘काचनं कुमुभं च’ पाठा० । ३. अतुपलम्भमूलम् ।

४. इतोऽग्रे ‘शब्दन्’ इति काचिदधिकम् ।

५. ‘सूर्यः’ पाठा० ।

६८) इज्या । उणादौ यष्टिः । अर्हिपुवपि (उ० २।११८) इत्युस्—यजुः
काठकम् ॥९८०॥

७३०. डुवप् बीजसन्ताने । बीजानां सन्तानः क्षेत्रे विस्तार-
णम् । वपते, वपति । [प्रणिवपते] प्रणिवपति (द्र० ८।४।१७) ।
उप्यते । वप्ता । उवाप, ऊपुः, ऊपे । उतः । आसपुवपि (३।१।१८५) इति ५
वयन्—वाप्यः । उप्त्रिमम् । गृध्रिवपिभ्यां स्त् (तु० उ० २।२७) वप्रः ।
अर्हिपुवपि (उ० २।११८) इत्युस्—वपुः । वसिषपिवदिराजि (द० उ० १।५३)
इतीञ्—वापिः । मित्रादौ (गण० ३।३।१०४) वपा ॥९८२॥

७३१. वह् प्रापणे । वहते, वहति । प्रणिवहते, प्रणिवहति
(द्र० ८।४।१७) । उवाह, ऊहुः, ऊहे । सहिवहोरोदवर्णस्य (६।३।११२) वोढा । १०
अदिष्ठादिनीग्रीनाम् (१।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—वाहयति भारं
वैत्रेण मैत्रः । वहं करणम् (१।१।१०२) । कर्वाजीवपुत्रवयोर्नशिवहोः (१।४।४३)
णमुल्—पुरुषवाहं वहति प्रवाहः । उह्यतेऽनेनेति वाहः स्कन्धो-
ऽश्वश्च । गोचरत्संचर । (३।३।११६) इति वहः साधुः वहो व च (द० उ०
१।१६६ कपाठः) इत्युः—वधूः । वहिश्चिभ्युदुग्नाहा (उ० ४।५९) इति निः— १५
वह्निः । अशिनादिभ्य इजोश्चै (उ० ४।१७३)—वहित्रम् ॥९८३॥

७३२. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

७३३. वस निवासे । ७३३. अनुदात्त उदात्तेव । वसति ।

उवास, ऊपुः । उप्यते, रासिबलिषसीनां च (८।१।६०) इति पत्वम् ।
निवसत्यति (द्र० ७।४।४९) । न पादमि (१।३।८९) इति तद्ध— २०
वासयते । भाषायां सदवतपुवः (३।२।१०८) ऊपिवान् । अमावास्यदन्यतर-
स्याम् (तु० ३।१।१२०) अमावास्य, अमावस्या । वसतिङुषोरि (७।१।५२)
गत्यर्थकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—उचितः । गृहपूव (१।२।७) इति क्त्वा

१. वसेतिः (उ० ४।१७६) इति बाहुलकाद् यजेरपि ।

२. वीरस्वामी कठरासांवायी आसीदिति क्षेमाप्यत । सम्प्रति कश्मीरेष्वेव २५
कठरासांवायी उपलभ्यन्ते । ३. 'डुवप' इति काराकत्स्नः (पृष्ठ १६०) ।

४. 'वहः' पाठा० । तच्चासाधु, उत्तरत्र वहशब्दस्य निर्देशात् ।

५. 'स्कन्धदेशः' पाठा० ।

कित्—उपरिवा । वसेस्तुवत् कर्तरि णिच् (३।१।६६ बा०)—वास्तव्यः ।
 अमेरतिः, वहिस्परतिग्वधित् (उ० ४।५६, ६०)—वसतिः । शृस्तुस्तिहि (उ० १।
 ११) इत्युः—वसुः । वसेस्तुन् (उ० १।७६) वस्तु । अगारे णिच् (उ० १।
 ७७) वास्तु । अतिक्रमिषमिदेविवातिग्वधित् (तु० ६० उ० ८।६२) इत्यरन्—
 वासरम् । वसिषि (उ० ४।१२५) इतीम्—वासिः, वासी तक्षभाण्डम्
 रक् (द्र० उ० २।१३)—इहो रदिमः, शतं मेप्यते । भाववत्पञ्चतिभ्यो नः
 (उ० १।६) वस्ने मुख्यम् । वसेः सरः (द्र० उ० ३।७१)—वासरः । वसेः
 कसुन् (द्र० उ० ४।२३५)—उवः । उपतर्गे वसेः (उ० ३।१२४) इत्यधः—
 आवस्यः तृष्वहिवसि (उ० ३।१२८) इति ङच्—वसन्तः
 १० वसतिप् (तु० ६० उ० १।७४—कदाटः) वसित्मेदोर्ध्वे नामेरधः, वस्तयो
 वस्त्रान्तावयथाः । वस्तु गन्ध अदने (१०।१२३) अथ वत्तइडागः । अदादी
 वस आन्त्रादने (२।२४) वस्ते वस्त्रम्, वासम् । दिवादी वसु स्तम्भे
 (४।१०६) वस्यात । चुटादी वस स्नेह्येदापहरणेपु^१ (१०।१८२), वास
 उपसेवाया (१०।१२६६) वासयति ॥९८३॥

- १५ ७३५. वेञ् तन्तुसन्ताने । इतस्त्रयोऽनितः । वयते, वयति ।
 वेञो वयिः (२।४।४१) गहिन्वावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्,
 लिटि वयो यः (६।१।१८) इति यकारस्य नास्ति—ऊयुः । थलि च^२—
 उवयिधः । वभास्यान्वतरस्यो किति (६।१।१६) ऊयुः । लिङ्गान्तरस्यात् (२।४।
 ४०) इति यदा वयिर्नास्ति तदा वेञ इति धातोर्भ्यासस्य च सम्प्र-
 २० सारणनिषेधः—वयी, वयुः । शास्त्राताङ्गाव्यायेषां युक् (७।३।३७) वाय-
 यति । द्वावामथ (३।२२) इत्याण तन्तुवायः^३ । वयिषि (६।१।४९) इति न
 सम्प्रसारणम्—प्रवाय । कठिपूतिश्रुति (३।३।६७) इत्युतिर्वपनम् । वेञो
 विः (तु० ६० उ० १।६२) विः पञ्जी । मनिद् (६० उ० ६।७३) वेमा । वेञो-
 विन् (६० उ० १।३९)—वीचिः ॥९८४॥

- २५ १. 'वेदोपसहरणेपु' पाठः ।
 २. अथ लिभिरोन भाग्येर्दं सूत्रप्रतीकमिति मत्वा ६।४।१२१ संख्या निर्दि-
 ष्टा, नात्रस्य सूत्रस्य किञ्चित् कार्यम् ।
 ३. 'तन्त्रवायः' पाठः ।

७३६. व्येञ् संवरणे। संवरणमाच्छादनम्^१ । व्ययते, व्ययति ।
संवीयते । न व्यो लिटि (६।१।४६) इत्येच आरवं नास्ति—संविज्याय ।
इदरपतिव्ययतीनाम् (७।२।६६) संविज्याय । अनभ्यासस्^२ इत्युप-
धादीर्घो नास्ति । स्वविश्वप्रियेनां यङि (६।१।१९) सम्प्रसारणम्—संवेवी-
यते । व्यञ् (६।१।४३) इति न स्यपि सम्प्रसारणम्—संज्याय । विभाषा-
पोः (६।१।४४)—परिधीय परिज्याय । शाळासाहा (७।१।३७) इति युक्-
संज्याययति । नो व्यो यलोपः पूर्व[पद]स्य च दीर्घः (३०।४।१३६) नीचिः,
नीची^३ ॥९८५॥

७३७. हेञ् स्पर्धायां शब्दे च^४ । ह्ययते, ह्ययति । निसृप-
विभ्यो ह्रः (१।३।३०) तङ्—निह्ययते, संह्ययते, उपह्ययते, विह्ययते । १.
स्पर्धावामाहः (१।३।३१) मल्लो मल्लमाह्वयते । आह्वयते । ह्रः सम्प्रसारणम्,
अन्यस्तस्य च (६।१।३२, ३३) जुहुवुः णौ च संश्रजोः^५—जुहावयिषति,
अजुहवत् । लिपिसिबिह्व (३।१।४३) इत्यङ्—आह्वत् । आत्मनेपदेष्वन्य-
तरस्याम् (३।१।४४) आह्वन् आह्वस्त । शाळासा (७।१।३७) इति युक्—
ह्वययति । ह्वावामह (३।२।२) इत्यण्—स्वर्गाह्वयः । आतमोपसर्गे (३।१।
२३६) प्रह्वः । ह्रः सम्प्रसारणं च न्यसृपविषु (३।३।७२) इत्यप्—निह्वः । १५
आङि युक् (३।३।७३) आह्वः । निपानमाहाहः (६।३।७४) । भावेऽनुपसर्गस्य
(३।३।७५) ह्वः । छित्स्वरादीं (द्र० उ० ३।१) उपह्वः । बाहुलकाद्
आह्वयः ॥९८६॥

१. 'संवरणमुपयोगः । व्ययति व्ययते व्ययं करोतीत्यर्थः' इति काशकृत्स्न-
धातुपाठकण्डटीकानुसारमर्थनिर्देशः (द्र० पृष्ठ १६०) । एतदधातुनिष्पत्ते 'व्यय' शब्दे २०
वाच्यमेवार्थः स्पष्टमुपलभ्यते ।

२. अत्र लिबिशेन भ्रान्त्या ६।१।८ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । वाक्यस्यास्य
तात्पर्यं न विद्यते ।

३. 'मूलधनम्' इति कश्चिदधिकम् ।

४. 'स्पर्धायां वाचि' इति काशकृत्स्नः (पृ० १६१) ।

५. ह्रः सम्प्रसारणम् (६।१।३२) इत्यण् 'णौ च संश्रजोः' इत्यनुवर्तनादिति
भावः । लिबिशेनात्र भ्रान्त्या सूत्रनिर्देश इति जुह्वा ६।१।३१ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।
'णौ च संश्रजोः' इत्यनेन सूत्रेण (६।१।३१) तु व्ययतेविभाषा सम्प्रसारणं विधीयते ।

७३८ [अनुदात्ताः] ।

७३९. वद व्यक्तयां वाचि, ७४०. उदात्त उदात्तेत् ।

वदति । वदिता । मातनोपसम्माचानयकविमलुपमन्वयेषु वदः (१।१।४७)

तद्—वदते चावीं लोकायते, भातीत्यर्थः; गेहे वदते, यतत

५ इत्यर्थः, क्षेत्रे विप्रवदन्ते, माना वदन्तीत्यर्थः; परदारानुपवदते,

रहस्युपचुम्बदयतीत्यर्थः । व्यक्तवाचां समुच्चारणे (१।१।४८) सम्प्रवदन्ते^२

द्विजाः । विमाणा विप्रलापे (१।१।४९) विप्रवदन्ते मौडुतिकाः,

विप्रवदन्ति वा^३ । अनो(कर्मकात् (१।१।४९) अनुवदते कठः कलापस्य^४ ।

अपाद् वदः (१।१।७३) अकर्षमिप्राये क्रियाफले—अपवदते, अपवदति ।

१० उच्यते । वदन्न (७।२।३) इति वृद्धिः—अवादीन् । न पादभ्याम्यमाह्यसंपरिग्रह-

रुचिचुतिवदवसः (१।३।८९) आत्मनेपदं णिचि—वाद्यते वीणाम् ।

अवधपण्यवर्णनार्द्धं (१।१।१०१) इत्यवधं गह्यं साधु । राजसूयस्य (१।१।

११४) इति मृषोद्यम् । वदः छपि न्यत् च (१।१।१०६) ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवयम् ।

प्रिववरो वदः लच् (१।२।३८) प्रियंवदः, वशंवदः । यज्ञपदरां यदः (१।२।

१६६) वदे(पीप्पते^५ वाचदूकः । उत्तिः—तिवु (७।२।६) इति नेट्, इवपी-

प्यते—उदितिः । मृदमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—उदित्वा । अञ्ज-

गत्यर्थवदेषु (१।४।६९) गतिसंज्ञः—अच्छोद्य । वृत्तवदि (७० १।६२) इति

सः—वत्सः । वदेरान्वः (ठ० १।१०४) वदान्यो दाता^६ । वदन्योऽपीष्टः । वसिषवि-

वदि (६० ठ० १।४३) इतीम्—वादिः । भूवादिसृम्यो मिचन् (७० ४।१७७)

२० इवेत्) वादिप्रम् ॥९८७॥

१. वेगार्धं नामनुदात्तकविधानार्थं सूत्रमिदमपेक्षते, न चोपलभ्यते ।

२. काकाक्षिन्वापेन सूत्रमिदमनेनोत्तरेण चोभाभ्यां संबध्यते ।

३. 'प्रवदन्ते' पाठा० ।

४. 'वा' कश्चिज् ।

५. 'कलापकस्य' पाठा० ।

२५ ६. 'यज्ञजप इत्यत्र वदेरुपदेराः कार्यं इति पदकारवचनादूकः' इति

अमरटीकायां (१।१।३५) हीरस्वामी । तिचिरीनाथ तुलनायै उपादेः ४।४१ संख्या

निर्दिष्टा । सा चिन्त्या, यज्ञजप स्थायकविधायकस्य सूत्रस्य प्रत्यर्थं निर्देशात् ।

७ 'वानशीलः' पाठा० ।

७४१. दुओश्च गतिवृद्धयोः, सेद् । श्वयति । श्वयिता ।
 श्वयथुः । ओदिस्वात् । (द्र० ८।२।४५) निष्ठान्त्वम्, श्रीदितो निष्ठायाम्
 (७।२।१४) नेद्—शूनः । यजादिस्वात् (द्र० ६।१।१५)—श्रूयते । विभाषा
 श्वेः (६।१।१०) लिङ्यङोः स्वप्नस्वरणम्—शिश्वाय, शुशावः, शिश्वयुः,
 शुशुवुः; शोश्वीयते, शोश्रूयते । यौ च संभ्रजोः (६।१।१२) शुशावयिषति, ५
 शिश्वाययिषति; अशुशुवत्, अशिश्वयत् । विभाषा घेदृश्योः (१।१।४४)
 चङ्—अशिश्वयत्, अश्वयीत्—ह्यन्तश्च (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति ।
 जूरतम्बु (तु० ३।१।५८) इत्यङ्, श्रयतेरः (७।४।१८) अश्वयत् । श्रुत्तम् (उ०
 १।१।५६) इति श्वा, मातरिश्वा ॥९८९॥

७४२. वृत् । यजादिरन्तर्गणो वर्तितः ।

१०

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां
 धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
 शब्दिकरणो भूवादिगणः
 सम्पूर्णः समाप्तः ।



१. 'इका यन्निर्भयवधानं व्याडिगालकयोः' इति वचनात् (भाषावृत्तौ १५
 ६।१।७७ उद्वृत्तम्) वकारस्य व्यवधानम् । यत्तु महामाग्यकृता 'भूवादीनां वकारो-
 ऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते' (१।३।१ सूत्र) इत्युक्तं, तस्यायमर्थः—भूवादयो धातवः
 (१।३।१) इति सूत्रयता भगवता पाणिनिना वकारस्य व्यवधानं कृत्वा यणुष्यवद्विती
 ऽपि सन्निर्भवतीति सूचयता छात्राणां मङ्गलं विहितम् । अत एवोक्तं पतञ्जलिना—
 'अप्येतारश्च मङ्गलयुक्ता यथा रयुः' । अत्र विश्वेश्वरसमदीये 'संस्कृत व्याकरण-शास्त्र २०
 का इतिहास' नाम्न ग्रन्थे (स० २००७) प्रथमाध्याये द्रष्टव्यः (पृष्ठ २१—२४) ।

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां क्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ भूवादिगणः समाप्तः'
 इति पाठान्तरम् ।

॥ अथादादिगणः ॥

[अथानिटौ परस्मैपदिनौ]

१. अद् भक्षणे । इतो द्वावनिटौ परस्मैपदिनौ च । अस्ति, अदिप्रथित्यः शेषः (२।४।७२) लुक् । अद्, अदती । व्यतिहारे (द्र० १।३।१४) व्यत्यदन्ते^१ । लुक्नोर्बन्द् (२।४।३०)—अघसत्, जिघत्सति । लिङ्ग्यतरस्याम् (२।४।४०)—जघास, जङ्घुः, शासिवसिपत्नीनां च (८।३।६०) इति षत्वम् । आद् । इत्परिन्वयतीनाम् (७।२।६६) आदिष्य । अत्स्यति । अद्ः सर्वेषाम् (७।३।१००) इति लङ्घद्—आदत् । अदिष्ठादिनीवहीनां (२।४।५२ वा०) कर्मसंज्ञा नास्ति—आदयति पिण्डी चैत्रेण । अदो १० जम्बिर्लपति किति (२।४।३६) जग्धम्, जग्ध्वा, प्रजग्ध्य । उणादावज्जम् (द्र० उ० ३।१०) । सुत्स्यद्ः क्मरच् (३।२।१६०) अद्मरः, घस्मरः । घस्ल-भावेऽप्युपसंख्यानम् (२।४।३० वा०) प्राप्तीति प्रघसः । उपसर्गेऽदः (३।३।५९) विघसः, नेह—घासः, घमपोञ्च (२।४।२८) इति घस्लादेशः । नौ य च (३।३।६०)—न्याद्, तिघसः । अदोऽनन्ते (३।२।६८) किए^२—आममत्ती-त्यामात्^३, नेह—अन्नाद्, अण (द्र० ३।२।११) । क्ये च (३।२।६६) कव्यात्^४, कव्याद्ः । अदिशदि (उ० ४।६५) इति क्तिन्—अद्रिः । अदेरिवन् विनिञ्च (द्र० ६० उ० १।३०) अत्रिर्मुनिः, अत्त्री किमिः । जट्ठवादीं (द्र० उ० ४।१०२) अत्थुः^५ । अदेर्वञ्च (६० उ० ६।७१) इति क्वनिप्—अध्वा मार्गः । अदो लुप् धौ च (६० उ० ९।६६) इत्यलुन्—
- १० अन्धोऽग्रम् । पतेः क्तिन् (उ० ४।३४) इतीरन्—क्षीरम् ॥१॥

२. हन हिंसागत्योः । हन्ति । हन्ता । अद्नोः रये (७।२।७०) इतीद्—हनिष्यति । हो हन्तेऽन्विष्यन्तेषु (७।३।५४) इति घः—अघानि,

१. 'व्यत्यते' पाठा० ।

२. सार्वभिकोऽप्यपवातोऽयम् 'विद्'

इति शुद्धः पाठः ।

३. अयं वा [ऽभिरा] ऽऽमाद् येनेदं मनुष्याः

२५ पक्वाऽश्नन्ति । श० मा० १।२।१।४ ॥

४. येन [अग्निना] पुनर्व दहन्ति स कव्यात् । श० मा० १।२।१।४॥

५. 'अथुः शुभ्रजन्तुः' इति हंसोवादिः (सूत्र ८०६) ।

प्रमिति । नेगद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिहन्ति । हन्तेरपूर्वस्य
(८।४।२२) प्रहणनम् । ओर्वा (तु० ८।४।२३) प्रहण्वः प्रहण्मः, प्रहण्मः
प्रहण्मः । आओ यमहनः (१।१।२८) इत्यकर्मकात् तङ्—आहते । स्वात-
कर्मकाण्व (१।१।२८ वा०)—आहते शिरः, नेह—आहन्ति शिरः
शत्रोः । व्यतिहारे—न गतिहितायेभ्यः (१।१।२५) व्यतिप्रमिति । गमहन ५
(६।४।१८) इति अहोपः, अग्यासाण्व (७।३।५५) इति घः—जघान,
जघन्तुः । विभावा गमहनविदविशात् (७।२।१८) इति वेद—जघन्वान्,
जघ्नवान् । स्यसिचसीयुद्तासिषु (६।४।१२) इति चिणवदिद् च—
घानिष्यते । हन्तेजः (६।४।३६) जहि शत्रुम् । हनो वष लिङि (१।४।४२)
—वध्यात् । वधिभावात् सीयुद्विषवद्भावो विप्रतिषेधेन (तु० ६।४।५२ १०
वा०)—वधिषीष्ट, घानिषीष्ट । लुङि च (२।४।४३) अवधीत् ।
आत्मनेपद्वन्व्यतरत्वात् (१।४।४४) आहत, आवधिष्ट । हनः सिच् (१।२।१४)
इति क्तिवम् । अजम्भनगमो सनि (६।४।१६) दीर्घः—जिघांसति । यङ्—
जङ्मन्यते, हन्तेहिंसायां धी (७।४।३० वा०)^१ जेघ्रीयते । हन्तोऽविषयलोः
(७।३।३२) घातयति, अजीघतत् । हनो वा वष च (३।१।९७ वा०) इति १५
या यत्—वध्यः, घाल्यः । हनस्त च (३।१।१०८) इति भावे क्यप्—ब्रह्म-
हत्या । लवपतपद (३।२।१५४) इत्युक्ञ—घातुकः । हनञ वषः (३।३।७६)
वधः, घातो वा । मूर्तो घनः (३।३।७७) दधिघनः । अन्तर्वनोदेशे (३।३।७८) ।
अगारिकदेशे प्रघवः प्रघाण्व (३।३।७६) । उदघनोऽन्त्याधानम् (३।३।८०),
निघाव लघयते यत्र कण्ठं काष्ठं स उदघनः (अमर ३।२।३५) । अपघनोऽङ्ग २०
(३।३।८१) । कण्ठेऽयोविषु (३।३।८) अयोघतः । रत्नम् क च (३।३।८३)
स्तम्बघनः, स्तम्बघनः । परी चः (३।३।८४)—परिघः । उपग्न आग्नये (३।३।८५)
संधोद्धौ गन्धप्रशंसयोः (३।३।८६) । निघो निमित्तम् (३।३।८७) । घनर्थे कविघा-
नाद् (प्र० ३।३।५८ वा०) विघ्नः, निघ्न आपते (तु० अमर ३।१।१६) । खे

१. 'सुदसीयुद्विषवद्भावो' पाठा० । 'सीयुदि विषवद्भावो विप्रति- २५
षेधेन' इति युक्तः पाठः । प्र० महामाध्य ३।४।६२॥ लिङिशेन नापाकर्मन्ध-
निर्देशः कृतः ।

२. अव लिङिशेन सत्यपि पाठ भेदे काशिकाया निर्देशः तः ।

- हनः (३।४।३७) इति जमुल्—उपलघातं हन्ति । समूहाकृतजीवेषु हनकृन्-
महः (३।४।३६) समूलघातं हन्ति । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् (३।४।४८)
दण्डघातं गाः कालयति^१ । चरित्रलिपतिवदीनां वा द्वेषात् चान्यासरय,
हन्तेर्षत्वं च (६।१।१२ वा० काशिका)—घनाघनः । आशिषि हनः (३।२।४९)
५ डः—अरातिहः, तिमिहः^२ । अपे क्लेशावमसोः (३।२।५०) क्लेशापहः,
तमोपहः । अन्वेभ्योऽपि^३ इति वरमाहन्ति—वराहः, पटे हन्यते—
पटहः, कलं हन्ति—कलहः । कुमारशीर्षयोधिभिः (३।२।५१)
कुमारघाती, शीर्षघाती^४ । लक्षणे जायापत्योष्टक् (३।२।५२)
जायाघ्नस्तिलकः, पतिघ्नः । राक्षो हस्तिकपाटयोः^५ (३।२।५४) हस्ति-
१० झः, कपाटझः^६ । पाणिघ्तादयो शिल्पिनि (३।२।५५) । वक्तव्याद् (द्र०
३।३।५५ वा०) राजघ्नः । दारावाहनोऽण् अन्त्यस्य च टः संशयाम् (३।२।५६
वा०) दारवाघाटः, दारवाघातः । चारी च (तु० ३।२।४९ वा०) चारवाघाटः,
चारवाघातः । समि च वर्णे (तु० ३।२।४६ वा०) वर्णसंघाटः, वर्णसंघातः ।
कर्मणि हनः (३।३।८६) पिनिः—पितृघाती । मङ्गभूषणेषु किप् (३।२।८७)
१५ मङ्गहा । संमृच (३।२।१४२) इत्यन्याघानी । श्वत्स्निहि (उ० १।१०)
इत्युः—हनुः । हन्तेर्हि च (उ० उ० ७।३४) हिमम् । हनो वधः कर्तुश्च (तु०
उ० २।३६)—वधकः^७ । वृत्तवदि (तु० उ० ३।६२) इति स्वः—हंसः^८ ।
हन्तेर्मुट् च हिम (तु० उ० ३।२९६)—हेमन्तः । हन्तेर्ह च (उ० ४।६२)—
अंहतिः । वसिषि (उ० ४।१११) इतीष्—घातिः । आकि श्रिहनिग्यां इत्स्वध
२० (उ० ४।१२८)—अहिः । नम्याहन एह च (तु० उ० ४।२२४) इत्यसुन्—
अनेहा कालः, उशनसुपुनरसोऽनेहसां (अ१।६४) साधन्^९ । हन्तेर्धुर च
(तु० श्वेत० उ० ४। ७०) इति घोरः । हन्तर्षे च^{१०} इति युः—जघनम् ।

१. 'घातयति' पाठः ।

२. 'तिमिरहः' पाठः ।

३. अथ लिखितेन '३।२।७५' सूत्रे संशया निर्दिष्टा । नञ्भेदेन ङो भवति ।

४. वचनमिदं नाप्यत्र दृष्टम् ।

५. 'कवाटयोः' 'कवाटझः' पाठः ।

६. 'वधिः' प्रकृत्यन्तरम् । द्र० काशिका ७।३।३५ ॥

७. 'हन्तेर्हंसः' । कः पुनराह—हन्तेर्हंसः । किं तर्हि—हन्तेर्हंसः इति भाष्य-
वचनम् (६।१।१३) अत्रातुसंशेषम् ।

८. 'अनृ' शुद्धः पाठः ।

९. अतपलब्धमूलम् ।

हन्तेर्बुक् आद्यन्तयोर्बलवत्वे च^१ (तु० उ० ५।४२। ६० उ० १।८४)—परिघातनः,
परिघः (तु० अमर २।८ ९२) ॥२॥

३. अनुदात्तावनुदात्तौ ॥

[अधानिट उभयपदिनः]

४. द्विष अभीतो^१ । इतश्चत्वारोऽनिट उभयपदिनश्च । द्विषते, ५
द्वेष्टि, द्वेष्टा । सप्तसुद्विष (१।२।६१) इति क्तिप्—अष्टाद्विष्ट । द्विषोऽभिने
(१।२।१६१) शता^२ द्विषन् । द्विषः शतुर्वा वचनम् (२।३।६९ वा०)—
चौरस्य द्विषन्, चौरं द्विषन् । द्विषश्च (१।४।११२) इति वा जुस्—
अद्विषुः, अद्विषन् ॥३॥

५. दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं पूरणाभावः,^३ उपसर्गोऽत्र धात्वर्थं १०
वाधने प्रस्थानवत् । गां दुग्धे, दोग्धि । दोग्धा । न दुहस्तुनमां यक्चिणौ
(१।१।८९)—दुग्धे गौः स्वयमेव; अदुग्ध । शल इत्यपवादनिटः कसः (१।
१।४५)—अधुक्षत्, अधुक्षत^४, अदुग्ध गौः स्वयमेव । दुहश्च (१।१।६१)
इत्यदोहि गौः स्वयमेव । बहुवचने^५ कसस्यापि (७।३।७२) लुक् ।
लुग् वा इहदिह (७।३।७३) इति कसस्य वा लुक्—अदुग्ध अदुग्धाः, १५
अधुक्षत अधुक्षथाः । शंसिदुहि (३।१।१०६ काशिका) इति क्यप्—दुहाम् ।
पयद् (द्र० ३।१।१२४) अपि दृश्यते—दोहाम् । सप्तसुद्विष (१।२।६१)
इति क्तिप्—गोधुक् । दुहः कम्बश्च (१।२।७०) कामदुघा । नष्टनेष्ट (उ०
२।६५) इति बुहिता । अन्येऽपि^६ दृश्यते (१।३।१२०) इति युच्—
सुदोहनः, गोदोहनो घटः, गोरादौ^७ (द्र० गण ४।१।४५) गोदोहनी^८ । २०
उणादौ दोहदो^९ ऽभिलाषविशेषः ॥४॥

१. अत्र लिङ्गिणेन नाकरमन्धनिर्देशः कृतः ।

२. 'शतरि' इति आधु ।

३. प्रपूरणं रिक्तीकरणमित्यन्ये ।

४. अत्र सायबीया धातुबुद्धिर्दृष्टव्या, स्वामिमत्तं तत्र निराकृतम् ।

५. 'बहुवचने' सार्वत्रिकः पाठः सप्तपि निरर्थकः, बहुवचनादन्यथापि लोप- २५
दर्शनात्—अधुक्ताताम् अधुक्ताधाम्, अधुक्ति ।

६. 'अन्येष्वपि' पाठा० ।

७. नहि गौरादिषु पठ्यते । 'पिप्पल्यादयश्च' इत्यवन्तर्गणस्याकृतिगणत्वान्
संभवति ।

८. द्र० हंसोणादि २४४ ।

६. दिह उपचये । उपचयोऽत्र लेपः । नेर्गदनद (८।४।१७) इति
णत्वम्—प्रणिदेग्धि । शिष्टं प्राग्वत् । दिग्धः, संदिग्धः । देहनो
घटः, गौरादी (द्र० गण ४।१।७१) देहनी^१ । उणादी—देहली^२ द्वारा-
धो दाहः । देहः ॥५॥

५ ७. लिह आस्वादने । लेहि, लीडे । अलिक्षत् । कसत्वाधि (७।
३।७२) अलिक्षताम् । लुत् वा लुट् (७।३।७१) इत्यलीढ अलीढाः,
अलिक्षत् अलिक्षधाः । श्पाद्व्यध (३।१।१४१) इति णः—लेहः । गहा-
धे लिहः (१।२।३२) खय-वहंलिहः, अल्लिलिहः । घञ् (द्र० ३।३।१८,
१९)—लेहः । आलीढः^३ ॥६॥

१० [८. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥]

९. चक्षिह व्यक्तायां वाचि, ११. अनुदात्तोऽनुदात्तेत् ।
कित्करणं तुम्निपेक्षार्थम्, अन्तप्रहणम् हि तत्र (७।१।५८ सूत्रे)
अनुवर्तते^१, गणकल्पमनित्यम् (तु० सीर० परि १२१) इति ज्ञापनार्थं च^२ ।
यथा—त एवायं नागः सहति कलमेन्यः परिमवम् (समावित ६३१) । आचष्टे ।
१५ चक्षिः क्वाप् (२।४।५४)—आक्याता । वा लिटि (२।४।५५)—चक्ष्यौ चक्षे,
चक्षश्च चक्षे । अत्यतिवक्तृव्यातिभ्योऽङ् (३।१।५२)—आक्यत् । न
भ्याख्या (८।२।५७) इति क्यातः । चक्षेः शिच (उ० २।१।१६) इत्युस्—
चक्षुः । चक्षेर्बहुते शिच (४।२।३३) इत्यसुन्—चक्ष्वा राक्षसः,
अवचक्ष्वाः ॥ ७ ॥

१० [अथ सेट आत्मनेपदिनः]

११. ईर गतौ । इतः पृच्छिपर्यन्ता (२।२१) द्वादश सेट आत्मने-

१. पूर्व (१।६७) पृष्ठस्वा विष्पथी ७ द्रष्टव्या ।

२. सरस्वतीकण्ठा० २।३।९८॥ हैमोवादि ४६५ ।

३. अथ श्रीरत्नरत्निकोऽमरटीका (२।८।८६) द्रष्टव्या ।

१५ ४. अर्थ भावः—यवान्ते इकार इद् भवति, तत्रैव तुम्बिधानम् । अथ तु
इकारस्येवैवपि नाप्त इकार इद्, तेनापि तुम् भवति ।

५. 'वा' पाठा० । साधनेन मतमिदं निराकृतम् धातुपत्तौ (पृष्ठ २३०) ।

पदिनश्च । इत्तं । इरिता । चुरादी ईर ङे (१०।२०५) ईरयति । कम्पने च इत्तेके ॥९॥

१२. ईड स्तुती^१ । ईष्टे, ईडिता । ईडजनोर्षे च (७।२।७८) इनीटि ईडिये, ईडिध्वे । ईडा । दद्या वा (८।१।५५) इति लिङ्गाद् ईडा । ईड्यः ॥९॥

१३. ईश ऐश्वर्ये । भुव ईष्टे । ईशः से (७।२।७७)—ईशिये । ईशिता । यमीगर्भदयेशां कर्मणि (२।१।५२) वष्टी^२ । ईशानः । ईशः । श्वेशमास (१।२।१७५) इति वरच्—ईश्वरः^३ ॥१०॥

१४. आस उपवेशने । आस्ते । आसिता । यधिराड्स्थासां कर्म (१।४।४६)—खट्वामध्यास्ते । ईदासः (७।२।८३)—आसीनः । १० दद्यासथ (१।१।३७) इत्याम्—आसांचक्रे । गत्यर्थाकर्मक (१।४।७२) इति क्तः—उपासितो शुभं चैत्रः । ययासन्नयो युच् (१।३।१०७)—आसना ॥११॥

१५. आडः शासु इच्छायाम् । आशास्ते । आशासिता । शासु अतुशिष्टौ (२।७३) तु धात्वन्तरं ह्रस्वनिषेधादिविषयम्—नागलोपि- १५ शास्वदितार (७।४।२) अशशास्त^४ । शास इद्वह्लोः (६।४।१४)—अशि-षत् । वरावुपसंस्थानम् (६।४।३४ वा०)—आशीः । क्ते (द्र० ७।२।१५) आशास्तः । अतुदात्तस्य हलादेः (१।२।१४२) युच्—आशासनः । आशा-स्तिः—गुरोश्च हलः (१।३।१०३) इति नास्ति निष्ठायां सेटोऽकारवचनान् (१।३।६४ वा०)^५ । उदितो वा (७।२।५६) आशास्त्वा, आशासित्वा । २०

१. काराकस्नः (पृष्ठ १७०), दुर्गतिद्वय इत्यमेव पठतः ।

२. 'ईड ईल स्तुती' इति काराकस्नः (पृष्ठ १७०) । अथ पूर्वोक्तिविता (पृष्ठ ५२) दिव्यणी (१) द्रष्टव्या । ३. 'भुव ईष्टे' इति प्रायुक्ते प्रयोगे ।

४. वरधि क्षियामीश्वरा । अश्रुतेराशुकर्मणि वरट् न (७० ५।५७) इति वरट्छित्वात् क्षियामीश्वरी भवति । २५

५. अत्र एतद्वानुपस्था सायणीया भानुवृत्तिानुसंधेया । तत्र स्वामिसेत प्रकृतस्याङः शासुधातोऽप्युपधा ह्रस्वत्वनिषेध उक्तः । इह तु न तथा पाठ उपलभ्यते ।

६. अत्र लिङिनेन नाकरस्थानसंकेतो निदर्शितः ।

आशः, शास इति दीर्गाः^१—आशासित्वा, आशासितः ॥१२॥

१६. वस आच्छादने । वस्ते पटम् । वसिता । वसानः ।
वसितः । भ्वादेर (१७३) उवितः । अच् (द्र० ३।१।१३४ वा०)—वसः ।
भिदाद्यकि (द्र० ३।३।१०४) वसा^२ । वसनम् । वससिप् (द्र० ६० उ०
१ । ७४ कपाठः) वसिमेवोर्ध्वम् । वृत् (६० उ० ८ । ७९)—वस्यम् ।
वसेषिद् (उ० ४।२।१८)—वासः । वादित्वात् (द्र० ६।४।१२६) लिङ्ये-
त्वाम्यासलोपौ न स्तः—ववसे, ववसिप् ॥१३॥

१७. कसि गतिशासनयोः । कंसते, कंसिता । कंसनः ।
कंसः । कस इत्येके ॥१४॥

१८. णिसि चुम्बने । निस्ते । वा निस्तिचिनिन्दां (८।४।३२)
णत्वम्—प्रणिस्ते^३, प्रनिस्ते ॥१५॥

१९. णिजि शुद्धौ । निङ्के । प्रणिङ्के । निजिता ॥१६॥

२०. शिजि अव्यक्ते^४ शब्दे^५ । शिङ्के । शिजानः । शिजिता ।
शिजि पिजि इति कौशिकः—पिङ्के, पिङ्गरः । सर्वपिम्बादिभ्य ऊरोलचौ
१२ (उ० ४।६०)—पिङ्गलः । पिङ्गलः^६ । वृज्जी कर्जने इति दीर्गाः^७ वृक्के,
वर्जिता, वृक्तः ॥१७॥

२१. पृची सम्पर्के । सम्पर्को मिथुणम् । पृक्के । सम्पृक्तः ।
रुधादौ (७।२४) पृणक्ति । पृचि इति कौशिकः—पृङ्क्के ॥१८॥

१. काराकस्त्रीये दीर्गे च धातुपाठे 'आशः शास' इत्येव पाठ उपलभ्यते ।
२. 'भिदाद्यकि वसा' इति कश्चिन् ।
३. उद्धृतं पुनर्वकोः (पृष्ठ ११०) धातुवृत्तौ (पृष्ठ २२४) च ।
४. मत्पास्यातमिदं सायणेन ।
५. 'सिजि' इति काराकस्त्रयः (पृष्ठ १७१) ।
६. अथान्यक्तरान्दो भूषणरवः । 'भूषणानां तु शिजितम्' इत्यमरः
२५ (१।४।१६) । ७. 'पिङ्गः' वाठ० ।

८. काराकस्त्रीयेऽपि 'वृज्जी' इत्येव पपाठ (पृष्ठ १७१) । सायणस्तु 'अथ
स्वामी वृज इति दीर्गाः—तेषां वृक्के, वर्जिता' इत्येवमुद्धृतवान् (धातु० पृष्ठ २३५) ।

२२. उदात्ता अनुदात्तेतः ॥

२३. पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । इत ऊर्णुजन्ता (२।३१) नव
सेटः । सुने । स्वरतिष्ठति (७।२।४४) इति वेद—सोता, सविता ।
सुपुषे । भूषोस्तिष्ठि (७।३।८८) इति शुणो नास्ति—सुबाधहे । स्तौतिष्यो-
रेव षणि (८।३।६१) इति पत्वम्—सुबाधयिषति । सुविनिर्मुष्यः सुविद्वति ५
(८।३।८८) इति सुपूतिः । राजपूषपूष्य (३।३।११४) इति राजसूयः साधुः ।
सूतः, सूतकम्, भाषकान्तात्-कन्, सूतकापुत्रकापुत्राकारकाणां वेति
वन्तव्यम् (तु० ७।३।४५ वा०) इति सूतका सूतिका । सुप्रागृभिष्यः कन्
(श्वेत० उ० २।२७)—सूरोऽर्कः । सुषः किन् (उ० ३।१५)—सूनुः । किन्
(द्र० उ० ४।६४)—सूरिः । दिवादी पूङ् प्राणिप्रसवे (४।११)—प्रसूयते । १०
तुदादी घृ प्रेरणे (६।१०६)—सुवति ॥१९॥

२४. शीङ् स्वप्ने । शेते । अधिशीङ्स्थासां कर्म (१।४।२६)—
ग्राममधिशेते । शीको रुद्र (७।१।६)—शेरते । शीकः सार्वधातुके गुणः, अवह
वि किङ्ति (७।४।२१, २२)—शय्यते । अधिकरणे शेतेः (३।२।१५)—
स्वशयः, पार्श्वदिभ्यः करणे (तु० ३।२।१५ वा०)—पार्श्वशयः । गत्यर्था- १५
कर्मक (३।४।७२) इति क्तः, निष्ठा शीङ्स्विदि (१।२।१९) इत्यकिञ्चम्—
शयितः । आलुङ् वक्तव्यात् (द्र० ३।२।१५८ वा०) शयालुः । मते (३।२।
८०) णिनिः—स्वणिङ्कलायी । पुरन् (३।३।५६)—संशयः । श्रुपयोः शेते
परायि (३।३।३९) घञ्—तथाद्य राज्ञोपशायः, विशायः । संज्ञायां समज
(३।३।९९) इति क्यप्—शय्या । घृगृशी (उ० १।७) इत्युः—शायुरज- २०
शरः । शीको शुक्लवृक्षलम्बलम्बालनः (तु० उ० ४।१८)—शीधुः, शीलम्, शैष-
लम्, शैवलम्, शैबालम् । पूङ्शीष्वा कपस्वाङ्गयोः पुरं च (द० उ० ६।६१)
इत्यसुन् शेषो लिङ्गम् । शीकः किङ् प्रत्यय (तु० द० उ० ३।५५)—शिखा ।
शिखरम्, शैखरम् । शाखा तु शाख्यतेः (१।९०), आनकः शीङ्मियोः (तु०
उ० ३।८२)—शयानकः । निशेरतेऽस्मिन्निति निशीथः (द्र० उ० २५

१. 'निद्' इति द० उ०, श्वेत०, मारा० । शिखाशब्दस्याधुदात्तत्वदर्शनात्
'निद्' पाठमैव भाव्यम् । गुणस्तु ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति इति 'किद्'
पाठश्चिन्त्यः ।

२।९। इणशीभ्यां वृत् (उ० ४।१५२) — शेषः सुखम् ॥२०॥

२५. यु मिश्रणे । यौति, उतो वृद्धिर्लुकि हलि (७।१।८९) । यचिता । सनीवन्तर्धं (७।१।४९) इति वेद्—युयूषति यियथिवति । आहयुषि (१।१।२२६) इति ष्यत्—याच्यम् । ऋदोरप् (१।१।५७)—यचः, ५. स्वार्थेऽण् याचः, कनि (द्र० ५।४।२९) याचकोऽल्लक्तकः । समि पु-डुवः (१।२।२३) घञ्—सयाचो गुडमिश्रं खाद्यम् ॥ उदि अयति यौति-पुवः (१।१।४४)—उचायः । नन्दादौ (द्र० ३।१।१३४) ल्युः—यवनः । कनिन् युववि, (उ० १।१५६) इति कनिन्—युवा । तिषपृष्ठ (उ० २।१२) इति यूथः । कसुपुष्वो दीर्घश्च (तु० ६० उ० ७।५)—यूपः । अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च १०. (उ० ३।४७)—यूका । सुवविभ्योऽन्युजायजक्तुवः (उ० ३।८२)—यवायुः । वहिपुभ्यां च (उ० ३।११४ श्वेत०)—इत्यसच्—यवसो^१ घासः । वहिमिद्रु (तु० उ० ४।५२) इति निः—योनिः । ^२पूङ्खोलोपश्च (तु० ६० उ० ६।१६) इत्युपन्—यूपः । यूषेः^३ सौत्राद् योषा^४ । हसृगि (उ० १।९७) इति योषिव । यवासो^५ (द्र० उ० ४।२) दुरालभा^६ । ऊतियूति

१५. १. प्रहादिभ्यश्च (५।४।३८) इति प्रहादराकृतिगणत्वान्, यात्रादिभ्यः क्त् (५।४।२६) इति सूत्रे यावपदनिर्देशाद् वा । * 'गुडगोधूमखाद्यम्' पाठा० । २. उषादिसूत्रपाठस्तु श्वेतवनवासिपाठेन संवदति, परं स शिखरमनु-वर्त्य यावत्पदं ऋत्यादयति । वेदे (यजु० २।१।४३) 'यवस' इत्यप्यागुदात्त उप-लभ्यते । तदर्थं 'वहिपुभ्यां नि' इति दरापादीसूत्रे (६।४७) शिखं नातुवर्तनीयम् । २०. ३. अत्र 'मूङ्खोलोपश्च' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, तथैव दशपागुणादौ निर्देशान्, स्वयं च 'मूङ् खन्धेन' (१।५।२२) सूत्रव्याख्यानं तथैवोक्तवान् (पृ० १४८) । ४. 'यूषेः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । 'हसृगिपुषिभ्यः इतिः' इत्युषा दे-सूत्रे (१।६७) पाठदर्शनात् 'युष सौत्रो धातुः । अयि च 'यूप' पाठे लघूपधत्वा-भावाद् 'योषा' इत्यत्र शुषोऽपि न स्यात् ।

२५. ५. इतोऽग्रे लिभिरेन आगया उणादेः ३।६१ सूत्रसंख्या तुलनाय निर्दिष्टा । अत्र सूत्रे उज्ज्वलदत्तेन यूधातोः सप्रत्यये योषापदसिद्धिरुक्ता, चौरस्वामिना तु युषधातोः । लिभिरेनैतदपि न शुद्धं यत् युषधातोः स-प्रत्यये योषापदसिद्धिः कथं भविष्यति ? ६. जवाता इति लोके प्रसिद्धा ।

७. निषपपृष्ठ ऋषिद् दुरालभा इत्यपि पाठ उपलभ्यते । अत्र दुरालभा-

जूति (३।३।६७) इति यूतिः । संघोऽभ्युत्थितानाम्^१ इत्यादिदर्शनाद् यु अमि-
अथ इत्येके^२ । कचादौ युष् कन्धने (६।७)—युनाति । चुरादौ यु ङ्यसा-
याम् (१०।१५७)—यावयते, याव्यः ॥२१॥

२६. रु शब्दे । रूति, रुस्तुलभ्यमः सार्वधातुके (७।३।९५)
हलादौ वा ईद्—रवीति । रविता । तमि मह्यहोभ (७।२।१२) इतीण् ५
नास्ति—रुवति । ऋदोरप् (३।३।५७)—रवः । उपसर्गे रवः (३।३।२२)
घञ्—संरावः । विभावाङि रुलुवोः (३।३।५०)—आरवः, आरावः ।
भ्वादौ रु गतिरेवणयोः (१।६८३) रवते । रवणः । करातिभ्यां रुन् (६० उ०
१।१५९)—रुन्मृगः । अथ रुः (उ० ४।१३६)—रविः । असुन्^३—पुरुवाः
(उ० ४।२३२) । मङ्गां रूति (द्र० ६।३।१०९ काशिका)—मयूरः ॥२२॥ ६०

२७. णु स्तुतौ । नूति, प्रणविता । आङि तुप्रल्लभोः (१।३।२१ णा०)
तङ्—आनुते । नुनूषति । नवः, प्रणवः । तुदंरोर्ग्वश्च^४ (तु० ६० उ० ६।५४)
इति नव ॥२३॥

२८. टुलु शब्दे । क्षूति । क्षवथुः । क्षविता । क्षवः । क्षतम् ।
वौ क्षुवः (३।३।२५) घञ्—विश्वावः ॥२४॥ १५

२९. क्षणु तेजने । क्षणूति शस्त्रम् । समः वलुवः (१।६।६५) तङ्-
संक्षणुते, क्षुक्ष्वति ॥२५॥

३०. णु प्रसवणे । स्नूति । स्तुक्रमोऽनात्मनेपदनिमित्ते (७।२।३६)
इतीद्—प्रस्नविता । सुस्नूषति । न हुहस्तनमां यक्षिणौ (३।१।८६)—
प्रस्नुते गौः स्वयमेव, प्रास्नोष्ट । स्तुनाभि (उ० ३।६६) इति कित् सः— २०
स्नुवा ॥२६॥

३१. ऊणुञ् आच्छादने । ऊणूतिर्विभाषा (७।३।९०) हलाङौ

हुरालम्भयोर्विषये पूर्वा १५१ वृहत्या प्रथमा टिपणी ब्रह्म्या ।

१. अनुलपश्चमूलम् ।

२. प्रक्रियाकौमुद्यां स्तुतमिदम् ।

३. अथ लिविशेन व्यर्थेव ४।१८८ उणादिसूत्र-रुसवा निर्दिष्टा ।

२५

४. अथ लिविशेन सूत्राकरस्थानमनिर्दिष्टयोऽन्वयलक्षणेऽप्यादिपुत्तौ बाहु-

लकाण् प्रसाधितनवपदभ्युत्पत्तिस्वात्य (उ० १।१५६) निर्देशः कृतः ।

पिति सार्वधातुके वृद्धिः, पक्षे गुणः—प्रोर्णोति प्रोर्णोति । ऊर्णोतिवि-
भाषा (७।२।६) इति वृद्धिः—प्रौर्णाधीत् प्रौर्णाधीत् । गुणोऽपृक्ते (७।२।९१)
प्रौर्णोत् । तनीवन्तर्ध (७।२।४६) इति वेद—प्रोर्णुनविषति, प्रोर्णुनविषति,
प्रोर्णुनूषति । वृषिवृषि (१।१।२२ वा०) इति यङ्—प्रोर्णोनूयते ।
विभाषोर्णोः (१।२।३) किरवम्—प्रोर्णुवितव्यम्, प्रोर्णवितव्यम् । ऊर्णो-
र्तेर्धः (७० ५।४७)—ऊर्णा । ऊर्णोतिवृणोपध (७० १।३०) इति कुः—ऊरुः ।
महति ह्रस्वध्व (७० १।३१)—उरुः ॥२७॥

३२. उदात्ताः ।

३३. यु अभिगमने । इतो मापर्यन्ताः (२।५५) त्रयोविंशति-
१० र्निटः । यौति । योता । यौः ॥२८॥

३४. यु प्रसवैश्वर्ययोः । सौति । सोता । सुपाव । स्तुसृष्ट्यः
परस्मैपदेषु (७।२।७२) सिचीद्—असावीत् । सुतः । म्वादी (१।६७२)
सवति, सविता । स्वादी (५।१२) सुनोति । कस्युन्वश्च (६० ७०
७।५) इति सृपः ॥२९॥

३५. कु शब्दे । कौति । कोता । कूपः । म्वादी कृष् (१।६८१)
कवते । तुदादी कु शब्दे (तु० ६।१०७)—कुषति । शब्दत्वेऽर्थेऽप्येषां
कौतिः शब्दमात्रे, कुवतिरार्तस्वरे, कवतिरव्यक्ते शब्दे ॥३०॥

३६. णुञ् स्तुतौ । स्तौति । उपसर्गात् सुनोति (८।२।६५) इति
पत्वम्—अभिष्टौति । स्तोता, प्रस्तोता, कृमृष्ट (७।२।१३) इति नेद्—
२० तुष्टोय । सिवादीन वाङ्मयेऽपि (८।२।७१) इति पत्वम्—पर्यष्टौत् पय-
स्तौत् । स्तौतिषयोरेव पत्यभ्यासान् (८।२।६१) यः—तुष्टूषति । परिनिविध्यः
सेव (८।२।७०) इति यः—परिष्टौति । पतिस्तुशास्त्र (१।१।२०६) इति
क्यप्—स्तुत्यः । अप् (द्र० ३।३।५७)—स्तयः । प्रे तुस्तुलुवः (३।३।२७)

१. भौषादिकः सवतिरनिट्, तेन सोता इत्येव युक्तः पाठः ।

२. तुदादी 'कृष्' पठयते । तेन 'कवते' इत्यात्मनेपदं युक्तम् ।

३. यत्र "कवतिस्तावदव्यक्ते शब्दे वर्तते—उष्ट्रः कोकृषते इति । कुवतिर-
प्यार्तस्वरे—चोक्रूषते वृषल इति, योगित इत्यर्थः । कौतिस्तु शब्दमात्रे" इति न्यासवचनम्
(७।४।६३) अप्यनुसन्धेयम् । स्मृतः क्षीरपाठः पुरुषकारे (पृष्ठ ३२) ।

घञ्—प्रस्तावः । यो समिस्तुतः (३।१।२१)—संस्तावः अन्यत्र संस्तवः ।
 भ्राजमास (३।२।१७७) इति क्विप्—प्रावस्तुत् । करणे क्तिन् इत्यङ्
 स्तुतिः । दाम्नी (३।२।१८२) इति द्वन्—स्तोत्रम् । अतिस्तुत् (७०
 १।१४०) इति मन्—स्तोमः । शुभ्र सन्ने (१।२७०) इत्यात् तु स्तोमः
 श्रौतोऽनर्थकः श्रुतिपूरणः ॥३१॥

३७. ब्रून् व्यक्तायां वाचि । ब्रुव ईद (७।१।२३) ब्रवीति ।
 विभक्तिप्रथिब्रूनामनेपदाकर्मकाणाद्युपसंख्यानम् (३।१।८९ वा०) इति
 कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः—ब्रूने कथा स्वयमेव, अवोचत् ।
 ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः (३।४।८४)—आह, आहुः । आहिब्रुवोरीद
 प्रतिषेधः (१।१।४६ वा०) आहस्यः (८।२।३५)—आह । १०
 ब्रुवो वचिः (२।४।२३)—वक्ता । मध्यगेय (३।४।६८) इति कर्तरि—
 प्रवचनीयश्चैत्रोऽनुवाकस्य । चेलद्वुव (६।३।४३) इति लिङ्गात् कः—
 ब्राह्मणब्रुवः । क्वसौ (द्व० ३।२।१०७) ऊचिवान् । उपेयिवाननाश्वान-
 नृचानश्च (३।२।१०६) वचिना ग्रहणात् ॥३२॥

३८. इण् गतौ । एति । एत्येधत्युहत् (६।१।८९) इति वृद्धिः— १५
 उपेति । इतः । इषो यण् (६।४।८१)—यन्ति । लिटि—दीर्घ इणः किति
 (७।४।६९)—इयुः । एता । एतेलिङि (७।४।२४) उपसर्गाद् इस्त्रः—समि-
 यात् । इषो गा लुङि (२।४।४४), गातिस्त्रा (२।४।७७) इति सिञ्जलुक्,
 गापोर्महणेणपिबरोर्महणात् (द्व० २।४।७७ वा०)—अगात्, अगुः । षौ गमि-
 रबोधनं (२।४।४६)—गमयति, बोधने—प्रत्याययति । सनि च (२।४।४७) २०
 —जिगमिषति, बोधने—अर्थान् प्रतीतिषति । उपेयिवाननाश्वान्
 (३।२।१०९) इत्युपेयिवान् । एतिस्तुराह (३।१।१०६) इति क्यप्—

१. सुयजिस्तुभ्यः करणे (३।३।६४) इति वार्तिकेनेति शेषः । वार्तिकं न
 लुङ्बाधनार्थम् ।

२. साम्नि (गीतां) प्रयुज्यमाना मन्त्रवाक्या 'ओ हाह' इत्येवमादयोऽनर्थ- २५
 काः शब्दाः । तत्सामान्यादनर्थार्थकोऽप्यं स्तोमशब्दः । यदाह सूत्रलक्षणे—अस्तो-
 ममनवचं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः (वायु पुराण ५६।१४२) इति ।

३. तादृशनिपातनान् वचतेरनुचान इति भावः ।

इत्यः । श्वाद्वयध (३।१।१४१) इति णः—अत्यायः । इणनवाजि (३।२।१६३)
इति कवरप्—इत्यरः । एरच् (३।३।५६)—अन्वयः, समयः ।
परिगोनीषोर्गुताभेययोः (३।३।६७) घञ्—न्यायः । परावतुपात्यय इणः
(३।३।६८) तवाद्य पर्यायः^१, नेह विपर्ययः । संघावां समज (३।३।६८)

५. इति कयप्—इत्या । छन्दसीयः (उ० १।२) उण्—आयुः । किजरयोः शिणः
(उ० १।४) झुण्—जरायुः । डुरीषो लोपश्च (उ० १।२०) इति रक्—
चूरम् । एतेषिच (उ० २।११८) इत्युसिः—आयुस् । इणसिदीङ्ग्यविभ्यो
नक् (उ० ३।२)—इनः । इण्मीका (उ० ३।४३) इति कन्—एकः । इति-
चिप्रिणा (उ० ३।८६) इति तन्—एतो वर्णः । इणः किद् (उ० ३।१५३)

१०. इति भः—इभः । अध्यायन्यायोषाव^२ (३।३।१२२) इति न्यायः । इव चाग-
सि, (उ० ४।१९८) इत्यसुन् नुद् च—एनस् । असुन् (द० उ० १।४६)
—अयः शस्त्रम् । इव चागोऽपरावे (उ० ४।२१७ श्वेत०)—आगस् । रक् (द्र०
(उ० २।२८) इरा^३ । समीणः (उ० २।११) इति थक्—समिथः संगमः ।
सानेसिवर्णोसि (उ० ४।१०७) इतील्वलोऽसुरः । कुनश्चद् दीर्घश्च, समीणः^४

१५ उ० ४।६२, २३) समीचः समुद्रः । एतीत्येणो मृगः ॥३३॥

३९. इद् अध्यनने । इङोऽधिनावद्यंभावी योगः । यदाह-
कश्चित् तमनुवर्तते^५ । अधीते । अधीयते—अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः (७।४।
२५) । गाह् लिति (२।४।४९) अधिजगे वेदम् । विभाषा लृक्लृङो (२।४।५०)
गाह्कुटादिभ्योऽङ्गिणङ्कित् (१।२।१) इति छिस्त्वम्, पुमात्पागापाजहाति

२० (६।४।६६) इतीत्वम्—अध्यगीष्ट, अध्ययैष्ट; अध्यगीष्यत, अध्ययैष्यत ।
एकश्च (२।४।४८) इति सन्नि गमिः, अज्जनगमां सन्नि (६।४।६६) इति
दीर्घः—अधिजिगांसते । गीह्जीनां यौ (६।१।४८) आरवम्—अध्यापयति,

१. इतोमे 'कमः' इत्यधिकं कश्चित् ।

२. उणादिसंस्थान्तेषु कचमहाभ्याः सूत्रमुद्भूतम् ? किमत्र पाठभ्रशो-

२५ जातः ?

३. 'गौरू मौरू वाक्' इत्यधिकं कश्चित् ।

४. 'समीणः' सूत्रमुणादी द्विः पठ्यते । सन्देहनिवृत्त्यर्थमेव पूर्वसूत्रेण सह
निर्दिष्टम् ।

५. अयं कालः पाठः—वाच्यं वाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
विशिष्टं तमेवार्थमुपसर्गगतिरिति ।

बुधबुध (१।३।८६) इत्यतङ् । यौ च संज्ञकोः (२।४।५१)—अधिजिगाप-
यिषति, अध्यापिपयिषति; अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् । इत्थार्थोः
शक्चिषि (१।२।११०)—अधीयन् पारायणम् । इत्थश्च (१।३।२१)
इति घञ्—उपाध्यायः । अपादाने लिवां वा जीष् (१।३।२१ वा०)—
उपाध्यायी, उपाध्याया । अपावन्वापोषाव (१।३।१२२) इत्यध्यायः
साधुः ॥३४॥

४०. इक् स्मरणे । ककारोऽधीगर्ध (२।३।५२) इति विशेषणार्थः—
मातुरध्येति । इण्वदिकः (२।४।४४ वा०) अतिदेशाद् अध्यगात्, अधि-
यन्ति, अधिगमयति, अधिजिगमिषति । अधीत्य ॥३५॥

४१. वी गतिप्रजनकान्त्यसनत्वाद्नेषु । प्रजनः प्रथम- १०
गर्भग्रहणम्, असनं क्षेपः, अथानं व्याप्तिरित्येके । वेति । प्रजने वीपतेः
(६।१।५५) इति णावात्त्वं वा—पुरोवातो गाः प्रवापयति, प्रवाययति ।
वीपतिभ्यां तनन् (उ० ३।१।५०)—वेननम् । निचस्तुद् च (द० उ० २।४।५) इत्य-
सच्—वेतसः । असन् (द० उ० २।४।५)—वयम् । वीव्याव्वरिभ्यो निः
(उ० ४।४।८)—वेणिः । बुधवीपचिवचि (द० उ० ८।८।९) इति ञन्— १५
वेत्रम् । यजिष्वीम्यो निच (उ० ३।३।८) इति णुः—वेणुः । वीतम् असारं
हस्त्यश्वम् । कितच् (द्र० ३।३।१७४) वीतिरश्वः ॥३६॥

४२. या प्रापणे । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणियाति ।
आप्धीनघोर्ण (७।१।८०) वा—याती यान्ती । लङः शाकटायनस्यैव (१।४।
१११) इति श्लेशुस् वा—अयान्, अयुः । लुङि—यमरमनमाता इक् च २०
(तु० ७।२।७३) इद् च—अयासीत् । यश्च यङः (३।२।१७६) यश्च—
यायावरः । यो द्वे च (उ० १।२।१) इति ययुरश्वः । कमिमिजिनि (उ०
१।७।३) इति तुः—यातुःराश्वसः । हुपाभा (उ० ४।१।६८) इति ञन्—यात्रा ।
गम्यादौ (गण० ३।३।३) यायी । मृगधादयश्च (उ० १।३।७) इति मृगयुः
साधुः । अतिस्तुत् (उ० १।१।४०) इति मन्—यामः ॥३७॥

२५

१. अतङ् अर्थाद् आत्मनेपदभावः, परस्मैपदमिति यावत् ।

२. अत्र लिभिरेण 'ञन्' पाठोऽशुक्ल इति तत्रा 'सर्वत्रिकोऽयं पाठः' इति
टिप्पणी कृता । यद्यपि पञ्चपाठा, कचिच्च दशपाठा 'जः' इत्येवोपलभ्यन्ते, तथापि
दशपाठाः क. ख. ग. हस्तलेखेषु 'ञन्' इत्येव पठन्ते ।

४३. वा गतिगन्धनयोः^१ । वाति । नेर्द (८।४।१७) इति णत्वम्—प्रणिवाति । वाती, वान्ती । वो विधूने उक् (७।३।१८)—पक्षे-
केनोपवाजयति । 'बीजयतिः' इति तु लौकिको धातुः^२ । निर्वाणोऽवाते (८।२।
५०) साधुः, वाते तु निर्वातो वायुः, गत इत्यर्थः । अतिस्तु (उ०
१।१४०) इति मन्—वामः । कृपाजि (उ० १।१) इत्युण्—वायुः ।
हसिमृमिगवा (उ० ३।८६) इति तन्—धातुः ॥३८॥

४४. भा दीप्तौ । भाति । दामान्यां तुः (उ० ३।३२)—भानुः ।
चिन्तिपूजि (३।३।१०५) इति चकराद् भानं^३ भा । भास्तु भासेः
(१।४।१२) । न भाभूपकमि (८।४।३४) इति प्रभानम् । प्रभा (द्र० ३।३।
१० १०६) । सर्वादिपाठाद् (गण० १।१।२७) भवतु ॥३९॥

४५. ण्णा शौचे । स्नाति । निष्णाति । स्नास्नावतुवमा च
(१।५।५६) इति मिस्त्वम्—प्रस्नपयति,^४ अनुपसर्गाद् वा^५ (द्र० १।
१५५)—स्नापयति स्नपयति । निनदीन्यां स्नातेः कौशले (८।३।८५)
वत्वम्—निष्णातः, नदीष्णः । अत्रर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—
१५ प्रस्नः । श्वादीं ष्यै वेष्टने (१।६।५५)—स्नायति । स्नामदि (उ० ४।१।१२)
इति वनिष्—स्नावा, स्नायुः ॥४०॥

१. 'गन्धने मर्दनम्' इत्यधिकं कथितम् ।

२. द्र० शीरतरङ्गिण्याम् 'ईज' (१।१।१२) धातुव्याख्यानम्—“बीजलौकिकाद्
अबीजयन् । तत्रैव लिप्यणमपि द्रष्टव्यम् (पृष्ठ ३७ टि० ४) ।

३. लिबिशिन 'चकाराद् भानं' इत्यत्रैव वाक्यसमाप्तिरिदं निर्दिष्टम्, तदनन्तरं
२० 'भा इत्येतावन् स्वतन्त्रमुदाहरणं स्वीकृतम्, तदसत् । नहि 'चिन्तिपूजि' (३।३।१०५)
इत्यनेन 'भानम्' पदं सिद्धयति, अपि त्वमेन सूत्रेण चिन्तादिपदप्रसिद्धौ 'अङ्'
विधीयते । तस्मादयमत्र शीरस्वामिन आशयः—अङ्गविधायके 'चिन्तिपूजि' इत्यादि-
सूत्रे चकारेण 'भा' धातोरेपि शिञ्यां भावेऽङ्प्रत्ययो बोध्यः, तेन (टापि) भानं
२५ 'भा' इत्याकारान्तं भापदं प्रसिद्धयति ।

४. आशयोरप्राप्ती विकल्प इत्युक्तं प्राक् (१।५।५६ व्याख्याने) । तदनुसारं
सोपसर्गात् प्रस्नापयति इत्येव प्राप्नोति । तथैव पूर्वम् (१।५।५६) उदाहृतमपि ।

५. अनुपसर्गाद्वा इति त्वनुवर्तमानं पदमत्र निर्दिष्टम् ।

४६. आ पाके । आति, पच्यते स्वयमेवेति । कर्मकर्तृवाङ् ।
 गौ मित् (द्र० धातुसूत्र १।५४७) — अयति । आणा यवागुः । अतं
 पाके, वीरहविषोः (६।१।२७ वृ० मार्क्य च) ष्यन्ताष्यन्तयोर्निपातनम् ॥

४७. द्रा कुत्सितायां गतौ । कुत्सिता गतिः पलायनम्,
 निद्रा च ।* द्राति । नेर्गद (८।४।१७) इति णत्वम् — प्रणिद्राति ।
 स्पृष्टिपृष्टिपति (३।२।१५८) इत्यालुच् — निद्रालुः । निद्राणः । भ्वादी दे
 स्वप्ने (१।६।४५) — द्रायति ॥४२॥

४८. प्ता भक्षणे । प्रणिप्ताति (द्र० ८।४।१७) — खतुषत्
 (उ० १।१५६) इति विश्वप्ताऽग्निः ॥४३॥

४९. पा रक्षणे । पाति । पातेर्लुग् (७।३।३० वा०) गौ-पालयति । १०
 नप्तेनेष्टु (उ० २।९५) इति पिता । रक् (द्र० उ० २।१३) — विप्रः ।
 अस्तुनि पातेस्तुल् (उ० उ० ४।२०४) — पाथोऽस्तु । पानीविषिभ्यः पः (उ०
 ३।०३) — पापम् । स्पर्मीकापा (उ० ३।४३) — इति कन् — पाको* बालः ।
 पातेर्दतिः (उ० ४।५७) — पतिः । नभाण्नपाद् (६।३।७५) इति नपात्*
 पातेर्ईम्स्तुन् (उ० ४।१७८) — पुमान् । के-नृपः (द्र० ३।२।३) अधिपः (द्र० ३।१।३६)
 । नामनृतामन् (द० उ० ६।७९) इति पाप्मा । इन् (द० उ० ८।७९) — पात्रम् । मनिन् (द० उ० ६।७३) — पामा । भ्वादी पा पाने
 (१।६।५७) — पिबति, पै ओर्बे शोषणे (१।६।५४) — पायति ॥४४॥

५०. रा दाने । राति । रातेर्दः (उ० २।६९) इति रा धनम् ।
 कन् (द्र० उ० ३।४०) राका पूर्णिमा । राशदिभ्यां विन् (द० उ० १।३६ २०
 कपाठः) — रात्रिः ॥४५॥

१. क इति न गायते ।

२. अत्र प्रदीपोद्योतावपि द्रष्टव्यौ ।

३. स्मृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५५) ।

४. पाकशब्दः पवित्रार्थेऽपि प्रयुज्यते । तथा च मन्त्रवर्णः — यो मा पाकेन
 मनसा चरन्तमभिवष्टऽनृतेर्मिर्वचोभिः (श्रु० ७।१०।४।८) । अयमेवशब्दोऽहमेवेव
 चार्थे फारसीभाषायामपि प्रयुज्यते । अत्र विशेषः — सं० व्या० शास्त्र का इतिहास-
 नास्मि ग्रन्थे (भाग १ पृष्ठ ३७) ऽवलोकनीयः । ५. इतोऽमे-‘पातयतेस्त्विदं
 निपातनं युक्तम्-तन्नूरान् (गण० ६।२।१४०)’ इत्यधिकम् ।

२५

५१. ला आदाने । लाति । लीलोर्मुक्तुकार्कश्यतस्यां स्नेहविपाठने^१
(दृ० २।३६) लौ—घृतं बिलालयति, बिलापयति । आतोऽनुपसर्गे कः
(२।१३) बहुलः^२ ॥४६॥

५२. दाप लवने । प्रकारे दापाः प्रदापः (१।२।२०) इत्यर्थः^३ ।

५३. वाति क्षेपम् । वायस्ते शीतयः । दाता । दाप्ती (२।२।२०२) इति घृन्—
दापम् ॥४७॥

५४. ख्या प्रकथने । आख्याति । अप्राप्ता^४ । अस्प्रतिवक्ति-
क्यातिभ्योऽङ् (२।२।५२) —आख्यात । न अपाक्या (२।२।५७) इति निष्ठा-
नत्वं नास्ति ख्यातः । समाने रूपश्च^५ (दृ० उ० ४।१३७) इति संज्ञा ॥४८॥

५५. प्रा पूरणे । प्राति । क्ते (दृ० ८।२।५३) —प्राणः ॥४९॥

५६. मा माते । मानं वर्तनम् । पात्रे माति, प्रणिमाति ।
माती मान्ती । पुमास्था (६।४ ६६) इतीत्वं नास्ति, सर्वत्र हि पापामहयं-
लुग्विकल्पस्य गत्वर्जम्^६ —मायते । सनि मीमा (७।४।५४) इत्यच् इस्—

१. 'विपाठने' पाठान्तरम् ।

२. 'बहुलम्' पाठा० ।

३. 'इति पिदयेः' पाठा० ।

४. 'प्रवने' पाठा० ।

५. 'ख्यातः' पाठा० ।

६. नैतादृश्यानुपूर्वी कचिदुपलभ्यते । सायय आम्भाथे (१।२२।८)
'समाने रूपश्चोदातः' इत्येवं पठति ।

७. स्मृतमिदं प्रक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ १६०) । धातुवृत्तौ स्मृत्वा

२०. निराकृतम् (पृष्ठ २०८) । इह हि वैयाकरणानां विविधाः प्रवादा दृश्यन्ते ।
तथाहि—“गामादामहोषविशेषः” (परि० सीरदेव १०८, नागेश ११५ रोपा-
दिनाथ ६८) इत्यनया परिभाषया लुग्विकल्पपरिभाषा (परि० सीर० ८६, नागेश
९१) न बाध्यत इति सीरदेवनागेशोपादिनाथाः । वृत्तिकारोऽप्यर्थवानुकूल इति
न्यासकार आह (६।४।६६) । तथा सति पुमास्था (६।४।६६) इत्यादिना ईत्वे

२५. सीयत इत्येव भवितव्यम् । मतान्तरे ‘गामादा’ परिभाषया लुग्विकल्पपरिभाषा न
बाध्यत इत्यपि न्यासकारसीरदेवावाहताः । तथा सति मायत इत्येव भवति । शीर-
स्वाप्तुवर्त मतं नास्माभिः कचिदुपलब्धम् । यदि केनले यत्न (८।४।१७) एव माता-
मान्दस्य ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तर्हि परिभाषायां माशब्दनिवेशो स्वर्थ एव, तत्र सूत्र एव तथा

मित्सति । द्रुयामाधुवसिमसिम्यस्वत् (उ० उ० ४।१६८) — मात्रा । चन्द्रे सो
दित् (उ० ४।२२८) — चन्द्रमाः । पतिस्यतिमा (उ० ४।४०) इतीत् — मितः ।
मः सः — मासः । मापो हरी च (द० उ० १।१५०) — मेघः । माळासति-
स्यो यः (उ० ४।१०८ इवेत०) — माया । अत्रेण (उ० २।२८) इति
माला ॥५०॥

५६. अनुदात्ताः ।

[अथानिद् परस्मैपदी]

५७. वच भाषणे, ५८. अनुदात्त उदात्तत् । वक्ति ।
वक्ता । वचित्वपि (६।१।१५) इति सम्प्रसारणम् — उवाच,^१
उक्तम् । अस्यतिवक्तिस्यातिभ्योऽङ् (१।१।५२), वच उप् (७।४।२०) अधो- १०
चत् । मन्वगेय (१।४।६८) इति कर्तरि प्रवचनीयोऽनुवाकस्य चैत्रः ।
यज्यावचन (७।१।६९) इति कुत्वं नास्ति — प्रवाच्यम् । वचोऽशब्दसंहा-
यान् (७।१।६७) — वाच्यम्, शब्दे-वाच्यम् । घञ् (द्र० ३।३।१९) —
अनुवाकः, वाकः । उपेयिवान् (१।२।१०९) इत्यनुवाचनः । श्लोकवचः
पचादौ* (गण० ३।१।१३४) । कृके वचः कश्च (उ० १।६) इति झुण् — १५
कृकवाकः कुक्कुटः । पातुतुदिवधि (उ० २।७) इति यक् — उक्त्य साम ।
गृहीपविधि (उ० ४।१६७) इति वन् — वक्त्रम् । क्तिन्धि (उ० २।५७)
इति दीर्घः — वाक् । अण् (द० उ० ७।४९) — वचस् । पुंसि संज्ञायां घः
(१।१।१८) — वकः । वचन्तीति नेष्यते, अनभिधानात्* । चुरादौ —

व्याख्यानसंभवात् । अपि च शब्दोऽपि लुम्बिकरणपरिमाणा कृतो न प्रवर्तते इति २०
वक्तव्यम् । तस्मान् बहुमतानुसारमीत्वेन भवितव्यमेव इति युक्तं पश्यामः ।

१. 'मासश्च' इति दशापाधुयादि-पाठः (५।२७), 'मासः सः' इति कात्स्न्यो-
यादिद्वगंसिहृत्तौ (५।६४) पाठ उपलभ्यते । लिखितेन तु हेमोद्यादिसूत्रनिदर्श-
नाय ५६४ संख्यानदिष्टा । २. 'परिभाषणे पाठान्तरम् ।

३. उवाचैत्यत्र तु 'लिटपभ्यालस्य' (६।१।१७) इति सम्प्रसारणम् । २५

४. पचादौ 'श्लोकवचः' न पठ्यते । तस्याकृतिगण्यत्वात्ताधुवं सम्भवति ।

५. उदधत्तिमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २५०) । वचन्ति प्रयोगोऽनभिधानान्न
भवतीत्यत्र न किञ्चित्साधारं शिष्टवचनमुपलभ्यते । धातुवृत्तौ (पृष्ठ-२५८) तु

वाचयति^१ । पारायणिकैर्नाधीतोऽयम्^२ ॥५१॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

५९. विद ज्ञाने । इतश्चत्वारः सेटः परस्मैपदिनश्च । वेत्ति,
विस्तः, विदन्ति । विदो लटो वा (१।४।८५) इति णलादयो वा—वेद, विदतुः,
विदुः । दश्च (८।१।७५) इति दस्य वा कः—अवेः, अवेत् । समो गमि
(१।१।२९) इति तच्—संविप्ते । वेत्तेविभाषा (७।१।७) इति कट्—संवि-
द्रते बुध्यः, संविदते । स्वविदसुष (१।२।८) इति सेट् संदच्च कत्वा च कितौ
वा^३—विविदिषति विवेदिषति, विदित्वा, वेदित्वा । उपविदजागुर्य-
तरस्याम् (तु० १।१।३८) इत्याम् वा विद्वांश्चकार, आमि विदेरगुणत्व-
१० माहुः (द्र० ३।१।३८ भाष्य), विवेद । सिज्ज्यस्तविद्विभ्यश्च (१।४।१०९)
इति शेजुंस्—अविदुः । विदाकुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् (१।१।४१), पञ्चे—
विदन्तु । णी घतुपसर्गांलिम्पविन्द (१।१।१६८) इति शः—वेदयः । सत्-
सुक्षिप् (१।२।६१) इति क्विप्—वेदवित् । क्ते^४ विदितः । विदिमिदिधि-
देः कुरच् (१।२।१६२)—विदुरः । विन्दुरिच्छुः (१।२।१६६) इति विन्दु-
१५ विद्वान् । विदि अवयवे (१।५३)ऽस्मात् तु विन्दु^५जल कणः,

मत्तान्तरमप्युपन्यस्यते—आत्रेयस्तु एकवचनान्तात्तदाहृत्य अन्यवामिधानमिधानमित्येके
इति^१ । स्कन्दस्वामी तु स्वर्माथ्ये (१।५।४।८) 'प्रवचन्ति इत्यपि प्रयुक्तवान् ।

१. शीरस्वामी शुरादौ स्वयं न पठति, 'वद संदेशने' (१०।२६६) इति
सूत्रन्यासस्थाने चान्द्रमतेनोपन्यस्यति । यथाह—'अग्नौ वनेति अपाठान्' ।

- २० २. सायणेनास्यार्थः 'पारायणिकैर्वाच परिभाष्ये धातुर्न पठितः' इत्यन्य-
भावबुध्वास्य धातोः प्रामाणिकतां प्रत्यपादि । (पू० २५६) चौरादिको वद संदेशने
पारायणिकैर्न पठित इति तु स्वामिनोऽभिप्रायः । अयमेव चाभिप्रायः पुरुषकारेण
स्वामिनाम्ना स्मृतः (पृष्ठ ५१) । प्रक्षिपाकौषुषामवि (भाग २ पृष्ठ १९७) द्रष्टव्यम् ।

३. अत्र स्वामी भ्रान्तः । कदविदसुष हिरलोष्पपञ्चालादेः संभ (१।२।२६)

- २५ इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यं कित्वं विधत्ते । तेन विविदिषति विदित्वा इत्येव
भवति । अत्र 'कदिर् अशुविमोचने' (२।६२) इति सूत्रस्य तरङ्गिण्यपि द्रष्टव्या ।

४. अत्र लिविशेन भ्रान्त्या किरविकल्पविधायकसूत्रस्य (१।२।२६) सन्ध्या
निर्दिष्टा ।

५. 'बाहुलकाद्' इति निदि अवयवे (१।५।३) शयत्र स्वामी ।

ओष्ठ्यादिः । संवायां समज (३।३।६६) इति क्यप्—विद्या । घट्टिवन्दि-
विदिम्यो (३।३।१०७ वा०) युच्—वेदना । कर्मणि दशिविदोः साकल्ये
(३।४।२९) णमुल्—ब्राह्मणवेदं भोजयति । विदेः शतुर्वधः (७।१।३६) घा—
विद्वान्, विदन् । विमाषा गमहन (७।२।६८) इतीद्—विविद्वान् विवि-
दिषान् । हपिशिशदि (६० उ० १।४७) इतीद्—वेदिः । हलध्व (३।३।१२१) ५
इति करणे घञ्—वेदः । नञ्वाणपाद् (६।३।७५) इति न विद्यते—
नवेदाः, असुन् सर्ववेदाः^१ सर्वस्वदक्षिणक्रतुयाजी^२ । दिवादी विद
सत्तायम् (४।४।३३)—विद्यते । तुवादी विद्ल लामे (६।१३५)—विन्दति ।
रुधादी विद विचारणे (७।१३)—विन्दते, विनन्ति^३ । चुरादी विद चेत-
नाख्यानविवादेषु (१०।१।५५) तजानी—वेदयते ॥५२॥ १०

६०. अस भुवि । भवनं भूः, सत्ता । अस्ति । असोरहोपः
(६।४।१११)—स्तः, सन्ति, सन् । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यप्यरः (८।३।८७) इति
षः—अभिष्यात् अभिषन्ति, प्रादुःष्यात् प्रादुःषन्ति, नेह—अभिस्तः ।
तासस्त्योलोप (७।४।५०)—त्वमसि, व्यतिसे । रि च (७।४।५१)—व्यति-
रे । ह एति (७।४।५२) इति सस्य हः—व्यतिहे । अस्तोरेदधावन्मासलो- १५
पश्च (६।४।१२९)—एधि । अस्ति सिचोऽपृक्ते (७।२।६६) इतीद्—आसीत् ।
अस्तोर्भूः (२।४।५२), गातिस्वा (२।४।७७) इति सिञ्जलृक्, आहिभुवोरीद,
प्रतिषेधः (१।१।५६ वा०), भूवोस्तिष्ठि (७।३।८८) इति गुणाभावः—
अभूत् । अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यबाधनम् (२।४।५२ वा०)—कारयामास ।
कृन्वस्तियोगे (२।४।५०) ङिबः—शुक्लीष्यात् ॥५३॥ १०

६१. मृजूप गुदौ । मज्जस्ज (८।२।३५) इति षः, मृजेर्दृष्टिः
(७।२।११४)—माष्टि । मृजेरजादौ संक्रमे विमाषा वृष्टिः^१—परिमृजन्ति
परिमार्जन्ति । ऊदिरषाद् (६० उ० ७।२।४४) वेद्—मार्ष्टां मार्जिता । मृष्टः ।
मृजविमाषा (३।१।११३) क्यप् परिमृज्यः, परिमार्ग्यः । तुन्दशोकयोः

१. उज्ज्वलदत्तेन 'गातिकारकयोः' (उ० ७।४।२२६) सूत्रद्वारा व्याख्यातः । १५

२. 'सर्ववेदाः स वेनेहो यागः सर्वस्वदक्षिणः' इत्यमरः (२।७।५) ।

३. रुधादी विदधातुरनुदात्तेत् पठ्यते (६० उ० ७।१८० ७।१८१) । तेन 'विनन्ति'

इति रूपं चिन्त्यम् ।

४. 'अथान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विमाषा वृद्धिभारमन्ते' इति भाष्यम् (१।१।३) अत्रानुसंधेयम् ।

परिमृजपतुदोः (३।२।५) कः—तुन्दपरिमृजोऽलसः । घञ् (द्र० ३।३।
१८, १९)—मार्गः । भिवाद्दौ (गण० ३।३।१०४) मृजा । कञ्मृजिभ्यां णिद्
(उ० ३।१३७) इत्यारब्—मार्जोरः, मार्जालः । मृजेष्ठिलोपञ्च (उ० १।११०)
इति कलच्—मलः । चुराद्दौ मृजूष् शौचालंकारयोः (१०।२३५)—मार्ज-
यति । मार्जना (द्र० ३।३।१०७) । मार्जितः, मार्जिता रसालेति रुटिः
(द्र० अमर २।९।४४) ॥५४॥

६२. रुदिर् अश्रुविमोचने । रुदादिभ्यः सावभातुके (७।३।७३)
इतीद्—रोदिति । लङि—रुदश्च पञ्चभ्यः (७।३।९८) इतीद्—अरोदीत्,
अच् गार्भ्यगालवयोः (७।३।९९)—अरोदत् । रुद्याद्—इतीड्दौ पूर्ववि-
१० प्रतिषेधेन बाधित्वा यासुद्^१ (द्र० ३।४।१०३) । इति वा (३।२।५०)
इत्यङ्—अरुदत् अरोदीत् । रलो व्युपवाद (१।२।२६) इति निषेधे प्राप्ते
रुदविदपुष (१।२।८) इति संदच् क्त्वा च कितौ वा^२—रुद्विषति,
रुद्विषति, रुदित्वा रोदित्वा । रोदेणिलुक् च (उ० २।२२) इति रक्—
रुद्रः ॥५५॥

१५ ६३. उदात्ता उदात्तेतः ॥

[अनिद् परत्तैपदी]

६४. जिष्वप् शये, ६५ अनुदात्त उदात्तेत् । स्वपिति ।
सुष्वाप । सुविनिर्द्भ्यः (८।३।८८) इति षः । सुषुप्यते । वचि
स्वपि (६।२।१५) इति सम्प्रसारणम्—सुषुपुः । लङि (द्र० ७।३।९८, ९९)
२० अस्यपीत् अस्यपत् । लुङि अस्याप्सीत् । रुदविद (१।२।८) ति सुषु-
प्सति, सुप्त्वा । स्वावेश्चङि (६।२।१८) सम्प्रसारणम्—असुषुपत् । स्वपो
नन् (३।३।११)—स्वप्नः । नीतः क्तः (१।२।१८७)—सुप्तः । स्वपितृशोर्नजिङ्
(३।२।१५२)—स्वप्नक् ॥५६॥

१. उद्भूतं भातुवृत्तौ (पृष्ठ २६२) ।

२५ २. अत्रापि भान्तः स्वामी । न हि 'रलोव्युपवाद' (१।२।२६) इति
क्त्वाप्तनोः कित्वं प्रतिषेधति, किं तर्हि विकल्पं विधत्ते । 'रुदविद' (१।२।८) इति
तु नित्यं कित्वं प्रतिपादयति, न विकल्पम् । अतः 'रुद्विषति रुदित्वा' इत्येव साधु ।
विद भान्ते (२।५६) सूत्रव्याख्यानेऽपीयमेवास्य भान्तिः ।

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

६६. श्वस प्राणने । प्राणनं जीवनम् । इतो बह्वचन्ता (२।८२) द्वावश सेटः । श्वसिति । अश्वसीत्, अश्वसत् । लुङि—अतो हलादे-
र्लपोः (७।२।७) वा^१ वृद्धिः—अश्वसीत्, अश्वसीत् । श्वाङ्ग्यथ (३।१।
१४१) इति णः—श्वासः । काराकृत्तना अस्य निष्ठायां अनिर्ह्यमाङ्गः^२—
अश्वस्तः, विश्वस्तः । चलनशब्दाभावे (३।२।१४०) युच्—श्वसनः ॥५७॥

६७. अन च । च्वात्^३ प्राणने । प्रपूर्वः—प्राणिति । प्राणीत्
प्राणत् । अनितेः (८।४।२९) इति णत्वम् । अन्तः (८।४।२०)—प्राण ।
उभौ साम्यास्यस्य (८।४।२१)—प्राणिणिपति । कृत्तुति (७० ३।१०) इति नाः—
अन्नम् । असुन् (६० ३० ३।४६)—अनः शकटम् । अघ्न्यादिषु (गण० १०
उणादि ४११२) अन्यः । अनिर्हशिभ्यां चित् (१० ६० ३० ३।४१) अनीकम् ।
प्राणाद्या^४ वञ्चि ।

६८. जक्ष भक्षहसनयोः । [जक्षति], जक्षति । अजक्षीत्,
अजक्षत् । जक्षित्यादयः षट् (६।१।६) अभ्यस्तः । नाम्यस्ताच्ञतुः (७।१।७८)
इति न नुम्—जक्षत् । वा नपुंसकस्य (७।१।७९) जक्षति कुलानि, १५
जक्षन्ति । सिजम्पस्त (३।४।१०६) इति सेञ्जुस्—अजक्षुः । लुङि—
अजक्षिषुः ॥५८॥

६९. उदात्ता उदात्ततः ।

७०. वृत् । कदाद्यः पञ्चोक्ताः ॥

१. श्रीरस्वामी 'छान्तचण' (७।२।५) सूत्रे 'शस' इति पठति । तेन-अश- २०
सीत् इति शसेर्बुद्धिनिवेधो भवति (६० श्रीरतरङ्गणी १।४८०) । तेनाप स्वामी मते
बुद्धिविकल्पः । ये तु छान्तचण (७।२।५ सूत्रे) 'श्वस' इति पठन्ति तेषां 'अश्वसीत्'
इत्येव भवति, शसधातोस्तु अशसीत् अशसीत् इत्युभयथा ।

२. स्मृतमिदं आनुशुची (पृष्ठ २६४) । काराकृत्तनधातुपाठस्य कञ्जटीका-
यामेतद्वानुवृत्तपाठ्याने तादिप्रत्ययसामान्य इवामात्र उदाह्रियते । यथा—'श्व- २५
स्तिः, श्वस्तम् श्वस्तव्यम्' इति (पृष्ठ १६५) ।

३. 'चकारात्' पाठा० । ४. प्राण-अपान-न्यान-उदान-समानाः ।

७१. जागृ निद्राक्षये । सेद् । जागर्ति, जाग्रतः^१, जाग्रति
 बुधाः । रिक् शयग्लिङ्लु (७।४।२०) इति प्राप्ते जाग्रीडवि-
 चिण्णलृक्लिङ्लु (७।३।८५) इति गुणः—जागर्यते । उषविद्—
 जाग्र^२ न्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) इत्याम् वा—जागराञ्चकार,
 ४ जजागार । णतुलमो वा (७।१।६१) णित्—जजागार, जजागर । अन्तकण
 (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति—अजागरीत् । जागर्तेकारो वा (३।३।१०२ वा०)
 जागरा, जागर्या । जातृकः (३।२।१६५)—जागर्ककः । नृशृस्तृजागृभ्यः
 कित् (उ० ४।५४)—जागृविः ॥५९॥

७२. दरिद्रा दुर्गता । सेद् । दरिद्राति । इद् दरिद्रस्व (६।४।११४)
 १० —दरिद्रितः । श्नाभ्यस्तयोरतः (६।४।११२) लोपः—दरिद्रिति । दरिद्रा-
 तेरसावंधातुके (कातन्व ३।८।३४)^३ दरिद्रिचते, दरिद्रायते इत्येके । पचा-
 दौ (द्र० ३।१।१३४) दरिद्रः । दरिद्रातेर्वा^४ इत्याम्—दरिद्राञ्चकार ।
 ददरिद्रौ^५ । अभ्यस्ताञ् (द्र० ३।४।१०९) ङङ्ल्—अदरिद्रिः । लुङि
 वा^६—अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत् । तनिपतिदरिद्राणां (तु० ७।२।४६ वा०)
 १५ सनि वेद्—दिदरिद्रासति दिदरिद्रिषति । न दरिद्रायके लोपो दरि-
 द्राये च नेप्पते, दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा (६।४।११४ वा०) ।
 दरिद्रितः, यस्य विभाषा (७।२।१५) इतीण्निधेयो नास्ति, तत्रैकाच्
 इत्यनुवृत्तेः । दरिद्रातेर्वाल्लोपश्च (उ० १।६०) इत्युः—दृद्रः ॥६०॥

७३. उदात्तौ । नोदात्तेतौ, दरिद्राजाप्रित्यनित्त्वस्मरणात्^७ ॥

२० ७४. चकास दीप्तौ । चकास्ति । चकासति । चकासत् ।
 कास्यनेकाज्प्रहणाद् (द्र० ३।१।३५ भाष्य) आम्—चकासाञ्चकार ।
 तिप्पनस्तेः (उ० २।७३) इति सस्य दः—अचकाद् अवान् । तिपि भातोरुर्वा

१. 'जाग्रतः' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः । २. 'जागृभ्यः' पाठः ।

३. अत्र सिधिशेनाबुद्ध्या भाष्यवार्तिकं द्रष्टुं ६।४।११४, १ संख्या निर्दिष्टा ।

४. अनुपलब्धमूलम् । मतमिदं स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६६) । अत्र धातु-
 वृत्तिरनुसंधेया । ५. स्मृमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६६) ।

६. 'अद्यतन्यां वा' इति वार्तिकम् (६।४।११४) अत्रानुसंधेयम् ।

७. कुत्र स्मर्यत इति नोक्तम् । पारम्पर्येणेति शेषः स्यात् ।

(८।२।७४)—अचकात् त्वम्, अचकास्त्वम् । अचकासीत् । चका-
सिता ॥६१॥

७५. शामु अनुशिष्टौ । अनुशिष्टिनियोगः । शास्ति । शासति ।
शासिता । शास् इदृक्लोः (६।४।३४) शासिषि (८।२।६०) इति षः—
शिष्टः । शा हौ (६।४।३४)—शाधि । तिप्थन्स्तेः (८।२।७१) इति ५
दः—अशाद् भवान् । सिपि भातोर्वा (८।२।७४) अशात् त्वम्,
अशास्त्वम् । शेजुस् (द्र० ३।४।१११)—अशास्तुः । शतिशास्त्वतिभ्यश्च
(२।२।५६) इत्यङ्—अशिवत् । नाण्लोपिशास्त्वित् (७।४।२)—अशशा-
सत् । एतिस्तुशास्त् (२।२।१०९) इति क्यप्—शिष्यः । तन्पचौ शंसि-
ष्यादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ (३०।२।५४)—शास्ता बुद्धः, प्रशास्ता श्रुत्विक । १०
जित् आभादिभ्यः (२।२।९४ वा)—शिष्टिः । शास्तिरुणादी । भाषायां
शासिषुषि (२।२।१३०) इति युच्—बुःशासनः । उदितो वा (७।२।५६)
इद—शिष्टा, शासित्वा । शिष्टः ॥६२॥

७६. उदात्ताबुदात्तौ ।

[अथ सेटावात्मनेपदिनौ]

१५

७७. दीधीर् दीप्तिदेवनयोः । देवनं कीडा । आदीधीते ।
दीधर्षयोर्दीधीवेभ्योः (७।४।५३) लोपः—आदीध्यते, आदीधिता । दीधी-
वेरीडाम् (२।२।६) इति गुणवृद्धी न स्तः—आदीध्यनम्, आदीध्यकः ।
दीधितिः—अप्रहादीनाम् (७।२।९ वा०) इति पर्युदासान् तितुव (७।२।९)
इतीण्निषेधो नास्ति ॥६३॥

२०

७८. वेवीर् वेतिना तुल्ये । वी गत्यादौ (२।२।६), तत्तुल्य-
र्थे । वेतनातुल्य इत्यपाठः । आवेवीते । शिष्टं प्राग्वत् ॥६४॥

१. ईस्त्वचौ पाठा० । २. अपृत्वच (६।४।११) द्वे 'प्रशास्त्व' शब्दे
प्रोपसर्गसकतत्वात् दीर्घः । द्र० धातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७) ।

३. अत्र पदान्तराणि धातुवृत्तौ द्रष्टव्यानि (पृष्ठ २६७) ।

२५

४. इमौ आदिसाविति भाष्यम् (२।२।६) । नेति कात्तन्त्रीयाः । पाणिनि-
स्तु न विरोधमाह । अत्रास्मदीयः 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नामा
ग्रन्थो (पृष्ठ २९, ३०) द्रष्टव्यः ।

७९. उदात्तौ । नोदात्तेतौ अनित्वस्मरणात् ।

८०. वृत् । जक्षित्यादयः प्रमदाभ्यस्ता वृत्ताः ।

[अथ सेटौ परस्मैपदिनौ]

८१. यस स्वप्ने । सस्ति । मावाप्तिसिद्ध्यो यः (४० ४।१०६) —

५ सस्यम् । शस्नाशस्ना (३० ३।१५) । सस्ति^१ ससने इति त्रैके पेठः^२ —
सस्ति ॥६५॥

८२. वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । ग्रहिव्यापयि (६।१।१६)
इति सम्प्रसारणम्—उष्टः उशन्ति; उशन्, उशती । वशिष्यति ।
विषशिषति । यङि न वशः (६।१।२०) सम्प्रसारणम्—वावदयते ।
१० ष्यन्ताल्ल्युः (गण० ३।१।१३४)—वाशनः । वशः क्ति (६० ३० ८।७३)
इतीरन्—उशीरम् । वशः कतस् (६० ३० ४।२३९)—उशनाः ।
उशिष् । (६० ३० २।७१) । अन्विषौ वशिरव्योरुपसंख्यानम् (३।१।५८
वा०)—वशः ॥६६॥

८३. उदात्ता उदात्तेतः ।

१४ ८४. चर्करीतं च । चर्करीतं परस्मैपदम्^१ । यङ्लुक्: पूर्वाच्चाव-
संज्ञेया । शपो लुक् प्रयोजनम् । ववदीति, नर्नर्ति । दीधीणदपरखान्दसाः^२ ॥

[अथानिद् आत्मनेपदी]

८५. हुङ् अपनयने, ८६. अनुदात्तः । अपनयम् अपला-

१. 'यस वसन' इति स्वामिनाठ इत्याह सायणः (भातु पृ० २६७) ।

२. अथ 'सस्ति' इति शुक्. पाठः स्यात् 'सस्ति' रूपनिदर्शनात् ।

३. अथ भातुवृत्तिः (पृष्ठ २६७, २६८) द्रष्टव्या ।

४. सर्व एव भातुवृत्तिकारा एतत्स्वव्याख्याने 'परस्मैपदम्' इति व्याचक्षते ।
तदयुक्तम् । अस्मात्पूर्वात् प्रागेव 'उदात्ता उदात्तेतः' इति सूत्रस्य पाठात् । अपि न
'परस्मैपदम्' इति व्याख्याने 'दावर्त्ति (७।४ ६५) सूत्रभाष्यमपि न संगच्छते । तत्र हि

२५ 'तितिकते' निपातनाद् यङ्लुक्: परस्मैपदित्वं स्थापितम् । ६० पृष्ठ ८ टि० ५।

५. नेदं भातुसूत्रम् । स्वामिवचनं भैतत् । दीधीवेव्योश्चादसत् उक्तम् ।

पः । निहृते चैत्राय, श्लाघहस्त्या (१।४।१४) इति सम्प्रदानम् ।
अपहोता ॥६७॥

८७ दृत् । स्रपादयः स्वदार्थं वर्तिताः^१ ।

भट्टेश्वरस्वामिपुत्र-क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां
धातुदत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
लुग्विकरणोऽदादिगणः
सम्पन्नः समाप्तः^२ ।



१. स्वापादिहिसाम्यनिटि (६।१।१८८) इति आशुदात्तवार्थम् ।

२. 'इति क्षीरतरङ्गिण्यां लुग्विकरणा अदादयः समाप्ताः' पाठा० ।

॥ अथ जुहोत्यादिगणः ॥

१. हु दानादनयोः । दानमत्र हविः प्रक्षेपः, अन्नं
भक्षणम् । इतो जुधाग्रन्ता (३।१०) दधानिडः । जुहोत्यादिभ्यः शङुः
(२।४।७५) क्लीं (६।१।१०) इति द्विवचनम्—जुहोति, जुहुतः । हुश्रुवोः
सार्वाधानुके (६।४।८७) यण्—जुहति, अदभ्यस्तान् (७।१।४) । भीहीश्रुवा
श्रुवञ्च (३।१।३६) इति वाऽऽम्—जुहवाञ्चकार जुहाव । हुभलभ्यो हेपिः
(६।४।१०१)—जुहुधि ॥ होता । अतिशुविहुयपिषदिलदिभ्य इतिः (उ०
१।१०८) इतोसिः—हविः । अतिस्तुसु (उ० १।१४०) इति मन्—होमः ।
हुयामा (उ० ४।१६८) इति अन्—होश्रम् । शुतिगमिजुहोतीना द्वे च (१।१।
१० १६८ वा०)—जुहुः कृक् ॥१॥

२. विभी भये । चौरिभ्यो विभेति, भीत्रार्थानां भयहेतुः (१।४।
२५) अपादानम् । भियोऽन्यतरस्याम् (६।४।११५) इत्त्वम्—विभितः ।
भीही (३।१।३९) इति विभयाञ्चकार विभाय । भीरभ्योहेतुमये (१।३।
६८) तङ्—भियो हेतुभये पुक् (७।३।४०)—मुण्डो भीषयते । विभेतेहे-
तुमये (६।१।५६) आस्वं वा—मुण्डो भाषयते, नेह—कुञ्चिकयनं भाष-
यति । भिवः कुक्कुक्नौ (३।२।३७४)—भीठः, भीलुकः । कुक्कुक् अपि
(द्र० ३।०।१७४ भाष्य०)—भीरुकः । भिवः पुग् वा (उ० १।१४८) इति
मक्—भीमः, भीष्मः । अज्विधौ मयादीनामुपसङ्ख्यानम् (३।३।५६ वा०)—
भयम्, भीतिः, भीः । ऋज्जेन्द्राय (उ० २।२८) इति भेरभेलौ । आनकः
२० शीर्भियः (उ० ३।८८२)—भयानकः । इक्ष्मीका (उ० ३।४३) इति कन्—
भेकः ॥२॥

३. ह्री लज्जायाम् । जिहेति, जिहियति । भीही (३।१।३६)
इति जिहयाञ्चकार, जिहाय । अतिहिंसी (७।३।३६) इति पुक्—ह्येप-
यति । जुदविन्दोन्द्रवा (८।२।५६) इति वान्त्वम्—हीणः हीतः । ह्रीः ॥३॥

४. पू पालनपुर्णयोः । पिपति, पिपूतः^२ पिपुरति^३—

१. 'पू' पाठान्तरम् ।

२. नास्ति क्वचित् ।

३. 'पिपति' पाठान्तरम् ।

अतिपिपत्योश्च (७।४।७७) इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । शुद्धा इतो वा (७।४।१२)-
निपपुः, निपपरः । अयाद्विनियमाद् (द्र० ७।२।१३) इद्—पप्रिव ।
ह्रस्वान्तोऽयमिति नन्दी—पपरिव । ऋदधनोः स्वे (७।२।७०)—परि-
प्यति । धारिपारि (३।२।१३८) इति ण्यन्ताच्चाः—पारयः । पार तीर
(२०।१६२) इत्यस्य पारम् । ऋदोरप् (३।३।५७)—परः । न व्याख्या (८।२। ५
५७) इति निष्ठानत्वाभावः—पूर्तः । पूर्तिः । वा दान्तशान्त (७।२।२७)
इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । पूरी आप्यायने (४।४३)ऽस्मात् तु पूर्णः ।
कचादौ (९।१८) पृणाति, तत्रैव ग्रहणशेषं वक्ष्यामः ॥४॥

५. दुभृञ् धारणपोषणयोः । भृजामित् (७।४।७६)—विभर्ति । भर्ता ।
भारः । क्विञ् (द्र० ३।३।८८), त्रैमन् नित्यम् (४।४।२०)—भृजिमम् । दुभृञ् १०
इति द्रमिडाः—भरथुः^१ (द्र० ३।३।८९) । मोही (३।१।३६) इति वाम् इलु-
वच्च—विभरांचकार विभार । भृतः । कचादौ भू भरणे (६।२०)—
भृणाति, भरः, भरिता, भरीता । फलेग्रहिरात्मभरिष (३।२।२६) चात्
कुक्षिभरः^२ (द्र० ३।२।२६ काशिका) । संशयां भृत् (३।२।५६) इति
विश्वभरा । संशयां समज (३।३।९९) इति भृत्या । भृतिः । भृजोऽसंज्ञायाम् १५
(३।१।११२)—भृत्यः । संशयां पुंसि दृष्टत्वाण ते भार्या प्रसिष्यति^३ (३।१।११२-
माष्य०) शृङ्गारशृङ्गारौ च तु० उ० ३।१।३६ इति भृङ्गारः साधु । पचादौ
(द्र० ३।१।१३४) जारभरा । भ्वादौ (१।५।३८) भरति ॥५॥

६. माह् माने शब्दे च । मिमीते, भृजामित् (७।४।७६) । मासीष्ट
अकित्त्वाद् इत्वं नास्ति । सनि मीमा (७।४।५४) इति मित्सते । अदादौ २०
मा माने (२।५५)—माति । भ्वादौ मेह् प्रणिदाने (१।६।८५)—विनिमयते ।

७. ओहाङ् गतौ । भृजामित् (७।४।७६) इति जिहीते पर्णानि^४

१. स्मृतमिदं प्राक्रियाकौमुद्याम् (भाग २, पृष्ठ २२८), वातुवृणौ (पृष्ठ
२७२) च । २. उदधमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६) ।

३. तथा च चान्द्रे सूत्रम्—‘फलेग्रहिरात्मभरिः कुक्षिभरिः (१।२।१०) २५

४ इतोऽग्रे ‘सिध्यां भाषाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिष्यति’ शयधिकं
कथित् । ५. ‘प्रणिदाने’ पाठा० । ६. ‘पञ्चानि’ पाठा० ।

नाभ्युज्जिहते रत्नानि^१ । हायते ग्रामः । हश्च ग्रीहिकालयोः (३।१।१४८)
इति ण्युद्—हायनो नाम ग्रीहिः, वर्षे च । ओदितश्च (८।१।४५) इति
निष्ठानत्वम्—हानः । हात्वा ॥७॥

८. ओदाक् त्यागे । ककारो हश्च ग्रीहिकालयोः (३।१।१४८) इति

१. सामान्यग्रहणाविधात्तार्थः; अकितः (द्र० ७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घ-
त्वनिषेधार्थं इत्येके । जहाति । जहातेष्व (६।४।१२६) इतीत्वं वा—जहितः
जहीतः । जाहीतीति यङ्लुकि । आ च हौ (६।४।१२७) इतीत्वम्, ईत्वम्,
आत्वं च—जहिहि, जहीहि, जहाहि । लोपो यि (६।४।१२८)—जह्यात् । जुमास्था
(६।४।६६) इतीत्वम्—हीयते । एलिङि (६।४।६७)—हेयात् । वातशुनीति-
१० लशेष्वजपेदुदजहातिभ्यः (३।२।२८ वा०) खघा—शर्धजहा मृगाः^२ ।
हीनः । ग्लान्याहान्यो निः (३।३।८५ वा०)—हानिः । जहातेष्व क्लि (७।३।४३)
इतीत्वम्—हित्वा । नौ हः (७० ३।४४) इति कन्—निहाका गोधा^३ ।
नवि जहातेः (७० १।१५७) कनिन्—अहः । कलं जहातीति कलहः—
कः (द्र० ३।२।५) ॥८॥

- १५ ९. हुदाञ् दाने । दत्ते । नेर्गदनद (८।४।१७) इति प्रणिददाति ।
नाभ्यस्ताच्छतुः (७।१।७८) नुम्—ददत् । जुमास्था (६।४।६६) इती-
त्वम्—दीयते । आढो दोऽनास्यविहरणे (१।३।२०) तङ्—विद्यामादत्ते ।
ष्वसोरेदुधावभ्यासलोपश्च (६।४।१२६)—देहि । गतिस्थाणु (२।४।७७) इति
सिज्जलृक्—अदात् । स्थाणोरिष्व (१।२।१७) सिच् किच्च—अदित^४ ।
२० सनिमीमा (७।४।५४) इति दित्सति । डु (द्र० ३।३।८८)—दश्चिमम् ।
ददातिदधायोर्विभाषा (३।१।१३९) इति शः, पक्षे श्यादव्यय (३।१।२४१)
णः—ददः दायः । मे दातः (३।२।६)—विद्याप्रश्नः । दो ददधोः (७।४।४६)
दत्तः । अच उपसर्गात् तः (७ । ४ । ४७)—प्रत्तम् । दाधेत्सि (३।२।१५९)
इति कः—दारुर्दानम्^५ । उपसर्गे घोः किः (३।३।६२—आदिः । आतो डुच्
२५ (३।३।२२८) सुदानो गौस्त्वया । दायदः ॥९॥

१. 'रत्नानि' पाठ० ।

२. 'माषा' इति भाष्यादौ पाठः ।

३. 'गोषिका' ।

४. 'आदित' पाठ० ।

५. न लोकाव्यय (२।३।६६) एते 'ड' इत्यनेनोकारान्तस्यापि प्रतिषेध
इति पठ्यमानः ।

१०. 'दुधाञ् दानधारणयोः' । धत्से । प्रणिदधाति । दधत् । धीयते । धेहि । अधित । अधात् । दधस्तपोश्च (८।२।३८) इति भेष— धत्तः, धत्स्य, धत्त्रिमम । पायसाभाय्य (३।१।२२६) इति धाय्या सा- मिधेनी । दधः । धायः । दधातेहि (७।४।४२)—हितम् । बधि माधुरिल्लो- पम्^१ इति पिहितम्, पिधानम् । स्पृहिसृहि (३।२।१५८) इत्यालुञ्च—
अदधातुः, अदुपसर्गवत्^२ । मावायां बाञ्कृष्ट (३।२।२०१ वा०) इति किकिनी—दधिः । आतोऽनुपसर्गे कः (३।२।१६)—गोधा । आतश्चोपसर्गे (३।१।२३६) कः—विधः, विधा । कर्कन्धूबंदरी (द्र० उ० १।९३) । वयसि धानः, पुरसि च^३ (उ० ४।२२८, २३०) इत्यसिः—वयोधाः, पुरोधाः । विधानो^४ वेव च (उ० ४।२२५)—वेधाः । सितनिगामि (उ० १।६६) इति १०
तुन्—धातुः । दधातेर्यन्तु च (उ० ५।४८)—धान्यम् । सुसुधाङ्गुष्ठिन्स्यः कन् (उ० २।२४) धीरः । कृपृष्ठजिमन्दि (उ० २।८१) इति क्युन्— निधनम् । धानको गुरिश्चिधाञ्च्यः (तु० उ० ३।८३)—धानकः । अन्धूहम् (तु० उ० १।९३) इति विधिषुज्यैष्ठान्द^५ । धापुवसाव्यतिभ्यो नः (उ० १।६)—धानाः । अघ्न्यादी (द्र० उ० ४।११२) सन्ध्या । उपसर्गे चोः १५

१. 'धारणपोषणयोः' इतिः ऋषिः, स चार्वाचीनः पाठः । दरापाधीवृष्टेः क-पाठो दानार्थं एवातकूलः । निरुक्तकारो (७।१५) ऽपि 'रत्नभातमं रमणीयानां धनानां दापतमम्' इत्याह ।

२. द्र० 'सं' व्या० शास्त्र का इतिहास भाग १ पृष्ठ ६९, ७२ । तत्र पठभेदा अपि निर्दिष्टाः । अत्र 'अवाप्योः' मह्यप्रपल्लवार्थम्, तेन अथेरपि भवति । 'विधि- २० तं' 'विधितः' इत्यादीनि पदानि महामारतादावसक्तं प्रयुज्यन्ते ।

३. अन्धूहस्योपसंस्थानम् (१।४।५६ वा०) इति वार्तिकेन । शाकटाव- नस्तु 'अद् अन्ध अन्तर्' इत्येतान् श्रीनभिकानुपसर्गानाह । द्र० बृहदेवता २।९५ ॥

४. प्रथेयं सर्वाङ्ग्यादिद्वत्तिषु 'वयसि धानः, पयसि च, पुरसि च' (४।२२८-२३०) इति पाठकमो दृश्यते । श्रीरस्वामिपाठे तु मध्यमं सूत्रं नासीदिति प्रतीयते । २५ पुक्तं च चैतत्, उत्तरयोर्द्विःश्चकारपाठान् ।

५. 'वो धानो' पाठा० ।
६. अत्र विप्रवदन्ते स्मृतिकाराः । तद्वक्तं श्रीरस्वामिना अमरटीकायाम् (२।६।२३)—“दिधिषु द्वौ वारी द्विकृता संस्कृता । यदाहुः—अघता च घता चैव पुन- र्भवति पुनर्भूः सा संस्कृता पुनः (याज्ञ० १।६७) । मनुस्मृत्युपाह—वेवशायां वयन्तुदायां

किः (३।३।१२)—सन्धिः विधिः । कर्मण्यधिकरणे च (३।३।६२)—ओषधिः, वालधिः । मिदादी (गण ३।३।१०४) श्रद्धा । आतो युच् (३।२।१२८) सुधानस्त्वयामारः । दिवादी घीट् आधारे (४।२६)—धीयते ॥१०॥

११. अनुदात्ताः ।

१२. णिजिर् शौचपोषणयोः । इत्स्त्रयोऽनित उभयपदि-
नश्च । निजां लघाणां गुणः श्लौ (७।४।७५)—नेनेक्ति । नाम्यस्तस्याचि पिति
सार्वभानुके (७।३।४८) गुणः—नेजिज्जनि । अनिजत्, अनेक्षीत् ॥११॥

१३. विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेविजानि । विविर् इति
सम्भ्यः—वेविचानि, विवेचनम्, विवेकः ॥१२॥

१४. विष्ट व्याप्तौ । वेवेष्टि । अविष्टत् (द्र० ३।१।५५) । उदि-
दिवेके^१—अविष्टत्, विष्टा वेष्टित्वा (द्र० ७।२।५६) । परिवेषः । विष्वक्-
सिकमैधि कः^२ (तु० दश० उ० २।२०)—विषम् । विवेः किन्तुश्च (द्र० उ०
३।३९) विष्णुः । घञ् (द्र० ३।३।१९) वेपो नेपथ्यम् ॥१३॥

१५. घृ क्षरणदीप्तयोः । क्षरणं स्रवणम् । बहुलं कन्दति (७।४।
७८) इतीत्वम्—जिघर्ति^३ । मन्—घर्मः (द्र० उ० १।१४९) । अजिघृ-
सिभ्यः कः (उ० ३।८६)—घृतम् । घृणा । घृषिपृषि (उ० ४।५२) इति
घृणिः । भ्यादी (१।६६९) घरति, चुरादी (१।१००) घारयति ॥१४॥

१६. हृ प्रसङ्गहरणे^४ । बलान् भोवेऽर्थे । जिहर्ति ।
भ्यादी हच् हरणे (१।६३७)—हरति ॥१५॥

१७. ऋ स्र गतौ । अतिविपत्त्यर्थे (७।४।७७) इतीत्वम्—इयति ।
गुणोतिसंयोगाघोः (७।४।२९)—अर्यते । सतिशास्यसिन्धश्च (३।१।५६) इत्यङ्-
आरन् । इडत्यतिव्ययतीनाम् (७।३।२। ६६)—आरिथ । सिपूहृक्ञ्जः
(७।२।७४) इतीङ्—अरिरिषति । यङि च (७।४।३०) इति गुणः—अरा-

कन्यायासुष्ठतेऽनुजा । साऽग्नेदिधिषूडेया पूर्वा तु दिधिधूर्मता (नोपलभ्यते मनुस्मृत्याम्) ॥”

१८. स्मृतमिदम्—प्र० कौ० (साग २ पु० २३२), पुरुषकारे (पृष्ठ ११२),
वातुवृत्तौ (पृष्ठ २७६) । २. ‘कन्’ इत्यौयादिकः पाठः । सिमिशेनेदमौयादिकं
सूत्रमित्यविज्ञाय अद्यावत्याद्याः ३।१।२३५ सूत्रं संख्यानिदिष्टा ।

३. ‘स्मृतमस्य छान्दसत्वे वातुवृत्तौ (पृष्ठ २७९) । ४. ‘प्रसङ्गहरणे’ पाठ० ।

येते, दीर्घोऽङ्कितः (७।४।८४) इति कित्वाद्^१ दीर्घो नास्ति । म्वादी (१।६६८) ऋच्छति । सिसर्ति^२ । सर्तिशस्वर्तिभ्यश्च (१।१।१६) इत्यङ्—
असरत् । म्वादी (१।६६७) सरति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि । चुरादी
सारयति^३ ॥१६, १७॥

१८. किं ज्ञाने । चिकेति, चिकितः, चिक्यति ॥१८॥

१९. भस भर्त्सनदीप्योः^४ । बभस्ति । बाहुलकाद् (द्र० ७।
४।७८) इत्वं नास्ति । न बभस्ति—नभः^५ । भसितं भस्म, मनिद् (द्र०
उ० ४।१४५) । हुयामाहुमसिभ्यस्त्वन् (उ० ४।१६८)—भस्त्रा । शूद्रभतो-
ऽदिः (उ० १।१३०)—भसद् भगम् ॥१९॥

२०. कित ज्ञाने । चिकेति, चेकितानि । कितधः, किं तवा- १०
स्तीति वा^६ । उः—केतुः (द्र० उ० १।७४) केतनम् । म्वादी कित निवासादी
(१।६२०) केतति, चिकित्सति । चुरादी (१०।२७६) केतयति ॥२०॥

२१. तुर त्वरणे । तुनोति । तुरगः, तुरितः ॥२१॥

२२. धिष शब्दे । द्विघेष्टि । धिषणा, ध्वेषिक च (उ० २।८२)
इति क्युर्वा । अन्द् (उ० १।६१) इति द्विधिषूः । सानसिबर्षति (उ० ४।१०७) १५
इति धिष्ययम् ॥२२॥

२३. धन धान्ये । दधन्ति । कृषिधमितनिधनि (उ० १।८०) इत्यु-
धनू राशिः । अर्तिप्रापि (उ० २।११७) इत्युस्—धनुस् । धनिष् (द्र० ३।

१. 'अकित्वाद्' इति मूलपाठः, स बाहुल्यः । २. 'ससर्ति' पाठः ।

३. चुरादी (२५५) क्षीरस्थामी 'शार दीर्घल्ये' पठित्वा 'सारयति' २०
इत्युदाहरति. 'सार इति दुर्गः' इति पाठान्तरं चोपन्यस्यति ।

४. 'भसधातोः' 'भर्त्सने' इत्यर्थो नवीनः 'भक्षणे' इति तु प्राचीनोऽर्थः
इति स्वामिदवानन्दः १।२८।७ ऋम्भाप्ये । सायचस्तु धातुवृत्तौ 'भर्त्सनेदीप्योः'
इति पठ्यपि ऋम्भाप्ये १।२८।७ 'भस भक्षणीदीप्योः' इत्येव पपाठः । अत्र 'हरी
इवाभ्रांसि बभ्रता' इति मन्त्रव्याख्याने 'हरीबाभ्रानि भुञ्जाने' इति वात्सवचनम् (६।३६) २५
अप्यनुसंधेयम् । दशपाशुणादिवृत्तात् (८।८७) अपि 'भक्षणीदीप्योः' इत्येव पठ्यते ।

५. तु० अमरकोषे मानुजिटीका पृष्ठ ३० । ६. द्र० निरुक्त ५।२२ ।

२।७५) धन्वा । अच् (द्र० ३।१।१३४)—धनम् । भ्वादी (१।३०८ पाठा०) धनति ॥२३॥

२४. जन जनने । जजन्ति । ईज्जनोर्ध्वे च (७।२।७८) इतीद् जनिये, छान्दसत्वाद् द्वे न भवतः । दिवादी जनी प्राड्भावे (४।४१) जायते ॥२४॥

२५. गा स्तुतौ च छन्दसि । जनने च । भृगामित्, बहुलं छन्दसि (७।४।७६, ७८) इति च—जिगाति, जिगीतः, जिगति । भ्वादी गाङ् गतौ (१।६८०)—गाते । कै नै शब्दे (१।६५२)—गायति । इषो गा लुङि (२।४।४५) अगात् । इङ्गे, गाङ् शिटि (२।४।४५) अधिजगे ॥२५॥

२६. वृत् ॥

२७. अनुदात्ताः ॥

जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः ।^२

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां

श्लुविकरणा जुहोत्यादयः सम्पन्नाः^३ ॥

१. अत्र लिखितेन 'उ० १।१५६ तुलनीयम्' इति संकेतितं तच्चिन्त्यम्,

कनिष्प्रत्ययस्य तत्र विधानात् । अत्र तु अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३।२।७५) इत्यनेन

२. वनिष् भवतीति सूचितं स्वामिना । द्र० क्षीरतरङ्गिणी १।६०८ ॥

२. अत्र कश्चित् पाठो भ्रंशः प्रतीयते । पञ्चविंशे सूत्रे 'गा स्तुतौ च छन्दसि' इति पठित्वा 'जनने' इत्यर्थश्चकारेण समुच्चित इति प्रतीयते । 'जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः' इति पाठस्तु 'छन्दसि' इत्यंशस्यैव व्याख्यारूप इति विज्ञायते । सायणोऽपीत्यमेवाह—इह छन्दसीति पठ्यते, तस्य धृप्रभृतीनां शेषः' (धातु० पृष्ठ २८०) । तथा सत्यत्रैव पाठेन भाव्यम्—२५. गा स्तुतौ च । [चात्] जनने च ।

२५. भृगामित् अधिजगे ॥ २५॥ २६. छन्दसि । जिघर्त्यादयो द्वादश छान्दसाः ॥ २७. अनुदात्ताः ॥ २८. वृत् ॥ भट्टक्षीर...

२. इति क्षीरतरङ्गिण्यां श्लुविकरणा जुहोत्यादयः परिसमाप्ताः ।

॥ अथ दिवादिगणः ॥

[अथ सेटः परस्मैपदिनः]

१. दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिगतिषु^१ । व्यव-
हारः कयविक्रयादिः । इतः पुहान्ता (४।१८) एकविंशतिः सेटः
परस्मैपदिनश्च । दिवादिभ्यः श्यत् (३।१।६६)—दीव्यति । देविता । दिवः कर्म ५
व १।४।४३) अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति वा । दिवस्तदर्थस्य (२।३।५८)
इति षष्ठी—शतस्य दीव्यति । सनीवन्तर्धे (७।२।४६) इति वेट्—
दुद्युषति, द्योः शङ्खतुनासिके च (६।४।१९) इति । दिदेविषति । द्यूत्वा, देवि-
त्वा न क्त्वा सेट् (१।२।१८) इति कित्वाभावः । अक्षद्युः । पचादौ । (गण
३।१।१३४) देवः, देवी^२ । दिवोऽविजिगीषायां (८।२।४०) निष्ठानन्तवम्— १०
आद्यून औदरिकः । विजिगीषायाम्—द्युतम् । वृषादिभ्यश्चित् (उ० १।१०६)
देवलः^३ । शकादिभ्योऽट् (उ० ४।८१)—देवट् । दिवेर्देव् (तु० उ० २।
६६)—देवा पर्युः कनिष्ठो^४ भ्राता । तथा अतिक्रमिभ्यम् (उ० ३।११२)
इति देवरः । कनिष्ठृष्वि (उ० ४।५६) किक्कीदिविश्चापः । दिवो द्वे दीर्घभा-
म्यासस्य (उ० ४।५५) इति क्विन्—दीदिविरभ्रम् । दिवोर्वि^५—द्यौः ॥१॥ १५

२. पिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सिवेद्य । परिनिविम्यः

१. 'स्तुतिकाम्तिगतिषु' इति क्वचित् ।

२. पचादिगणे (३।१।१३४) देवद पाठात् टित्त्वान्डीप् (४।१।१५) द्रष्टव्यः ।

३. 'ऊणांजीवी' इत्यधिकं कश्चित् । अमरकोशे तु देवाजीवस्तुदेवलः इति
पठ्यते (२।१०।११) । २०

४. 'कनिष्ठः' क्वचित् । अत्रास्मत्संपादितायां दशपाशुयादिबृहती देवरपदव्या-
ख्यानं (८।६२) आस्माकीना टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ २३० टि० २) ।

५. दशपाशुयादिबृहती (१।२६) 'किक्किः दीविः' इति द्वे पदे व्याख्याते ।
अत्र तत्रस्या टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ १८ टि० ४) ।

६. ह्रस्वोपादि ९४९ । अन्यत्र 'डिविः' प्रत्ययः (भोज २।१।३०६, खेत० २५
५।८० कातन्त्र ६।५३) 'डिव्' प्रत्यये 'हलन्त्यम्' (१।३।३) इति इत्वं कथञ्च भवतीति
न व्यक्तीकृतम् ।

(८।३।७०) इति षत्वम्—[परिषीव्यति] निषीव्यति, विषीव्यति ।
 सिवादीनां वा (८।३।७१) इति पर्यसीव्यत । स्युस्यति । सिसेषिषति,
 स्तोतिष्योः (८।३।६१) इति नियमात् षत्वं नास्ति । स्यूत्वा सेषित्वा ।
 स्यूतम् । सतन्मुसिवुसहां बह्वुपसर्गात् (तु० ८।३।११६ वा०)—पर्यसीवि-
 षत् । सिवः किद्^१ इति खद्—सूचः, सूची । सिविमुष्योष्टेरुष (उ० ४।१६३)
 सूत्रम् । सिबुष्ठिबोर्ल्युष्टि वा दीर्घः^२—सीवनम्, सेवनम् । प्रसेवको
 भस्त्रादिः^३ ॥२॥

३. सिबु गतिशोषणयोः । स्त्रीव्यति । ज्वत्वर (६।४।२०) इत्यु-
 दत्वम्—स्यूत्वा सेषित्वा ॥३॥

४. णमु निरसने । स्तस्यति । मिदित्येके सिष्णसयिवति ।
 ष्ठस अदर्शने इति द्रमिडाः^४ ॥

५. वनमु ह्वरणदीप्तयोः । ह्वरणं कौटिल्यम् । क्तस्यति ।
 षरिचलि (६।१।१२ वा०) इति चक्वनसम् ॥५॥

६. प्युस विभागे । प्युस्यति ॥६॥

७. प्लुष दाहे । प्लुष्यति । प्लोषित्वा । भ्वादी (१।४६३)
 प्लोषति^५ । कचादौ (१।५६) प्लुष्णानि ॥७॥

१. अनुपलब्धमूलं सूत्रम् । षटः किरवान् ख्वोः रुद्र ६।४।१९ इत्युट् ।
 अन्यत्रोणादौ टेरुत्वं विधीयते ।

२. अर्थतोऽनुवादः—‘लपुट्, धिवुसिवो दीर्घश्च’ बान्द्र १।३।९७, ९८; तु०
 २० सरस्वतीकण्ठा० २।४।१६४, १७७ ॥

३. द्रष्टव्या शीरस्वासिनोऽमरटोका १।३।७॥ ‘वीणाङ्गम्’ पाठा० । अत्र
 ‘वीणाप्रान्ते वक्रकाष्ठमुच्यते’ इति धातुवृत्तिर्द्रष्टव्या (पृ० २८२) ।

४. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८३) । ‘अर्दने’ पाठा० । लिङिशेन ‘अर्दने’
 इति स्त्रीकृत्य ‘अदर्शने’ पाठान्तरम् उपपन्नम् । तच्चिन्त्यम्, धातुवृत्तौ ‘अदर्शने’
 इत्यस्यैव स्वामिनाम्ना निर्देशात् ।

५. अत्र धातुवृत्तौ ‘अयं पुषादावपि पठ्यते, कलमकोऽपि सिङ्गिरिति स्वामी’
 इति पठ्यते । तदत्र नोपलभ्यते ।

८. नृती गात्रविक्षेपे । गात्रविक्षेपो नात्यम् । नृत्यति । से-
ऽसिधि कृतचतुष्टयदृष्टतः (७।२।५७) इति वेह—नर्त्यति नर्तिष्यति, नि-
नृत्यति निनर्तिष्यति । नृत्तम्, यस्य विभाषा (७।२।१५) इत्यनिदृत्वे सिद्धे
ईदृश्वं यङ्लुगर्थम्—नरीनृत्तः, शुभ्रातिवात् (द्र० ८।४।३९) णत्वा-
भावः । न पादभ्याङ्गम् (१।३।८९) इति तङ्—नर्तयते ॥८॥

९. त्रसी उद्वेगे । उद्वेगो भयम् । वा ब्राह्मण (१।१।००)
इति वा इयन्—त्रसति, त्रस्यति । वा नृममुत्रसाम् (६।४।१२४) लिट्येस्वा-
भ्यासलोपो—त्रसुः तत्रसुः । त्रसिगुधि (१।२।१४०) इति क्तुः—त्रस्तुः ।
सुरादौ तस धारणे (१०।१६४ पाठा०) त्रासयति ॥९॥

१०. कुथ पूतीभावे । पूतीभावां दुर्गन्धिः, क्लेशः । कुच्यति । १०
कोथित्वा । कुथितम्, कोथितम् । कोथः ॥१०॥

११. पुथ हिंसायाम् । पुथ्यति, पोथनम् ॥११॥

१२. गुध परिवेष्टने । गुध्यति । गुधित्वा । गुधेरुमः (उ० ५।२)-
गोधूमः । मिदादौ (गण० ३।३।१०४) गोध्वा । उन्धमिगुधि (दश० उ०
१।२८) इति कित् सः—गुन्सः । लघवे णन्तः—गुच्छः ॥१२॥ १५

१३. क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति, क्षाविमावम्सि विप्य (महामारत)

१. यद्यपि “शितपा शपातुबन्धेन” इति परिभाषया ईदित्कलमिपनेषधो
यङ्लुकि न प्रवर्तते, तथापि केवले नृत्यतो ‘यस्य विभाषा’ (७।२।१५) इत्यनेनैवेचिन-
बोधे सिद्ध ईदित्कं व्यर्थं सद् यङ्लुग्यपि इतिव्येधं प्रवर्तयति । अत्र घातुगुचिर्द्रष्टव्या
(पृष्ठ २८३) । २०

२. ‘उद्वेजने’ ‘उद्वेजनम्’ पाठान्तरे ।

३. ‘सुरादौ ... त्रासयति’ कश्चिद् ।

४. कथमत्र किरविकल्प इति न जानीमः । उद्वेषात् (१।२।१९) इत्य-
नेन तु न संभवति, शब्धिकरणस्य तत्र विधानात् ।

५. इतोऽमे ‘पोथयामास’ इत्यधिकम् ।

६. गुच्छस्तु गुष् शब्दे (१।६०६) इत्यस्मात् ङकि (द्र० हैमो० १।२४) । २५
नात्र गुस्तस्य प्राकृतं रूपं गुच्छ इति शक्यं वक्तुम्, तथैव न मत्तस्य मच्छः ।

इति लोट् । नेद्—क्षेप्ता । नव्योऽयम्^१ तुदादीं (६।५) क्षिपते, क्षिपति ।

१४. पुष्प विकासे । पुष्प्यति । पष्वादीं (द्र० ३।१।१३४) पुष्पम् । पुष्पितस्तारकादीं (द्र० ५।२।३६) ॥१४॥

१५. तिम तीम^२ छिम छीम आदींभावे । तिम्यति, ती-
म्यति, स्तिम्यति, स्तीम्यति । तिष्टेम तिष्टीम । इषितिमि (दश० उ० ८।२६
कपाठः) इति किरच्—तिमिरम् । इक् (द्र० उ० ४।१२२)—तिमिः ।
तेमने व्यञ्जनम् । स्तिमितः ॥१५—१८॥

१६. व्रीड चोदने । चोदने लज्जा^३ । व्रीड्यति । व्रीडितः,
व्रीडा । बाहुलकाद्^४—व्रीडाद् अमुदेवमसीत्ये^५ति ॥१९॥

१७. इष गतौ । अन्विष्यति । पश्चिन्वा, न क्त्वा सेद् (१।२।१८)
क्त्वा । प्रेषितः । प्रैषः, प्रैष्यः—प्रादूहोदोज्यैष्येषु (६।१।८२ वा०) इति
वृद्धिः । इषेरनिष्कार्थस्य (३।३.१०७ वा०) इति युच्—पयणा, अन्वेयणा ।
परेषां (३।३।१०७ वा०) पयैषणा, परीष्टिः^६ । इषयशिम्यां तक्न् (उ० ३।
१४८)—इष्टका । क्त्वासेपेः (उ० उ० १।१५४)—इक्षुः । भ्वादीं ऐप् गतौ
(१।४०६)—अन्वेयते । तुदादीं शु भ्वायाद् (६।५७)—इच्छति । कथादीं
इष आसीत्ये (५।५४)—इष्णाति^७ ॥२०॥

१. दैवादिकेषु 'क्षिप प्रेरणे' इति न प्राचीनः पाठ इत्यर्थः । द्रष्टव्याय
धातुवृत्तिः (पृ० २८४।

२. स्मृतसायेषेय, तं च सस्मार सायणः (धातु० पृ० २८५)।

२० ३. उदधत्तं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५)।

४. अत्र लिखितेन भान्या चौरादिकस्य 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (१०।३२४)
सूत्रस्य संख्या निर्दिष्टा । अत्र तु 'कृत्यलपुटो बहुलम्' (३।३।११३) सूत्रस्य
बहुलमग्रहणमभिप्रेतम् । तेन हि 'शूरोऽग्रहणः' (३।३।११३) इत्यनेन स्त्रियां भावे
प्राप्तमकारप्रत्ययं बाधित्वा घञपि भवति, इत्येषोऽत्र हीरामिप्रायः ।

२५ ५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

६. द्रष्टव्यम्—'भवति हि निष्पन्नेऽभिप्रायाहारे योगपरिधिः । निरुक्त १/१४।

७. अत्राह सायणः—'अयं शूरादावपीति स्वामी' (धातु० पृष्ठ २८५)। नात्र

१८. पुह शक्यर्थे । शक्यर्थस्तुतिः^१ । सुह्यति । सुयोह ।
ओदनस्य सुहितः । वह पुह संमत्तो^२ इति दुर्गः—विबह्यति ॥२१॥

१९. उदात्ता उदात्तेतः ।

२०. जृष् जृष् वयोहानौ । इतश्चत्वारः सेटः । जीर्यति ।
जरा (द्र० ३।३।१०४) । वा जृषमुवसाय (६।४।१२४) इत्येत्वाम्यासलोपी^४
वा—जजरुः जेरुः । जृस्तम्भु (तु० ३।१।५८) इति वाङ्—अजरत् अजा-
रीत् । नृतो वा (७।२।३८) इतीटो दीर्घो वा—जरिता जरीता । इद्
सनि वा (७।२।४१) जिजीर्यति जिजरिषति जिजरीषति । लिङ्सिचो-
रात्मनेपदे (७।२।४२) वेद्—जीर्षीष्ट जरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९)
दीर्घः । अजीर्ष्ट, अजरिष्ट, अजरीष्ट । जनीजृष् (१।५।५४) इति मित्—^{१०}
जरयति । अजर्य संगतम्^३ (३।१।१०५) । कुमि जीर्यति—कुजरः, अच्
(द्र० ३।१।१३४) । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति क्तः—अनुजीर्णो
वृषलीं चैत्रः । जीर्यतेरत्त्वं (३।२।१०४)—जरन्, जरती । दारजारी कर्तरि
णिजुक् च (३।३।२० वा०) घञ्—जारः । जृमश्नोः किव (७।२।५५) इतीद्—
जरित्वा जरीत्वा । अजरः—यङ्लुक्च (द्र० ३।१।१३४) । जृविशिन्वा^५ ^{१५}
भक् (उ० ३।१२६)—जरन्तो महिषः । ऋषादौ जृ वयोहानौ (५।२२)—
जृणाति ।^४ क्षीर्यति । शर्शरः । शरः, निर्शरः । शर्शरीकः ॥२२, २३॥

२१. पूह प्राणिप्रसवे । स्यते स्त्री । स्वरतिष्ठतिस्यति (७।२।
४४) इति वेद्—सोता सविता । इतो व्रीडन्ता (३०) नवोदितः^१—

तथा पाठ उपलभ्यते । स्वादौ एषु गतो (४०९) इत्यत्र तु 'जरादौ अन्वेषयति'^{२०}
इति पठित्वापि स्वानी जरादौ न पपाठ ।

१. यथा तुदघृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८५) तथा 'पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तुतिः'
इत्येवं पाठेन भाव्यम् । अयमेव च युक्तः, चक दृष्टाधितिवचनान् (१।७४) ।

२. 'आर्यसंगतम्' पाठा० ।

३. 'जृविशिन्वा' पाठा० ।

२५

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ४२) ।

५. 'स्वादय ओदितः' (४।३१) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण । ओदित्वे 'ओदितश्'
(८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् ।

सूनः, सूनवान् । प्रसूनं पुष्पम्, अत एवायम् अप्राणिप्रसव इत्यन्ये^१ ।
अत्रादौ (२।२३) सूते, सूतः । तुदादौ वृषेरणे (६।११०)—सुवति ॥२४॥

२२. दृङ् परितापे । परितापः खेदः । दूयते । द्रविता ।
दूनः ॥२५॥

५ २३. उदात्ताः ।

२४. दीङ् क्षये । इतो दोषयन्तास् (४।३८) त्रयोदशा^२ नितः ।
दीयते । दीनः । दीङो मुक्चि क्विति (६।४।६३)—उपदिदीये, उददिदी-
याते । मीनातिमिनोतिदीङां त्यपि च (६।१।५०) इत्यास्वम्—उपदाता,
उपदाय । उपदेश एवात्स्वान् (द्र० ६।१।५० भाष्य) श्वाद्व्यध (३।१।
१० १४१) इति णः—उपदायः । स्थाधोरिण्य (१।२।२०) इत्यत्र दीङः प्रतिषेधः
(१।२।२० वा०) उपादास्त स्वरः शिक्षकस्य । उपदेदीयते, उपदिदी-
यते, उपदिदास्त इत्यपीष्यते^३ ॥२६॥

२५. डीङ् गतौ^४ । डीयते । डीनः । म्वादौ (१।६९३) डयते ।
डयितः । डयेतेरेह श्यनर्थं ओदित्वाथर्ध पाठ इत्येके—डीनः । म्याप्रभूतिस्तु—
१५ इवर्णेक्षणीक्षिणावपि (७।२।१० आशिकायामुदधतः) इति डीङः सेट्-
त्वं विशेषेणाह ॥२७॥

२६. धीङ् आधारे । शेषो भुवं धीयते । धीनः ॥२८॥

२७. मीङ् हिंसायाम् । मीयते । मीनः, मीनवान् । माता ।
सनिमीमा (०।४।५४) इतीस्—मित्सते^५ । क्रयादौ मीञ् (९४)—
२० मीनाति ॥२९॥

२८. रीङ् स्रवणे । रीयते । रीणः । अतिङी (७।३।३६) इति
पुक्—रेपयति । विजन्तान्मतुप्^६—रेवती । स्रुमीयां तुट् च^७ (७०४।२०२)

१. पुरुषकारे (पृष्ठ ३३) तु यथा पाठ उदधतस्तथात्र 'आहुः' पाठः ।

२५. अपमत्रापि कचिद्वस्तुलेषे पठ्यते ।

२. 'चतुर्दश' मुक्तः पाठः ।

३. उदधतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८७) ।

४. स्मृतं पुरुषकारे (पृष्ठ ३०) ।

५. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) ।

६. अत्र लिबिशेन 'रेवेमती' 'बहुलम्' इति वार्तिकस्य संख्या (६।१।३७, ६)

इत्यसुन्—रेतः । अजिवुरीम्यो निष्च (उ० ३।३८) इति णुः—रेणुः ।
कचादौ । री गतिरेषणयोः (६।३०)—रिणाति ॥३०॥

२९. लीङ् श्लेषणे । लीयते । विलिख्ये । लीनः । विभाषा
लीयतेः (६।१।५२) इत्यास्त्वं वा—विलाता वेलेता, विलास्यते विले-
ष्यते । निमिमीलिलियां खलचोः प्रतिषेधः (६।१.५० वा०)—दुर्लभः, निलयः ५
प्रलयः, विलयः । लियः सम्माननशालिनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति तङ्
जटाभिरालापयते । लियः प्रलम्भनशालिनीकरणयोः चो नित्यमास्त्वमिष्टम् ।
लीलोर्तुग्लुकाव्यतरस्यां स्नेहविपाटने^२ (तु० ७।३।३९)—घृतं विलीनयति ।
प्रश्लेषनिर्देशाद् ईकारान्तादेव लुगिष्टः^३, नेङ्—विलापयति विलाययति ।
श्यादव्यय (३।१।१४२) इति णः—विलायः । कचादौ (९।३१) लिनाति, १०
लेष्यति । चुरादौ ली प्रवीकरणे (१०।२०६) आधुपीयः—विलापयति,
विलयति, उल्लापयते ॥३१॥

३०. व्रीङ् वृणोत्यर्थे । वृणोत्यर्थो वरणम् । व्रीयते । व्रीणः ।
कचादौ व्री वरणे (६।३४)—व्रीणति ॥३२॥

३१. स्वादय ओदितः । १५

३२. पीङ् पाने । परयापि एषा विभावितो नहि स्वागतमङ्ग पीयते^४ ।
पेता । माङ् मान इति दुर्गैः^५—मायते । ह्रादौ (३।६) मिमीते ॥३३॥

३३. ईङ् गतौ । सर्वः स्वार्थं प्रतीयते^६ ॥३४॥

३४. प्रीङ् प्रीतौ । प्रीयते । इतुपधश्च (३।१।१३५) इति कः—
प्रियः । कचादौ प्रीन् तर्पणे कान्तौ च (६।२)—प्रीणीते, प्रीणाति । प्रीन् तर्पणे २०
(१०।२२५) आधुपीयः—प्रीणयति, प्रयते, प्रयति ॥३५॥

निर्दिष्टा, सा चित्पया । वार्तिके 'रयि'शब्दाद् 'रेवान्' पदसिद्धिः प्रदर्शिता । इह तु
विजग्ताद् 'रे' शब्दान्मनुपि । तेन नात्र तद्वार्तिकस्यावश्यकता ।

१. द्रष्टव्या काशिका १।३।७०॥ २. 'विपाटने' पाठा० ।

३. नाम्ना विना स्थतं घातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) । २५

४. अनुपलब्धमूलम् ।

५. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २०) घातुवृत्तौ (पृष्ठ २८८) च ।

६. अनुपलब्धमूलम् ।

३५. शो तनूकरणे । द्यति, शोतः श्यति (७।३।७२) लोपः । विभाषा प्राधेदशावासः (२।४।७८) इति सिचो वा लृक्—अशात् अशा-
शीत् । शाओरन्त्यतरस्याम् (७।४।४१) इतीत्—निशितम् निशातम्,
संशितव्रत इति नित्यमिष्यते (द्र० ७।४।४१ भाष्य), शितिः शातिः । शा-
५ वासाद्वा (७।३।३७) इति णौ युक्—निशाययति । आतश्चोपसर्गे (३।३।
१०६)—निशा^१ । शः कित् सम्बन्ध (उ० २।२०) इति कुः—शिशुः ।
शाशपिम्बा ददुनौ (उ० ४।३७)—शादः पङ्कः ॥३६॥

३६. छो छोदने । अवच्छयति । अवाच्छात् अवाच्छासीत् ।
अवच्छाययति । छितः, छातः । माछासि (उ० ४।१०९) इति यः—
१० छाया । छविष्वि (उ० ४।५६) इति छविः । छापूखडिभ्यो गक् (६०७०३।६६)
गक्—छागः । कम्बलादौ^२ छगलः^३ ॥३७॥

३७. षो अन्तकर्मणि । अन्तकर्म विनाशः । स्यति, अव-
स्यति प्रणिष्यति (द्र० ८।४।१७) । उपसर्गात् (८।३।६५) षः । प्राक् सिता-
दङ्यावायेऽपि (८।३।६३)—अभ्यष्यात् । विभाषा प्रा (२।४।७८) इति वा
१५ सिज्जलृक्—अवासात्, अवासीत् । पुमास्था (६।४।६६) इतीत्त्वम्—
अवसीयते । शाछा (७।३।३७) इति युक्—अवसाययति । णः (द्र०
३।१।१४१)—अवसायः । षतिस्यति (७।४।४०) इतीत्त्वम्—अवसितः ।
ऊतियूतियूतिसाति (३।३।९७) इति सातिः । सातिभ्याम् (उ० ४।१५३) इति
मनिद्र—साम । [सात्म ।] सात्मनो भावः सात्म्यम्^४ ॥३८॥

२० ३८. दो अवखण्डने । द्यति । गातिस्था (२।४।७७) इति सिज्-
लृक्—अवादात् । अवदातुम् । षतिस्यति (७।४।४०) इतीत्त्वम्—निदि-

१. भायुरिते हलन्ताभिराब्दाद् टाप्—तद्वक्तं—आपं चैव हलन्तानां
यथा वाचा निशा दिशा । (द्र० 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' पृष्ठ ६९) ।

२. उणादौ 'खो पुमस्त्वश्च' (१।११२) इत्युज्ज्वलदत्तादयः पठन्ति ।

२५ ३. 'छागलः' पाठा० ।

४. अत्र हि लिबिशेन टिप्पण्यां हेमोवादेः ८१६ निर्देशः कृतः । स चिन्त्यः ।
हेमोवादी तत्र सात्मपदं निरूप्यते, न सात्म्यम् । इह तु ब्राह्मणदीराकतिगणत्वात्
(५।१।१२४) व्यञ्ज द्रष्टव्यः ।

तम् । अवत्तम्—अत्र उपसर्गात् तः (७।४।४७) । घुम्रहणानि समानानि ॥

३६. अनुदात्ताः ।

४०. जनी प्रादुर्भावे । प्रादुर्भाव उत्पत्तिः । इतो वाधन्ताः
(५२) चतुर्विंश सेट आत्मनेपदिनश्च । षज्जोर्जा (७।३।७६) जायते । ये
विभाषा (६।४।४३)—जायते जन्यते, जाजायते जज्जन्यते । जनिता ।
जनः । अभिजायतेऽनेनेत्यभिजनः* । ईज्जनोर्ध्वे च (७।२।७८) इतीद्—
जनिषे, जनिष्वे । गमहनजन (६।४।६८) इत्युपधालोपः—जजे । दीपजन-
नुष (१।१।६१) इति कर्तरि चिण् वा—अजनि अजनिष्ट । जनिव्योश्च
(७।३।३५) इति वृद्धिर्नास्ति । जनघनसना सम्भलोः (तु० ६।४।४८)
लोपः^३—जातः । जनीजूष् (१।५।५४) इति मित्—जनयति । मत्वगेय
(१।४।६८) इति कर्तरि—चैत्रो जन्यः । मनिन् (दश० उ० ६।७३) जन्म ।
जनेवसिः (उ० २।११५)—जनुस् । जनेरठः* जठरम् । जनेः को जइष च
(६० उ० ३।७०)—जकुषा । जनिषसिम्भामिण् (उ० ४।१३०), जनिव्योश्च
(७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः—जनिः । दूसनि (उ० १।३) इति झुण्—
जाजुः । कलिपाटि (उ० १।१८) इति जतु । कमिमनिजनि (उ० १।७३) इति १५
तुन्—जन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच्—जन्युः । जननेर्यक् (उ०
४।१११)—जाया । जनेस्तोरश्च (६० उ० ६।२५) जतः* । स्तनिहवि-

१. इतोऽग्रे लिबिशेन घुसंज्ञाविधायकसूत्रसंख्या (१।१।२०) निर्दिष्टा ।
सा चिन्त्या । ग्रहणशब्देऽधिकरणे ल्युट्, तेन येषु सूत्रेषु घुनिर्देशस्तानि घुग्रहणान्यु-
च्यन्ते । तुलनीयम्—तथाण्ग्रहणेऽप्यण्ग्रहणेषु च सन्देहो भवति (लण् सूत्र- २०
माथ्ये) इति । २. नास्ति कचित् ।

३. नहीदं सूत्रं लोपं शास्ति, किन्तर्हि ? आत्वम् । तेन 'आत्वम्' इति
युक्तः पाठ इष्यते । लिबिशेन नैषाऽशुद्धिर्बुद्धा ।

४. दशापाठा 'जनेरठः' (८।६८) इत्येवं पठ्यते । यथा त्वत्र पाठः
तथा जनेः 'अठर' प्रत्यये न रूपसिद्धिर्भवति । तेन कदाचिदत्र दशापादीपाठवत् २५
पाठः स्यात् । लेखकप्रमादेन रठोर्विपर्यासः संजातः स्यात् ।

५. अत्र लिबिशेन हैमोणादिसूत्रनिर्देशः (२००) टिप्पण्यां कृतः ।

अत्रेदमपि बोध्यम्—जतश्चब्दः प्रायेण सर्वेष्वेवोणादिसूत्रेषु व्युत्पाद्यते ।
महामारते सभाषर्षिणि (४।३।२६ कुम्भघोष०) जर्ताः स्मरन्ति । चन्द्रवृत्तौ 'अजय-

पुविगदिमदिपुविगदिमदिउजनिनन्दिभ्यो येरित्नु^१ (द० उ० १।२४० कपाठः)
 जनयिरनुः । जनेद्यो लोपश्च (द० उ० ५।४)—जटा । जन्वाद्ययश्च
 उ० ४।१०२ इति जन्वुः । अन्द्दन्भू (तु० उ० १।३) इति जम्बुः । कृणादिभ्यः
 संज्ञायां हुन् (उ० ५।३५)—जनकः, जायतेऽस्याम् (द्र० ३।३।१९७) इति

५. जननी । उपसर्गे च संज्ञायां (३।३।१६६) ङः—प्रजा । अनौ कर्मणः^२ (तु० ३।२।
 १००)—स्त्रीम् अनुजातः रुदयनुजः । अन्येष्वपि (३।२।१०१)—पूर्वजः ।
 गत्यर्थार्कर्मक (३।४।७२) इति कः—पुमांसमनुजातः जनः, सकर्मकार्थम्^३ ।
 अलंकृन् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—प्रजनिष्णुः । जनसन (३।२।६७) इति
 विद्, विद्वनोरनुनासिकस्यात् (६।४।४१)—अब्जाः, गोजाः, श्रुतजाः,
 १० अद्रिजाः^४ ॥४०॥

४१. दीपि दीप्तौ । दीप्यते । दीपिता । दीप्तः (द्र० ७।२।१४) ।

दीपजनपुत्र (३।२।६१) इति कर्तरि चिण् वा—अदीपि अदीपिष्ट । भाज-
 मास (७।४।३) इति वा ह्रस्वः—अदीपिपत् अदीपिपत् । सूददीपदीप्तश्च
 (३।२।१५३) इति तुन्, युच् प्राप्तः (द्र० ३।२।१४९)—दीपिता ।

- १५ नमिकम्पित्ति (३।२।१६७) इति रः—दीप्रः । अच् (द्र० ३।१।१३४)—दीपः,
 प्रदीपः ॥४१॥

अजतो हृणान् (१।२।८१) इत्युदाहरणे चन्द्रेण स्वकालिकस्य कस्यचिज्जतराजस्य
 लोकप्रसिद्धविजयः स्मर्यते । हैमोद्यादिश्रुतौ (२००) अप्ययं राजा स्मर्यते । रमेशचन्द्रम-
 जुमदारोच चन्द्रशुक्लः पाठः 'अजयद शुभो हृणान्' इत्येवं विना प्रमाणं परिवर्त्य चन्द्रो
 २० शुभकाले बभूवेति मिथ्या कल्पना कृता (द्र० ए न्यू हि० आफ दि ई० पो० भाग
 ६, पृ० १३७) । चन्द्रकालनिर्णयाय द्रष्टव्योऽस्मदीयः 'सं० स्वा० शास्त्र का
 इतिहास' नामा ग्रन्थः पृष्ठ २४४ ।

१. द्र० पृष्ठ ६३, टि० ५ । अत्रापि लिखितेन हैमोद्यादिसंख्या (७६७)
 निर्दिष्टा ।

- २५ २. अत्र कदाचित् पाठ अंशः स्यात् । अन्यथा सप्तम्यभावे उपपदसंश-
 भावः, तदभावे समासभावः, तदभावे रूपासिद्धिः प्रसज्यते ।

३. गत्यर्थार्कर्मकसूत्रे जनग्रहणाय इति शेषः । अत्र सकर्मार्कर्मत्वविचारो
 धातुश्रुतौ सम्यक् प्रपञ्चितः, तथैव द्रष्टुमर्हः (पृष्ठ २६१) ।

४. सर्व एवैते एकस्यामेव श्रुतौ (अ० ४।४०।५) कमशो निर्दिष्टाः ।

४२. पूरी आप्यायने । आप्यायनं वृद्धिः । पूर्यते । पूरिता ।
पूर्णः (द्र० ७।२।१४) । पूतिः (द्र० ७।२।९) । दीपजनबुध (३।१।६१) इति
कर्तरि वा चिण्—अपूरि अपूरिष्ट । वा दप्तशान्त (७।२।२७) इति
ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । चर्मोदरयोः पूरेः (३।४।३१) णमुल्ल—चर्मपूरं
भुङ्क्ते, वर्षप्रमाण ऊलोपशचास्यान्तरस्यम् (३।४।३२)—गोष्पदग्रं वृष्टो देवः, ५
गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । उष्ये शुक्तिपूरोः (३।४।४४)—ऊर्ध्वपूरं पूर्णः ॥४२॥

४३. तुरी गतिस्वरणहिंसनयोः । गतेस्वरणे हिंसने च ।
तूर्यते । तूरिता । तूर्णः । तूर्यम् । तूर इति दुर्गः ॥४३॥

४४. घूरी जूरी हिंसावयोहान्योः । घूर्यते । घूरिता । घूर्णः ।
जूर्यते । जूरिता । जूर्णः । गूरी च इति दुर्गः ॥४४, ४५॥ १०

४५. घूरी हिंसागत्योः । घूर्यते । घूः ॥४५॥

४६. शूरी हिंसास्तम्भनयोः । शूर्यते । शूरः ॥४६॥

४७. चूरी दाहि । चूर्यते । चूर्णः ॥४७॥

४८. तप ऐश्वर्ये । तप्यते । अन्ये तु तप संताप (१।७।१२) इत्य-
स्यैव भ्वादेशैश्वर्ये संतापे च इयंस्तद्धौ वा' मन्यन्ते, वा' १५
ग्रहणाद् ऐश्वर्येऽपि भ्वादिरित्येके—प्रतपति । नन्दादौ (गण०
३।१।१३४) तपनः संशायाम् । द्विषन्तपः, परन्तपः (द्र० ३।२।३९) ।
पत इति द्रमिष्ठाः^२—पत्यते, पतति, अपतिष्ट, अपपन्तत् ॥४८॥

४९. वाष्टु वरणे । वाष्ट्यते । उतो वाष्ट्यमाना सा रामशाखा-
मविष्ट इति भट्टिः (४।२८) । अन्ये भ्वादेशेव (१।५०४) वरणे दिवादित्वं २०
वा मन्यन्ते । तेन वरणे द्युतादि कार्यं न भवति—अवर्तिष्ट, वर्तिष्यते
चिर्वर्तिषते ॥४९॥

१. अनेन ज्ञायते उत्तरसूत्रस्थं वाग्रहणं केवाभिन्मते पूर्वसूत्रे संवध्यते ।
अत्र माधवीया धातुवृत्तिरपि द्रष्टव्या (पृष्ठ २९३) ।

२. उद्धृतमिदं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २६३) । नैरुक्ताः 'पत्यते' इत्यैश्वर्यकर्मस्य २५
पठन्ति (निघण्टु २।२१) ।

५०. किलश उपतापे । किलश्यते । परार्थे किलश्यतः सतः^१
इति तु लक्ष्यम् । ऋचादौ किलश विभाषने (१।५१)—किलशनाति । किलशः
क्त्वानिष्ठयोः (७।२।५०) वेद—किलष्ट्वा किलशित्वा । मृदमृद (१।२।७)
इति कित्—किलष्टः, किलशितः । निन्दहिक्किलश (१।२।१४६) इति
५. वुष्—क्लेशकः । किलशेरी चोपधायाः कर्त्तुं^२ लोपश्च लोनाम् च (दश० उ० ५।९
ह्याठः) कीनाशः । किलशेर्लु^३ लोपश्च लः (दश० उ० ९।२)—केशः
किशोरादयश्च (द्र० उ० १।६५) इति किशोरः । भ्वादौ क्लेशा व्यक्तायां वाचि
(द्र० १।४००)—क्लेशते ४५१॥

५१. काश दीप्तौ । काश्यते । काशः । अचकाशत् (द्र० ७।
१० ४।२) । इकः काये (६।३।१२३) दीर्घः—प्रतीकाशः, संकाशः, नीकाशः,
अवाकाशः । उणादौ (द्र० २।२) काष्ठम् । भ्वादौ (१४८) काशते ॥५२॥

५२. वाशु शब्दे । वाश्यते । वाशितम् । अववाशत् : पुता-
वनृदितावित्येके—अचोकाशत्, अवीवशत् । कथं चाकशीति, वावशीति
प्रकृत्यन्तरत्वात्^४ । वाशा, वाशिका । नन्वादेर् (गण० ३।१।१३४) ण्यन्तात्
१५ वाशनः । मन्दिवाशि (१।२८) इत्युच्—वाशुतो गर्दभः ।^५ ॥५३॥

५३. उदात्ता अनुदात्तैः ।

५४. मृष तितिक्षायाम् । इतः पञ्च स्वरितेतः, द्वी सेटौ,
त्रयोऽनिटः । मृष्यते, मृष्यति, मर्षिता । परेर्मुषः (१।३।८२) परस्मै-
पदम्—परिमृष्यति । मृषस्तितिक्षायाम् (१।२।२०) सेण् निष्ठा न कित्—
२० मर्षितः । भाषायां शांसियुधि (३।३।१३० वा०) इति युच्—दुर्मर्षणः ।
नन्वादौ (गण० ३।१।१३४) मर्षणः । तुषिमृषिकृषेः काश्यपस्य (१।२।२५)
इति वा कित्—मर्षित्वा, मृषित्वा । चुटादौ (१०।२३७) आधृषाद्
वा—मर्षयति मर्षति । तुदादौ मृश आमर्शने (६।१२८) तालव्यान्तः ॥५४॥

५५. ईशुचिर् पृतिभावे । पृतिभावः क्लेशः । शुच्यते,
२५ शुच्यति । अशुचत्, अशोचीत्, अशुचिष्ट । शुक्तम् । भ्वादौ शुच्

१. शतपलम्भमूलम् । २. दशपाथां 'कृन्—रत्' इत्यसंहितया निर्देशः ।

३. द्र० क्षीरत० १।३२८ उपधाह्रस्वोऽत्र छान्दसः ।

४. इतोऽमे 'भ्वादौ वाशते' इत्यधिकं कथितम् । भ्वादौ नायं पठ्यते ।

शोके (१।१२४)—शोचति, शुच्यी अभिवृत्ते (१।३४१)—शुच्यति ॥५६॥

५६. उदात्तौ स्वरितेतौ ।

५७. णह वन्धने । नह्यते, नह्यति । नह्यधा, नहो घः (८।२।३४), नहिवृत्ति (६।३।११६) इति क्यौ दीर्घः—उपानत् । वटि भागुरिरल्लो-
मवाप्योऽपसर्गयो^१रिति—पिनह्यति, अपिनह्यति । ह्रन् (६० ३।२।१८२) ५
नह्यधी चर्मरज्जुः । नहनहिम्याप् उपन् (६० उ० ६।१३ कपाठः)—नह्युपः ।
नहो भ च (तु० ६० उ० १।५४) इतीञ्—नाभिः । नेहदिदि भ च चित्^२
(तु० ६० उ० १।७१ कपाठः) नभस् । संनाहः ॥५६॥

५८. रज्ज रागे । रज्यते, रज्यति । रज्ज्का । म्वादी (१।७२६)
रजति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि स्वरितेस्त्वार्यं विकरणार्थं चेह पाठः, १०
एवं शपः (घा० सू० ४।५९) ॥५७॥

५९. शप आक्रोशे । शप्यते, शप्यति । शप्ता । शप्त्वा ।
म्वादी (१।७२७) शपति ॥५८॥

६०. अनुदात्ताः स्वरितेतः ॥

६१. पद गतौ । गतिर्यानि ज्ञानं च । इतो लिशान्ता (७०) नवानिद १५
आत्मनेपदिनश्च । नेर्गद (८।५।१७) इति प्रणिपद्यते । विण् ते पदः
(३।१।६०) कर्तरि—उपपादि भैश्चम । प्रपत्ता । सनि नीमा (७।४।५४)
इति पित्सते । नीग् वन्धु (७।४।८४) इति पनीपद्यते । लृषङ्कम्प्य (३।२।
१।५०) इति पदनः । लृषपतपद (३।३।१५४) इत्युक्ञ्—उपपादुक्कः ।
पदकज (३।३।१६) इति कर्तरि घञ्—पादः । खलं मगः पदं च (६० ३।३ २०
१२५ वा०) इति घः करणे—पदम् । विशिपतिपदि (३।४।५६) इति
णमुल्—गेहानुप्रपादमास्ते, गेहं गेहमनुप्रपादम् । संपदादिभ्यः
(३।३।१०८ वा०) भावे क्विप्—संपत्, प्रतिपत् । संहाया समज (३।३।
९९) इति क्यप्—पद्या मार्गः । अतिस्तुष्ट (उ० १।१४०) इति मन्—
पद्मम् । रक् (द्र० उ० २।१३)—पद्मो ग्रामः । णित् कसिपणेतः (उ० ५२

१. बहुवचनं व्याकरणसंश्लेषेणोद्धतः । द्र० सं० व्या० शा० ३।१० पृ० ६९ ।

२. अत्र 'चित्' पदं व्यर्थम्, नभःपदस्यानुदात्तत्वदर्शनात् । द्र० अस्मदीया
दरापायुषादिवृत्तौ टिप्पणी (पृष्ठ ४०६, टि० ४) ।

१।८५) — पादूः, पादुका । पदवी बाहुलकाद् (द्र० ३।३।१) अटवीवत् (द्र० ४।१३३) । चुरादौ (१०।२८०) आगर्वाय उपपदने ।

अत्रैव खिद दैन्य इति दुर्गः—खिद्यते । खेत्ता । खिद्यत इति कर्मकर्तरीति तु वामनः^१ । रुधादौ (७।१२) खिन्ते । तुदादौ खिद परि-
५ तापे (६।१४०)—खिन्दति, खेदः, खिन्नः ॥५९॥

६२. विद सत्तायाम् । सत्ता भावः । विद्यते । वेत्ता । विन्नः । अदादौ विद ज्ञाने (२।५६)—वेत्ति, वेदिता । तुदादौ विद्व लामे (१।१३५)—विन्दति । रुधादौ विद विचारणे (७।१३)—विन्ते, विनन्ति ।^२ चुरादौ विद चेतनादिषु^५ (१०।१५५)—वेदयते ॥६०॥

१० ६३. बुध अवगमने । बुध्यते । बोद्ध्या । दीपजन (३।१।६१) इति वा चिण्—अबोधि विद्वान्, अबुद्ध । बुधबुध (१।३।८६) इति बोधयति । के (द्र० ३।१।१३५) बुधः । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति वर्तमाने क्तः—राज्ञां बुद्धः । भ्वादौ बोधने (१।६।१४) बोधति ॥६१॥

६४. युध संप्रहारे । संप्रहारो हननम् । युध्यते । योद्ध्या ।
१५ योधयति । राजनि युधिक्रमः (३।२।९५) । क्वयिप्—राजयुध्या । सहे च (३।२।६६)—सहयुध्या । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—आयुधम् । माषायां शान्तिषुधि (३।३।१३२ वा०) इति युच्—सुयोधनः ॥६२॥

६५. अनो रुध कामे । अनुपूर्वो रुधिर इच्छार्थे दिवादिः । अनुरुध्यते । नेह—रुणद्धि । रोधयति ॥६३॥

१० ६६. मन ज्ञाने । मन्यकर्मणि (२।३।१७) इति चतुर्थी—न त्वा लृणाय मन्ये । एहि मन्ये प्रहासे लट् (८।१।४६), प्रहासे च मन्योपपदे मन्यते-रुवम एकवचन (१।४।१०६) एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न यास्यसि यातस्ते पिता^४ । मन्यतेः (द्र० ३।२।८२ काशिका) णिनिः—शोभन-

१. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ २९७) । सुधाकरोऽपि क्षीरस्वामिपाठमेवो-
२५ उद्धृतवान् इति धातुवृत्तितः प्रतीयते । वामनीये काव्यालङ्कारे तु 'क्षीयत इति कर्मकर्तरी, स्त्रियत इति च' (५।२।५, ६) पाठ उपलभ्यते ।

२. 'वित्तः' पाठा० ।

३. 'विनति' कोशेषु पाठः ।

४. 'वेदनादिषु' पाठा० ।

५. 'यातस्तव पितामहः' पाठा० ।

मानी । मनः पुंवच्चात्र (द्र० ६।३।३६)—पद्वीं मन्यते, पदुमानी ।
आत्ममाने खश्च (३।२।८३)—शूरमानी, शूरमन्यः । सहायाः समज (३।१।
६६) इति क्यप्—मन्या कृकाटिका । मतिबुद्धि (३।२।१८८) इति
वर्तमाने क्तः—राज्ञां मतः । मतिः । शृशुस्निहि (उ० १।१०) इति मनुः ।
कमिमनि (उ० १।७३) इति मन्तुः । यजमनि (उ० ३।२०) इति युच्—
मन्युः । कलिपाटि (उ० १।१८) इति मधु । मनेदीर्घश्च (उ० ३।६४) इति
सः—मांसम् । मनेकञ्च (उ० ४।१२३) मुनिः । असुन् (द० उ० ६।४६)—
मनस् । वनिमनिग्यां चिद् वा (द० उ० ८।६६)—मठरो मूढः । गुधवीप-
चिवचि (द० उ० ८।८९) इति व्रन्—मन्त्रः । तनादौ मनु अवबोधने (८।९)—
मनुते । खुरादौ मन स्तम्भे (१०।१५६)—मानयते, मानः ॥६४॥ १०

६७. युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः^१ । युज्यते ।
योक्ता । सृजिषुजिधूमां (तु० ३।१।८७ वा०) कर्मवद्भावः इयञ्च—युज्यते
रथः स्वयमेव । युयं च पत्रे (३।१।१२१) साधु । गां युनक्तीति गौयुगः^२,
कर्मण्यण्^३ (द्र० ३।२।१) न्यङ्क्वादिः (गण० ७।३।५३) । अन्धयुजि
(३।२।५९) इति क्विन्, युजेरसमाप्ते (७।१।७१) लुम्, क्विन् प्रत्ययस्य कुः १५
(८।१।६२)—युङ्, युज्जौ । नेह—अद्ययुक् । द्रुन् (द्र० ३।१।१८२)—
योक्त्रम् । मन् (द्र० उ० १।१४६) युगम्, न्यङ्क्वादिः (गण० ७।३।५३)
के (द्र० ३।१।१३५) च—युगम् । योजनम्, योजना, योगः,
यथास्वं ग्रहणानि । रुधादौ गुजिर् योगे (७।७) युङ्क्ते, युनक्ति ।
खुरादौ गुज पृथ्वी संपर्चने (१०।२०२) वा णिच्—योजयति, योजति ॥६५॥ २०

६८. सृज विसर्गे । सृज्यते । सृजियुजिधूमां (तु० ३।१।८७ वा०)
कर्मवद् भावः इयञ्च—सृज्यते माला स्वयमेव । सृजितशोभैत्यमकिति
(३।१।५८)—स्रष्टा । पाणौ सृजेत्यन् (३।१।१२४ वा०) पाणिसर्ग्या रज्जुः ।
समवपूर्वाच्च (३।१।१२४ वा०)—समवसर्ग्या । ऋत्विग्दधृ (३।२।५६)
इति स्रक् । सृजेरस्य च (उ० १।१५) इति रज्जुः । तुदादौ (६।१।१८) २५
। सृजति ॥६६॥

१. समाधिः सलु योगपर्चायः । द्र० योगः समाधिः (योगभाष्य १।१) ।
योगः सलु चित्तवृत्तिनिरोधः (द्र० योग० १।२) ।

२. अयि गुणामानो न्यङ्क्वादित्वादेव ।

६९. लिङ्ग अल्पीभावे । लिङ्ग्यते, लेष्टा, लेशः । तुदादौ
(६।१२४) लिङ्गति । ॥६७॥

७०. अनुदात्ता अनुदात्तेतः ।

७१. राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव । इतः स्निहान्ता (९२) एक-
विंशतिरनिटः परस्मैपदिनश्च । राध्नोतेः (५।१८) अकर्मकाक्रियाद्-
वृद्धार्थे इयन्—राध्यति । सकर्मकाद् वृद्धरेन्यत्र च इनुः—राध्नोत्यो-
दनम्, पचतीत्यर्थः । चुरादौ^१ राध्यति ॥६८॥

७२. व्यध ताडने । ग्रहिव्या (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
विध्यति । लिट्यभ्यासस्य (६।१।१७)—विध्याध । व्यध्वा । श्याद्व्यध
१० (३।१।१४१) इति णः—व्याधः । नहिवृति (६।३।११६) इति क्त्वा दीर्घः—
मर्माधित । पृष्यधिमिदि (तु० उ० १।२३) इति कुः—विधुः । व्यधजपोरनुपसर्गे
(३।१।६१)—व्यधः, आव्याधः । घञर्थे कः (द्र० ३।३।५८ वा०)—
आविधम् ॥६९॥

७३. पुष पुष्टौ । अकर्मकममुमाहुः—घराह इव पुष्यति । पुषादि-
१५ सुतादि (३।१।५५) इति अङ्—अपुषत् । आगणन्तात् पुषादयः ।
पोष्टा । पुष्यसिद्धौ नष्टे (३।१।१२६) । भ्वादौ (१।४।६२) पोषति । ऋधादौ
(५।५७) पुष्णाति । चुरादौ पुष धारणे (१०।१६५)—पोषयति ॥७०॥

७४. शुष शोषणे । शुष्यति, अशुषत् । शुषेः कः (तु० ८।२।५१)-
शुष्कः । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः (३।४।४४) णमुल्—ऊर्ध्वशोर्ध्वं शुष्कः । अविशि-
२० विशुविम्यः किद् (६० उ० ७।३०) इति मन्—शुष्मं बलम् । शुष्मेति लक्ष्यम् ।
शुष्मा बर्हिः ॥७१॥

७५. तुष प्रीतौ । तुष्यति, अतुषत्, तोष्टा ॥७२॥

७६. दुष वैकृत्ये । वैकृत्यं रूपभङ्गः । दुष्यति, अदुषत्, दोष्टा ।
दोषो यौ (६।४।९०) इत्युपधाया ऊत्—दूषयति । वा चित्तविरागे (६।४।
२५ ६१)—चित्तं दोषयति, चित्तं दूषयति । नन्धादौ (द्र० गण० ३।१।

१. शीरतरङ्गिण्यां चुरादौ नैव पठ्यते ।

२. लोके 'शुष्म' इति नाम्नो नपुंसकलिङ्गः प्रयुज्यत इत्यर्थः ।

१३४) दूषणः । कपिदूषिण्यामीकन् (उ० ४।१६) - दूषीका नेत्रमलम् ॥७३॥

७७. श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति, अश्लिषत् । श्लिष आलिङ्गने (३।१।४६) श्लिषः प्राण्याश्लेष एव चलेः कसः—आश्लिषत् कन्याम्, नेह समाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । श्लेष्या । श्यादव्यध (३।१।४९) इति णः—श्लेष्यः । गत्यर्थाकर्मक (३।४।७२) इति कः [कर्तरि]—आश्लिष्यः कन्यां चैत्रः । श्लिष्येणोपधावाः (उ० ३।१९)—श्लिषणम् । मनिन् (द० उ० ६।७३)—श्लेष्मा । भ्वादी (१।४६३) दा-हार्थः—श्लेषति । चुरादौ श्लिष श्लेषणे (१०।३३)—श्लेषयति ॥७४॥

७८. शक विभाषितो मर्षणे । शक्नोतेः (द्र० ६।१७) परस्मै-पदं इयनि विकल्पते^१, अङ् वा, इङ् वा, इति मतभेदः । शक्यते शक्य- १० ति, अशकीत् अशकत्, शकिता शक्ता । अन्यत्र-शक्नोति, [अशकत्] शक्ता । सनि मीमा (७।४।१४) इति शिक्षति । शक्सिहोश्च (३।१।६६) इति यत्—शक्यम् । यनिप् (द्र० उ० ४।११३)—शक्वा, शक्वरी । शकिशम्भोनिङ् (उ० १।११२)—शकलः । रक् (द्र० उ० २।१३)—शकः । शक्नेकनोन्तोन्तुनयः (उ० ३।४६)—शकुन्तः, शकुन्तिः, १५ शकुन्तिः, शकुनिः । शक्नेकतिन् (उ० ४।५८)—शकुत् । शकादिभ्योऽण् (उ० ४।८१)—शकटः, शकटिः, शकटी, शक्तिः, शक्ती । शकधृषणा (३।४।६५) इति शक्यते भोक्तुम् ॥७५॥

७९. ध्विदा गात्रप्रक्षरणे । गात्रप्रक्षरणं घर्मक्षुतिः । सिघ्रति। सिघ्वेद् । अस्विदत् । असिस्विदत् । स्वेत्ता । सिघ्नः । सिघ्नमनेन, २० स्वेदितमनेन, प्रस्विन्नः प्रस्वेदितः (द्र० ७।२।१७) । भ्वादी (१।४९३ पाठा०) स्वेदते ॥७६॥

८०. क्रुध कोपे । चैत्राय कुप्यति । क्रुधइहेर्ष्या (१।४।३७) इति सम्प्रदानम् । अक्रुधत्, क्रोद्धा । क्रुधमणार्थेभ्यश्च (३।१।५१) इति युच्—क्रोधनः ॥७७॥

८१. क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यति, अक्षुधत्, क्षोद्धा । उकञ् (द्र० ३।२।१५४) इत्यते^२—क्षोधुकः । वसतिजुधोरिद् (७।२।५२) क्त्वा-

१. स्मृतमिदं पुनश्चकारे (पृष्ठ ४७) धातुवृत्तौ (३०१) च ।

२. लोके प्रयोगदर्शनादिति शेषः ।

निष्ठयोः—क्षुधितः, क्षुधित्वा क्षोधित्वा, रत्नो व्युपधाद (१।२।१३)
इति वा कित्त्वम् ॥७८॥

८२. शुध शौचे । शौचं नैर्मल्यम् । शुध्यति । अशुधत् ।
शोद्धा ॥७९॥

४. ८३. विधु संराद्धौ । संराद्धिर्निष्पत्तिः । सिध्यति । असिधत्,
सिषेध, सेद्धा । सिष्यतेस्परलौकिके (६।१।४७) णावात्त्वम्—कार्ये साधयति ।
नेह—सेधयति धर्मम् । सिद्ध्वा सिधित्वा सेधित्वा (द्र० ७।२।५६॥
१।२।२६) । पुष्यसिद्धौ नखने (३।१।१२६) । भ्वादौ (१।३८) निषेधयति ॥८०॥

८४. रध हिंसासंराद्धयोः । संराद्धिः पाकः । राध्यति ।
१० रधादिभ्यश्च (५।२।४५) इतीङ् वा—रधिता रद्धा । रधिजमोरधि (७।१।६१)
इति नुम्—रन्ध्ययति । नेट्बलिटिरधेः (७।१।६२) नुम्—रधिष्यति, लिटि—
ररन्धिब । अरधत्, अनिदिताम् (६।४।२४) इति न लोपः । अरत्स्यत्,
अरधिष्यत् । रद्धः । रन्धनम् ॥८१॥

८५. णश अदर्शने । अदर्शनमनुपलब्धिः । प्रणश्यति । नशेः
१४ शान्तस्य (८।४।२६) इति णो नास्ति—प्रनष्टः, प्रनश्यति । मरिजनशो-
र्भलि (७।१।६०) इति नुम्—नष्टा, नशिता (द्र० ७।२।४५) । नशोर्वा
(८।२।६३) कृत्वम्—नश्यतीति नक् नद् । जीवो नश्यति—जीवनम्
आहुतिः, जीवनद् । बुधबुध (१।३।८६) इति नाशयति, नन्धादौ
(गण० ३।१।१३४) विप्लनाशनः । निन्धाहिंसा (३।२।१४६) इति विनाशकः ।
२० इयनशजि (३।२।१६३) इति कवरप्—नद्वरः । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोः (३।४।४३)
इति णमुल्—जीवनाशं नष्टः ॥८२॥

८६. तुप मीतौ । प्रीतिः सौहित्यम् । तुप्यति । तपिताऽब्रप्ता
तर्प्ता, अनुदात्तस्य वर्तुपधस्य (६।१।५६) इत्यमागमो वा । तुप्तः । स्पृशमृश-
कृषवृषपः सिजूषा (३।१।४४ वा०)—अतुपन्, अत्राप्सीन् अतप्सीन्
२४ तुदादौ तुप तृत्तौ (६।२६ पाठ०)—तुपति, तुप्पति । रक् (द्र० ७।२।१३)
—तुप्रम् । स्वादौ क्षुभ्नादित्वात् (गण० ८।४।३९) पाठ उन्नेयः—
तुप्नोति । अतर्पीति, तपितम् ॥८३॥

८७. दृप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । हृष्यति । द्रप्ता,
दस्ता दर्पिता । दस्तः । अहृषत्, अद्राप्सीत् अदार्प्सीत् ॥८७॥

८८. दुह जिघांसायाम् । कषदुह (१।४।३७) इति शत्रवे दुहति ।
वा दुहपुहण्णहण्णहाम् (८।२।३३) कुत्वम्—द्रोघा, द्रोढा, द्रोहिता । सत्-
सूक्ष्मि (१।२।६१) इति विवप्—मित्रधृक्, मित्रधृद् । अदुहत् ॥८९॥

८१. मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः । मुह्यति । मोग्धा,
मोढा, मोहिता । मुग्धः, मूढः । अमुह्यत् । न पादमि (१।३।८६) इति तद्ध-
परिमोहयते । [मुहेः खो मूर्च (उ० ५।१२) — मूर्खः ॥ ८६ ॥

६०. षण्णह उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । स्नोग्धा,
स्नोढा, स्नोहिता । स्नुग्धः, स्नुढः । अस्नुह्यत ॥८७॥ १०

६१. णिह प्रीतौ । स्निहयति । सिस्नेह । स्नेग्धा, स्नेडा
स्नेहिता । स्निग्धः स्नीढः । अस्निहत् । अस्निग्दण् (३।२।४६)
इत्यणिक छन्दः । चुरादौ स्नेहयति ॥८८॥

९२. वृत् । रधादिर्वृत्तः । एतदन्तः पुषादित्विके^१ । अतोऽग्रे
अशमीत्, अतमीत्, अदमीत्, अश्रमीत्, अन्नमीत्, अक्षमीत्, १५
अलोदीत्, अक्लेदीत्, अकोपीत्, अहपीत् इत्याद्युदाहृदः ॥

९३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

६४. शमु उपशम । इतो गृध्यन्ताः (१३६) षट्चत्वारिंशत्^३
 सेटः परस्मैपदिनश्च । शमामष्टानां दीर्घः इयि (७३।७८) —शाम्यति ।
 अशमत् । शमोऽदर्शने (१।१८८) मित् —शमयति रोगम् । दर्शने तु—
 निशामयति रूपम् । शमिता । शान्त्वा शमित्वा । शान्तः । षोडश-
 धात् (३।१।६८) —शम्यम् । क्विप् (द्र० ३।२।७६) —प्रशान्, भो नो धातोः
 (८।२।६४), तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (८।२।७)
 नास्ति । शमित्यष्टाभ्यो णिनिष् (तु० ३।२।१४१) —शमी । घष् (द्र० ३।२।

१. चुरादौ नायं साक्षात् पठ्यते । तत्र 'स्निह स्नेहने, स्मिद इत्येके' (१०।३२) २५ इत्येवं पठ्यते । २. धातुकृत् (पृष्ठ ३०४) अनूष निराकृतमिदं मतम् ।

३. 'चतुश्चत्वारिंशत्' पाठा० । चिन्त्यमिदम्, षट्चत्वारिंशद् धातूनां पाठात् ।

१८, १९) — शमः । गौरादौ (गण० ४।१।४१) शमी वृक्षः । शान्तिः । वा दान्तशान्त (७।१।२७) इति शान्तः, शमितः । शकिशम्योर्मित् (उ० १।१।२२) शमलम् । जनिदाप्पु (उ० ४।१०४ उज्ज्व०) इति शण्डः । शमः खः (उ० १।१०२) — शङ्खः । शमेरुः (उ० १।९९) — शण्डः ॥८९॥

५ २५. तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । अतमत् । तन्त्वा तमित्वा । तान्तः । घञ् (द्र० ३।३।१८, १९) — तमः । गौरादौ (द्र० गण० ४।१।४१) तमी रात्रिः । अमितम्बोदीवैश्च (उ० २।१३) — ताम्रम् । असुन् (द० उ० ९।४९) — तमस् । कमितमिस्तन्मात इच्च (द० उ० १।५०) इति तिमि-
मत्स्यः । अत्यविचमि (उ० ३।१।१७) इत्यसच्- तमसा^३ नदी ॥९०॥

१० २६. दमु उपशमे । दाम्यति । अदमत् । दान्त्वा दमित्वा । न पादमि (१।१।८९) इति तच्- दमयते । नन्द्यादौ (गण० ३।१।१३४) कुलदमनः, सगयाम् (३।२।४६) अरिन्दमः । वा दान्तशान्त (७।१।२७) इति दान्तः, दमितः । व्यवस्थितविभावया दान्तोवक्ष्यारिणि । दमेर्लोत् (द० उ० ९।४३) — दोर्बाहुः । हसिमृमिष्वा (उ० ३।८६) इति तन्- दन्तः ।
१५ दमेरुनसिः (द० उ० ९।६५) — दमूना वह्निः^४ । धिनिष् (द्र० ३।२।१४१ क्षीरपाठः) — दमी ॥९१॥

२७. श्रमु तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत् । श्रान्त्वा श्रमित्वा । श्रान्तः । श्रम्यम् । नन्द्यादौ (द्र० गण० ३।१।१३४) श्रमणः । विश्रामः,^५ विश्रमोऽपीष्टः^६ ॥९२॥

२० १. क्वचिदुपादिवृत्तौ 'शब्द'पदमनेन व्युत्पाद्यते, तच्चिन्त्यम् । शमेरुः (उ० १।९८) इत्यनेन तस्य सिद्धत्वात् । दशपाषां (१०।१५) जनिदाप्पु-सूत्रे शङ्ख पदमपि व्युत्पाद्यते, तदपि चिन्त्यम्, तस्य शमेः खः (उ० १।१०२) इत्यनेन सिद्धत्वात् ।
२. 'तमोऽल्पदेशः' पाठा० ।

३. 'तमसारुषा' पाठा०

४. 'अभिः' पाठा० ।

२५ ४. पाणिनीयास्तु 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्' (७।३।३४) इत्यत्र विश्रमेरप्रतिषेधात् 'विश्रम' इत्येव न्याय्यं मन्यन्ते (द्र० काशिका ७।३।३४) । क्षीर-
स्वामी तत्र चान्द्रमतमाश्रित्य (द्र० चान्द्रवृत्ति ६।१।४२) पाणिनिसम्मतो विश्रम-
शब्दोऽपीष्ट इत्याह ।

९८. भ्रमु अनवस्थाने । अनवस्थानं देशान्तरगमनम् । वा
भारा (३।१।७०) इति भ्राम्यति भ्रमति । अन्नमत् । भ्रान्त्वा भ्रमित्वा ।
अनेकवृद्धः (उ० २।६८) — भ्रूः । भ्वादी भ्रु चलने (१।५८६) — भ्रमति
भ्रम्यति ॥९३॥

९९. क्षमूष् सहने । क्षाम्यति । अक्षमत् । क्षन्ता क्षमिता ५
(द्र० ७।२।४४) । क्षान्त्वा क्षमित्वा । भ्वादी (१।२९९) क्षमते, अक्षमिष्ट ।
पिस्वान् (द्र० ३।३।१०४) क्षमा । बाहुलकात्^१ क्षान्तिः । अत एव कम्
सहन इति सम्भाः^२ ॥९४॥

१००. क्लमु ग्लानी । क्लाम्यति क्लामति वा भाश (३।१।७०)
इति क्लिक्लम्भाचमां शिति (७।३।७३) इति दीर्घः । अक्लमत ॥९५॥ १०

१०१. मदी हर्षे । माद्यति अमदत् । मदित्वा । मत्तः ।
हर्षग्लपनयोर्मित् (द्र० १।५५२) — मद्यति, अन्यत्र — उन्माद्यति ।
मदोऽनुपसर्गे (३।१।६७) ऽप् — मदः । प्रमदसंमदी हर्षे (३।३।६८) । गदमद-
(३।१।१००) इति यत् — मद्यम् । उपपश्य (३।२।३७) इतीरंमदो मेघ-
ज्योतिः । अलङ्कृन् (३।२।२३६) इतीष्णुच् — उन्मदिष्णुः । इषितिमिदि १५
(६० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच् — मदिरा । कृष्मदिभ्यः क्वि (उ०
३।७३) — मत्सरः । मत्तस्यञि (उ० ४।२) इति मत्स्यः । मत्सी गौरादिः
(द्र० गण० ४।१।४१) । अनिदाय्यु (उ० ४।१०४) इति मत्सः, मच्छ इत्येके^३ ।
चुरादी मद तृतिशोभने (१०।१।२२) — मादयते ॥९६॥

१. “कृत्यल्लुटो बहुलम्” (३।३।१२३) इति बहुलमहयेन त्वित्त्वेऽपि २०
कित् मत्वतीति भावः । लिखितेन त्वत्र आन्त्या “बहुलमतेभिर्दर्शनम्” (१०।३।२४)
इति गण्यसुत्रस्य संख्या निर्दिष्टा ।

२. घातवृष्टौ (पृष्ठ ३०६) त्वित्वं स्वामिपाठ उद्भविते — ‘तथा च स्वामी—
केचिदत्रापि क्षमूष् इति कितं पठन्ति, तदसत् । कम् सहन इति सम्भा इति’ । अत्र
त्वन्यथा पाठ उपलभ्यते ।

३. ‘मत्स्यः मत्स इत्येके’ वाटा० । पञ्चपाशुयादिशृचिषु ‘मत्स्य’ इत्येव २५
न्युत्पद्यते । मत्स्यशब्दस्य पूर्वत्र (उ० ४।२) न्युत्पादनादत्र ‘मत्स’ इत्येव शब्दः
पाठः । एके नाम्ना चात्र दशापादीशृचिः स्मर्यते, तत्र (१०।१५) हि ‘माघतीति
मन्थः मत्तः पुद्गलः’ इति न्युत्पाद्यते ।

१०२. वृत् । शमादिरन्तर्गणः ।

१०३. अमु क्षेपणे । अस्यति । अस्यतेस्फुक् (७४।१७)—निरा-
स्थत् । अस्यतिवक्तृस्थितिभ्योऽह् (३।१।५२) इति कर्मकर्तरि आत्मनेपदे
ऽप्यह्—उपास्येतां कुण्डे स्वयमेव । उपसर्गादस्यत्पुहोर्वा वचनम् (१।३।
५ २५ वा०) तह्—निरस्यते, निरस्यति । नेगद (८।४।१७) इति प्रण्यरयते ।
अस्त्वा अस्तित्वा । अस्तः । अस्यम्^१ । शृस्वृस्निहि (उ० १।१०) इत्युः—
असवः । असेश्वरन् (उ० १।४२)—असुरः । सुभ्यसेस्तेन् (उ० २।९७ उज्ज्वल)
स्वसा । अस्तिस्त्रिभ्यां विधन् (उ० ३।१५४)—अस्थि । अस्यतिबोधैः क्रियान्तरे
फालेषु (३।२।५७) इति णमुल्—द्व्यह्वात्यासम् अजाः पाययति । इन्
१० (द० उ० १।४६)—असिः ॥९७॥

१०४. यमु यत्रे । यसोऽतृपसर्गात् संपसथ (३।१।७१, ७२) इति
वा श्यन्—यस्यति यलति, संयस्यति संयसति । अयसत् । यस्त्वा,
यसित्वा । आयस्तः । न पादमि (१।३।८९) इति तह्—आयासयते ॥९८॥

१०५. जमु मोक्षणे । जस्यति । अजसत् । जस्त्वा, जसित्वा ।
१५ नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रः—अजस्रम् । चुरादौ जत्^२ हितायाम् (१०।
११६)—उज्जासयति ॥९९॥

१०६. तमु उपक्षये । तस्यति । लोट् सिपि—तस्य । अतसत् ।
तस्त्वा, तसित्वा । वितस्तिः (द्र० उ० ४।१८०), वितस्ता^३ ॥१००॥

१०७. दमु च । दस्यति । अदसत् । दस्त्वा, दसित्वा । वा दान्त-
२० शान्त (७।२।२७) इति दस्तः, दसितः । रक् (द्र० उ० २।१३) दध्नी^४
अधिवर्नी । यजिमनिशुग्धि (उ० ३।२०) इति युच्—दस्युः ॥१०॥

१०८ वमु स्तम्भे । वस्यति । अवसत् । वस्त्वा, वसित्वा ।
वस्तश्छागः, वस्तिरमेदोर्ध्वम् (द्र० उ० ४।१८०) ॥१०२॥

१. ऋहलोर्ण्यन् (३।१।१२४) इति ययति 'आस्यम्' साधु । बाहुलकाद्वा यत् ।
२. चुरादौ 'जत्' इति पठ्यते ।
३. सर० कण्ठा० २।२।१३४॥ हंमोणादि २०० ।
४. उभयोरधिवर्नोर्ध्वनासखौ नामनी स्तः, परन्तु साहचर्याद् उभावपि
दधौ नासखौ बोध्यते ।

१०६. 'प्युस' विभागे । प्युस्यति । अप्युसत् । प्युसितः ।
प्युष इति दुर्गः, पुस इत्येके—पुस्तकम्, पुस्तं लेप्यादि कर्म ॥१०३॥

११०. प्लुष दाहे । प्लुष्यति । अप्लुषत् । भ्वादी (१४६३)
प्लोषति, प्लुषद्वा, २ प्लुषित्वा प्लोषित्वा ३ । कथादौ (१५६)
प्लुष्णाति ॥१०४॥

१११. विस प्रेरण । विस्यति । अविसत् । के (द्र० ३११२३५)
विसम् ॥१०५॥

११२. कुस श्लेषणे । कुस्यति । अकुसत् । कुसितः । कुसु-
मम् (द्र० उ० ४१०६) । कुश इति दुर्गः—कुशः, कुशी आयसी
(द्र० ४११४२), कोशो भाण्डागारादि, कोशी ॥१०६॥

११३. वुस उत्सर्गे । उत्सर्गस्त्यागः । वुस्यति । अवुसत् ।
के (द्र० ३११२३५) वुसं तुषः ॥१०७॥

११४. मुस खण्डने । मुस्यति । अमुसत् । उणादी मुस्तः,
मुसलम् (द्र० उ० ११०६) ॥१०८॥

११५. मसी परिणामे । परिणामो विकारः । मस्यति । मम- १५
सत् । मसित्वा । शरीरितो निष्ठायां (७२११४) नेद्—मस्तः, मस्तकः ।
घञ् (द्र० ३३१२८, १९)—मासः । मासु इति प्रकृत्यन्तर्य^१, पूर्णमासा
युक्तः कालः (द्र० ४२१३)—पौर्णमासी । सितनिगमिमसि (उ० ११६९)
इति तुन्—मस्तु । वसी च इति कणः ॥१०९॥

११६. लुट विलोढने^२ । लुटयति, अलुटत् । भ्वादी (१२१३) २०

१. सस्मार धातुवृत्तौ (५० ३०८)

२. ७२१५६ सूत्रेणैव वा । ३. १२१२६ सूत्रेण किद् वा ।

४. मुस्ता स्त्रीलिङ्ग इत्यमरः (२१४१६०) मोषा नागरमोषा वा नाम्ना
प्रसिद्धं द्रव्यम् । लघ्वे त्रिलिङ्गः इत्यमरटीकायां (२१४१६०) स्वामी । मुस्ता—सर०
कण्ठा० २१२१३४ हेमोषादौ २०१ ॥

५. 'मुस्तिः' इत्यधिकं कचित् ।

६. व्याकरणे सर्वे एवादेशाः प्रकृत्यन्तराणि द्रष्टव्यानि ।

७. 'विलोढने' पाठा० ।

लोटीति, अलोटीत् । चुरादीं भासार्थः (१०।१९७)—लोटीयति ॥११०॥

११७. उच समवाये । समवाय ऐक्यम् । उच्यति । उचोच ।
 औचिचत् । ओक उचः के (७।३।६४) । उचितम् । उचः कुरव^१ इत्यसुन्—
 ओकम्, चौरोको येषां ते दिवीकस इति वृद्धिविषये दिवशब्दोऽदन्तो-
 ५ ऽस्तीत्येके^२ स्थलजलयोर्वीकति परस्परम् आहुः^३—स्थलोकाः, स्थलीकाः, जलोकाः
 जलीकाः ॥१११॥

११८. भृशु भ्रशु अधःपतने । तालव्यान्तश्चत्वारः, आद्य
 ऋतुपथः । भृश्यति । अभृशत् । भृष्टत्वा, भ्रशित्वा । न क्त्वा सेद
 (१।२।१८) कित्—भृष्टम् । बरीभृश्यते । के (द्र० ३।१।१३५) भृशम् ।
 १० भ्रश्यति । अभ्रशत् । भ्रष्टत्वा, भ्रशित्वा । भ्रष्टः । बाभ्रश्यते । भ्वादी
 (१।५०१) भ्रंशते, अभ्रंशिष्ट, भ्रंशिता, बनीभ्रश्यते^४ बाहाभ्रष्ट (द्र०
 ३।२।७६) ॥११२, ११३॥

११९. वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् । के (द्र० ३।१।१३५)
 वृशो यवासः ॥११४॥

१२०. कृश तनूकरणे । कृश्यति । अकृशत् । के (द्र० ३।१।१३५)
 १५ कृशः । अतुपसर्गात् फल्लशीब (८।२।५५) इति क्ते कृशः, उपसर्गात् तु
 प्रकृशितः । वृषिमृषिकरोः काश्यपस्य (१।२।२५) इति वा कित्—कृशित्वा
 कशित्वा । ऋतन्यम्भिज (उ० ४।२) इति कृशानुः ॥११५॥

१२१. तृष पिपासायाम् । तृष्यति । अतृषत् । तृषित्वा,
 २० तृषिमृषि (१।२।२५) इति तृषित्वा । शीतः कृतः (१।२।१८७)—तृषितः ।
 तर्षः । अस्वतितृषोः (१।४।५७) इति णमुल्—द्व्यहृतर्थे गाः पाययति ।
 स्वपितृषोर्नैजिह् (१।२।१७२)—तृष्णक् । किञ्चपि (द्र० ३।२।१७८) तृद् ।
 तृषिशुषिरसिन्यः कित् (उ० ३।२२)—तृष्णा ॥११६॥

१. अतुपसर्गमूलम् । तुलनीयम्—^१उच्यक्तेः क च^२ हेमोचदिः ६६५। उज्ज्व-

२५ लदसादयस्तु उ० ४।२।१५ सूत्रवृत्तौ बाहुलकाद् न्युत्पादयन्ति ।

२. क एत इति न ज्ञायते । न चान्यत्र मतमिदं दृश्यते (द्र० अमरक्षीरटीका
 २।१।७) ।

३. भ्रंशत्यादिसाहचर्याद् भौवादिकस्य भ्रंशोरेव नीकसूत्रे (७ । ४ । ८४)
 मह्यन्, तेन देवाकिकस्य बाभ्रश्यत इत्येव भवतीति भावः (द्र० आतुवृत्तिः पृष्ठ ३०९)

१२२. हृष तुष्टौ । हृष्यति । अहृषत् । हृषितः । भ्वादी इषु
अलीके (१।४६८) हृषति, अहृषीत्, हृष्टः । हृषेलोमसु (७।२।२९) इति
वेद—संहृष्टानि लोमानि, संहृष्टितानि । विस्मितप्रतीवातयोश्च (७।२।२६वा०)
—हृष्टश्चैवः हृषितः, हृष्टा दन्ताः हृषिताः । नन्दी अस्याप्युक्तिरवमाह^१
॥११७॥

१२३. रुष रोष । रुष्यति । अरुषत् । तीषुसहस्रमरपरिचः (तु० ७।
२।४८) इति वेद—रोषा रोषिता । रुष्यमत्वर (७।२।२८) इति रुष्टः
रुषितः । भ्वादी रुष हिंसायाम् (६० १।४५८)—रोषति ॥११८॥

१२४. डिष क्षेपे । डिष्यति । अडिषत् । तुदादी (६।७६)
डिपति । चुरादी डिप् स्तिप् क्षेपे (१०।१२३)—डेपयति ॥११९॥

१२५. स्तूप समुच्छ्राये । स्तूप्यति । अस्तूपत् । तुष्टूपयिषति ।
चुरादी (१।१२४) स्तूपयति । स्तूपः । स्तूप इति दुर्गः—स्तूप्यति ॥१२०॥

१२६. कुप क्रोधे । कुप्यति । अकुपत् । पचादी^२ कोपः ।
कृष्मण्डावेभ्यश्च (३।१।१५१) इति युच्—कोपनः ॥१२१॥

१२७. गुप व्याकुलत्वे । गुप्यति । अगुपत् । राजसूयपूर्वे^३
(३।१।११५) इति कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यद् धनम्, गोप्यम् अन्यत् ।
भ्वादी गुप गोपने (१।६६६)—जुगुप्सते, गुप् रक्षणे (१।२८०) गोपायति ।
चुरादी भासार्यः (१०।१९७) गोपायति ॥१२२॥

१२८. युप रुप लुप विमोहने । युप्यति, अयुपत् । रलोयुपवाद्
(१।२।२६) इति युपित्वा योपित्वा, युयुषिषति युयोपिषति । रुष्यति,
अरुषत् । रोपः शरः । रुप्यम् । लुप्यति, अलुपत् । तुदादी लुप् अदने
(६।१३४)—लुम्पति ॥१२३—१२५॥

१२९. लुभ गार्दध्य । गार्दध्यम् अभिकाङ्क्षा । लुभ्यति ।
अलुभत् । तीषु^३सह (तु० ७।२।४८) इति लोब्धा लोभिता । लुभो विमोहने

१. उद्धृतं भातुवृत्तौ (पृष्ठ ३०६) ।

२. पचादिगणे (३।१।१३४) कोपशब्दः साक्षात् पठ्यते ।

३. 'तीषसह' पाठः । क्षीरतरङ्गिण्यां 'रुष रिष हिंसायाम्' (१।४५८)

(७।२।५४) इह—विलुभिताः केशाः, लुब्धोऽन्यः ॥१२६॥

१३०. क्षुभ संचलने । संचलनं रूपान्यथात्वम् । क्षुभ्यति ।
अक्षुभत् । क्षोभिता । लुब्धस्वान्त (७।२।१८) इति लुब्धो मन्थश्चेत्,
क्षुभितोऽन्यः । क्षुभिताम्भोविचर्यना । कचादौ (९।४९) क्षुम्नाति । भ्वादौ
५ (१।४९९) क्षोभते ॥१२७॥

१३१. णम तुम हिंसायाम् । प्रणम्यति । अनमत् । भ्वादौ
(१।५००) नमते । कचादौ (९।५०) नम्नाति । अत्यविचमि (७० ३।११७)
इत्यसच्—नमसम् अदन्तम् । नमो नञि बभस्तेः (द्र० घा० सू० ३।१९) ।
नहेर् (३।१९) नमिः (तु० द० उ० १।४४) । तुभ्यति । अतुमत् ॥१२८, १२९॥
१० १३२. क्लिद् आर्द्रभावे । क्लिद्यति । अक्लिदत् । क्लेप्ता,
क्लेदिता, क्लिन्नः । चरिचलि (६।१।१२ वा०) इत्यादि द्वे च—चिक्लिदः
॥१३०॥

१३३. मिमिदा स्नेहने । मिदिगुणः (७।३।८२) मेद्यति । अमि-
दत् । शीतः क्तः (३।२।१८०) आदितश्च (७।१।१६) इति नेट्—मिन्नः ।
१५ विमाषा मावादिक्मयोः (७।२।१७)—प्रमेदितः प्रमिन्नः, मेदितमनेन, मिन्नम्-
निष्ठा शीष्ट्विदि (१।२।१९) इति सेण् निष्ठा न कित् । अच् (द्र० ३।१।१३४)
—मेदाख्यो देशः । अहृत् (६० उ० ६।४६)—मेदो बसा । मेदिनी ।
भ्वादौ (१।४९२) मेदते, अमेदिष्ट । चुरादौ मिद स्नेहने (तु० १०।८)
मेदयति ॥१३१॥

२० १३४. मिक्षिदा स्नेहनमोहनयोः । मिक्षिद्यति । अक्षिदत् ।
क्षिषणः । प्रक्षिषणः प्रक्षेदितः । क्षिषणम् अनेन, क्षेदेदितम् ।
(द्र० ७।२।१७।१।२।१९) । भ्वादौ (१।७०५) अक्ष्यक्ते शब्दे—क्षेदेदति ॥१३२॥

व्याख्याने 'तीपसह' इति पाठ उद्भिषयते (पृष्ठ ६५), अन्यत्र सर्वत्र (१।५९०॥
४।१२३॥६।५७) 'तीपुसह' इत्येव पठ्यते । तेन स्वामिमते 'तीपुसह' इत्येव पाठ
२५ इति निश्चितम् । अतः 'रुप रिष हिलायाम्' (९।४५८) इत्यत्रापि 'तीपुसह' इत्येव
शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

१. भ्वादिसूत्रव्याख्याने (४९२) 'मेदाख्यो म्लेच्छः' इत्युक्तं स्वामिना ।

२. शीरस्वामी भ्वादौ 'मिक्षिदा स्नेहनमोहनयोः' (४६३) इत्यपि पठति,

१.३५. ऋधु वृद्धौ । ऋध्यति । आर्धत्, मा ऋधत् । आनुधुः ।
सनीवन्तर्ध (७।२।४७) इति वेद्—अर्दिधिषति ईत्सति, आऋप्युषामीत्
(७।४।५५)—अर्धयति, आर्दिधत् । ऋदुषषात् (३।१।११) इति क्यप्—
ऋध्यः । घञ् (६० ३।३।१८, १९)—अर्धः । ऋद्ध्वा अधित्वा, न
क्त्वा सेट् (१।२।१८), ऋद्धः । स्वादौ । (५।२७) ऋध्नोति ॥१३३॥ ५

१.३६. गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्यति । अगृधत् । जिघृ-
त्सति । सिषि धातोश्चर्त्वा (८।२.७४)—अजघर्त्वाः अजर्धत्, यङ्लुगन्ताल्लङ्,
अजर्गर्धन् लुङि । ऋसिगृधि (३।२।१४०) इति क्तुः—गृध्नुः । लृचङ्कम्प-
दन्तम्पसृधिञ्जल (३।२।१५०) इति युच्—गर्धनः । सुस्वागृधिम्यः कर्
(६० ७० ८।४२)—गृध्नः । गृद्ध्वा गर्धित्वा । गर्धः । गृद्धः । चुरादौ १०
गृधिवन्ध्योः प्रलम्भने (१।३।६७) लङ्—गर्धयते ॥१३४॥

१.३७. उदात्ता उदात्ततः ।

१.३८. वृत् । पुत्रादयो वर्तिताः ।

श्रीमद्भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरङ्गण्यां दिवादिगणः

सम्पूर्णः ॥९

१५

परन्तु 'त्रिष्विदा अव्यक्ते शब्दे' (१।७०५) इति सूत्रव्याख्याने, इह च न तं निर्दि-
शति, तेन 'शायते स्वादौ 'त्रिष्विदा स्नेहेनमोहनयोः' इति पठनमपि न तममिमज्जते ।
अत एवान्ये व्याख्यातारस्तत्स्थाने 'त्रिष्विदा' इति पठन्ति ।

१. क्षीरतरङ्गण्यां नायं चुरादौ कश्चित् पठ्यते । अप लिङ्क्षीरोन हैमपातु- २०
पारायणदरीनाय ४।४४ संख्या निदर्शिता ।

२. 'इति क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितायां धातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गण्यां दिवादयः समासः ॥

॥ अथ स्वादिगणः ॥

१. पुण् अभिषवे । अभिषवः क्लेदनं, संधानाख्यम् । इतः
 कृअन्ताः (५।७) सप्तानिटः । स्वादिभ्यः श्नुः (३।१।७३) — सुनोति, सुनुते;
 अभिषुणोति, अभ्यषुणोत् । उपसर्गात् सुनोति (८।३।६५) इति षत्वे प्राप्ते
 ५ स्वादिष्वभ्यासेन (८।३।६५) इति नियमाभ्यास्ति — अभिसुषाव अभि-
 सुषुवे । सुनोतेः स्थसन्तोः (८।३।११७) — अभिसोष्यति, अभिसुसूयति ।
 सुन्वः सुनुवः, सुन्मः सुनुमः — लोपश्चात्स्वान्यतरस्यां म्बोः (३।४।१०७)
 स्तुसुधून्व्यः (७।२।७२) इति सिचिडागमः — असावीत् । सुनो यत्तस्योगे
 (३।२।१३२) शता^१ — सुन्वन् । संज्ञाया समञ्ज (३।३।९९) इति सुत्या ।
 १० राजसूयस्य (३।१।११४) इति राजसूयः । आहपुत्रपि (३।१।१२६) इति
 षयत् — आसाढ्यम् । सोमे सुजः (३।२।३०) क्विप् — सोमसुत् । सुयजो-
 र्वनिप् (३।२।१०३) — सुत्वा । वनो र च (४।१।७) सुत्वरि । अर्तिसुसु
 (उ० १।१४०) इति मन् — सोमः^२ । सुसुधाशुभ्यः कन् (द० उ० ८।४२)
 सुरा । सुसुधुवृजो वुच् (उ० २।७४) सधनः । सुजो दीर्घश्च (उ० ३।१३) सूता
 १५ बध्नस्थानम् । कुसुधुम्यश्च (दशा० उ० ७।५) इति सूपः ॥१॥

२. पिण् बन्धने । सिनोति, सिनुते । सिषाय । ष्वुल् (द०
 ३।१।१३३) — सायकः । परिनिविभ्यः सेव (८.३।७०) इति षत्वम् — विषयः ।
 क्ते-प्रसितः । अञिष्टसिभ्यः क्तः (उ० ३।८९) सितः । दधेदसि (३।२।१५९)
 इति क्तः — सेहः । सितनिगमि (उ० १।६९) इति तुन् — सेतुः । सुसिषिभ्यां
 २० दीर्घश्च (तु० उ० २।२५) — सीरम् । इण्सिदीङुप्सविभ्यो नक् (तु० दशा०
 उ० ३।२) — सिनो बद्धः । कृवृजुसि (दशा० उ० ५।४२) इति नः —
 सेना ॥२॥

३. शिण् निशाने । निशाने तनूकरणम् । शिनोति, शिनुते
 शेता ॥३॥

२५ १ प्रथमान्तं पदम् । 'शत्रा' पाठाः ।

२. इतोऽग्रे — 'सुनोरिरिति दीर्घश्च-सूरीः' इत्यधिकं क्वचित् । अत्र सुजो
 रिन् दीर्घश्च (दशा० उ० १।३३) — 'सूरीः' इति शुद्धः पाठः स्यात् । अत्रास्सदी-
 या दशपाशुणादिद्विषेष्टिष्वी प्रष्टव्या (पृष्ठ २१ टि० २) ।

४ डुमिञ् प्रक्षेपणे । मिनोति, मिनुते । मीनातिमिनोति (६।१।५०)

इत्यात्वम्—माता, मास्यति, ल्यपि च^१ (६।१।५०) इति प्रमाय ।
तनि मीमा (७।४।५४) इति गामादाग्रहोच्चविशेषात् (द्र० सीरदेव १०८, परि०
शे० ११५) "मित्सति, मित्सते । मिश्रिमम् । कृषापाजि (उ० १।१) इत्युण्
मायुः पित्तम् । चमुरीतृत्तरितरितनिमिमस्त्रिजम् उः (दश० उ० १।९२) ५
इत्युः—मयुः किञ्चरः । बहुलवचनाद् (द्र० ३।३।१) आस्वं न । घात-
प्रमीः (द्र० उ० ४।१) । नतुनेष्टु (१।९२) इति जामाता । [सु]सिचिन्म्याम्
(तु० उ० २।२५)—मीरा^२ ॥४॥

५. चिञ् चयने^३ । चिनोति, चिनुते । नेगद (८।४।१७) इति
प्रणिचिनोति । विनाषा वेः (७।३।५८) इति सल्लिलिटोर्वा कुत्वम्— १०
चिक्कीषति चिक्कीषति, चिक्काय चिक्काय । चिस्फुरोर्षी (६।१।५४)
आस्त्वम्—उक्चापयति । चुरादी (१०।८१) मित्त्वात् चपयति^४ ।
कृतौ कुण्डपायसंचाय्यौ, अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः, चित्वाभिचित्ये च
(३।१।११०-१३२) । कितन् (द्र० ३।३।९४) चितिः । अग्नौ वेः (३।२।९१)
किञ्चप्—अग्निचित् । कर्मण्यन्याख्यायाप् (३।२।९२)—इयेन इव चीयते १५
—इयेनचित् । हस्तादग्नि चेरस्तेये (३।३।४०) घञ्-पुष्पप्रचायः । निवात-
चितिशरीरोपसमाधमिन्वादेश कः (३।३।४१)—निकायः, आकायमग्नि चिन्वीत,^५
कायः, गोमयनिकायः । संधे चानौत्तराधये (१।३।४२)—चैक्खिलिनिकायः^६ ।
चयोऽन्यत्र । महिषूट (३।३।५८) इत्यप्-निष्पद्यः । सुसिचिन्म्यां दीर्घश्च (तु० उ०
२।२५)—चोरम् । अमिचिमिदि (उ० ४।१।६४) इति कञ्—चित्रम् ॥५॥ २०

१. इमं स्वतन्त्रं सूत्रं विज्ञाय इतोऽपि लिङ्गिणेन ६।१।४१ सूत्रसंख्या
निर्दिष्टा । ६।१।४१ निर्दिष्टं 'ल्यपि च' इति सूत्रं तु वेजः ल्यपि संप्रसारणामर्षं
शास्ति । न च तस्यात्र किञ्चित् प्रयोजनम्, इत्यहो लिङ्गिरास्याज्ञानम् । वस्तुतः
'मीनातिमीनोति' इति सूत्रस्येवार्थं भागो ल्यप्यात्वनिदर्शनार्थः पृथक् निर्दिष्टः ।

२. द्र० 'मीरा देशसीमा' इति दश० उ० वृत्तिः ८।४३ कपाठः, हैमोपादि- २५
वृत्तिः ३६२ च । ३. 'चये' पाठा० ।

४ 'चिञ् चये' (१०।८१) इति आनुसूतरक्षिणी द्रष्टव्या ।

५. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

६. अज्ञातार्थं पदम् ।

६. स्तृञ् आच्छादने^१ । स्तृणोति^२, स्तृणुते । गृणोतिसंयोगापोः (७।४।२६)—आस्तर्यते । विस्तृतः । कषादौ स्तृञ् (६।२३)—आस्तृणाति, आस्तीर्यते, आस्तीर्णः ॥६॥

७. कृञ् हिंसायाम् । कृणोति, कृणुते । आर्धधातुके करोति-
५ वत् (८।११)—चकार, चक्रे ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. वृञ् वरणे^३, १० धूञ्^४ कम्पने, ११ उदात्तौ । वृणोति, वृणुते । प्रावरिता प्रावरीताः वृतो वा (७।२।३८) इतीदो वा दीर्घः । सिचि परस्मैपदेषु (तु० ७।२।४०) इतोद्—प्रावरीत, प्रावारिष्टाम् । लिङ्-
१० सिचोरात्मनेपदेषु (७।२।४२) वा—प्रावरिषाताम् प्रावृषाताम्, वृषीष्ट वरिषीष्ट, न लिङि (७।२।३९) इति दीर्घो नास्ति । इट् सनि वा (७।२।४१)—
सुवृषन्ति विवरिषति विवरीषति । अवषपणववर्षा (३।१।१०१) इत्यनिरोधे^५ वर्यः, वार्योऽन्यः । एतिस्तुरासु (३।१।१०९) इति क्यप्—वृत्त्यम् । यपदपीष्यते—वार्यम् । संज्ञायां ऋतृ (३।२।४६) इति पतिवरा कन्या । महवृट्
१५ ३।३।५८ इत्यप्—वटः । नौ वृ धान्ये (३।३।४८) घञ्—नीवारः । वृथोति-
राच्छादने (३।३।५४)—प्रवारः । अखन् कसुसृष्टः (उ० १।१२९)—वरणञ् ।
जुवृञ् कषण् (उ० २।५ श्वेत० A. B. पाठः)—वरूयो रथगुप्तिः सुयुक्वृजो-
युच् (उ० २।७४)—वरणः । अजिवृरीम्यो निवृत् (उ० ३।३८)—वर्णुर्नाम
नदः । कृगृशृवृभृषतिभ्यः षरच् (दश० उ० ८।४७)—वर्चरः कुञ्चिताः
२० केशाः । सुवृभृशृषिभृषिभ्यः कित् (दश० उ० ३।१६)—वृकः । वृजश्चित् (उ०
(३।१०७)—वरश्चा चर्मरञ्जुः । जनिदाभ्युः (उ० ४।१०४) इति वृशो
वाशिका । वसिवपिवदिराजि (दश० उ० १।५३) इतीञ्—वारि । ण्यन्तात्
क्वपि वाः—वारां निधिः^६ । धूञ् कम्पने । धूञ् इतीहामुं शिवस्वामी

१. 'छादने' पाठा० ।

२. 'आस्तृणोति' पाठा० ।

२५

३. 'अनिरोधे' पाठा० ।

४. अत्रविषये अग्रे टिप्पणी ७ द्रष्टव्या ।

५. 'अनिरोधने' पाठा० ।

६. कुञ्चत्योऽयं प्रयोग इति न ज्ञायते ।

७. 'अत्र कः स्वामिसम्मतः पाठ इत्यत्र विप्रबदन्ते उद्धर्तारः । तस्माह
सायणः—'अत्र स्वामी तु इत्स्वान्तमम् पठित्वा प्रयोगवशाद् दीर्घान्तमप्याह ।

दीर्घमाह—धूनोति, धूनुते । स्वरतिष्ठति (७।२।४४) इति वेद—विधोता विधविता । विधूतः । धून् प्रीजोर्लुक् (७।२।१७ वा०)—विधूतयति । धून् इति कः (३।० धातु० ५।९)—धूनोति, विधूतः । अतिगुधूतुलनसह-
चर इवः (२।२।१४८) इति धविप्रम । श्विगुधि (उ० १।१४५) इति मक्—
धूमः । कधूमदिभ्यः क्त्वि (उ० ३।७३)—धूसरः । क्रयादौ (९।१६) धूनाति, ५
तुदादौ धू विधूने (६।९६)—धुचति ॥८९॥

१२. दुदु उपतापे । इतश्चत्वारोऽनिटः । दूनोति । दोता ।
दवधुः (द्र० ३।३।८९) । भौवादिकेन ग्रहणानि, इ दु गतौ (१।६७५)—
दवति ॥९०॥

१३. हि गतौ वृद्धौ च । हितमीना (८।४।१५) णत्वम्—प्रहि- १०
पोति । हेरचळि (७।३।५६) इति कुत्वम्—प्रजिघाय । कमिनि (उ०
१।७३) इति तुन्—हेतुः । मक् (द्र० उ० १।१४७)—हिमम् । मनिन्
(दश० उ० ६।७३)—हेम । ऊतिपूति (३।३।६७) इति हेतिरायुधम् ॥९१॥

१४. पृ प्रीतौ । पृणोति । पर्ता । पुपूषति, इत् सनि वा (७।२।
इति नास्त्युपदेशाधिकारात्* (द्र० ७।२।१०) ॥९२॥ १५.

शिवस्वामिकश्यपौ तु दीर्घान्तमाहतुः* (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१६) इति । प्रक्रिया-
कौमुदीटीकायां विट्त्वस्वाह—‘चीरस्वामी दीर्घमाह, अन्ये ह्रस्वम्’ (पाठान्तरे ‘शिव-
स्वामिनाम निर्दिष्टम्’ (भाग २, पृष्ठ २५४) । अत्र विटलोद्धृतः पाठ एव युक्त-
तरः प्रतिपाति एकादशसूत्रे ‘उदात्तौ’ इति निर्देशात् । ह्रस्वपाठे तु ‘धून्’ अनुदात्तः
स्यात् । अथादौ (९।१६) ‘स्वादौ धून्धुनौ धूनोति धुनोति’ इत्युभयं पठिष्यति २०
चीरस्वामी, एवं तुदादावपि (६।९६) । अयं च चान्द्रपाठे स्वीकृत्योक्तमिति द्रष्टव्यम् ।
सायणस्तु धून् इति पठन् अन्ते ‘स्वादय उभयतोभाषाः वृद्धजन्तुदात्ताः । तस्यानु-
दात्तमध्ये पाठ शकारान्तोभयतोभाषानुरोधेन’ इत्याह (धातुवृत्ति पृष्ठ ३१७) ।

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे तु ‘धून् कम्पने’ इति दीर्घान्तः पठ्यते । साय-
णस्तु ‘उभयमपीति चान्द्राः इति सुधाकरः’ इत्याह (भा० वृ० पृष्ठ ३१६) । अत्र २५
चान्द्रधातुपाठो भ्रष्ट इति प्रतीयते । ‘धून् कम्पने’ श्लो० अत्रे मुद्रितमध्ये ‘विभाषिताः’
इति पठ्यते । तथापि ‘विभाषिताः’ इत्येकवचनमेव युक्तम्, धूम एव विभाषित-
स्यात् ।

२. उपदेशे दीर्घशकारान्तादिति भावः । अयं तु सनि दीर्घः ।

१५. स्मृ प्रीतिवलनयोः । बलनं जीवनम्^१ । स्मृणोति ।
सस्मार । तु इत्येके । ते तु छान्दसप्रायौ^२ ॥१३॥

१६. अनुदात्ताः । नोदात्तेत^३ एकाच्च्वात् ।

१७. आप्लृ व्याप्तौ । चत्वारोऽनिटः । आप्नोति । आपत्^४
(द्र० ३।१।५५) । आप्ता । आप्लृप्लृधामीत् (तु० ७।४।५५)—ईप्सति ।
उदके तुम्भौ च (उ० ४।२।१०) इत्यम्भः ल्यपि लघुपूर्वात्, विभावाऽऽपः
(६।४।५६, ५७) इति णेर्वा लोपः—प्राप्य प्रापय्य । गुरोश्च हलः (३।३।
१०३) इत्यङि प्राप्ते क्तिन् आवादिभ्यः (३।३।६४ वा०) आभिः ॥१४॥

१८. शक्लृ शक्तौ । शक्नोति, शक्नुवन्ति । अन्यद् दिवादौ
१० (४।७८) उक्तम् । सनिमीमा (७।४।५४) इति शिश्रति । अशक्त् ।
पुषादित्वाद् (दिवादौ ७३—९२) अङि सिद्धे लृदिस्वम् आत्मने-
पदार्थं^५ कर्मव्यतिहारे^६—अ्यत्यशक्त । शक्थृपक्षा (३।४।६५) इति
तुमुन्—शक्तो घटं कर्तुम् । शक्तिः ॥१५॥

१९. राध पाध संसिद्धौ । संसिद्धिः फलसम्पत्तिः । राधी-
१५ क्षोर्यस्य विप्रश्नः (१।४।३४)—चैत्राय राध्नोति । राधो हिंसायाद् (६।४।१२३)
एत्वाभ्यासलोपौ—अपरेधुः । राधो हिंसायाद् सनीस् वक्तव्यात् (द्र०
७।४।५४ वा०) प्रतिरित्सति । क्तिन् आवादिभ्यः (३।३।९४ वा०)—

१. 'प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी' इति धातुवृत्तौ
(पृष्ठ ३१६) पाठः ।

२० २. 'ते तु छान्दसप्रायाः' 'तौ तु छान्दसप्रायौ' इति वा युक्तः पाठः ।
'इमौ पृणोतिश्च त्रयश्छान्दसा' इति स्वामिकार्यपौ इति धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३१६) ।

३. 'न नोदात्तेतः' पाठा० । अथ पृ० ५, पं० ३, ४ स्मृतः श्लोको द्रष्टव्यः ।

४. चिन्त्यमिदम् । इह हि लृदित्वामावे सिच् स्यात् । नञ्स्मात् सौवादिकान्
दैवादिकस्य पुषादित्वादङ् स्यात् ।

२५ ५. इतोऽमे लिबिशः ३।१।८७ सूत्र संख्यां निर्दिश्य 'कर्मवत् कर्मणा तुल्य-
क्रियः' इति सूत्रं द्रष्टव्यमिति संकेतितवान् । कर्मवत् सूत्रं तु कर्मकर्तारि प्रवर्तते । इह
तु कर्मव्यतिहारस्य विषयः । अतोऽत्रात्मनेपदप्रदर्शनाय 'कर्तारि कर्मव्यतिहारे'
(३।३।१४) इत्यस्य संख्या निदर्शनीया ।

रादधिः । दिवादी राधोऽकर्मकाद वृद्धावेव (४।०१)—राध्यति । साध्नो-
ति । सिधात्सति । अथोपदेश इत्येके—सिसात्सति । नन्वादी (द्र०
३।१।१३४ वा०) ण्यन्तात् साधनः । कृवापाजि (उ० १।१) इत्युण्—
साधुः । दिवादी साध्यति ॥१६, १७॥

२०. अनुदात्ता उदात्ततः ।

५

२१. अशू व्याप्नोति । अश्नुते । अष्टा, अशिता । अश्नोतेश्च
(७।४।७२) इति लुट्—व्यानशे^१ । रिमपूस्त्वन्वरां सनि (तु० ७।२।७४)
इतीद्—अशिशिष्यते । अटवत्यैश्वर्योतीनां (३।१।२२ वा०) यङ्—अशा-
श्यते ।^२ कृवापाजि (उ० १।१) इत्याशु । शावशेरासौ (उ० १।४४) उरन्—
इवशुरः । अशम्वि (उ० १।१५१) इति क्वन्—अश्वः । अशे रश् च १०
(उ० २।७५) इति युच्—रशना । अशे रश् च (दश० उ० १।१५ क्पाठः)
इति मिः—रश्मिः । अशिपण्यायो सवायलुकौ च (उ० ४।१३३)—राशिः ।
अतिसुधमि (उ० २।१०२) इत्यनिः—अशनिः । मनिन् (दश० उ० ६।७३)
अश्मा । अशेदेवने^४ (उ० ३।६५) स्तः—अक्षः । अशेः सरन् (उ० ३।७०)
अक्षरम् । अशेनिद् (उ० ३।१५६) इति सिः—अक्षि । अशेदेवने गुरु च (दश० १५
उ० १।५२ क्पाठः) यशः । क्रचादी अश मोजनने (१।५२)—अश्नाति ॥१८॥

२२. छिद्य आस्कन्दने । स्तिघ्नते ॥१९॥

२३. उदात्तावनुदात्ततौ ।

२४. तिक तिग च । इतश्चम्बन्ता (५।३१) नव सेटः परस्मै-
पदिनश्च । चकाराद् आस्कन्दने ।^१ तिकनोति, तिग्नोति । के (द्र० २०
३।१।१३५) तिकः ॥२०, २१॥

१. नहि वीरतरङ्गिण्यां साधधातुर्दिवादी पठ्यते । काशकस्नबातुपाठे
(पृष्ठ १८६) तु 'राव साध संसिद्धौ' इति दिवादी पठ्यते । तदनुसारं चन्द्रकान्तत्र-
कारावपि दिवादी पठ्यतः (वा० ५।२२) ।

२. 'आनशे' पाठः ।

३. बातुप्रदीपोऽत्र द्रष्टव्यः ।

२५

४. 'वने' 'वने' पाठान्तरे ।

५. यथा तु काशकस्नकातन्त्रचान्द्रहैमराकटायनभातुपाठेषु पाठस्तथा
तिक तिग आत्वोर्हिस्वार्थः, न तु स्कन्दनार्थः । प्रतीयते कस्यचित् प्राचीनश्लोकवद-

२५. षघ हिंसायाम् । सघ्नोति । सिसघियति । सिवाघयि-
यति । दुर्गस्यावोपदेशोऽयम्—सिसाघयियति । तिक तिघ चषघ^१ हिंसा-
यामित्येके^२—तिघ्नोति चषघ्नोति^३ ॥२२॥

२६. विधृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । धृष्टः, प्रधृष्टः प्रधर्षितः
५ धृष्टमेनेन, धर्षितम्, निष्ठाशीकृत्स्विदि (१।२।१६) इति कित्त्वं नास्ति ।
त्रसिगृध्रिधृषिषेः क्तुः (१।२।१४)—धृष्णुः । भाषायां शासिगृधि (१।३।१३०
बा०) इति युच्—तुर्धर्षणः । धृषेर्ष च संशयाम् (उ० २।८२) इति क्युः—
धृषणा धीः । शकधृषता (१।४।६५) इति तुमुन्—धृष्णोति भोक्तुम् ।
श्रुतिगृध्र (१।२।४६) इति दधृक् । चुरादी षघ अप्रसहने (२०।२३८)—
१० धर्षयति ॥२३॥

२७. दम्भु दम्भ । दम्भोति । श्रुतिप्रस्थिदन्मिस्त्रज्जीनां (द० १।२।३
काशिका) किति नलोपः—देभुः । सनीवन्तर्ध्व (७।२।४९) इति वेट्—
दिदम्भियति, अनिद् पक्षे—दम्भ इच्च (तु० ७।४।५६)—धिप्सति धोप्सति,
हलन्ताच्च (१।२।१०) इति कित्त्वे हल्जातिराध्रीयते । दध्वा दम्भ-
१५ स्वा । दध्यः ॥२४॥

२८. ऋधु दृधौ । ऋध्नोति । दिवादी (४।१३५) ऋध्यति ।
तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि ॥२५॥

२९. छन्दसि । आगणान्ताच्छन्दोऽधिकारः^४ ।

धातुपाठस्यानुकरणेन मध्ये चकारः पठितः स्यात्—गृध्र आस्कन्दने तिक, तिग च
२० षघ हिंसायाम्^१ । इदं रहस्यमविदित्येव कैश्चिद् वृत्तिकारैश्चकाराद् आस्कन्दनार्थो
गृहीतः । अपरैश्च चकारं षघ-धातुना संयोज्य चषघ धातुः स्वीकृतः । द० इहैव
उत्तरधातुसूत्र (२५) व्याख्या ।

१. दुर्गः कातन्वधातुपाठव्याख्याना । कातन्वधातुपाठे तु षघ इत्येव
पठ्यते । स्वयमपि श्रुति चिरि (३३) इत्युत्तरसूत्रव्याख्याने दुर्गनाम्ना 'षघ' इति
२५ बोपदेशमेव पठिष्यति ।

२. 'चखष, चखमोति' पाठा० । अयं च पकारस्यैव खकारोच्चारण-
जन्योऽपपाठः । ३. पूर्वपृष्ठस्था पञ्चमी टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. लद्धतमिदं पुरुषकारे (पृष्ठ २४) । छन्दसि इति सूत्रस्य इदं व्याख्यानं

३०. अह व्याप्तौ । अहोति ॥२६॥

३१. दध घातने । दधोति ॥२७॥

३२. चमु भक्षणे । आचम्योति । भ्वादी (१।३।५) आचामति ॥२८॥

३३. ऋक्षि चिरि जिरि दाश हं हिंसायाम् । ऋक्ष्णोति ५
आनुक्ष्ण १ । ऋणोति चिणोति इत्येके । चिरिणोति, जिरिणोति । एकाच्-
च चिरिर्चिरेः (६० १।१ पु० ५ पं० ३) इति नानुबन्धिता । दाशोति । दाशः ।
क्ष्णोति । दुर्गं स्तु तिक तिष १ वच १ ऋक्ष चिरि चिरि जिरि दाश हं हिंसायाम् १

‘दध घातने’ (३१) इत्युत्तरसूत्रान्तरं सुद्धितं जर्मनसंस्करणे । स च लेखक प्रमादजः ।
अस्मान्मिस्त्वयं यथास्थाने प्रापितः ।

१. ‘ऋक्ष्णोति, आनुक्ष्ण’ इति लिखितपाठः । ऋक्षि-धातोर्दित्वाण्वुमा
भाष्यम् । पुरुषकारस्तु स्वामिनाम्ना शुद्धमेव सत्तमं पाठमुदाजहार । तथा हि—‘धीर-
स्वामी तु ऋक्षि इति पठित्वा ऋक्ष्णोति इति आनुक्ष्ण इति बोदादयं ऋक्षोति
क्षिणोति इत्येके’ इत्याह (पुरुष० पृष्ठ २४) ।

२. दुर्गः कातन्त्रधातुपाठ्याकपात । अस्मदीये कातन्त्रधातुपाठस्य १५
हस्तलेखे ‘तिष’ स्थाने ‘तिग’ पठ्यते । सायणोऽपि धातुवृत्तौ दुर्गनाम्ना ‘तिग’
इत्येव पठति । (पृष्ठ ३२२) । वच धातोर्वत्तमस्मद्वस्तलेखे कश्चित् पाठस्तुष्टितः ।
सायणस्तु ‘वच रि चि चिरि’ इत्येवं पठति (पृष्ठ ३२२) । ‘दाश’ स्थाने कातन्त्र-
धातुपाठे ‘दास’ इति पठ्यते, ‘दु’ स्थाने च ‘दुह’ । सायणस्तु ‘दुष्ट’ पठित्वा
‘दुवृत्ते’ इत्युदाजहार (पृष्ठ ३२२) । हिंसायाम् इत्यस्य स्थाने कातन्त्रपाठे ‘जिघां-
सायाम्’ पाठः । काशकस्मधातुपाठे तु ‘तिक तिग तिष तिष्ठ [तीष्ठ] चिरि जिरि
दाश इति जिघांसायाम्’ इति पठ्यते (पृष्ठ २०९) । अथ ‘दुहि’ स्थाने ‘दुह’ इति
शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः, स्वास्यायां ‘दुह्योति’ इति प्रयोगनिदर्शनात्, कातन्त्रे च
तथैव पाठात् ।

इदं चात्रावधेयम्—याधिनीये धातुपाठे आन्वसत्वेन स्मृता धातवः काशकस्म-
व्याख्याने विना छन्दोनिर्देशं पठिताः । तमनुसृत्यैव च लौकिकमात्रविषये कातन्त्रे- १५
ऽपि पठिताः । तदनुसारमेव च चान्द्रेऽपि ‘ऋक्ष चिरि जिरि हिंसायाम्’ (५।२२)
पठ्यन्ते ।

३. ‘वच’ पाठा० ।

मित्याह । छान्दसा अमी जिघत्स्यादिवन्नियत विषयाः^१ ॥२९—३३॥

भट्टक्षीरस्वाम्युपेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीर-तरङ्गिण्यां

स्वादिगणः

सम्पूर्णः ।^२



१. तदुक्तं पतञ्जलिना—वरतिरस्मा अभिशेषिणोपादिष्टः । स घृतं घृया
अमी इत्येवं विषयः । महा० ७।१।६६ ।

२. इति क्षीरस्वाम्युपेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां स्वादिगणः समाप्तः ।

॥अथ तुदादिगणः॥

१. तुद व्यथने । इतः कृशान्ताः (६।६) षडनित उभयपदि-
नञ्च । तुदादिभ्यः शः (३।१।०७), सार्वधातुकमपित् (१।२।४) इति क्तिच्च्-
तुदति, तुदते । नोत्ता । प्रतोदः, तोदः । आश्वीनघोर्नुम् (७।१।८०) वा—
तुदती, तुदन्ती । विष्वरूपोस्तुदः (३।२।२५) खश्—विष्नुतुदः, अरुतुदः ।
पातशुनीतिष्ठ (३।२।२८ वा०) इति तिलन्तुदः । कते—तुन्नः (द्र० ८।२।
४२) । दाम्नीशत (३।२।१८२) द्रव्—तोन्नम् । पातुतुदि (उ० २।७) इति
यक्—तुत्थम् अञ्जनं, धातुविशेषञ्च ॥१॥

२. णुद प्रेरणे । प्रणुदति प्रणुदते^१ । नोत्ता । तुदविदोन्दवा
(८।२।४६) इति वा निष्ठानन्त्यं—नुत्तः, नुन्नः । ग्लातुदिभ्यो ङी (उ० २।६४) १०
नीः ॥२॥

३. दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं त्यागः । दिशति, दिशते ।
क्तिच् (द्र० ३।३।९४)—दिष्टिचित्सिः । अक्षिगृहण् (३।२।४५) इति
क्तिच्—दिक् । नाम्पादिशिमहोः (३।४।४८) णमुल्—नामादेशमामञ्ज-
यते । दिष्टं दैवम् ॥३॥

४. भ्रञ्ज पाके । महिज्यावयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
भृञ्जति, भृञ्जते । मरुजो रोपधयोरमग्यतरस्याम् (६।४।४७)—भ्रष्टा, भर्ष्टा,
प्रसारणविषये नेष्यते, भृष्टलुचितलिङ्गात्^२—भृञ्ज्यात् । भभ्रञ्ज यभर्ज,
वृश्चतिपृञ्चतिभृञ्जतीनाम् अविशेषः^३ । सनीवन्तर्धः (७।२।४६) इति घेद्—
चिभर्जयति चिभ्रजिजयति, चिभर्हति चिभ्रञ्जति । मभ्रभ्रञ्ज (८।२।३६)
इति षः—भृष्टः, भृष्टिः । प्रथिभ्रदिभ्रस्तां संप्रसारणं सलोपश्च (उ० १।२८) २०

१. अथ धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३२३) स्वामिनाम्ना उदघृतः पाठोऽनुसन्धेयः^१

२. काशिकायां (२।३।३१) राजदन्तादिगणे 'मृष्टलुञ्चितम्' पठ्यते वर्ष-
मानस्तु 'मृष्टलुञ्चितम्' इति पठित्वा लक्ष्यमपि निर्दिष्टं (गणरत्नमहो० पृष्ठ ६५) ।

३. अथ 'महिवृश्चतिपृञ्चतिभृञ्जतीनामविशेषः' इति माप्यवयवम्
(६।१।१७) अनुसन्धेयम् । लिङिशेनेदमबुद्ध्वा 'वृश्चतिपृञ्चतिभृञ्जतीनाम्'^{२५}
इतोऽपि ६।१।१६ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा ।

भृगुः न्यङ्कादिः^१ । अस्मिन्सुयुधूम्यः कित् (३० ७० २।८०)—भृजनम् ।
न्युटि (द्र० ३।३।११५) भृजनम्, भर्जनम् । अस्मिन्गमि (७० ४।१६०)
इति द्वन्—भ्राष्ट्रम् ॥४॥

५. क्षिप प्रेरणे । क्षिपति, क्षिपते । यमिप्रत्ययिभ्यः क्षिपः (१।३।
५ ८०) परस्मैपदम्—असिक्क्षिपति, प्रसिक्क्षिपति, असिक्क्षिपति । संपृच
(१।२।१४२) इति परिलोपी । निन्दहिंस (१।२।१४६) इति परिलोपकः ।
असिक्क्षिपतिभ्यः क्तुः (१।२।१४०)—क्षिप्णुः । भिदादौ (गण० ३।३।
१०४) क्षिपा । रक् (द्र० ७० २।१३)—क्षिप्रम् । क्षिपेरतिः क्त्वि (३०
७० २।१०७)—क्षिपणिः, क्षिपणी वा । दिवादौ (४।१३) क्षिप्यति ॥५॥

६. कृष विलेखने । कृषति, कृषते । अनुदात्तस्य चर्दुपञ्चस्य-
तस्याप् (६।१।५६) अम्—कृष्यति कृषयति । स्पृशमृशकृषवत्पः सिञ् वा
(१।८।४४ वा०)—अकृक्षत् अकाक्षीत्, अकाक्षीत् । भ्वादौ (१।७।१७)
कष्यति । तत्रैव ग्रहणान्युक्तानि । कृश तनुकरणे तु दिवादिः (४।१२०)
तालव्यान्तः ॥६॥

७. अनुदात्ताः स्वरितेः

८. ऋषी गतौ, ९. उदात्त उदात्तेत् । ऋषति । उपसर्गाद्
ऋति धातौ (६।१।६१) वृद्धिरेकादेशः—उपार्षति । अर्षिता । स्तुष्टि-
कृतृभ्यः कित् (७० ३।६६)—ऋक्षः । इक्^२—ऋषिः । कित् (द्र० ३।३।
९४)—ऋष्टिः । ऋषिभ्यः कित् (७० ३।१२२)—ऋषमः । ओदितो निष्ठा-

२० याप् (७।२।१४)—ऋष्टः ॥७॥

१०. जुषी प्रीतिसेवनयोः । इतश्चत्वारः सेट आत्मनेपदि-
नश्च । जुषते । जोषिता । जोषित्वा जुषित्वा (द्र० १।२।२६) ।
ईदित्वात् (द्र० ७।२।१४) जुष्टः । एतिस्तुष्टात् (१।१।१०९) इति क्यप्-
जुष्यः । सह जुषत इति सञ्जुः ॥८॥

१. न्यङ्कादिगणे (७।३।५३) शृङ्गशब्दपाठात् कुत्वमित्यभिप्रायः ।

२. यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (३।३।१०८ वा०) इति वार्तिकेन 'इक्' प्रत्यय
इति स्वाम्यभिप्रायः । लिभिरेन त्र्यैतद्वार्तिकमनुद्धत्वा 'इक्षपधात् कित्' इति
उणादिसूत्रनिदर्शनाय (७० ४।११९) संख्या निर्दिष्टा । उणादौ न इक् प्रत्ययः
साध्याभिर्दिष्टः । तत्र त्वनुवर्त्यमानस्य इजः कित्त्वमात्रं विधीयते ।

१.१. ओविजी भयचलनयोः । उद्विजते । विज. इ. (१।२।२)
इतीडादिः प्रत्ययः कित्—उद्विजिता । करणे हलश्च. (३।३।२।१)
इति घञ्—वेगः । विग्नः । ण्यन्ताद् उद्वेजितः ॥९॥

१.२. ओलजी ओलस्त्री ग्रीडे । लज्जते । लजिता । लजितः,
लग्नस्तु लग्नमित्थ (७।२।१८) इति सक्ते साधुः, लग्नितोऽप्यः । ईद्विस्व ५
तर्ह्यनर्थकम्, तस्मादल्लगेः (१।५।५३) एतत् निपातनम् । अत एव भोन-
जीति चान्द्रः^१—लग्नः । लज्जते । लजिता । अनयोस्तुद्वादी प्रयोज-
नाभावाद् भ्वादी युक्तः पाठः^२ ॥१०, ११॥

१.३. उदात्ता अनुदात्तेतः ।

१.४. ओत्रञ्च छेदने । इतः स्फुलान्ताः (५।९।४) विशतं १०
खेटः परस्मैपदिनश्च । ग्रहिण्यावपि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
वृश्चति । वृष्टा वृश्चिता (इ० ७।२।३५) । मूलह्रस्व । वृक्षः, पत्ने निष्ठा-
देशः सिद्धो वक्तव्यः (८।२।६ वा०) जुमभ्योः कित् (७।२।५४) इतीद्—वृश्चि-
त्वा । वृश्चिभ्योः कित् (इ० उ० २।४०)—वृश्चिकः । स्तम्भि (उ० ३।६६)
इति कसः—वृक्षः ॥१२॥

१.५. व्यच संभवे । विचति (इ० ६।१।१६) । व्यचः कुशदित्तम-
नसि (१।२।१ वा०)—विचिता । नेह—उरुव्यचाः ॥१३॥

१.६. व्यज व्याजीकरणे । व्यजति । 'व्याजीकरणे' लिङ्गाद्
घञि कुत्वाभौचः—व्याजः ॥१४॥

१.७. उच्छि उच्छे । उच्छ उच्चयः । उच्छति । उच्छिता ॥१५॥ २०

१.८. उछी विवासे । विवासोऽतिक्रमः । उच्छति । व्युष्टा
रात्रिः ॥१६॥

१. मृजिते चान्द्रधातुपाठे तु 'ओलजी' इत्येव पठ्यते (६।१००) । बायणो
ऽपि धातुवृत्तौ चान्द्रमते तवर्गपञ्चमादि (भोनजी) मन्थते (धातु ३२६) । वीरस्वामी
नेमनभिकारभट्ट्याख्येन 'ओणजी' इति पठति (इ० अमरटीका ३।१।३९ ॥२।६।९) । २५

२. चिन् योऽयं पाठः । भ्वादी पाठे रायः पित्वादनुदात्तत्वे तास्यनुदात्तसि-
द्धि (६।१।१८६) इति लक्षणं धातुकादनुदात्तत्वे धातुस्वरः स्यात् । इह पाठे तु
विकरयस्वरस्य मन्थोदात्तत्वं भवति । अत्र धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३२६) अनुसन्धेया ।

१९. ऋच्छ इन्द्रियप्रलयमूर्तिभावयोः । इन्द्रियाणां प्रलये
=मोहे, मूर्तिभावे च । ऋच्छति, समो गम्युचि (१।३।२६) इति तङ्—
समुच्छते । इजादेर्युक्तमतोऽच्छः (तु० ३।१।३६) इत्याम्—आनर्छं ॥१७॥

२०. मिच्छ उत्कलेशे । उत्कलेशो बाधनम् । मिच्छति । पिब
५ इति द्रमिडाः—पिच्छाः आचामः ॥१८॥

२१. जर्ज झर्ज चर्ज परिभाषणे । जर्जति । जर्जरः, झर्जरः ।
चर्च इति च दुर्गः ॥१९—२१॥

२२. त्वच संवरणे । संवरणम् आच्छादनम् । त्वचति ।
किपि (द्र० ३।२।१८७) त्वक् । अचि (द्र० ३।१।१३४) त्वचः ॥२२॥

२३. ऋच स्तुतौ । ऋचति । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)—
ऋक् । आनर्चं, आनुचुः । अचिद्युचि (उ० २।१०८) इतीति—अचिः ॥२३॥

२४. उब्ज आर्जवे । आर्जवं स्पृष्टता^१ । उब्जति । उब्जि-
जिषति, न न्याः संयोगादयः (६।१।३) इत्यत्र चकव्याद्^२ यो न द्विरुच्यते ।
समुद्गादिसिद्धत्वाद् बोपधोऽयम्^३, उपध्मानीयोपधत्वे जश्त्वस्या-
१५ सिद्धत्वं स्यात् । मुजन्मुष्मौ पाण्युपतापयोः (७।३।६१) । उब्जेर्बले बलोपश्च
(उ० ४।१६२) इत्यमुद्—ओजस् ॥२४॥

२५. उद्गं उत्सर्गे । उज्जति । दोषधोऽयम्, लाक्षणिकं

१. 'जर्चं जर्जं जर्मं भर्जं परिभाषणे—जर्चति, जर्जति, जर्मति । जर्जरः ।
भर्मति । भर्जरः । चर्चति दुर्गः' । इति पाठा० । २. 'स्पृष्टता' कचिच्चास्ति ।

३. 'नकारस्वाभ्ययं प्रतिषेधो बधत्तव्यः' इति काशिकारम्भवार्तिकादित्यर्थः ।

४. अयं भावः—अभ्युद्गाः समुद्गाः इत्यादिसिद्धये केचिद् दोषं
मन्यन्ते । तत्र अभ्युद्गाः समुद्गा इत्यादयस्तु इपुपसर्गाद् अन्तेर्धप्रत्यये संप्रत्यन्ते ।
ततः नकारोपधोऽयं धातुरित्यर्थः । उब्जेर्बले बलोपश्च इति उषादिसूत्रम् (४।१९२)
अपि बोपधत्वे प्रमाणम् । अपरे उपध्मानीयोपधत्वे स्वीकुर्वन्ति, तन्मते दोषमाह—
२५ उपध्मानीयोपधत्वे इति । अत्र ह्यवरद्-सूत्रत्वं 'शर्तुं जश्मावधत्वे' इति वार्तिकं
तस्मात्तत्त्वं बाबलोकनीयम् ।

५. यथा उत्तरवचनम्—'दोषधोऽयं, लाक्षणिकं इत्यम्' तथा तु धातुसूत्रे
'उज्ज' इत्येव मूलपाठ इति प्रतीयते ।

चुत्वम् । उज्जिस्त्रियति । ष्यति^१—मिषोद्व्या नदे (१।१।२।१५) । किपि (३० ३।२।१७८) उत्तर ॥२५॥

२६. लुभ विमोहने । विमोहनं व्याकुलीकरणम् । लुभति । तीव्रसह (३० ७।२।५८) इति लोभ्य लोभिता । लुभो विमोहने (७।२।५४) इद्—विलुभिताः केषाः । दिवादौ लुभ गार्द्वये (४।१।२६)—लुभ्यति, ५ लुभ्यः ॥२६॥

२७. ऋह कथनयुद्धहिंसादानेषु । ऋहति । अर्हयति । रिह इति द्रमिडा^२—रिहति, रेहयति ॥२७॥

२८. ऋफ ऋन्फ हिंसायाम् । ऋफति, ऋम्फति, शे ऋन्फादीनामुपसंख्यानार्थं (३० ७।२।५९ वा०) अनिदिताम् (६।४।२४) इति मलोपे १० कृते लुम्, तुम्फादीनाम् (३० ७।२।५६) इत्येके^३ ॥२८, २९॥

२९. तृफ तृन्फ तृप्ता । तृफति तर्फित्वा । तृम्फति, नोपधात् भक्त्यादा वा (१।२।२३) इति वा कित्त्वम्—तृफित्वा तृम्फित्वा । उप तुम्प इत्येके^४ ॥३०, ३१॥

३०. तुप तुम्प तुफ तुन्फ हिंसायाम् । तुपति, तुम्पति, १३ तुफति तुम्फति । भ्वादी तुम्प तुन्फ पाठो (३० १।२।८८) व्यर्थः^५ । मात् तुम्पतो गवि कर्तरि (६।१।२५८) सुद्—प्रस्तुम्पति गौः ॥३२—३५॥

३१. हफ हन्फ उत्क्लेशे ।^६ [हपति हम्फति] ॥३६, ३७॥

१. 'कपि' इति शुद्धः पाठो द्रष्टव्यः ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३२९) ।

२०

३. अर्थः काशिकायां पाठः । माग्यपुराणेन कचित् 'तृम्पादीनां' कश्चित् 'तृम्फादीनां' इत्युभयथा दृश्यते । ऋन्फादीनामिति स्वाम्युक्तः पाठस्तु न कश्चिदुपलभ्यते ।

४. प्रक्रियाकौमुद्यां (भाग २ पृष्ठ २६५) तु 'तथा बाहरीतरङ्गिणी-कारः—तुम्प तुम्प वेत्येके' इति पठ्यते ।

२५

५. नायं व्यर्थः, भ्वादित्वीच्छपि तास्यतुदात्तेत् (६।१।२८६) इति लसार्ध-धातुकास्तुदात्तेषु वातुस्वरो भवति, नह पाठास्तु विकरबस्वरः (३० वीरत० ६।१।२८६) ।

६. कचित् सूत्रं नास्ति ।

३२. गुफं गुम्फं ग्रन्थे । गुफति, गोफित्वा गुफित्वा ।
गुम्फति । नोपधात् षफान्ताद् वा (१।२।२३)—गुफित्वा गुम्फित्वा । घञ्
(द्र० ३।१।१८, १९)—गुम्फो घञ्घः ॥३८, ३९॥

३३. उम् उम्भं पूरणे । उम्भति । उम्भो^१ (द्र० ३।१।१३५) ।
५ उम्भति । उम्भिता । उम्भित्वा ॥४०, ४१॥

३४. शुभ शुम्भ शोभार्थे । श्रुत पञ्च निपातनाच्च शोभा
साधुः^२ । शुभति । शुशोभ । शुभम् । अशोभीत् । स्वादी (४९८)
शोभते, शुशुभे, अशुभत् । रक् (द्र० उ० २।१३) शुभम् । शुम्भति,
शुशुम्भ, लुम्फादि (द्र० ७।१।५९ वा०) । स्वादी शुम्भं माघेण हितायां
१० व (१।२।९२) इत्यर्थमेवात् पाठः^३ । तत्र षोपदेशः, सुम्भति सुम्भना-
र्थ इत्येके^४ ॥४२, ४३॥

३५. हम्भी ग्रन्थे । हम्भति । हम्भः । हम्भून् (उ० १।६३) इति
हम्भुः सर्पः ॥४४॥

३६. चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चृतति, चृतः । सेऽसिचि क्त (७।
१५ २।५७) इति वेद्-चर्तिभ्यति चत्स्यति । ईदित्स्वं यस्य विभाषा (७।२।१५)
इति निष्ठायां इदपतिवेधानित्यत्रार्थम्—पतितः^५, यङ्लुगर्थं
वा—चरीचृतः^६ । क्विप् (द्र० ३।१।१७८)—चृत । चत्स्यम् (द्र०
३।१।११०) ॥४५॥

३७. विध विधाने । विधति । अस्तु (द० उ० ६।४६) धेधाः ॥४६॥

२० १. इत्युपपत्त्यामीकरः कः (३।१।१३५) इति कः । नित्यद्विक्वनोऽयम् ।

द्र० महा० १।१।२७।

२. 'शोमेति निपातनात्' (कान्या० ५।२।४१) इति वामनः ।

३. न केवलमर्थमेव, अपि तु स्वरभेदोऽपि भवति षणि । पूर्वा (६।२२)
टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. द्र० चीरतरङ्गिणी १।२९२ ।

२५ ५. द्वितीया श्रितातीतपतित (२।१।१४) इति निपातनादिङ् इति काशि-
का (७।२।१५) । मैत्रेयस्तु धातुधातो 'भाविताः' इत्युदाहृतवान् ।

६. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३२०) ।

३८. जुन गतौ^१। जुनति । जुड इति दुर्गः ॥४७॥

३९. मृड मुखने । मृडति । मृडः । मृडमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—मृडित्वा ॥४८॥

४०. पृड च । पृडति । पडित्वा ॥४९॥

४१. पृण प्रीणने । पृणति । के । (द्र० ३।१।१३५) पृणः । ५
लोकस्य पृणे (६।३।७०), लोकं पृणतीति मुम्—लोकम्पृणः ॥५०॥

४२. मृण हिंसायाम् । मृणति, मृणालम् (द्र० उ० १।११८) ॥५१॥

४३. तुण कौटिल्ये । तुणति । तुन्दम्^२ ॥५२॥

४४. पुण कर्मणि शब्दे च^३ । पुणति । पुण्यम् । के (द्र० ३।
१।१३५) निपुणः ॥५३॥ १०

४५. मुण प्रतिज्ञाने । मुणति ॥५४॥

४६. कुण शब्दोपकरणयोः । कुणति । श्वाभात् कित् (उ०
४।११०)—कुणिः कुपाणिः । स्वादिभ्यः कित् (उ० १।११५)—कुण्डम् ।
उणादौ कुणिन्ः (द्र० उ० ४।८४), कुणालम्^४, कुणपः^५ । कोणः ॥५५॥

४७. शुन गतौ । शुनति । शुनकः । श्वा-कशुन (द्र० उ० २।३२) १५
शुनश्च सीरं च—शुनासीरः ॥५६॥

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (शृङ्ग ३३०) ।

२. अन्दावश्च (उ० ४।१८) इति निपातनात् ददनौ प्रत्ययौ । उज्ज्वल-
दधस्वेतसूत्रवृत्तौ 'तुन्देतुम् च, तुन्दः' इत्याह । तच्चिन्त्यम् । नहि 'तुन्दिः' धातुः
क्वचित् पश्यते । यद्वाऽन 'तुदेः' इति पाठः स्यात् । तथाप्युक्तता तदवश्येव । २०
तुदेर्तुमि दे दनि वा प्रत्यये 'तुन्' इति लक्ष्यविरुद्धं प्रान्नोति । भरो भूरि सवर्थे (८।४।
६५) इति लोपेऽपि पक्षे दकारद्वयं प्रान्नोत्येव, न चेप्यते । ३. सार्वत्रिकः पाठः ।

४. इतोऽग्रे लिबिशेन पञ्चपाशुणादिः ३।७६ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । तस्मिंश्च
सूत्रे कण-धातोः सम्प्रसारणं कालश्च प्रत्ययो विधीयते, न कुण-धातोः । 'सरस्वती-
कण्ठाभरणे' (२।३।१०१) कुणरेव कालन् विधीयते । २२

५. अत्रापि लिबिशेन उणादेः ३।१४३ सूत्रसंख्या निर्दिष्टा । अदिमजपि

४८. द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । द्रुणति । के (द्र० ३।१।३५)
द्रुणः । घञ् (द्र० ३।३।१८) — द्रोणः, द्रोणी ॥५६॥

४९. घुण^१ घूर्ण भ्रमणे । घुणति, घुणो दाढकिमिः । घोणा ।
घूर्णतिः । घूर्णती घूर्णन्ती (द्र० ७।१।८०) । भ्वादी (१।२९५) घोणते,
५ घूर्णते ॥५८, ५९॥

५०. सुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति । सुरः । ओपदेशोऽयमिति
इणः — सुषोर ॥६०॥

५१. कुर शब्दे । कुरति । कोरकम् । कुरः कर्त्त^२ — कुररः ।
कुर्यात् (द्र० ७।२।७९) । कुरुः ॥६१॥

५२. क्षुर क्षुर विलेखने । विलेखनं छेदः । क्षुरति । क्षुरः ।
क्षुरति । क्षुरः ॥६२, ६३॥

५३. मुर संवेष्टने । मुरति । मुरः, मुरा ओपधिविशेषः ।
मुमुरः ॥६४॥

५४. घुर भीमार्थशब्दयोः । घुरति । घञ् (द्र० ३।३।१९) —
१५ घोरः । घुघरः ॥६५॥

५५. पुर अग्रगमने । पुरति । पुरम् । क्विप् (द्र० ३।२।१७८)
— पूः । पुरुषः । पुरु बहु ॥६६॥

५६. बृहु^३ उद्यमे । उद्यम उद्धरणम् । बृहति । बर्हिता । बर्हा ।
उद्बर्हः । बर्हणम् । बर्हः । प्रमौ परिवृटः^४ (७।२।२१) । भ्वादी बृह बृहो
२० (१।४८५) — बर्हति ॥६७॥

सूत्रे कृणोरेव संप्रसारणं कर्पयच प्रययो विधीयते, न कुण्ठे । सरस्वतीकण्ठामरणे
(२।२।११२) तु कृणोरेव कुणपो निपात्यते ।

१. द्र० सर० कण्ठा० २।३।३६॥ हैमोणादि ३६६ ।

२. अन्ये तु वकारादि पठन्ति । घातुवृत्ति पृष्ठ ३३२ ।

३. अत्र भ्वादी चोमयत्र पवर्गादि पठित्वा 'प्रमौ परिवृटः' सूत्रेण दन्त्योऽन्व-
२५ वान् 'परिवृट' शब्दो व्युत्पाद्यते । तत्कथमिति न जानीमः । किमस्मिन् सूत्रेऽपि
पवर्गवान् एव पाठः स्वामिसम्मतः ?

५७. तुह तुन्ह स्तुह स्तुन्ह हिंसायाम् । तुहति । तहिता, तर्हा । तर्हणम् । रुधादौ तुहि हिंसि हिंसायाम् (७।२४) तुणेदि, तुण्डः, तुंहन्ति । तुंहति । तुंहिता, तुण्डा । स्तुहति. स्तुंहति । पोपदेशा-
विति दुर्गः ॥६८—७१॥

५८. इषु इच्छायाम् । इषुगमिषमां लः (७।१।७७)—इच्छति । ५
तीषुसह (तु० ७।२।४८) इति वेद—एडा एयिता । इष्यत इतीद्, इषे
त्वोर्जे त्वा (माभ्य० सं० १।१) । विन्दुरिच्छुः (१।२।१६९) । इष आश्चयुजः,
इद् अन्नम् अस्यास्त्यज वा, अशीषाण् (५।२।१२७) ।
इश्यशिभ्यां तक्न् (व० ३।१४८)—इष्टका । कसुरथेः (६० उ०
१।१५४)—इक्षुः । इच्छा (३।३।१०१) साधुः । क्षुयजीविस्तुभ्यः करणे (तु० १०
३।३।१५ वा०)—इष्टिः । इष्टः । दिवादौ एष गतो (४।१७)—अन्विष्यति,
इषुः । कथादौ एष आभीषण्ये (६।५७) इष्णाति ॥७२॥

५९. मिष स्पर्शायाम् । मिषति । मेषिता मेषोऽधि (द्र० ३।१।
१३४), के (द्र० ३।१।१३५) आमिषम् । घञ् (द्र० ३।१।१८, १९)—
मिमेषः ॥७३॥

६०. किल श्वैत्यक्रीडनयोः । किलति । केलिः । के (द्र०
३।१।१३५) किलकिला खः, अव्यक्तानुकरणं वा । किलासं
स्तिष्ठम् ॥७४॥

६१. तिल स्नेहने । तिलति । के (द्र० ३।१।१३५) तिलः । चुरादौ
(१०।६२) तेलयति ॥७५॥

६२. चिल वसने । चिलति । पचादौ (गण० ३।१।१२४)
चेलः चेलम्, चेलट् (गण० ३।१।१३४), गहिता ब्राह्मणी = ब्राह्मणि-

१. 'वीरस्वामी तु—तुह तुन्ह पृह धृह हिंसायाः' इत्येवं पुनश्चकारे (पृष्ठ
१२१) उदमियते । तत्र पोपदेशपाठश्चिन्त्यः ।

२. द्र० सरस्वतीकण्ठभरण २।३।१७७; ह्रिमोवादि ५७५ ।

३. रत्नीत्वनिदर्शनाय पचादौ पठितं टिप्पाठं निर्दिशति । इह लिबिरोन
३।३।४३ मूलसंख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या । एषा मूलसंख्या तु 'चरूपकल्प' इत्युचरं
निर्देष्टव्या सतीह निर्दिष्टा ।

चेली, वरुपवत्प (६।३।४३) इति ह्रस्वः, चेल्लेडकटुककायडं गर्हायाम् (६।२।१२६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्^१ ॥७६॥

६३. चल विलसने । चलति । चलती, चलन्ती । चल कम्पने
ज्वलादिः (१।५६९)—चलः, चालः । शप्श्यनोर्नित्यम् (७।१।८१) लुम्—
५ चलन्ती । कम्पने बलिः (१।५४९) मित्—चलयति लताम् । चुरादौ
चल भृत् (१।०।६३)—चालयति ॥७७॥

६४. विल संवरणे । वन्त्योष्ठचादिः । विलति । आविलम्^२
वेला ॥७८॥

६५. इल स्वप्नक्षेपणयोः^३ । इलति । इला भूः । पला ।
१० पलयति ॥७९॥

६६. विल भेदने । विलति । विलातः । आविलम् । विलमम् ।
विलवम् ॥८०॥

६७. णिल गहने । प्रणिलति ॥८१॥

६८. हिल हावकरणे^४ । हिलति । हेला^५ । मिल^६ श्लेषण इति
१५ दुर्गः—मिलति^७, मेलः ॥८२॥

६९. शिल पिल उज्ज्जे^८ । शिलति । शिलम् । शिला ।
सिलम् । सेल्ल इलेष्मातकः ॥८३, ८४॥

७०. लिख अक्षरविन्यासे । लिखति । आलेख्यम् । पचा-
दौ (गण० ३।१।१३४) लेखः । घञ्—लेखः, विलेखः । मिदादौ (गण०
२० ३।३।१०४) लेखा ॥८५॥

१. 'उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्' पाठान्तरं, तच्चिन्त्यं, सूत्रार्थविरोधान् ।

२. 'आविलम्' हस्तलेखपाठः ।

३. 'स्वप्नप्रलेपणयोः' पाठा० ।

४. 'भावकरणे' पाठा० ।

५. 'मिदादावस्य पाठः कल्पः ।

६. पूर्वव 'मील' धातुव्याख्याने (१।३।४५) 'लौकिकान्मिलः मिलति,

१५ मेलनम्' इत्युक्तं स्वामिना । तदिहान्वेषम् । दीपजन (७।४।३) सूत्रे मील-धातुं
पठता पाणिनिना मिल-धातुर्न स्वीकृत इति शङ्क्यते । अन्यथा मीलतैरमिलोत्
मिलतैरमीमिलत् इति रूपद्वयं स्यादेव, किमुपधाश्चस्वविकल्पेन । दुर्गोपजीव्ये
काराकृत्स्न-धातुपाठेऽपि 'मिल श्लेषणे' (पृष्ठ २२७) पठ्यते ।

७१. कुट कौटिल्ये । कुटति । गाकुटदिभ्योऽङिण्वङि
(१।२।१)—कुटिता । उक्कुटः । कुटो घटः । कोटरः । कुट्टः । कोटिः ।
कुटीरम् । उक्कुटि (उ० १।२।४२) इति कपन्—कुटपोऽन्नमानम् ।
इत्युधात् किः (तु० उ० ४।१२०)—कुटिः । कुटिङ्गिभ्यां कमलन् (उ० ४।१८७)
—कुट्मलम् । कुटिलः । कथं कुटित्वा ? न कदा सेह (१।२।१८) इति ५
हि कित्त्वं बाधितम्, न क्तिस्वम् ॥८६॥

७२. पुट संश्लेषणे । पुटति । पुटः, पुटी । घञ्—पोटा
नपुंसकम् । पोटरः । चुरादौ पुट संश्लेषणे (१०।६८), तथा भासार्यः
(१०।१९७)—पोटयति । लुट विलोढन^१ इति दुर्गः—लुटति । लुटिता ।
लुटित्वा । लुठ संश्लेषण इत्येके^२ ॥८७॥ १०

७३. कुच संकोचने । संकुचति, अथे संग्रहणात् तदुप-
सर्गत्वम्^३ । संकुचिता । कुचित्वा । कुचौ । भ्वाद्वादी संपर्चनादौ
(१।६००) संकोचति ॥८८॥

७४. गुज शब्दे । गुजति, गुजिता । भ्वाद्वादी (१।१२३ एकीय-
मते) गोजति, गोजिता ॥८९॥ १५

७५. गुड रक्षायाम् । गुडति । गुडा इस्तिसंज्ञाहः । गुडः
स्वादुद्रव्यम् । भूगोल^४, गोलकं^५ युग्मम्, गुलिका^५ मौक्तिक-
विशेषः ॥९०॥

७६. डिप क्षेपे^६ । डिपति, डिपिता । दिवाद्वादी (४।१२४)
डिप्यति, डेपिता । चुरादौ (१०।१२३) डेपयति ॥९१॥ २०

७७. छुर छेदने । छुरति । आच्छुरितम् । छुर्यात्, वीः न भङ्ग-
छुराम् (तु० ८।२।७९) इति दीर्घो नास्ति—छुरिका ॥९२॥

१. 'लोढने' पाठा० । कातन्त्रधातुपाठे 'पुट लुठ संश्लेषणे' इति पाठः,
काशकस्ते 'पुट लुठ संश्लेषणे' (पृष्ठ २२७) ।

२. एतत्पृष्ठस्था प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या । २५

३. द्रष्टव्यं (६।१०४) धातुसूत्रव्याख्यानम् ।

४. बलयोरेकवसरयात् । अत्र ५१ पृष्ठस्था टि० १ द्रष्टव्या ।

५. 'प्रक्षेपे' पाठा० ।

७८. स्फुट विकसने । स्फुटति, स्फुटिता । अस्फुटीत् ।
स्फुटः । भ्वादी स्फुटि विशरणे (१।२२६)—स्फोटति, स्फोटिता । अस्फु-
टत्, अस्फुटीत् । स्फोटः ॥९३॥

७९. मुट आक्षेपप्रमदनयोः । मुटति । मुटिता । भ्वादी
५ (१।२२१ दुर्गमते) मोटति, विमोटितकराङ्गुलिः । चुरादौ (१०।
६७ दुर्गमते) मोटयति ॥९४॥

८०. झुट छेदने । वा आशभ्लाश (३।१।७०) इति श्यन् वा—
झुटयति झुटति । झुटिता । जोटयति ॥९५॥

८१. तुट कलहकर्मणि । तुटति, तुटिता । इक्* (द्र० ३।३।१०८
१० वा०)—तुटिः । तोटकम् ॥९६॥

८२. चुट छुट छेदने । चुटति । उच्चोटनम् । छुटति ।
छोटिका ॥९७, ९८॥

८३. जुड वन्दे । जुडति । जुडिता । जुड गतौ (१।३८ दुर्गमते)
—जुडति, जोडिता ॥९९॥

१५ ८४. कड घसने^२ । घसनं भक्षणम् । कडति । कडयते ।
कलमः^३ । कडङ्गरो वुसम् । कलिः । कलहः । कडप्रम्, कलप्रम् ।
भार्या नितम्बश्च । कडिञ्च शूतं लेखनचर्म च । कुटादौ कलाभावात्
यूषमष्टोऽयम्^४ ॥१००॥

१. 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति वार्तिकेन इति भावः । लिबिशेन वार्तिकम्-
२० बुध्वा 'इक्षपचात् कि' इत्युवादिस्तत्रस्य ४।१।१६ संख्या निर्दिष्टा ।

२. काशकृत्स्ने धातुपाठे तु 'कड मदे, कुड घसने' इति पठ्यते (पृष्ठ २२६) ।

३. उणादौ (४।८४) कलधातोः कलमो व्युत्पाद्यते । हैमोणादौ तु कडेरेव
(द्र० ३।४७) अथ उत्तरेषु च केषुचित् शब्देषु डलयोरमेदात् लत्वं बोध्यम् ।

४. तुदादौ पाठस्तु स्वार्थः सम्भवति, परन्तु कुटादावस्य पाठभित्त्य-
२५ प्रयोजन एव । काशकृत्स्ने (पृष्ठ २२६) धातुपाठे 'कुड मदे' इति पठ्यते । काशकृत्स्नो
भ्वादावपि (पृष्ठ २३) इमं पठति । तदनुयायी कातन्त्रकारस्तु केवलं भ्वादावैव पठति,
न तुदादौ । स्वाम्यपि 'कडि मदे' (१।२।५१) सूत्रव्याख्याने 'कड इति दुर्गः' इत्येवं
स्मरति ।

८५. कुड बाल्ये । कुडति कुडः । कुडङ्गः ॥१०१॥

८६. कुड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । कुडति ॥१०२॥

८७. गुड प्रतिघाते^१ । गुडति । अयोगुडः । गुड इति दुर्गः—
घुटिका गुल्फास्थि^२ ॥१०३॥

८८. तुड तोडने । तोडनं भेदः पृथक्करणं वा । तुडति । ५
तोडः, तोडनम्, तुडिः ॥१०४॥

८९. स्थुड थुड संवरणे । स्थुडति । स्थुलः पटकुटिः ।
थुडति ॥१०५, १०६॥

९०. दुड हुड निमज्जने । दुडति । दोडः, दोला । हुडति ।
होडिः, हुडः, हुडुः । कुड इत्येके^३ ॥१०७, १०८॥

९१. व्रुड भ्रुड संवरणे । व्रुडति । भ्रुडति ॥१०९, ११०॥

९२. स्फर स्फुर स्फल स्फुल चलने । स्फरति । स्फरः ।
स्फारः स्फायि (७०२।१३) इति स्फाये रक् । स्फुरति । स्फुरः स्फोटकः ।
स्फलति । आस्फालः, आस्फालना । स्फुरति स्फुलत्वादिनिर्विभ्यः (८।१।७६)
पत्वं वा—निःस्फुरति, निःस्फुरति । विस्फुरोर्षौ (६।१।५४) वात्स्वम्— १५
विस्फारयति, विस्फोरयति । स्फुरितम् । स्फुरिस्फुरोर्षनि (तु० ६।१।४७)
वात्स्वम्—स्फारः स्फोरः, स्फालः स्फोलः । इत्थं चोमौ प्रमादादान्ता^४
॥१११—११४॥

१. अन्वय क्षीरतरङ्गिययां प्रायेण 'प्रतीघाते' इति पठ्यते ।
२. इतोऽये 'मन्त्रसिद्धौ प्रतिबन्धः' इत्यधिकः पाठः क्वचित् । २०
३. काराकलेने धातुपाठे 'कुड वसने' इति पठ्यते (पृ० २२९) ।
४. वस्तुतो नोमौ प्रमादादान्ता । अयि तु स्फारफोरयोः स्फालस्फोलयोश्च स्वतन्त्रे
पृथक् प्रकृती इति बोधनायैव कंचिन् प्राचीनमतमाश्रित्योभयथा पठितौ । सूत्रपाठे
तु आत्वं विकल्प्यैकस्मादेव धातो रूपद्वयं निष्पादितम् । रलयोरमेदत्वमाश्रित्य
स्फुरस्फुलयोरप्येकतरेष्वेव कार्यं सिद्ध्यति । जैनशाकटायनश्च 'स्फल चपले स्फुल २५
संचये च' (धातुसूत्र ६६७, ६६८) रलयोरमेदं मत्वाऽऽपचयकारोपधं चोभयथा पठति ।

१३. स्फुल संचये च । स्फुलति स्फुलिङ्गः ॥

१४. उदात्ता उदात्ततः ।

१५. गुरी उधमे । १६. उदात्तोऽनुदात्ततः । गुरते, गुरिता, गूर्णः । अपगुरो गमूलि (६।१।५३) वास्वम्—अपगारम् अपगारम्, अपगोरम् अपगोरम् । चुरादौ (१०।१४३) आगूरयते गुरे ॥११५॥

१७. णू स्तवे । इतश्चत्वारः सेटः । प्रणुवति । नुविता । नूतः ऋकः किति (७।२।११) इतीण् नास्ति, अन्ये नुवित इत्याहुः, कित्वेन कित्वस्य निवर्तनाद् । एवं धूत-धुवितादयः ॥११६॥

१८. धू विधूनने । ध्रुवति । स्वादौ (५।९) धूनोति धूनोति^१ । १० कयादौ (९।१९) धुनाति ॥११७॥

१९. गू पुरीषोत्सर्गे । गुवति, गुविता । तिषपृष्ठगृथ (उ०२।१२) इति गूयम् । भ्वादौ (१।६।७९) गवति^२ ॥११८॥

१०० धु^३ गतिस्थैर्ययोः । ध्रुवति । अचि (द्र० ३।१।३४) ध्रुवः । ध्रुविता । ध्रुतः ध्रुवितः । भ्वादौ (१।६।७४) स्थैर्ये-ध्रुवति ॥११९॥

१०१. उदात्ताः ।

१०२. कुरु शब्दे । इतः सप्तानिटः । कुवते । कुता । कृद् इत्येके^४—आकुविता, आकृतम् ॥१२०॥

१०३. कृत् । कृतादयो वर्तिताः ।

१०४. पृह व्यायामे । व्यायाम उद्योगः । व्याप्रियते, वृत्ती^५ २० विप्रहणात् । व्यापृतः । व्यापारः ॥१२१॥

१. स्वादौ पक्षान्तरे 'धुञ्' इत्यपि पठति स्वामी ।

२. भ्वादौ कित्वाद् 'गवते' इति युक्तम् । कचिनास्ति ।

३. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'स्वाम्यादयः ध्रुव इति वकारान्तं धातुं पठन्ति' इति (पृष्ठ ३३६) । न चात्र तथा पाठ उपलभ्यते ।

४. सस्मार धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३३६) ।

५. वृत्तौ धातुवर्थे इत्यर्थः । द्र० ६।७३ धातुसूत्रव्याख्यानम् ।

१०५. मृङ् प्राणत्यागे । म्रियते । म्रियतेर्लुङ्लिटोश्च (१।१।६१)
इति तङ्—अमृत, मृषीष्ट । अत एव वा डित्वं पेठुः^१ । ममार । मरिष्यति ।
मारः । मारकः । अभिमरस् तैक्ष्ण्ये^२ । मर्म । मर्मरः, पचादौ
(द्र० ३।१।१३४) अमरः । मुजिष्ण्णां युक्लुक्ौ च (तु० उ० ३।२१)—मृत्युः
मृश्री (उ० १।७) इत्युः—मरुः । मृमोरुतिः (उ० १।६४)—मरुन् । मृकणि-
म्यामीभिः (उ० ४।७०)—मरीचिः । मरुको निर्दशनः करी^३ । हसिष्ट
(उ० १।८६) इति तन् मर्तः, स्वार्थे यः (द्र० ५।४।३६ वा०) मर्त्यः ॥१२०॥

१०६. रि पि गतौ । रियति, पियति । पिकः कोकिलः ।
॥१२१, १२२॥

१०७. धि धारणे । धियति । धेता ॥१२३॥

१०८. क्षि निवासगत्योः । क्षियति । क्षेता । क्षय्यज्यौ शक्यार्थे
(६।१।८१)—क्षय्यः, क्षेयोऽन्यः । निष्ठायामण्यदर्थे (६।४।६०) दीर्घः,
धियो दीर्घात् (न२।४६) नस्वम्—क्षीणः । वाक्रोशदैवयोः (६।४।६१)—
क्षीणायुर्त्राणमः, क्षितायुः, क्षीणस्तपस्वी, क्षितः । अतिस्तुष्ट (उ० १।१४०)
इति मन्—क्षेमम् । इन् (उ० ४।१५०) क्षेत्रम् । क्षितिः । एरत् (३।१।५६) १५
क्षयो गृहम् । भिदादौ (गण ३।३।१०४) क्षिया । स्वादौ (५।३३ एकीयमते)
क्षिणोति । भ्वादौ (१।१४९) क्षयाति ॥१२४॥

१०९. अनुदात्ताः ।

११०. पू प्रेरणे । सुवति । उपसर्गात् सुनोतिसुवति (८।३।६५)
इति षत्वम्—अभिषुवति । सविता । सोष्यते । सुसूषति, स्तौतिण्यो- २०
रेव षि (८।३।६१) इति नियमात् षत्वं नास्ति ॥१२७॥

१११. कृ विश्लेषे । किरति । किरतेर्ह्रस्वजीबिका (१।३।२१ वा०)
इति तङ्, अपाच्चतुष्पाञ्चकुनिष्वालेखने (६।१।१४२) सुद्—अपस्किरते

१. अस्पृष्टार्थमिदं वचनम् । क्षित्यप्रयोजनायात्र माधवीया धातुवृत्तिर्ब्रह्मव्या
(पृष्ठ ३३७) ।

२. ये जनपदे शूद्रास्त्यक्तात्मानो हस्तिनं व्यालं वा ब्रह्महेतोः प्रतियोधये-
युस्ते तीक्ष्णाः । कौटिल्यः १।१२॥ अथ १।१।१३ क्षीरस्वामिनोऽमरटाका ब्रह्मवा ।

३. तुलनीयम्—‘मरुको मयूरो मृगो निदरीनिमस्तृणं च’ इति हैमोपादि-
वृत्तिः (५८) ।

१०

२०

२५

- वृषभो दृष्टः, अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी, अपस्किरते इवाश्रया-
र्थी । किरतेलवने (तु० ६।१।१४०) सुट्—उपस्कारं^१ मदका लुनन्ति ।
हिंसायां प्रतेच (६।१।१४१)—उपस्कारस्ते^२ जालम भूयात्, प्रतिस्कारः ।
मरणमस्तिवति । प्रतिचस्करे नखैः (शिशुपालवध १।४७) । किरश्च पञ्चम्यः
५ (७।२।७५) सनीट्, अस्पेडो वृत्तो वा (७।२।३८) इति दीर्घो नेप्यते^३ (द्र० ७।
२।७५ काशिका)—विचिकरिषति, पक्षे विचिकीर्षति^४ । इष्टपथ
(१।१।१३५) इति कः—किरः सूकरः, किरिश्च (द्र० उ० ४।१४३) ।
विचिकरः शकुनिविकिरो वा (६।१।१।३५०) कृष्टुवृत्ति (उ० २।८१)
इति क्युः—किरणः । कृष्टुवृत्ति (उ० १।१२२) इत्यमः—करमः । कृष्टु-
१० दारिभ्य उन्नन् (द्र० उ० ५।५२)—करुणः, करुणा कृपा । कृष्टुभ्यामीषन्
(उ० ४।२६)—करीषः शुष्कगोमयम् । कृष्टुपृकटि (उ० ४।३०) इतीरन्-
करीरम् अङ्कुरः । कृष्टुभ्यां किः (तु० उ० ४।१४२)—किरिः । कृष्टुवृत्तिभ्यः
कीटन् (तु० उ० ४।१८५) किरीटम् । कृष्टुवृत्ति (तु० उ० ५।४२) इति नः—
कर्णः श्रोत्रम् । कृष्टोत्पच (द्र० उ० १।१०९)—कुटर्देशः । कृष्टुपृवृत्-
१५ चतिभ्यः प्वरन् (द्र० उ० ८।४७ कपाठः)—कर्वरः । कृ वान्ये (१।३।३०)
इति घञ्—उत्कारो ध्यान्यस्य, निकारः, अन्यत्रोत्करः, निकरः । वच-
केऽवस्करः (६।१।१४८), अवकरोऽस्यः ॥१२८॥

- १.१२. गृ निगरणे । निगरणं गिलनम् । गिरति, गिलति—
अचि विभाषा (८।२।२१) इति छः । गो यकि (८।२।२०) इति निजेगिलपते ।
२० गरिता^५ । जिगरिषति जिगीर्षति^६, अवाद् प्रः (१।३।५१) तङ्—अव-

१. 'अपस्कारम्' पाठा० ।

२. 'अपस्कारस्ते' पाठा० ।

३. भागवृत्तौ तस्यापि दीर्घविकल्प उक्तः । द्र० अस्मदीये भागवृत्तिसंक्षेपे
७।२।७५ सूत्रम् ।

४. किरश्च पञ्चम्यः (७।२।७५) इति तु कृ गृ भावोः 'इट् सनि वा'
२५ (७।१।४१) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यमिदं विधत्ते । तदाह वृत्तिरुत्—किरतिगिरत्यो-
रिट् सनि वेति विकल्पः प्राप्तः (७।२।७५) इति । तेनात्र पक्षे इवभावप्रदर्शनं
विमलम् ।

५. वृत्तो वा (७।२।३८) इति इटो वा दीर्घो भवति । तेन गरिता गरीता
इत्युभयं साधु ।

६. द्र० एतत् पृष्ठस्था ४था टिप्पणी ।

गिरते । अवजिगरिषते । वृत्तो वा (७।२।१८) नास्ति^१ । समः प्रतिषाने (१।३।५२) तङ्—संगिरते । निगणचलनार्थेभ्यश्च (१।३।८७)—निगारयति । पञ्चादौ (गण ३।१।१३४) गरः, अजगरः । भवपञ्चकधरवद् अकाराद् अनुपपदात्, कर्मोपपदे विप्रतिषेधेन (द्र० १।४।२) इत्यण् (द्र० ३।२।१) प्राप्तः । उन्वोर्भः (३।३।२६)—उद्गारः, निगारः । अप् (द्र० ३।२।५७)—गरः, गलः । बाहुलकाद्^२ घञ्—निगारः, निगालः । न गारः—अगारम् । मृमोक्षतिः (उ० १।६४)—गरत् पक्षः । गर्मुत् (द्र० उ० १।९५) तुणम् । हिसिगृ (उ० ३।८७) इति तद्—गर्तः । कृगृम्यां किः (तु० उ० ४।१४२)—गिरिः । मुदिमोर्गणौ (उ० १।६९८)—गर्गः । घर्तिगृम्यां भन् (उ० ३।१४२)—गर्मः । शेवायह् (उ० १।१५४) इति ग्रीवा^३ १०
॥१२९॥

११३. उदात्ताः ।

११४. दृक् आदरे, ११५ धृक् स्थाने । ११६. अनुदात्तौ । आदर इत्याग्रहणाद्—आद्रियते । आदतां । आदिदरिषते । एतिस्तुग्राह^४ (३।१।२०९) इति क्यप्—आदृत्यम् । इति^५ भस्त्रा । ण्यन्तात् पूर्व-योर्दारिद्र्योः (३।१।४१) खल्—पुरन्दरः । महवृह (३।१।५८) इत्यप्—आदरः । दरिदलिम्यां मः (तु० उ० ३।१५१)—दर्भः । द्रियते । धर्ता दिधरिषते । अन्यानि भवादौ (६८४ सूत्रे) ग्रहणानि धरते ॥१३०, १३१॥

११७. प्रछ झीप्सायाम् । झीप्सा^६ जिह्वासा । इतः पद्वत्प-र्यन्ताः (६।११०) पञ्चदशानिटः परस्मैपदिनश्च । ग्रहिव्यापयि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—पृच्छति । समो गम्पृक्षिप्रथिञ् (१।३।२९ का०) इति तङ्—संपृच्छते । आङि वृप्रथ्योः (१।३।२१ वा०) तङ्—आपृच्छते । पिपृच्छपति—रुदविद (१।२।८) इति कित् । पृष्टा । किम्वि (३।२।१७८ का०) इति शब्दप्राट्, प्राड्विवाको निर्णेता । म्यङ्-

१. द्र० पूर्वपुष्टया ४ टिप्पणी

२५

२. 'कृत्यस्यटो बहुलम्' (३।३।११३) इति बहुलमहवात् 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' (३।१।६३) इति नियमादप्राप्तो षणपि भवति इति भावः । लिङिश्च इममर्थमनुष्वा बहुलमेतन्निदर्शनम् इति धातुसूत्रनिदर्शनाय १०।३।६२ संख्यां निर्दिष्टवान् ।

३. द्र० उ० ४।१८४ ।

४. 'हातुमिच्छा' पाठा० ।

कवादित्वात् (द्र० ७।३।५३) कुत्वम्^१ । यजयाचयत् (३।३।६०) इति नङ्—
प्रश्नः, लुङोः शङनुनासिके च (६।४।१६)^२ प्रक्षेपनङि^३ इति सम्प्रसारणा-
भावः ॥१३२॥

११८. वृत् । किरादयः पञ्च वर्तिताः ।

४ ११९. सृज विसर्गे । सृजति । स्रष्टा. प्रक्षप्रसृज (८।२।३६) इति
षः । सृजिजुजिधूजां कर्मवद्भावः श्यञ्च (तु० १।१।८७ वा०)—सृज्यति रज्जुः
स्वयमेव । विभाषा सृजिहरोः (७।२।६५) थलीद्—ससर्जिय, सस्रष्ट ।
सृजिहरोर्भल्यमकिति (६।१।५८) इत्यमि कृते वदवज (७।१।३) इति वृद्धिः—
अब्राक्षीत् । उणादौ (द्र० उ० १।१५) रज्जुः ॥१३३॥

१० १२०. दुमस्जो शुद्धौ । शुद्ध्या स्नानं मुडनं च लक्ष्यते ।
मज्जति । मस्जिनरोर्भलि (७।१।६०) इति नुम्—मङ्क्ता । जाल्तरां विभाषा
(६।४।१२) क्त्वायां नुम्^४—मङ्क्त्वा मक्त्वा । थोदितश्च (८।२।५५) इति
नत्वम्—मघः । मज्जथुः (द्र० ३।३।८९) । युरोश्च हलः (१।३।१०३)—मज्जा-
मज्जनम् । श्वतुषन् (उ० १।१५९) इति मज्जाऽस्थितारः । नृगरीतु (तु०
१।७) इत्युः—मद्गुः, न्यङ्क्वादिःत्वात् (गण० ७।३।५३) कुत्वम् ।
१५ मस्जेर्नुम् च (उ० १।४।७७) इत्युषन्—मज्जूषा पेटी^५ ॥१३४॥

१२१. रुजो भङ्गे । रुजति । रुग्णः । पदरुज (३।३।१६) इति
कर्तरि घञ्—रोगः । मिदादौ (गण० १।३।१०४) रुजा । रुक् । उदि कूले
रुजिवहोः (१।२।३१) खश्—कूलमुद्रुजः । नहिवृति^६ (६।१।११६) इति दीर्घः
२० —वीरुक् । रुक्मं रुचेः (द्र० १।४।९४) ॥१३५॥

१. नात्र कश्चित् कुत्वभावी, अतोऽस्थानेऽयं पाठः । अत्र त्वप्रिमः—‘लुङोः शङ-
नुनासिके च’ (६।४।१६) इति पाठोऽपेक्ष्यते, शब्दप्राद-शब्दे भवार्थम् ।

२. प्रश्नपदानन्तरं सूत्रमिदमनर्थकम् । पूर्वनिरुक्ते शब्दप्राद-शब्दे तस्यावश्यक-
त्वात् तत्र नेयः । लिङिशेन नैवा पाठस्य स्थानभ्रष्टतां बुद्धा ।

२५ ३. कस्य तन्त्रस्येदं सूत्रमिति नैव परिज्ञातमस्माभिः । पाणिनीयास्तु ‘प्रश्ने
चासन्नकाशे’ (३।२।११७) इति निपातनात् सम्प्रसारणाभावमाहुः । द्र० काशिका ६।२।१६॥

४. नैतत् सूत्रं क्त्वायां नुम्पो विकल्पं विधत्तेऽपि तु नकारस्य विभाषा लोपम् ।

५. मारवाडीभाषायां ‘पेटी’ इत्युच्यते ।

६. काशिकादौ ‘नहिवृति’ सूत्रे ‘रुधि’ पठ्यते । सीरुस्तु ‘रुजि’ पाठं मन्यते ।

१२२. भुजो कौटिल्ये । निर्मुञ्जति । भुजः । भोगः सर्पकायः^१।
के (३।३।५८ वा०) [भुजः] भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजगः^२ भुजंगः ।
रुधादौ भुज पालनान्यवहारयोः (७।१७) — भुनक्ति, भुङ्क्ते ॥१३६॥

१२३. लुप संस्पर्शे । लुपति, लोप्ता । ॥१३७॥

१२४. रुश रिश हिंसायाम् । रुशति । अरुक्षत् । रिशति ।^५
तालव्यान्ती, प्रस्तावाद् । म्वादी (१।४५८) मूर्धन्यान्ती — रोषति ।
रोषति । दिवादी वर रंषे (४।१२३) — रुष्यति ॥१३८, १३९॥

१२५. लिश गतौ । लिशति । लेष्टा । म्वादी लिश श्लपीमाने^३
लेशति, लेशः ॥१४०॥

१२६. स्पृश संस्पर्शे । स्पृशति, स्पृष्टा. स्पृष्टा — अनुदात्तस्य^{१०}
चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् (६।१।५९) अमागमः । स्पृशामृशकृषत्पदपः सिञ् वा
(३।१।४४ वा०) — अस्पृक्षत्, अस्प्राक्षीत्, अस्पाक्षीत् । पदकज (३।३।२६)
इति कर्तरि घञ् — स्पर्श उपतप्ता^४ । स्पृशोऽनुपदे किव् (३।२।५८),
क्विप्प्रत्ययस्य कः (८।२।६२) इति कुत्वम् । अन्यथा म्वादि (८।२।३६)
सूत्रेण, लृथां प इति पठ्यं स्यात्, ततश्चान्तर्यात् वस्य खः, खस्य^{१५}
वावसाने (८।४।५६) इति चर्त्वेन कः, पक्षे जदत्वेन गः, इति ग्रन्थोऽयुक्तः^{५-}

१. भाष्यकारस्तु 'अथवा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते । तद्यथा 'अहि-
रिव भोगः पर्येति बाहुम्' (श्रु० ६।७।१।१४) इति । अहिरिव शरीरैरिति गम्यते'
इति (५।१।६) वदन् शरीरसाधारण इति मन्यते ।

२. 'भुजगः' इत्यत्र 'अन्येष्वपि दृश्यते' (३।२।५८ वा०) इति वः । 'भुजङ्गः'^{२०}
इत्यत्र खच्प्रकरणे गमेः सृणुपसंख्यानम् (३।२।३८ वा०) इति खच्, 'खच्च शिदा'
(३।३।३८ वा०) इति डिच्चे रूपम् । तदभावे 'भुजङ्गमः' इत्यपि भवति ।

३. नायं म्वादी पठ्यते । दिवादी (६९) तु पठ्यते । तस्य 'लिश्यते' इति
भवति । दिवादिन्याख्याने (६९) तु तुदादेरेव निर्देष्टाः क्रियते, न म्वादेः । तस्मा-
दपपाठोऽयम् ।

४. 'स्पृश उपतापे' (३।३।२६ वा०) इति वार्तिके तद्व्याख्याने च^{२५}
'उपताप' शब्दः प्रयुज्यते ।

५. कस्य ग्रन्थस्य, कथं च प्रत्याख्यानं कियत् इति न शक्यते । यत्नात्

पादस्पृक् उदकस्पर्शः । स्पृशेः श्वयशुनौ पृ व (उ० ५।२७) पाद्वर्धम्, पशुः । तिष्ठपृष्ठ (उ० २।१२) इति पृष्ठम् ॥१४१॥

१.२७. विच्छ गतौ । गुप्धुषविच्छ (तु० ३।१।२८) इत्यायः—
विच्छायति । विच्छेत्तुदादिपाठः सार्वधातुकेऽप्यायानित्यत्वे लिङ्गम्^१ पणतिवत्
—विच्छति, विच्छती विच्छन्ती, तथा च शपि नित्यमिति भाष्यम्
(३।१।३१) आर्याः शे विकल्पम्^२, द्रमिडास्तु पाठबलाद् आयव्यवायेऽपि
कार्यमाहुः—विच्छायन्ती विच्छायती, यथा जुगुप्सत इति सन्-
व्यवायेऽपि तङ् । यजयाच (३।१।६०) इति नङ्—विद्वानोऽन्तरायः ।
चुरादौ भासायः (१०।१९७)—विच्छयति ॥१४२॥

१० १.२८. विश प्रवेशने । विशतिः वेष्टा । नेविशः (१।३।१७)
तङ्—निविशते । अभिनिविशश्च (१।४।४७) इति कर्म-ग्राममभिनि-
विशते । निमाषा गमहनविद्विशाम् (७।२।६८) क्वसौ वेद्—विविशिवान्
विविश्वान् । पदरुज (३।३।२६) इति कर्तरि घञ्—वेशो वेद्यावाटः ।
नेपथ्ये व्याप्यर्थे वेशः^३ । विशिपतिपदि (३।४।५६) इति णमुल्—
१५ गेहानुप्रवेशम् आस्ते, गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते, गेहमनुप्रवेशम्
अनुप्रवेशम् । अशुप्रवि (उ० १।१५१) । इति क्वन्—
विश्वम् । विटपविष्टप (उ० ३।१४५) इति विष्टपं लोकः, विशिपम् ।
जृविशिन्यां भृच् (उ० ३।१२६)—वेशन्तः पल्वलम् । वेः शालच् (५।२।२८)
इति विशाल-विशङ्कुटौ ॥१४३॥

२० १.२९. मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । परामृशति, आ-

पूर्वं कुत्वप्रवृत्तावप्यान्तरतम्यात् 'ख' एव प्राप्नोति, पत्वेऽपि च । तथा सति को मेद
इति न स्थायते । वयं तु मन्यागहे शकारस्य पत्वे, तस्य भ्रंशं जशोऽन्ते^१ (८।२।३९)
इति लत्वे, तस्य कुत्वे गकारे वावसाने (८।४।५६) इति प्रक्रियया मावयम्, अन्यथा
पूर्वं कुत्वेन सत्वे कृते जश्त्वप्रसंगे कुत्वमसिद्धं स्यात् पूर्वप्रासिद्धमिति नियमात् ।

२५ १. विच्छेत्तुदादिपाठो न केवलं तुमविकल्पार्थ एव, अपि तु विकरण-
स्वरार्थोऽपि । आयस्य नित्यत्वे उभयमपि न स्यात् तेन युक्त एव स्वामिश्रणः ।
अत्र पुरुषकारोऽपि द्रष्टव्यः (पृष्ठ ५५) । २. तुम इति शेषः ।

३. अत्र 'वेशः' इति श्रुतः पाठो द्रष्टव्यः (तु० अमर २।६।९९) । लिङि-
शेन नायं दोषो बुद्धः ।

मर्शन इत्युक्तेः सोपसर्गः । विघ्नष्टा, विमर्ष्टा । स्तुशमृश (३।१।४७ वा०)
इत्यमृशत् आघ्राक्षीत् अमाक्षीत् ॥१४४॥

१.३०. णुद प्रेरणे । नुदति । नुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः (३।२।५)
फः—शोकापनुदः पुत्रः । नुदिस्तुदेरनन्तरं पठितः (६।२) स्वरितेव
तस्मादिह परस्मैपदिमध्ये न पाठयः^१ ॥१४५॥

१.३१. शदलृ शातने । पाप्माणा (७।३।७८) इति शीयादेशः—
शीयते, शयेः शितः (१।३।६०) तल् । शतस्यति । शोदरगतौ तः (७।३।४२)
णिचि—फलानि शातयति । अशदत् (द्र० ३।१।५५) ॥१४६॥

१.३२. पदलृ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति सदे; सी-
दादेशः (द्र० ७।३।७८) । सीदती, सीदन्ती । सिदत्सति । असदत् । १०
सत्ता । एतयोर्भ्यादौ पठितयोः (१।५।९५, ५९४) द्विःपाठे फलं नोत्प-
द्यामः । विकरणस्वरे विशेर इति वाम्यूहाम्^२ ॥१४७॥

१.३३. अनुदात्ता उदात्तेतः ।

१.३४. मुच्लृ मोक्षणे । इतः पञ्चानिट उभयपदिनश्च ।
शे मुनादीनां (७।१।५६) नुम्—मुञ्चति, मुञ्चते । अमुचत्, अमुचन । १५
मांका । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा (७।५।५७) इति सन्यम्यासलोपो वा—
मोक्षते वरसः स्वयमेव । मुमुक्षन्त । श्रुपधात् किः (तु० उ० ४।१२०)—
मुचिः । नमुचिः—नञ्पावनपाद (६।३।७५) इति नञ् प्रकृत्या । सिवि पुचेष्टे
रू च (तु० उ० ४।१६३)—मूचम । वृचुवदि (उ० ३।६२) इति सः—
मोक्षः ॥१४८॥

१.३५. लुप्लृ छदने । लुम्पति, लुम्पते । अलुपत्, अलुप्त ।
लुपसदचर (३।१।२४) इति यङ्—लोलुप्यते ॥१४९॥

१.३६. विद्लृ लाभे । विन्दति, विन्दते । अविदत्, अविच ।

१. कर्तृभिर्प्राये क्रियाकृतेऽपि परस्मैपदार्थ इह पाठ इति सायणः ।
घातु० पृष्ठ ३४४ । अत्र घातुङ्गुतेः ३२३ वृहत्त्वः (६।२) पाठोऽनुसंधेयः । २५
२. उभयत्र पाठस्य स्वरभेद एव प्रयोजनम् । अपि चेह पाठे तुम्बि-
कलोऽपि (द्र० ७।१।८०) भवति ।

उषधिविद्वज्ज्ञान्यतरस्याम् (तु० ३।१।३८) आम्—विवेद विदांचकार^१ ।
 विभाषा गमहनविद्व (७।२।६८) इति वेद्—विविद्वान्, विविदिद्वान् ।
 अनुपसर्गात् लिम्पिन्दि (३।१।३७) इति शः—विन्दः, गोविन्दः, अर-
 विन्दः । वित्तो भोगप्रत्यययोः (८।२।५८)—वित्तं धनम्, कैशैर्वित्तः^२ ।
 ५. अन्यत्र विम्नं लब्धम् । यावति विन्दजीवोः (३।४।३०) णमुल्—यावद्
 वेदमधीते ॥१५०॥

१३७. लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते ।
 लिपिसिद्धिश्च (३।१।५३) इत्यङ्—अलिपत् । आत्मेनपदेधन्यतरस्याम्
 (३।१।५४)—अलिप्त अलिपत् । अनुपसर्गात्लिम्प (३।१।३८) इति शः—
 १०. लिम्पः । नौ लिम्पेः (३।१।३८ वा०)—निलिम्पा देवाः ॥१५१॥

१३८. सिच क्षरणे । सिञ्चति, सिञ्चते । उपसर्गात् मुनोति
 (८।३।६५) इति षः—अभिषिञ्चति । स्वादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य (८।
 ३।६४)—अभिषिषेच, अभ्यषिञ्चत् । अस्मिञ्चत्, अस्मिन्, अस्मिञ्चत् ।
 दाम्नी (३।२। ८२) इति घृन्—सेकत्रम् । सिचः संज्ञायां कर्त्तुं तुह्यं च (६०
 १५ उ० १।१०६)—सिद्धः । सिचो यङि (८।३।१२२) न णत्वम्—अभिसे-
 सिञ्चते । ययन्तस्योपसंख्यानम्^३—असीसिञ्चत्^४ ॥१५२॥

१३९. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

१४०. कृती छेदने । इतस्त्रयः सेटः परस्मैपद्मिन्श्च ।
 कुन्तति । कर्तिता । सेऽसिचि (७।२।५७) इति कत्स्यति, कर्तिष्यति ।
 २०. कृत्, ईदित्वं यङ्लुगर्थे^५—चरोकृत्तः । निरुपपदात् भिषप् (द्र०
 ३।२।७६)^५—कृत् । कर्त्तरी छेदनी । कृत्तिश्चर्म । कृतेश्चः कृ च (उ०

१. इतोऽप्रे 'आमि ज्ञानार्थस्य ग्रहं विद (२।१।३८) वस्यदन्तभिर्देशात् ।
 अस्य तु विवेद' इत्यधिकम् ।

२. 'कैशैर्वित्तः' पाठा० ।

२५. ३. नैतद्वचनं कश्चिद् दृष्टम् । घातुवृत्तौ (पृष्ठ ३४६) स्मृतमिदम् ।

४. सकारादौ प्रत्यय इङ्ङिकल्पनात् (द्र० ७।२।५७) यस्य विभाषा (७।२।१५)
 इतीदृशप्रतिषेधः सिद्ध एव, किमीदित्वेन । तदनर्थकं सत् यङ्लुकि इदृशप्रतिषेधार्थ-
 मिति भावः ।

५. लिखिशेनात्र '३।२।१७८' संख्या निर्दिष्टा, सा चिन्त्या ।

२।२१) — कृच्छ्रम्^१ कृत् । कृच्छ्रस्यां क्तः (उ० ३।१७) — कृत्स्नम् ।
कृत्तिमिदि (उ० ३।१४७) इति तिक्त् — कृत्तिकाः । कृत्तादी कृती गेहने
(१।१२) — कृणत्ति ॥१५३॥

१४१. खिद परितापे^२ । खिन्दति भिदादौ (गण० ३।३।१०४)
खिदा । कृत्तादौ खिद देन्ये (७।१२) — खिन्ते । खिद्यत इति कर्मकर्तरि^३ ५
दिवादी (४।६१ दुर्गमते) वा ऽभ्युदाः ॥१५४॥

१४२. पिश अवयवे पिशति । इपिशिशि (द० उ० १।४७)
इतीन् — पेशिर्मासिलेशः पिशुनः, पिशितम्, पेशलः ॥१५५॥

१४३. उदात्ता उदात्तेतः ।

१४४. वृत् । मुबादयो वर्तिताः ।

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीरतरङ्गिण्यां
तुदादयः सम्पूर्णाः^४ ॥

१०

१. लौगादीशृष (५।१) व्याख्यायां देवपालः कृच्छ्रशब्दसाधकं चारायाधि-
सूत्रमुदाजहार — “तथा च चारायणिसूत्रम् — ‘पुरुषते ऋषयोः’ । पुरुषम् कृच्छ्रम् ।”
विशेषोऽस्मदीये ‘सं० व्या० शास्त्र का इतिहास’ ग्रन्थे (पृष्ठ ७६) द्रष्टव्यः । १५

२. ‘परितापे परितापनक्रियायामिति क्षीरस्वामी’ इति पुरुषकारोद्धृतः
पाठः (पृष्ठ ८५) । इह तु तथा नोपलभ्यते ।

३. पद गतौ सूत्रव्याख्यानान्ते (पृ० २१०) ‘खिद देन्ये इति दुर्गः’ इत्यस्य
व्याख्यायां ‘खिद्यत इति कर्मकर्तरि तु वामनः’ इत्युक्तवान् स्वामी । तत्रस्था
टिप्पण्यत्राप्यतुल्येया । ४. ‘तुदादिगणः समाप्तः’ पाठा० । २०

॥ अथ रुधादिगणः ॥

१. रुधिर आवरणे । आवरणं व्याप्तिः । इतः सप्तानिष्ट उभय-
पदिनश्च । रुधादिभ्यः शनम् (३।१।७८) — रुणञि । अनुस्वारीभूतो
णत्वमतिक्रामति — 'रुधध्वे, श्वसोरल्लोपः (६।४।१११) । इति
५ वा (३।१।५७) — अरुधत् अरौत्सीत्, अरुद्ध । तिपि धातोर्त्वा (८।२।५४) —
अरुणत् त्वम्, अरुणः । न रुधः (३।१।५४) इति कर्मकर्तरि चिण् नास्ति
— अरुद्ध गौः स्वयमेव । रोद्धा । संभृवाद्गौ (द्र० ३।२।१४२) अनुरोधी
सप्तम्यां चोपपीठरुधकर्मः (३।४।४९) — व्रज उपरुध्य, व्रजोपरोधं गाः
पाययति । इतिमिमदि (द० उ० ८।२६ कपाठः) किरच् — रुधिरम् ॥१॥

१० २. भिदिर विदारणे । भिनत्ति, भिन्ने । अभिदत् अभैत्सीत्
अभित्त । भेत्ता । भित्तं शकलम् (८।२।५६), भिन्नमन्यत् भिद्योदधौ नदे
(३।१।११५) । काष्ठभित् । विदिमिदिच्छिदेः कुरच् (३।२।१६२) — भिदुरं
पविः । भित्तिः । कृतिमिदिलिभ्यः क्ति (उ० ३।१४७) — भित्तिका ।
कृष्णपृष्ठकृति (उ० ४।१४३) इतीः — भिदिर्वज्रम् । कर्मकर्तरि केलिमः
१५ (द्र० ३।१।९६ का०) भिदेलिमं काष्ठम् । रक् (द्र० उ० २।१३) — भिद्रम् ।
इतिमि (द० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच् — भिदिरम् । भिदाद्गौ
(३।३।१०४ गणसूत्र) भिदा विदारणे ॥२॥

३. छिदिर द्वेधीकरणे । अद्वैधस्य पृथक्त्वे । छिनत्ति, छिन्ने ।
अच्छिदत् अच्छैत्सीत्, अच्छिच्छत् । छिदुरम्, रज्जुच्छिद्यत् । रक्
२० (द्र० उ० १।२३) — छिद्रम् छिदिः पशुः । छिदिरः, छित्वरः । भिदाद्गौ
(३।३।१०४ गणसूत्रम्) । छिदा द्वेधीभावे, विच्छित्तिरन्यत्र ॥३॥

४. रिचिर् विरचने । विरेचनं निःसारणम् । रिणक्ति,
रिङ्क्ते । अरिचत् अरैक्षीत्, अरिक्त । रिक्तः । रिचयं धनम् । रे-
कगत् । चुराद्गौ रिच विवोजनसंपर्चनयो (१०.२१०) — रेचयति ॥४॥

२५ ५. विचिर् पृथग्भावे । चिनत्ति, विङ्क्ते । अविचत्, अवैक्षीत्

१ शनमोऽकारलोपे, नस्यानुस्वारे, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८)
इति परसवर्णेन नकारः । स च पूर्वत्रासिद्धम् (६।२।१) इति न्यायेन 'अरुद्धु'
(८।२।२) इत्यनेन णत्वे कर्त्तव्येऽसिद्ध इति कृत्वा णत्वं न भवतीति भावः ।

अविक्त । विवेकः । जुहोत्यादौ (३।१३) वेवेकि, विविके ॥५॥

६. क्षुदिर् संपेषे । क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् अक्षौ-
त्सीत्, अक्षुत्त । क्षुणः । रक् । (द्र० उ० १।१३)—क्षुद्रः ॥६॥

७. युजिर् योगे । युनक्ति, युङ्क्ते, अयुजत् अयौक्षीत्,
अयुक्त । प्रोपाग्यां युजेरयत्तपात्रे (१।१।१४) तङ्—प्रयुङ्क्ते, उपयुङ्क्ते ।
नेह—इन्द्रं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति* । दिवादौ युज समाधौ (४।१७)—युज्यते ।
अस्यैव ग्रहणानि ॥७॥

८. अनुदात्ताः स्वरितेतः ।

९. उच्छदिर् दीप्तिदेवनयोः, १०. उत्तदिर् हितानादरयोः ।

११. उदात्तौ स्वरितेतौ । क्षृणत्ति क्षृन्ते । अच्छदत् अच्छदीत्, १०
अच्छदिष्ट । चङि—अचिच्छदत् अचिच्छदत्, उच्छद् (७।४।७) इति वा
ऋकारः । सेऽसिचि कृति (तु० ७।२।५७) इति वेद्—छदिष्यति छत्स्यति ।
उदितो वा (७।२।५७)—क्षृत्वा, छदित्वा । क्षृणः । अचिञ्चि (उ० १।
१०८) इतीप्तिः—छदिस् । चुरादौ छद् वमने (१०।४८)—छदयति ।
तृणत्ति तृन्ते । अतदत्, अतदीत् । तत्स्यति, तदिष्यति । तृत्वा १५
तदित्वा । तृणः । वितदिष्ठा वेदिः ॥८, ९॥

१२. कृती वेष्टने । १३. उदात्त उदात्तेव । कृणत्ति ।
कर्त्तित्वा । कत्स्यति कर्त्तिष्यति । कृत्तः । ईदित्वं यङ्गुगर्भम्—चरी-
कृत्तः । कृतेराधन्तविपर्ययश्च (उ० १।१६)—तर्कुः । तुदादौ कृती वेष्टने
(६।१४०)—कृन्तति, कृत्तिः ॥१०॥

१४. निदग्धी दीप्तौ । १५. उदात्तोऽनुदात्तेव ।
इन्द्रधे, शनान्नलोपः (६।४।२३) । इदृधम् आष्टान्योरिन्वेः (६।३।७० वा०)
मुम्—आष्टमिन्धः, अग्निमिन्धः । अग्निमिन्धे—अग्नीत् । अगोदैव
(६।४।२९) इत्येधः इध्मः । एधस्त्वेधेः (१।२) असुनि (द्र० उ०

१. अत्रुपलब्धमूलमिदम् ।

२५

२. एतद्विषये वृत्ती धातौ (पृष्ठ १६६ टि० १) तौदादिके कृती धातौ
(पृष्ठ २५४ टि० ४) च टिप्पणं द्रष्टव्यम् ।

४।१८२) । वाविन्दे (उ० २।२६) रक्—वीधं विमलम्, नीधं पटल-
प्रान्तः ॥११॥

१६. सिद्ध दैन्ये । १७. विद विचारणे । १८. अनुदात्तावनु-
दात्तौ । खिन्दे । विवादी (४।६१ दुर्गमते) खिद्यते । तुदादी (६।१४०)
५ खिन्दति । विन्दे । तुदविदोन्दा (८।२।५६) इति वा निष्ठानत्वम्—
विन्दः विधः ॥१२, १३॥

१९. शिष्ट विशेषणे । विशेषणं गुणान्तरोत्पादनम् । इत-
श्चत्वारोऽनितः परस्मैपदिनश्च । विशिनष्टि । व्यशियत् । कर्मणि
तङि क्सः (द्र० ३।१।४५)—व्यशिक्षत् । विशिष्यते । चुरादी शिष
१० असर्वोपयोगे (१०।२११)—शेषयति । शिष्यत इति शेषः ॥१४॥

२० पिष्ट संचूर्णने । चौरस्य पिनष्टि, जालिनिग्रहण (२।३।५६)
इति षष्ठी । अपिषत्, अपिष्ट, अपिक्षत् । पेष्टा । शुष्कचूर्णस्तेषु पिषः
(३।४।३८) णमुल्—शुष्कपेषं^१ पिनष्टि । उणादी (द्र० दश० उ०
वृत्ति ३।३४) पिनाकपिण्याकौ ॥१५॥

२१. भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । भङ्क्ता । अमाङ्गीत् । भञ्जेश्च
चिणि (६।४।३३)—अमाजि, अमज्जि । जपजम (७।४।८६) इत्यभ्यासस्यानु-
स्वारः—यम्भज्यते । ज्ञान्तनशा विभाषा (६।४।३२) इति वा लुम्—भक्-
त्वा भङ्क्त्वा । भञ्जमासमिदो गुरश्च (३।२।१६१)—भङ्गुरः । घञ्
(द्र० ३।३।१९) भज्यतेऽनेनेति भङ्गस्तरङ्गः । के—भग्नः ।

२० भङ्गिः ॥१६॥

२२. भुज पालनाभ्यवहारयोः । अभ्यवहारो भोजनम् ।
भुनक्ति भुवम्^१ भुजोऽनवने (१।३।६६) तङ्—भुङ्क्तेऽन्नम् । भोक्ता ।
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं (१।४।५२) इति कर्मसंज्ञा—भोजयति चैत्रं सक्तून् ।
भोज्यं मद्ये (७।३।३९) साधु, भोग्यमन्यत्र^२ । भोजोऽचि (द्र० ३।१।१३४)
२५ भुजन्भुजौ पाण्युपतापयोः (७।३।६१), अन्यत्र भोगः सुखम् । विद्वद्भोजः,

१. 'तिलपेषम्, तैलपेषम्' पाठान्तरे ।

२. 'भोग्यः' पाठा० ।

भुज्युर्गन्धर्वः^१ । रुचिभुजिभ्यां किप्यन् (उ० ४।१७९) — भुजिभ्यो वासः ।
तुदादौ भुजो कौटिल्ये (६।१२१) — निर्भुजति ॥१७॥

२३. अनुदाचा उदाचेतः ।

२४. तुहि हिसि हिंसायाप । इतोऽष्टौ सेटः परस्मैपदिनञ्च ।
तृणह ३६ (७।१।९२) — तृणेढि, तृण्डः, तृहन्ति । तृणिङ् । तृहेः क्रो हलो-
पञ्च (उ० ५।८) — तृणम् । हिनस्ति । हिन्धि, वि च (८।२।२५) इति
सलोपः । तिप्यनस्तेः (८।२।७२) — अहिनद् भवान् । तिपि पातो र्वा
(८।२।७४) — अहिनन् त्वम् अहिनस्त्वम् । निन्दहिं (१।२।१४६) इति
हिंसकः । नमिकम्पि (३।२।१६७) इति रु — हिंसः । हिंसा । हिंसीरो
(द्र० उ० ५।१८) गलाकर्षणशृङ्खला^२ ॥१८, १९॥

२५. उन्दी क्लेदने । उनस्ति । उन्दिदिषति । षञि — षवो-
दैष (६।४।२६) इत्यथोदः क्लेदनम् । उदविद्योन्वा (८।२।५६) — इति
वा नत्वम् — समुन्नम समुत्तम । उन्देरिष्वादेः (उ० १।१२) — इण्डुः ।
रक् (द्र० उ० २।१३) — उद्रः । उन्दुरः खनकः^३ । उदकम् । उन्देर्न-
लोपञ्च २।७६ इति युच् — ओदनम् । उरसः प्रस्त्रवणम् ॥२०॥

१. अत्र लिङिणेन हैमोणादिसूत्रसंख्या ८०२ तुलनाय निर्दिष्टा । सत्यपि
भुज्युपदे नायमर्थस्तत्र निर्दिष्यते । भुज्युपदे तु पञ्चपाषां (१।२१) दशपाषां
(१।२३५) उभयत्र साध्यते ।

२. महामाष्ये द्विःकृत्वा सिंहो हिंसेर्वैष्यत्ययेन निष्पादितः (द्र० हयवर्द्
सूत्रे, तथा ३।१।१२५) । तथैव च निरुक्तेऽप्युक्तम् — हिंसेर्वास्याद्विपरीतस्य
३।१८॥ उणादौ (५।६२) तु सिधेर्व्युत्पादितः । उभयमप्यर्थप्रदर्शनपरं निर्वचनम् ।
वस्तुतस्तु सिंहशब्दो सिंहतेरेव निष्पद्यते । सिंहश्च काशकृत्स्नधातुपाठे कण्ठरेवेण
पठ्यते (द्र० पृष्ठ ६६) । तस्मात्तत्र केनचिन्मूर्खेण हिंस इति भूतपूर्वशब्दस्य स्थाने
वैष्यत्ययेन सिंह इत्युक्तं, तदेव च भाषायां प्रसिद्धीभूतमिति कल्पना राक्षसा उद्गा-
वधितम् । वस्तुतस्तु सर्वत्रैव वैयाकरणानां आगमादेशादिना मूलभूतां प्रकृतिं (या तेषां
काले प्रयोगाल्लुप्ताऽभूत्) स्मारयन्ति इत्यन्यत्रास्माभिर्विस्तरेण वक्ष्यते ।

३. मूषक इत्यर्थः । द्र० अमरकोष २।५।११, १२ । तत्र 'उन्दुरः' इत्यु-
कारान्तोऽपि पठ्यते । द्र० हैमोणादि ४२३ ।

२६. अञ्जू व्यक्ति भक्षण गतिषु । व्यक्तिः प्रकटता, भ्र-
क्षणं घृतादिसेकः । अनक्ति । अञ्ज्का, अञ्जिता । स्मिद्धपूर्ववज्ज्वरां
समि (तु० ७।२।७४)—अञ्जिजिघति । अञ्जेर्ण्यति आज्यम् इष्यते (द्र०
३।१।१०९ भाष्यम्) । अक्तः । कृतन्यसि (४।२) इत्यलिच्—अञ्जलिः ।

५ अञ्जिष्ठुस्तिलादि । अञ्ज्त्वा, अक्त्वा, अञ्जित्वा ॥२१॥

२७. तन्जू संकोचने । तनक्ति । तञ्ज्त्वा, तक्त्वा, तञ्जित्वा ।

तक्तः । तन्च् इति प्रसिद्धाः—तक्त्वा, तञ्जित्वा ॥२२॥

२८. ओविजी भयचलनयोः । विनक्ति । उद्विष्यः ।
उद्विजते तुदादौ (६।११) ॥२३॥

१० २९. वृजी वर्जने । वृणक्ति । अवृणक् । अपवृक्तः । वर्गः ।
वृजिनं पापम् । वृची वरुण इति दौर्गाः—वर्कः । अदादौ (२।२० दुर्गमते)
वृक्ते ॥२४॥

३०. पृची संपर्के । पृणक्ति । सम्पृक्तः । घञ् (द्र० ३।३।१९)
सम्पर्कः, सधुपर्कः । अदादौ (२।२१) पृक्ते । चुरादौ युज पृची संपर्चने
१५ (१०।२०८) वा णिच्—संपर्चयति संपर्चति ॥२५॥

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

क्षीरतरङ्गिण्यां

रुधादिगणः

सम्पूर्णः ॥



२० १. अत्र 'वृत्' इति न पठ्यते । धातुवृत्तौ सायणः वृत्करणं पठित्वा ५५५—

“धातुपारायणे तु गणसमाप्तिर्न्यते । तेन लुनति पुनरिति सिद्ध्यति” (पृष्ठ ३५४) ।

२. 'इति' क्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितक्षीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ रुधादिगणः सम्पूर्णः
पाठा० ।

॥ अथ तनादिगणः ॥

१. तनु विस्तारे । इतः षट् सेट उभयपदिनश्च ।

तनादिङ्गुम्पठः (३।१।७५) तनोति तनुते, तन्वः तनुवः, तन्मः तनुमः ।
 तनोतेर्षेकि (६।४।४४) इति तायते, तन्यते । अतनीत् अतानीत् (द्र०
 ७।२।७) । तनादिङ्गुस्तथासोः (२।४।७६) सिञ्जलुग्वा—अतत, अतथाः, ५
 वनतितनोत्यादीनाम् (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपः; अतनिष्ट, अतनिष्ठाः ।
 नहिष्टति (६।३।११६) इति कौ दीर्घः—परीतत् । तत्त्वा, तनित्त्वा । ततः,
 विततः । सनीवन्तर्ध (७।२।४६) इति वेद्—तितनिषति, अनिदपक्षे—
 तनोतेर्विभाषा—(६।४।१७) दीर्घः—तितांसति तितंसति । तनोतेर्षाः
 (द्र० ३।१।१४० वा०)—अवतानः । अत्रि (३।३।१८, १९) वितानो यज्ञः, १०
 सन्तानः एकतानः । भृशरी (उ० १।७) इत्युः—तनुः । कश्चिचित्ति
 (उ० १।८०) इत्युः—तनुः । सितनिगमि (उ० १।६९)—इति तनु—तन्नुः ।
 तुष् । तोकमपत्यम्^१ । सानसिक्थेसि^२ (उ० ४।१००) इति तण्डुलम्^३ ।
 तण्डुलिभ्यां वसरच् (तु० उ० ३।७५)—तसरः सूत्रवेष्टनम्^४ । वसरस्तु पट्ट-
 सूत्रम्^५ । तनिष्टृभ्यां क्त्वि (उ० ३।८८) ततम् । तातः (द्र० उ० ३।६०) १५
 पिता । तनेः कयच् (तु० द्र० उ० ४।९६)—तनयः । इन् (द्र० उ० ८।७९)
 —तन्त्रम् । न क्त्वि दीर्घश्च (६।४।३६)—तन्तिः । तन्त्रीः । किनि
 (३।३।५४)—ततिः पङ्क्तिः । तनोतेर्बुडः सन्वच्—(उ० ५।५२)—तितउः
 परिपचनम्^६ । तनेरनञ् वः (तु० उ० २।६३)—त्वक् । वा ल्यपि (६।४।३८)
 इत्यनुनासिकलोपः—प्रतत्य प्रतन्य ॥१॥ २०

२. षणु दाने । सनोति, सनुते । सात्त्वा सनिद्वा । सायते
 सन्यते । असनीत्, असानीत् । असात, असनिष्ट । असाथाः असनिष्ठाः ।

१. तुलनीयम्—हैमधातुपारायण ८।१॥

२. 'वृष् लुटि (उ० ५।६) इत्युलच्, तण्डुलम्' इति पाठा० ।

३. अशोभयप्रार्थनिर्देशो विपर्यासः संज्ञात इति प्रतीयते । अमरकोशे २५
 'वसरः सूत्रवेष्टनम्' (३।१।२४) इति पठ्यते । हैमोषादिब्रूतौ 'तसरः कौशेयवस्त्रम्'
 इति निर्दिश्यते । अयमेव 'तसरः' सम्प्रति 'टसर' इति भाषायां प्रयुज्यते । अत्र
 दशपात्रादिब्रूतिः ८।५५ अवलोकनीया । ४. 'तितृस् चालनी' पाठा० ।

सनीवन्तर्ध (७।२।४९) इति सिसनिवति सिषासति । सनोतेरनुना-
लिकलोप आत्वं च (द्र० ६।४।४२)—सातः । न क्विचि दीर्घश्च (६।४।
३६)—सन्तिः । लोपश्चास्यान्यतरस्याम् (६।४।४५)—सतिः । कतिवृत्ति (३।३।
३७) सातिर्दानम् । ऋण् (द्र० उ० १।३)—सानुः ॥२॥

५ ३. क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति, क्षणुते । क्षत्वा क्षणित्वा ।
ह्यन्तचय (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति अक्षणीत् । क्षतः, क्षतिः । विष्णु
इति दुर्ग—क्षिणोति, क्षिनः, क्षितिः ॥३॥

४. ऋणु गतौ । ऋणोति, ऋणुते ॥४॥

५. तृणु अदने । तृणोति, तृणुते । तृत्वा तृणित्वा । तृड् अर्धने
१० इति नदी ॥५॥

६. घृणु दीप्तौ । घृणोति, घृणुते । घृत्वा घृणित्वा । घृणिः,
घृणा, घृतम् ॥६॥

७. उदात्ताः स्वरितेतः । एते सार्वधातुके संदिग्धशुभाः^१—अणोति,
तणोति, घणोति ।

१५ ८. वनु यावने । ९. मनु अवबोधने । १०. उदात्तावनु-
दात्तेतौ । वनुते । ववने । वत्वा, वनित्वा । वतः । ग्लास्नावशुवमां च
(१।५।५६) इति मित्रं वा—वनयति वानयति । अत्रानुपसर्गाद्
(१।५।५५) इत्यनुवृत्तेः, सोपसर्गात् नित्यम्—प्रवनयतीति प्राग्
(१।५।५६) उक्तम् । वनिता । वण्डः (द्र० उ० १।१।४) । वनिष्ठुः^२ ।
२० म्वादी वतु च नोच्यते (१।५।४१) —वनति । मनुते । मत्वा मनित्वा ।
मतम् । अमत अमतिष्ठ, अमथाः अमतिष्ठाः । दिवादी मन शने
(४।६।६)—मन्यते ॥७॥

११. कुकृञ् करणे । १२. अनुदात्तः । करोति । कुरुते,

१. उपप्लुतं प्रकिपाकौशुषां (पृष्ठ २७८) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३५७) च ।
२५ काशकृत्स्नधातुपाठीयकलट्टीकायामेषां शुभाभाव उदाह्रियते । यथा—चिषोति,
अणोति, तृणोति, घृणोति, चिषोति, क्षिणोति, चिषोति । पृष्ठ २३९, २४० ।

२. इतोऽधे, दुः पावनम् इत्यधिकं कचित् ।

करोतेः (द्र० ६।४।११०) इत्युत्त्वम्, तनादिक्ञ्य उः (१।१।७९) इति पृथक्
 कुञो ग्रहणादन्यत् तनादिकार्यं नास्ति^१ । अनुपराभ्यां कृञः
 (१।३।७६) न तङ्—अनुकरोति, पराकरोति । गन्धनादौ (द्र० १।३।
 ३२) तङ्—इयेनो वतिकामपकुर्वते^२ । अवेः प्रसहने (१।३।३३)—तं हाधि-
 चक्रे । वेः शन्दकर्मणः (१।३।३४)—श्वा विकुर्वते स्वरम्^३ । अकर्मकाच्च^४
 (१।३।३५)—विकुर्वते क्षान्ताः । संपर्शुपेभ्यः करोती भूपवे, समवाये च
 (६।१।१३७-१३८)—सुट् संस्कुर्वते, परिस्कुर्वते, उपस्कुर्वते ।
 नित्यं करोतेः (६।४।१०८) इति म्बोर्विकरणलोपः—कुर्वः कुर्मः । कसृचवृ
 (७।२।१३) इति लिटि नेट्—चकार्य, चकृव, चकृम । ऋदृषनोः स्ये
 (७।२।७०) इट्—करिष्यति । ये च (६।४।१०६) इति विकरणलोपः—^{१०}
 कुर्यात्, न भकुर्भुराप् (८।२।७६) इति दीर्घो नास्ति । इकोरम्यतरस्याप
 (१।४।५३) कर्मसंज्ञा—घटं कारयति चैत्रं, चैत्रेण वा । तिरोऽन्तर्धौ,
 विभाषा कृञि (१।३।७१-७२) गतिसंज्ञा, तिरसः (द्र० ८।३।४२) गतौ

१. कतमदन्यत् तनादिकार्यं करोतेर्न भवतीति न व्यक्तीकृतं शीरस्वामिना ।
 महाभाष्यकृता त्वन सर्वमन्यत्तनादिकार्यसंपन्वस्य विशेषाभाव उक्तैः (द्र० १।१।७६) ।^{१५}
 तस्माद् भाष्यकृन्मते कृञग्रहणं व्यर्थमेव । जैनेन्द्रमहाशुचिकृता तुक्तम्—‘तनादि-
 भ्यस्तथासौः (जै० १।४।४८) इति विभाषया सेकम्न (सिचो लुङ् न) भवति ।
 अकृत, अकृथाः । न चातृप्पक्षे (सिचो लुगभाष्यपक्षे) ‘प्राद् गोः’ (जै० ५।३।४५)
 —(इत्वादङ्गात्-थष्टा० ८।१।२७) इति खं (लोपः) सम्भवति । तस्मिन् प्रोक्षे
 उप (सिचो लुङ्) आरम्भात् सेः श्रवणं प्रसज्येत इति । इदं चाविचारितरमणीयम् ।^{२०}
 जैनेन्द्रव्याकरणातुसारमपि ‘प्राद् गोः’ (जै० ५।३।४५) इत्यस्य ‘पूर्ववासिकम्’
 (जै० ५।३।२७) इति प्रकरणे विधानात् । तेन प्राद्गोरिति वा इत्वादङ्गात् इति
 वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात् नहि तत्प्राप्तौ विभाषा सिचो लोप आरभ्यते, येन
 पक्षे सकारश्रवणं प्रसज्येत । अत एव महाभाष्यकृता इदमपि वैशिष्ट्यं निराकृतम् ।
 वयं त्वनुमितुमः—कुञो भ्वादावेव पाणिनीयः पाठः, न तनादौ । तथा सत्येव^{२५}
 ‘तनादिक्ञ्य उः’ (१।१।७६) सूत्रे पृथक् कुञो ग्रहणमुपपद्यते । भाष्यव्या-
 ख्यानान्दनुमीयते भगवतः पतञ्जलेः प्रागेव कृञः तनादौ प्रलेपोऽभूदिति । अत्र कृञ्
 करणे (१।६।३६) सूत्रस्य टिप्पथमप्यवलोकनीयम् ।

२. ‘अपस्कुर्वते’ पाठा० ।

३. कश्चित् ‘स्वरम्’ नास्ति ।

स्वम्—तिरस्कृत्य, तिरः कृत्वा । कृत्वस्तिथौ (५।४।५०) चिः—
शुक्लीकरोति । मिथ्योपपदान् कृत्वोऽन्यासे (१।३।७१) तद्ध—पदं मिथ्या
कारयते । कृत्रिमम् (द्र० ३।३।८८) । विभाषा कृत्वोः (३।१।१२०) इति
क्यप्, कार्यम् । अतः कृत्रिम् (८।३।४६) इति सत्वम्—अयस्कारः ।

५. कृत्वो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (३।२।२०) टः—विद्या यशस्करी । दिवाविमा
(३।२।२१) इत्यच्—दिवाकरः । कर्मणि घृता (३।२।२२)—कर्मकरः ।
स्तम्बशकृत्तोरिन् (३।२।२४) स्तम्बकरिर्वीहिः^१ शकृत्करि^२ घत्सः ।
मेघर्तिमयेषु कृत्वः (३।२।४३) खच्—मेघंकरः । हेमप्रियमदेऽण् च (३।२।४४)—
क्षेमंकरः, क्षेमकारः । आल्यसुमग (३।२।४६) इति स्युन्—आल्यंकरणम् ।

१०. कर्तृकर्मणोश्च भूकृत्वोः (३।१।१२७) खल्—ईषदाख्यंकरः, स्वाख्यंकरः ।
सुकर्मपाप (३।२।८६) इति किप्—सुकृत् । राजनि युधिष्ठिरः (३।२।६४)
कनिप्—राजकृत्वा । सहे च (३।२।६६)—सहकृत्वा । अलंकृन्-
निराकृन् (३।२।१३६) इतीष्णुच्—अलंकरिष्णुः, निराकरिष्णुः । कृन्-
श च (३।२।१००)—क्रिया, कृत्वा, कृतिः । प्रनाख्यानयोरिन् च (कतन्व

१५. कदन्त ६०७, सर० कण्ठा० २।४।१६१)—कां कारिमर्कावीः ? इमां
कारिमर्कार्कम्, कारिकाम् । प्यन्तात् (द्र० ३।३।१००) कारणा ।
मिदादी (गण० ३।३।१०४) कारा बन्धने । कर्मण्याकोशे कृन्ः सगुल्
(३।४।२४)—चौरंकारमाकोशति । स्वादिमि सगुल् (३।४।२६) - स्वादुंकारं
भुङ्क्ते । अन्यवैयंकवमित्यन्तु सिद्धाप्रयोगश्चेत् (३।४।२७)—अन्यथाकारम्,

२०. एवंकारम् । यथातथयोरस्याप्रतिवचने (३।४।२८)—यथाकारमस्तु किं
तवानेन ? तिर्यच्यपवर्गे (३।४।६०) तिर्यक्कृत्य, तिर्यक्कारम्,
समाप्तेत्यर्थः । स्वाहे तत्प्रत्यये कृत्वोः^३ (तु० ३।४।६१)—मुखतःकृत्य,
मुखतःकृत्वा, मुखतःकारम् । नाधार्यप्रत्यये क्यर्थे (३।४।६२)—
नानाकृत्य, नानाकारम्, द्विधाकृत्य द्विधाकारम् । भ्वाद् ई कृन् करणे—

२५. (१।६।३९) - करति, करते । स्वादी कृन् हिंसायाम् (५।७)—कृणोति
कृणुते । कृवापांजि (उ० १।१) इदुण्—कारुः, कारुः । कृमोश्च (उ०
१।२४)—कुरुः, कुरुः । कृन्ः कतुः (उ० १।७६)—कतुः । अण्डन् कृन्ध्व-

१. 'वीहिः शकृत्करिः' कविभास्ति ।

२. 'कृत्वोः' सर्वकोशेषु पाठः ।

अः (उ० १।१२९)—करण्डः । कृष्णानेष्टः^१ (उ० २।१०)—करेणुः,
करेणुः । कदाधारा (उ० ३।४०) इति कः—कर्कः । कधूमदिम्यः कित्
(उ० ३।७३) इति सरन्—कसरः । कन उज्ज्व (४।३३) इतीरन्—कुरी-
रम् । कन उदीप्य कारिण (तु० उ० ४।१२९) इतीम्—कारिः । गमिन्
(दश० उ० ६।०३)—कर्म । कनः पासः (उ० ५।४५)—कर्पासः^२ । ५
कपेः कः—कर्पासः कञ्चुकम्^३ । करोतेर्दे च (तु० ६।१।१२ भाष्यम्)—
चकम् ॥८॥

भट्टवीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ वीरतरङ्गि-

एयां तनादिगणः सम्पूर्णाः ॥^४

१. 'मिष्टः' पाठा० ।

२. दशपायां तु 'कनः पासन्' (६।१०२) इति 'कर्पासः' पदं साभ्यते ।

३. कचिदयं पाठो नास्ति । अत्र 'कपेः' इत्यपपाठः प्रतीयते । अमरटीकायां
तु 'कूर्परेऽस्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः' इत्याह (२।६।११८) । हैमोखादौ
(५८३) सरस्वतीकण्ठामरये (२।३।१७८) च 'कुर' भातोः पासप्रवरयो विधीयते ।

४. 'इति वीरस्वाम्युत्प्रेक्षितवीरतरङ्गिण्यां धातुवृत्तौ तनादिगणः' इति पाठा० । १५

॥ अथ क्रयादिगणः ॥

१. हुक््रीव् द्रव्यविनिमये । विनिमयः परिवर्तः । इतः सप्तानिष्टः । क्रयादिभ्यः श्ना (३।१।८१)—क्रीणाति, क्रीणीते, ई ह्रस्वधोः (६।४।११३) । क्रीणन्ति, श्नाभ्यस्तयोरातः (६।४।११२) लोपः । परिव-
५ वेभ्यः क्रियः (१।१।१८) तङ्—परिक्रीणीते । क्रीह्नीनां यौ (६।१।४८) इति आत्वम्—कापयति । केता । क्यस्तदर्थे (६।१।८२), क्रयोऽन्यः । कर्मणीनिर्विक्रियः (तु० ३।१।६३)—सोमधिक्रयी^१ । क्रिय इकत् (उ० २।४४)—कयिकः ॥१॥

२. प्रीव् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिरभिलाषः । प्रीणाति, १० प्रीणीते । धृन्प्रीनोर्लृक् (७।३।३० वा०)—प्रीणयति । श्लषष्ठा (३।१।१३५) इति कः—प्रियः । दिवादी प्रीह् प्रीतौ (४।३।४)—प्रीयते ॥२॥

३. श्रीव् पाके । श्रीणाति, श्रीणीते । श्रेता । श्रीतः ॥३॥

४. मीव् हिंसायाम् । मीनाति, मीनीते । हिउ मीना (८।४।१५) इति णत्वम्—प्रमीणाति । सनि मीमा (७।४।५४) इतीम्—मित्सति । १५ मीनातिमिनोतिदीक्षां ह्यपि च (६।१।५०) इत्यास्त्वम्—प्रमापयति, प्रमाय । मिमीलिषां खल्बोः प्रतिषेधः (तु० ६।१।५० वा०)—ईषन्मयः प्रमयः । मीतः—उणादौ मीनातेरूतः (द० उ० ८।२८)—मयूरः ॥४॥

५. पिब्व् बन्धने । सिनाति, सिनीते । असैषीत् । सौतिषयोरेव पबि—(८।३।६१) इति नियमात् सिसीषति । स्वादौ (५।२) सिनो- २० ति । अस्यैव आसकर्तृकस्य (द्र० ८।२।४४ वा०) सिनो प्रासः^२ स्वयमेव ॥५॥

६. स्कुव् आपवणे । आपवणमुद्धरणम् । सौत्रोऽयम् इत्या-
चार्याः^३ । लान्मुस्तुन्मुस्कन्मुस्तुन्मुस्तुन्वः शतश्व (तु० ३।१।८२)—स्कुनाति
स्कुनीते, स्कुनोति स्कुनुते । स्कोता ॥६॥

२५ १. 'मांसविक्रयी' पाठा० ।

२. 'मामः' कचिदपपाठः ।

३. 'आचार्यः' पाठा० । द्र० धातुवृत्तिः (पृष्ठ ३६५) ।

७. युञ् वन्धने । युनाति, युनीते । योता । अदादी यु मिश्रणे (२।२५)—यौति, यविता । चुरादी यु छत्रपायाम् (१०।१५७)—यावयते ॥७॥

८. अनुदात्ताः ।

९. कनूञ् शब्दे । हतो गृपर्यन्ता (१।२७) विशतिः सेटः । कनूनाति, कनूनीते, कनविता ॥८॥

१०. दूञ् हिंसायाम् । दूणाति, दूणीते । द्रविता । दूतः^१ । स्वादी (५।३३ दुर्गमते) दूणोति ॥९॥

११. पूञ् पवने । पवनं शुद्धिः । प्वादीनां इत्स्वः (७।३।८०)—पुनाति, पुनीते । पूवो विनाशे (८।२।४४ वा०) निष्ठानत्वम्—पूना यवाः, १० पूतोऽभ्यत्र । निरम्योः पूवोः (१।३।२८) घञ्—निष्पाद्यो व्रीहिभेदः । भ्वादी पूञ् पवने (१।६।९१)—पवते । दिवादी^२ पूयते । पोत्रम् । पवित्रम् । पुत्रः । पोतः । नष्टेनष्ट (उ० २।९५) इति पोता ऋत्विक् ॥१०॥

१२. लूञ् छेदने । लुनाति, लुनीते । लविता । सनि नेट् (द्र० ७२।१२)—ललूवति । अलीलवत् । लिलावयिषति घोः पुयण्यपरे १५ (७।४।८०) इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । ल्वादिभ्यश्च (तु० ८।२।४४) इति—निष्ठानत्वम्—लूनः । ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् (८।२।४४ वा०)—लूनिः । अर्तिलूषू (तु० ३।२। ८४ इवन्) इतीञ्च्—लवित्रम् । आणक लू-शिक्वि (तु० दश० उ० ३।२७) इति लवाणकः । लूता । हसिचट्ट (उ० ३।८६) इति लन्—लोतः^३ । प्रुल्लवः सममिहारे हुन् (३।१।१४६)—लवकः । नामन् २० सामन् (दश० उ० ६।७४) इति लोम । निरम्योः पूवोः (३।३।२८) घञ्-अभिलावः ॥११॥

१३. स्तूञ् आदने । स्तूणाति, स्तूणीते । आस्तरिता आस्तरिता—वृत्तो वा (७।२।३८) इतीटो दीर्घः । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु (७।२।४२) वेट्—आस्तरिषीष्ट आस्तीर्षीष्ट, आस्तरिष्ट आस्तीर्ष्ट । इट् सनि वा २५ (७।२।४१)—आतिस्तीर्षति आतिस्तरिषति आतिस्तरिषति ।

१. 'द्रवितः' इत्यपवादः कचित् । द्र० अष्टा ७।२।११॥

२. हीरतरङ्गिययां दिवादी न दृश्यते । ३. 'विभलोमा' इत्यधिकः कचित् ।

अत् स्मृदुत्तरप्रथ (७।४।९५) इति चङ्गम्यासत्यास्त्वम्—अतस्तरत् ।
 आस्तीर्णः । स्तीर्णः । प्रे स्तोऽयस्ते—(३।३।३२) घञ् प्रस्तारः, यस्ते तु
 प्रस्तरो हविषाम् । प्रथने वातशब्दे (३।३।३३)—पटस्य विस्तारः, शब्दे—
 विस्तरः । तन्दोनाम्नि च (३।३।३४)—विष्टारपङ्क्तिः । वृत्तासनयोर्विष्टरः
 ५ (८।३।६३), अवे तुस्तोर्वैञ् (३।३।१२०)—अवस्तारः । स्वादी स्तुञ्
 (५।६)—विस्तृणोति । विस्तृतः । स्तरो विस्तरमेदः । स्तरी—(द्र०
 उ० ३।१५८) मेघः शय्या च—स्तरिमास्तीर्य ॥१२॥

१४. कृञ् हिंसायाम् । कृणाति, कृणीते । कीर्णः । कीर्णिः ।

कृञ् इत्येके ॥१३॥

१० १५. वृञ् वरणे । वृणाति, वृणीते । वूर्णः । वूर्णिः । विवरः ।
 कृवृवृदारिभ्य उनञ् (दश० उ० ५।५२) -वरुणः । वृञ् इति नन्दी ॥१४॥

१६. धृञ् कम्पने । धुनाति, धुनीते । स्वरतिष्ठति (७।२।४४)
 इति वेद्—विधोता विधविता । धृञ्प्रीमोर्लुक् (७।३।३० वा०)—विधू-
 नयति । स्तुधृधूम्यः परस्मैपदेषु (७।२।०२)—अधाधोत् । धूनः । धूनिः ।
 १५ स्वादी धूञ्धुनौ (५।१० पाठान्तरे) धूनोति, धुनोति । अवधूतः, विधुतः ।
 चुरादी (१०।२२४) धूनयति । तुदादी धू विधूनने (६।९८)—
 धुवति ॥१५॥

१७. शृञ् हिंसायाम् । शृणाति शृणीते । शीर्यने । शीर्णः ।
 शीर्णिः । शृदृप्रां हस्ते वा (७।४।१२)—विशशरुः विशश्रुः । लघपतपद
 २० (३।२।१५४) इत्युक्ञ्—विशारुक्कः । शृवन्धोराकः (३।२।१७३)—शरारु-
 हिंस्रः । उणादी शरारिराटिः^१ । किञ्जयोः मिथः (उ० १।४)—किंशा-
 रुर्धन्यशुकम् । शृत्स्लिहि (उ० १।१०) इत्युः—शरुहिंस्रः^२ । आङ्परयोः
 छनिशृग्यां ङिञ्च (उ० १।३३)—परशुः । शृषातेर्ह्रस्वश्च (उ० १।२२६)
 गक्ष लुट् च—शृङ्गम् । शृङ्गारः, (द्र० उ० ३।१३६) शिशिरम् (द्र०
 २५ उ० १।५३) । शरीऽचि (द्र० ३।१।१३४) । शरणम् । गच्छ शकुनौ (उ०
 १।१२७)—शार्ङ्गः^३ । शृङ्गमसोऽदिः (उ० १।१३०)—शरद् । कृमशृदृम्यो

१. द्र० ह्रस्व धातुपारायणम् ९।२४॥ -

२. 'वज्रम्' पाठः ।

३. 'शारङ्गः' इत्यपपाठः क्वचित् ।

वः—(उ० १।१५५)—शर्वः । कृशशृङ्गतिभ्यः श्वरन् (दश० उ० ८।४०)—
शर्वरी । सुशृङ्गाम् च (तु० दश० उ० ७।६)—शूर्पः । शिरः करन् (दश० उ०
८।७०)—शर्करा । शृपृभ्यां कित् (द० उ० १।१०) इतीवन्—शिरीषम् ।
मनिन् (दश० उ० ६।७३)—शर्म । शृपृवृजां द्वे कृ चाभ्यासस्य (उ० ४।१९)
—शशरीका । कृशपृकटि (उ० ४।३०) इतीरन्—शरीरम् । असुन् कित् ५
(द्र० उ० ४।१९४) शिरः । कृशपृकुटिमिदिमिदिभ्यश्च—(उ० ४।१४३)
इतीन् कित्—शिरिः । शिरः शकुनीं (तु० दश० १।५६ कपाठः) इण्
शारिः, शारिका । अदोरप् (१।३।५७)—शरः । शृ वायुवर्णनिवृतेषु (१।३।
२१ वा०) घञ्—शारो वणो वायुश्च । नीशारो हिमानिलापहं
वस्त्रम्—गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कथः ॥१६॥ १०

१८. पृ पालनपूरणयोः । पृणाति । शृदृप्रां इस्वो वा (७।४।२२)—
निपपरुः निपप्रुः । अदोरप् (३।३।५७)—परः । वा दान्तशान्त (७।२।२७)
इति ण्यन्तात् पूर्णः पूरितः । न भ्याख्यापृमूर्धिमदाम् (८।२।५७)—पूर्तः,
पूतिः । पूरी आप्यायने (४।४१) इत्यस्मात् पूर्णः । आजमास (३।२।१७७)
इति कित्—पूः । पृमिदि (उ० १।२३) इति कुः—पुरु बहु । पुरः कृषन् १५
(उ० ४।७४)—पुरुषः । अतिपृवपि—(उ० २।११७) इत्युसिः—परुः पर्व ।
वापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३।६)—पर्णम् । शृपृभ्यां कित् (दश० उ० १।१०)—
पुरीषम् । पुकलिभ्याव (दश० उ० १।१५) उषच्—परुषम् । स्नामदि (उ०
४।११३) इति वनिप्—पर्व । जुहोत्यादौ (३।४) पिपति, चुरादौ पृ
पूरणे (१०।१५)—पारयति ॥१७॥ २०

१९. मृ हिंसायाम् । मृणाति ॥१८॥

२०. वृ^३ मृ भरणे^३ । वृणाति, भृणाति ॥१९, २०॥

१. दशपाषाः कपाठे 'शरः' पाठः । अन्यत्र अः । परन्तु शर्करासाधके
दशपादीपाठे 'शिरः करन्' (८।७०) इत्यत्र 'शिरः' इत्येव पठ्यते ।

२. काशिकायां (३।३।२१) उद्धृतमिदं पदार्थम् ।

२५

३. अत्र 'वृ वरणे' इत्यन्येषां पाठः । पुरुषकारस्त्वाह—'वृ वरणे, वृ
वरणेतत्र चास्य पवर्गेछतीयादि बहुवः पठ्यन्ति । वृ भरण इति स्वाभि-
शाकटायनौ' इति (पृष्ठ ४१) । आधमित्यस्यार्थः 'वृ वरणे' इत्यस्य स्थाने 'वृ वरणे'

२१. भृ भर्जने च । भर्जनं पाकः ॥

२२. दृ विदारणे । दृणाति । दीर्णः दीर्णिः । विददरुः विददुः ।

अत् स्मृद्वर (७।४।६५) इति व्यददरत् । दृसनिजनि (उ० १।३) इति

अण्—दाकः । कृगृगृभ्यो वः (उ० १।१५५)—द्वैः । शृदृमसोऽधिः (उ०

१।१३०)—दरदो देशः । दरद् ईषद्वैऽभ्ययम् । तस्य देति प्राकृते अपभ्रंशः ।

स एव कविभिन्नान्या प्रयुक्तः—दरदलितहृदि (विद्वत्शालमञ्जिका ३।१७) इति ।

कृवृददरिभ्य उनन् (दश० उ० ५।५२)—दारुणः । वृदृम्पां विद् (दश० उ०

१।२१)—द्विः । दृणातेद्वैस्वयं (तु० उ० ५।१८३) इति तिप्—दतिः । उदि

दृणातेरलक्षौ पूर्वपदान्तलोपश्च (दश० उ० ५।१७ कपाठः)—उदरम् । कर्करीकाद-

१० यश्च (उ० ४।२०)—द्वैरीकम् । पचादौ (गण० ३।१।१३४) दरद् ,

दरी । पृषोदरादौ (द्र० ६।३।१०९) द्वैरो वादचभाण्डम् । दर्वुरः ।

घटादौ । दृ भ्ये—(१।५४५) दरति, दरयति । अस्माद् दारयति ॥२१॥

२३. जृ वयोहानौ । जृणाति । जीर्णः, जीर्णिः । दिवादौ

(५।२०) जीर्यति ॥२२॥

१५ २४. नृ नये । नृणाति । नीर्णः, [नीर्णिः] । घटादौ (१।५४६)

नरयति । नरोऽचि (द्र० ३।१।१३४) । नृनरयोर्द्विश्च (५।१।७३ गणमूत्र)

—नारी ॥२३॥

२५. कृ हिंसायाम् । कृणाति । कीर्णः । तुदादौ कृ विक्षेपे

(६।१०६)—किरति ॥२४॥

२० २६. ऋ गतौ । ऋणाति । समीर्णः । ईर्यते । अरिरिपति,

अरिरीपतिः ईरिपति ॥२५॥

२७. गृ शब्दे । गृणाति । गीर्णः । गीर्णिः । उज्जगार । अगा-

इति । घातुवृत्तिकारस्तु पुस्तककारवचनमुद्धृत्यार्ह—‘तत्राथशब्देन जित् कृणाति-

रूप्यते । स्वामिश्राकटायनानप्येवं पठित्वा मन्त्रार्थत्वमाहृतुः’ इति (घातुवृत्तौ पृष्ठ

२५ ३६८) । शीरतरङ्गिण्यां मुद्रितश्राकटायनघातुपठि चोभयत्र दन्त्योष्ठवादिः पाठ

पुवोपलभ्यते ।

१. उद्धृतमिदं पुस्तकारे (पृष्ठ ३६), तत्र ‘पाकः’ इत्यस्य स्थाने ‘पाकम्’

इति पाठः ।

रीत् । कृमोश्च (दश० उ० १।१०४) मुक्तः । तुदादौ नृ निगद्ये (६।११०) गिरति ॥२६॥

२८. उदात्ताः ।

२९. ज्या वयोहानौ । इतो नवानिटः । ग्रहज्यावधि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—जिनाति, सम्प्रसारणस्य दीर्घः (द्र० ६।४।२),^५ प्वादीनां ह्रस्वः (अ३।८०) । जीनः । जोनिरिति दुर्गः, नन्दी त्वाह—किनि प्राप्ते श्वाभ्यान्वाहाभ्यां निः (३।३।१४ वा०)—ज्यानिः, वीज्यान्वरिभ्यो निर् वणादौ (उ० ४।४८) । कविषौ प्रसारिभ्यो ङः (द्र० ३।२३ वा०)—ग्रहज्यः उणादौ नक् (द्र० उ० ३।२)—जिनः । ल्यपि च, व्यश्म (६।१।४१-४२)—प्रज्याय ॥२७॥

१०

३०. व्ली वरणे । व्लिनाति । अतिह्वीव्ली (अ३।३६) इति पुक्—व्लेपयति ॥२८॥

३१. री गतिरेपणयोः । रेपणं हिंसा । रिणाति । रीणः । रेपयति । दिवादौ रीक् खवणे (४।२८)—रीयते ॥२९॥

३२. ली श्लेषणे । लिनाति । लीनः । दिवादौ (४।२९) ली-^{१५} यते । चुरादौ ली व्रीकरणे (१०।२०६)—घृतं विलीनयति ॥३०॥

३३. वृत् । व्वादयः प्वादयश्च वर्तिताः ॥

३४. ल्वी गतौ । ल्वीनाति ॥३१॥

३५. व्री वरणे । व्रीणाति ।^१ व्रीतः । उणादौ व्रीहिः^२ ॥३२॥

३६. भ्री भरणे । भ्रीणाति । भ्रीतः ॥३३॥

२०

३७. क्षिष् हिंसायाम् । क्षिणाति । अक् (द्र० ३।३।१०४)—क्षिया । स्वादौ (५।३३ दुर्गमते) क्षिणोति, भ्वादौ (१।१४९) क्षयति, तुदादौ (६।१०६) क्षियति ॥३४॥

१. एतद्वातुव्याख्यानं सायण आह—‘स्वामिकाश्यपादयो “अतिह्वीव्ली” इति पठन्तो नेपयतीति पुक् प्रतिपन्नाः । (वातुवृत्ति पृष्ठ ३७०) । शीततरङ्गिण्यां तत्र २५ नैतादृशः पाठ उपलभ्यते । अत्र तु पूर्वं व्ली वरणे (३०) वातावेव व्लेपयतीत्युदा-
ह्रियते । २. द्र० हैमोपादि ७१० ।

३८. ज्ञा अवबोधने । सञ्ज्ञलोर्जा (७३।७९) — ज्ञानासि, जानीते ।

अनुपसर्गान् कः (१।३।७६) उभयम्, नेह — अवजानासि मां मूढ ? अपहवे कः

(१।३।४४) तद्ध — शतम् अपजानीते । सम्प्रतिन्यामनाध्याने (१।३।४६)

संजानीते, प्रतिजानीते । बाधुस्त्वृष्ट्यां सनः (१।३।४७) तद्ध — जिज्ञासते

नानोर्जा — (१।३।४८) — पुत्रमनुजिज्ञासति । षोऽविद्वेस्य करणे (१।३।४८)

पृष्ठी — सर्पिणो ज्ञप्तीते । वाचस्य संयोगेदेः (६।४।६८) पत्वम् — ज्ञेयात् ।

ज्ञायात् । मन्त्रज्ञोपपत्तौ (१।५।४८) इति निवृ — संज्ञपयति । सनीवन्तर्धे

(७।१।४९) इति वेद — जिज्ञासयिषति । अनिट्पक्षे षाप्पठ्यधामीत् (७।४।

५५) — क्षीप्सति । इगुपधत्ता (३।१।२३५) इति कः — ज्ञः । ज्ञे दाज्ञः (३।

२।६) — पथिप्रज्ञः । वा दान्तराग्नौ (७।२।२७) इति संज्ञप्तः, संज्ञपितः ।

आतश्चोपसर्गे (३।२।१०६) — प्रज्ञा । ज्ञायते — ज्ञातिर्वन्धुः । ज्ञानं ज्ञाति-^२

रिति नास्ति, प्रसिद्धेनापहतत्वात् ॥३९॥

३९. अनुदात्ताः ।

४०. बन्ध बन्धने । ४१. अनुदात्त उदात्तेव ।

१५ बध्नाति । बध्नात — हतः शतम्भौ (३।१।८६) । अमानसीत् — एकाचो

बशो मत् भगवन्तस्य स्त्रीः (८।२।३७) । बन्धकी । उलूकादीं (द्र० उ०

४।४१) बन्धूकम् । मृत्सुविहि (उ० १।१२) इति बन्धुः — इदितिमिमदि

(दश० उ० ८।२६ कपाठः) इति किरच् — बधिरः । बन्धेर्वधिरुधि न (दश०

उ० ५।३८) इति नः — बध्नः सूर्यः, बुध्नो मूलम् । अधिकरणे बन्धः

२० (३।४।४१) णमुल् — हस्तबन्धं बध्नः । संज्ञायाम् च^२ (कातन्त्र कृत् ४५६)

कुक्कुटीबन्धं बध्नः ॥३९॥

१. इतोऽग्रे 'विज्ञप्तः' इत्यधिकं कचिद् ।

२. मावे कित् न भवतीत्यर्थः ।

३. शिबिरोनात्र पाणिनीयसूत्रनिर्देश इति मत्वा चकारमाकम्प्य मध्येऽष्टाध्यायी-

२५ सूत्रसंख्या प्रज्ञा । शीरस्वामिनाप्यत्र पूर्वं पाणिनिमूत्रं निर्दिश्य तदनन्तरं स्मृतिभ्रान्त्या कातन्त्रसूत्रमुद्धृतम् । कातन्त्रे कित्थं सूत्रपाठः — 'बन्धोऽधिकरणे च (४५५) संज्ञायाम् च' (४५६) । शीरस्वाम्यन्यत्रापि पाणिनिमूत्रप्रदर्शनावसरे स्मृतिभ्रान्त्या कातन्त्र-सूत्रमुद्धरति ।

४२. वृद्ध संभक्तौ । ४३. उदात्तः । संभक्तिः संसेवा । वृणीते । वरिता वरीता, वृतो वा (७।२।३८) दीर्घः । विवरिता^१ विवरीता । अवृत, अवरित, अवरीष्ट । वृद्धर्षते, विवरिषते, विवरीषते । जल्पमिच्छ (३।२।१५५) इति पाकन्—वराकः । वृद्ध पुन्यः (तु० दश० उ० ८।३) घरेण्यः । वर्षवरीका । महवृद्धिभिन्निगमश्च (३।३।५८) अप्—वरः ।^५ स्वादौ वृज् वरणे (५।६)—वृणोति, वृणुते ॥३७॥

४४. ग्रन्थ विमोचनहर्षयोः^२ । इतो द्वादश^३ सेटः परस्मै-पदिनश्च । अर्थनाति । अर्थित्वा अर्थित्वा^४ । यकृविषोः प्रतिषेधे ग्रन्थग्रन्थ-मृत्नात्मेनेपदाकर्मकाणाम् उपसंख्यानम् (तु० ३।१।८६ वा०)—अर्थनीति माला स्वयमेव, अर्थनियत । अर्थग्रन्थिदन्मिस्वजीनां (तु० १।२।६ काशिका) छिटः^{१०} कित्त्वं, एत्त्वं चोपसंख्यायते—अर्थुः । चुरादौ ग्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे (१०।२२६) वा णिञ्—अर्थयति अर्थयति, ग्रन्थयति ग्रन्थयति । भ्वादौ अर्थ शेषि-धिल्ये, ग्रन्थि कौटिल्ये (१।२६, ३०)—अर्थयते, ग्रन्थयते ॥३८॥

४५. ग्रन्थ विलोडने । अर्थनाति । भ्वादौ (१।३७) ग्रन्थयति, तथा ग्रन्थ विलोडने (१।५८३)—ग्रन्थयति ॥३९॥^{१५}

४६. ग्रन्थ सन्दर्भे । संदर्भो बन्धनम्^५ । अर्थनाति । ग्रन्थनम् । अर्थनातिवद्^६ उदाहार्यम् ॥४०॥

१. सर्वहस्तलेखेषु पठ्यते ।

२. 'हर्षनयोः' 'ग्रहर्षनयोः' प्रतिहर्षनयोः पाठान्तराणि ।

३. 'द्वादश' सर्वहस्तलेखेषु । 'द्वाविंशतिः' इति युक्तः पाठः ।^{२०}

४. 'नोपधात्वात्छान्ताद्वा' (१।२।२३) किद्विकल्पः ।

५. अत्र तरङ्गिण्यां पाठग्रन्थः प्रतीयते । तथा आह पुरुषकारः—'संदर्भे अर्थनकियायां ग्रन्थग्रन्थधातु वर्तते इति वीरस्वामी' (पृष्ठ ७९) अथ 'अर्थन-कियायाम्' इत्यस्य स्थाने 'ग्रन्थन कियायाम्' पाठो द्रष्टव्यः । इदं पुरुषकारस्वचनं सायणोऽप्युदाहरणम्—'पुरुषकारेऽपि'..... सन्दर्भे अर्थनकियायां अर्थग्रन्थि-^{२५} धातु वर्तते इति वीरस्वामीत्युक्तम्' (धातु० पृष्ठ ३७३) । स्वयं वीरस्वाम्यपि भ्वादौ "कथादौ ग्रन्थ ग्रन्थ संदर्भे" (१।३०) इत्याह । तेनात्र 'ग्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे' इति वीरस्वामिनः पाठः स्यात् । अर्थमेवात् अर्थः पुनरत्र पठितः । एवं 'सन्दर्भो बन्धनम्' इत्यस्य स्थाने 'सन्दर्भो ग्रन्थनम्' इति स्यात् । ६. 'अर्थिवद्' पाठः ।

४७. कुन्थ श्लेषणे । कुन्थनाति । कुन्थित्वा कुन्थित्वा । कुथो
हस्तिपत्न्याणम् । कुथा । कुथि इति दुर्गः ॥४१॥

४८. मृद क्षोदे । मृदनाति । मृद्यते—मृत् । मृदस्तिकम्
(१।४।३९)—मृत्तिका । मृदमृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—मृदि-
५ त्वा ॥४२॥

४९. मृड मुखने । मृडनाति । मृडित्वा । तुदादौ (६।३९)
मृडति । मृडः । मृडीकं हिरण्यम् ॥४३॥

५०. गुध रोषे । गुध्नाति । गुधित्वा । गुधेरूमः (उ० ५।२)
गोधूमः । मिदादौ—(द्र० ३।३।१०४) गोधा तलत्राणम्^१ । दिवादौ
१० गुध परिवेष्टने (४।१२)—गुध्यति ॥४४॥

५१. कुष निष्कर्षे । निष्कर्षो बहिष्करणम् । कुष्णाति । कर्म-
कर्तरि कुषिरजोः प्राचा श्यन् परस्मैपदं च (३।१।९०)—कुष्यति पादः
स्वयमेव । निरः कुषः (७।२।४६) इङ् वा—निष्कोषिता निष्कोष्टा,
निरकोषीत् निरकुष्यत् । इङ् निष्ठायाम् (७।२।४७)—निष्कुषितः । मृड-
१५ मृद (१।२।७) इति क्त्वा कित्—कुषित्वा । हनिकुषि (उ० २।२) इति
क्थन्—कुष्ठम् । उषिकुषि (उ० २।४) इति थन्—कोष्ठम् उदरम् ।
बाहुलकात् (३।३।१) प्रकोष्ठो विस्मृतकरः । उषिकुषिकुषिभ्यः कित्^२ (दश०
उ० ६।२१ कपाठः) कुषितम् । प्लुषिप्लुषिकुषिभ्यः विसः (दश० उ० १।११)
कुक्षिः । कुठिकुषिभ्यां-काकुः (दश० उ० १।१५० कपाठः) कुषाकुः ॥४५॥

५२. क्षुभ संचलने । क्षुभ्नाति, क्षुभ्नातित्वात् (द्र० ८।४।३९)
णत्वाभावः । क्षुब्धत्वान्त (१।२।१८) इति क्षुब्धो मन्थश्चेत्, क्षुभितो-
ऽन्यः । अक्षोभीत् । दिवादौ (४।१३०) क्षुभ्यति, अक्षुभव । स्वादौ
(१।४९९) क्षोभते ॥४६॥

१. अत्राह पुरुषकारः—‘संश्लेषणे संश्लेषणक्रियायाम् इति शीरस्वामी’

२५ (पृष्ठ ७७) नात्र तथाविधः पाठ उपलभ्यते ।

२. ‘गोधातले व्यापातवारणे इत्यमरः (२।८।८५) ।

३. अत्र लिखितेन मूलोणादिमूत्रसंस्थामनिर्दिश्य हैमोष्पादिसूत्रसंख्या २१२
तुलनाय निर्दिष्टा ।

५३. णम तुभ हिंसायाम् । प्रणम्राति । विवादी (४।१३१)
नम्यति । द्युतादी (१।५००) नमते । तुम्राति । तुम्यति (४।१३१) ।
तोमते (१।५००) ॥४७, ४८॥

५४. क्लिशु विवाधने । क्लिञ्जाति । क्लेशा क्लेशिता । क्लिः
क्त्वानिष्ठयोः (७२।५०) वेद—क्लिष्टा क्लिशित्वा, क्लिष्टः क्लिशितः । ५
दिवादी (४।५०) क्लिश्यति । क्लेशः, कीनाशः ॥४९॥

५५. अश भोजने । अश्नाति । अशिता । उपेयिवाननारवाननृषा-
नश्च (३।२।१०४) इत्यनाश्वात् साधुः । अशितः कर्ता (६।१।२०७) आशु-
दात्तः । अशू (द्र० ३।३।१२१) —सभारा गोमता जिताः । इष्यशिन्यां तक्त्
(उ० ३।१४८)—अशका । अशिष्याभ्यो रुग्लुको च (दश० उ० १।६१ कपाठः) १०
अश्विः । स्वादी अश्व्यासौ (५।२१)—अदन्तुते । तत्रैव ग्रहणानि ॥५०॥

५६. उधस उज्जे । धञ्जाति । धस्त्वा धसित्वा । चुरादी
(१०।१९१) धासयति ॥५१॥

५७. इष आभीक्ष्ण्ये । आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । इष्णाति ।
एषित्वा । प्रेषितः । दिवादी इष गती (४।१७)—अन्विष्यति । तुदादी १५
इषु गती (६।५८)—इच्छति, इष्ट्वा एषित्वा, तीप्सह (द्र० ७।२।४८) इत्य-
स्यैव ग्रहणम्—इष्टः । अतो यस्य विभाषा (७।२।१५) इत्यस्य (९।५७)
निषेधो नास्ति—प्रेषितः ॥५२॥

५८. विष विप्रयोगे । विष्णाति । विषम् । ह्लादी विष्न्व भ्यासौ
(१।१४)—वेवेष्टि, अविषत् ॥५३॥ २०

५९. पुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेषु । पुष्णाति । पुषितः ।
विपुष्ट । प्लुष्णाति । भ्वादी (द्र० १।४६३) प्रोषति, प्लोषति, दिवादी
प्लुष दाहे (४।७, ११०)—प्लुष्यति ॥५४, ५५॥

१. यथा तु पुरुषकारे (पृष्ठ ११८, ११९) आतुष्टौ (पृष्ठ ३०४) च पाठ
‘उदधत्तस्तथापि उभस्ताति उभस्तां चकार’ इत्यादि पाठेन भाव्यम् । चुरादी (१६१) स्वयं २५
यद्यपि वीरस्वामी—‘उः प्रयोगसमवायीत्येके—उभ्रासयति, उभ्रस्ताति । उभयत्रापि
उत्पूर्वं इत्यन्ये—उदभ्रासयति, उदभ्रस्ताति इति तदप्यशङ्कतन्त्रेयम् ।

६० पुष पुष्टौ । पुष्णाति । पोषिता । दिवदी (४।७३)
पुष्यति; पोष्टा, पुष्करम् पुष्कलम् । भ्वादी (१।४६२) पोषति ॥५६॥

६१. मुष स्तेये । मुष्णाति । रुदविद (१।२।८) इति मुषित्वा,
मुमुषिषति । मुषितः । मुषेदीप्ति (उ० २।४२) इति किकत्—मुषिकः,
५ मुषिका । सुवसुषुषिषिष्यः कित् (दरा० उ० ३।१९)—मुष्कोऽण्डः फलं
[च] ॥५७॥

६२. खव भूतप्रादुर्भावे । अतिक्रान्तोत्पत्तौ । खव्नाति ।
ख्वोः शङ् (६।४।१६) इति खौनातीति^१ सम्पाः । खविता । खौः ।
खच इति दीर्गाः ॥५८॥

६३. हेठ च । खर्वाये । हेदनाति । भ्वादी हेठ विवाधायाम्
(१।२६६)—हेठते ॥५९॥

६४. उदात्ताः उदात्ततः ।

६५. ग्रह उपादाने । ६६. उदात्तः स्वरितेत् ।

उपादानं स्वीकारः । ग्रहिव्यावधि (६।१।१६) इति सम्प्रसारणम्—
१५ गृह्णाति, गृह्णीते । ग्रहोऽलिति दीर्घः (७।२।३१)—ग्रहीता । चिष्वदिटो
दीर्घो नेष्यते (द्र० ७।२।३७ भाष्यम्)—स्वया ग्राहिष्यते । अग्रहीत्,
हृन्मन्तचण (७।२।५) इति वृद्धिर्नास्ति । रुदविद (१।२।८) इति कित्—
गृहीत्वा, जिघृक्षति । ग्रहावेणिनिः (द्र० ३।१।१३४)—ग्राही । विभाषा
ग्रहः (३।१।२४३) णः—ग्राहः, ग्रहः । गेहे तु कः (द्र० ३।१।१४४)—
२० गृहम् । अच्प्रकरणे शक्तितोमरलाङ्गल (तु० ३।२।९ वा०) इत्यच्—शक्ति-
ग्रहः । सूत्रे च धार्यये (३।२।६ वा०)—सूत्रग्रहः । क्लेशप्रहिरात्मभरिश्च
(३।२।२६) । पदास्त्रैरिवाद्या (३।१।१२९) इति क्यप्—प्रगृह्यं पदम्, गृह्यकः
पक्षी, ग्रामगृह्या सेना, अर्जुनगृह्या देवाः । ग्रहवृद्ध (३।२।५८) इत्यप्—
निग्रहः । उदि ग्रहोः (३।३।३५) घञ्—उद्ग्रहः । समि सुष्टौ (३।३।३६)—

२५ १. अत्र धातुरूपा विप्रवदन्ते वैयाकरणैः । तथा—खौनातीति कविकल्प-
हुमदीकार्या दुर्गादासः (पृष्ठ १६८) । तत्रैव 'केचित्तु प्वादित्वाद् इत्वे खनातीत्याहुः ।
धातुपाठायणस्तु खन्नातीरपुदाहरति । काराकस्नधातुदीकार्या 'खौनाति' इत्युक्तम् ।
धातुवृत्तौ स्वामिमते 'खव्नाति' इत्युक्तम्, तदत्र दीर्घमित्तोनेष्यते (पृष्ठ ३७५) ।

संप्राप्तो मल्लस्य । अत्रे प्रहो वर्षप्रतिबन्धे (३।३।५१) वा—अवग्रहः, अव-
 ग्राहः । अवग्रहो हस्तिजलाटे (तु० अमर० २।८।३८) । प्रे वणिजाप्
 (३।३।५२)—तुलायाः प्रग्राहः, प्रग्रहः । रश्मौ च (३।३।५३) प्रग्राहः
 प्रग्रहः । आक्रोरोऽन्वयोर्महः (३।३।५४)—अवग्रहो ह ते वृषल भूयाव,
 निग्रहः । प्रे विष्ठायाप् (३।३।५५)—ध्रुवप्रग्राहेण चरति द्विजो मिक्षा- ५
 र्थी । परौ यस्ते (३।३।५७)—उत्तरपरिग्राहे गृह्णाति । अत्रेणु ग्लहः
 (३।३।७०) । तितुत्र (७।२।९) इत्यत्र ग्रहादेर्निषेधात् (द्र० ७।२।९ वा०) —
 निगृहीतिः । नाम्नादिशिग्रहोः—(३।४।५८) णमुल्—नामग्राहं वक्ति ।
 प्रहरतिः (उ० ५।६७)—प्रहणिः प्रवाहिका ॥६०॥

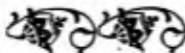
भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ

१०

क्षीरतरङ्गिण्यां

क्रयादिगणः

सम्पूर्णः ॥'



॥ अथ चुरादिगणाः ॥

व्याख्यातेयं नवगणी कुशकाशावलम्बनात्,

चुरादिरधुनाख्यो यत्र भग्ना महारथाः ।

पाठेऽर्थे चागम^१अंशान्महतामपि मोहतः^२,

न विद्मः किं नु जहिमः किं वाभ्रादध्महे^३ वयम्^४ ॥

- १ चुर स्तेये । चुरादिभ्यो णिच् (३।१।२५) इति स्वाथे णिच् स्वरितेत् स्याद् ग्रहिः कषादी, लक्षिरवष्टश्चुरादिषु^५ इति लक्ष्तेः (१०।५) स्वरितेस्त्वस्मरणाण् णिचश्च (१।३।७४) इति—कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तद्ध नास्ति । चन्द्रस्त्ववाप्युभयपदित्वमाप्तासीद्, णिच्विकल्पं च^६ । चोर-
१० यति । प्रत्ययान्ताद् (द्र० ३।१।३५) ग्राम्—चोरयांचकार, अचूचु-
रत् । चोरयन्तं प्रयुक्तवानिति व्यन्तादपि णिच्यचूचुरदित्येव । कि-
ल्लुग्-उपधात्व-चक्ष्पर-निर्हासि-कृत्वेषूपसंख्यानम् (१।१।५८ वा०) इति
स्थानिवत्त्वनिषेधाण् णी णिलोपे ऽग्लोपित्वाभावान् नाग्लोपिशस्त्ववि-
ताम् (७।४।२) इति चो चक्षुपधाया (७।४।१) ह्रस्वनिषेधो नास्ति । पचा-
१५ दौ (गण० ३।१।१३४) चोरद्, चोरी । प्रज्ञादित्वात् (द्र० ५।४।३८)
चौरः । लज्जादिपाठात् (गण० ४।४।६२) णो वा । वेऽभ्यणकृतं क्वचिद् (तु०
परिभाषावृत्ति ७६) इति चोरी, तापसी । भिदादित्वात् (गण० ३।३।
१०४) चुरा । एयासञ्च्यो युच् (३।३।१०७)—चोरणा । एरज् अययन्तानाम्^७
इति घञ् प्रतिप्रसूयते—चोरः ॥१॥

- २० १. 'चागम०' पाठा० ।
२. अनेन चरणेन चुरादौ पाठग्रंथबाहुल्यं प्रदर्शयते ।
३. 'दध्महे' पाठान्तरम् ।
४. 'न विद्मः किञ्जिहीमोऽन वा किमुपादध्महे वयम्' पाठान्तरं प्रौढमनो-
रमार्या (पृष्ठ ६१६), प्रक्रियाकौमुद्यां (पृष्ठ २६१) च ।
२५ ५. अत्रुपलब्धमूलमिदम् । अस्य सार्धं चरणं सायणोऽपि सस्मार (द्र०
चुर धातौ, पृष्ठ ३०७) ।
६. सस्मार धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३७७, ३७८) । काराक्षरसन्धातुकमङ-
टीकार्या परस्मैपदमेवोदाह्रियेत ।
७. द्र० पृष्ठ ३६, टि० २ ।

२. चिति स्पृश्याम् । चिन्तयति । चिन्तिपूजि (३।३।१०५)
इत्यङ्—चिन्ता । इदित्पाठाद् अनित्यव्यन्तारधरादय इति ज्ञाप्यते,
अन्यथा णिलोपस्य स्वानिवत्त्वाद् अनिदिता हल उपधायाः किति (६।४।२४)
इति नलोपस्याप्रसंगाच्चिन्त्यादयो नुमनुषका एव पठ्येरन्,
लक्ष्याच्चानित्यत्वं नियतविषयम् । यथा—महीपतिवचः श्रुत्वा खड्गः
पुण्यमाणवाः (तु० ७।२।२३ माप्यम्) ॥२॥

३. यत्रि संकोचने । नियन्त्रयति; यन्त्रणा ॥३॥

४. स्फुटि परिहासे । स्फुण्डयति । स्फुटि इति इयैः—स्फुण्ड-
यति । स्फुटि परिघात इति एके ॥४॥

५. लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । अङ्कनं चिन्हम् । लक्षिश्चेष्टा श्रुतादिषु १०
इति स्मृतेः स्वरितेत्—लक्षयते, लक्षयति । लक्षणा, लक्षणम् । लवेर्लृट्
च (उ० ३।१६०) इतीः—लक्ष्मीः । राम लक्ष्म्यालोचने (१०।१४४) इत्याकु-
स्माद् आत्मनेपदार्थः पाठः—लक्षयते ॥५॥

६. कुट्टि अनृतभाषणे । कुन्दयति । गादिः पादावणे—गुन्द्रा भद्रमु-
स्ता । श्रदिदित्येके ॥६॥

२५

७. लड उपसेवायाम् । लाडयति, उपलालयति* पुत्रम् ।
लालना* । नान्ये मितोऽहेतो च (१०।८२) इति मित्वं नास्ति । भ्वाद् लुङ्
विलाप्ति (१।२५०) स्वनेकार्धत्वाज् जिहोऽन्मथनयोर्लङिः (१।५६१) इति मित-
लडयति ॥७॥

८. मिदि* स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दः कुष्टी । मिद इति २०
कौशिकः—मेदयति ॥८॥

१. 'लक्षिकश्च' पाठा० ।

२. पूर्व स्मृतः (१०।१) ।

३. उदघृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३७६) ।

४. उल्लयोरेकस्मरणात् । इ० पृष्ठ ५९ टि० १ ।

२५

५. अत्र धातुवृत्तिकारो ऽन्यथा स्वाभिपाठमुदाजहार । तथा—'वीरस्वा-
म्यनिदितं पठित्वा कौञ्चिदिदितं पठ्यत इत्याह' इति (पृष्ठ ३७९) ।

९. ओलडि उत्सेपे^१ । ओलण्डयति भारम् । ओलण्डितः ।
तथा लण्डिः^२ इति स्मरणाद् ओदिस्वं नास्ति । अन्ये त्वनित्यण्यन्तत्वात्
निष्ठानत्वार्थम् (द्र० ८।२।४५) ओ इत्यनुबन्धमाहुः—लण्डनः ।
दौर्गन्तु के लण्डिन इत्युदाजहुः, तच्च पापात् पापीयः, अव्यवहितस्य
५ नत्वाद् । अन्यया विन्नादिवद् विदितादौ नत्वं स्यात् । चान्द्रा लन्दि-^३
मप्याहुः—अवलन्द्यत्युष्टम् । इत्थं लक्ष्मलक्षयताम् अन्धकुक्कुटीन्यायेन
लक्ष्यमनुसरतां कियदिव कप्यामः, कियदिव^४ तुप्यामः ? ॥९॥

१०. जल अपवारणे । जालयति । जालकः । जालम् । लज
इति नन्दी—लाजयति, लाजाः । चान्द्रा उभयमप्येतन्नेषुः, जल पात्वे
१० (१।५७०), लज लाजि (१।१५१, १।५२) इत्याभ्यां सिद्धेः । ज्वलादौ जल
पात्वे (१।५७०)—जलति जालम्, जलम् ॥१०॥

११. पीड गहने । गहनं बाधा । पीडयति । क्तिन् बाधित्वा
युचि प्राप्ते (द्र० ३।३।१०७) मित्रादित्वात् (गण० ३।३।१०४) पीडा ।
आजगलभाषदीप (७।४।३) इत्यपि पीडत् अशीपिडत् । पीड अवगाहन
१५ इति दुर्गः—तिलपीडकः ॥११॥

१२. नट अवस्यन्दने । अवस्यन्दनं भ्रंशनम् । नाटकावधिषाम्
(२।३।५६) इति चौरस्योभ्राटयति । नाटकः । भ्वादी घटादौ
नट नती (१।५३८)—नटयति शास्त्राम् । नट वृत्तौ (१।२०९)—नटति
नाटयति । नड इति नन्दी—नडः, नाडी प्रणालः, प्रणाली^५ ॥१२॥

- २० १३. अथ प्रतिहर्षे । आधवाद्वा (१०।२००) इत्यत्र अथ हिंसायाम्
(१०।२१६) इति सिद्धिः, इह पाठाद् रूपान्यत्वम्—आथयते । नन्दी कथ

१. 'उत्सेपेण' पाठा० ।

२. अष्टोऽयं पाठः । अयं सम्पूर्णः श्लोको वृषाती (पृष्ठ ५) पठ्यते ।
तत्रापि चतुर्थचरणस्य पाठो महान् भ्रष्टः । तत्रैव टिप्पण्यां चतुर्थचरणस्य 'स्मर्यते'
२५ नेत् तथील्ले' इति शुद्धः पाठ ऊहितः । तदनन्तरमस्मदूहित एव पाठः पुरुषकारेणोद्धृत
उपलब्धः (पुरुष० पृष्ठ ११६) ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

४. 'कियद्वा' पाठा० ।

५. कलपोरेकस्मरणादिति नियमेन ।

इत्याह—कषपिवाम् (२।३।५६) इति चौरस्योत्काथयति ॥१३॥

१४. बध संयमने । बाधयति, अबीबधत् । भ्वादीं बाध रोदने (१।६)—बाधते, अबबाधत् । बन्ध इति चान्द्राः^१—बन्धयति, बन्ध-ति । कचादीं (१।४०) बध्नाति ॥१४॥

१५. पृ पूरणे । पारयति, पार्यते । अतुपसर्गाह्लिङ्गविन्द ५ (३।१।१३८) इति शः—पारयः । ह्वादीं (३।४) पिपतिः, कचादीं (१।१८) पूणाति । पृ इति दुर्गः—पारः ॥१५॥

१६. ऊर्ज बलप्राणनयोः । प्राणनं जीवनम् । ऊर्जयति । ऊर्जनम्, ऊर्जस्विनि (?) प्राप्ते आजभास (३।२।१७७) इति क्तिप्—ऊर्क्, ऊर्जस्विन् (द्र० ५२-११४) इति निपातनाद् असन्तोऽप्यस्ति ॥१६॥ १०

१७. वर्ण वर्णने । वर्णयति । पक्ष परिग्रह इत्येके । पक्षयति ॥१७॥

१८. चूर्ण प्रेरणे । प्रेरणं दलनम् । चूर्णयति । चूर्णं पेषण इति चन्द्रः^२ ॥१८॥

१९. पर्थ प्रक्षेपणे । पर्थयति । पृथ इत्येके^३ ॥१९॥

२०. साम्ब^४ संबन्धे । साम्बयति । साम्बः । चन्द्रः शम्ब १५ इत्याह^५—शम्बलम् ॥२०॥

२१. भक्ष अदने । भक्षयति । शीलिकामिमक्ष्याचरिभ्यो णः (३।२।१ वा०)—मांसभक्षा । भक्षतेर्घञ्—भक्षः ॥२१॥

२२. कुट्ट छेदनकुत्सनयोः^६ । कुट्टयति । कुट्टनी । जल्पमिच्छ

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नास्ति । धातुवृत्तिकारोऽपि चन्द्रनाम्ना २० उद्धर्तामं पाठम् । २. नैव पठ्यते मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे ।

३. धातुवृत्तौ स्वामिनाम्ना 'पथ इत्येके' इति पाठ उद्धमियते (पृष्ठ ३८०) ।

४. 'साम्ब इति केषिद्' इत्येवं स्मर्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) ।

५. 'शम्ब इत्येके' इति स्वामिनाम्ना पठ्यते धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) । चान्द्र-धातुपाठे नोपलभ्यते धातुः । २५

६. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८०) स्वामिनाम्ना 'छेदनपूरणयोः' इत्युद्धमियते पाठः ।

कुट्ट (१।२।१५५) इति शकन्—कुट्टाकः, इक्षुकुट्टाकः ॥२२॥

२३. चुट्ट अन्पीभावे । चुट्टयति । पुट्ट इत्येके । दीर्घां द्वावपि पेठुः, चन्द्रो नैकमपि ॥२३॥

२४. मुट्ट अनादरे । मुट्टयति । चत्र^१दुर्गां योपदेशान् मुट्टा-
५ दीन् मन्येते—मुषुट्टयिषति । अट्ट इति च दुर्गाः—अट्टयति । अट्टो मञ्जः,
अट्टं सिद्धमञ्जम् ॥२४॥

२५. लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । जल्पमिव (१।२।१५५) इति
लुण्ठाकः । म्वादेर्लुटि (१।२५५) इत्यादिदर्शनात् लुण्ठ इत्येके ॥२५॥

२६. शठ श्वठ असंस्कारगत्योः । शाठयति, श्वाठयति ।
१० म्वादी शठ कैतवे (१।२३६), अस्मात् शठः । शठि इति दीर्गाः—श्वण्ठ-
यति ॥२६, २७॥

२७. तुजि पिजि लुजि हिंसावलादाननिकेतनेषु । निकेतन-
मावसथः । तुज्जयति । तुज्जः । पिज्जयति । लुज्जयति । पट पुट (१०।
१६७) आदाव् आस्वदः सकर्मकात् इति सकर्मकार्थमर्थमेदार्थं वैषां पाठा,
१५ रूपमेदार्थं वा—तुज्जयते । म्वादी तुज्जति (१।१५४) । पिजि (२।२०
कौशिकमते)^२—पिज्जालः ॥२८—३०॥

२८. पिस गतौ । पेसयति । म्वादी (१।४०३) पेसति ॥३१॥

२९. सान्त्व सामप्रयोगे । सान्त्वयति । साम सान्त्वेति^३
चन्द्रः—सामयति । सान्त्वम् । उणादी नाम्नसामन् (दश० उ०
२० ६।७९) ॥ ३२ ॥

३०. श्वल्क वल्क परिभाषणे । श्वल्कयति । वल्कयति ।
वल्कलम् । वल्कस्तखवक् ॥३३, ३४॥

३१. स्निट स्नेहने । स्नेटयति । स्मिट इत्येके^४ ॥३५॥

१. चान्द्रघातुपाठे 'चट्ट हिंसावाप्' (१०।१७) पठ्यते, न पुट्टेति ।

२. लिबिशेनास्य धातोः संख्या न निर्दिष्टा ।

३. 'सान सान्त्वने' इति ध्रुविते चान्द्रघातुपाठे (१०।८९) पाठः ।
लिबिशेनास्यापि संख्या नैव लिखिता । ४. उद्धृतं पुरुषकोरे (पृष्ठ २७) ।

३२. स्फिट अनादरे । स्फेटयति । स्फेटकः । संस्फेटस्तुमुल-
युजम् ॥३६॥

३३. श्लेष श्लेषणे । श्लेषयति । म्वादी (१।४६३) श्लेषति,
दिवादी (४।७७) श्लिष्यति ॥३७॥

३४. पथि गतौ । परिपन्थयति । परिपूर्वो वैरिवाचकः ॥३८॥ ५

३५. पिच्च कुट्टने । पिच्चयति । पिच्चुः कर्पासस्तुलं च,
पिच्चव्यः (द्र० ५।१।२ काशिका) ॥३९॥

३६. छद् संवरणे । छादयति* मुखम् । वदिर् अर्जने (१।५५०)
मित्—छदयति । आ धृषाद् वा (१०।२०२) इति छद् अपवारणे^१
(तु० १०।२१५)—छदयति, छदति, रूपान्यत्वार्यं वेह पाठः—छादयते १०
वा दान्तशान्त (७।२।२७) इति छछन्नः, छदितः । छादेर्वेऽङ्गुपसर्गस्य (६।४।
९६) इति ह्रस्वः—प्रच्छद्, उरदछद्,^२ पुंसि संज्ञायां षः प्रायेण (३।३।११८),
नेह संप्रच्छाद् । इस्मन्त्रिप्पु च (तु० ६।४।९७) इति इस्त्रः—छदिस्
अधिगुचि (उ० २।१०९) इनीस्, छन्नः, छत्रम्, गृहच्छत् ॥४०॥

३७. श्रण दाने । श्राणयति । विश्राणनम् । युचि प्राप्ते वि- १५
गितपूजि (३।१।१०५) इति चकाराद् अङ् इष्यते कुत्सावत्—श्राणाः
या भिक्षवे दीयते । हेतौ घटादित्वाच् (१।५३८) श्राणयति ॥४१॥

३८. तड आपाते । ताडयति । तडिर्णिलुक् च (उ० १।६८)—
तडित् । अलीकादी (द्र० उ० ४।२५) तिन्तिडोक्तम् । पिनाकादयश्च (उ०
४।१५) इति तडाकः, ताडका । तड इत्येके—तात ताडय ताडकाम्^४, २०
तडाकः ॥४२॥

३९. खड खडि भेदे । खाडयति, खण्डयति । कडि इत्येके ।

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८१) पुरुषकारे (पृष्ठ ८६) च ।

२. उत्तरव 'संवरणे' इति पठ्यते । तदेव स्वामिसम्मतं प्रतीयते, अन्यथा
अर्थभेदार्थं वा इत्यप्यवश्यम् ।

पुरुषकारः (पृष्ठ ८६) ।

३. इतोऽग्रे 'दन्तच्छद्' इत्यपुदाबहारेति २५

४. अतुपलम्बमूलमिदम् ।

कण्डयति ॥४३, ४४॥

४०. गुडि रक्षणे । गुण्डयति । कुडि इत्येके^१ अत एव कुडि दाहे
(१।१७३) कुडि वैकल्ये (१।१२०) इति च सिद्धे चन्द्रो
नैनमध्यैष्ट ॥४५॥

५ ४१. गुडि वेष्टने । गुण्डयति । गुण्डनां । गुण्डितम् ॥४६॥

४२. खुडि खण्डने । खुण्डयति, खुण्डितः ॥४७॥

४३. वडि^२ विभाजने । वण्डयति, वण्डः । दान्त इत्येके—
वण्डयति । भ्वादी (१।२२४) वण्डति ॥४८॥

४४. चडि कोपे । चण्डयति । चण्डः, चण्डा, चण्डी ।
१० भ्वादी (१।१८२) चण्डते, चण्डालः ॥४९॥

४५. मडि भूषायाम् । मण्डयति । मण्डता, मण्डनम्, मण्डा
परण्डः । भ्वादी (१।१७५) मण्डते । एतांश्चन्द्रो^३ नैच्छत्, तच्चचांसत्,
कुडिकुडिचडिवडिमडिमडीनां ह्यनित्यण्यन्तत्वनून्याय्यधिकरणे
सिद्धे आतप्रनेपदं नु कुतः स्यात् ? ॥५०॥

१५ ४६. भडि कल्याणे । मण्डयति, मण्डना । भ्वादी भडि
परिमाण्ये । (१।१७६)—मण्डते, मण्डः ॥५१॥

४७. छर्द वमने । छर्दयति । अचिशुचि (उ० २।१०८) इतीस्
छर्दिः, इदन्तोऽपि ॥५२॥

४८. पुस्त बुस्त आदरानादरयोः । पुस्तयति । पुस्तकः,^४
२० पुस्तं लेखकर्म । बुस्तयति । बुस्तिः शष्कुली । बुस्त^५ वचने इति चन्द्रः
(तु० वा० घा० १०।३५) ॥५३, ५४॥

१ 'दान्तमेके इति स्वामी' इति धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८१) पाठः ।

२. यत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ६८) द्रष्टव्यः ।

३. 'एतं च०' पाठान्तरम्, तच्चिन्त्यम्, उत्तरवानेकेषां धातूनां विषये

२५ वचनात् ।

४. अर्धर्चादित्वात् (२।४।३१) पुष्पिष्ठः । तथा च प्रयुज्यते कामसूत्रे १।४।७॥

५. 'पुस्त' पाठा० । 'बुस्त वचने' इति मुद्रिते चान्द्रपाठः (१०।३५) ।

४९. चुद संचोदने । संचोदनं प्रेरणम् । चोदयति । चोदना, चोद्यम् ॥५५॥

५०. णक् षक् नाशने ॥५६, ५७॥

५१. चक् चुक् व्यथने । चकयति । चकलकम् । चुकयति । चुकम् । चिक् इति च कौशिकः—चिक्कसं यवपिष्टम्, चिक्कणं ५ सस्नेहम् ॥५८, ५९॥

५२. क्षल शौचकर्मणि । क्षालयति ॥६०॥

५३. तल प्रतिष्ठायाम् । तालयति, उत्तालयति । तालः, के^१ तालिका, ताली । अनित्यण्यन्तत्वात् तलति, तलम् ॥६१॥

५४. तुल उन्माने । तोलयति । तोलना । चित्तपूजि (३३।१०५) १० इति चकारात् तुला । तुलयतीत्यणिच्पक्षे कान्तात् (३० ३।१।३५) तुल-शब्दात् णिच्^२ ॥६२॥

५५. दुल उत्क्षेपे । दोलयति । दोला, दोलितः । आन्दोलितः, आन्दोलयति, प्रेक्ष्णोलयति, बीजयत्येने लोकात्^३ ॥६३॥

५६. पुल समुच्छ्राये । पोलयति । स्वादौ (१।५७८) तुवादौ १५ च पुल महस्वे—पोलति, पुलति^४ । अस्माद् एव प्राकृतेऽर्थे णिचि सिञ्चे चन्द्रो नैनमभ्यष्ट ॥६४॥

५७. बुल^५ निमज्जने । बोलयति । बोलितम् बोलः, बोलनम् ॥६५॥

१. इतोऽग्रे लिबिरेन 'केऽणः' सूत्रस्य (७।४।१३) संख्या निर्दिष्टा, न च १० तस्य सूत्रस्यापि किञ्चित् प्रयोजनम्, इत्स्वभाव्यभावात् । यदि सूत्रसंख्या निर्देष्टव्या-ऽऽसीत्तर्हि कप्रत्ययविधायकस्य, यद्वा इद्विधायकस्य (७।३।४४) निर्देष्टुं युक्ता ।

२. इतोऽग्रे लिबिरेन 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति सूत्रस्य १०।३।६२ संख्या निर्दिष्टा । न च तस्य सूत्रस्यापि किञ्चित् प्रयोजनम् । इह तु 'प्रातिपदिकादालम्बे' (१०। २५५ अरमासंख्या) सूत्रेण णिच् भवति । ३. अत्र पृष्ठ २७ टि० ९ द्रष्टव्या । २५

४. स्वादौ (१।५७८) अपीत्यमेवाह क्षीरस्वामी, न चापि तुदादिषु पठति । अत्र पृष्ठ ११७ टि० ५ द्रष्टव्या ।

५. अस्यैव कलपोरभेदेन 'बूडना' इति प्राच्यजनपदेषु प्रयुज्यते ।

५८. मूल रोहणे । मूलयति । मूलम्, मूलिः । मूल इति नन्दी
मोलयति ॥६६॥

५९. कल किल पिल क्षेपे । गाः कालयति । कालः । कया-
दौ । कल संख्याने (१०।२५३)—संकलयति, कलः, भ्वादौ (१।३३२)
कलते । केलयति, केलिः । तुदादौ किल श्वैत्यकीडनयोः (६।६०)—किल-
ति । पेलयति, पेलम् भावकर्मणोरणिच्पक्षे—पिल्यते । पेल गतौ
(१।३६२) इत्यस्मात् पेल्यते इति चन्द्रः ॥६७—६९॥

६०. बिल भेदने । बेलयति । बिलम्, बिल्बः, बिलम् ।
तुदादौ (६।६६) बिलति । मिल इति कौशिकः—मेलयति, मेलः,
१० मिलम् ॥७०॥

६१. तिल स्नेहने । तेलयति । तिलाः^१ । तिलकम् । तुदादौ
(६।६१) तिलति ॥७१॥

६२. चल भृतौ । चालयति । भ्वादौ (१।५४६) कम्पने मित्त-
चलयति, तुदादौ (६।६३) चल विलसने—चलति ॥७२॥

१५ ६३. पल रक्षणे । पालयति । पलम् । पललं तिलकल्कं, कव्यं
च । पाल इति चन्द्रः (१०।५०)—पाली ॥७३॥

६४. लूष हिंसायाम् । लूषयति । लूषितः ॥७४॥

६५. शुल्ब माने । शुल्बयति । शुल्बं रज्जुः^३ । शूर्प माने इति
चन्द्रः^४ ॥७५॥

२० ६६. लुट छेदने^५ । आच्छोटयति, छोटिका युच्छा । छोटनम् ।
तुदादौ (६।८२) लुटति । लुट इति चन्द्रः (चा० धा० १०।५२), छुट इति
दुर्गः ॥७६॥

६७. पुट संचूर्णने । पोटयति । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । भासा-

२५

१. तथा च प्रयुज्यते—बिलं मिलं मांसं नमिति वा । निरुक्त १।२०॥

२. 'तिलः' पाठा० ।

३. ताम्ररजः पाठा० ।

४. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते ।

५. 'छोटने' पाठा० ।

थोऽपि (१०।१९८) । तुदादौ पुट संश्लेषणे (६।७२)—पुटति, पुटः, पुटम् ॥७०॥

६८. पसि नाशने । पसयति । अजिदशि (४० १।२७) इत्युः दीर्घश्च पांसुः । मदि कल्याणे इति दुर्गः ॥७८॥

६९. वज मार्ग संस्कारगत्योः । मार्ग^१संस्कारे गतौ च । ५
मार्गगतौ संस्कारगतौ चेत्येके द्वौ धातु इत्यन्वे^२ । वाजयति । व्रजे-
ति कद्रः । अत एव भ्वादिना (१।१५८) सिद्धेर्नापाठि । मार्गयति ।
मार्गः । वज मार्गसंस्कारे इति दुर्गः ॥७९॥

७०. शुल्क सर्जने । शुल्कयति । शुल्क असर्जने^३ इत्येके ॥८०॥

७१. छपि गत्याम् । छम्पयति ॥८१॥

१०

७२. क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति ॥८२॥

७३. क्षजि कृच्छ्रजीवने । क्षञ्जयति । घटादौ क्षजि गति-
दानयोः (१।५१७) ॥८३॥

७४. स्वर्त गत्यां च । वकाराद् कृच्छ्रजीवने च । स्वर्तयति ।
गत्यामित्यसत्, स्वर्तशब्दस्यैव सम्भवात्^४ । पोपदेश इति नन्दी—सिध्वर्तयिष- १५
ति । अत्र गतौ च इति दीर्गाः—श्वन्नयति, श्वन्नम् ॥८४॥

७५. जप मारणतोषणनिशामनेषु मिच्च । घटादित्वात्
(१।४४८) सिद्धे स्वार्थणिजर्थः पाठः, कर्त्रभिप्रायक्रियाफले^५ इति

१. स्मृतं घातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) ।

२. स्मृतं पुन्यकारे (पृष्ठ ५६) घातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८३) च ।

२०

३. 'शुल्क असंसर्जने' पाठा० ।

४. गत्यां स्वर्तशब्दस्यासंभवादित्यर्थः । घातुवृत्तिकारस्तु 'स्वर्त' इति पपाठ
पृष्ठ (३८३) । वयं तु 'गर्त' इति पाठे युक्तं पश्यामः । 'गर्ते वा पत्यते प्रवामीयते'
इति दर्शनात् ।

५. शिचश्च (१।३।७४) इति हेतुमण्यन्तादेव कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्म- २५
नेपदं शास्ति, न स्वार्थशिच इत्युक्तं चुर-घातौ स्वामिना । तेन कर्त्रभिप्रायेऽपि
परस्मैपदं ववा स्यादिति इह पाठ इति स्वाम्यभिप्रायः । लिखिरोन त्वैतदनुभवा इह
आत्मनेपदविधायकमत्रस्य १।३।७२ संख्या निर्दिष्टा, न तस्यात्र किञ्चित् कार्यम् ।

परस्मैपदं यथा स्यात्, नियमार्थं वा—क्षपयमादिवर्जं नान्ये स्वार्थ-
प्यन्ता मित इति । यमादीनां मित्वमवश्यं वाच्यम्, क्षपेस्तु सौकर्या-
र्थमनुवाद इत्येके । संक्षपयति पशुम्, विक्षपयति गुरुम्, प्रक्षपयति
शस्त्रम् । आक्षतः, आक्षपितः (द्र० ७।२।२७) । विक्षप्य गुरुम्, प्रक्षाप्य^१
धर्मम्, आक्षाप्य^२ भृत्यमिति यथाकर्धचिन् तोषणे । एवं जिक्षप-
यिषति क्षीप्सति । बोधनेऽप्यनेकार्थत्वात् मित्वमित्येके, क्षतिज्ञान-
योरेकार्थत्वात् ॥८५॥

७६. यम परिवेषणे । यमयति । यम च इति दुर्गः, चकारः
किलास्यैव मित्वमाकर्तुम्, यमादीनां मा भूदिति । यम चम इति चन्द्रः^३
१० पारायणे^४ । अत एव न कम्पमिचमाय यमोऽपरिवेषणे (१।५।७—५।५२) इति
च विरोधान्ताध्यगीष्ट, इहापि यमोऽपरिवेषणे इत्येके पठन्ति ॥८६॥

७७. चह कलकने । चहयति । चप इति चन्द्रः^५ रह त्यागे इत्येके,
तत्र, कथादिना (१०।२४५) सिद्धेः^६ ॥८७॥

७८. बल प्राणने । बलयति । ब्वादी (१।५।७६) बलति ॥८८॥

७९. चिज् चये । चययति । इति प्रमाणवत्त्वाद् अध्याया-
नाम्^७, विस्फुरोणी (६।१।५४) आत्वं मिस्वे किकृतं स्यात् ? एतदन्तं
मित्वानुवृत्तेः—चययति । मिस्वमनिवृणयन्तस्ये लिङ्गम्—चयते,
चयति । स्वादी (५।५) चिनोति, चिनुते । हेतौ । चापयति ॥८९॥

८०. नान्ये मितोऽहेतौ च । अन्ये क्षपादिपञ्चकात् स्वमशम-
२० घटनटध्वादायोऽहेतौ चौरादिके णिञि न मित्संज्ञाः—निशामयते,
उद्घाटयति, एतच्चन्द्रो नैच्छत्^८, घटादीनां चेष्टादीं मित्वाद्,
योजनादावप्रसङ्गात्—भटिति घटयति विधिरमितममिमुखीभूतः^९ ।

१. विक्षप्यवत् 'प्रक्षप्य' 'आक्षप्य' इति शुद्धः पाठोऽत्र द्रष्टव्यः, यथाकर्धचिन्
तोषणार्थस्य स्वीकारात् । २. मुद्रिते चान्द्रघातुपाठे नोपलभ्यते पाठः ।

३. 'पारायणव्याख्यानात्' पाठः । चान्द्रघातुपाठस्य पारायणनामकं
व्याख्यानं पूर्वं चन्द्रकृतमिति बोध्यम् । ४. मुद्रिते चान्द्रघातुपाठे नोपलभ्यते ।

५. स्मृतं घातुवृत्तौ (शृष्ठ ३८४) । ६. कोऽभिप्राय इति न ज्ञायते ।

७. इयमनिच्छा तेन स्वघातुव्याख्याने प्रकटीकृता स्यात् ?

८. अनुपलब्धमूलमिदम् ।

८१. घट्ट चलने । घट्टयति । घट्टना । घट्टो नद्यन्तरणस्थानम् ।
अरघट्टः ॥९०॥

८२. खट्ट संवरणे । खट्टयति मुखम् ॥९१॥

८३. सट्ट हिंसायाम् । सट्टयति, सट्टकः ॥९२॥

८४. व्यय क्षये । व्याययति । चन्द्रो व्येया (१।७३६) सिद्धिः ५
मन्यते । व्यय व्यय इति कौशिकः, व्युदि व्यय इति नन्दी—प्रव्युन-
यति ॥९३॥

८५. पूल संघाते । पूलयति, पूला । पूर्ण^१ इत्येके ॥९४॥

८६. पुंस अभिमर्दने । उत्पुंसयति ॥९५॥

८७. मुस्त संघाते । [मुस्तयति] ॥९६॥

१०

८८. टकि बन्धने । टक्कयति । टक्कना । टक्कनम् । टक्कः
विटक्कः ॥९७॥

८९. धूष^२ कान्तिकरणे । धूषयति । तालव्यान्त इत्येके,
वन्ध्यान्त इति दीर्घाः—धूसरः ॥९८॥

९०. कीट वरणे^३ । कीटयति । कीटः ॥९९॥

१५

९१. चूण संकोचने । चूणयति । चूर्ण इत्येके, चूण इति चन्द्रः—
तूणीरः ॥१००॥

९२. पूज पूजायाम् । पूजयति । विन्तिपूजि (३।३।१०५) इति
पूजा । पूज्यम् । राज्ञां पूजितः ॥१०१॥

९३. अर्क स्तवने । अर्कयति । तपन इत्येके ॥१०२॥

२०

९४. शुठ आलस्ये । शोठयति । शठ इत्येके ॥१०३॥

९५. शुठि शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठी विश्वा । [किञ्चिदेनमका-
रान्तं पठन्ति, लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणम् ।]^४ चन्द्रो भ्वादिना (१।२४०)

१. 'पूर्ण' इति धातुवृत्तौ (शुभ ३८५) पुरुषकारे (शुभ २०८) च पाठः ।

२. स्मृतं धातुवृत्तौ (शुभ ३८५) ।

२५

३. सर्वकोरोष्वित्यमेव पठ्यते । 'वर्णे' इति धातुवृत्तौ (पुष ३८५) ।

४. अयं पाठः पुरुषकारे (शुभ ६१) धातुवृत्तौ (पुष ३८५) च स्वादिनाम्नो-

साधयति ॥१०४॥

१६. जुड प्रेरणे । जोडयति ॥१०५॥

१७. गज मर्च^१ मार्ज शब्दार्थाः । गाजयति । म्वादी (१।१६६) गजति । मर्चयति^२ । मार्जयति । मार्जिता ॥१०६—१०८॥

५ १८. घृ सावणे^३ । घारयति^४ । म्वादी (१।६६९) घरति । ह्वादी (३।१६) जिघति । घृ स आवरणे इति पूर्वे पेठुः, घर घवणे इति दुर्गः ॥१०९॥

१९. पचि विस्तारवचने । प्रपञ्चयति । प्रपञ्चः । म्वादी पचि व्यक्तीकरणे (१।१०७) पञ्चते, पचिका, विपञ्ची, पङ्कः ॥११०॥

१० १००. तेज निशाने । तेजयति । तेजना, तेजनी । म्वादी (१।६९७) क्षमायां सन्—तितिक्षते, निशाने तेजत इत्याहुः ॥१११॥

१०१. कृत संशब्दने । संशब्दनमुद्घोषः । कीर्तयति । कति-
भूति (३।२।६७) इति कीर्तिः ॥११२॥

१०२. वर्ध छेदनपूरणयोः । वर्धयति । म्वादी (१।६०६) १५ वर्धते ॥११३॥

१०३. कुपि^५ आदने । कुम्पयति । चिन्तयति (तु० ३।३।१०५) इति कुम्पा । कुपि इति कौशिकः—कुम्भा सुगहनाहुतिः—(अमर० २।७।१८) ॥११४॥

१०४. लुवि तुवि अर्दने । लुम्बयति । प्रवालकलतुम्बिभिः । १० तुम्बयति । तुम्बी, तुम्बकः । तुपि इति दौर्गाः । आन्द्रे अयोऽपि म्वादी सिद्धाः ॥११५, ११६॥

दूधत उपलभ्यते । कदाचिदत्र नष्टः स्यात् ।

१. 'मर्ज—मर्जयति' पाठा० ।

२. उदधत्तं पुरुषकारे (पृष्ठ ३६) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८५) च ।

३. 'अभिघारयति' इति स्वामिनाम्नोदाजहार सायणः (धातुवृत्ति पृष्ठ ३८५) ।

४. अत्राह सायणः—'स्वामिकाश्यपमैत्रेयादयो वशान्तं पठन्ति' (धातु० पृष्ठ ३८६) इति । वशान्तं अकारान्तमित्यर्थः । अत्र तु स्वामिमते पकारान्तः पाठः, कौशिकमते तु वान्तः ।

१०५. हृप व्यक्तायां वाचि । ॥११७॥

१०६. चुट छेदने । चोटयति । तुदादी (६।८२) चुटति ।
चुटि इति नन्दी—चुण्टयति । चुटि^१ इति दुर्गः ॥११८॥

१०७. इल प्रेरणे । एलयति । भ्वादी—एलयति^२ ॥११९॥

१०८. अक्ष म्लेच्छने । अक्षयति ॥१२०॥

१०९. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । म्लेच्छयति । भ्वादी (१।
१२५) म्लेच्छति । अक्ष रोवे^३, म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे^४ इति सिञ्जे ऋन् एतौ
म्लेच्छतः । बहुलमेतद्विदर्शनम् (१०।३२५) इति सर्वे चुरादी पाठ्याः
इति चान्द्रोऽभिप्रायः^५ ॥१२१॥

११०. ग्रीस बर्हं हिंसायाम् । ग्रीसयति । गृत् इत्येके । बर्ह- १०
यत्यरिम् । भ्वादी बर्हं प्राधान्ये (१।४२३) बर्हते ग्राम्यः । ॥१२२॥१२३॥

१११. गर्द शब्दे । गर्दयति । भ्वादी (१।४७) गर्दति । गर्ज
इत्येके ॥१२४॥

११२. गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् । गर्धयति । दिवादी (४।१३६)
गृध्रयति ॥१२५॥

११३. गुर्द पूर्वनिकेतने । पूर्वनिकेतनम् आद्यनिवासः^६
पारावणे द्वौ धातु—गुर्दयति^७, पूर्वयति । भ्वादी पूर्वे एरणे (१।१८१)—
पूर्वयति ॥१२६॥

१. 'चुटि इति नन्दी-चुण्टयति । चुटि इति दुर्गः' इति पाठान्तरम् । अय-
मेव पाठे युक्तः प्रतिभाति कातन्त्रधातुपाठे 'चुटि छेदन' इति पाठदर्शनात् । २०

२. भ्वादी 'इल' न कचिन् स्वामिना पठ्यते । तुदादी ६।६५ तु पठ्यते ।
तौदादिके तु न भौवादिकं निर्दिश्यते ।

३. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'अक्ष संघाते' (१।३१७) पठ्यते ।

४. 'म्लेच्छ अव्यक्ते वचने' इति मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे (१।५३) पठ्यते ।

५. 'चान्द्राभिप्रायः' पाठा० ।

६. अत्र धातुवृत्तौ 'पूर्वनिकेतनमासाधाम्यवहारः' इति पाठः स्वामिनान्मो-
दयिते ।

७. सर्वहस्तलोखेत्विष्यमेव पठ्यते गुर्दं भ्वादौ (१।२०) अपि पठ्यते ।
तत्र दीर्घत्वस्यानित्यत्वमुक्त्वा गुर्दते गुर्दते इत्युभयोक्तम् ।

११४, ११५. जसि रक्षणे, दडिं च । जसयति, दह-
यति ॥१२७, १२८॥

११६. ईड स्तुतौ । ईडयति । अदादौ (२।१२) ईड्ते ॥१२९॥

११७. जमु हिंसायाम् । जासिनिग्रहण (२।३।५६) इति षष्ठी
५ चौरस्योज्जासयति । दिवादौ (४।१०५) जस्यति ॥१३०॥

११८. पिडि संघाते । पिण्डयति । भ्वादी (१।१७७) पिण्ड-
ते । पिण्डः, पिण्डी । पिडि इत्येके—पण्डयति । पण्डितः, पण्डा,
भ्वादी (१।१८५) पण्डते ॥१३१॥

११९. रुट रोपे । रोटयति । घामरोटः । कर्त्तव्येनचन्द्रो मरवा
१० भ्वादिविवादिभ्यां (१।४५८, ४।१२३) सिद्धमाह । रुट लपघाते । रुट
इत्येके ॥१३२॥

१२०. डपि डिपि संघाते । डम्पयति । डिम्पयति । डभि
डिभि इति दीर्घाः—डम्भयति, डम्भः, डिम्भयति डिम्भः ॥१३३, १३४॥

१२१. दम दिभि तिप टिप डिप स्तिप क्षेपे । दामयति ।
१५ दिम्भयति । दमि इति नन्दी । दम्भयति । लेपयति । टेपयति । डेप-
यति । स्तेपयति । डभि डिभि इति चन्द्रः—विडम्भयति । आडम्भरः,
डिम्भयति । डिम्भं शास्त्रकलहः ॥१३५—१४०॥

१२२. स्तुप^१ समुच्छ्रायोः स्तूपयति । दिवादौ (४।१२५) स्तूपयति ।
चन्द्रः नोपवेशमाह^२ तुष्टूपयिषति । स्तूपान्ते पर्यट्टके त्रिविधो सूत्रज्ञाने^३

२० १. 'डभि—डम्भयति' पाठा० ।

२. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

३. 'स्तूप' इति मुक्तः पाठः, अन्यथा 'स्तूपयति' इत्यत्र दीर्घत्वं न स्यात् ।
दिवादावपि (४।१२५) स्तूप 'इत्येव' पठ्यते । अपि चैतस्मिन्नेव सूत्रव्याख्याने
'स्तूपान्ते पर्यट्टके इत्यत्र दीर्घ एव निर्दिश्यते ।

२५ ४. क आह इति न प्रतीयते । उदादौ तु मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोप-
लभ्यते । दिवादाव (४।७०) अपि मुद्रिते चान्द्रपाठे 'स्तूप' इत्येव पठ्यते ।

५. अस्माकीनां तु द्वाविंशोत्तरशतसूत्रसंख्या भवति । 'वर्षे वर्षेने'
(१०।१७) इत्युत्तरं 'पञ्च परिग्रह इत्येके' इति पठ्यते, 'पसि नाशने' (१०।६८)

द्विचत्वारिंशन्धातुशतम्' । आदितः १६७७ ॥१४१॥

१२३. आ कुस्मादात्मनेपदी । कुस्मानामो वा (१०।१५७)
इति वक्ष्यति । आ एतस्मादितः परम् आत्मनेपदी गणः, यो यो
धातुर्वा । अभिविधावाङ् मर्यादायां हि प्राक्कुस्मादिति श्रूयात् ।

१२४. चित संचेतने । चेतयते । भ्वादी चिती संचाने (१।१४) x
चेतति ॥१४२॥

१२५. दाभृ दाने । दाशयते । भ्वादी (१।६२१) दाशति,
दाशते ॥१४३॥

१२६. दशि दंशने । दंशयते । भासाद्यः (१०।१९७)
दंशयति । भ्वादी दश दशने (१।७१६) दशति ॥१४४॥ १०

१२७. दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते । दंसितः । भासाद्यः
(१०।१९७) दंसयति ॥१४५॥

१२८. तत्रि कुटुम्बधारणे । कुटुम्ब परिवारः, उपलक्षणक्षे-
तत् । तन्त्रयते । तन्त्रम् । खलन्त्रः । अविस्तृतनिबन्ध ईः (७०।१।५८)
—तन्त्रीः । अथ इः (७०।४।१६६)—तन्त्रिः । तन्त्रा तन्त्रीति धृषोदरा- १५
दिस्वात् (द्र० ६।३।१०९) । त्री धातु मरवा चान्द्राः कुटुम्बयत इत्यप्यु-
दाहरन्ति ॥१४६॥

इत्युत्तरं 'भदि कलयाद्ये इति दुर्गः' इति पठ्यते । अन्ययोरेकतरं स्वामिना सूत्रमभिप्रेतं
स्यात् । तथापि 'पञ्च परिग्रह इत्येके' इत्यस्यैव कथंचित् सूत्रत्वं सम्भवति न तुल्यस्व,
यतो हि दुर्गः खलु कातन्त्रधातुपाठव्याख्याता, स चैतत्कालिकः । वस्तुतस्तु २०
अन्यत्र क्वचिदपि एकोदमतं मूलधातुवृत्तेषु स्वामिना न पठितम्, इत्यतोऽपि
नैतत् सूत्रमिति मन्यामहे ।

१. अस्माद् गणनया १४१ धातवो भवन्ति । अत्र मन्ये स्वामिना 'वर्गे
वर्गेने' इत्युत्तरं पठ्यमानो पञ्चधातुरप्यङ्गीकृतः स्यात् । अत्र इतः पूर्वा टिप्पणी
द्रष्टव्या । २५

२. 'सूत्रयेत्' पाठा० ।

३. 'उदाजङ्' पाठा०, मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे 'तत्रि कुटुम्बधारणे'

इत्येवमेकधातुरूपं सूत्रं पठ्यते, स चापपाठः ।

१२९. मत्रि गुप्तभाषणे । मन्त्रयते । मन्त्रः ॥१४७॥

१३०. स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । स्पाशयते । अत्सृष्टवर
(७।४।४४) इत्यपस्पशत् । वा दान्त (७।२।२७) इति स्पष्टः स्पाशितः ।
भ्वादी स्पश बाधने (तु० १।६२६) स्पशति । स्पशश्चरः ॥१४८॥

१३१. भर्त्स तर्ज संतर्जने । भर्त्सयते, [तर्जयते] । लक्ष्ये
भर्त्सयति तर्जयतीति दृश्यते । एवं 'निशामयति, भालयति, कोटय-
ति, बध्दयति, निवेदयति' इत्यादि । अतः एव चुरादिभूतान्स्वरान्विताभा-
करोत् । भ्वादी तर्ज भर्त्सने (१।१४०) —तर्जति ॥१४९, १५०॥

१३२. वस्त गन्ध अर्दने । वस्तयते । वस्तः, वस्तिः । गन्धयते,
१० गन्धः । गन्धवर्षो घोटकः ॥१५१, १५२॥

१३३. किष्क हिंसायाम् । किष्कयते । किष्कुहंस्ते वितस्तौ च
(धम० ३।३।३) किष्कगन्धा । हिष्क इति दुर्गः, हिष्कितं लक्ष्यते । भ्वादी
(१।६०४) हिष्कति ॥१५३॥

१३४. निष्क परिमाणे । निष्कयते । निष्कः ॥१५४॥

१३५. लल ईप्सायाम् । लालयते । कुं^३लालयते—कुलालः ।
भ्वादी लल विलासे (१।२४०) ललति ॥१५५॥

१३६. कूण संकोचने । मुञ्च विकूणयते ॥१५६॥

१३७. तूण पूरणे । तूणयते । तूणः, तूणीरः । तूज इति
चन्द्रः^३ ॥१५७॥

१३८. भ्रूण आशायाम् । भ्रूणयते । भ्रूणो गर्भः । आशकाया-
मित्येके ॥१५८॥

१३९. शठ श्लाघायाम् । शाठयते । शाठः । शठ इति नन्दी,
शल इति कौशिकः ॥१५९॥

१. उदात्तानुदात्तस्वरितविराष्टान् इत्संस्कानित्यर्थः । काश्यपोऽप्याह—

२५ 'कार्याभावोऽथ श्रुत्या पठ्यते' । चुरादय इति शेषः (द्र० धातु० पृष्ठ ३७०) ।

२. इतोऽग्रे कश्चित् पाठस्तुटितः ।

३. नोपलभ्यते मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे ।

१४०. यक्ष पूजायाम् । यक्षयते । यक्षः । मनिद्र (द्र० वश०
उ० ६।७३) यक्ष्मा ॥१६०॥

१४१. स्यम वितर्के । स्यामयते । म्वादी स्युः स्वन (१।५।६५)
इति मित्—स्यमति, स्यमयति ॥१६१॥

१४२. गूरी उद्यमे । उद्गूरयते । आगूरणः । तुदादी गूरी ५
उद्यमे (६।६५) उद्गूरयते । अपगूरी यमुलि (६।१।५३) इत्यस्तावात्यं वा—
अपगारम्, अपगोरम् ॥१६२॥

१४३. शम लक्ष् आलोचने । निशामयते । वा दान्तरान्त
(७।२।२७) इति शान्तः । अनालोचने—निशामितः । दिवादी (४।९४)
शामयति । शमोऽदर्शने (२।५।७८) इति मित्त्वम्—शमयति रोगम् । १०
लक्षयते लक्षणम्, लक्षते । अन्यत्र लक्षयति घटम् ॥१६३, १६४॥

१४४. कुत्स अवक्षेपणे । कुत्सयते । कुत्सना । विनिपुत्रि
(३।३।१०५) इति कुत्सा ॥१६४॥

१४५. कुट छेदने । कोटयते रज्जुम् । तुदादी (६।८०) कुट-
यति, वा आरा (३।१।७०) इति कुटति, तुव इत्येके 'उत्कोटयते तुणम् ॥१६६॥ १५

१४६. गल स्रावणे । गालयते, उद्गालयते । म्वादी (१।
३६४) गलति ॥१६७॥

१४७. भल आभण्डने । आभण्डनं निरूपणम् । निभालयते ।
॥१६८॥

१४८. कुट प्रतापने । कोटयते ।^१ तुदादी (६।१७४) कौटि- २०
ल्ये—कुटति । कुट इति चन्द्रः^२, अत एव च कुट छेदने (१०।१४६) इत्यनेनैव
सिद्धम् । कुट आप्रदान इति दुर्ग ॥१६९॥

१४९. वञ्चु प्रलम्भने । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानम् ।

१. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८८) 'कुट इत्येके इति स्वाप्ती' पाठ उद्भियते ।

२. पुक्वकारे (पृष्ठ ३५) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८८) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ २५
६१८) च 'कुट प्रतापने-कुटयते' इति पाठ उपलभ्यते । स तु नेह दृश्यते ।

३. मुञ्जिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

एवमादीनामनुबन्धः प्रत्यभिधानार्थम्, स एवायमर्थान्तरे श्रुतादिरिति^१ । शृङ्गिवन्धोः प्रलम्भने (१।१।६९) तद्ध—वञ्चयते बालम्, अन्यत्राहिं वञ्चयति । भ्वादी वञ्च गतो (तु० १।१२०)—वञ्चति ॥१७०॥

१५०. वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यम् ।^२
५ वषयते । वर्षचरः । भ्वादी वृषु सेचने (१।४६४) [वर्षति] । तवर्ग-
चतुर्धादिः सामर्थ्यधारणार्थं इत्येके—वर्षयतेऽस्मि ॥१७१॥

१५१. मद् तृप्तिशोधने । शोधनं सम्पत्तिः^३ । तृप्तिशोध
इति मदी । मादयते । दिवादी मदी हर्षे (४।१०९) मादयति । घटादी
मदी हर्षग्लापनयोः (१।५५२) मदयति ॥१७२॥

१५२ दिवु परिकूजने । देवयते गन्धी । दिवादी (४।१)
दीव्यति । भ्वादी देवने (तु० १।१३४) परिवेद्यते ॥१७३॥

१५३. गृ विज्ञाने । गारयते । तुदादी निगरणे (६।११०)—
निगिरति । कघादी शब्दे (१।२७) गृणाति । कृ विज्ञान इति ऋगः ॥१७४॥

१५४. विद् चेतनाख्यानविवादेषु । वेदयते सुखम्, आवे-
१५ दयते कथाम्, प्रवेदयते वादिनम् । भ्वादी (२।५९) वेत्ति, दिवादी (४।६२)
विद्यते । तुदादी (६।१३२) विन्दति, विन्दने । रुधादी (७।१७) विन्दते
॥१७५॥

१५५. मन स्तम्भे । स्तम्भो गर्वः । मानयते वृषलः^४ । पक्षे

१. धातुवृत्तिकारस्तु 'कथायामिद्विल्लपार्थमनिरप्यधिधि लिङ्गसूकरानुबन्ध'

२० इत्याह (पृष्ठ ३८८) ।

२. पुरुषकारे (पृष्ठ ८५) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) च 'तृप्तिशोधने तर्पणशुद्धौ'
इति स्वामिनाम्नोद्भिद्यते पाठः ।

३. धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३८६) केशवस्वामिनाम्नोद्भिद्यतेऽयं पाठः ।

४. वृषलशब्दो हि द्वयर्थकः—धर्मात्मवाची अधर्मात्मवाची च । तथा चोक्तं
२५ निरुक्ते—वृषलो वृषशीलो वृषारीलो वा (२।१६) । धर्मात्मवाची 'वृषादिभ्यश्चिह्'
इत्याद्यादिकेन (१।१०३) लुपेण सिद्ध्यते । मुद्राराजतेऽसकृत् चाणक्येनोच्चार्यमाणं
वृषलपदं धर्मात्मवाच्येव, न निन्दार्थकः । को हि नाम बुद्धिमान् राजानं निन्यपदेन
वक्तुमुचितं मन्यते ।

मनतीति चन्द्रः^१ । दिवादी (४।६६) मन्यते, तनादी (८।९) मनुते ।
॥१७६॥

१५६. यु जुगुप्सायाम् । यावयते ब्राह्मणान् जालम् । याव्यम् ।
अदादी मिश्रणे (२।२५) यौति । कथादी बन्धने (९।७) युनाति । पुञ्ज
कुत्सायामित्येके—योजयते ॥१७७॥

१५७. कुस्म नाम्नो वा । कुस्ममिति दृष्टम्^२ । कुस्मेत्य-
स्मान्नाम्नः प्रातिपदिकाणिञ् वा भवति । यदूया—कुस्ममिति
प्रकृत्यन्तरं दृष्टम्, कुपूर्वात्स्मयते—(१।६७८) परिष्ठादिषद्^३ अण्येषां
दृश्यते (१।२।१०२) इति उपसर्गः । कुस्मयते, कुस्मयति । ननु स्मिङ्
कुपूर्वात् कुस्मयत इति सिद्धम्, कुस्माच्च नाम्नः सर्वप्रातिपदिकेभ्यः १०
किपि (द्र० ३।१।११ भा०) कुस्मतीति सेत्स्यति तत्किमर्थं कुस्मनाम्नो
वेत्युच्यते? इति बोधित्वा परिहरति—कुस्मयतिरकारितः इति । कोनाञ्चा
सह नित्यसमासोऽस्ति (द्र० २।२।१८), न तु कुत्सितं स्मयते इति
तिङ्गा उपपदमतिङ् (२।२।१६) इति । ततश्च स्मयते कु इत्यपि प्रयो-
गानियमः, स्यात्, स च नेष्यते । अधाण्यन्तेऽपि प्रकृत्यन्तरे भाषा- १५
यामेतदूर्प भवेत्, केन निर्वायत इत्याह—उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते
प्रकुस्मयते, विकुस्मयत^४ इति.....ते प्राग्भातोः (१।४।८०) इति,
कुस्मयत इत्युपसर्गस्य इत्यपव्याख्या^५ । अपि च सार्वधातुके यकि

१. चन्द्रेण स्वीयधातुपाठव्याख्यायामेतद्विहितं स्यात् ।
२. इदम्, अत्रे च स्थूलाक्षरेण मुद्रितानि वचनानि धातुपाठस्य सूत्राणि २०
पूर्ववृत्तेष्वचनानि वा प्रतीयन्ते । इत्थं च कस्मः पाठः—“कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति
दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितः, उपसर्गस्य बाह्यत्वमिष्यते, तस्मात् कारित एव ।” धातु-
वृत्तौ त्वेवं पठ्यते—“कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टम्, कुस्मयतिरकारितमिति,
कोनित्यसमासत्वात् उपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेव ।” धातुप्रदीपे निरर्थं
पठ्यते—“कुस्म कुस्मयते, कुस्मनाम्नो वा, कुस्ममिति दृष्टमेव, कुस्मयतिरकारितः ।” २५
सिद्धान्तकौमुद्यां नैतानि वचनानि व्याख्यायन्ते ।

३. यथा परिष्ठाशब्दे दस्त्यैव कुस्म इत्यत्रापीत्यर्थः ।

४. इतोऽप्रे कञित् पाठस्तद्विहितः ।

५. कस्येयं व्यास्येति न ज्ञायते ।

- णिलोपे कुस्म्यत इतीष्यते, कुस्मीयत इति स्यात्, कुस्मयाञ्चके
इत्यपि कुस्मियाञ्चके इति वा, कुसिष्मिया इति वा, अचुकुस्मतेति
वा, चुकुस्मयिषते कुसिस्मयिषते इति, कुस्मनेति कुस्मितिः
कुस्मयित्वेति प्रकुस्म्येति, तस्मादकारित एव । न तु स्वार्थनिर्देशं
५ विना क्रियावाचित्वाभावात् क्रियानिबन्धनाः कारकप्रत्ययाः
कर्तव्याः । अथ तत्करोत्याद्यर्थे सूत्रयत्यादिवद् (द्र० ३।२।
२६ वा०) अपि णिञ् इष्यते, तर्हि प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे (१०।२६५)
इत्यनेन सिद्धः ? सत्यम्, किन्त्वात्मनेपदप्रवृत्तिर्धातुरूपनिवृत्तिश्च
पृथक्पाठेऽस्य प्रयोजनम् । दुर्गस्तु कुस्मयन् इत्यपाठीत् । कुस्मेति
१० धातुर्मतिवष्टं बुद्धयोत्पादितमर्थमाहेति च ॥१७८॥
चतुर्विंशतिवृत्तेषु सप्तविंशताधातुभिराकुस्मीयपर्यङ्कः ।

१५८. चर्च अध्ययने । चर्चयति वेदम् । चिन्तिपूजि (१।३।
१०५) इति चर्चा ॥१७९॥

१५९. बुक्क भाषणे । बुक्कयति श्वा । भ्वादी (१।८७)
१५ बुक्कति ॥१८०॥

१६०. शब्द उपसर्गादाविष्कारे । प्रतिशब्दयति गिरिः-
'प्रतिश्रुत्कामाः'ऽऽविष्करोति' इत्यर्थः । विशब्दयति । योगविभागादा-
विष्कारे चेत्युपसर्गादपीति नन्दी—शब्दयति । दौर्गाणां शब्द इत्येके सूत्रम्,
शब्दक्रियायामित्यर्थः, तत् उपसर्गाद् आविष्कार इति । चन्द्रः^३ प्रातिपदिकाद्या-
२० त्वे (१०।२९५) इत्यनेनैव साधयति ॥१८१॥

१६१. कण निमीलने । काणयति चक्षुः । काणः । भ्वादी
(१।३०२) कणति । मिस्वात् (द्र० १।५३५) कणयति ॥१८२॥

१. धातुवृत्तौ त्वेवं पाठ उद्भ्रियते 'अत्र स्वामी शब्द उपसर्गादाविष्कारे
चेति पठित्वा उपसर्गपूर्वाञ्छब्द इत्यस्मादाविष्कारे चकाराद् भाषणे च.....'
२५ (पृष्ठ ३६०) ।

२. धातुवृत्तौ 'प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः' इति पाठ उद्भ्रियते (पृष्ठ ३६०) ।

३. इदं चन्द्रेण स्वोपज्ञे धातुव्याख्यान एवोक्तं स्यात् ।

१६२. जमि नाशने । जम्भयति, जम्भयते । भ्वाद्वा जम्भयति जम्भयते (१।२७३)—जम्भते, जम्भयते । 'जम्भो जम्भ' इत्याह । रश्मिजमोरश्मि (७।१।६१) इति तुम्—जम्भयितुम् ॥१८३॥

१६३. घृद आस्रवणे^१ । सूदयते । घाते च केचित्—निसूदयति । भ्वाद्वा क्षरणे (१।२१)—सूदते, सूदः, निसूदितः ॥१८४॥ ५

१६४. जस ताडने । जासिनिमहय (२।३।५६) इति चौरस्यो-जासयति । दिवाद्वा (४।१०५) जस्यति । जसि (१०।११४) इत्युक्तम्—जसयति ॥१८५॥

१६५. पश बन्धने । पाशयति । भ्वाद्वा पशति,^२ पशते । उभयत्रापि मूर्धन्यान्त इति दुर्गः ॥१८६॥ १०

१६६. अम रोगे । आमयति । भ्वाद्वा अम गत्यादिषु (१।३।१२) अमति । घटाद्वा अम रोगे^४ अमयति, अतिशब्दाद् गुणादेशो द्रष्टव्यः^५ । आमयः, आमयते ॥१८७॥

१६७. चट स्फुट भेदे^६ । उच्चाटयति । स्फोटयति । भ्वाद्वा (१।२२६) स्फोटति । तुदाद्वा (६।७८) स्फुटति ॥१८८॥ १५

१६८. घट च । १६९. हन्त्यर्थाः । चट स्फुट घट च हन्त्यर्थाः, एते हन्त्यर्थे णिचमुत्पादयन्ति ।^७ उच्चाटयति, आस्फोटयति, विघा-

१. मुद्रिते चान्द्रधातुपाठे नोपलभ्यते ।

२. 'आम्रवणे' पाठा० ।

३. स्वामी भ्वाद्वा (१।६२६) तात्पर्यान्तं न पपाठ, ऐक्यां मते 'पश' २० इत्याह ।

४. घटाद्वा 'न कम्यमिचसाम्' (१।५.५६) सूत्रे निर्दिश्यते, 'अम रोगे' इत्येवं न कचित् भ्वाद्वा पठ्यते ।

५. अस्याभिप्रायो न ज्ञायते ।

६. 'भेदने' इत्युद्भिद्यते पुरुषकारे (पृष्ठ ६२) ।

२५

७. अत्र पुरुषकारे भूयान् पाठभेदो दृश्यते । तथाहि—'धीरस्वामी तु चट स्फुट भेदने । चाटयति, स्फोटयति । घट च—चटधातुश्च भेदने वर्तते । हन्त्यर्थाः हन्त्यर्थाश्च धातवो णिचमुत्पादयन्ति' इत्युक्त्वा दर्शनान्तरमप्याह—'घट च हन्त्यर्थाः ।

टयति । अन्ये^१ तु घट इति आत्कुटी—आस्फोटने चुरादिरिति व्याख्यन्,
अन्यत्र भ्वादिः उच्चटयति । कीचत्तु हन्त्यर्थाः स्वार्थे चेत्याहुः—घाट-
यति, तोडयति, गणान्तरपाठाद् वेति—तुदति (६।१) । इत्थं तुदाँ
हिंसार्थपाठ आत्मनेपदार्थः, घट संघाते इति दुर्गः—संघाटयति । घटे-
५ भ्वादी (१।५१०) घृतार्थस्तद्धर्षो मित्संज्ञार्थश्च पाठः ॥१८९॥

१७०. दिवु अर्दने । परिदेवयति । अन्यत्र दीव्यति (४।१)
चन्द्रो दिवु परिकूजेने^२ इत्येव सिद्धिमाह^३ ॥१९०॥

१७१. अर्जं प्रतियत्ने । प्रतियत्नः संस्कारः । अर्जयति ।
भ्वादी अर्जं सर्जं अर्जने (१।१३८)—अर्जति ॥१९१॥

१७२. घुपिर विशब्दने । विशब्दनं विशिष्टशब्दकरणम् ।
उद्घोषयति । अविशब्दन इत्येके । अपघोषयति पापम्, अपहृत इत्यर्थः ।
इरित्वमनित्ययन्तत्वे लिङ्गम्—अघुषत्, अघोषीत्, अजूघुषत् । घुष विशब्दने
इति कैशिकः । भ्वादी (१।४३४) घोषति ॥१९२॥

१७३. आडः क्रन्दसातत्ये । चुरादिः^४, आक्रन्दयति ।
१५ अन्यत्र (१।५८) क्रन्दति ॥१९३॥

१७४. लष^५ शिन्पोपयोगे । लाषयति । भ्रमादिना तद्वणो-
तीत्यर्थः । अन्यत्र लषति, लध्यति (१।६२७) । तालव्यान्त इति कैशिकः—
लाशयति ॥१९४॥

घट स्फुट धातु द्वौ घट च धातुस्त्रयः, एते हन्त्यर्था हन्तिना समानार्थाः खिचमुत्पाद-
२० यन्ति^६ इति (पृष्ठ ६२) ।

१. वक्ष्यमाणः पाठः शाकाटयनस्येति पुरुषकारः (पृष्ठ ६२) ।

२. 'परित्यक्तजन' ? पाठा० ।

३. चन्द्रस्तु 'दिवु परिकूजेने' इत्यपि धातुपाठे न पठति, कुतस्ततः सिद्धिः ?
अयं कीरतरङ्गिण्याय (१०।१५२) सूत्रे पठ्यते ।

४. अत्राह धातुवृत्तिकारः—'स्वामी तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्द सातत्ये
चुरादिः, आघोषयति' (पृष्ठ ३६१) ।

५. अथ पुरुषकारधातुवृत्तिकारश्रौदमनोरमाकारादयः स्वामिमेत 'लष' इति
दन्त्यं पठित्वा 'लष' इति मूर्धन्यान्तमिति केचित्^७ इति पठन्ति (पृष्ठ—पु० ११९,
धा० ३९१, श्रौ० ६१८) ।

१७५. भूष अलंकारे । भूषयति । भ्वाद् (१।४५५) भूषति ।
तति भूषेति दुर्गः^१—उत्तंसयति । अवतंसयति, उत्तंसः, अवतंसः ॥१९५॥

१७६. मोक्ष असने^२ । मोक्षयति शरान् । अन्यत्र (६।१३३)
मोक्षते ॥१९६॥

१७७. अर्ह पूजायाम् । अर्हयति, अर्जिहत्, अर्हितम्, अर्हणा । ५
भ्वाद् (१।४८८) अर्हति ॥१९७॥

१७८. ज्ञा नियोजने । आज्ञापयति भृत्यान् । ज्ञापितः ज्ञापना ।
अन्यत्र (९।३८) जानाति ॥१९८॥

१७९. भज विश्राणने । विश्राणनं दानम् । विश्राणे विवेचन
इत्यन्ते । भाजयति, भाजी^३ (द्र० ४।१।४२) अन्यत्र (१।७२५) भजति, १०
भजते ॥१९९॥

१८०. शृष अप्रसहने । अप्रसहनम् = अमर्षः । प्रसहने = अभि-
मवे इत्येके । शर्धयत्यरिम् । अशशर्धत्, अशीशृधत् । भ्वाद् शृषु
शब्दकुत्तायाम् (१।५०६)—शर्धते, तथा शृषु शृषु उन्दे (१।६।१३)—
शर्धते, शर्धन्ति ॥२००॥

१८१. यत निकारो^४ पस्कारयोः^५ । निकारः^५ स्वेदनम् ।
यातयत्यरिम् । यातना तीव्रवेदना । यातयति राजा छिद्रम्, छादय-
तीत्यर्थः । प्रतियातयति—प्रतिबिम्बयति, प्रतियातना = प्रतिबिम्बम् ।
भ्वाद् यती प्रयत्ने (१।२६) यतते । निरञ्च धान्यघनयोः प्रतिदाने—निर्यात-
यत्यृणम्, शोधयतीत्यर्थः, धान्यघने उपलक्षणम् ॥२०१॥

१. इत्यमेव भ्वाद् (१।४५५) अप्याह स्वामी ।

२. 'सहने' पाठः ।

३. 'अमिश्राणी' इत्यधिकं क्वचित् ।

४. 'निराकार इति तु पाठो दृश्यते, निराकारः परिभव इति च शीरस्वामी'
इति पुष्पकारोद्भूतः पाठः (पृष्ठ ७६) । दीक्षितोऽपि प्रौढमनोरमायां 'स्वामी तु
निराकारस्थाने निराकारेति पठित्वा निराकारः परिभव इति व्याख्ययत्' इत्याह २५
(पृष्ठ ६१८) । एवं धातुवृत्तिकारोऽपि (पृष्ठ ३९१) । अत्र तु सर्वैवान्यः
पाठ उपलभ्यते ।

५. 'निकारोपसंस्कारयोः' पाठः ।

१८२. वस स्नेहच्छेदापहरणे^१। वासयति, वासना, वास-
यति वृक्षम्, वासयत्यरिम्, हन्ति इत्यर्थः। भ्वादी (१।७३३) वसति,
अदादी (२।१६) वस्ते, वस्त्रम् ॥२०२॥

१८३. चर संशये। विचारयति। विचारणा हि सति संशये
५ भवति। चर अतंशय इति दुर्गः। अन्यत्र (१।३७१) चरति ॥२०३॥

१८४. च्यु सहने। च्यावयति। भ्वादी (१।३८२) च्यवते।
च्युत सहन^२ इति पके, हसने च इति पके—च्योसयति ॥२०४॥

१८५. भुवोऽवकल्कने। अवकल्कनम् मिश्रीकरणम्^३। भाव-
यति दध्नीदनम्^४। अनित्ययन्तस्वार्थम्पञ्चमी। विकल्कने इति नदी—
१० भावयेद् ब्राह्मणन्तपः, भावितम्। भू प्राप्तावात्मनेपदी (१०।२३१) विभाषा
णिच्—भावयते, भवते। भू सतायाम् (१।१) भवति ॥२०५॥

१८६. कृपेस् तादर्थ्ये। तादर्थ्यम् उद्देशाधिवयम्^५। कल्पयति
देवताभ्यो हविः, संकल्पयति। भ्वादी कृप् तादर्थ्ये (१।५०८)—कल्पते
तादर्थ्येऽवकल्कन इत्येके। अत एव भू कृप अवकल्कने इति दुर्गः। चन्द्रो ब्राह्-
१५ म्ययकल्कने—चिन्तन इति व्याख्यतु^६—सम्भावयति, अवकल्प-
यति ॥२०६॥

१. 'स्नेहच्छेदापहरणे' पाठा०।

२. 'हानी' पाठा०।

३. उद्धृतम्—धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३९२) पुरुषकारे (पृष्ठ १२) च।

४. 'भावयति शीरेण घृतम्' इति पुरुषकारे पाठः (पृष्ठ १२)।

५. अत्र पुरुषकार इत्यमुद्ध्रियते—'स्वामी तु कृपेयोऽर्थस्तदर्थमात्र इति
व्याख्यामवकल्पयति इत्युदाहरणं च समर्थो भवति इति व्याचष्ट' (पृष्ठ १२, १३)।
धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६२) प्रौढमनोरमायां (पृष्ठ ६१९) चैवं स्वामिपाठो निर्दिश्यते—
'शीरस्वामी तु कृपेस्तादर्थ्ये इति पठित्वा तादर्थ्ये इति प्रस्तुतस्य भुवोऽर्थे मिश्रीकरणे,
२५ अथवा तच्छब्देन कल्पिः परानुश्यते। तस्य योऽर्थः सामर्थ्यलक्षः, तस्मिन्निति
द्वेधा व्याख्यतु' इति।

६. चान्द्रचातुपाठे नैवेमी धातु पठ्यते। कुत्र चन्द्रेयैतद् व्याख्यात-
मित्यपि विचारार्हम्।

१८७. रग लग आस्वादने^१ । रागयति, लगयति । अन्य-
त्रार्थे घटादी रगे लङ्गायाप्, लगे लङ्गे (१।५३२, ५३३)—रगति, लगति;
रगयति, लगयति । रक लोकेति चन्द्रः,^२ आसादने^३ इति दुर्गः ॥२०७॥

१८८. अन्चु विशेषणे । विशेषणम्—अतिशयः । अञ्चयत्य-
र्थान्, व्यक्तीकरोत्यर्थः । भ्वाद्वा^४ यन्तु गतौ (१।११९)—अञ्चति ॥२०८॥ ५

१८९. लिङि चित्रीकरणे । लिङ्गयति, उलिङ्गयति, लिङ्गम् ।
भ्वाद्वा^४ लिङि गत्यर्थः (१।९१)—आलिङ्गति ॥२०९॥

१९०. मुद संसर्गे । मोदयति सर्पिषा सक्तून् । मोदकः ।
भ्वाद्वा^४ मुद हर्षे (१।१६)—मोदते ॥२१०॥

१९१. उध्रस उच्छे । कृपादिः (९।५६) एवायं स्वार्थेणिजर्थः १०
पठित इत्युदिचम्—ध्रासयति, ध्रस्नाति । प्रयोगसमवायीत्येके—
उद्ध्रासयति, उद्ध्रस्नाति ॥२११॥

१९२. मुच प्रमोचने । मोचयति शरान् । भ्वाद्वा^४ मुच कल्के
(१।१०५)—मोचते, तुदाद्वा^४ मुच मोचणे (१।१३३)—मुञ्चते,
मुञ्चति ॥२१२॥ १५

१९३. आस्वदः सकर्मकात् । स्वद संवरणे (१०।२००) इति
वक्ष्यति, आ पतस्मात् इत ऊर्ध्वं सकर्मकाणिच् क्रियते^५ । शाकटायन-
स्वाङ्पूर्वात् स्वादेराह^६—आस्वादयति दधि, अन्यत्र भ्वादित्वात्
(१।१८) स्वधत्ते, स्वादमनुभवतीत्यर्थः ।

१. 'आस्वादने' पाठा० ।

२. चान्द्रधातुपाठे नैव पठ्यते ।

३. 'आस्वादने' पाठा० । दौर्गन्धातुपाठस्यास्मत्स्तलेखे नायं धातुः पठ्यते ।
अतः पाठशुद्धिः कीदृशीति न ज्ञायते ।

४. अत्र पुनर्वकारधातुवृत्तिकारप्रौढमनोरमाकाराः स्वामिपणे 'आङ्पूर्वाद्
स्वदेः सकर्मकाणिच् भवति । पय आस्वादयति' इति पाठमुद्दभिरे (पृष्ठ-पु० ४४, २५
धा० ३६२, प्रौ० ३१९) । अत्र तु न तथोपलभ्यते ।

५. काशकृत्स्नः 'स्वद आस्वादेन, आस्वादः सकर्मकात्' इति पठन्
(पृष्ठ २८१) नायमभिधावाङ् इति स्पष्टमुच्चेयति । तथैव शाकटायनोऽपि
व्याचष्टे ।

१९४. अस ग्रहणे । आसयति [फलम्] । अस वारणे इति दुर्ग—
आसयति मृगान् । धारण इति नदी, ग्रहण इत्येके । अन्यत्र (४।९) असति
अस्यति ॥२१२॥

१९५. पुष धारणे । पोषयत्याभरणान् । भ्वादी (१।४६२)
५. पोषति, दिवादी (४।७३) पुष्यति, कचादी (९।६०) पुष्णाति ॥२१३॥

१९६. दल विदारणे । दालयति दारु । दालपः, दाल्मिः ।
भ्वादी दल विदारणे (१।२६६)—दलति, मित्वाद् (इ० १।५५२ व्याख्या-
नम्) दलयति ॥२१४॥

१९७. पट पुट रुट लुट तुजि पिजि लजि लुजि अजि कुसि
१०. कुशि असि दसि दशि घटि रषि लषि अहि बहि महि गुप् भूप
विच्छ चीव बर्ह बल्ह पुथ लोक् लोचृ गद कुप तर्क वृत् वृधु
भासार्थाः । एते सकर्मका भासार्थाः^१ णिच्मुत्पादयन्ति । पाटयति,
कलिपाटि (उ० १।१८) इति पटुः, भ्वादी (१।१९८) पटति । एषां गणान्तरे
पाठः सकर्मकत्वेऽपि णिजिवकल्पार्थः, इहैव पठितास्तु न्याय्यविकर-
१५. णान् प्रत्युदाहरन्ति—असति, कुसतीति । पोटयति, तुवादी (६।७२)
पुटति । रोटयति, लोटयति, भ्वादी (१।४९७ पाठा०) रोटते, लोटते,
दिवादी लुट प्रतिपाते (४।११६) लुटयति । तुज्जयति, भ्वादी
(१।१५४) तुज्जति । पिज्जयति अवादी (२।२० पाठा०) पिज्जते ।
लज्जयति^२, लज्जति । लुज्जयति, लुज्जति । अज्जयति, रुवादी
२०. (७।२६) अज्जते, व्यनक्ति । कुसयति, कुंसति, भुकुंस, भुकुंशः ।
कुंशयति, कुंशति । अंसयति, अंसति । दंसयति, दंसति । दंशयति,
भ्वादी दंश दशने (१।७१६) दंशति । घण्टयति, घण्टति, घण्टा ।
रङ्गयति, लङ्गयति, भ्वादी (१।७५) रङ्गते, लङ्गते । अंहयति,
अंहयति, मंहयति, भ्वादी अहि गतौ, बहि महि वृद्धौ (१।४२१, ४२०)—
२५. अंहते, अंहते, मंहते । गोपयति, भूपयति, विच्छयति, भ्वादी (१।२८०,

१. अत्राह धातुवृत्तिकारः—‘तथा च क्षीरस्वामी—भासा दीप्तिरर्थो येषां ते
भासार्थाः इति’ (पृष्ठ ३६३) । नात्रार्थ पाठ उपलभ्यते ।

२. सस्मार पुरुषकारः (पृष्ठ ६१) ।

२८१।६।१२६) गोपायति, धूपायति, विच्छायाति, उपधूपविच्छ (३।१।२८)
इत्यायः । चीवयति, भ्वादी चीव आधाने (पृ० १।६२८)—चीवति ।
बर्हयति, बलहयति, भ्वादी बर्ह बलह प्राधान्ये (१।४२३)—बर्हते, बलहते ।
पोथयति, दिवादी पुथ हिंसायाम् (४।११)—पुथयति । धिलोकयति,
आलोकयति, भ्वादी (१।६३, १००) लोकते, लोचते । नादयति, भ्वादी ५
(१।४५) नदति । कोपयति, दिवादी (४।१२६) कुप्यति । तर्कयति,
वितर्कः, तर्कितः । वर्तयति, वर्धयति, भ्वादी (१।४०४, ४०५) वर्तते,
वर्धते । अन्ये भजिपितिलडिबृद्धितडिनटादीन् पठन्ति—भजयति, रुधादी (७।२१)
भनक्ति । पिसयति, पिसति । लण्डयति, लण्डति । वृहयति, भ्वादी
(१।४८५) वृहते । ताडयति, तडति । नाटयति, नटति, भ्वादावात्मने- १०
पदीति नदी—नटते । पटादयः सकर्मकाः स्वार्थे णिच्प्रत्ययादयन्ति मासाधिति
पारावणम्—भासयति दिशः—दीपयति, इन्धयति, प्रकाशयति ।
गणान्तरपाठस्त्वेषां कार्यान्तराद्यैः ॥२१५, २१६—२४९॥

१९८. पूरी आप्यायने । पूरयति, विवादी (४।४१)
पूर्यते ॥२५०॥ १५

१९९. रुज हिंसायाम् । रोजयति । तुदादी रुजो भजे (६।१२०)—
रुजति ॥२५१॥

२००. ष्वद संवरणे । स्वादयति, सिस्वादयिषति (प्र० ८।

भ्वादी ष्वद आस्वादाने (१।१८) स्वदते ॥२५२॥

सकर्मकपर्यट्टकः । अथ च द्विचत्वारिंशतिसूत्रेषु सप्तसप्ततिर्भातवः । २०

२०१. आ घृषाद्वा । घृष अप्रसङ्गे (१०।२३८) इति वक्ष्यति;
आ पतस्माद् इत उत्तरेभ्यो णिच् वा भवतीत्यधिक्रियते । पक्षे
न्याय्यो विकरणः शप् । इह नियमेन णिच्नो विकल्पः । अनित्यण्यन्त-
त्वं तु यथालक्ष्यम्, क्वचिद् विकल्पार्थम् ।

२०२. युज पृची सम्पर्चने । योजयति, योजति, दिवादी २५

१. भ्वादी परस्मैपदिषु पठ्यते तेन 'वृहति' इति साधु स्यात् ।

२. उद्धृतं भातुचौ (पृष्ठ ३९४) ।

३. 'संबन्धने इति धीरत्वामी' इति पुरुषकारः (पृ० ५२) ।

युज समाधौ (४।६७) युज्यते, रुधादौ युजिर योगे (७।७)—युनक्ति । सम्पर्चयति, रुधादौ (७।३०) सम्पृणक्ति, अदादौ वृषी सम्पर्के (२।२१) संपृक्ते ॥२५३, २५४॥

२०३. अर्च पूजायाम् । अर्चयति, अर्चति ॥२५५॥

५ २०४. सह मर्षणे । साहयति, सहति । यथा—स एवायं नागः सहति कलमग्न्यः परिभ्रमम् (सुभाषित—६३१) भ्वादौ (१।५९०) सहते ॥२५६॥

२०५. ईर क्षेपे । क्षेपः प्रेरणम् । ईरयति, ईरति । अदादौ (२।११) ईते ॥२५७॥

१० २०६. ली द्रवीकरणे । विलालयति,* विलापयति । विलाययति, विलयति, विलयः विलायितम् । लियो वा^३ इति व्यवस्थितविभाषास्वाद् विलम्भनपूजाभिभवेभ्योऽन्यत्रात्वं नास्तीत्येवायौ, विलम्भनादावेवास्त्वं पुक् च—कस्त्वमुल्लापयते ? आलापयति, अपलापयते, लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च (१।३।७०) इति १५ तङ्, स्नेहविपादने^४ वृक् (८० ७।१।३६) घृतं विलीनयति । विवादाौ लीङ् श्लेषणे (४।२६)—लीयते कथादौ (९।३२) लिनाति ॥२५८॥

२०७. वृजी वर्जने । वर्जयति, वर्जति । अदादौ (२।२०) ध्या-
याने वृक्ते, रुधादौ (७।२९) वृणक्ति ॥२५९॥

२०८. वृज् आवरणे । *आवारयति; आवरति, आवरते ।

२० स्वादौ (५।९) वृणुते, वृणोति, कथादौ वृङ् सम्भक्तौ (६।४२) वृणीते^५ ॥२६०॥

२०९. जू वयोहानौ । जारयति, जरति, जारणा । विवादाौ (४।२०) जीर्यति, जीर्णः । कथादौ (९।२४) जृणाति । जि इति च नन्दी-
ज्राययति, ज्रयति, कथादौ जिणाति ॥२६१॥

१. अत्र बालमनोरमा द्रष्टव्या इत्यादि १८०९ ।

२५ २. 'विलीनयति' पाठा० ।

३. कुत्रस्य सूत्रमिति न ज्ञायते । पाणिनीयं तु 'विभाषा लीयतेः' (६।१।५१)

द्रष्टव्यम् ।

४. 'विपादने' पाठान्तरम् ।

५. 'आवारयति'.....'वृणीते' पुरुषकारे (पृष्ठ ३९) उद्धृतः । तत्रैव चेतोऽपि 'वृदादौ वृङ् सम्भक्तौ जियेत इति' इत्यधिकं पठ्यते, तदत्र नारित ।

२१०. रिच वियोजन-सम्पर्चनयोः । रेचयति, रेचति ।
रुधादौ (७।४) रिचिक्ति^१ ॥२६२॥

२११. शिष असर्वोपयोगे । असर्वोपयोगोऽनुपयुक्तत्वम् ।
शेषयति, शेषति । विपूर्वोऽतिशये । अतिशय उत्कर्षः । विशेषयति,
विशेषति, व्यशेषीत् । रुधादौ शिष विशेषणे (७।१६) विशिनष्टि,
व्यशिशत् ॥२६३॥

२१२. तप दाहे । तापयति, तपति ॥२६४॥

२१३. तृप ह्य संदीपने^२ । तर्पयति, तर्पति । विधादौ उप प्रीती
(४।८१) तृप्यति । स्वादौ तृप्नोति^३ । दर्पयति, दर्पति । विधादौ (४।८७)
हृप्यति । वृत् छृदेत्येके-चर्तयति, चर्तति; छर्दयति, छर्दति ॥२६५, २६६॥ १०

२१४. दभी भये । दर्भयति, दर्भति । कथादौ दभी ग्रन्थे—
दभ्णाति^४ ॥२६७॥

२१५. छद संवरणे^५ । छादयति, छादति । अर्जने घटादिः
(१।५५०)—छदयति ॥२६८॥

२१६. अथ हिंसायाम् । आघयति, अघति । अन्वयेत्येके— १५
अन्धयति, अन्धति ॥२६९॥

२१७. मी गतौ^६; मनने । माययति, मयति । विधादौ (४।२७)
मीयते, कथादौ (९।४) मीनाति ॥२७०॥

२१८. क्रथ हिंसायाम् । काथयति, कथति । म्वादौ (१।५३९)
मिक्—कथयति ॥२७१॥

२०

१. इतोऽग्ने 'रिचक्ते' इत्यधिकम् ।

२. उद्धृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६४) ।

३. वीरस्वामी स्वादौ उपधातुं न पठति । काशकस्ते (पृष्ठ २११) दौर्गे
य धातुपाठे 'धिवि उप प्रीजने' इति पठयते । पाणिनिः सुप्तादिषु (गण० ८।४।
३६) तुप्नोतिशब्दं पठति । तेनास्य स्वादिपाठो युक्तः प्रतिभाति । २५

४. वीरतरङ्गिण्यां कथादौ दभी ग्रन्थे न पठयते । तुदादौ (६।३५) पठयते,
तेन दमति इति युक्तम् । ५. अथ १०।३७ टिप्पणी ग्रहण्या ।

६. उद्धृतं पुरुषकारे (पृष्ठ २७) ।

२१९. शीक आमर्षणे । शीकयति, शीकति, अशीशिकत् ।
भ्वादाँ शीक सेचने (१।६२) — शीकते, अशीशिकत् ॥२७२॥

२२०. अर्द हिसि हिंसायाम् । अर्दयति, अर्दति । हिंसयति,
हिंसति । रुधादाँ (७।२४) हिनस्ति ॥२७३, २७४॥

५ २२१. आढः पद पद्यर्थे । पद्यतेरर्थो गतिः । आसादयति,
आसदति, आसीदतीत्येके । अन्यत्र (१।५९४) सीदति ॥२७५॥

२२२. शुन्ध शौचकरणे । शुन्धयति, शुन्धति ॥२७६॥

२२३. जुष परितर्पणे^१ । जोषयति, तुदादाँ जुषी प्रीतिसवनयोः
(६।१०) — जुषते ॥२७७॥

१० २२४. धूञ् कम्पने । धूनयति, 'धावयति' इत्येके^२ । धवते,
धवति, धूनितः । स्वादाँ (५।१०) धुनोति, धूनोति । तुदादाँ (६।९८)
धुवति, कचादाँ (९।१६) धुनाति ॥२७८॥

२२५. प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति,^४ प्रीणूञ्जोर्द्वे च साह-
चर्यात् (तु० ७।३।३७ वा०) प्राययति इत्येके, प्रयते, प्रयति, प्रीणितः
१५ विधादाँ प्रीञ् प्रीती (४।३४) — प्रीयने, कचादाँ (९।२) प्रीणाति,
प्रीणीते ॥२७९॥

२२६. अन्थ ग्रन्थसंदर्भे । संदर्भो बन्धनम् । अन्थयति, ग्रन्थ-
यति । अन्थति, ग्रन्थति । भ्वादाँ अथि शैथिल्ये, ग्रथि कौटिल्ये (१।२६, ३०)
अन्थते, ग्रन्थते । कचादाँ (९।४४, ४६) अघ्नाति, ग्रघ्नाति ॥२८०, २८१॥

१० २२७. आप्लु लम्भने । लम्भनं प्राप्तिः । आपयति, आपति,
आपितम् । स्वादाँ व्याप्तौ (५।१७) आप्नोति । आप्तम् ॥२८२॥

१. इ० 'अभिषेदे' काश्यप-संहिता (शृष्ठ ४१) ।

२. 'परितर्पणे परिवसिक्तियायाम् इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे (शृष्ठ ११७) धातुवृत्तौ (शृष्ठ ३९५) च पाठ उद्ध्रियेत, तच्च नात्र दृश्यते ।

३. उद्धृतं पुरुषकारे (शृष्ठ ३४) ।

४. स्यतं पुरुषकारे (शृष्ठ ३०) धातुवृत्तौ (शृष्ठ ३६५) च ।

२२८. तनु श्रद्धोपकरणयोः । तानयति, तनति, तत्त्वा, तनित्वा, नितान्तम् । तनादौ तनु विस्तारे (८।१) तनुते, तनोति, ततः ।

२२९. उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । चकारं मित्रकममाहुः^१—प्रतानयति, आतानयति, प्रतनति । वन श्रद्धोपहिंसनयोरिति चान्द्रं पारायणम्—वानयति, उपसर्गाच्चद्वानयति, तच्च भ्वाद्वा वन शब्दे (१।३।११) इत्येष ५ सिद्धम् ॥२८३॥

२३०. वद संदेशने । वादयति, वदति^२, वद्यते । भ्वादौ (१।७३९) वदति, वदते,^३ यजादिस्त्वात् (६।१।१५) संप्रसारणम्—उद्यते । चन्द्रो वधेत्यपाठीत्^४ ॥२८४॥

२३१. मान पूजायाम् । मानयति, मानति । भ्वादौ^५ (१।६९८) १० मीमांसते ॥२८५॥

२३२. भू प्राप्तावात्मनेपदी वा^६ । सम्भाषयते, सम्भवते, इत्यम्भूतः । भुवोऽवकल्के (१०।१८५)—भाषयति, भ्वादौ (१।१) भवति पाठादेव सिद्धे वाचचनमणिचसंनियोगेऽपि तदर्थम्—याधितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहे^७ ॥२८६॥

२३३. वच भाषणे । वाचयति, वचति, वाच्यते, वच्यते ।

१. 'चकाराद् विभाषामाह' पाठा० । अथ 'चकारो मित्रकमः, प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति' इति काशिकापाठो (४।४।१६) द्रष्टव्यः । यथा 'पश्मिमात्यमृगान् हन्ति, परिपन्वं च तिष्ठति' (४।४।३५, ३६) इति श्लोकादुरोधेन चकारः कर्म भित्त्वा तिष्ठते प्राक् पठ्यते, तथैव 'उपसर्गाच्च दैर्घ्ये' इत्यपि कस्यचिच्छ्लोकबद्ध- २० चातुपाठस्यांशः प्रतीयते, तददुरोधेनैव चाप चकारो दैर्घ्ये इत्यतः प्राक् पठ्यते ।

२. 'संवादयति, संवदति' पाठा० ।

३. भ्वादौ परस्मैपदिषु पठ्यते । तेन 'वदति' इत्येव पुस्तम् । कशकस्ते चातुपाठे तुभ्यपदिषु पठ्यते (पृष्ठ १६१) ।

४. कापाठीदिति न वायेत ।

५. इतोऽग्रे 'विचारे' इत्यधिकम् ।

६. सर्वकोशेषु विद्यमानं, क्षीरस्वामिना च व्याख्यायमानं 'वा' पदं लिखितेन ग्रन्थे निष्कासितम् ।

७. आत्मनेपदं महता प्रपञ्चेन निराकृतं पुरुषकारे (पृष्ठ १२) ।

चक्रः संवेशे चुरादिमाह । अदादी (२।५७) वक्ति, उच्यते, स्वपिसाह-
चर्याद् (६।१।१५) आदादिकस्य सम्प्रसारणम् ॥२८७॥

२३४. गर्ह विनिन्दने । गर्हयति, गर्हति । भ्वादी (१।४२२)
गर्हते ॥२८८॥

५ २३५. मार्ग अन्वेषणे । मार्गयति, मार्गति^१ । मृग अन्वेषणे
(१०।२८३)—मृगयते ॥२८९॥

२३६. कठि शोके । उत्कण्ठयति, उत्कंठति । भ्वादी
(१।१६७) उत्कंठते ॥२९०॥

२३७. मृजूष^२ शौचालंकारयोः । मार्जयति, मार्जति, मार्ज-
१० ना, मार्जिता, रसाला चेति लोकः । अदादी (२।६१) संमार्ष्टि, न
लुप्ततास्य (१।१।६१) इत्यस्यनित्यत्वात् मृजेरात् ॥२९१॥

२३८. मृष तितिज्ञायाम् । मर्षयति, मर्षति । दिवादी (४।५४)
मृष्यति । केषिद् अमुमदन्तत्वापजीवनार्थं व्यत्यस्य पठन्ति^३—मृष-
यति, मृषति ॥२९२॥

१५ २३९. धृष अप्रसहने । अप्रसहनमभिभवः, अत एव प्रसहन
इति वृत्तम्^४ । धर्षयति, धर्षति, प्रधृष्टः, प्रधर्षितः । भ्वादी निधृषा
प्राग्वह्ये (५।२६) धृष्णोति ॥२९३॥

सप्तधिरातिसूत्रेषु चत्वारिंशताधातुभिराष्टवीयपर्वहकः ।

२४०. अदन्ताः । इत आ गणान्ताद् इत्संज्ञानिषेधार्थम्-
२० दन्तत्वं विधीयते, ततश्च अतो लोपः (६।४।४८) इत्यस्यलोपस्य स्थानि-
कत्वाद् वृद्धाद्याधभावः—कथयति, कथंकः, बहुवचनाद्^५ वटिलजिप्रभ-

१. इतोऽमे 'संस्कारे च—मार्गयति वाससी' इत्यधिकं कश्चित् ।

२. 'मृजूष इति क्षीरस्वामी, वकारोऽङ्गर्थे इति च' इत्युदृत्य प्रत्याख्यात-
वान् पुरुषकारः—'तच्चिन्त्यम्—मृजेति भिदादिपाठात् सिद्धेः' इति (पृष्ठ ५७) ।

२५ 'वकारोऽङ्गर्थः' इति नाम पठ्यते ।

३. 'अचादन्ताः' इत्युत्तरसूत्रानन्तरमित्यर्थः ।

४. 'श्रुवत्तम्' पाठा० ।

५. 'अचादन्ताः' इति सूत्र इति शेषः । नादन्तात् सन् इति काशकृत्स्नाः
प्रतिजानते । (का० भातु० २८२) ।

तीनाम् (१०।२०५, २०६) अकारान्तागमो भवतीति द्रमिडाः—वण्टापयति,
लज्जापयति ।

२४१. कथ वाक्यप्रतिबन्धे । प्रतिबन्धो विच्छेदोदीरणात्,
अत एव वाक्यप्रबन्ध इत्येके पेठुः । कथयति । अल्लोपात्परापि वृद्धिर्ना-
स्ति, परशब्दस्फोटवाचित्वान् (१।४।२ भाष्ये) चित्पूजि (३।३।१०५) ५
इत्यङ्—कथा—वेरनिटि (६।४।५१) इति लोपः, कथकः, संकथय्य,
एपि लघुपूर्वात् (६।४।५६) इत्यत् । अचकथत् सम्बल्लपुनि (७।४।६३)
इति नारुत्यल्लोपित्वान् । कथमन्वीकथत् ? प्रकथयन्तः^१ अन्वेयम् ॥२९४॥

२४२. वर ईप्सायाम् । कन्यां वरयति, वरः । चुरादि-
वृजो (१०।२०८) वारयति, वरति, वरते, स्वादी वृज् वरणे (५।६)— १०
वृणोति, वृणुते, कथादी वृज् सम्बल्लो (५।४२) वृणीते ॥२९५॥

२४३. गण संख्याने । गणयति । ई च गणः (७।४।९७) अजी-
गणत्, अजगणत् । गणकः, गणिका, गणः, गणता, गणनम् ॥२९६॥

२४४. शठ श्वठ असम्यगामाषणे^२ । शठयति, श्वठयति ।
भ्वादी शठ केतवे (१।२३६)—शठति, हेतौ शठयति, श्वठ गतौ (१०।२६) १५
इतीहल्यस्य श्वाठयति ॥२९७, २९८॥

२४५. पट वट ग्रन्थे । ग्रन्थो वेष्टनम्^३ । पटयति रज्जुम्,
वटयति । पटादिदण्डके (१०।१९७) पाटयति । भ्वादी वट पट गतौ
वट वेष्टने (१।१९८, २०२) पटति, वटति, हेतौ—पाटयति, वाटयति
॥२९९, ३००॥

२४६. रह त्यागे । रहयति । चिरहः । (१।४८३) रहति,
हेतौ राहयति ॥३०१॥

१. स्मृतं प्रक्रियाकौमुद्याम् (पृष्ठ २६५) ।

२. अत्र पुरुषकारः 'सम्यगामाषणे' सम्यक्चनक्रियायामिति क्षीरस्वामी^४
इति क्षीरपाठमुद्धरति (पृष्ठ ६६) । न च तथात्र दृश्यते । पुनस्तथायमेव पाठः । २५
काशकृत्स्नदुर्गावपि 'शठ श्वठ सम्यगामाषणे' इति, पेठुः (काश० धातु०
पृ० २८२) ।

३. स्पष्टं पुरुषकोरं (पृष्ठ ६७) धातुवृत्तौ (पृष्ठ ३६७) च ।

२४७. रहि गतौ । रंहयति, रंहापयति । भ्वादी (१।४८४)

रंहति ॥३०२॥

२४८. स्तन गदी देवशब्दे । वेचोऽध्रम् । गदिर् इक्षितपौ
धातुनिर्देशे (३।३।१०२ वा०), इदित्वन्वयुक्तम्, अणिरूपक्षे गत्तादिरूपा-
५ दर्शनात् । अत एव स्तन' गद शब्दे इति चन्द्रः (तु० चा० घा० १०।८३) ।
स्तनयति, गदयति, अजगदत् । स्तनिह्विषिगदि (उ० ३।२९) इति णेरित्तुच्
स्तनयित्तुः, गदयित्तुः । भ्वादी (१।३१०; ४३) स्तनति, गदति, हेतौ
स्तानयति, गदयति, अजीगदत् ॥३०३, ३०४॥

२४९. पत गतौ वा । पतयति, पतति, अपपतत्, अपातीत् ।

१० स्पृहिष्ठिपति (३।२।१५८) इत्यालुच्—पतयालुः । भ्वादी (१।४८०)
पतति; अपपत् । अन्ये पत पेश्वर्ये इति पेट्टः, वाचस्पत्यैरकेदशार्थः,
वावृतुवत् ॥३०५॥

२५०. पश अनुपसर्गात् । गतावित्येव, अर्धाभिर्देशात् । अनावोऽय-
मिति चन्द्रः । भ्वादेश्वरोदेश्चातुपसर्गस्य पशे शिच्यदन्तत्वविधिरित्येके—पश-
१५ यति । उपसर्गान्नास्ति प्रपशति । पशोऽतुपसर्गाद् वादन्त इत्येके—
पशयति, पाशयति । मूर्धन्यान्तोऽयमिति नन्दी ॥३०६॥

२५१. स्वर आचोपे । स्वरयति । भ्वादी स्तु शब्दोपतापयोः
(१।६६४)—स्वरति, हेतौ स्वारयति ॥३०७॥

२५२. रच प्रतियत्ने । रचयति । रचना ॥३०८॥

२० १ सुप्रिते चाप्त्रधातुपाठे 'हन' षोपदेशः पठ्यते । अत्राह पुरुषकारः—
'न चास्यापि दन्त्यपरस्तादित्वात् षोपदेशत्वम् ? स्म्यधिकान्ताहचर्यादेनकाचां
नैतदित्वाहुः' (पृष्ठ ९२) ।

२. स्मरति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३६७), निराचष्टे च । अत्रेदमवधेयम्—
यथा 'तप ऐश्वर्ये वावृतु वरये' (४। ४८; ४९) इत्यत्र पदान्तरे वा शब्दः वृत्तुना
२५ संयोज्य 'वावृतु' धातुः स्वीक्रियते, न तथाऽत्र वा शब्द उत्तरधातुना संयुज्य
'वापश' इति रूपमान्नोति । अत्र 'वा' निपातः पृथगेव विकल्पार्थं भवति । तस्माद्
'वावृतुवत्' इति स्वामिवचनमयुक्तम् । धातुवृत्तिकारस्त्वादी 'वा' शब्दप्रयोगम-
सहमानो निराचष्टे (पृष्ठ ३६७) । श्लोकमदूधधातुपाठातुरोक्षेन यथा चकारोऽनेकत्र
भिन्नक्रमः पठ्यते, तथा 'वा' पदस्यापि पूर्वनिर्देशः उपपद्यते ।

२५३. कल गतौ संख्याने च । कलयति^१ । भ्वादी कल
शब्दसंख्यानयोः (१।३३२)--कलते, हेतौ कालयति, क्षेत्रार्थात् (१०।
५९)--कालयति गाम् ॥३०९॥

२५४. चह कल्कने । कलकनं दम्भनम् । चहयति, अचचहत् ।
भ्वादी (१।४८२) चहति, अचीचहत् ॥३१०॥

२५५. मह पूजायाम् । महयति, भ्वादी^२ महति, कण्ड्वादी
(गण० ३।१।२७) महीकृ--महीयते । यविमणोष्ठिवच् (उ०
१।५)--महिषः । महेरिनश्च (तु० उ० २।६६) महिनः । श्वत्सुष्व (उ०
१।१५६) इति मघवन् । वर्तमाने पृषद्वहत् (उ० २।८४)--महन् । पुति
संघायां यः (३।३।११८)--मही ॥३११॥

२५६. शार कृप अथ दौर्बल्ये । शारयति, अशशारत् ।
कषादी शृ (९।१७)--शृणाति, अशीशारत् । शर इति नदी, अदन्त-
पाठो नागलोपि (७।४।२) इत्यर्थः--अशशारत् । शरिति दुर्गः । कृपयति,
अचकृपत्, [कृपणः], कृपणा । अङ्घ्रिधौ (तु० ३।३।१०४) कृपा,
कृपेस्तादर्थ्ये^३ लः--कल्पयति । भ्वादी कृप् सामर्थ्ये (१।४०८)--कल्पते । १५
अन्ययति । कपिरिकादिवात् (तु० ८।२।१८ मा०) कृषयति । अथ प्रतिहर्षे
(१०।१३)--आययति ॥३१२-३१४॥

२५७. स्पृह ईप्सायाम् । स्पृहेरीकृतः (१।४।३६) सम्प्रदानम्--
पुष्पेभ्यः स्पृहयति । स्पृहिशृहि (१।२।१५८) इत्यालुच्--स्पृहयालुः ॥३१५॥

२५८. भाम क्रोधे । भामयति, अचभामत् । भ्वादी (१।२९८) २०
भामते, अचीभमत ॥३१६॥

२५९. सूच पैशुन्ये । सूचयति, असुसूचत् । सूचकः । सूचद्
(गण० ३।१।१३४)--सूची, सूचिः । सूचैः स्मन्^४ (तु० ४।१७७) सूक्ष्मम् ।

१. 'दिशे ताराश्च' इयधिकं कचित् ।

२. नोपलभ्यते क्षीतरन्निष्याम् ।

२४

३. अत्र लिबिशेन चौरादिकस्य सूत्रस्य (१८६) संस्था निर्दिष्टा । यथा
स्वत्र पाठस्तथाऽनेन लोके विधीयते । इदं लक्षविधायकं सूत्रं कस्यमिति न ज्ञायते ।

४. 'स्मन्' इत्येव दुक्तः पाठः, तेनैव 'सूक्ष्म' पदनिष्पत्तेः ।

सूचिसूचि (३।१।२२ वा०) इति यङ्—सोसूच्यते । एकाच्चाद् एव बोपदेशत्वं
स्मि^१प्रभृतिभिः साहचर्यादाहुः,^२अतः सूच-सूच-संग्राम-सान्त्व-साम-समाज-
स्थूल-स्तन-स्तेन-स्तोमानां षत्वं नास्ति । विपूचिका सुषामादौ
(गण० ८।३।९८) ॥२१७॥

५ २६०. खेट भक्षणे । खेटयति, अचिखेटत् । खेटो ग्रामः ।
भ्वाद्^१ खिट उग्राते (१ । २०३)—खेटति, अचीखिटत् । आखेटः ।
खेड इति दीर्घाः ॥३१८॥

२६१. खोड क्षेपे । खोडयति । खोट खोडिति पाठोदः ॥३१९॥

२६२. गोम उपलोपने । गोमयति श्माम् । गोमथम् । प्रकृति-
१० प्रथयविभागस्य काव्यनिकृत्वाकस्मिश्चित्काले गोमाद् गोमयसिद्धिः, अथत्वे तु
'गोश्च पुरिषि' (४।१।१४५) मयद् । एवं कुमारदावतुमन्तव्यम् ॥३२०॥

२६३. कुमार क्रीडायाम् । कुमारयति । कुमारयतीति कुमारः,
कुत्सितो मारो यस्य वा ॥३२१॥

२६४. शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः परिचय इत्येके ।
१५ शीलयति, अशीशीलत् । भ्वाद्^१ शील समाधौ (१।३४८)—शीलति,
अशीशीलत् ॥३२२॥

२६५. साम सान्तने । सान्तनं प्रीणनम् । सामयति, अससामत्
साम सान्त्वप्रयोगे (१०।२६ चान्दमते) इत्यस्यासीसमत । नामन्सामन् (दश०
उ० ६।७६) ॥३२३॥

२० २६६. वेल कालोपदेशे । वेलयति, अविवेलत् । भ्वाद्^१ वेल
गतौ (तु० १।३६०)—वेलति, वेला, तस्याण्यृद्वित्त्वाद् (द्र० ७४।२)
अविवेलत् । तेनात्रैनं चन्द्रो नाध्यैष्ट ॥३२४॥

१. स्मिङ् प्रभृतिभिः पाठा० ।

२. द्र० पूर्व पृष्ठ १६४ टि० २ ।

२५ ३. 'खोट' पाठान्तरम् । अस्मद्दूर्गभातुपाठकोशे 'खेट भक्षणे खोट क्षेपे'
इत्येव पठ्यते ।

२६७. पल्लव लवनपवनयोः । लवनपवनयोस्ति द्वौः^१ । पल्ल-
लयति क्षेत्रम्, कूलं पल्लयत्यति वायुः । पल्लयेति दोगाः^२ ॥३२५॥

२६८. वा गतिमुखसेवनयोः । वापयति^३, आदन्तस्वान्
दीर्घं अयं लुक् ल्यपि (द्र० ६।४।२६)—निर्वाप्य । अदादीं (२।४३)
वा गतिगन्वनयोः—वाति । वातेत्येके—वातयति, अववातत् ॥३२६॥

२६९. गवेष मार्गणे । गवेपयति, गवेपणा ॥३२७॥

२७०. वास उपसेवायाम् । वासयति, अववासत् । वासकः,
वासना । म्वादीं (७।३३) वसति, अवीवसत्, अदादीं (२।१६) वस्ते
इह वस स्नेहादीं (१०।१८२)—वासयति ॥३२८॥

२७१. निवास आच्छादने । निवासयति, निवासयिष्या^४, धनि- १०
निवासत्^५ । व्यववासादित्येव युक्तम्^६, उपसर्गस्य बाह्यत्वात् ॥३२९॥

१. अस्मदुद्गुपेधातुपाठकोशे 'लवनपवनयोः' इत्येव पाठः, तथैव तदुपजी-
व्ये काराकस्नधातुपाठेऽपि ।

२. अस्मदुद्गुपेधातुपाठकोशे 'पल्लव' इत्येव पाठः । काराकारेण तु
'पल' इत्येव धातुः पठ्यते । १५

३. गतौ लुक्तेवने चेत्यर्थः ।

४. रघुते पुरुषकारे (३४ २२) ।

५. इह संप्रामपतेरिव निवासयिष्या अनिनिवासत् इत्येव युक्तः पाठः
न तु 'व्यववासात्' इति । यत्तु धामिना 'उपसर्गस्य बाह्यत्वात्' इति हेतुवचनः,
सोऽपि चिन्त्यः, संप्राम इव निवासतपुशावस्व धातुसंज्ञत्वात् । सन्ति वाग्येऽपि २०
'व्यय बीर' आदयो धातवो येषूपसर्गा भारवीकदेशा एव । येषां बीकदेशे उपसर्गस्ते-
ष्वङ् उपसर्गात् प्रागेव भवति, न परः । तस्मात् 'अवर्धं संप्रामपतेः सोपसर्गा-
द्वापतिरिक्तत्वा' इति भाष्यवचनमुपलक्ष्यमेव । वस्तुतस्तु सर्वे एव द्विविधा धातवः
सोपसर्गाः, निरुपसर्गाश्च । तदुक्तं परिभाषाकृता—पूर्वं हि धातुवपसर्गैश्च^७ युज्यते
पश्चात् साधनेन इति । अस्मिन् दर्शने उपसर्गत्वेन स्वीकृतांशसंयुक्ता एव पूर्वा धातवः २५
संभू, विभू, पराभू इत्येवमादयः । तेभ्यः उपसर्गयोगे सति पश्चात् यदा साधनेन =
कारकेण योगो भवति तदा तेभ्य उपसमानं 'अद्'सोपसर्गरूपात् प्राक्प्रयुज्यते, उपसर्गा-
रीत्यापि धात्ववयवत्वात् । तेन असम्भवत्, अधिभवत्, अपरामवत् इत्यादीन्यपि

२७२. भाज पृथक्कर्मणि । विभाजयति, अबभाजत् । भाजितम्, विभाज्य । भ्वादी भज सेवायाम् (१।७२५)—भजते, भजति, अभीभजत्, भज विश्राणने (१०।१७६)—भाजयति ॥३३०॥

२७३. सभाज प्रीतिदर्शने । सभाजयति, सभाज्यते । सभा-
५ जनम्, सभाजना, सभाजकः, सभाजः ॥३३१॥

२७४. ऊन परिहाणे । ऊनयति, मा भवानूनिनत् । ऊनितम्, ऊनोऽचि (द्र० ३।१।१३४) ॥३३२॥

२७५. ध्वन शब्दे । ध्वनयति । भ्वादी (१०।३१०)—ध्वनति, ध्वनिः, ध्वानयति ॥३३३॥

१० २७६. कूट दाहे । कूटयति, अचुकुटत् ॥३३४॥

२७७. केत विश्रावणे । निमन्त्रण इत्येके । केतयति, अचिकेतत् । केतितः, संकेत्य, संकेतः । भ्वादी कित निवासे (१।७२०)—केतति, अचीकितत् ॥३३५॥

२७८. कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केतोऽपि । आमन्त्रणं
१५ गृहोक्तिः । संकेतयति, कुणयति, गुणयति, अचुकुणत्, अजगुणत् । तुदादी (६।३६) कुणति, अचूकुणत्, कृण संकोचने (१०।१३६)—विकुणयते, मुञ्चम् ॥३३६, ३३७॥

२७९. स्तेन चौर्ये । स्तेनयति, अतिस्तेनत् । 'स्तेनोऽचि' (द्र० ३।१।१३४) ॥३३८॥

२० स्तेनान्ते पर्यटके चतुर्विंशे सूत्रशते षट्षष्टं धातुसूत्रशतम् ।

२८०. आ गर्वादात्मनेपदी । गण इति शेषः ।

२८१. पद गतौ । पद्यते । द्विवादी (५।६१) पद्यते, हेताबुप-
पादयति; भ्वादी पद स्थैर्ये (१।४२ मतान्तरे)—पद्यति ॥३३९॥

२८२. गृह ग्रहणे । गृहयते, अजगृहत् । गृहिगृहि (३।२।१५०)
२५ इत्यालुच्—गृहयालुः, गृहितम् ॥३४०॥

रूपाणि सम्पत्स्यन्ते । अत एव निवासयित्वा, प्राथयित्वा इत्यादी समासमावात्
त्यत्रपि न भवति । यदा तु 'पूर्वं धातुः साधनेन पुज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति पणस्तदा
अभवत् इत्येवं रूपे निष्पन्ने समादयः संपुज्यन्ते, 'समभवद्' इत्यादिरूपाणि च भवन्ति ।

१. 'परिदाहे इत्यन्ये' इति धातुवृत्तिकारः (पृष्ठ ३९६)

२८३. मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगिकम्बोः शविभिः*—
मृगया, मृगितम् ॥३४१॥

२८४. कुह विस्मापने । कुहयते । कुहेयम्, कुहकः,
कुहना ॥३४२॥

२८५. शूर वीर विक्रान्ती । शूरयते, अशूरशूरत । विवादी ५
शूरी हिंसावान् (४।४६)—शूर्यते, हेतौ शूरयति, अशूरशूरत । वीरयते—
वीरः ॥३४३॥

२८६. स्थूल परिवृंहणे । परिवृंहणं पीनत्वम् । स्थूलयते,
अतुस्थूलत । स्थूलोऽञि (द्र० ३।१।१२४) ॥३४४॥

२८७. अर्थ उपयाच्यायाम् । अर्थयते, अर्थयति, अर्थययिषते* १०
॥३४५॥

२८८. सत्त्व सन्तानक्रियायाम् । सत्त्वयते, असत्त्वयत,
सिस्त्वययिषते* ॥३४६॥

२८९. गर्व माने । गर्वयते । ग्वादी गर्व इव (१।२८४)—
गर्वेति ॥३४७॥

आगर्वापपर्यङ्के दरा पाठयः ।

२९०. सूत्र विमोचने । विमोचनं मोचनाभावः, प्रमथनम् ।
सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥३४८॥

२९१. मूत्र प्रस्रवणे । मूत्रयति । अमुमूत्रत् ॥३४९॥

२९२. रुक्ष पारुष्ये । रुक्षयति, अरुक्षत् । विरुक्षय, २०
रुक्षः ॥३५०॥

१. यत्र पूर्व ६१ गृहस्था प्रथमा शिष्यी ब्रह्म्या ।

२. इतोऽमे मृगः* इत्यधिकम् ।

३. कुहा + हयम् इति शब्दः । द्र० गर्वनेषम् पा० १०।३२३ सूत्रे ।

४. नादन्तान् सन् इति काराकृत्स्नसूत्रेण (गृह २८२) अदन्तेभ्यो भातुम्यः २५
सन् न भवति ।

५. सर्वकोशेषु 'सव' एकतकारवान् पाठः ।

६. इतोऽमे 'मूत्रणे' इत्यधिकम् । ७. इतोऽमे 'मूत्रमनि' इत्यधिकम् ।

२९३. पार तीर कर्मसमाप्तौ । पारयति, अपपारत् । षतृप-
सर्गालुम्पकिन्द (३।१।२३८) इति शः—पारयः । पारितम्, पारणा ।
तीरयति, अतितीरत्, तीरम् ॥३५१, ३५२॥

२९४. श्लेष्क दर्शने । श्लेष्कयति ॥३५३॥

५ २९५. कर्तुं शैथिल्ये । कर्त्रयति^१, कर्त्रितम् । कर्तुरगादत्वेऽपि
श्लेष्को वर्तना^२ इत्येकं । चन्द्र ऋदितन्वातुं मन्यते—कर्तयति । अदन्त-
मध्येऽनाथोऽयमित्येकं । दुर्गः—कर्त्रेत्याह—कर्त्रयति ॥३५४॥

२९६. प्रातिपदिकाद्वात्वर्ये, बहुलमिष्टवच । यतस्ततः प्राति-
पदिकान्नाम्नो यथादर्शनं^३ धात्वर्थे, क्रियाविशेषणे, णिञ् भवति ।
१० कूलमुलङ्घयति—उत्कूलयति । कूलप्रतीपङ्गच्छति—प्रतिकूलयति ।
कूलमनुगच्छति—अनुकूलयति । लोष्टानवमर्दयति—अवलोलुपयति ।
तृणाभ्युत्प्लव्य शातयति—उत्क्षययति । पुत्रं सूने—पुत्रयति । वृक्षं
रोहति—वृक्षयति ।

तथैव निदर्शयार्थमाह—

१५ २९७. तत्करोति । २९८. तदाचष्टे । २९९. तेनातिक्रा-
मति । ३००. धातुरूपञ्च ।

तदिति द्वितीयासमर्थात् प्रातिपदिकान् करोत्यर्थे आचष्टेऽर्थे
च णिञ् भवति, तथा तेनेति तृतीयासामर्थ्याद् अतिक्रामत्यर्थे
णिञ् भवति ।

२० तीक्ष्णं करोति—तीक्ष्णयति, सूत्रयति । वाक्यमाचष्टे—वाक्य-
यति, वेदयति । हस्तिनाति^४क्रामति—हस्तयति, अभ्वयति । स च णिञ्

१. 'कर्तुं' इत्यस्यानुदित्वे 'कर्तारयति, कर्तारितम्' इत्यादीनि रूपाणि स्युः ।
आदित्वे तु कर्तयति, यथाह चान्द्रमते । 'कर्त्रयति' इत्यत्र वृद्धवभावः कथमिति
न ज्ञायते ।

२५ २. अर्थात् 'श्लेष्को दर्शने कर्तृशैथिल्ये' इत्येकं सूत्रम् । तथा सति अर्थ-
द्वयसमुच्चयाय चकारेण भाव्यम् ।

३. 'यथादर्शनात्' पाठा० ।

४. 'हस्तेनातिक्रामति' पाठा० ।

दृष्टवद् बहुलं भवति । कानि पुनरिष्टवत्त्वे प्रयोजनानि ? याविष्टवत्प्रातिपदिकस्य इति पुंवद्भावो एवं टिलोपो यथादिलोपपूर्वगुणौ प्राचादेरा विभक्तौलुक् च (३० महा० ६।४।१५५) हरिणीमाचष्टे—हरितयति, पृथुमाचष्टे—प्रथयति, पटुमाचष्टे—पटयति, दूरं नयति—दवयति, युवानमीक्षते—यवयति, क्षिप्रं भुङ्क्ते—क्षेपयति, क्षुद्रं भाषते—क्षोदयति, युवानम- ५
ल्पमाचष्टे—कनयति, स्रग्विणमाचष्टे—स्रजयति, धनवन्तमा-
चष्टे—धनयति, बहुलमिति प्रियमाचष्टे—प्रापयति । प्रकृतैकान्
(६।४।१५६) इति टिलोपो नास्ति, बहुलमिति एकाच् प्रकृतिवत्त्वा-
द् वा—सुखापयति, दुःखापयति, नेष्टवत्त्वम्, न च भवति—प्रयति,
सुजयति, दुःखयति । एवं प्रथयतीत्यादौ उपधावृद्धि^१रपि १०
नास्ति । धातुरूपश्च प्रातिपदिकस्य भवतीत्यनेन कात्यायनोक्ति स्मर-
यति—आख्यानात्कृतस्तदाचष्ट इति कृत्लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवत्त्व
कारकम् (१।१।२६ वा०) इति । कंसवधमाचष्टे—कंसं घातयति, न तु
कंसं वधयतीति, बलिं बन्धयति । आख्यानादिति न वाच्यम्—
इहापि दर्शनात्—राजागमनमाचष्टे—राजानमागमयति । आचष्ट १५
इत्यपि न वाच्यम्, चित्रपुस्तैश्चपि दर्शनात् । आलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे
मर्षादायाए(तु० १।१।२६ वा०)—आरात्रि विवासमाचष्टे—रात्रिं विवासयति।
चित्रीकरणे प्रापि (१।१।२६ वा०)—उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां
सूर्योद्गमनं प्राप्नोति—सूर्यमुद्गमयति । नक्षत्रयोगे हि (१।१।२६ वा०)—
पुष्येण योगं जानाति,पुष्येण योजयति चन्द्रम् । प्रातिपदिकपरिगणनं २०
छिद्रकर्णान्धदण्डादिभिः (१०।३१०, ३११, ३१२) इति न वाच्यम्,
निदर्शनार्थेत्वात् यद् वक्ष्यति—बहुलमेतत्निदर्शनम् (१०।३२५) ।

३०१. कर्तृकरणार्थे । कर्तुः सम्बन्धिन्यर्थे करणवाचिनो यथा-
दर्शनं णिञ् भवति,कर्तृकरणयोरर्थे वा । आलानेन बध्नाति—आलानयति
हस्तिनम् । दात्रेण लुनाति—दात्रयति ग्रीहीन्, छन्दसोपसाम्भवयति— २५
उपकृच्छन्दयति । वारिणा सिञ्चति—वारयति । प्रियैः सलीलं करवारि-
वारिताः,^२ हस्तेनापनयति^३—अपहृस्तयति । तिलकेन मण्डयति—

१. 'भीषयते' पाठा० ।

२. 'रपरा वृद्धिः' पाठा० ।

३. 'वारितः' कोशपाठः । अतुपलम्बमूलमिदम् । ४. 'हस्तेनापिपति' पाठा० ।

तिलकयति, एवं वृत्तिरचना^१ ।

३०२. चित्र चैत्रस्य करणे । चित्रयति, वैचित्र्यं संपादय-
तीत्यर्थः । विचित्रितम्, विचित्रणा चित्रस्यालेश्वरस्य करण इति दौर्गाः ॥३६५॥

३०३. कदाचिदर्शने । स एव चित्रशब्दः कदाचिदर्शने

५ आकस्मिकोत्पत्तौ चुरादिः । चित्रयति, अव्यभुतम्पश्यतीत्यर्थः । यथा
चित्रम् आश्रये, कथञ्च, नमोवस्तिवक्षिषः (३।१।१९) इति—चित्रीयते ।

चन्द्रः कदाचिदिति धातुं मत्स्वाऽनदन्तत्वाच्चापाटीत् ।

३०४. अंश समाधाते । समाधातो विभाजनम् । अंशयति
चन्द्रो दन्त्यान्तमाह—अंशयति, मयूरव्यंसकः ॥३६६॥

१० ३०५. वटि विभाजने । वण्टयति, भ्वाद्वा (१।१७४ नन्दिमते)
वण्टति ॥३६७॥

३०६. लजि प्रकाशने । लज्जयति । भासाथोऽपि दृष्टः (१०।१९७)
भ्वाद्वा लज लजि मलने (१।१५१) लज्जयति हेतोः ॥३६८॥

१५ ३०७. मिश्र सम्पर्चने । सम्पर्चनं श्लेषः । मिश्रयति मिश्रो-
१५ ऽचि (द्र० ३।१।३४) ॥३६९॥

३०८. संग्राम युद्धे । संग्रामयति, संग्रामयित्वा, सिसंग्राम-
यिषति, असंग्रामयत् । संग्रामोऽचि (द्र० ३।१।३४) । पूर्वण
(१०।२९७) सिद्धे ग्रामयतेरेव सोपसर्गाद् नियमार्थं सुप्रम ॥३७०॥

२० ३०९. स्तोम श्लाघायाम् । स्तोमयति, स्तोमः, अनुस्तो-
२० मत् ॥३७१॥

३१०. छिद्र कर्ण भेदे । छौ धातु । छिद्रयति, कर्णयति,
आकर्णयति, करणमेव इति कुतः ॥३७२॥

३११. अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । अन्धयति, अन्दिधयिषति ॥३७३॥

३१२. दण्ड दण्डनिपातने । दण्डयति ॥३७४॥

२५ ३१३. अकि लक्षणे । अङ्कयति गाम् । भ्वाद्वा (१।६९)
अङ्कुते । कीचद् एकादिपदे ॥३७५॥

३१४. अङ्ग पदलक्षणयोः । अङ्गयति, अङ्गितः । अङ्गवेत्ते—
अङ्गिघयिषति, पूर्वस्याङ्गिगयिषति । अङ्गत्वन्ते—अङ्गिकयिषति ॥३६६॥

३१५. सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखनं दुःखनं च तत्क्रिया ।
सुखयति, सुसुखयिषति । दुःखयति ॥३६७, ३६८॥

३१६. रस आस्वादन-स्नेहनयोः । रसयति, रसना, रसः । ५
म्वादी रस शब्दे (१।४६६)—रसति, हेतौ रासयति ॥३६९॥

३१७. व्यय गतौ । व्यययति । अवव्ययत् । म्वादी (१।६२०)
व्ययति, व्ययते, अव्ययीत्, हेतौ व्याययति, व्ययोऽधि (द्र० ३।
१।१३४) ॥३७०॥

३१८. वित्त समुत्सर्गे । समुत्सर्गस्त्यागः । वित्तयति, वित्ति- १०
तम्, वित्तिस्वा । व्यय वित्तसमुत्सर्गे इति सन्धाः ॥३७१॥

३१९. रूप रूपक्रियायाम् । रूपक्रिया राजसुहृदिरूपस्य क-
ण्ठः । रूपयति, रूपकम् । रूपदरोनं वा^१—निरूपयति, निरूपणा ॥३७२॥

३२०. छेद द्वैधीकरणे । छेदयति, अविच्छेदत् । छेदितम् ।
अविच्छेद्यम्, विच्छेद्य । म्वादी (७।३) छिनत्ति, अविच्छिद्यत् ॥३७३॥ १५

३२१. छद् अपघारणे । छद्दयति । छद् संवरणे (१०।३६)—
छादयति, उणादी छत्वरं (द्र० उ० ३।१), छत्रम् (द्र० उ० ४।१५६),
छदम् (द्र० उ० ४।१५५) छविम् (द्र० उ० २।१०८) ॥३७४॥

३२२. लाभ प्रेरणे । लाभयति । अल्लभतम् । लभेति सन्धाः^२
लभितम्, विलभना । म्वादी (१।३०१)—लभते—अलीलभत^३ ॥३७५॥ २०

३२३. व्रण गात्रविचूर्णने । व्रणयति, अवव्रणत् । म्वादी
(१।३०२)—व्रणति, हेतौ व्राणयति, अविव्रणत् ॥३७६॥

३२४. वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया=

१. स्मृतं धातुवृत्तौ (पृष्ठ ४०१) ।

२. स्मृतं पुष्पकारे (पृष्ठ ६६) ।

३. 'अल्लभत' इत्यपवादः सर्वकोशेऽपि ।

वर्णनं वर्णकरणं वा । कथां वर्णयति, सुवर्णं वर्णयति, । विस्तारे—
वर्णनेयम् । गुणवचनं स्तुतिः शुक्लाशुक्तिर्वा—राजानमुपवर्णयति,
वर्णकः ॥३७७॥

अदन्तपर्यटकः ।

४ ३२५. बहुलमेतन्निदर्शनम् । यदेतद् भवत्यादिधातुपरिगणनं
तद् बाहुल्येन निदर्शनत्वेन ज्ञेयम् । तेनापठिता मिलि-कविप्रधृतयो लौकिकाः
(द्र० वामनीयः काव्यालंकारः ५।२।२) स्तम्भस्तुम्भादयश्च (३।१।८२)
सौवार्थलुम्पादयश्च (३।१।३५ वा०) वाक्यकारीया भातव उदाहार्याः । वर्धते
हि धातुगणः । तथा च श्रीमोजः—

- १० मिलनयाशासु जीमूताः, विस्तवन्ते दिवि प्रहाः ।
तपः क्षपयति प्रावृष्ट, क्षीयन्ते कामिविप्रहाः ॥१॥
अतस्तुनीहि मातर्वृक्ष वसन्तो मानस स्मरः ।
कृतिमृतिप्रतीयस्व जिजावयिषति स्मरः ॥२॥
सुषलसंपदुकारस्तोमैः कलमलविडनि ।
१५ कुचविष्कम्भमुलम्बन् निष्कुम्भातीव ते स्मरः ॥३॥
नयभान्दोलयशेष प्रेक्षोलयति मे मनः ।
पवनो वीजयभासा ममाशामुच्छलुम्पति ॥४॥
तावत्स्मरः प्रस्मरमुल्ललयाञ्चकार (शिगुपालवध ५।७) ।

भूवादिनवगणोक्ताः स्वार्थे षिजन्ता अपि भवन्ति, चुरादिपाठस्तु निदर्शनार्थं
२० इत्येके । रामो राज्यमकारयत्—(रामा० युद्ध १२८।१०५) बाह्वयति, वाचयति,
भेदयति कृत्यम्, रञ्जयति वस्त्रम्, तापयति, घातयति । आह च—

निवृत्तप्रेषणाकातोः प्राकृतेऽर्थे षिजिष्यते^१ ।

हेत्वर्थास्तु श्वेशोऽपि, बुद्धशरोपाणिषत् विना ॥

जजान गर्भं महिमानमिन्द्रः (अथर्व० (३।१०।१२) अजीजनदित्यर्थः ।

२५ वडिमर्हैः क्वपति (द्र० ३।१।२६ भाष्ये) ।^३

१. इदं सूत्रमनार्थमिति नागेशः (द्र० शब्देन्दुशेखरः) ।

२. 'षिजिष्यते' वाक्यपदीये (३।७।६०) पाठः ।

३. अत्र ७।४।६५ सूत्रस्य भाष्यं तदीयं प्रदीपं चानुसन्धेयम् ।

वान्ति पर्युक्तो वाताः वान्ति पर्युक्तोऽपरे ।

वान्ति पर्युक्तोऽप्यग्रे, ततो देवः प्रवर्तते ।^३

अन्ये तु प्रातिपदिका धात्वर्थे (१०।२९६) इत्येव सिद्धे सूत्र-मूत्र-
छिद्रान्धवपञ्चादयः (१०।३१०, ३११, ३१२) उदाहरणार्थं निदर्शिता
इति व्याख्यन्, तेन पर्यु इति भावे, अथ पापे, स्कन्ध समाहारे, पञ्च परिमारे,
तसि अलंकारे, ऊच छुरावे, अप मेरये — क्षपयति, क्षपा, स्फुट-प्रकटभावे—
स्फुटयति, तथा तद्धित् सचयतीवाराः । पांशुदिशं सुखमनुभवदुःखतोऽग्रेः
(शिशुपालवध ५।११) ।

चुरादिणिचो बहुलं निदर्शनं वेत्यपरे । तेन पक्षे चोरति, चिन्तती-
त्यादि सिद्धम् ।

धातुनामधेनिर्देशोऽयं निदर्शनार्थमिति सूत्रागाः । यदाहुः—

क्रियावाचिर्यमासमातुमेकैकोऽर्थो निदर्शितः ।

प्रयोगतोऽनुमातव्याः अनेकायां हि धातवः^४ ॥

३२६. शिङ् अङ्गनिरसने । प्रातिपदिकार्थाद् अङ्गविक्षेपेऽर्थे
णिङ् भवति । ऊकारस्तद्धर्थः (द्र० १।३।१२) । ह्रस्व निरस्यते—ह्रस्व-
यते, पादयते ।

३२७. श्वेताश्वश्चतरगालोडिताह्वरकाग्रामश्चतरेतकलोपश्च ।
श्वेताश्वदीनाश्चतुर्णां यथासंख्यं णिङ्सङ्गोऽश्वस्य तरस्येतस्य
कस्य च लोपो भवति । श्वेताश्वमाचष्टे—तेनातिक्रामति
वा—श्वेतयते । अश्वतरम्—अश्वयते । गालोडितम्—
गालोडयते । कालोडित इति वृत्तः, गालोडितस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागात्—
मात् । आह्वरकम्—आह्वरयते । पारायणिका अर्थानुवृत्तिवद् अत्रापि

१. 'वातास्ततः' पाठान्तरे दशपाशुणादिवृत्तौ ८।४०॥

२. 'ततः पर्युक्तो वान्ति' पाठा० दश० उष्णादिवृत्तौ ८।४०॥

३. श्लोकोऽयमुज्ज्वलदत्तेनाप्पुणादिवृत्तावुदधत्तः (पृष्ठ ६९) ।

४. यथा पुरुषकारवचनं (पृष्ठ ६९) तथाऽयं व्याख्याता सीमसेनः प्रतीयते ।

तेन काचिद्वातुत्तरिपि विहितेति प्रतीयते ।

५. अत्र पुरुषकारः (पृष्ठ ९५) देवराजयज्वकता निषपट्ट टीका (पृष्ठ ४२,

१०९) च द्रष्टव्या ।

६. अत्र पूर्वं ३ पृष्ठस्या टि० ५, ६ द्रष्टव्या ।

णिचमनुवर्तयन्ति—अश्वेतयति, अश्वयति, गालोडयति, आह्वयति ।

३२८. पुच्छादिषु धात्वर्थ इति सिद्धम्^१ । पुच्छमायडचीवराण्
णिङ् (३।१।२०) इति पुच्छादिभ्यो धात्वर्थ उदसनादौ णिच्प्रत्ययः
सिद्धः, पाणिनिनैवोक्तत्वात् । पुच्छमुदस्यति—उपुच्छयते, परिपुच्छ-
यते, भाण्डानि समाचिनोति—सम्भाण्डयते । चीवरमजंयति, परि-
दधाति वा—संचीवरयते भिक्षुः । एवं मुण्डादिभ्यः सत्यापपाशा-
दिभ्योऽपि (द्र०३।१।२१, २५) णिच् सिद्धः । नपुंसकेन निर्देशो^२ मन्त्रार्थः ।
अयन्तनामपर्यङ्कः ।

भट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितधातुवृत्तौ क्षीर-

तरङ्गिण्यां चुरादिगणः

सम्पूर्णाः समाप्तः ।

कश्मीरमण्डलभुवं^३ जयसिंहनामनि

विश्वम्भरापरिवृष्टे दृढदीर्घदोष्णि ।

शासत्यमात्यवरसूनुरिमां लिलेख

भक्त्या स्वयं द्रविणवानपि धातुपाठम् ॥१॥

पदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरधेरिव ।

वृत्तिः प्रसूतारभ्येयं नाम्नां क्षीरतरङ्गिणी^४ ॥२॥



१. धातुपाठरचयितुर्मीमसेनस्य वाक्यमिदमित्याहुरिति बालमनोरमाकाराः ।

तन्निष्पन्नम् । नहि मीमसेनो धातुपाठकारः, किन्तुहि ? तद्वृत्तिकारः । अत्र पुरुषकार-

२० वचनम् (पृष्ठ ६५) अनुसन्धेयम् ।

२. 'सिद्धम्' इत्यनेति शेषः ।

३. प्रतिलिपिकर्तुरिदं पद्यम् ।

४. 'पदार्थजनका क्षीरस्वामिनः क्षीरधारिणेः । इव प्रसूता पुण्येयं वृत्तिः
क्षीरतरङ्गिणी' इति पाठा० ।

दीर्घतरङ्गिणीस्थ-धातूनां वर्णानुक्रम-सूची

इह धातुवर्णानुक्रमसूच्यां प्रतिधातु गणसंख्या धातुसूत्रसंख्या च निर्दिश्यते ।

धातुगणाः

१—भूवादयः	६—तुदादयः
२—अवादयः	७—रुवादयः
३—जुहोत्यादयः	८—तनादयः
४—दिवादयः	९—क्यादयः
५—स्वादयः	१०—चुरादयः

धातुभेदाः—इह वर्णानुक्रमसूच्यां चतुर्धा धातवो निर्दिश्यन्ते—

१—धातुसूत्रोपात्ताः, २—पाठान्तरोपात्ताः, ३—व्याख्यात्राण्य-
मतेन साक्षादुपात्ताः, ४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टास्तदीयवाक्ये-
नोहिताः ।

१—धातुसूत्रोपात्ताः—ये धातवः धातुसूत्रेषु साक्षान्निर्दिष्टाः^१,
ग्रन्थकर्त्रा च व्याख्यातास्त इह स्थूलाक्षरैर्मुद्रिताः । यथा अंश १०, ३०४;
अक्ष १, ५३६ ॥

२—पाठान्तरोपात्ताः—ये धातवः पाठान्तरेषु निर्दिष्टास्तेऽत्र
धारयन्तर् (पाठा०) संकेतेन संकेतिताः । यथा—मृज (पाठा०) १, १५६ ।

३—अन्यमतेन साक्षादुपात्ताः—ये धातवः ग्रन्थकृता तत्तत्सूत्र-
व्याख्यानेऽन्यदीयमतेन साक्षान्निर्दिष्टास्त^२ इह सूक्ष्माक्षरैर्मुद्रिताः ।
यथा—अष १०, ३२५, अक्ष १०, ३१४ अष्ट १०, ३१४ ।

४—अन्यदीया असाक्षान्निर्दिष्टाः—ये केचनान्यदीया धातवो
ग्रन्थकृता साक्षादनिर्दिष्टाः, तद्व्याख्येनोहितास्त^३ इह ब्रह्माक्षरैर् (इटैलिक)

१. द्र०—अंश समाधाते १०, ३०४; पृष्ठ ३२०, पं० ८ ।

२. द्र०—अष्ट.....अक्षितः । अक्ष इत्येके.....अक्ष इत्यन्ये...
१०, ३१४; पृष्ठ ३२१, पं० १, २ ।

३. द्र०—अंश.....अंशयति । चन्द्रो दुर्ग्यान्त्यमाह—अंशयति...१०,
३०४; पृष्ठ ३२० पं० ८, ९ ।

मुद्रिताः । यथा—अंस १०, ३०४;

टिप्पणी—१—इह पाठे अनुनासिकोपधा धातवो नकारोपधाः पठ्यन्ते । यथा—अन्वु, अन्जू, उन्म, तृन्क इत्यादि । अन्यत्रैषु परसवर्णत्वं निर्दिश्यते । यथा = अञ्चु, अञ्जू, उम्म, तृन्क इत्यादि ।

२—धातोराद्याननुबन्धानुस्त्व्येह धातोर्निर्देशः कृतः ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
अ			अठि	१	१६५	अमि	१	५५७
अंश	१०	३०४	अड	१	२४६	अय	१	३१८
अंस	१०	३०४	अण	१	३०२	अय	१	६२२
अक	१	५३६	अत	१	३३	अर्क	१०	६३
अकि	१	६९	अति	१	५१	अर्ध	१	४८८
अकि	१०	३१३	अतृड	१	१६०	अर्च	१	१२४
अञ्चु	१	४३५	अद	२	१	अर्च	१०	२०३
अग	१	५३६	अदि	१	५१	अर्ज	१	१३८
अगि	१	६१	अदृड	१	१६०	अर्ज	१०	१७१
अप	१०	३२५	अदृड	१	२४३	अर्थ	१०	२८७
अपि	१	७७	अन	२	६७	अर्द	१	४६
अङ्क	१०	३१४	अन्चु	१	११६	अर्द	१०	२२०
अङ्ग	१०	३१४	अन्चु	१०	१८८	अर्ध	१	२८६
अङ्ग	१०	३१४	अन्जू	७	२६	अर्ध	१	३८५
अचि	१	६०५	अन्ध	१०	३११	अर्ह	१	४८८
अचु	१	६०५	अन्व	१	२८६	अर्ह	१०	१७७
अज	१	१४३	अधि	१	२६४	अर्ता	१	३४३
अजि	१०	१६७	अभि	१	२७१	अव	१	३६२
अट	१	१६८	अभ्र	१	३७१	अश	६	५५
अठ	१	२३१	अम	१	३१२	अशू	५	२१
			अम	१०	१६६			

१. अन्यवृत्तिषु नकारो परसवर्णत्वेन निर्दिष्टः । यथा—अञ्चु, अञ्जू ।
इह सर्वत्र नकार एव निर्दिश्यते ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
अश्वतर	१०	३२७	इल	६	६५	उह्	१	६८१
अष	१	३२५	इल	१०	१०७	उच	४	११७
अस	१	६२५	इवि	१	३८६	उछि	१	१३४
अस	२	६०	इवि	१	३८८	उछि	६	१७
असु	४	१०३	इप	४	१७	उछी	१	१३५
अह	५	३०	इप	६	५७	उछी	६	१७
अहि	१	४२१	इषु	६	५८	उठ	१	२३४
अहि	१०	१६७	ई	१	२१८	उठ्क	६	२५
आ	१	१२८	ईल	१	४०३	उठ्प्रस्	६	५६
आशि	१	१२८	ईलि	१	६१	उठ्प्रस्	१०	१६१
आन्दोल	१०	५५	ईल्	४	३३	उन्दी	७	२५
आन्दोल	१०	३२५	ईज	१	११२	उग्म	६	३३
आप्लु	५	१७	ईज	२	१२	उज्ज	६	२४
आप्लु	१०	२२७	ईड	१०	११६	उभ	६	३३
आस	२	१४	ईड	२	११	उर्ध्व	१	१६
इ	२	४०	ईर	१०	२०५	उर्ध्व	१	३७८
इक्	१	६१	ईर्य	१	३३६	उष	१	४६०
इल	१	६१	ईर्ण्य	१	३३६	उहिर	१	४८७
इलि	१	६१	ईश	२	१३	ऊ	१०	२७४
इगि	१	६१	ईष	१	४०४	ऊयी	१	३२२
इह्	२	३६	ईष	१	४५७	ऊर्ज	१०	१६
इड	१	२१८	ईह	१	४१६	ऊर्णन्	२	३१
इण्	२	३८	उ	१	४३७	ऊप	१	४५६
इति	१	५१	उत्त	१	४३७	ऊप	१०	३२५
इवि	१	५२	उत्त	१	६१	ऊह	१	४२६
इन्दी	७	१४						

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
कृ			क			कदि		
कृ	१	६६८	कक	१	७२	कद्व	१	२५२
कृ	३	१७	ककि	१	७५	कनी	१	३०६
कृ	५	३३	कखे	१	५३१	कपि	१	२६३
कृ	६	२६	कगे	१	५३५	कष्ट	१	२६६
कृत्	५	३३	कच	१	१०३	कमि	१	५५७
कृत्ति	५	३३	कच	१	१०३	कर्ज	१	१४१
कृच	६	२३	कचि	१	१०४	कर्ण	१०	३१०
कृछ	६	१६	कज	१	१४४	कर्तृ	१०	२६५
कृज	१	१०६	कटी	१	२१८	कर्द	१	४६
कृजि	१	११०	कटे	१	१६७	कर्ब	१	२८६
कृणु	८	४	कठ	१	२३०	कल	१	३३२
कृषु	४	१३५	कठि	१	१६७	कल	१०	५६
कृषु	५	५८	कठि	१	२३६	कल	१०	२५३
कृफ	६	२८	कड	१	२५१	कल्ल	१	३३३
कृफ	६	२८	कड	६	८४	कव	१	४७६
कृपी	६	८	कडि	१	१८६	कश	१	४७६
कृह	६	२७	कडि	१	२५१	कष	१	४५८
ए			कडि	१०	३६	कस	१	६०१
एजृ	१	१११	कड्ड	१	२५२	कस	२	१७
एजृ	१	१४७	कण	१	३०२	कसि	२	१७
एठ	१	१७०	कण	१	५३७	कात्ति	१	४४५
एथ	१	३	कण	१०	१६१	काश	४	५२
एवृ	१	३३५	कथ	१	३१	काश्ट	१	४२८
एवृ	१	४०६	कथ	१०	२४१	काश्ट	४	५१
ओ			कद	१	५२०	काश्ट	१	४११
ओसृ	१	८६	कदाभित्	१०	३०३	कि	३	१८
ओणृ	१	३०३	कदि	१	५८	किट	१	२१८
ओलडि	१०	६						

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
कित	१	२७०	कुधि	१	३७	कृन्	१	६३६
फित	३	२०	कुधि	६	४७	कृन्	५	७
किल	६	६०	कृ	१०	६	कृन्	८	११
किल	१०	५६	कुद्रि	१०	६	कृढ	६	८६
किष्क	१०	१३३	कुन्ध	१	११७	कृती	६	१४०
कीट	१०	६०	कुन्धु	१	११७	कृती	७	१२
कील	१	३४६	कुन्ध	६	४७	कृप	१०	१८६
कु	२	३५	कृप	४	१२६	कृप	१०	२५६
कुक	१	७३	कृप	१०	१६७	कृप्	१	५०८
कुक्	१	६८१	कृपि	१०	१०३	कृवि	१	३६०
कुक्	६	१०२	कृवि	१०	१०३	कृश	४	१२०
कुच	१	११५	कुमार	१०	२६३	कृष	१	७१७
कुच	१	६००	कुर	६	५१	कृष	६	६
कुच	६	७३	कुर	१	२०	कृ	६	१११
कुजु	१	१२१	कुल	१	५७६	कृ	६	२५
कुट	६	७१	कृश	४	११३	कृ	१७	१५३
कुट	१०	१४८	कृशि	१०	१६७	कृन्	६	१४
कुम्भ	१०	१२८	कृष	६	५१	कृत	१०	१०१
कुट्ट	१०	२२	कुस	४	११२	केत	१०	२७७
कुठि	१	२३८	कुसि	१०	१६७	केट्ट	१	२५६
कुढ	६	८५	कुस्म	१०	१५७	केष्ट	१	३६०
कुडि	१	१७३	कुड	१०	२८४	केष्ट	१	३३५
कुडि	१	२२०	कृ	६	१०२	कै	१	६५२
कुवि	१०	४०	कृज	१	१३७	कनसु	४	५
कुण	६	४६	कृठ	१०	१४८	कनून्	६	६
कुण	१०	२७८	कूट	१०	२७६	कनूवी	१	३२४
कुस	१०	१४४	कृण	१०	१३६	कनसु	१	५५४
कुध	४	१०	कृल	१	३५०	कथ	१	५३६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
कथ	१०	१३	क्षज	१	५१७	क्षुभ	१	४६६
कथ	१०	२१८	क्षजि	१	५१७	क्षुभ	४	१३०
कद	१	५२०	क्षजि	१०	७३	क्षुभ	६	५२
कवि	१	५८	क्षणु	८	३	क्षुर	६	५२
कदि	१	५२०	क्षप	१०	३२५	क्षै	१	६५१
कन्द	१०	१७३	क्षपि	१	५५२	क्षमायी	१	३२५
कप	१	५१६	क्षपि	१०	७२	क्षणु	२	२६
कमु	१	३१६	क्षम्	४	१६	क्षमील	१	३४५
क्रीब्	६	१	क्षमूप	१	३६६	क्षिडा	१	४६३
क्रीब्	१	२४४	क्षमूप	४	६६	क्षिदा	१	४६३
कुड	६	६०	क्षर	१	५८७	क्षिदा	१	७०५
कुध	४	८०	क्षल	१	५८८	क्षिदा	४	१३४
कुन्ध	१	११६	क्षल	१०	५२	क्ष्वेतु	१	३६०
कुश	१	५६६	क्षि	१	१४६	क्ष		
क्षथ	१	५३६	क्षि	१	६७७	क्षयल	१	८८
क्षव	१	५२०	क्षि	५	३३	क्षय	१	१०३
क्षदि	१	५८	क्षि	६	१०८	क्षय	६	६२
क्षदि	१	५२०	क्षिप	४	१३	क्षय	१०	३२५
क्षमु	४	१००	क्षिप	६	५	क्षयज	१	१४५
क्षिदि	१	१५	क्षिरि	५	३३	क्षयि	१	१४६
क्षिदि	१	५६	क्षिपु	१	३७७	क्षट	१	२०८
क्षिदू	४	१३२	क्षिप	६	३७	क्षट्ट	१०	८२
क्षिरा	४	५०	क्षीज	१	१५०	क्षड	१०	३६
क्षिशू	६	५४	क्षीवृ	१	२६८	क्षडि	१	१८७
क्षीवृ	१	२६७	क्षीव	१	३७७	क्षडि	१०	३६
क्ष्लेश	१	४००	क्षु	२	८८	क्षद	१	४१
क्षण	१	३०२	क्षुदिर्	७	६	क्षनु	१	६१७
क्षथे	१	५८२	क्षुध	४	८१	क्षर्ख	१	८८

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
खर्ज	१ १४१	ग		गाङ्	१ ६८०
खर्द	१ ५०	गघ	१ ६५	गाघृ	१ ५
खर्व	१ २८६	गज	१ १५६	गालोडित	१० ३२७
खर्व	१ ३८४	गज	१० ६७	गाह्	१ ४३०
खल	१ ३६३	गजि	१ १५६	गुङ्	१ ६७६
खय	६ ६२	गङ्	१ ५२५	गुछ	४ १२
खप	१ ४५८	गडि	१ २५३	गुज	१ १२३
खाह	१ ४०	गण	१० २४३	गुज	६ ७४
खिट	१ २०३	गद	१ ४३	गुजि	१ १२३
खिद	४ ६१	गद	१० २४८	गुठि	१० ४१
खिद	६ १४१	गन्ध	१० १३२	गुढ	६ ७५
खिद	७ १६	गम्लु	१ ७१०	गुढ	६ ८७
खुजु	१ १२१	गर्ज	१ १३६	गुडि	१० ४०
खुडि	१ १८८	गर्ज	१० १११	गुण	१० २७८
खुडि	१० ४२	गर्द	१ ४७	गुदि	१० ६
खुर	६ ५२	गर्द	१० १११	गुध	१ २०
खुर्द	१ २०	गर्ध	१० ११२	गुध	४ १२
खेट	१० २६०	गर्व	१ २८६	गुध	६ ५०
खेल	१ ३६०	गर्व	१ ३८४	गुम्फ	६ ३२
खेवृ	१ ३३५	गर्व	१० २८६	गुप	१ ६६६
खै	१ ६५०	गर्ह	१ ४२२	गुप	४ १२७
खोट	१० २६१	गर्ह	१० २३४	गुपू	१ २८०
खोड	१० २६१	गल	१ ३६४	गुपू	१० १६७
खोड	१ ३६८	गल	१० १४६	गुफ	६ ३२
खोम्ह	१ ३६८	गल्भ	१ २७६	गुरी	६ ६५
खोल	१ ३६८	गल्ह	१ ४२२	गुर्द	१ २०
ख्या	२ ५३	गवेष	१० २६६	गुर्द	१० ११३
		गा	३ २५	गुर्वी	१ ३७६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
गृह्	१	६३४	ग्लुचु	१	१२१	घुपिर्	१	४३४
गू	६	६६	ग्लुन्वु	१	१२२	घुपिर्	१०	१७२
गूरी	४	४४	ग्लेष्ट	१	२५७	घूरी	४	४४
गूरी	१०	१४२	ग्लेष्ट	१	२५६	घूर्ण	१	२६५
गृ	१	६६६	ग्लेष्ट	१	३३५	घूर्ण	६	४६
गृज	१	१५६	ग्लै	१	६४२	घृ	१	६६६
गृजि	१	१५६		घ		घृ	३	१५
गृधु	४	१३६	घग्घ	१	६५	घृ	१०	६८
गृह्	१०	२८२	घट	१	५१०	घृणि	१	२६४
गृह्	१	४३१	घट	१०	१६८	घृणु	८	६
गू	६	११२	घटि	१०	१६७	घृषु	१	४६७
गू	६	२७	घट्ट	१	१६४	घ्रा	१	६५८
गू	१०	१५३	घट्ट	१०	८१		ऊ	
गेष्ट	१	२५६	घर	१०	६८	घुह्	१	६८१
गेष्ट	१	४०७	घर्ष	१	२८६		ब	
गै	१	६५२	घपि	१	४३२	चक	१	७४
गोम	१०	२६३	घसि	१	४३२	चक	१	५२६
गोष्ट	१	१६३	घस्तु	१	४७१	चकास्	२	७४
मथि	१	३०	घिणि	१	२६४	चक्क	१०	५१
मन्थ	६	४६	घुङ्	१	६८१	चत्तिङ्	२	६
मन्थ	१०	२२६	घुट	१	४६५	चट	१०	१६७
मस	१०	१६४	घुट	६	८७	चडि	१	१८२
मसु	१	४१८	घुण	१	२६५	चडि	१०	४४
मह	६	६५	घुण	६	४६	चण	१	५३८
मुचु	१	१२१	घुणि	१	२६४	चते	१	६०८
ग्लसु	१	४१८	घुर	६	५४	चदि	१	५६
ग्लह्	१	४३१	घुष	१०	१७२	चदे	१	६०८
ग्ला	१	५५६	घुपि	१	४३२	चन्द्र	१	५४०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
चन्वु	१	१२०	चिञ्	५	५	चुर	१०	१
चप	१	२८४	चिन्	१०	७६	चुल्ल	१	३५६
चप	१०	७७	चिट	१	२१४	चूण	१०	६१
चम	१	३५७	चित	१०	१२४	चूरी	४	४७
चम	१०	७६	चित्ति	१४	२	चूर्ण	१०	१८
चमु	१	३१५	चिती	१	३४	चूर्ण	१०	३१
चमु	५	३२	चित्र	१०	३०२	चूप	१	४४८
चय	१	३१८	चिरि	५	३३	चुष्ट	८	३
चर	१	३७१	चिल	६	६२	चुत	१०	२१३
चर	१०	१८३	चिल्ल	१	३५८	चूती	६	३६
चर्च	१	४७२	चीम्	१	२७०	चेल	१	३६०
चर्च	६	२१	चीव	१	६१८	चेष्ट	१	१६२
चर्च	१०	१५८	चीघ	१०	१६७	च्यु	१०	१८४
चर्छ	६	२२	चीष्ट	१	६१८	च्युक्	१	६८२
चर्च	१	२८६	चुक्क	१	५१	च्युतिर्	१	३५
चर्च	१	३८२	चुच्ची	१	३४१	च्युत	१०	१८४
चल	१	५५५	चुट	६	८२	छ		
चल	१	५६६	चुट	१०	६६	छव	१०	३६
चल	६	६३	चुट	१०	१०६	छव	१०	२१५
चल	१०	६२	चुटि	१०	१०६	छव	१०	३२१
चलि	१	५४६	चुट्ट	१०	२३	छविर्	१	१५०
चप	१	६२८	चुडि	१	२२२	छपि	१०	७१
चपम	५	२५	चुडि	१०	१०६	छमु	१	३१५
चह	१	४८२	चुतिर्	१	३६	छर्व	१०	४७
चह	१०	७७	चुव	१०	४६	छप	१	६२६
चह	१०	३५४	चुवड	१	२४२	छिविर्	७	३
चायू	१	६१६	चुप	१	२८७	छिद्र	१०	३१०
चिक्क	१०	५१	चुवि	१	२६०	छुट	६	८२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
छुट	१०	६६	जमि	१०	११४	जृष	१	४४४
छुप	६	१२३	जसु	४	१०५	जृष	४	२०
छुर	६	७७	जसु	१०	११७	जेषू	१	४०६
छुद	१०	२१५	जागृ	२	७१	जेह	१	४२६
छुदिर्	७	६	जि	१	३७४	जै	१	६५१
छेद	१०	३२०	जि	१	६७६	ज्ञा	१	५४८
छो	४	३६	जिमु	१	३१५	ज्ञा	६	३८
छ्युक्	१	६८२	जिरि	५	३३	ज्ञा	१०	१७८
ज			जिवि	१	३८८	ज्ञाप	१०	७५
जल	२	६८	जिषु	१	४६१	ज्या	१	४०२
जज	१	१५३	जीव	१	३७५	ज्या	६	८६
जजि	१	१५३	जुगि	१	६३	ज्युक्	१	६८२
जट	१	२०५	जुक्	१	६८२	ज्युति	१	२७
जन	३	२४	जुह	६	३८	जि	१	६७६
जनी	१	४५४	जुह	६	८३	जि	१०	२०६
जनी	४	४०	जुह	१०	६६	ज्वर	१	४२४
जप	१	२८२	जुति	१	२७	ज्वल	१	४४२
जभ	१	२७३	जुह	१	२०	ज्वल	१	४५५
जभि	१०	१२६	जुन	६	३८	ज्वल	१	४६८
जमु	१	३१५	जुर्वी	१	३७८	झ		
जर्ज	१	४७२	जुष	१०	२२३	भट	१	२०५
जर्ज	६	२१	जुपी	६	१०	भसु	१	३१५
जर्ज	१	४७२	जूरी	४	४४	भर्ष	१	४७२
जल	१	५७०	जूष	१	४५४	भर्ष	१	४७२
जल	१०	१०	जू	१	६७६	भर्ष	१	४७२
जल्प	१	२८२	जृभि	१	२७३	भर्ष	६	२२
जष	१	४५८	जू	६	२३	भय	१	४५८
जस	१०	१६४	जू	१०	२०६	भय	१	६३०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
भृष	४	२०	गद	१०	१६७	त		
ट			गभ	१	५००	तक	१	८४
टकि	१०	८८	गभ	४	१३१	तकि	१	८५
टल	१	५७१	गभ	६	५३	तक्ष	१	४३६
टिक्	१	७५	गम	१	७०६	तगि	१	६१
टिप	१०	१२१	गल	१	५७४	तट	१	२०७
टीक्	१	७५	गश	४	८५	तर	१०	१३८
टीक्	१	७५	गस	१	४१५	तह	१०	३८
ट्पल	१	५७१	गाह	४	५७	तडि	१	१८४
ड			गासु	१	४१४	तडि	१०	१६७
डपि	१०	१२०	गिल	१	४३६	तडि	१०	१२८
डमि	१०	१२१	गिजि	२	१६	तनु	८	१
डिप	४	१२४	गिजि	३	१२	तनु	१०	१९८
डिप	६	७६	गिदि	१	५४	तन्नु	१	१२०
डिप	१०	१२१	गिह	१	६१२	तन्नु	७	२७
डिपि	१०	१२०	गिल	६	६७	तन्जु	७	२७
डिक्	१०	१२१	गिव	१	६१२	तप	१	७१२
डिमि	१०	१२०	गिश	१	४७५	तप	४	४
डीक्	६	१६३	गिसि	२	१८	तप	१०	२१२
डीक्	४	२५	गीब्	१	६४०	तमु	४	६५
ड			गील	१	३४७	तय	१	३१८
डौक्	१	७५	गु	२	२७	तर्क	१	१६७
ण			गुद	६	२	तर्ज	१	१४०
गक्क	१०	५२	गुद	६	१३०	तर्ज	१०	१३१
गक्ष	१	४४०	गु	६	६७	तर्द	१	४८
गस्त्र	१	६१	गेह	१	६१२	तल	१०	५३
गस्त्रि	१	६१	गेव	१	६१२	तसि	१	४५५
गद	१	४५	गेप	१	४०६	तसि	१०	१७५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
तसि	१०	३२५	तुस्य	१	२८८	तृणु	८	५
तसु	४	१०६	तुम्य	६	३०	तृदिर्	७	१०
तायू	१	३२७	तुन्क	१	२८८	तुन्क	६	२६
तिक	५	२४	तुन्क	६	३०	तृह	६	५७
तिग	५	२४	तुप	१	२८८	तृप	४	८६
तिष	५	२५	तुप	६	३०	तृप	१०	२१३
तिज	१	६६७	तृपि	१०	१०४	तृफ	६	२६
तिज	१०	१००	तृफ	१	२८८	तृप	४	१२१
तिप	१०	१२१	तृफ	६	३०	तृहि	७	२४
तिष्ट	१	२५५	तृधि	१०	१०४	तृह	६	५७
तिम	४	१५	तुभ	१	५००	त	१	६६४
तिल	१	३५६	तुभ	४	१३१	तेष्ट	१	२५५
तिल	६	६१	तुभ	४	५३	तेष्ट	१	३३४
तिल	१०	६१	तुर	३	२१	त्यज	१	७१३
तिरुल	१	३५६	तुर्वा	१	३७८	त्रकि	१	७५
तीम	४	१५	तुल	१०	५४	त्रमि	१	६१
तीर	१०	२६	तुष	४	७५	त्रदि	१	५७
तीव	१	३७६	तुस	१	४६६	त्रपि	१	५५५
तुज	१	१५४	तुहिर	१	४७	त्रपूप्	१	२६२
तुजि	१	१५४	तृह	१	२४५	त्रसी	४	६
तुजि	१०	२७	तृण	१०	६१	त्रस	१०	१६४
तुजि	१०	१६७	तृण	१०	१३७	त्रसि	१०	१६७
तुट	६	८१	तृ	४	४३	त्रुट	६	८०
तुट	६	८८	तृरी	४	४३	त्रुट	१०	१४५
तुडि	१	१७६	तृल	१	३५२	त्रुट	१०	१४८
तृह	१	२४५	तृल	१०	१३७	त्रुट	१०	१४५
तृण	६	४३	तृप	१	४४६	त्रुम्य	१	२८८
तृव	६	१	तृव	१	४४०	त्रुप	१	२८८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
बुक्	१	२८८	बसु	४	६६	बिबु	१०	१५२
बुम्फ	१	२८८	बय	१	३२०	बिबु	१०	१७०
ब्रैक्	१	६८६	बरिद्रा	२	७२	बिश	६	३
ब्रीह	१	७५	बल	१	३६६	बिह	२	६
त्वक्	१	४४३	बल	१	१६६	बीत्	१	४०२
त्वच्	१	४३६	बल	१	५५२	बीक्	४	२४
त्वगि	१	६१	दधि	१	३८६	बीधीक्	२	७७
त्वच	६	२२	दशि	१०	१२६	बीपी	४	४१
त्वन्बु	१	१२०	दशि	१०	१६७	डु	१	६७५
त्वर	१	५२१	दसि	१०	१६७	डु	५	१२
त्विषा	१	७२८	दसि	१०	१२७	डुःख	१०	३१५
त्सघ	१	३७०	दसु	४	१०७	डुह	६	६०
त्सर	१	३७०	दह	१	७१८	डुर्गी	१	३७८
	थ		दहि	१०	११५	डुल	१०	५५
थुह	६	८६	दाक्	३	६	डुप	४	७६
थुर्गी	१	३७८	दाण्	१	६६२	डुह	२	५
	द		दान	१	७२	डुह	४	८८
दत्त	१	४०१	दाप्	२	५२	डुहिर	१	४८७
दत्त	१	५१८	दायु	१	६२१	दृक्	४	२२
दघ	५	३१	दाश	५	३३	दृ	५	३३
दधि	१	६४	दाश्ट	६	६१	दृक्	६	११४
दण्ड	१०	३१३	दाभु	१	६३२	दृम्फ	६	३१
दद	१	१७	दाश्ट	१०	१२५	दृप	४	८७
दघ	१	८	दासृ	१	६३२	दृप	१०	२१३
दन्मु	५	२७	दाह	१	४२७	दृफ	६	३१
दन्श	१	७१६	दिमि	१०	१२१	दृभी	६	३५
दभ	१०	१२१	दिवि	१	३८८	दृभी	१०	२१४
दमि	१०	१२१	दिवु	४	१	दृशिप्	१	७१५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
हृह	१	४८५	धवि	१	३८६	धोच्छ	१	३६६
हृहि	१	४८५	धस	६	५६	ध्मा	१	६५६
वृ	१	५४५	धाब्	३	१०	ध्वै	१	६४७
वृ	६	२२	धातु	१	३६४	ध्रज	१	१३६
वेहृ	१	६८६	धि	६	१०७	ध्रजि	१	१३६
वेहृ	१	३३४	धित	१	३६६	ध्रस	१०	१६१
दैप	१	६५६	धिवि	१	३८८	ध्रात्ति	१	४४५
दो	४	३८	धिप	३	२२	ध्रायु	१	८६
धु	२	३३	धीहृ	४	२६	ध्राष्ट	१	७६
धुत	१	४६०	धुज	१	३६६	ध्राड्	१	१६१
धै	१	६४४	धुज्	५	१०	ध्रु	१	६७४
द्रम	१	३१३	धुर्वी	१	३७८	ध्रु	६	१००
द्रा	२	४७	धू	६	६७	ध्रौ	१	६४६
द्राणि	१	४४५	धून्	५	१०	ध्वज	१	१३६
द्रासु	१	८६	धून्	६	१६	ध्वजि	१	१३६
द्राड्	१	१६१	धून्	१०	२२४	ध्वण	१	३०२
द्रु	१	६७५	धूप	१	२८१	ध्वन	१	३१०
द्रु	५	३३	धूप	१०	१६७	ध्वन	१	५६५
द्रुण	६	४८	धूरी	४	४५	ध्वन	१०	२७५
द्रुन्	६	१०	ध्रु	१०	८६	ध्वनि	१	५५२
द्रैकृ	१	६५	ध्रुप	१०	८६	ध्वन्सु	१	५०१
द्रै	१	६४५	ध्रुस	१०	८६	ध्वात्ति	१	४४५
द्विप	२	४	धृहृ	१	६८४	ध्व	१	६७०
द्व	१	६६६	धृहृ	६	११५	न		
ध			धृप	१०	२३६	नख	१	६१
धक	१०	५०	धृपा	५	२६	नजी	६	१२
धण	१	३०८	धेकृ	१	६५	नट	१	२०६
धन	३	२३	धेट्	१	६४१	नट	१	५२८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
नट	१०	१२	पठ	१	२२७	पा	१	६५७
नट	१०	१३७	पडि	१	१८५	पा	२	४६
नड	१०	१२	पडि	१०	११८	पार	१०	२६३
नदि	१	५५	पण	१	२६६	पाल	१०	६३
नम	१	५५५	पत्	४	४८	पि	६	१०६
नय	१	३१८	पत्	१०	२४६	पिच	१०	३५
नर्द	१	४७	पत्तु	१	५८०	पिछ	६	२०
नर्ध	१	२८६	पथि	१०	३४	पिछि	२	२०
नाधृ	१	७	पथे	१	५८३	पिजि	१०	६७
नाधृ	१	७	पद	१	४२	पिजि	१०	१६७
निवास	१०	२७१	पद	४	६१	पिट	१	२१०
निवि	१	३८७	पद	१०	२८१	पिट	१	२१५
निष्क	१०	१६४	पन	१	२६७	पिठ	१	२३५
नीव	१	३७६	पय	१	३१८	पिठ	१	२१५
नृति	४	८	पर्ण	१	३२५	पिडि	१	१७७
नृ	१	५४६	पर्थ	१०	१६	पिडि	१०	११८
नृ	६	२४	पर्द	१	२५	पिल	१०	५६
प			पर्ष	१	३८१	पिवि	१	३८७
पत्त	१	४४७	पर्ष	१	४०६	पिश	६	१४२
पद	१०	१७	पल	१	५७५	पिभृ	१	४७३
पद	१०	३२५	पल	१०	६३	पिण्ल	७	२०
पब	१	१०७	पल्यूल	१०	२६७	पिस	१०	२८
पबैप	१	७२४	पश	१०	१६५	पिसि	१०	१९७
पचि	१	१०७	पश	१०	२५०	पिसृ	१	४७३
पचि	१०	६६	वप	१	६२६	पीक्	४	३२
पट	१	१६८	वप	१०	१६५	पीड	१०	११
पट	१०	१६७	वप	१०	२५०	पील	१	३४६
पट	१०	२४५	पसि	१०	६८	पीव	१	३७६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
पुंस	१०	८६	पूल	१	३५३	प्यैङ्	१	६८८
पुट	६	७२	पूल	१०	८५	प्रङ्	६	११७
पुट	१०	६७	पूष	१	४५०	प्रथ	१	५१२
पुट	१०	१६७		३	४	प्रस	१	५१४
पुह	१०	२३	पृ	५	१४	प्रा	२	५४
पुण	६	४४	पृ	१०	१५	प्रीङ्	४	३४
पुय	४	११	पृङ्	६	१०४	प्रीञ्	६	२
पुय	१०	१६७	पृथि	२	२१	प्रीञ्	१०	२२५
पुथि	१	३७	पृची	२	२१	प्रुङ्	१	६८३
पुर	६	५५	पृची	७	३०	प्रुष	६	५६
पुल	१	५७८	पृची	१०	२०२	प्रुषु	१	४६३
पुल	१०	५६	पृङ्	६	४०	प्रुषोत्	१०	५५
पुष	१	४६२	पृण	६	४१	प्रोधू	१	६०६
पुष	४	७३	पृथ	१०	१६	प्लङ्	१	६३१
पुष	६	६०	पृथु	१	५१३	प्लिङ्	१	४२५
पुष	१०	१६५	पृषु	१	४६४	प्लुङ्	१	६८३
पुष्व	४	१४	पृ	३	४	प्लुष	४	७
पुष	४	१०६	पृ	६	१८	प्लुष	४	११०
पुस्त	१०	४८	पृ	१०	१५	प्लुष	६	५६
पूङ्	१	६६०	पेल्ल	१	३६१	प्लुषु	१	४६४
पूज	१०	६२	पेवृ	१	३३५	प्लेवृ	१	३३५
पूञ्	६	११	पेसृ	१	४७३	प्सा	२	४८
पूथी	१	३२३	पै	१	६५४	फ		
पूरी	४	४२	पैणू	१	३०७	फक्क	१	८३
पूरी	१०	१६८	प्यायी	१	३२६	फण	१	५६१
पूर्ण	१०	८५	प्युष	४	१०६	फल	१	३५५
पूर्व	१	३८१	प्युस	४	६	फला	१	३४४
पूर्व	१०	११३	प्युस	४	१०६	फुल्ल	१	३५७

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
फेल्	१	३६१	बुध	१	५६७	भण	१	३०८
ब			बुध	१	६१४	भदि	१	१२
बद	१	४२	बुध	४	६३	मदि	१०	६८
बध	१	६६६	बुधिर	१	६१४	भन्जो	७	२१
बध	१०	१४	बुधिर	१	६१५	भर्त्स	१०	१३१
बन्ध	६	४०	बुधिर	१	६१५	भर्व	१	२८६
बन्ध	१०	१४	बुल	१०	५७	भर्व	१	३८३
बध्न	१	३७१	बुस	४	११३	भल	१	३३१
बर्ब	१	२८६	बुस्त	१०	४६	भल	१०	१४७
बर्ह	१	४२३	बृह	१	४८५	भल्ल	१	३३१
बर्ह	१०	११०	बृदि	१	४८५	भष	१	४५६
बर्ह	१०	१६७	बृदि	१०	१६७	भस	३	१६
बल	१	५७६	बृदिर	१	४८६	भा	२	४४
बल	१०	७८	बृहु	६	५६	भाज	१०	२७२
बल्ल	१	४२३	वेदिर	१	६१५	भाम	१	२६८
बल्ल	१	१६७	ब्रीस	१०	११०	भाम	१०	२५८
बसी	४	११५	ब्रून्	२	३७	भाष	१	४०५
बस्त	१०	१३२	ब्रू	१०	११०	भास्त	१	४१२
बदि	१	४२०	ब्लोक्	१०	२६४	भित्त	१	३६६
बदि	१०	१६७	भ			भिविर	७	२
बाधृ	१	६	भत्त	१०	२१	भिल	१०	६०
बाह्	१	४२६	भज	१	७२५	भी	३	२
बिदि	१	५३	भज	१०	१७६	भुगि	१	६३
बिल	६	६६	भजि	१०	१६७	भुज	७	२२
बिल	१०	६०	भट	१	२०६	भुजो	६	१२२
बिस	४	१११	भट	१	५२७	भू	१	१
बुक्क	१	८७	भडि	१	१७६	भू	१०	१८५
बुक्क	१०	१५६	भडि	१०	४३	भू	१०	२३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
भूष	१	४५५	म			मय	१	३१८
भूष	१०	१७५	मकि	१	७१	मर्च	१०	६७
भूजी	१	११०	मक्	१	४४१	मर्व	१	३८१
भूष्	१	६३८	मल्ल	१	६१	मल	१	३३०
भूष्	३	५	मगि	१	६१	मल्ल	१	३३०
भूशु	४	११८	मपि	१	७७	मव	१	३६१
भूषु	१	४६६	मज	१	१०५	मव्य	१	३३८
भू	६	२०	मचि	१	१०६	मश	१	४७६
भैष	१	६२३	मज	१	१५६	मष	१	४५८
भैष	१	४१६	मठ	१	२२६	मसी	४	१६५
भ्यस	१	४१६	मठि	१	१६७	मस्क	१	७५
भ्रण	१	३०२	मडि	१	७५	मस्जो	६	१२०
भ्रन्तु	१	५०१	मडि	१	२१६	मह	१०	२५५
भ्रन्तु	४	११८	मडि	१०	४५	महि	१	४२०
भ्रम	१	५८६	मण	१	३०२	महि	१०	१६७
भ्रमु	१	५८६	मन्त्रि	१०	१२६	मा	२	५५
भ्रमु	४	६८	मधि	१	३७	माक्षि	१	४४५
भ्रस्ज	६	४	मथे	१	५८४	माङ्	३	६
भ्राजू	१	१११	मद	१०	१५१	माङ्	४	३२
भ्राजू	१	५६४	मदि	१	१३	माधि	१	३७
भ्राश्रु	१	५६४	मदी	१	५५२	मान	१	६६८
भ्री	६	३६	मदी	४	१०१	मान	१०	२३१
भ्रुड	६	६१	मन	४	६६	मार्ग	१०	२३५
भ्रुण	१०	१३८	मन	१०	१५५	मार्ज	१०	६७
भ्रैजू	१	१११	मनु	८	६	माह	१	६३३
भ्रैष	१	६२३	मन्थ	१	३७	मिञ्ज	६	२०
भ्लक्	१	६३१	मन्थ	६	४५	मिन्	५	४
भ्लाम्	१	५६४	मभ्र	१	३७१	मिथू	१	६१०

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
मिद	१०	८	मुठि	१	१६८	मृड	६	३६
मिदा	१	४६२	मुठि	१	१७८	मृड	६	४६
मिदा	४	१३३	मुठि	१	२२१	मृण	६	४९
मिदि	१०	८	मुठि	१	२२३	मृव	६	४८
मिह	१	६१०	मुण	६	४५	मृदु	१	६१३
मिल	१	३४५	मृव	१	१६	मृश	६	१२६
मिल	६	६८	मृव	१०	१६०	मृष	४	५४
मिथि	१	३८७	मृर	६	५३	मृष	१०	२३८
मिश	१	४७६	मुर्छा	१	१३१	मृषु	१	४६४
मिश्र	१०	३०७	मुर्चा	१	३८०	मृ	६	१६
मिष	६	५६	मुल	१०	५८	मेक्	१	६८५
मिषु	१	४६१	मुष	१	४५८	मेटु	१	१६६
मिह	१	७१६	मुष	६	६१	मेयू	१	६१०
मी	१०	२१७	मुस	४	११४	मेह	१	६१०
मीक्	४	२७	मुस्त	१०	८७	मेष्ट	१	६११
मीन्	६	४	मुह	४	८६	मेष्ट	१	२६०
मीमृ	१	३१३	मूक्	१	६६१	मेष्ट	१	३३५
मील	१	३४५	मूत्र	१०	२६१	मोच	१०	१७६
मीव	१	३७६	मूल	१	३५४	म्ना	१	६६१
मुच	१	१०५	मूल	१०	५८	मन	१०	१०८
मुच	१	१६२	मूष	१	४५१	मव	१	५१५
मुचि	१	१०५	मृ	६	१०५	मृचु	१	१२०
मुच्छ	६	१३४	मृग	१०	२८३	मृन्तु(पाठा.)	१	१२०
मुज	१	१५६	मृक्	६	१०५	मृष्ट	१	१६६
मुजि	१	१५६	मृज(पाठा०)	१	१५६	मृष्ट	१	१६६
मुट	६	७६	मृजि	१	१५६	मृचु	१	१२०
मुट	१०	६६	मृजूप	२	६१	मृन्तु(पाठा.)	१	१२०
मुठि	१	२२३	मृजूप	१०	२३७	म्लेञ्ज	१	१२५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
म्लेख	१०	१०६	युप	४	१२८	रभ	१	७००
म्लेदृ	१	१६६	यूप	१	४५३	रभि	१	२७१
म्लेष्ट	१	३३५	यौदृ	१	१६५	रभ	१	५६२
म्लै	१	६४३	येम्	१	४०८	रय	१	३२१
य			र			रयि	१	३८६
यत्	१०	१४०	रक	१०	१८७	रस	१	४६६
यज	१	७२६	रल	१	४३८	रस	१०	३१६
यत	१०	१८१	रख	१	६१	रह	१	४८३
यती	१	२६	रखि	१	६१	रह	१०	७७
यत्रि	१०	३	रग	१०	८७	रह	१०	२४६
यभ	१	७०८	रगि	१	६१	रहि	१	४८४
यम	१	५५८	रगे	१	५३२	रहि	१०	२४७
यम	१	७११	रधि	१	७५	रा	२	५०
यम	१०	७६	रधि	१०	१६७	राक्	१	८६
यसु	४	१०४	रच	१०	२५२	राष्ट	१	७६
या	२	४२	रट	१	१६६	राजृ	१	५६३
याच्	१	६७६	रठ	१	२३२	राध	४	७१
यु	२	२५	रण	१	३०२	राध	४	८४
यु	१०	१५६	रण	१	५३७	राध	५	१६
युगि	१	६३	रणि	१	५५२	रास्तृ	१	४१३
युद्ध	१	१३३	रद	१	४४	रि	६	१०६
युज	४	६७	रन्ज	१	५४४	रिणि	१	६१
युज	१०	२०२	रन्ज	१	७२६	रिगि	१	६१
युजिर्	७	७	रन्ज	४	५८	रिच	१०	२१०
युजु	१०	१५६	रप	१	२८६	रिचिर्	७	४
युष्	६	७	रफ	१	२८६	रिज	१	१०६
युष्ट	१	२७	रफि	१	२८६	रिवि	१	३८६
युध	४	६४	रवि	१	२६४	रिश	६	१२४

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
सि	१	४४८	रुच	१०	२६२	लजी	६	१२२
सि	६	२७	रूप	१०	३१६	लक्ष	१०	२४०
सी	६	३१	रेक	१	६६	लट	१	२००
सी	४	२८	रेज	१	६११	लड	१	२३०
र	२	२६	रेट	१	६०७	लड	१०	७
र	१	६८३	रेव	१	२६०	लडि	१	५४१
रुच	१	४६४	रेभ	१	२७१	लडि	१०	६
रुज	१०	१६६	रेवृ	१	३३६	लडि	१०	१६५
रुजो	६	१२१	रेप	१	४१०	लडि	१०	६
रुड	१	४६६	रै	१	६४८	लप	१	२८६
रुड	१	४६७	रौड	१	२४७	लपि	१	२६४
रुड	१०	११६	रु	१०		लभप	१	७०१
रुड	१०	१६७	लक	१०	१८७	लल	१०	१३५
रुडि	१	२२५	लक	१०	५	लल	१०	१७४
रुड	१	४६७	लक	१०	१४३	लप	१	६२७
रुड	१०	११६	लक	१	६१	लप	१०	१७४
रुडि	१	२२५	लकि	१	६१	लस	१	४७०
रुडि	१	२३६	लग	१०	१८७	लसणी	६	१२
रुडि	१	२४१	लगि	१	६१	ला	२	५१
रुडिर्	२	६२	लगो	१	५३३	लामृ	१	८३
रुध	४	६५	लधि	१	७५	लामृ	१	७६
रुधिर्	७	१	लधि	१	१६७	लामि	१	१२६
रुप	४	१२८	लड	१	१२६	लाज	१	१५२
रुश	६	१२४	लज	१	५१	लाजि	१	१५२
रुष	१	४५८	लग	१०	१०	लाम	१०	३२२
रुप	४	१२३	लजि	१	१५१	लाम	६	७०
रुष	१०	११६	लजि	१०	१६७	लिगि	१	६१
रुह	१	५६८	लजि	१०	३०६	लिगि	१०	१८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
लिप	६	१३७	लुष	१	४५१	वठ	१	२२८
लिश	४	६६	लूष	१०	६४	वठि	१	१६६
लिश	६	१२५	लेष्ट	१	२६०	वडि	१०	४३
लिह	२	७	लोक्	१	६३	वण	१	३०२
ली	६	३२	लोक्	१०	१६७	वण्ट	१०	२४०
ली	१०	२०६	लोच	१	१००	वद	१	७३६
लीङ्	४	२६	लोच	१०	१६७	वद	१०	२३०
लुजि	१०	२७	लोष्ट	१	१६३	वदि	१	११
लुजि	१०	१६७	लौढ	१	२४६	वन	१	३०८
लुट	१	२१३	ल्वी	६	३४	वन	१	३११
लुट	१	४६७	व			वनु	१	४४१
लुट	४	११६	वकि	१	७०	वनु	१	४५६
लुट	६	७२	वक्त	१	४४२	वनु	८	८
लुट	१०	१६७	वख	१	६१	वन्धु	१	१२०
लुटि	१	२२५	वखि	१	६१	वन्धु	१	१४९
लुठ	१	४६७	वगि	१	६१	वप	१	७३०
लुठि	१	२२५	वधि	१	७७	वम	१	५५६
लुठि	१	२४१	वच	२	५७	वम	१	५८५
लुण्ट	१०	२५	वच	१०	२३३	वसु	१	५८५
लुण्ट	१०	२५	वज	१	१५८	वय	१	३१८
लुथि	१	३७	वज	१०	६६	वर	१०	२४२
लुन्च	१	११८	वट	१	२०२	वर्च	१	६८
लुप	४	१२८	वट	१	५२७	वर्ण	१०	१७
लुप्ठ	६	१३५	वट	१०	२४५	वर्ण	१०	३२४
लुवि	१०	१०४	वटि	१	१७४	वर्ध	१०	१०२
लुभ	४	१२६	वटि	१	२२४	वर्क	१	२८६
लुभ	६	२६	वटि	१०	४३	वर्ह	१	४२४
लुब्	६	१२	वटि	१०	३०५	वत्त	१	३२६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
वल्	१	४५२	विज	१	१३६	वृकी	७	२६
वल्क	१०	३०	विजिर्	३	१३	वृज	१	१३६
वल्ग	१	६१	विजी	६	११	वृजी	२	२०
वल्भ	१	२७५	विजी	७	२८	वृजी	७	२६
वल्थूल	१०	२६७	विट	१	२१६	वृजी	१०	२०७
वल्थ	१	३२६	विठ	१	२१६	वृञ्	५	६
वरा	२	८२	वित्त	१०	३१८	वृञ्	६	१५
वप	१	४५८	विथ्	१	२८	वृञ्	१०	२०८
वस	१	७३३	विद	२	५६	वृत्	१	५०४
वस	२	१६	विद	४	६२	वृत्	४	४६
वस	१०	१८२	विद	७	१७	वृत्	१०	१६७
वसु	४	१०८	विद	१०	१५४	वृष्ट	१	५०५
वस्क	१	७५	विदुल	६	१३६	वृष्ट	१०	१६७
वह	१	७३१	विध	६	३७	वृश	४	११६
वा	२	४३	विल	६	६४	वृष	१०	१५०
वा	१०	२६८	विश	६	१२८	वृषु	१	४६४
वालि	१	४४५	विष	६	५८	वृ	६	२०
वालि	१	१२७	विषु	१	४६१	वृञ्	६	१५
वाहृ	१	१६०	विषु	३	१४	वेञ्	१	७३५
वापश	१०	२४६	विष्णु	३	१४	वेणु	१	६१६
वावृत्तु	४	४६	वी	२	४१	वेथृ	१	२८
वाश	४	५२	वीज	१	११२	वेष्ट	१	२५८
वाशृ	४	५२	वीज	१०	५५	वेल	१०	२६६
वास	१०	२७०	वीर	१०	२८५	वेल्ल	१	३६०
विचिर्	३	१३	वुगि	१	६३	वेवीहृ	२	७८
वचिर्	७	५	वृक	१	७३	वेष्ट	१	१६१
विज्	६	१२७	वृत्त	१	३६७	वेत्	१	४७३
विज्	१०	१६७	वृह्	६	४२	वेह	१	४२६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
वै	१	६५४	शट	१०	१३६	शमि	१	४१७
व्यच	६	१५	शठ	१	२३६	शसु	१	४८०
व्यज	६	१६	शठ	१०	२६	शाखु	१	६०
व्यध	१	५११	शठ	१०	६४	शाब्	१	१६२
व्यध	४	७२	शठ	१०	१३६	शान	१	७२३
व्यप	१०	८४	शठ	१०	२४४	शार	१०	२५६
व्यय	१	६२०	शठि	१	१८३	शाव	२	१५
व्यय	१०	८४	शाण	१	५३८	शासु	१	४१७
व्यय	१०	३१७	शादल	१	५६५	शासु	२	१५
व्युदि	१०	८४	शादल	६	१३१	शासु	२	७५
व्येन्	१	७३६	शप	१	७२७	शित	१	३६८
व्रज	१	१५८	शप	४	५६	शिधि	१	६६
व्रण	१	३०२	शब्द	१०	१६०	शिजि	२	२०
व्रण	१०	३२३	शम	१	५५८	शिन्	५	३
व्रञ्	६	१४	शम	१०	१४२	शिट	१	२०४
व्री	६	३५	शमु	४	६४	शिल	६	६६
व्रीह	४	३०	शम्भ	१०	२०	शिप	१	४५८
वीड	४	१६	शर	१०	२५६	शिप	१०	२११
व्रुड	६	६१	शर्च	१	२८६	शिण्लु	७	१६
व्ली	६	३०	शर्च	१	३८५	शीक	१०	२१६
श			शल	१	३२८	शीकृ	१	६२
शंसु	१	४८१	शल	१०	१३६	शीकृ	१	६७
शक	४	७८	शल	१	३६७	शीक्	२	२४
शकि	१	६८	शल	१	५८०	शीमृ	१	२६६
शक्लु	५	१८	शलम्भ	१	२७४	शील	१	३४८
शच	१	१०१	शव	१	४७७	शील	१०	२६४
शचि (पाठा.)	१	१०२	शश	१	४७८	शु	१	६७१
शट	१	२०१	शप	१	४५८	शुक	१	८६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
शुच	१	११४	शुब्	६	१७	शु	१	६७१
शुचिर्	४	४५	शेल्	१	३६१	शै	१	५४३
शुच्यी	१	३४१	शेवृ	१	३३५	शोण	१	३०५
शुठ	१	२३७	शो	४	३५	शकि	१	६७
शुठ	१०	६४	शोण	१	३०४	शगि	१	६१
शुठ	१०	६५	शौद	१	१६४	शाय	१	६०
शुठि	१	२३७	शुतिर्	१	३६	शाय	१	६१
शुठि	१	२४०	श्च्युतिर्	१	३६	श्रिष	४	७७
शुठि	१०	६५	शमील	१	३४५	श्रिष	१०	३३
शुष	४	६२	शैर्	१	६६७	श्रिपु	१	४६३
शुन	६	४७	शकि	१	६७	श्रोक्	१	६४
शुन्ध	१	६०	शगि	१	६१	श्रोण	१	३०६
शुन्ध	१०	२२२	शण	१	४३६	श्रकि	१	७५
शुन्ध	१	२६२	शण	१०	३०	शच	१	१०२
शुन्ध	६	३४	शथ	१	४३६	शचि	१	१०२
शुभ	१	४६६	शथ	१०	१३	शठ	१०	२६
शुभ	६	३४	शथ	१०	२१६	शठ	१०	२४४
शुल्क	१०	७०	शथ	१०	२५६	शठि	१०	२६
शुल्व	१०	६५	शथि	१	२६	शथ	१०	७४
शुष	४	७४	शन्थ	६	४४	शल्क	१०	३०
शूर	१०	२६५	शन्थ	१०	२१६	शल्ल	१	३६७
शूरी	४	४६	शन्थ	१०	२२६	शस	२	६६
शूर्प	१०	६४	शसु	४	६७	श्रि	१	७४१
शूल	१	३५१	श्रा	१	४४७	श्रिता	१	४६१
शूष	१	४५२	श्रा	२	४६	श्रिदि	१	१०
शृध	१०	१६०	श्रिज्	१	६३६	श्वेताश्र	१०	३२७
शृधु	१	५०६	श्रीण	६	३			
शृधु	१	६१३	श्रिपु	१	४६३	वगे	१	५३४

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
षघ	५	२५	पिबु	४	२	ष्टृन्	६	५७
षच	१	६६	पु	१	६७२	ष्टृह	६	५७
षट	१	२१२	पु	२	३४	ष्टृष्टृ	१	२५५
पण	१	३११	पुष्	५	१	ष्टृयै	१	६४६
पणु	८	२	पुह	१०	२४	ष्ठगे	१	५३४
पव	१०	२२१	पुनम	१	२६२	ष्ठल	१	५७२
पदल	१	५६४	पुन	६	५०	ष्ठा	१	६६०
पदल	६	१३२	पुह	४	१८	ष्ठिबु	१	३७३
पन्ज	१	७१४	पू	६	११०	ष्णसु	४	४
पम	१	५६६	पूष्	२	२३	ष्णा	२	४५
पय	१	२८५	पूष्	४	२१	ष्णिह	४	६१
पय	१	२८६	पूव	१	२१	ष्णु	२	३०
पय	१	१२२	पूव	१०	१६३	ष्णुम	४	४
पस	२	८१	पूष	१	४५२	ष्णुह	४	६०
पस्ज	१	१२२	पेक	१	६७	ष्णौ	१	६५५
पह	१	५६०	पेवृ	१	३३५	ष्मिबु	१	३७३
पह	४	१८	पो	४	३७	ष्वक्क	१	७५
पह	१०	२०४	प्रक	१	५३०	ष्वद	१	१८
पाध	५	१६	प्रभि	१	२७२	ष्वन्ज	१	७०२
पिच	६	१३८	प्रम	१	५६६	ष्वप	२	६४
पिच्	५	२	प्रिध	५	२२	ष्वद	१०	२००
पिच्	६	५	प्रिष्ट	१	२५५	ष्वत	१०	७४
पिट	१	२०४	प्रिम	४	१५	ष्विदा	१	४६३
पिध	१	३८	प्रिम	४	१५	ष्विदा	४	७६
पिधु	१	८३	प्रुच	१	१०८	स		
पिधु	४	८३	प्रुच्	२	३६	संप्राम	१०	३०८
पिधू	१	३६	प्रुमु	१	२७८	सच	५	२५
पिल	६	६६	प्रुत्त	१	४४०	सच	१	२८५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
सहृ	१०	८३	सुभु	१	२६१	स्थगे	१	५३४
सशत्र	१०	२८८	सेकृ	१	६७	स्थल	१	५७२
सभाज	१०	२७३	सेवृ	१	३३५	स्थुड	६	८६
सर्ज	१	१३८	सै	१	६५१	स्थूल	१०	२८६
सर्व	१	२८६	स्कन्दिर्	१	७०७	स्ना	१	५५६
सल	१	३६५	स्कभि	१	५७२	स्निट	१०	३१
साध	५	१६	स्कृञ्	६	६	स्ववि	१	१४
सान्ध	१०	२६	स्कृदि	१	६	स्पर्ध	१	४
साम	१०	२६	स्वव	१	५१६	स्पर्श	१	६२६
साम	१०	२६५	स्वदिर्	१	५६०	स्पर्श	१०	१३०
साम्भ	१०	२०	स्वल	१	६३२	स्पुडि	१०	४
सार	१०	२५६	स्वलि	१	५५२	स्पृ	५	१५
सुख	१०	३१५	स्तक	१	५३०	स्पृश	६	१२६
सुहृ	१०	२४	स्वन	१	३१०	स्पृह	१०	२५७
सुम्भु	१	५०३	स्तन	१	५६५	स्तट	१	२२६
सुर	६	५०	स्तन	१०	२४८	स्तटि	१	२२६
सूच	१०	२५६	स्तिग	१०	१२१	स्तर	६	६२
सूत्र	१०	२६०	स्तृण	४	१२५	स्फल	६	६२
सूर्ष	१	४४४	स्तृज(स्तृप)	१०	१२२	स्फापी	१	३२६
सूर्ज्य	१	३३६	स्तृप	४	१२५	स्फिट	१०	३२
सूर्ज्य	१	४४४	स्तृज	१	४४०	स्फुट	६	७८
सृ	१	६६७	स्तृञ्	५	६	स्फुट	१०	३२५
सृ	३	१७	स्तृहृ	६	५७	स्फुटि	१०	४
सृ	१०	६८	स्तृहृ	६	५७	स्फुटिर्	१	२२६
सृज	४	६८	स्तृञ्	६	१३	स्फुटि	१	१८१
सृज	६	११६	स्तेन	१०	२७६	स्फुडि	१०	४
सृम्भु	१	२६१	स्तोम	१०	३०६	स्फुर	६	६२
सृण्ड	१	७१०	स्तथै	१	६४६	स्फुडि	१	१३२

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
स्कुल	६	६२	हठ	१	२३३	हप	४	१२२
स्फूर्ज	१	१४८	हव	१	७०३	हषु	१	४६८
स्मिह्	१	६७८	हन	२	२	हेठ	१	१६६
स्मिट	१०	३१	हम्म	१	३१३	हेठ	६	६३
स्फूर्ज	१	१३२	हय	१	३४०	हेड	१	२१७
स्मृ	१	५४४	हयं	१	३४२	हेड	१	५२६
स्मृ	१	६६५	हल	१	५७३	हेडू	१	१८६
स्मृ	५	१५	हसे	१	४७४	हेपू	१	४१०
स्यन्तू	१	५०७	हाक्	३	८	हीडू	१	२४६
स्यम	१०	१४१	हाक्	३	७	हुक्	२	८५
स्यमु	१	५६५	हि	५	१३	हाल	१	५४३
[सकि]	१	६७	हिम्क	१	६०४	हाल	१	५५५
सग्मु	१	२७७	हिडि	१	१७१	हगे	१	५३४
सग्मु	१	५०१	हुडि	१	१७२	हस	१	४६६
सग्दु	१	५०३	हिल	६	६८	हाव	१	२२
सिबु	४	३	हिवि	१	३८८	ही	३	३
सु	१	६७३	हिम्क	१०	१३३	हीड	१	१२६
सुक्	१	६७	हिसि	७	२४	होष्ट	१	४०६
सु	१	६५३	हिसि	१०	२२०	हगे	१	५३४
स्वन	१	५४६	हु	३	१	हप	१०	१०५
स्वन	१	५६५	हुड	६	६०	हस	१	४६६
स्वर	१०	५२१	हुडि	१	१८०	हादी	१	२३
स्वर्त	१०	७४	हुडू	१	२४६	हरक	१०	३२७
स्वर्द	१	१८	हुर्ज	१	१३०	हल	१	५४३
स्वाद	१	२४	हुल	१	५८०	हल	१	५५५
सु	१	६६४	हुडू	१	२४६	हु	१	६६३
ह	६		हु	३	१६	हुक्	१	७३७
हट	१	२११	हुव	१	६३७			

दीर्घतरङ्गिण्यामुद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च वर्णानुक्रमेण निर्देशः

अथर्वः ३२२, २४।

अन्ये १८, १४। २५, १२। ३०,
१७। ३६, ६। ४७, १६। ५४, १६।
८८, ८। ८६, १०। १०८, ८।
१२५, १७। २०७, १४; २०। २४६,
७। २८०, २। २८७, ६। २८८,
१६। ३००, १। ३०५, ८। ३१२,
११; १४; १५। ५२१, २। ३२३,
२०॥

अपरे ३२३, ६।

अमरकोषः १४१, २७। २६४,
१२। (द्र० अमरसिंहः)

अमरसिंहः ६८, १८। १२५, ४।
(द्र० अमरकोषः)।

अमृततरङ्गिणी (पाठा०) ६, २६।

अष्टाध्यायी १, ११।

अष्टाध्यायीसूत्रम् ॥ सर्वत्रोद्धृतानि
आचार्याः २६६, २२; २३।

आर्याः २५२, ६।

आर्हताः १०१, १३।

उणादी २६, ११। ३०, ११। ५६,
१५। ७७, १२। ११८, १६ ह्रस्वादि।

उणादिसूत्रम् ॥ बहुत्र उद्धृतानि।
उपाध्यायाः १८, १।

एके १८, १। २४, १७। ३२, ६।
३३, ११। ३४, ८। ३५, १०। ४३,

४। ४६, २। ५१, १०। ५३, १६।

५४, १०। ५६, १। ५६, १२।

७८, १। ८०, ३। ८३, १६। ८५,

१३; १८। ६१, ८। ६४, ५। ६८,

१०। १०२, ६। १०३, १८। १०४;

१७। १०७, १६। १०८, १०।

११०, १६। १११, १३। ११४, १०।

११५, ६। १२३, २०। १२७, ६;

१०; १४। १२८, ६। १३६, १०।

१६६, २। १७०, ६। १७३, २।

१८६, १२। १६४, ११। १६८,

१०। २०२, १४। २०७, १६। २०८,

१४। २१५, १४। २१७, १८। २१६,

२। २२०, ५। २२८, २। २२६,

२। २३०, ३। २३७, १४। २३८,

११। २४५, १०। २४६, १७। २७०,

६; १५। २८१, ११; १४। २८२,

२; ८; २३। २८३, २०; २३। २८४,

२; ७। २८७, ६; ६। २८८, ३; ६;

१२। २८६, ८; १३; १६; २०; २१।

२६१, १०; १४। २६२, ७; ११।

२६४, २१। २६५, १५। २६६, ६।

२६७, ५। ३००, ११। ३०२, ७।

३०३, ११। ३०४, २। ३०७, १०;

१५। ३०८, ६; १०; १४। ३१४,

१४। ३१५, ६। ३१६, ११। ३८१,

॥ पुनश्चिह्नितो मन्थो मन्थकरो वा न साधामिदितः। तद्वचनानि नाम-
निर्देशं विनोद्धृतानि।

६; ७। ३२१, १। ३२२, २०।
 कण्ठः २४, ३। ३४, ११। ५५, १७।
 ६५, १२। ६५, १६। २१६, १६।
 कर्मयोगासूततरङ्गिणी ६, १८।
 कस्मिंश्चिद् व्याकरणे ३१, ३।
 कातन्त्रम् ७, ४। १५६, १३।
 कात्याः ३६, ३।
 कात्यायनः ३१६, ११।
 कात्यायनवार्तिकम् ॥ अनेकत्रोद्धृतः
 कामन्दकनीतिसारा ४१, १।
 काशकृत्स्नाः १८५, ५।
 किराताजुनीयम् १०४, २३।
 कुमारसम्भवः १२०, १५। १२७,
 ८।
 काशिकावृत्तिः
 केचित् ६८, ७। २८६, २२। २६६,
 ४। ३००, २। ३१०, १३। ३२०,
 २६।
 कौशिकः १४, ११। १९, ११।
 २२, ७। ३१, १। ३५, १८ पाठा०।
 ५४, १६। ५८, १। ६०, १६। ६५,
 १३। ६६, २२। ८२, १०। ८४, १।
 ६६, ४। १०३, ८। १०७, २।
 १२७, २। १७०, १४; १८। २७६,
 २१। २८५, ६। २८६, ६। २८६,
 ६। २६०, १७। २६४, २३। ३००,
 १३; १७।
 गणपाठः ॥ अनेकत्रोद्धृतः।
 गणसूत्रम् ॥ बहुत्रोद्धृतानि।
 गीता ४०, २०।

गुप्तः ६६, २। ११२, ६। ३२०,
 २२। ३२३, २१।
 षण्डः २, ३। १५, १४। २८, ३;
 ८। ३४, ४। ३५, १२। ३७, १५।
 ४६, ३। ६४, १७। ६५, ८। ८४,
 १५। ८५, १। ८६, ६; २२। ६२,
 ४; ५। ६३, १६। ६८, ६। १००,
 ७। १०७, ८। ११०, १। ११५,
 १७। ११६, १२। २२७, ३। २३५,
 ७। २८१, १३; १५। २८२, ३; ४;
 १६। २८४, ३; १२; २०। २८५,
 १७। २८६, ७; १६; १६; २१।
 २८७, ७। २८८, ९; १२; २१।
 २८९, ५; १६; २३। २९१, ७।
 २९२, १०; १६; १६। २९५, २१।
 २९६, १३। २९७, १। २९८, १६।
 ३००, ७। ३०२, १४। ३०३, ३।
 ३०६, ६। ३१२, ५; १४। ३१४,
 २२। ३१८, ६। ३२०, ७; ६।
 खरकः ६४, १६।
 चान्द्रधातुपाठः ॥ अनेकत्रोद्धृतः।
 चान्द्रम् ३६, २। ८७, १६। ३०६, ४।
 चान्द्रे २६०, २०।
 चान्द्रः २६१, ६।
 चान्द्राः ५७, ३। ७८, ८। ७९, १२।
 ८६, ३। ६३, १०। २८०, ५; ११।
 २८१, ३। ३६३, १६।
 छान्दसम् ६३, १५।
 छान्दोग्योपनिषद् १३१, ३।
 तण्डुः—ताण्डवम् ५०, ८; ६।

तन्त्रवार्तिकम् ८, ३।

दुर्गाः १७, ११। १६, ६। ३०, ३।
३२, ६। ३६, ६। ३७, १८। ५४,
५। ५७, १०। ५८, १३। ५९, ८।
६२, ६। ६३, १२। ६६, १। ७६,
३। ८०, २२। ८२, ५। ८०, ३;
१२। ८२, ४; ६। ८३, १८। ८४,
५; १५। ८५, २। ८६, १४। १००,
३; ७। १०६, ६। १०८, ८; १६।
११०, १। ११४, ३। ११६, १३।
१२५, ५। १२६, १५। १२८, ४।
१४५, १; १६। १५८, १४। २०१,
३। २०३, १७। २०७, ७। २१०,
३। २१६, २; ६। २२१, १२।
२३०, २। २३१, ८। २३६, ७।
२३६, १। २४०, ७। २४१,
४। २४२, १५। २४३, ६, २,
२४५, ३। २७१, ६। २७४, २।
२७६, ८। २८०, १५। २८१, ७।
२८२, ५। २८६, २२। २८७, ४;
८। २८८, ८। २९०, ७। २९१,
३। २९४, १२। २९५, २२। २९६,
१०। ३००, ४। ३०१, २। ३०२,
५; १४। ३०३, ३। ३०४, १।
३१३, १३। ३१५, १। ३१६, ७।
दौर्गाधातुपाठः ॥ अनेकत्रोद्धृतः।
दौर्गम् ८७, २०।
दौर्गाः १८, १। २२, १५। ५२,
६। ५७, ५। ८५, १। १७०, १;
१५। २६०, ११। २७६, १४।

२८०, ४। २८२, २; ४; १०।
२८७, १६। २८८, १४। २९०;
२०। २९२, १३। २९८, १८।
३१५, २। ३२०, ३।
द्रुमिवाः २२, ६। ३४, ३। ५४,
७। १६१, ११। १६८, ११। २०७,
१८। २३६, ५। २३७, ८। २५२,
६। २६०, ७। ३११, १।

नन्दिस्वामी ५६, ४; २५ पाठा०।
नन्दी ४६, ३। ५४, १३। ५६,
४। १०१, १३। १०७, ८। १२५,
१३; १७। १४६, १। १६१, ३।
२६२, १०। २६८, ११। २७१,
६। २८०, ६; १६; २०। २८६,
१। २८७, १५। २८८, ६। २९१,
३। २९२, १५। २९४, २२। २९६,
८। २९८, १८। ३०२, १४।
३०४, २। ३०५, ११। ३०६, २२।
३१२, १६। ३१३, १२।

निरुक्तम् १३, १०; ११।

पञ्चिका ५८, ६। ११०, १६।

पञ्चिकाकारः ५८, २० पाठा०।

पाठभेदः ३१४, ८।

पाणिनिः ६२४, ४।

पारायणम् १०, १४। २६१, १७।

३०५, १२।

पारायणम् (चान्द्रम्) २८८, १०।

३०६, ४।

पारायणिकाः १, १३। २, ३।

१८२, १। ३२३, २२।

पूर्वाचार्यसंज्ञा १८८, १५ ।

पूर्वे २६०, ६ ।

प्रशस्तपादभाष्यः ३, २ ।

प्राञ्चः १२५, ६ ।

भगवद्गीता—गीताशब्दं पश्यत ।

भट्टशशाङ्कधरः ७, ३ ।

भट्टशेषाङ्कधरः ७, १६ पाठा० ।

भट्टिः ६७, १ । ७६, ६ । ३०७, २० ।

(भल्लटः) ७६, ११ ।

(भागुरिः) १६३, ४ । २०६, ४ ।

भाष्यम् ५, १२ । ७१, २० । ११२, १७ । २५२, ५ ।

भोजः—द्र० श्रीभोजः ।

मल्लः ५४, १४ ।

महाभाष्यम्—बहुत्रोद्धृतम् ।

माध्यन्दिनी संहिता २४१, ७ ।

मालतीमाधवः ६४, ३ ।

रघुवंशः १०६, १७ ।

वाक्यकारः ३२२, ८ ।

वाक्यपदीयः २, १६-१६ ।

१६-१८ । ३२२, २२ (२८) ।

वामनः १२७, ८ । २१०, ४ ।

वामनीयकाव्यालंकारः ३२२, ७ ।

वृत्तिकृत् (काशिकाकारः) १४६, १ ।

वृत्तिकृत् (धातुवृत्तिकारः) २०, ५ ।

वैशेषिकम् ३, १ ।

व्याघ्रभूतिः २०२, १४ ।

रामायणम् ३२२, २० ।

(लौकिकः) ३५, ८ । ३७, १८ ।

शशाङ्कधरः—द्र० भट्टशेषाङ्कधरः ।

शाकटायनः ३०३, १७ ।

शिवः ४१, १ । (द्र० शिवस्वामी)

शिवस्वामी २२६, २३ ।

शिष्टपालवधः ५५, २ । २४८,

४ । ३२२, १८ । ३२३, ८ ।

श्रीभोजः १४, १६ । ११२, १२ ।

११४, ५ । १५४, ८ । ३२२, ६ ।

पञ्चवृत्तयः २, ८ । (द्र० पतञ्जल्युक्त्या
दि० २) ।

सध्याः १८, २ । ३६, २ । ८७,

१८ । ६८, १४ । ११६, १ । १६४,

६ । २१७, ८ । २७६, ८ । ३२१,

११; १६ ।

सरस्वतीकण्ठाभरणम् ५७, १ ।

सुभाषितरत्नावली १२५, ४ ।

सूर्यः ७, ८ । १४, १३ । ६६, ३ ।

सूर्यशतकम् १०४, २२ ।

सौनागाः ३, ६ । ३२३, ११ ।

स्मरणम् १८६, १६ । १८७, १ ।

स्मृतिः ५, २ । १७, ७ ।

स्वामी ५६, ४ ।

हर्षचरितम् ६५, १७ ।

हेवाकिनः (?) १२५, ६ (प्राञ्चो-

हेवाकिनः) ।

क्षीरतरङ्गिण्याष्टिप्पण्यां प्रमाणत्वेनोद्धृतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च नामानि

अमरकोषः (अमरसिंहस्य)
अमरकोशटीका (क्षीरस्वामिनः)
अमरकोशटीका (भानुजीदीक्षितस्य)
अमरकोशोद्घाटनम् (क्षीरस्वामिनः)
अमरटीकासर्वस्वकारः (सर्वानन्दः)
अमरटीकासर्वस्वम् (सर्वानन्दस्य)
अष्टाङ्गहृदयम् (वाग्भट्टस्य)
अष्टाङ्गहृदयव्याख्या (हेमाद्रेः)
अष्टाध्यायी (पाणिनेः)
आपिशलाः (पृष्ठ ३६)
आपिशलिः (वैयाकरणः)
आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
इन्द्रः (पृष्ठ ३)
उज्ज्वलदत्तः (उणादिटीकाकारः)
उणादयः (पञ्चपादी)
" (दशपादी)
उणादिकोशव्याख्या (स्वामिदया-
नन्दस्य)
उणादिवृत्तिः (श्वेतवनवासिनः)
" " (नारायणभट्टस्य)
" " (उज्ज्वलदत्तस्य)
" " (दुर्गासिंहस्य)
" " (दशरथनाथस्य)
" " (पेरुसूरिणः)
" " (हेमचन्द्रस्य)
" " (दशपाद्या अज्ञातनामा)
" " " "

उणादिवृत्तिः (संक्षिप्तसारनामा)
उणादिवृत्तिकाराः
उद्द्योतः (भाष्यप्रदीपोद्द्योतो)
ऋग्वेदः [नागेशस्य]
ऋग्वेदभाष्यम् (स्कन्दस्वामिनः)
" " (सायणाचार्यस्य)
कण्ठाभरणम् (सरस्वतीकण्ठा-
भरणम्)
कन्नडटीका (काशकृत्स्नधातुपाठस्य)
कविकल्पद्रुमः (बोपदेवस्य)
कविकल्पद्रुमटीका (दुर्गादासस्य)
कातन्त्रकृद्वाक्यायानम् (दुर्गासिंहस्य)
कातन्त्रम् (व्याकरणम्)
कातन्त्रधातुपाठः
कात्यायनः (वार्तिककारः)
कात्यायनश्रौतसूत्रम्
कालिदासः
काव्यप्रकाशः (मम्मटस्य)
काव्यालंकारः (वामनस्य)
काशकृत्स्नः (वैयाकरणः)
काशकृत्स्नधातुपाठः
काशकृत्स्नधातुपाठकन्नडटीका
(बल्लवीरस्य)
काशिकाकारः
काशिकावृत्तिः
कैयटः (महाभाष्यप्रदीपकारः)
कौटिल्य-अर्थशास्त्रम् (चाणक्यस्य)

हीरतरङ्गिणी (हीरस्वामिनः)
 गणरत्नमहोदधिः (वर्धमानस्य)
 गणवृत्तिः (हीरस्वामिनः)
 गालवः (पृष्ठ ३)
 गीता (भगवद्गीता)
 गोभलगृहम्
 चन्नवीरकविः (काश० धातु० कन्नड-
 टीकाकारः)
 चन्द्रः (वैयाकरणः)
 चरकसंहिता (वैद्यकस्य)
 चान्द्र-उणादयः
 चान्द्र-धातुपाठः
 चान्द्र-धातुसूत्रम्
 चान्द्रवृत्तिः (धर्मकीर्तः)
 चारायणिसूत्रम् (पृष्ठ २५५)
 जयादित्यः (काशिकाकृतः)
 जाम्बवतीविजयम् (पाणिनेः)
 जैनेन्द्रमहावृत्तिकृत (अभयनन्दी)
 जैनेन्द्रव्याकरणम् (पूज्यपादप्रोक्तम्)
 जैनेन्द्रव्याकरण और उसका खिल-
 पाठ
 तत्त्वबोधिनी (सि० कौ० व्याख्या)
 तन्त्रवार्तिकम् (भट्टकुमारिलस्य)
 ताम्रपत्रम् (भोजदेववर्मणः)
 तैत्तिरीयब्राह्मणम्
 त्रिकाण्डशेषः
 दशपादी-उणादयः
 दशपाद्यादिवृत्तिकारः
 दीक्षितः (भट्टोजिदीक्षितः)
 दुर्गः (कातन्त्रव्याख्याता)
 दुर्गसिंहः (कातन्त्रव्याख्याता)

दुर्गादासः (कविकल्पद्रुमव्याख्या-
 कारः)
 देवः (दैवग्रन्थकृतः)
 देवपालः (लौगाक्षिगृह्यव्याख्याकारः)
 देवराजयज्वा (निघण्टुटीकाकृतः)
 दैवम् (देवकृतो ग्रन्थः)
 दैवतब्राह्मणम्
 धातुपारायणम् (अज्ञातनाम्नः)
 धातुपारायणम् (उज्ज्वलदत्तोद्भूतम्)
 धातुपारायणकारः
 धातुप्रदीपः (मैत्रेयस्य)
 धातुवृत्तिः (सायणस्य)
 धातुवृत्तिकाराः (सायणमैत्रेयादयः)
 नागेशीयोद्घोतः
 नागेशभट्टः, नागोजिभट्टः
 निघण्टुः (यास्कस्य)
 " (कौत्सव्यस्य)
 निघण्टुटीका (देवराजयज्वनः)
 निरुक्तम् (यास्कीयम्)
 निरुक्तकारः (यास्कः)
 निरुक्तटीका (स्कन्दस्वामिनः)
 निरुक्तटीका (दुर्गस्य)
 न्यायमञ्जरी (जयन्तस्य)
 न्यासः (काशिकावृत्तिविचरणम्)
 न्यासकारः (जिनेन्द्रबुद्धिः)
 पञ्चपादी-उणादयः
 पतञ्जलिः (महाभाष्यकारः)
 पदमञ्जरी (हरदत्तस्य काशिकाव्या-
 ख्या)
 परिभाषावृत्तिः (सीरदेवस्य)
 परिभाषाभास्करः (शेषाद्रिनाथस्य)

परिभाषेन्दुशेखरः (नागेशस्य)
 पाणिनिः
 पातञ्जलप्रयोगः
 पाल्त्रकीर्तिः (जैनशाकटायनतन्त्रकृत्)
 पुरुषकारः (द्वैव्याख्यानम्)
 पूर्वव्याकरणम् (पृष्ठ ११०)
 पौष्करः (पौष्करसादिः, पृष्ठ ३)
 प्रक्रियाकौमुदी (रामचन्द्रस्य)
 प्रक्रियाकौमुदीटीका (विट्ठलस्य)
 प्रक्रियासर्वस्वम् (नारायणभट्टस्य)
 प्रक्रियासर्वस्वकारः
 प्रौढमनोरमा (भट्टोजिदीक्षितस्य)
 बृहद्देयता (शौनकस्य)
 भट्टोजिदीक्षितः
 भागवृत्तिः (अष्टाध्यायीव्याख्या)
 भागवृत्तिकारः (भट्टहरिनामा
 विमलमतिः)
 भागवृत्तिसंकलनम् (अस्मदीयम्)
 भागुरिः (व्याकरणकारः)
 भानुजिदीक्षितः (अमरव्याख्याकृत्)
 भाषावृत्तिः (पुरुषोत्तमस्य)
 भाष्यकारः (महाभाष्यकारः)
 भीमसेनः (धातुवृत्तिकृत्)
 भोजराट् (सरस्वतीकण्ठभरणस्य
 कर्ता)
 भोजीय-उणादयः
 भोजवर्मा
 मद्रासराजकीयसंस्कृतहस्तलेख-
 सूचीपत्रम्
 मनुः (मनुस्मृतिप्रवक्ता)
 मनुस्मृतिः

महाभारतम् (वैयासिकम्)
 महाभारत-कश्मीरपाठः (पृष्ठ १००)
 महाभाष्यम् (पतञ्जलेः)
 महाभाष्यकृत् (पतञ्जलिः)
 महाभाष्यप्रदीपः (कैयटस्य)
 माधवीया धातुवृत्तिः (सायणस्य)
 मालयिकाग्निमित्रम्
 मीमांसाशाबरभाष्यम्
 मुकुटः (अमरव्याख्याकारः)
 मुग्धबोधटीका (दुर्गादासविद्या-
 वागीरास्य)
 मुद्राराक्षसम्
 मैत्रेयः (धातुप्रदीपकारः)
 याज्ञवल्क्यस्मृतिः
 यास्कः (निरुक्तकृत्)
 योगभाष्यम् (व्यासस्य)
 योगसूत्रम् (पतञ्जलेः)
 रमेशचन्द्रमजुमदारः (पृष्ठ २०६)
 रामायणम् (दाक्षिणात्यसंस्करणम्)
 ” (पश्चिमोत्तरीयम्)
 लिखिशः (क्षीरतरङ्गिण्याः पूर्व-
 संपादकः)
 लौगाक्षिगृह्यव्याख्या (देवपालस्य)
 वाक्यपदीयम् (भट्टहरेः)
 वामनः (काव्यालंकारकृत्)
 वायुपुराणम्
 वार्तिककारः (कारत्यायनः)
 शतपथब्रह्मणम्
 शब्देन्दुशेखरः (नागेशस्य)
 शाकटायनः (प्राचीन आचार्यः)

शाकटायनधातुपाठः (जैनशाकटाय-
नस्य

शेषाद्रिनाथः (परिभाषाभास्करकृत)

शौनकः (बृहदेवताप्रवक्ता)

श्लोकधातुपाठः

श्लोकवार्तिकम् (भट्टकुमारिलस्य)

श्वेतवनवासी (उणादिवृत्तिकारः)

श्वेतवनवासिवृत्तिः (पञ्चपाद्युणा-

दीनाम्)

संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास

(अत्मदीयम्)

सरस्वतीकण्ठाभरणम् (भोजीयं

व्याकरणम्)

सायणः (ऋग्भाष्यधातुवृत्त्यादीनां

प्रणेता)

सिद्धान्तकौमुदी (दीक्षितस्थ)

सीरदेवः (परिभाषावृत्तिकारः)

सुधाकरः (वैयाकरणः)

स्कन्दस्वामी (ऋग्भाष्यकारः)

स्वामी (क्षीरस्वामी)

स्वामिदयानन्दः (उणादिकोषव्या-
ख्याकृत)

हरदत्तः (पदमञ्जरीकारः)

हिरण्यकेशीयगृह्यम्

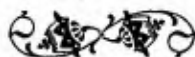
हेमचन्द्रः (व्याकरणकारः)

हेमाद्रिटीका (अष्टाङ्गहृदयस्य)

हैमपारायणम् (हैमधातुव्याख्या)

हैमशब्दानुशासनम्

हैमोणादिविवरणम्



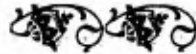
संशोधन-पत्रम्

पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः
१ २३ उद्योत	उद्योते	५६ १६ २५३	३५३
७ ४ ३।१।६	३।३।६	इतोऽपे चतुःषष्टिपृष्ठपर्यन्त- मियमशुद्धिरनुवर्तते ।	
१० ११ मितद्रवादित्वात्	मितद्र- वादित्वात्	६६ ३ सूरिभिरस्यह्यम्	सूरिभिर- त्यह्यम्
११ २५ ०त्वष्टाध्यायिस्थाः	०त्वष्टा- ध्यायीस्थाः	८० १७ निष्कपक्षः	निष्कपेक्षः
१३ १ अजगाधम्	अगाधम्	८२ ३ बभ्रुर्नकुलः	बभ्रुर्नकुलः
१६ १६ दद दान	दद दाने	८५ १३ गर्व स्वर्वक्षः	गर्व स्वर्व- दपे ।
१७ २८ वोरुपधायादीर्घ	उपधायां	६० १ आडः	आडः
इकः (८।२।७६)	च (८। २।७८)	६४ २२ चुषादेर्दीर्घः	चुषादेर्दीर्घः
१८ २ व्याख्यन्	व्याख्यन्	” २५ (उ० १२१)	(उ० १२१)
” ५ निःस्त्रवणे	निःस्त्रावणे	६६ १५ प्रपु	प्रपु
१६ २० ०राचार्यैरप्रयो-	०राचार्यैः	६७ २६ ३३५	६३५
गात्	स्वकालेऽस्या प्रयोगात्	६६ २४ ह्ययत् ... श्वसपाठे ह्ययन्त...	शस्पाठे (तु०- ३।२।१३३)
२२ १३ मथेक्षः	मथेक्षः	१०० ६ (तु० ३।२।३३१)	(तु०- ३।२।१३३)
” २६ मुगाभावे	मुगभावे	१०४ ६ (तु० ८।२।१८)	(कातन्त्र- ३।८।६८)
२५ ७ स्वद	स्वर्द	१०५ १ घटि	हेतौक्षः घटिर्ना- न्ये मितोऽहेतौक्षः
४० ६ वञ्चितस्तु	वञ्चितस्तु	” १३ , शकधृपक्षः	घटा, शकधृपक्षः
४२ १८ उज्झि	उज्झी		
४७ १२ (१।१६१)	(१।१६२)		
५६ ६ मैत्रेयस्य	मैत्रेयस्य		

॥ पृष्ठप्रकाशे मात्राणां पदानां वा पतनेन या अशुद्धय उपपद्यन्ते तासां
निदर्शनाय कानिचिद् ॥ पृतेन चिह्नेन संकेतितानि । एतादृशा अशुद्धयो न सर्वेषु
पुस्तकेषु दृश्यन्ते ।

पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः
१०७ २० ४२३	५२३	१८७ ७ सति०	सति
१०८ ७ डेड	हेड	" ६ तनृतचौ	तनृतचौ
१११ २३ परिषदा	परिषदा	" २२ वतना तुल्य	वेतना तुल्य
१२० २६ ०महोदयेन	०महोदयेन	इत्यपाठः	इत्यपपाठः ।
१२१ ५ ०मुपरमते	०मुपरमते	१८६ ४ वस ने	वस स्वने
१२३ २२ दुयाचू	दुयाचू	१८६ ४ ११, १४ } अत्र टिप्पणोनि-	
१२५ ६ प्राबो	प्राबो	१६, २१, २६ } दर्शिका ४, १, २,	
१२६ २२ ह्यन्तक्षण	ह्यन्तक्षण		३, ४, ५ संख्याः
१३० २७ सूत्रपाठात्	सूत्रे सह		क्रमशः १, २, ३,
	पाठात्		४, ५, ६ शोध-
१३३ ६ उभयोपरुदेशे	उभयो-		नीयाः ।
	रुपदेशे	२०४ १४ ०व्यावाये	०व्यावाये
१४२ २४ पठतः	पठन्ति	२०६ ११ दीपि	दीपी
१४४ २८ चिन्ताः	चिन्तयः	२०७ ५ अन्यतरस्यम्	अन्यतर-
१४३ १ सप्तु	सप्तु		स्याम्
१४४ २० पञ्ज	पञ्ज	" ७ तुरी	तुरी
१४७ ४ कुपचैप्	कुपचैप्	२०६ ६ रञ्ज	रञ्ज
" २१ रञ्ज	रञ्ज	२१२ ६ वृद्धरेन्यत्र	वृद्धरेन्यत्र
१६६ १४ गोचरस्संचर	गोचर-	२१४ ६ राध्यति	रध्यति
	संचर	२१५ २६ इत्येवं	इत्येकीयं मतं
१६२ २ व्यक्तायां वाचि	व्यक्तायां	२१६ ६ प्रेरण	प्रेरणे
	वाचि	२३१ १५ ०पाठ व्याख्यात	०पाठव्या-
१६५ २० काष्ठं काष्ठं	काष्ठे काष्ठं		ख्याता
१६८ २६ तेनात्र	तेन नात्र	२३६ १२ स्पृष्टता	स्पृष्टता
१७० ५ वस्तिमेदोर्ध्वम्	वस्तिमे-	२३६ १८ अद्यायश्च	अद्यादयश्च
	दोर्ध्वम्	२४६ १६ कुता । कुड्	कुता । कुड्
१७६ उपरि भ्यादिगणः	अदादिगणः	२७६ १७ भ्यादौ लुड	भ्यादौ लड
१८२ १७ स्वर्भाष्ये	स्वर्भाष्ये	२८६ ६ प्रव्युन्यति	प्रव्युन्यति
१८६ ५ ह्यन्तक्षण	ह्यन्तक्षण	२६० १२ कृत	कृत

पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः	पृष्ठ पं० अशुद्धः	शुद्धः
२६१ ६ स्लेच्छ	स्लेछ	" ४ इदित्वन्व०	ईदित्वन्त्व०
२६५ २३ वञ्चु	वञ्चु	" १४ परो णिच्यदन्त०	परोणिच्य- दन्त०
३०० १० घुषिर	घुषिर्		
३०७ २७ अत्र १०।३७	अत्र पृष्ठ-	३१७ ७ खेड	खोड
टिप्पणी द्रष्टव्या	२८२ स्था	३१५ २१ चैकदशे	चैकदेश०
	टिप्पणी २	३१८ ११ लोष्ठानव०	लोष्ठान्यव०
	द्रष्टव्या	३२४ प्रसूतारभ्येयं	प्रसूता रभ्येयं
३१२ ३ स्तन गदी	स्तनगदी		



श्रीरामलालकपूरनिक्षेपनिधिप्रकाशिताः

कतिपये विशिष्टा ग्रन्थाः

- १—वाक्यपदीयम् (प्रथमकाण्डम्) — भगवद्भर्तृहरिविरचितस्वोपशुधिवरण-
सहितं वृषभदेवीयव्याख्यायुतं च (अप्राम्य)
- २—वाक्यपदीयम् (द्वितीयकाण्डे प्रथमं खण्डम्) भगवद्भर्तृहरिविरचितस्वोपशु-
धिवरणसहितं पुण्यराजीवटीकया सनाथीकृतं च (अप्राम्य)
- ३—वैदिक एन्थोलोजी (Vedic Anthology) श्रीस्वामिभूमानन्द-
सरस्वतीविरचितः (अप्राम्य)
- ४—यजुर्वेदभाष्यविवरणम् (प्रथमो भागः) — ऋषिदयानन्दसरस्वतीकृतं
यजुर्वेदभाष्यं श्रीपण्डितब्रह्मदत्तजिज्ञासुविरचितविवरणोपेतं बृहत्या भूमिकया
च सहितम् (अप्राम्य) अचिरात् पुनः प्रकाशनेभ्यति
- ५—वैदिक-निबन्ध-संग्रह—(हिन्दी) अनेकविदुपामतुसन्धानपूर्णानां वैदिक-
निबन्धानां संग्रहः (अप्राम्य)
- ६—ऋषिदयानन्द के पत्र और शिक्षापत्र—चतुश्चत्वारिंशदुत्तराष्टशतानां
पत्रविशेषनादीनां संग्रहात्मकः (परिवर्धितं द्वितीयं संस्करणम्) ७)
- ७—ऋषि दयानन्द सरस्वती का स्वलिखित और स्वकथित
आत्मचरित ८=)
- ८—उद्बोधोक्तिः (वैदिक-अध्यात्म-मुधा) श्रीप्राध्यापकवासुदेवशरणास्त्रितो-
ऽध्यात्मपरो हिन्दीभाषामयोऽध्यात्मविषयक उद्बोधो ग्रन्थः ३)
- ९—वैदिक वाङ्मय का इतिहास—(प्रथमो भागः) श्रीपण्डितभगवद्भक्त-
विरचितः । परिवर्धितं द्वितीयं संस्करणम् (हिन्दी) १०)
- ११—अष्टाध्यायी-सूत्रपाठः—महता परिश्रमेण संशोधितः ii)
- १२—वेदार्थ प्रक्रिया के मूलभूत सिद्धान्त—श्रीपण्डितब्रह्मदत्त-
जिज्ञासुलिखितः ३=)

प्राप्ति-स्थानानि—

(१) श्री रामलाल कपूर एण्ड सन्ज लि० नई सयक, देहली ।

(२) " " " " " " गुरु बाजार, अमृतसर ।

(३) " " " " " " विरहानारोड, अमृतसर ।

ट्रस्ट, वेदवाणी कार्यालय

पो० अजमलगढ़ पैलेस, बाराणसी ६





Dhāturūpas. > < Sanskrit Lit

2^c

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI
Borrower's Record.

Catalogue No.

Sa4V/Pan/Ks1-15007

Author—Kṣīrasvāmi.

Title— Kṣīrataraṅgiṇī.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.